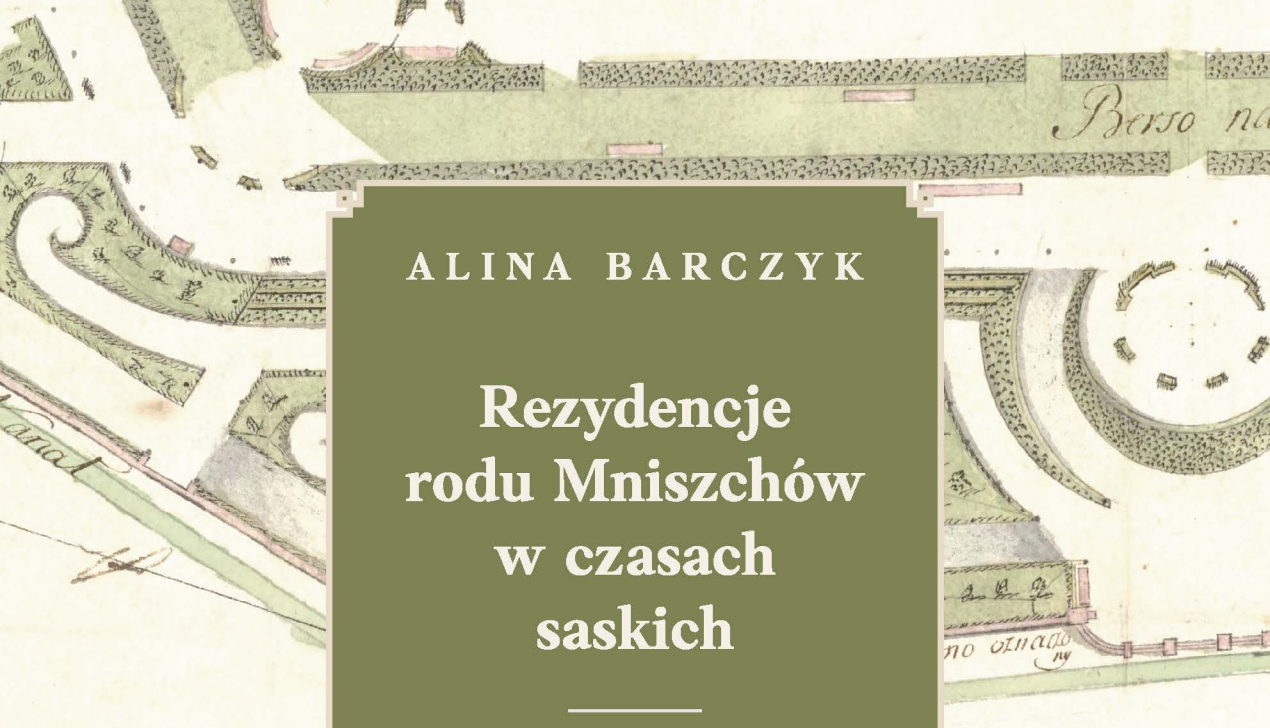
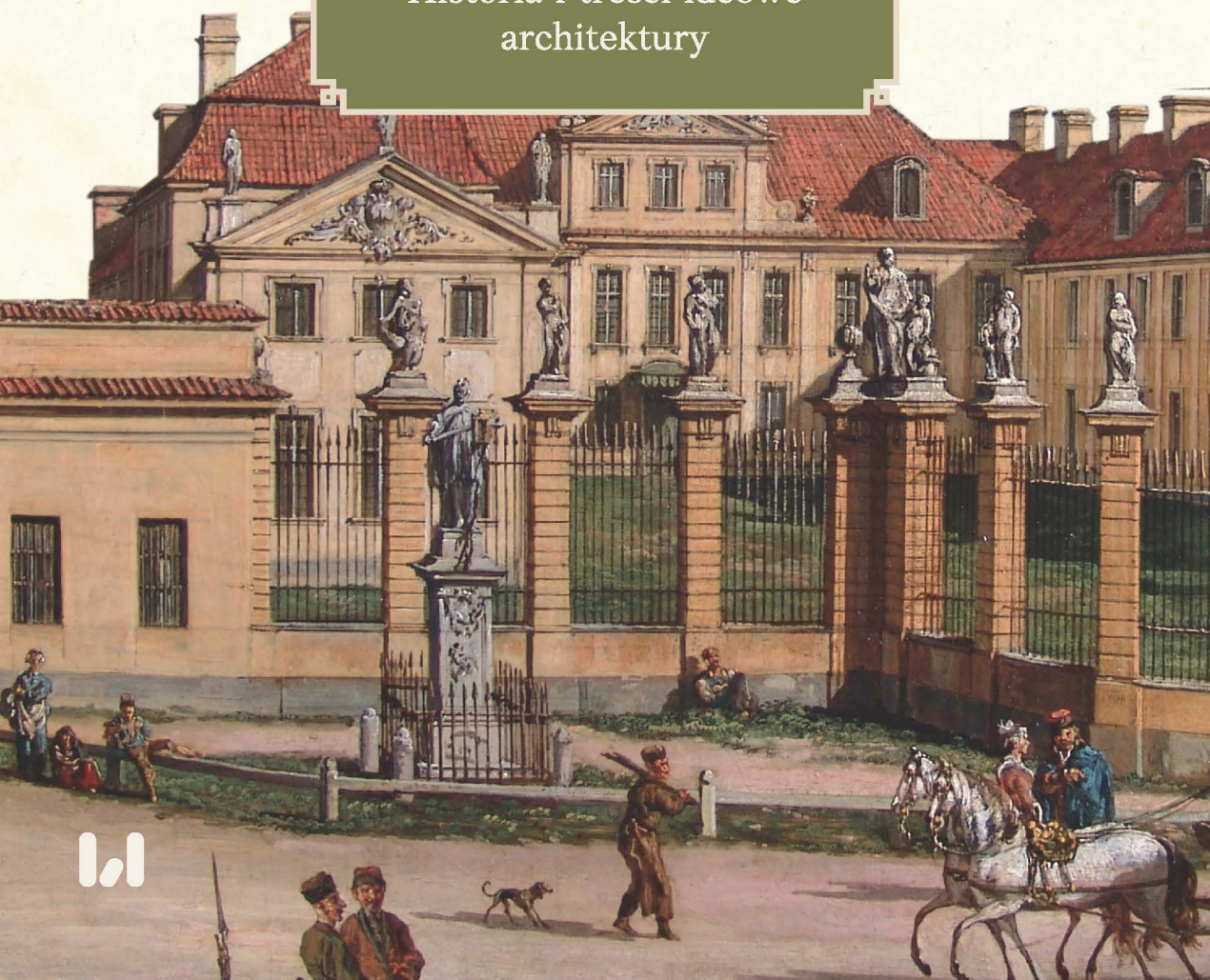

ALINA BARCZYK

Rezydencje rodu Mniszchów w czasach saskich

Historia i treści ideowe
architektury

**Rezydencje
rodu Mnischów
w czasach
saskich**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ALINA BARCZYK

Rezydencje rodu Mniszchów w czasach saskich

Historia i treści ideowe
architektury

Alina Barczyk – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Historii Sztuki, Katedra Historii Architektury, 90-131 Łódź, ul. G. Narutowicza 65
e-mail: alina.barczyk@uni.lodz.pl

Recenzent

Jakub Sito

Redaktor inicjujący

Natasza Koźbial

Redaktor

Marta Kołpanowicz

Projekt layoutu i skład

Tomasz Pietras

Korekta techniczna

Wojciech Grzegorzczak

Projekt okładki

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Ilustracje wykorzystane na okładce:

B. Bellotto, *Pałac Mniszchów w Warszawie* (Zamek Królewski w Warszawie); *Plan ogrodu przy pałacu Mniszchów w Warszawie* (Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

Publikacja dofinansowana przez Fundację Lanckorońskich

**FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH**

© Copyright by Alina Barczyk, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10233.20.0.M

Ark. druk. 38,25

ISBN 978-83-8220-580-0

eISBN 978-83-8220-581-7

<https://doi.org/10.18778/8220-580-0>

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	9
--------------------	---

CZĘŚĆ I

Ród Mniszchów	25
---------------------	----

Rozdział 1. Zarys dziejów Mniszchów do końca XVII wieku – budowanie podstaw znaczenia rodu	27
---	----

A. Mikołaj Mniszech (ok. 1482–1553), starosta łukowski	30
B. Jerzy Mniszech (zm. 1613), wojewoda sandomierski	31
C. Maryna Mniszchówna (1588/1589–1614), caryca Rosji	35
D. Franciszek Bernard Mniszech (zm. 1661), starosta sanocki	41
E. Jerzy Jan Mniszech (zm. 1693), wojewoda wołyński	42

Rozdział 2. W dążeniu do arystokratycznego stanu i wysokich urzędów ...	43
--	----

A. „Hrabiowie z Kończyc Wielkich na Ossowicy”	43
B. „Cesarz Wachlarz z Piór daje” – legendarne dzieje rodu	44
C. Mniszchowie – marszałkowskie znaczenie rodu	47
a. Marszałkowie wielcy i nadworni w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim	47
b. Kompetencje marszałków	52
c. Nominacje Mniszchów na urząd marszałkowski	58
d. „Łaska Marszałkowska, per successionem [...] dziś w Ręku Pańskich [<i>sic!</i>] zakwitająca” jako insygnium władzy	58

CZĘŚĆ II

„Wielki prorok, nieśmiertelnego imienia i wiecznej chwały” – Józef Wandalin Mniszech (1670–1747)	75
--	----

Rozdział 1. Rys biograficzny	77
---	----

Rozdział 2. Rezydencje marszałka wielkiego koronnego	89
A. Zamek w Laszkach Murowanych – gniazdo rodowe Mniszchów	89
a. Dzieje castrum – w posiadaniu Herburtów, Tarłów i Mniszchów	92
b. Przemiany architektury: fortalicia i zamek	96
c. Geneza formy architektonicznej budowli z czasów marszałka	99
d. Rekonstrukcja układu wnętrza, ich funkcji i wyposażenia	100
e. Otoczenie zamku: fortyfikacje i ogród	120
B. Pałac w Warszawie przy ul. Senatorskiej – rezydencja marszałka w mieście sejmowym i rezydencjonalnym	126
a. Dzieje posesji w XVI–XVIII wieku	129
b. Rekonstrukcja architektury pałacu w czasach Józefa Wandalina Mniszcha	135
c. Rekonstrukcja układu wnętrza i ich funkcji	139
d. Saska geneza architektury pałacu	141
e. Dyskusja o autorstwie projektu: Burkhard Christoph von Münnich	153
f. Ukształtowanie otoczenia pałacu – ogród, dziedziniec parady i dekoracja rzeźbiarska ogrodzenia	155
C. Pałac w Dęblinie	178
a. Historia dęblńskiego założenia rezydencjonalnego	178
b. Rekonstrukcja architektury pałacu w czasach Józefa Wandalina Mniszcha	184
c. Rekonstrukcja układu wnętrza i ich funkcji	185
D. Dwór starościński w Jaworowie	191
a. Dobra jaworowskie w XVI–XVII wieku	191
b. Rekonstrukcja dworu Jana III Sobieskiego we władaniu Józefa Wandalina Mniszcha	193
E. Brzostowica Wielka – dwór wiejski w pobliżu miasta sejmowego Grodna ...	198
a. Dziedzictwo litewskiego rodu Chodkiewiczów i losy dóbr	198
b. Zabudowania w Brzostowicy w dobie Mniszchów	199
 Rozdział 3. Józef Wandalin Mniszech – koneser i inicjator fundacji	 201

CZĘŚĆ III

„Senator pierwszy, od potomności gozien w cedrze wierszy” – Jerzy August Wandalin Mniszech (1715–1778)	207
---	-----

Rozdział 1. Rys biograficzny	209
---	------------

Rozdział 2. Rezydencje przywódcy kamaryli	221
--	------------

A. Pałac w Gdańsku – symbol gospodarczej i politycznej obecności marszałka w stolicy handlu	221
--	-----

a. Historia budowy rezydencji	222
b. Rekonstrukcja architektury pałacu	230
c. Rekonstrukcja układu i funkcji wnętrz	240
d. Otoczenie pałacu	247
B. Podkarpacka rezydencja w Dukli	261
a. Historia pałacu	261
b. Rekonstrukcja formy architektonicznej w czasach senatora Mniszcha	265
c. Rekonstrukcja układu wnętrz	265
d. Ogrodowo-obronne otoczenie pałacu	276
e. Dukla jako miasto rezydencjonalne	278
 Rozdział 3. Jerzy August Mniszech – stosunek do sztuki	295
 CZĘŚĆ IV	
„Orderów polskich kawaler [...] przykład miłości ojczyzny” – Jan Karol Wandalin Mniszech (1716–1759)	307
 Rozdział 1. Rys biograficzny	309
 Rozdział 2. Rezydencje podkomorzego wielkiego litewskiego	317
A. Rezydencja miejska – pałac warszawski przy ul. Miodowej	317
a. Dzieje posesji	318
b. Rekonstrukcja formy architektonicznej w czasach Jana Karola Mniszcha	319
c. Rekonstrukcja programu funkcjonalno-artystycznego pałacowych wnętrz	323
d. Otoczenie pałacu w czasach podkomorzego	339
B. Wiśniowiec – dziedzictwo królewskiego rodu Wiśniowieckich	344
a. Historia fortalicji-pałacu Wiśniowieckich i Mniszców	349
b. Forma architektoniczna pałacu i jej geneza	361
c. Rekonstrukcja układu wnętrz i ich funkcji	366
d. Otoczenie pałacu – oficyny i pawilony	398
 Rozdział 3. Jan Karol Mniszech – spadkobierca rodowej tradycji fundacyjnej	407
 Podsumowanie	411
 Bibliografia	419
Źródła rękopiśmienne	419
Źródła drukowane	428
Opracowania	430

Aneksy źródłowe	459
Aneks 1. Fragmenty korespondencji z 1714 roku z Archiwum Mniszchów dotyczące wykonania łaski marszałkowskiej dla Józefa Wandalina Mniszcha, [w:] Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1713–1776. Lit V–W	461
Aneks 2. Relacja pogrzebu ś. p. J W[ielmo]żnej Imci pani Konstancji z Tarłów Mniszchowej, marszałkowej wielkiej koronnej w Zamościu u WW. OO. Reformatów odprawionego przez trzy dni a die 3 Febr. 1740 Anno, [w:] Rękopisy Biblioteki Poturzyckiej Dzieduszyckich. Odpisy materiałów dotyczących historii Polski z lat 1679–1759	467
Aneks 3. Opisanie pałacu Laszek Murowanych [1815], [w:] Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Inwentarze z opisami zamków na Rusi Czerwonej, XVII–XIX w.	473
Aneks 4. Regestr mobilium i innych rzeczy Ś.P. J.W. Mniszcha podkomorzego WW [sic!] Lit. w pałacu jaworowskim znajdujących się	481
Aneks 5. Wizyta pałacu na ulicy Miodowej w Warszawie, tudzież dworku na Szolcu [sic!], przy Warszawie stojących. Niegdyś ś.p. J.W. Imci p. Mniszcha Podkomorzego W.X.Litt. dziedzicznych, Roku Pańskiego 1760 ekspedjowana	487
Aneks 6. Regestr mobiliów i inszych rzeczy Ś.P. JW Mniszcha podkomorze-go WW X Litt w pałacu warszawskim znajdujących się do przewiezienia trudnych	517
Aneks 7. Regestr garderoby, różnych rzeczy i sprzętów Ś.P. J.W. Pana Mniszcha podkomorzego W.W.X.Litt. z Warszawy do Dęblina sprowadzonych	539
Aneks 8. Regestr rzeczy Ś.P. J.W. Mniszcha podkomorzego W.W.X.Litt. z Gołębia do Dęblina sprowadzonych	559
Wykaz skrótów	563
Spis plansz	565
Spis ilustracji	569
Indeks osób	581
Indeks miejscowości	597
Uwagi redakcyjne i techniczne	603
Summary	605
Zusammenfassung	609

WPROWADZENIE

Stan badań

W ostatnich latach nastąpiła intensyfikacja badań nad awansem społeczno-politycznym rodów magnackich w epoce nowożytnej. Problematykę tę rozważano na przykładzie Jabłonowskich¹, Radziwiłłów², Paców³ czy Wielopolskich⁴. W powyższych pracach, obrazujących ambicje polityczne i ich odzwierciedlenie w sztuce, koncentrowano się na przemianach zachodzących na przestrzeni kilku pokoleń. Nie brakuje również opracowań poświęconych mecenatowi pojedynczych, znamienitych postaci, takich jak Izabela z Czartoryskich Lubomirska⁵, Kazimierz Leon⁶ i Jan Fryderyk Sapieha⁷, Jan Klemens Branicki⁸, bądź aktywności fundatorskiej małżonków (Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich⁹). W dalszym ciągu całościowych opracowań nie doczekało się kilka szczególnie znaczących familii, wśród nich Czartoryskich, Sanguszków, Tarłów, Stadnickich i samych Mnischów. Pojedyncze zagadnienia omawiane były w artykułach czy wystąpieniach konferencyjnych.

¹ Betlej 2010, *passim*.

² Bernatowicz T. 1998, *passim*; Bernatowicz T. 2011, *passim*.

³ Czyż 2016, *passim*.

⁴ Wierzbicka 2017, *passim*.

⁵ Majewska-Maszkowska 1976, *passim*.

⁶ Piramidowicz 2012, *passim*.

⁷ Boberska, Boberski 1993, *passim*.

⁸ Oleńska 2011, *passim*.

⁹ Nestorow 2016, *passim*; Słaby 2014, *passim*.

Uwagę zwraca niewielka liczba szczegółowych opracowań dotyczących Mniszchów, monografii poświęconych rodowi czy choćby poszczególnym postaciom¹⁰. Najwięcej pisano o Marynie Mniszchównie, która poślubiła cara Dymitra Samozwańca¹¹. Jako najsłynniejsza przedstawicielka rodu stała się bohaterką nie tylko analiz naukowych i tekstów historyków¹², ale też prac popularnonaukowych i utworów literackich¹³. Największe znaczenie Mniszchowie zyskali w czasach saskich. Próbę całościowego ujęcia działalności politycznej marszałka nadwornego Jerzego Augusta podjęła Maria Czeppa¹⁴. Mimo iż od wydania tej monografii minęło ponad 20 lat, jest ona do dziś podstawowym źródłem wiedzy o kamaryli i samym jej przywódcy. Oczywiście Mniszchowie wymieniani są w licznych pracach historyków, lecz są to jedynie wzmianki bądź ich losy stanowią wątki poboczne¹⁵. Wyjątkami są nieliczne artykuły, wśród nich tekst poświęcony urzędowi marszałkowskiemu w czasach sprawowania władzy przez Józefa Wandalina Mniszcha¹⁶. Ponadto wspominane są głównie wątki dotyczące działalności politycznej¹⁷ – z pominięciem zagadnień artystycznych. Z osiemnastowiecznych reprezentantów rodu najliczniejszych analiz doczekał się Michał Jerzy Mniszech, żyjący już jednak w epoce stanisławowskiej (il. 1). Zwracano uwagę na jego

¹⁰ Biogramy niektórych Mniszchów i ich małżonek znajdują się w *Polskim Słowniku Biograficznym* (na przykład: Czaplińska 1976a; Czaplińska 1976b; Dymnicka-Wołoszyńska 1976a; Dymnicka-Wołoszyńska 1976b; Dymnicka-Wołoszyńska, Wołoszyński 1976; Horn 1976; Kowalska 1976; Perzanowska 1976; Rosner 1976; Wereszycka 1976).

¹¹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107; PAU, sygn. 1128, s.n. Przejazd orszaku Mniszchówny do rosyjskiej stolicy omówiono w diariuszu z 1606 roku (PAU, sygn. 1051, *passim*), z kolei listy Dymitra z lat 1604–1610 znajdują się w Moskwie (RGADA, fond 149, *passim*).

¹² Do najsłynniejszych opracowań monograficznych należą: Hirschberg 1906; Andrusiewicz 2009. Maryna przywoływana jest też w licznych artykułach polsko- i rosyjskojęzycznych, dotyczących zarówno losów carycy i jej małżonka, jak i wielkiej smuty (*confer*: przyp. 102).

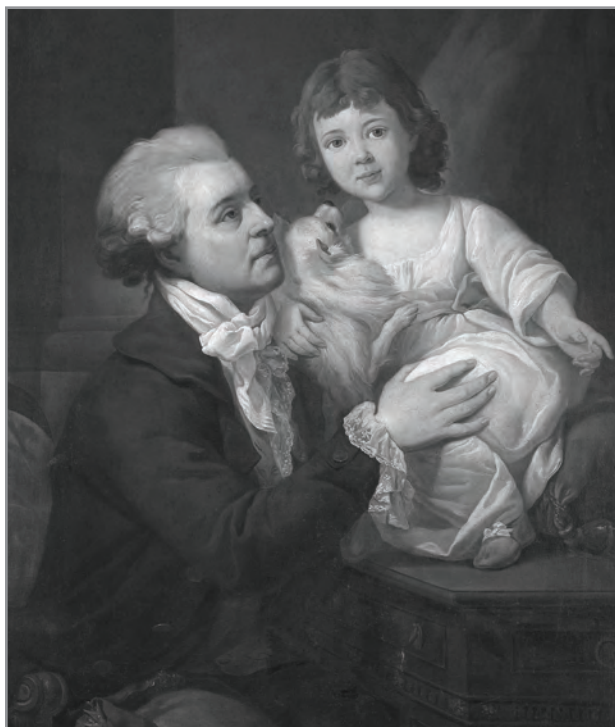
¹³ Dzieje Maryny stały się kanwą między innymi dla opery *Borys Godunow* Modesta Musorgskiego (z librettem Aleksandra Puszkina), dramatu Józefa Szujskiego o tytule *Maryna Mniszchówna* (Szujski 1876) czy dla powieści historycznej Zygmunta Krasińskiego *Agaj-Haj* (Krasiński 2002).

¹⁴ Czeppa 1998, *passim*.

¹⁵ Do najcenniejszych prac należy monografia poświęcona urzędowi marszałkowskiemu w bezkrólewiach (Wiśniewski 2015, *passim*). Liczne wzmianki o Mniszchach podaje też Elżbieta Wierzbicka w pracy dotyczącej skoligowanych z nimi Wielopolskich (Wierzbicka 2017, *passim*).

¹⁶ Perzanowska 1966, *passim*.

¹⁷ Wyjątek stanowi próba spojrzenia na życie prywatne poprzez analizę korespondencji wymienianej przez Józefa Wandalina Mniszcha i jego małżonkę, Konstancję z Tarłów (Popiołek 2013a).

Ryc. 1. M. Bacciarelli, *Michał Jerzy Mniszech z córką i pieskiem Kiopkiem* (Zamek Królewski w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2019

rolę w rozwoju polskiej kultury i podróże zagraniczne¹⁸. Przedmiotem studiów były też wizerunki magnata, wśród nich portret z córką i pieskiem królewskim Kiopkiem, wykonany przez Marcella Bacciarellego¹⁹. Informacji o dziejach mniszchowskich kolekcji dostarczył Tomasz de Rosset w publikacjach dotyczących proveniencji obrazów ze zbiorów hrabiego Andrzeja Mniszcha²⁰.

¹⁸ Przywołać należy starodruki (Mniszech 1775; Leśniewski 1785; Osiński Al. 1806), maszynopis pracy dyplomowej Ewy Miszczak (Miszczak 1963) oraz opracowania Juliana Bartoszewicza (Bartoszewicz 1852; Bartoszewicz 1863), Bronisława Bilińskiego (Biliński 1977; Biliński 1995) i Marka Bratunia (Bratuń 1996a; Bratuń 1996b; Bratuń 2002; Bratuń 2003; Bratuń 2013; Bratuń 2014). Na uwagę zasługują też prace: Powidzki 1955; Rosner 1976; Bernatowicz A. 2016, s. 55–56, 159, 298; Chiron-Mrozowska 2018, s. 14–15.

¹⁹ *Crème de la crème* 2019, s. 8–11.

²⁰ Rosset 1994; Rosset 2003; Rosset 2008; Daszkiewicz 2013, *passim*.

Rezydencje Mniszchów od lat obecne są na kartach publikacji naukowych, lecz i tu widoczny jest brak całościowych opracowań. Wydanie przez Mieczysława Gębarowicza inwentarza zamku w Laszkach Murowanych z 1748 roku²¹ przyczyniło się do rozpowszechnienia wiedzy o splendorze wystroju. Sama monumentalna rezydencja była wspominana w publikacjach dotyczących siedzib na Kresach, architektury obronnej, lecz mimo bogatej podstawy źródłowej nie poświęcono jej nigdy odrębnej monografii²². Dotychczas założenie laszeckie najpełniej omówił Roman Aftanazy²³. Większym zainteresowaniem badaczy cieszył się pałac przy ul. Senatorskiej w Warszawie, wzniesiony dla Józefa Wandalina Mniszcha. Na jego nowatorską formę uwagę zwrócił Walter Hentschel²⁴. Powstały dwa opracowania monograficzne: praca z 1951 roku nigdy nie ukazała się drukiem, natomiast wydano książkę autorstwa Marka Kwiatkowskiego – niestety niewykorzystującą wszystkich dostępnych źródeł, a zarazem niewolną od błędów²⁵. Artykuły naukowe poświęcono całej rezydencji i założeniu ogrodowemu²⁶, „fabryce” pałacu²⁷ oraz genezie dzisiejszej formy architektonicznej²⁸. Warszawska rezydencja – co należy zaakcentować na wstępie – była obiektem wybitnym architektonicznie, wymagającym dokładnego omówienia w oparciu o dostępne materiały, ale i odniesienia do szerszego kontekstu europejskiego, przede wszystkim do budownictwa Saksonii z czasów panowania Wettynów. Znacznie słabiej rozpoznane przez badaczy pozostają pałace w Dęblinie²⁹ oraz druga z warszawskich rezydencji – położona przy ul. Miodowej³⁰. Więcej tekstów (zarówno

²¹ Gębarowicz 1973, s. 28–93.

²² Materiały dotyczące zamku laszeckiego, obejmujące archiwalia, noty z periodyków i rękopiśmienne notatki, zebrał wprawdzie Aleksander Czołowski, lecz nigdy nie posłużyły one do napisania całościowego opracowania monograficznego (BN, sygn. 5473 IV, *passim*).

²³ Aftanazy 1996, s. 126–148. Autor nie miał jednak możliwości sięgnięcia do inwentarzy z drugiej dekady XIX wieku.

²⁴ Hentschel 1967, t. 1, s. 385–387.

²⁵ Inwentarz pałacu Jana Karola Mniszcha przy ul. Miodowej (ZNiO, sygn. DE-2566, *passim*) został błędnie utożsamiony z rezydencją przy ul. Senatorskiej (Kwiatkowski 2009, s. 18–19).

²⁶ Putkowska 2001a, Putkowska 2002, *passim*.

²⁷ Popiołek 2017a, *passim*.

²⁸ Barczyk 2016b, *passim*.

²⁹ O pałacu pisano niemal jedynie w okresie międzywojnia (Dygat 1927; Król 1937). Nowsze ustalenia dotyczące obiektu były publikowane przez piszącą te słowa (Barczyk 2016a; Barczyk 2017, *passim*).

³⁰ Uwagę zwracano jedynie na XIX stulecie, gdy pałac pełnił funkcję Resursy Kupieckiej. Osiemnastowieczna architektura i wystrój pałacu zostały ostatnio zaprezentowane w artykule: Barczyk 2019a, *passim*.

polsko-, jak i ukraińskojęzycznych) poświęcono pałacowi w Wiśniowcu, którego inwentarze opublikował Andrzej Betlej³¹. Duża część zachowanych materiałów archiwalnych, zarówno rękopisów, jak i rysunków architektonicznych, stwarza jednak możliwość reinterpretacji dotychczasowych ustaleń i poszerzenia wiedzy o tym obiekcie. Do najważniejszych siedzib mniszchowskich należą też pałace Jerzego Augusta Mniszcha – o ile Gdańsk omówiono tylko w jednym artykule³², w kilku innych zaś był on jedynie wzmiankowany, o tyle Dukla od ponad stulecia stanowi przedmiot zainteresowania badaczy. Podstawowym opracowaniem pozostaje praca Emmanuela Swieykowskiego³³. Sama rezydencja została niedawno zaprezentowana na tle mecenatu właściciela przez Aleksandrę Żółkoś³⁴. Nowych informacji o obiekcie dostarczają jednak rysunki architektoniczne przechowywane w Monachium i teksty niemieckojęzyczne³⁵. Z kolei dwory znajdujące się na terenie dóbr Mniszchów, jeśli pojawiają się w literaturze, sprowadzane są do krótkiej wzmianki³⁶.

Nie umniejszając zasług badaczy, którzy w swoich pracach przywoływali Mniszchów, trzeba ze smutkiem zauważyć liczne błędy. Źle podawane bywały lata życia³⁷, niepoprawnie identyfikowano poszczególnych członków rodu i ich funkcje polityczne³⁸, błędnie odczytywano też daty zawarte w korespondencji. Inwentarze i materiały dotyczące pałaców warszawskich były

³¹ Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, *passim*.

³² Maciakowska 2015a, *passim*.

³³ Swieykowski 1903, *passim*.

³⁴ Żółkoś 2011, *passim*. W książce tej zostały zgromadzone podstawowe informacje o dziejach rodu Mniszchów i kamaryli Jerzego Augusta.

³⁵ Thoss 1998, s. 12, 79, il. 5–8.

³⁶ Publikacji doczekał się inwentarz siedziby w Jaworowie z 1716 roku (Gębarowicz 1966, s. 246–254). Tamtejszy dwór przywoływany jest w pracach dotyczących popularyzacji holenderskich flizów (Przewoźna-Leśniak 2013, s. 433–434; Oczko 2018, s. 147).

³⁷ W niektórych pracach podawana jest zła data urodzenia Michała Jerzego Mniszcha – rok 1742 (na przykład Bratuń 2002, s. 17) zamiast 1748 (BCz, sygn. 1748, s. 1; Bartoszewicz 1852, s. 479; Dworzaczek 1959, plansza 137; Zielińska T. 1997, s. 524; Wrześniak 2013, s. 99). Pomyłkę utrwaliło z pewnością podanie nieprawidłowej informacji w życiorysie postaci zamieszczonym w *Polskim Słowniku Biograficznym* (1976, s. 480).

³⁸ Z publikacji niemieckojęzycznych wspomnieć można tom *Eine gute Figur machen. Kostüm und Fest am Dresdner Hof*, w którym jeden ze strojów powiązany z Jerzym Augustem Mniszchem, który miał przewodzić balowi (Hölscher, Schnitzer 2000, s. 115). W omawianym roku magnat miał jednak zaledwie sześć lat – bez wątpienia właściwą postacią był jego ojciec, marszałek wielki koronny Józef Wandalin Mniszech.

mylone nawet przez historyków sztuki. Widoczne pozostają też ewidentne literówki w datach (na przykład zakup posesji w latach 1597–1593³⁹), jakkolwiek są to błędy nieumniejszające wartości prac ani autorytetu ich twórców – ponadto analiza archiwaliów pozwala z reguły na wyjaśnienie nieścisłości – większą zagadką są jedynie dane z tekstów pisanych na początku XX wieku, odwołujące się do źródeł, które spłonęły w czasie wojny. Odrębnym problemem pozostają nieprecyzyjne bądź błędne zapisy źródeł poszczególnych informacji – powoływanie się na konkretne rękopisy, w których na wskazanych stronach brak stosownych wzmianek (także w pracach wydanych w ostatnich latach, zatem prezentujących aktualne sygnatury). Również podawane w przypisach osiemnastowieczne periodyki nie zawsze zawierają pożądane zapiski, pochodzą na przykład z dnia poprzedzającego wydarzenie, które powinno być w nich relacjonowane. Co więcej, w kolejnych numerach danego pisma nie zawsze możliwe jest odszukanie omawianych treści⁴⁰. Przykładem licznych błędów jest rzekomy udział Baya w powstaniu pałacu Józefa Wandalina Mniszcha przy ul. Senatorskiej w Warszawie. Błędny odczyt roku (1719 zamiast 1709) na liście autorstwa architekta skłonił do powiązania go z „fabryką”, a samą pomyłkę utrwały zarówno prace badawcze⁴¹, jak i sam opis w katalogu archiwalnym. Dokument znajduje się w tece zatytułowanej: „Listy różnych osób z lat 1713–1775. Lit. A–Bia.”, ponadto data 1719 widnieje w szczegółowym wykazie zawartości tomu, na stronie tytułowej⁴². Właściwy czas powstania od lat jest znany, wielokrotnie był dementowany⁴³, lecz nadal pojawia się w literaturze⁴⁴. Należy też zwrócić uwagę, że na identyfikację odbiorcy listu Baya pozwala jedynie włączenie do teki z Archiwum Mniszchów – w samym dokumencie nie ma jednoznacznego potwierdzenia, że podanym w nagłówku „Jaśnie Wielmożnym Panem” był Józef Wandalin Mniszech. Brak nawet potwierdzenia, że korespondencja dotyczyła pałacu na terenie Warszawy.

³⁹ Szaniawska 1967, s. 302.

⁴⁰ Z szacunku dla poszczególnych autorów i z przekonania, że błędy nie były wynikiem złej woli, a jedynie przeoczenia, pozwolę sobie nie podawać konkretnych przykładów.

⁴¹ Berdecka 1951, s. 9.

⁴² *Confer*: ZNiO, sygn. 2688/II.

⁴³ Problematyka została jednoznacznie wyjaśniona chociażby w pracach Jakuba Sito (Sito 2013b, s. 89; Sito 2016a, s. 37).

⁴⁴ Kwestię tę wyjaśniłam już w artykule: Barczyk 2019a, s. 416, przyp. 6.

W przedmowie do niniejszej pracy należy też zwrócić uwagę na stan badań dotyczących zagadnienia, które pozostaje punktem odniesienia dla analiz – architektury Saksonii i jej recepcji w Rzeczypospolitej. Pozornie obiekty wznoszone przez saskich architektów są dobrze znane, lecz w rzeczywistości pozostają przedmiotem zainteresowania nielicznych badaczy. Z prac monograficznych niezmiennie cenna jest publikacja Waltera Hentschla⁴⁵. Skrótownego opracowania niemieckojęzycznego doczekał się Andreas Gärtner, którego Mniszchowie sprowadzili do Dukli⁴⁶. Z polskich badaczy podejmujących zagadnienia architektury saskiej na ziemiach polskich przywołać należy prof. UŁ dra hab. Tadeusza Bernatowicza, prof. UG dra hab. Tomasza Torbusa, a przede wszystkim prof. IS PAN dra hab. Jakuba Sito, kierującego grantem poświęconym polonom – rysunkom architektonicznym – w zbiorach Sächsische Hauptstaatsarchiv w Dreźnie. Znacznie lepiej prezentuje się stan badań niemieckich historyków architektury nad osiemnastowiecznymi rezydencjami z terenu ich kraju⁴⁷ oraz nad środowiskiem polityczno-kulturalnym dworu saskiego⁴⁸, będącymi nieodzownym punktem odniesienia dla analiz siedzib Mniszchów – takimi jak Hubertusburg, Augustusburg czy pałace miejskie w Dreźnie.

Wobec przywołanej powyżej niewielkiej liczby opracowań istnieje tym większa potrzeba przybliżenia sylwetek magnatów oraz ich rezydencji. Szczególnie ważne wydaje się całościowe ujęcie pozycji rodu w czasach saskich, czyli w momencie największej potęgi polityczno-kulturalnej Mniszchów. Konieczne jest więc zarówno zebranie informacji o samych postaciach i ich siedzibach, jak i odniesienie do szerszego kontekstu. Dopiero takie spojrzenie pozwoli nie tylko na zebranie dotychczas nieznanych informacji, ale też scharakteryzowanie programów ideowych, które Mniszchowie wykorzystywali do autokreacji własnego wizerunku.

⁴⁵ Hentschel 1967, *passim*.

⁴⁶ Thoss 1998, s. 12, 79, il. 5–8.

⁴⁷ Z bogatej literatury przedmiotu przywołać można chociażby przykładowe prace z ostatnich kilku lat: Delang 2013, Hertzig 2013; Bischoff 2019. Niezwykle cennym osiągnięciem było wydanie w 2019 roku monumentalnej monografii Pałacu Holenderskiego (Japońskiego) w Dreźnie (Friedrichs, Hertzig, Karge 2019), którego forma z około 1715 roku pozwala na zrozumienie genezy architektury rezydencji Mniszchów przy ul. Senatorskiej.

⁴⁸ Cennych informacji kreślących tło dla zrozumienia czasów, w których żyli Józef Wandalin Mniszech i jego synowie, dostarczają: Hölscher, Schnitzer 2000; Hensel 2014; Kunath 2015; Tiller 2015.

Metodologia i układ pracy

Celem pracy jest prezentacja rezydencji reprezentantów dwóch pokoleń Mniszchów – Józefa Wandalina oraz jego synów, Jerzego Augusta i Jana Karola. Ramy chronologiczne wyznacza czas życia omawianych postaci, czyli lata 1670 (narodziny Józefa Wandalina Mniszcha) – 1787 (śmierć Jerzego Augusta Mniszcha). Są to daty umowne, gdyż w praktyce główne prezentowane inicjatywy artystyczne były podejmowane od około 1700 roku do końca lat 60. XVIII wieku. Przywołane w tytule rozprawy czasy saskie dotyczą zarówno chronologii, jak i sfery ideowej – do ważniejszych aspektów należy bowiem pokazanie Mniszchów na tle kultury i architektury kształtowanej w kręgu dworu królewskiego Wettynów, zyskującej popularność wśród magnaterii.

Dysertacja została podzielona na cztery rozdziały – jeden wprowadzający i trzy zasadnicze – poprzedzone wstępem i domknięte podsumowaniem. Pierwszy rozdział prezentuje najważniejsze informacje o Mniszchach – zarys dziejów antenatów do końca XVII wieku oraz ich pozycję w epoce saskiej. Głównym wątkiem stało się ukazanie przynależności do rodów marszałkowskich i przywołanie przykładów poświadczających wpływ funkcji marszałka na fundacje artystyczne. Opisany został najważniejszy z atrybutów, laska marszałkowska, traktowana jako rekwizyt umieszczany na portretach, motyw symboliczny przenikający do panegiryków i mów pogrzebowych, a także jako realny, niezwykle kosztowny przedmiot, którego wykonaniu poświęcano wiele uwagi.

Kolejne trzy rozdziały mają analogiczną budowę – rozpoczynają je noty biograficzne, po których następuje analiza najważniejszych rezydencji każdego z omawianych magnatów. W przypadku obiektów dziedziczonych przez synów Józefa, zatem należących do dwóch osób, szczegółowe analizy zostały zaprezentowane w jednym z rozdziałów – w czasach ich najważniejszych przekształceń. Zmiany wprowadzane przez drugiego z właścicieli zostały wówczas zasygnalizowane w treści, jak też w biogramie danego magnata. Powyższe rozdziały wieńczą krótkie charakterystyki świadomości kulturowej Mniszchów oraz ich postaw wobec sztuki.

W podsumowaniu zostały wyprowadzone wnioski z analizy horyzontów intelektualnych Józefa Wandalina Mniszcha i jego synów oraz ich stosunku

do architektury – od zamierzonego zachowywania konserwatywnych form, w których skojarzenia z dawnością stanowiły świadomie eksponowany walor (Łaszkki Murowane), po wprowadzanie najbardziej nowatorskich i prekursorskich rozwiązań, czerpanych bezpośrednio ze stolicy Saksonii (ul. Senatorska w Warszawie).

Bibliografię poprzedzają aneksy źródłowe prezentujące przede wszystkim najważniejsze, dotychczas niepublikowane opisy i inwentarze rezydencji.

Układ pracy nawiązuje tym samym do schematu kompozycyjnego zaproponowanego przez Andrzeja Betleja w publikacji poświęconej książętom Jabłonowskim⁴⁹, a następnie przejętego przez Annę Czyż w opracowaniu mecenatu Paców⁵⁰. Zachowując ideę prezentacji trzech postaci, zdecydowano się jednak na opisanie dwóch pokoleń. Zasadniczą różnicę w sposobie ujęcia treści wyznacza przeniesienie punktu ciężkości na architekturę rezydencjonalną, ze szczególnym uwzględnieniem rekonstrukcji form architektonicznych, układu wnętrza i charakteru wystroju. Stąd konieczne stało się odtworzenie układów funkcjonalnych siedzib. Zagadnieniem równie godnym analizy, aczkolwiek wykraczającym poza ramy niniejszego opracowania, pozostają fundacje sakralne – przywoływane tu jedynie w kontekście układów przestrzennych założeń rezydencjonalnych (na przykład Dukła) czy sposobów upamiętniania chwały zmarłych przedstawicieli rodziny (na przykład kościół Reformatorów w Warszawie, świątynia pw. św. Marii Magdaleny w Dukli).

W notach biograficznych, które otwierają rozdziały II–IV, starano się uwzględnić przede wszystkim kluczowe fakty związane z pozycją społeczno-polityczną, rolą w środowisku dworskim czy szczególnie istotnymi relacjami z innymi przedstawicielami elit władzy. Celem nie było więc tworzenie kompletnych, *stricte* historycznych życiorysów, zbierających całą dostępną faktografię. Ważniejsze stało się wskazanie w biogramach informacji obrazujących charakter zdobytego wykształcenia, horyzonty intelektualne i stosunek do sztuki, wyrażający się między innymi zwracaniem uwagi na formę architektoniczną obiektów obserwowanych w trakcie podróży. Kierunki przemierzania się magnatów w zestawieniu z geografią posiadanych dóbr umożliwiają wskazanie najważniejszych rezydencji, które należy poddać analizie.

⁴⁹ Betlej 2010, *passim*.

⁵⁰ Czyż 2016, *passim*.

Prezentacje poszczególnych obiektów obejmują w pierwszej kolejności przybliżenie dziejów danego założenia. Informacje historyczne stanowią podstawę do wskazania genezy form architektonicznych, zakresu przekształceń wprowadzanych przez Mniszchów w czasach panowania Wettynów, a także są cennym źródłem wiedzy o czynnikach warunkujących program ideowy. Na sposób postrzegania rangi siedziby i na wybór najistotniejszych cech, które starano się eksponować, mogły wpływać sposób przejęcia majątku (na przykład zakup, nadanie królewskie, posag), pozycja poprzednich właścicieli (na przykład Jaworów należący niegdyś do Sobieskich) czy fakt dziedziczenia po bezpośrednich przodkach (na przykład Laszki Murowane).

Najważniejszą kwestią, będącą rozwinięciem powyższej myśli, jest zatem analiza form architektonicznych oraz wystroju siedzib. Poziom szczegółowości opisów rezydencji został każdorazowo dostosowany do ich skali, stopnia zachowania, a także liczby istniejących materiałów dokumentujących bryłę, układ wnętrza czy wyposażenie. Problemowe ujęcie tematu, będące celem niniejszej pracy, skłaniało do charakteryzowania przede wszystkim przestrzeni pełniących funkcje reprezentacyjne – w tym apartamentów, bibliotek i galerii – oraz pomieszczeń mieszczących kolekcje obrazów, porcelany, zbiory dokumentów czy sal będących skarbcami – zwłaszcza jeśli przechowywano w nich przedmioty szczególnej wartości oraz artefakty zdobione motywami heraldycznymi.

Analizie poddane zostały najważniejsze rezydencje Mniszchów, niewyczerpujące zasobu wszystkich należących do omawianych magnatów budowli mieszkalnych. W rękach rodu znajdowały się liczne dwory niestanowiące bezpośrednio siedzib właścicieli, przeznaczone do zarządzania majątkiem lub pobytów okolicznościowych czy rekreacyjnych – przez wzgląd na skalę i charakter użytkowania mające drugorzędne znaczenie, niewymagające splendoru. Powyższa sytuacja miała miejsce w odniesieniu do Samokłęsek (Strusokłęsek)⁵¹ położonych około 20 kilometrów od Dukli oraz dworu w Łozach, który odwiedzano podczas pobytu w Wiśniowcu⁵².

Na opracowanie poszczególnych postaci oraz ich siedzib pozwala w pierwszej kolejności wiele zachowanych archiwaliów, obejmujących przede

⁵¹ Żółkoś 2011, s. 31, 85.

⁵² *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 5, s. 769; *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. XV, cz. 2, s. 277; Aftanazy 1994, s. 539; Barczyk 2016a, s. 24.

wszystkim źródła rękopiśmienne (listy, inwentarze dóbr i samych siedzib, ekspensy). W niniejszej pracy wykorzystane zostały przede wszystkim archiwalia ze zbiorów polskich (Archiwum Główne Akt Dawnych⁵³, Biblioteka Narodowa w Warszawie⁵⁴, Archiwum Państwowe w Krakowie⁵⁵, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie⁵⁶, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie⁵⁷, Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie⁵⁸, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu⁵⁹). Nieodzowne jest też sięgnięcie do materiałów przechowywanych w Niemczech (Landesarchiv Sachsen-Anhalt w Dessau⁶⁰, Sächsisches Hauptstaatsarchiv w Dreźnie⁶¹) oraz w krajach Europy Wschodniej (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie⁶², Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka⁶³, Narodowa

⁵³ AGAD, ACz, sygn. 326; sygn. 327; sygn. 328; sygn. 329; sygn. 330; sygn. 331; sygn. 332; sygn. 333; sygn. 334; sygn. 335; sygn. 336; sygn. 337; sygn. 338; sygn. 339; sygn. 340; sygn. 341; sygn. 342; sygn. 343; sygn. 344; sygn. 345; sygn. 346; sygn. 347; sygn. 348; sygn. 349; sygn. 350; sygn. 351; sygn. 352; sygn. 353; sygn. 354; sygn. 355; sygn. 356; sygn. 357; sygn. 358; sygn. 387; AR, Dz. V, sygn. 9855/II; sygn. 9855/IV; sygn. 9855/VI; sygn. 9855/VII; sygn. 9855/XIV; sygn. 9856/I; sygn. 9856/II; sygn. 9856/III; AZ, sygn. 2901; AR, Dz. XXV, sygn. 4717.

⁵⁴ Przede wszystkim: BN, sygn. 5473 IV.

⁵⁵ ANK, sygn. 343; sygn. 483; sygn. 586–589; sygn. 3251; sygn. 3835.

⁵⁶ BCz, sygn. 2575 IV; sygn. 3835 III; sygn. 3836 III; sygn. 3859 III; sygn. 3868 III; sygn. 3869 III; sygn. 5461 IV; sygn. 5884, nr 24021; sygn. 11598.

⁵⁷ PAU, sygn. 250; sygn. 259; sygn. 307; sygn. 308; sygn. 311; sygn. 1051; sygn. 1109; sygn. 1113; sygn. 1123; sygn. 1125; sygn. 1126; sygn. 1128; sygn. 1134; sygn. 1144; sygn. 1662; sygn. 3003; sygn. 4188/II; sygn. 4523.

⁵⁸ APBK, sygn. III-1; sygn. III-2; sygn. III-3; sygn. RGP-c-1; sygn. RGP-f-3.

⁵⁹ ZNiO, sygn. 2621/II; sygn. 2634/III; sygn. 2636/I; sygn. 2637/I; sygn. 2646/I; sygn. 2647/I; sygn. 2648/I; sygn. 2652/I; sygn. 2653/I; sygn. 2654/I; sygn. 2655/I; sygn. 2656/II; sygn. 2658/I; sygn. 2662/II; sygn. 2664/I; sygn. 2667/I; sygn. 2668/I; sygn. 2669/I; sygn. 2670/I; sygn. 2671/I; sygn. 2684/II; sygn. 2688/II; sygn. 2692/II; sygn. 2693/II; sygn. 2700/II; sygn. 5471; sygn. 5635/II; sygn. 5640/II; sygn. 5642/I; sygn. 5643/I; sygn. 11628/II; sygn. DE-1159; sygn. DE-1160; sygn. DE-1161; sygn. DE-1827; sygn. DE-1853; sygn. DE-2566; sygn. DE-2567; sygn. DE-2568; sygn. DE-2569; sygn. DE-2570; sygn. DE-2572; sygn. DE-2571; sygn. DE-2585; sygn. DE-2589; sygn. DE-2728; sygn. DE-3309; sygn. 3971/III; sygn. DE-4955; sygn. DE-4968; sygn. DE-5042; sygn. DE-5273; sygn. DE-5967; sygn. 6268/III; sygn. DE-8879; sygn. DE-16399; sygn. DE-20971.

⁶⁰ LASA, sygn. Z 44, A 9b Va Nr. 27; sygn. Z 70, A 10 Nr. 22; sygn. Z 88, F 106 Nr. 24.

⁶¹ SHD, GK, loc. 3558, vol. XI–XII; loc. 3653, vol. VII–X.

⁶² RGADA, fond 149; fond 11.

⁶³ LNNBU, sygn. 80; sygn. 115; sygn. 116; sygn. 117; sygn. 118; sygn. 119; sygn. 121; sygn. 122, t. III; sygn. 346; sygn. 468; sygn. 5639/II; sygn. 5771/III.

Biblioteka Ukrainy im. Wołodymyra I. Wernadskiego w Kijowie⁶⁴, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie⁶⁵). Pojedyncze wzmianki o Mniszchach można też odnaleźć w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku⁶⁶.

Analizie zostały też poddane starodruki (mowy pogrzebowe, teksty ilościowościowe czy prace autorstwa samych przedstawicieli rodu Mniszchów). Ważnym aspektem stało się zapoznanie z ekspertyzami konserwatorskimi poszczególnych obiektów, dostarczającymi wiedzy o datowaniu poszczególnych partii danego obiektu, odnalezionych reliktach dawnych dekoracji czy też projektach powojennej odbudowy siedzib warszawskich. Materiały konserwatorskie z ostatnich lat zawierają z kolei precyzyjne pomiary i współczesne plany kondygnacji.

Bezcenne stały się wreszcie źródła ikonograficzne, wśród nich przede wszystkim dotychczas nieznane bądź niewykorzystywane przez badaczy rysunki architektoniczne z Muzeum Narodowego w Warszawie⁶⁷, z monachijskiego Architekturmuseum⁶⁸ i drezdeńskiego Sächsische Hauptstaatsarchiv⁶⁹. Interesujących wniosków dostarczyły też prace graficzne i malarskie z epoki – jak choćby malowidła Canaletta – oraz przedwojenne zdjęcia.

Kluczowym aspektem badań jest zarazem analiza *in situ*, pozwalająca na konfrontację osiemnastowiecznych inwentarzy, a także dotychczasowych też badawczych ze stanem faktycznym. Przykładowo obserwacja przebiegu murów w piwnicach pozwoliła na chronologiczne rozwarstwienie poszczególnych obiektów i rekonstrukcję pierwotnego układu wnętrza.

⁶⁴ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390.

⁶⁵ CPAH, fond. 250. Zasoby kijowskie zawierają archiwalia z lat 1557–1852, wśród nich: *Dokumenty o charakterze ekonomicznym: opisy, inwentarze majątków, potwierdzenia prawa własności, rozbiórki, sprzedaży, zakupu i podziału majątku; spory sądowe* (334 j.a.); *Dokumenty prywatne: wpływy, zobowiązania dłużne członków rodziny; rejestry rzeczy osobistych; opis dokumentów i ksiąg archiwów i bibliotek Vysheveti; opis archiwum gospodarczego; katalogi biblioteczne, korespondencja* (obejmujące swym zakresem lata 1731–1834; 207 j.a.); *Zbiór dokumentów dotyczących historii Polski, traktatów filozoficznych, dzieł historycznych i literackich XVII–XVIII wieku* (mieszczący dokumenty z lat: 1603, 1668–1690, 1722, 1723, 1726, 1765–1826; 37 j.a.). O mniszchovianach z Kijowa wspominali już: Hiscowa 1998, s. 127, 135–136; Ciesielski 2010, s. 299, 302.

⁶⁶ Dokumenty należą do zbioru Archiwum Jeleńskich: Rolnik 2018, s. 72, 176.

⁶⁷ Wśród nich projekty dla Wiśniowca, Laszek Murowanych, Dęblina.

⁶⁸ Projekty autorstwa Andreasa Gärtnera.

⁶⁹ Rzut drewnianej rezydencji Mniszchów w Grodnie, a także rysunki pałaców z terenów niemieckojęzycznych, stanowiących pole do porównań.

Nie można pominąć rzeźb i elementów wyposażenia pochodzących z rezydencji Mniszchów, które znajdują się w muzeach (Muzeum Narodowym w Krakowie, Muzeum Narodowym w Warszawie, Muzeum Narodowym w Gdańsku). Niektóre z nich dotychczas nie doczekały się szczegółowych opracowań⁷⁰. Należy też podkreślić, że część dzieł sztuki pochodzących z rezydencji mniszchowskich znajduje się dziś w rękach prywatnych, między innymi w Italii⁷¹.

Całości spojrzenia dopełnia literatura przedmiotu – prace poświęcone Mniszchom i ich siedzibom, opracowania obrazujące specyfikę kultury czasów saskich oraz analizy architektury Saksonii – pozwalająca na wpisanie fundacji architektonicznych Mniszchów w szerszy kontekst europejski.

* * *

Powstanie niniejszej książki stało się możliwe za sprawą przychylności wielu osób. W pamięci zachowuję ogromną wdzięczność dla świętej pamięci prof. dra hab. Leszka Kajzera. Za cenną pomoc w udostępnianiu i gromadzeniu rękopisów i źródeł ikonograficznych oraz za życzliwość dziękuję drowi hab. Andrzejowi Betlejowi. Za wsparcie w pozyskiwaniu dostępu do archwaliów i w gromadzeniu literatury wdzięczna jestem również prof. drowi Paulowi Zalewskiemu (Frankfurt), prof. UPJPII drowi hab. Marianowi Wołkowskiemu-Wolskiemu, drowi Piotrowi Kibortowi, prof. UG

⁷⁰ Wspomnieć wystarczy o figurach z ogrodzenia pałacu Jerzego Augusta w Gdańsku. Putta znajdują się w przestrzeni dostępnej zwiedzającym, lecz nie mają nawet tabliczek z podpisami (brak jakiegokolwiek informacji o tych obiektach, ponadto ustawionych niemal w przejściu na drewnianych paletach). Wazy i posągi Ceres oraz Minerwy znajdują się w wirydarzu, niedostępne turystom, niemal całkowicie zasłonięte przez gałęzie krzaków i wysokie trawy, sprawiają wrażenie nieco zapomnianych. Karty inwentaryzacyjne tych obiektów, sporządzone kilkadziesiąt lat temu, zawierają z kolei bardzo skrócone informacje i błędne atrybucje. Mam świadomość wielości obowiązków muzealnych i moją intencją nie jest wyrażenie jakiegokolwiek krytyki wobec Pracowników MNG, którzy okazali szczerze zainteresowanie moimi badaniami i wyrazili chęć uzupełnienia dokumentacji.

⁷¹ Po ślubie wnuczki Michała Jerzego Mniszcha, Doroty z Jabłonowskich, z Franciszkiem Malatestą część kolekcji została wywieziona do Rzymu i przeszła na własność tej włoskiej rodziny. Jeden z obrazów, wspomniany wcześniej portret przedstawiający twórcę koncepcji Musaeum Polonicum z córką i pieskiem króla Stanisława Augusta (*Crème de la crème* 2019, s. 8–11), został sprzedany przez Malatestów i stał się własnością Muzeum Narodowego w Warszawie. Za powyższą informację pragnę podziękować prof. UKSW dr hab. Agnieszce Bender.

drowi hab. Tomaszowi Torbusowi, drowi hab. Przemysławowi Mrozowskiemu oraz ppor. Mariuszowi Ceglarskiemu, a za umożliwienie analiz rzeźb z Muzeum Narodowego w Gdańsku – Weronice Grochowskiej. Przy korzystaniu z materiałów ukraińskich istotna była pomoc dra Krzysztofa Cichonia. Za wszystkie miłe opinie i cenne dyskusje bardzo dziękuję drowi Peterowi Heinrichowi Jahnowi (Drezno), prof. UŁ drowi hab. Zbigniewowi Bani i prof. dr hab. Bożenie Popiołek. Szczególnie istotne sugestie przekazywał mi również prof. IS PAN dr hab. Jakub Sito, któremu pragnę podziękować za wszelką przychylność, zainteresowanie tematem moich badań i zaproszenie do dalszej naukowej współpracy.

Doktor Jowicie Jagli winna jestem słowa ogromnej wdzięczności za naukową przyjaźń, wiarę w sens mojej pracy nad monografią i niezwykle wartościowe rozmowy.

Dziękuję wreszcie wszystkim instytucjom polskim, ukraińskim, rosyjskim i niemieckim, które udzieliły mi dostępu do cennych źródeł, materiałów ikonograficznych, kolekcji muzealnych, dokumentacji konserwatorskich i zasobów bibliotecznych.

Szczególną wdzięczność winna jestem obecnym użytkownikom rezydencji Mniszchów oraz świątyń kształtowanych z inicjatywy tego rodu, którzy zgodzili się na prowadzenie badań *in situ* i wykonanie dokumentacji fotograficznej. Życzliwość okazali mi między innymi: Rektor-Komendant WSOSP w Dęblinie, gen. bryg. pil. dr hab. Jan Rajchel, dr Aleksandra Żółkoś z Muzeum Historycznego – Pałacu w Dukli, pan Waldemar Andrzejczak ze Związku Rzemiosła Polskiego, ks. Stanisław Siuzdak, proboszcz parafii pw. św. Marii Magdaleny w Dukli, oraz ks. Marek Niedźwiecki, proboszcz parafii w Jaworowie. Przychylność okazała mi także pełniąca funkcję Ambasadora Królestwa Belgii w Warszawie pani Collette Taquet, której dziękuję za dostęp do wnętrza pałacu przy ul. Senatorskiej i zaproszenie na gościnny wykład.

Kluczową rolę w powstawaniu niniejszej dysertacji odgrywał nieustannie Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego. Przez ostatnią dekadę właśnie w tym miejscu miałam przyjemność kształcić się, prowadzić badania, uzyskać stopień doktora oraz zatrudnienie. Słowa wdzięczności za ten piękny dar, jakim jest możliwość współpracy, a także za wszelką

przychylność i zaufanie składałam na ręce Dyrektora Instytutu prof. UŁ dra hab. Piotra Gryglewskiego oraz Kierownika Katedry Architektury prof. dra hab. Krzysztofa Stefańskiego. Wiele zawdzięczam także Dziekanowi, gdyż właśnie prof. dr hab. Maciej Kokoszko zgodził się swego czasu przyjąć mnie do grona pracowników Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego. O przyjęcie najszczerzych wyrazów wdzięczności proszę również mojego Mistrza, prof. UŁ dra hab. Tadeusza Bernatowicza, będącego dla mnie wielkim Autorytetem.

Za wsparcie i niezwykłą wyrozumiałość bardzo dziękuję moim Rodzicom.

Autorka

CZĘŚĆ I

RÓD MNISZCHÓW

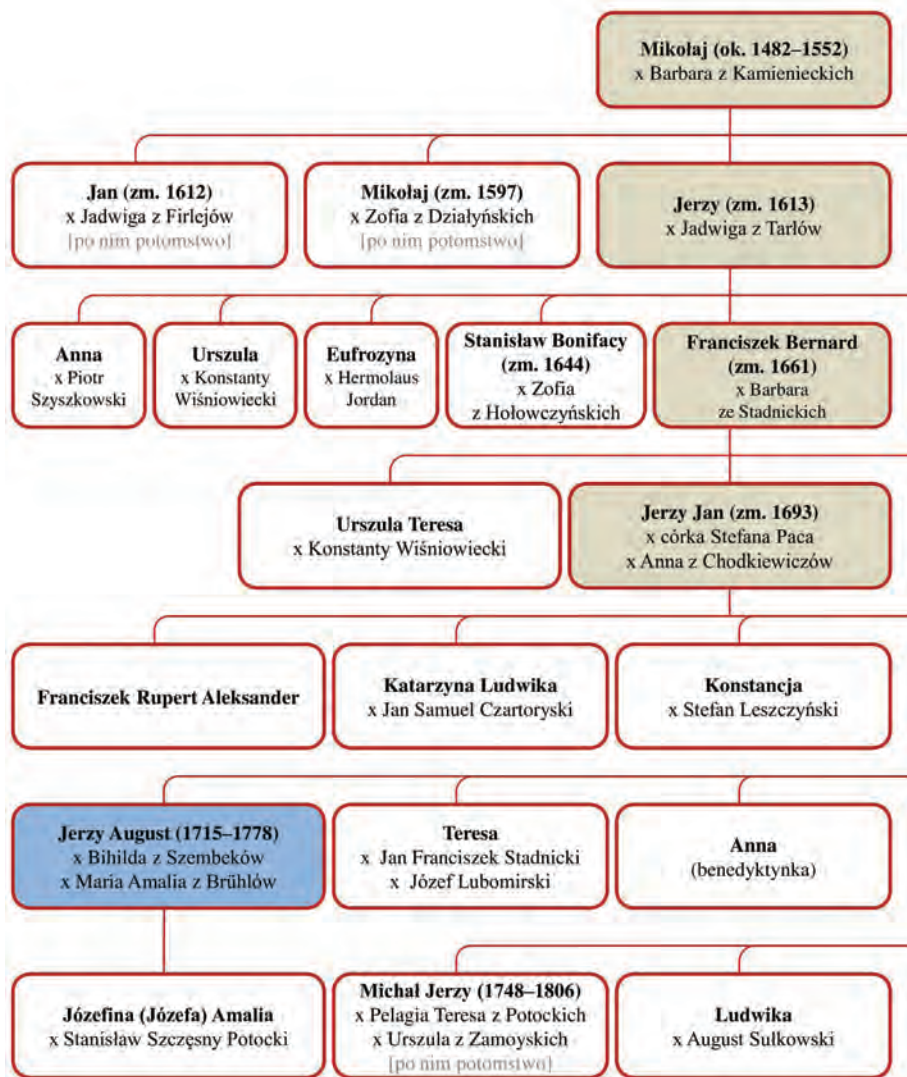
ROZDZIAŁ 1

ZARYS DZIEJÓW MNISZCHÓW DO KOŃCA XVII WIEKU – BUDOWANIE PODSTAW ZNACZENIA RODU

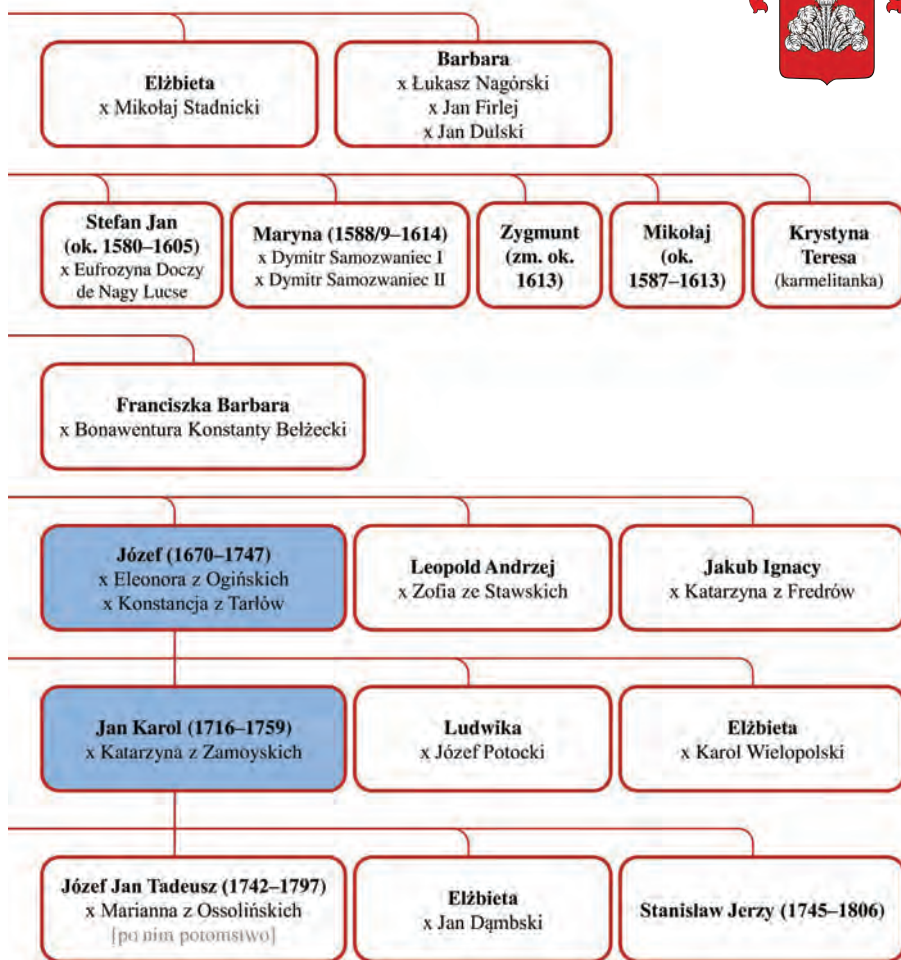
Mnischowie byli rodem, który odegrał istotną rolę w dziejach Rzeczypospolitej. Najwyższą pozycję zyskał w czasach panowania Wettynów. Dla zrozumienia jego specyfiki i dróg awansu konieczne jest przybliżenie historii rodziny we wcześniejszych stuleciach (plansza I).

Ryc. 2. *Herb Mnischów Kończyc, odmiana hrabiowska*
(autor: Bastian, CC BY 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10120291>)

Plansza I. Genealogia Mniszczów – linia marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandalina Mniszcha (1670–1747). Oprac. A. Barczyk, na podstawie *Genealogii hrabiów Mniszczów herbu Kończyc* (ZNiO, sygn. DE-8879, s. 105–112).

A. Mikołaj Mniszech (około 1482–1553), starosta łukowski

Przełomowym momentem w dziejach rodziny był przyjazd Mikołaja Mniszcha w 1508 roku na ziemie polskie¹. W latach 20. XVI wieku sprawował urząd marszałka dworu kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego. Dalszy rozwój kariery umożliwiło mu uzyskanie przychylności Zygmunta I oraz Bony. W 1530 roku występował już jako dworzanin królewski, a sześć lat później został burgrabią zamku wawelskiego. W 1537 roku pełnił funkcje starosty łukowskiego i podkomorzego Zygmunta Augusta, z którym przebywał na Litwie w latach 1543–1548². Mikołaj Mniszech zgromadził liczne dobra. Wzrost zamożności umożliwiły mu też nadania i przywileje królewskie. Dzięki królowej Bonie uzyskał między innymi Kozirynek, czyli dzisiejszy Radzyń Podlaski. O pozycji Mniszcha świadczy fakt, że po śmierci, która nastąpiła 22 czerwca 1553 roku³, został pochowany w katedrze wawelskiej⁴. Żoną Mikołaja była wojewodzianka podolska Barbara z Kamienieckich, której ciało złożono w kościele Franciszkanów w Krośnie. Nagrobek został wykonany przez Jakuba Trwałego ze Lwowa⁵.

Mikołaj Mniszech miał dwie córki – Elżbietę⁶ i Barbarę⁷ – oraz trzech synów, z których najstarszy, Jan, został starostą krasnostawskim i jasielskim⁸. Jego brat, Mikołaj, był ściśle związany z dworem królewskim, pełniąc funkcję między innymi komornika Zygmunta Augusta⁹. W kościele Świętej Trójcy w Radzynie Podlaskim (ufundowanym przez Jana Mniszcha) zachował się nagrobek piętrowy Mikołaja oraz jego żony, Zofii z Działyń-

¹ Niesiecki 1839–1846, t. 6, s. 433.

² PAU, sygn. 1128, s.n.; *Żółkoś* 2011, s. 41–42.

³ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 106.

⁴ Niesiecki 1839–1846, t. 6, s. 434; Kowalska 1976, s. 486.

⁵ Wardzyński 2015b, s. 237, 240.

⁶ Wydaną za Mikołaja Stadnickiego (Dworzaczek 1959, plansza 137).

⁷ Małżonkę Łukasza Nagórskiego, a następnie kolejno Jana Firleja i Jana Dulskiego (*ibidem*; ZNiO, sygn. DE-8879, k. 106).

⁸ Bem 2015, s. 467.

⁹ Jednym z synów Mikołaja był starosta lwowski i kuchmistrz królewski Andrzej Mniszech (zm. 1653; Niewiadomski 2018, s. 78). W 1649 roku poślubił Barbarę Gizankę *vel* Giżankę. Włodzimierz Dworzaczek sugerował, że żoną dygnitarza była Sydonia Urszula z Ortenburgów (Dworzaczek 1959, plansza 137), źródła jednak wskazują na małżeństwo z wyżej wymienioną warszawską mieszkanką, siostrą porucznika nadwornej piechoty, Mikołaja Konstantego Gizy (Ciara 1990, s. 121).

skich¹⁰. Na uwagę zasługuje także siedziba w Warszawie przy Rynku Przedmiejskim, udokumentowana w Metryce Koronnej. W ostatniej dekadzie XVI stulecia Mikołaj Mniszech zakupił dawny dwór Kisków wraz z 11 parcelami położonymi za klasztorem Bernardynów od strony skarpy¹¹. Majątki połączono w posesję o numerze hipotecznym 370, określaną przez badaczy „najświetniejszą rezydencją pańską w tym czasie”¹². W kontekście niniejszej pracy przybliżyć należy postać najmłodszego syn Mikołaja (zm. 1553), noszącego imię Jerzy (około 1548–1613).

B. Jerzy Mniszech (zm. 1613), wojewoda sandomierski

Jerzy Mniszech (ryc. 3), wraz z bratem Janem, kształcił się kolejno na uniwersytetach w Królewcu i Lipsku. Pełnił funkcję kuchmistrza Zygmunta Augusta, a w czasach Henryka Walezego został krajczym koronnym¹³. W 1588 roku Zygmunt III nadał Jerzemu Mniszchowi zarząd żup ruskich oraz starostwa samborskie i ozimskie. Do najważniejszych stanowisk należały też funkcje kasztelana radomskiego, starosty sanockiego, a od 1589 roku wojewody sandomierskiego¹⁴. Wreszcie w 1594 roku Mniszech uzyskał starostwo lwowskie¹⁵. Małżonką Jerzego była córka sekretarza królewskiego Mikołaja Tarły, Jadwiga¹⁶. Z okazji zaślubin z Mniszchem wykonano portret Jadwigi z Tarłów, który umieszczono w zamku w Laszkach Murowanych (ryc. 4). Płótno zostało następnie przeniesione do Wiśniowca, a dziś należy do kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie¹⁷. W bitwie pod Pskowem

¹⁰ Nagrobek datowany na okres około 1600–1607 atrybuowany jest Thomasowi Niklowi (Wardzyński 2015b, s. 808, il. 480).

¹¹ Piętrowy dwór Kisków, z dwuspadowym dachem, uwieczniono na ilustracji z około 1590 roku (Szaniawska 1967, s. 289, il. 4).

¹² *Ibidem*, s. 302.

¹³ Dworzaczek 1959, plansza 137.

¹⁴ Maciszewski 1975, s. 196.

¹⁵ Kaczmarek 2009, s. 60.

¹⁶ Zgodnie z testamentem ojca, potwierdzonym przez króla w 1579 roku, Jadwiga Tarłówna w posagu wniosła w dom Mniszczów wsie Dęblin, Modrzyce i Żdźdź (Król 1937, s. 1361; Barczyk 2017, s. 9).

¹⁷ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2473. Portret został wtórnie przycięty.

Ryc. 3. Jerzy Mniszech (Muzeum Narodowe we Wrocławiu), fot. A. Barczyk, 2017

(8 września 1581 – 6 lutego 1582) Jerzy Mniszech wykazał się odwagą. Wspierał finansowo bernardynów – z jego fundacji powstały świątynie dla tego zakonu w Samborze i we Lwowie¹⁸. Prowadził kosztowne inwestycje związane między innymi z przebudową Laszek Murowanych, które przejął na skutek małżeństwa z Tarłówną. Pełen przepychu styl życia prowadził jednak do ciągłego zadłużania się, zarówno u samego króla (Mniszech nie spłacał rat z żup solnych i starostwa samborskiego), jak i u członków rodziny. Po pomoc zwracał się do syna, Stefana, i jego żony, Eufrozyny Doczy de Nagy Lucse. W 1595 roku dostał od synowej 40 tysięcy złotych pod zastaw Założców i przyległych wsi, a w 1602 roku pożyczył od niej około 90 tysięcy złotych¹⁹.

¹⁸ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 5, s. 516–517; Gawicki *et al.* 2012, s. 211, 222–231. Warto wspomnieć, że herb Kończyc widnieje na fasadzie lwowskiej świątyni.

¹⁹ Anusik 2009, s. 191.

Zgodnie z informacjami zawartymi w Metryce Koronnej Jerzy Mniszech posiadał też majątki na terenie Warszawy. Po śmierci brata, Mikołaja, przejął posesję o numerze hipotecznym 370, poszerzając ją w 1605 roku o kolejną parcelę²⁰. W listopadzie 1611 roku posesję sprzedano podkomorzemu królewskiemu Andrzejowi Boboli, a już w 1617 roku stała się własnością Zygmunta III²¹. Na miejscu dawnej siedziby Mniszchów wzniesiono później klasztor Karmelitanek, widoczny między innymi na planie Hübnera z 1733 roku. Nie była to wprawdzie jedyna posesja Mniszchów w stolicy – na początku XVII wieku należała do nich część terenu oznaczonego numerem hipotecznym 388, położona przy zbiegu drogi świętokrzyskiej z Piekłem („droga ku Wiśle”). W 1635 roku majątek stał się własnością Gostomskich²².

Sam Jerzy Mniszech doczekał się licznych przedstawień – ukazywany w ciemnym stroju, niekiedy z atrybutem w postaci medalu z podobizną króla Zygmunta III (ryc. 5). W tej konwencji utrzymane są przedstawienia graficzne²³, a także obraz z Muzeum Narodowego we Wrocławiu (przełom XVI i XVII wieku). Bez medalu, natomiast z kartuszem mieszczącym rodowy herb i z łacińską inskrypcją przedstawiono Mniszcha na portrecie znajdującym się na zamku w Olesku²⁴. Treść napisu wskazuje na sprawowane funkcje oraz potwierdza donację na rzecz lwowskich bernardynów (ryc. 6)²⁵. Spośród dzieł sztuki ukazujących postać wojewody sandomierskiego warto przywołać jeszcze jeden zabytek. Jest nim tak zwana *Rolka sztokholmska*. Fryz o wymiarach blisko 1528 centymetrów długości i 27–28 centymetrów szerokości został wykonany dla Zygmunta III jako dokumentacja uroczystego wjazdu ślubnego władcy oraz arcyksiężniczki Konstancji Austriaczki, który odbył się 4 grudnia 1605 roku²⁶. Dzieło przechowywane na Zamku

²⁰ Na widoku Warszawy z około 1630 roku wśród zabudowy Rynku Przedmiejskiego widoczny jest dwór Mniszchów (Szaniawska 1967, s. 295, il. 9). Posesja należąca do Jerzego Mniszcha, oznaczona numerem 370, została zaprezentowana przez Wandę Szaniawską na próbie rekonstrukcji Kraakowskiego Przedmieścia u schyłku XVI wieku (*ibidem*, s. 290, il. 6).

²¹ *Ibidem*, s. 302.

²² Druga z części stanowiła własność kościoła Świętego Krzyża (*ibidem*, s. 300).

²³ Wśród nich szytych publikowane przez Gębarowicza (Gębarowicz 1981, il. 56–58), dziewiętnastowieczne, które wykonali Oleszczyński (1832–1833) i Śliwicki (*ante* 1857).

²⁴ *Ibidem*, il. 59.

²⁵ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 5, s. 516–517.

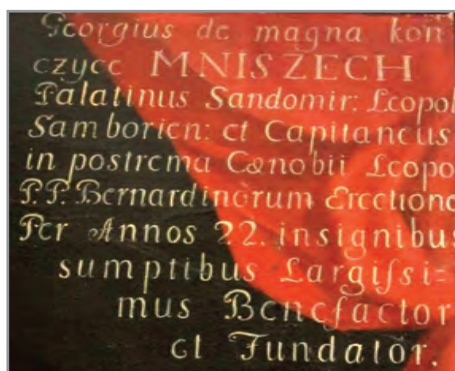
²⁶ Dzieło wykonano w technice akwareli z gwaszem, temperą, tuszem i wzbogacono o złocenia. Okoliczności powstania oraz program treściowy *Rolki* podają: Bocheński 1988, *passim*; Żygulski

Ryc. 4. Jadwiga z Tarłów Mniszchowa (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna

Ryc. 5. Jerzy Mniszech – detal (Muzeum Narodowe we Wrocławiu), fot. A. Barczyk, 2017

Ryc. 6. Jerzy Mniszech – detal (Muzeum w Olesku), fot. A. Barczyk, 2016

Królewskim w Warszawie zachowało się niekompletne. Przetrwały jednak banderole zawierające najważniejszą postać parady – narzeczoną króla, jadącą ceremonialną karetą. Rolka prezentuje uczestników pochodu. Wśród postaci zidentyfikować można między innymi Jerzego Mniszcha, odzianego w ciemną delię z rysim futrem i futrzaną czapkę, jadącego na siwym koniu. Nieco bliżej przodu pochodu znajduje się poseł moskiewski Afanasij Iwanowicz Własiew w karmazynowej szacie, przybyły do Krakowa w celu zawarcia ślubu *per procura* z Maryną²⁷.

C. Maryna Mniszchówna (1588/1589–1614), caryca Rosji

Mniszchowie mieli dziesięcioro dzieci²⁸. Jedną z córek, Urszula, została wydana za wojewodę ruskiego księcia Konstantego Wiśniowieckiego²⁹. Szczególną rolę odegrała jednak jej siostra, Maryna (ryc. 7), która wyszła za Dymitra I Samozwańca³⁰. Jak zostało wspomniane we wstępie, dziejom carycy poświęcono wiele uwagi w opracowaniach historycznych dotyczących czasów Dymitra oraz wielkiej smuty³¹, utworach literackich³² oraz pracach omawiających portrety i malowidła obrazujące najważniejsze

1988, *passim*; Zdańkowska 2019, s. 7–8, 11–18. Powyższy zabytek był też przedmiotem wykładu za-tytułowanego *Rolka sztokholmska a początki polskiego munduru wojskowego w XVI i I. ćwierci XVII wieku*, który Jakub Sito i Piotr Lasek zaprezentowali w ramach spotkania naukowego Instytutu Sztuki PAN w dniu 19 marca 2019 roku.

²⁷ Zdańkowska 2019, s. 63.

²⁸ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107–108.

²⁹ W kolejnym pokoleniu Urszula Teresa wzięła ślub z księciem Konstantym Wiśniowieckim, wojewodą bełskim (Anusik 2009, s. 226).

³⁰ Dymitr Samozwaniec I (około 1581–1606) – podawał się za syna Iwana IV Groźnego. Jego żona, Maryna Mniszchówna, została koronowaną cesarzową (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107; sygn. DE-4911, *passim*; RGADA, fond 149, *passim*; Hirschberg 1906, *passim*).

³¹ Z bogatej literatury przybliżającej postać Maryny przywołać można chociażby: Potocki 1830; Korzeniowski 1847; Szujski 1876; Moleva 2001; Aronova 2005; Kozłakov 2005; Buszewicz 2006; Trębska 2006; Brzozowska 2012; Babenko 2014; Słowiński 2014a; Ėjl'bart 2015; Goszczyński 2016, *passim*. Informacje dotyczące Dymitra i jego małżonki można też odnaleźć w pracach zarysowujących wydarzenia okresu wielkiej smuty, takich jak: Vasenko 1912; Romanovskij 1913; Baumann 1970; Andrusiewicz 1999; Karaś 2012; Malygina 2013; Słowiński 2014b; *Smuta v Rossii* 2016, *passim*.

³² *Confer*: przyp. 12.

Ryc. 7. N. Maurin, A. Oleszczyński, *Maryna Mniszech: Polonaise, Czarine de Moscovie* (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna

sceny z jej życia³³. Należy zatem wskazać parę kluczowych kwestii, które pozwalają na zrozumienie roli tego wydarzenia w dziejach rodu, jego wpływu na fundacje artystyczne i sposób autokreacji wizerunku Mniszczów.

O poparcie Dymitra przez Mniszcha oraz przez jego zięcia, Konstantego Wiśniowieckiego, bez wątpienia zabiegał książę Adam³⁴. Propozycja wydania Maryny Mniszczówny za pretendenta do carskiego tronu okazała się intratna. Na pozytywną decyzję Jerzego Mniszcha wpływ miały zarówno kwestie finansowe, związane z zaciągniętymi długami i zamiłowaniem do wystawnego życia, jak i czynnik prestiżu. Perspektywa koronacji córki na cesarżową była szansą na potężny awans społeczny. Prawdopodobnie kwestia autentyczności pochodzenia Dymitra nie była dla wojewody sandomierskiego istotna.

³³ Gębarowicz 1981, *passim*.

³⁴ Anusik 2009, s. 188–189.

Mniszech jako protektor przyszłego cara zabiegał o pozyskanie dla sprawy między innymi szlachty sandomierskiej. W 1604 roku Samozwaniec zapisał mu milion złotych oraz połowę księstwa smoleńskiego (wraz z miastem Smoleńskiem) i księstwo siewierskie³⁵. Przed ślubem córki Mniszech otrzymał też 500 tysięcy rubli i wyszukane dary, a na początku 1606 roku kolejne 300 tysięcy złotych³⁶. Małżeństwo *per procura* zostało zawarte w obecności Zygmunta III w Krakowie w listopadzie 1605 roku³⁷. Dymitra reprezentował poseł Afanasij Iwanowicz Własiew³⁸. Uroczystości przewodniczył wuj Maryny, kardynał Bernard Maciejowski³⁹. Wyjazd do Moskwy z Sambora nastąpił 2 marca 1606 roku w asyście imponującego orszaku⁴⁰. Uroczysta intrata rosyjskiej stolicy miała miejsce 12 maja, zaś właściwy ślub z Dymitrem – połączony z koronacją – odbył się sześć dni później na Kremlu, w soborze uspieńskim (ryc. 8)⁴¹. Ceremonię przeprowadzono w obrządku prawosławnym⁴². Wraz z orszakem do Moskwy przybył Sebastian Petrycy, który pełnił następnie funkcję nadwornego lekarza Maryny i Samozwańca⁴³.

Losy carycy zakończyły się tragicznie. Po śmierci Dymitra Maryna – pierwsza koronowana cesarzowa w dziejach Rosji⁴⁴ – wraz z ojcem została zesłana

³⁵ Polak 2020, s. 120.

³⁶ Kaczmarek 2009, s. 63–64.

³⁷ Dicianówna 1934, s. 332; Chudzyński 2012, s. 3; Hirschberg 2017, s. 24.

³⁸ Gębarowicz 1981, s. 51; Pomian 2019, s. 31; Zdańkowska 2019, s. 63.

³⁹ Gębarowicz 1981, s. 44, 46; Chudzyński 2012, s. 3.

⁴⁰ PAU, sygn. 1051, *passim*. Rozbieżne informacje można odnaleźć na temat liczby osób w orszaku – od 1269 do 3619. Jednak nawet ta „skromniejsza” liczba obrazuje splendor wydarzenia. Po drodze zatrzymywano się u senatorów litewskich i u jezuitów.

⁴¹ Hirschberg 2017, s. 25.

⁴² Gębarowicz 1981, s. 55. W tym samym obrządku został także ochrzczony syn Maryny, Dymitr. Wychowywany był wedle woli carycy w religii prawosławnej – zapewne wynikało to z chęci pozyskania przychylności Rosjan. Syn Maryny i Dymitra tragicznie zakończył życie w 1614 roku, gdy został powieszony. Małżonkowie nie mieli więcej potomków – rzekomi ujawniali się, lecz byli jedynie uzurpatorami (Hirschberg 2017, *passim*).

⁴³ Gajewska 2009, s. 12, 15, 17–18; Śleziński 2012, *passim*; Jaworska-Wołoszyn, Mathiesen 2019, *passim*; Michalkiewicz-Gorol 2019, *passim*. Sebastian Petrycy, który zdobył wykształcenie w Padwie, pełnił wcześniej funkcję nadwornego medyka kardynała Bernarda Maciejowskiego. Po przejściu na służbę Mniszców wyjechał wraz z Maryną do stolicy Rosji. Przebywając, po upadku cara, w latach 1606–1607 w moskiewskim więzieniu, przełożył *Pieśni* Horacego i napisał ich parafrazy, wydane w 1609 roku. Niektóre z utworów dedykował Jerzemu Mniszchowi (Petrycy 1609, ody nr 7, 17). Po powrocie do Rzeczypospolitej związany był między innymi z Akademią Krakowską.

⁴⁴ Polak 2020, s. 120.

do Jarosławia. Po uwolnieniu oboje wsparli sprawę Dymitra II Samozwańca. Maryna do końca życia nie zrezygnowała z walki o władzę w Rosji. Zmarła w niewoli w niejasnych okolicznościach w Kołomnie w 1614 roku. Smutny finał został jednak zmarginalizowany, a w tekstach i w pamięci potomnych przetrwała дума z carskich koligacji⁴⁵. Dzieje Maryny zostały uwiecznione w bogatej ikonografii, obejmującej zarówno przedstawienia portretowe, jak i sceny prezentujące poszczególne etapy wyniesienia na moskiewski tron. Historię carskiej małżonki zobrazowano na malowidłach stropowych Sali Familii w Laszkach Murowanych⁴⁶. Trzy obrazy, po dodaniu łacińskich inskrypcji i zapewne zmianie formatu, w 1748 roku eksponowano na ścianach tej samej sali⁴⁷. Zgodnie z inwentarzem były to: „Koronacja Marii Mniszchówny carowej moskiewskiej”, „Ittem druga koronacja tejże carowej” oraz „Desponsatio imperetricis Moschoviae”⁴⁸. Dzieła były następnie przeniesione do Wiśniowca, a dziś prezentowane są na stałej wystawie w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie⁴⁹. Sceny znane są pod tytułami „Zaślubiny Maryny Mniszchówny w Krakowie” (ryc. 9), „Powitanie Maryny Mniszchówny i jej orszaku pod Moskwą” i „Pochód koronacyjny i koronacja Maryny Mniszchówny w Moskwie”. Ich los podzieliły dwa portrety, ukazujące odzianego w zbroję Dymitra (ryc. 10) oraz jego małżonkę w stroju ślubnym. Dziś są to tonda, jednak pierwotnie z pewnością obie prace miały kształt prostokątny. Wraz ze zmianą formatu dodano inskrypcje, a obok prawej ręki Samozwańca domalowano koronę⁵⁰. Obecna ekspozycja pięciu powyższych prac dowodzi historycznego znaczenia epizodu związanego z Maryną, dostrzeganego do dziś przez rosyjskich badaczy⁵¹. Do najsłynniejszych wizerunków córki wojewody sandomierskiego, również w sukni ślubnej, należy portret ze zbiorów Zamku Królewskiego na Wawelu (ryc. 11).

⁴⁵ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107; PAU, sygn. 1128, s.n.

⁴⁶ Gębarowicz 1981, *passim*.

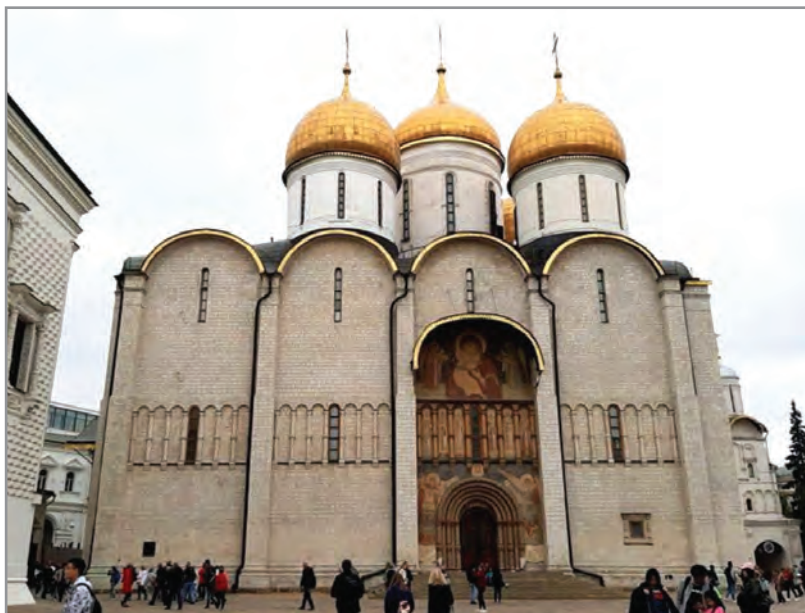
⁴⁷ Bernatowicz T. 2011, s. 235.

⁴⁸ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 89–90.

⁴⁹ Kopie scen z życia Mniszchówny znajdują się w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie. Malowidła te powstały na prośbę Katarzyny II – król Stanisław August ich wykonanie zlecił Mateuszowi Tokarskiemu, który w 1787 roku pojechał w tym celu do Wiśniowca (Bernatowicz A. 2013, s. 159, s. 419, przyp. 25).

⁵⁰ Gębarowicz 1981, *passim*.

⁵¹ Na ekspozycję dzieł związanych z Dymitrem i Maryną przeznaczono całą salę, udostępniając w niej ponadto multimedialną prezentację przybliżającą historię obrazów oraz objaśniającą ich treść.

Ryc. 8. Sobór Uspieński w Moskwie – miejsce koronacji carycy Maryny, fot. A. Barczyk, 2019

Ryc. 9. Zaślubiny Maryny Mniszchówny w Krakowie (Muzeum Historyczne w Moskwie),
fot. A. Barczyk, 2019

Ryc. 10. Dymitr Samozwaniec (Muzeum Historyczne w Moskwie), fot. A. Barczyk, 2019

Ryc. 11. S. Boguszowicz, Maryna Mniszczówna w stroju koronacyjnym, 1606 (Zamek Królewski na Wawelu), fot. domena publiczna

D. Franciszek Bernard Mniszech (zm. 1661), starosta sanocki

Bratem carycy Maryny był Franciszek Bernard Mniszech, pozostający „u trzech królów w wielkich respektach”⁵². Pełnił funkcje dworzanina Zygmunta III, kasztelana sądeckiego oraz starosty sanockiego⁵³. Brał udział w wyprawie moskiewskiej w latach 1610–1612⁵⁴. W rodzinnej genealogii podkreślano, iż Franciszek Bernard otrzymał od Zygmunta III medal, który „tym miał szczególniejszą wartość swoją, iż łańcuch i twarz na drogim kamieniu wyryte, były dziełem ręki królewskiej, i że do daru przyłączył ten Monarcha pismo: »Ślę Waszej miłości dar ten mojej ręki (roboty), abyście w nim mieli dowód przychylności mojej dla Was, a potomki Wasze pamięć zacnego przodka swego«”⁵⁵. Interesujących wieści o sposobie postrzegania pozycji Mniszchów dostarczają też kazania wygłoszone w Dukli przez Franciszka Rychłowskiego⁵⁶ na pogrzebach Franciszka Bernarda⁵⁷ oraz jego małżonki, Barbary ze Stadnickich⁵⁸. W Krakowie opublikowano także mowę pogrzebową poświęconą staroście sanockiemu autorstwa ks. Franciszka Wolsciusa, która w tytule odwoływała się do herbu z motywem siedmiu piór⁵⁹.

Spośród najważniejszych dóbr Franciszka Bernarda Mniszcha wymienić należy Duklę, a także Laszki Murowane, w których odbudował zamek po pożarze⁶⁰. Prace renowacyjne pochłonęły ogromną sumę, potwierdzającą zarówno stopień zamożności Mniszcha, jak i znaczenie siedziby, na którą nie szczędzono funduszy⁶¹.

⁵² ZNiO, sygn. DE-8879, k. 108.

⁵³ Swieykowski 1903, s. 27; Kaczmarek 2009, s. 71.

⁵⁴ Żółkoś 2011, s. 44.

⁵⁵ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 108.

⁵⁶ Franciszek Rychłowski – reformata, autor kazań maryjnych i świątecznych, wydawanych w latach 60. i 70. XVII wieku. Jego teksty homiletyczne, wpisujące się w ówczesną tendencję, uwidoczniają dążenie do zwiększania roli metafory, przez co zaliczane są do kategorii konceptów kaznodziejskich. Sposób wypowiedzi, widoczny w mowach pogrzebowych poświęconych Mniszchom, cechował się jednak przejrzystością kompozycji i logiką wywodu. Ideę kazania jako konceptu oraz twórczość Rychłowskiego omawia: Pawlak 2005, s. 49, przyp. 73; 134; 268; 291–294; 300–302.

⁵⁷ Rychłowski 1662, *passim*.

⁵⁸ Rychłowski 1653, *passim*. Barbara ze Żmigrodu Stadnicka (zm. 1653) – córka podczaszego krakowskiego Marka Antoniego Stadnickiego.

⁵⁹ Żółkoś 2011, s. 44, przyp. 23.

⁶⁰ BN, sygn. 5473 IV, s.n.; Niesiecki 1839–1846, t. 6, s. 437.

⁶¹ BN, sygn. 5473 IV, s.n.; Gębarowicz 1981, s. 66; Aftanazy 1996, s. 128–129; Proksa 2001, s. 287.

E. Jerzy Jan Mniszech (zm. 1693), wojewoda wołyński

Ranga rodu wzrosła jeszcze w kolejnym pokoleniu za sprawą syna Franciszka Bernarda – Jerzego Jana Mniszcha, starosty sanockiego i wojewody wołyńskiego. Kształcił się on na uniwersytecie w Padwie i został konsyliarzem nacji polskiej. Był dworzaninem Jana Kazimierza, elektorem Michała Korybuta Wiśniowieckiego, a potem Jana III Sobieskiego. Kilkakrotnie posłował na sejm, w tym w latach 1664/1665, 1666, 1668, 1669 i 1670⁶². Uczestniczył w odsieczy wiedeńskiej – gdzie własnym kosztem wystawił chorągiew pancerną⁶³. Podjął się także przebudowy zamku w Sanoku. Po ojcu przejął między innymi Duklę oraz Laszki Murowane. Ważnym czynnikiem w jego karierze było zawarcie małżeństwa z Anną z Chodkiewiczów⁶⁴. Dzięki żonie własnością Mniszczów stała się Wielka Brzostowica, która w kolejnym pokoleniu służyła jako siedziba podczas wyjazdu do oddalonego o około 60 kilometrów Grodna na obrady sejmu⁶⁵.

Pozycja zdobyta przez ród stała się punktem wyjścia dla potomków, za czasów których Mniszczowie należeli do ścisłej elity magnackiej, pełniąc kluczowe funkcje w państwie, mając prestiżowe koligacje i podejmując spektakularne inwestycje architektoniczne. Ten szczególnie okres zapoczątkował syn Jerzego Jana, Józef Mniszech – marszałek wielki koronny.

⁶² Wierzbicki 2014, s. 131.

⁶³ Kaczmarek 2009, s. 75–76.

⁶⁴ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; Świeckowski 1903, s. 29.

⁶⁵ ZNiO, sygn. 2646/I, s. 83, 86, 90.

ROZDZIAŁ 2

W DAŻENIU DO ARYSTOKRATYCZNEGO STANU I WYSOKICH URZĘDÓW

Kształtowanie wizerunku i społecznej rangi Mniszczów oparte było na różnorodnych czynnikach – odwoływano się do antenatów, przywołując zarówno fakty, jak i przekazy należące do sfery legendarnej. Szczególnie mocno oddziaływała aktualna pozycja polityczna. O prestiżu decydowała w pierwszej kolejności przynależność do tak zwanych rodów marszałkowskich.

A. „Hrabiowie z Kończyc Wielkich na Ossowicy”

Mniszchowie herbu Kończyc na ziemiach polskich notowani byli od końca pierwszej dekady XVI stulecia¹. Co charakterystyczne, ich ród przez wszystkie pokolenia składał się ze stosunkowo skromnej liczby reprezentantów, nie tworząc licznych linii bocznych. Mimo tego przedstawicielom rodziny udało się zdobyć znaczącą pozycję w Rzeczypospolitej, zwłaszcza w czasach saskich. Wyrazem ambicji i aspiracji politycznych była między innymi tytułatura. Mniszchowie nazywani byli „hrabiami z Wielkich Kończy na Ossowicy”². Powszechnie stosowanie powyższego

¹ Niesiecki 1839–1846, t. 6, s. 433.

² PAU, sygn. 1128, s.n.

określenia w rzeczywistości poprzedzało faktyczne nadanie tytułu hrabiowskiego *Sacri Romani Imperii*, uzyskanego w 1783 roku przez synów Jana Karola (zm. 1759) – Michała Jerzego, Józefa Jana Tadeusza oraz Stanisława Mniszchów³.

B. „Cesarz Wachlarz z Piór daje” – legendarne dzieje rodu

Legendarne dzieje protoplastów Mniszchów sięgać miały czasów sprzed panowania Karola Wielkiego. Teza ta pozwalała na uwidocznienie zasług i wysokiej pozycji zdobytej przez założyciela rodu, a także na próby wyjaśniania pochodzenia herbu Kończyc, na którym widocznych jest siedem strusich piór (ryc. 2, 12–13). Usprawiedliwiała także posługiwanie się przydomkiem Wandalin, którym poprzedzano nazwisko. Mniszchowie zostali opisani w herbarzach Szymona Okolskiego, Kaspra Niesieckiego, Teodora Żychlińskiego oraz Seweryna Uruskiego. Historię rodu – zarówno obejmującą jego początki, jak i zawierającą rzetelną faktografię na temat osiemnastowiecznych przedstawicieli – spisano także w materiałach genealogicznych, które zachowały się wśród mniszchowskich archiwaliów⁴. Analogiczne informacje przywoływano niejednokrotnie w tekstach okolicznościowych, przykładowo w *Skarbcu herbownemi kleynotami z Koligowanych [sic!] Familij Prześwietnego Domu Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Jerzego Augusta Wandalina z Wielkich Kończyc hrabi na Ossowicy*⁵, gdzie odniesiono się do najstarszej legendy (ryc. 14). Według ich przekazu Wandalin Mniszech przez siedem lat dowodził wojskami cesarskimi. Za poświęcenie i męstwo Karol Wielki miał nagrodzić go herbem z motywem strusich piór, których liczba odpowiadała latom służby⁶. Nieprzypadkowy był wybór symbolu, struś uchodził bowiem za zwierzę niezwykle waleczne i wytrzymałe⁷. Jednocześnie Wandalin miał uzyskać tytuł hrabiego na Kończycach i Ossowicy⁸. Co istotne, w czasach

³ Dokument potwierdzający nadanie tytułu w zbiorach prywatnych prof. Mariana Wołkowskiego-Wolskiego, któremu składam ogromne podziękowania za udostępnienie archiwaliów.

⁴ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 105–112.

⁵ PAU, sygn. 1128.

⁶ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 105.

⁷ Struś postrzegany był jako zwierzę, które jest w stanie strawić żelazo (Wolff-Łozińska 1971, s. 76).

⁸ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 105.

Ryc. 12. Herb Kończyc na portrecie Jana Mniszcha, XVII w.
(Muzeum w Olesku), fot. A. Barczyk, 2016

Ryc. 13. Ekslibris Michała Jerzego Mniszcha (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. domena publiczna

Ryc. 14. Skarbiec herbownemi kleynotami z Kolligowanych [sic!] Familii Prześwieitnego Domu Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Jerzego Augusta Wandalina z Wielkich Kończyc hrabi na Ossowicy (Polska Akademia Umiejętności w Krakowie), fot. A. Barczyk, 2016

saskich nadal stosowano w rodowej tytulaturze odwołania do gniazd rodowych w morawskich Wielkich Kończycach i w Ossowicy⁹, choć nie były one miejscem rezydowania. Konotacje z rzymskimi cesarzami były obecne także w dalszej części legendy. Kolejnym z ważnych antenatów był Walerian Mniszech, żyjący w czasach Ottona III dowódca, poległy w walce z Krescencjuszami, którzy uwięzili papieża Jana XIV. Cesarz miał wtedy otoczyć opieką wdowę oraz synów Waleriana, nadając nowe przywileje posiadanemu przez nich hrabstwu¹⁰.

⁹ Tytułem tym zwracano się w tekstach okolicznościowych (przykładowo: PAU, sygn. 1128, s.n.; Naramowski 1727, k. 1; Kruszyński 1773–1778, k. 1). Posługiwano się nim także w dokumentach – jeszcze w 1776 roku w akcie dotyczącym parafii w Bielinach Józef Jan Tadeusz Mniszech występował jako „Testor illustrissimum Dominum Josephum Joannem Nepomucenum Thadeum [...] de Magna Kończyce in Ossownica Comitem, Vandalinum Mniszech” (dokument w zbiorach prywatnych prof. Mariana Wołkowskiego-Wolskiego).

¹⁰ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 105.

C. Mniszchowie – marszałkowskie znaczenie rodu

Rozwój kariery politycznej Mniszchów w czasach saskich wpisuje się w zjawisko występowania rodów marszałkowskich – ściśle związanych z otoczeniem monarchy, mających znaczący i bezpośredni wpływ na politykę polsko-saskiego związku państwowego. Przejmowanie przez przedstawicieli kolejnych pokoleń urzędów marszałków koronnych bądź litewskich, zarówno wielkich, jak i nadwornych, warunkowało specyfikę danych familii i mechanizmy przenoszenia aspiracji na grunt sztuki.

a. Marszałkowie wielcy i nadworni w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim

Kwestia znaczenia rodzin marszałkowskich była podnoszona w literaturze¹¹, lecz nadal oczekuje na dokładne przedstawienie. Zestawienie osób piastujących omawiane urzędy od połowy XVII do końca XVIII wieku uwidacznia dominację kilku rodzin (*confer*: tabela 1). Wśród 10 marszałków koronnych znalazło się 4 książąt Lubomirskich: Jerzy Sebastian w latach 1650–1665¹², Stanisław Herakliusz między 1676 a 1702 rokiem (ryc. 15)¹³, a następnie do śmierci w roku objęcia funkcji (1702) Józef Karol. Po 64 latach laska powróciła do potomka, Stanisława Lubomirskiego, w którego rękach spoczywała od 1766 do 1783 roku. Poczet objął po dwóch przedstawicieli Mniszchów (Józef Wandalin od 1713 do 1742, jego wnuk, Michał Jerzy, w czasach stanisławowskich, od 1783 do 1793 roku) i Bielińskich (Kazimierz Ludwik w latach 1702–1713¹⁴ i jego syn, Franciszek, od rezygnacji Józefa Wandalina Mniszcha w 1742 do 1766 roku). Tym samym przez 132 lata z wycinka dziejów obejmującego 145 lat najważniejszy z urzędów był sprawowany przez członków 3 powyższych rodów¹⁵. Co znamienne, w okresie od początku

¹¹ Na szczególną uwagę zasługują ustalenia Krzysztofa Wiśniewskiego (Wiśniewski 2015, *passim*).

¹² Wierzbicki 2014, s. 57.

¹³ Kłaczewski 2012, s. 19–20.

¹⁴ Wierzbicki 2014, s. 33.

¹⁵ Poza nimi w tym okresie urząd marszałka wielkiego koronnego piastowali: przyszły król Jan Sobieski i – u schyłku XVIII wieku – Fryderyk Moszyński.

Ryc. 15. Stanisław Herakliusz Lubomirski (Fundacja Książąt Lubomirskich),
fot. domena publiczna

XVIII stulecia (1702) do 1766 roku laska marszałkowska znajdowała się wyłącznie w rękach Bielińskich i Mniszczów.

Częstsze zmiany następowały na stanowisku marszałka nadwornego koronnego – lista nazwisk pozostaje bardziej zróżnicowana, lecz ponownie w liczbie mnogiej występują jedynie trzy rodziny¹⁶: trzykrotnie Lubomirscy (Stanisław Herakliusz od 1673 do 1674, Hieronim Augustyn od 1683 do 1692 roku, a bezpośrednio po nim Józef Karol, sprawujący urząd do 1702) i Bielińscy (Kazimierz Ludwik w 1702, Franciszek od 1732 do 1742, a w latach

¹⁶ Do pozostałych magnatów pełniących tę funkcję należeli między innymi: Mikołaj Hieronim Sieniawski, Stefan Potocki i Franciszek Wielopolski. Informacje o koligacjach ostatniego z wymienionych magnatów z Mniszczami podaje: Wierzbicka 2017, s. 77–82.

1793–1795 Stanisław Kostka) oraz dwukrotnie Jerzy August Mniszech (1742–1767 i 1773–1775)¹⁷. Na przykładach Jana Karola Lubomirskiego oraz Kazimierza Ludwika i Franciszka Bielińskich widoczna jest sekwencja poprzedzania objęcia wielkiej łaski marszałkowskiej przez nadworną – proces oczywisty, aczkolwiek nie aż tak licznie odnotowywany. Ponadto marszałkowie nadworni zmieniali się częściej. Nie podważa to jednak faktu, iż powyższe urzędy obsadzano członkami rodów marszałkowskich bądź przedstawicielami skoligowanych rodzin. Drugą z sytuacji ilustruje obecność w wykazie marszałków nadwornych Franciszka Wielopolskiego, który otrzymał nominację w czasach rządów marszałkowskich Stanisława Lubomirskiego. Nie bez znaczenia pozostawało jednak zaangażowanie Mniszców w rozwój kariery dworskiej X ordynata pińczowskiego – o wpływach świadczą zachowane zbiory korespondencji, a powiązania polityczne były sankcjonowane przez układy rodzinne. Franciszek Wielopolski był synem Karola Wielopolskiego i Elżbiety Mniszchówny¹⁸, a tym samym wnukiem Józefa Wandalina Mniszcha¹⁹. Ostatecznie spośród wziętych pod uwagę 133 lat nieco poniżej połowy, czyli 59, wiązało się z bezpośrednim piastowaniem urzędu marszałka nadwornego koronnego przez reprezentantów Lubomirskich, Bielińskich bądź Mniszców.

Większym zróżnicowaniem odznaczały się stanowiska litewskie. Dwukrotnie marszałkami wielkimi zostawali magnaci z rodów Radziwiłłów (Aleksander Ludwik w latach 1637–1654, Stanisław Kazimierz od 1679 do 1690) oraz Sanguszków (Paweł Karol od 1734 do 1750 roku, a w latach 1768–1781 jego syn, Józef Paulin), więc teza o ich dominacji może być nieco mniej przekonująca²⁰. Kadencje obu familii były jednak długie – łącznie obie rodziny sprawowały urząd przez 57 ze 158 rozpatrywanych lat, a ich polityczno-społeczna potęga pozostaje oczywista. Urząd piastowali też przedstawiciele nieco mniej znaczących w skali Rzeczypospolitej rodzin, takich

¹⁷ W przerwie kadencji stanowisko przejął skoligowany z Mniszchem Wielopolski. Powiązania między rodami zostały scharakteryzowane w pracy Elżbiety Wierzbickiej (Wierzbicka 2017, *passim*).

¹⁸ *Ibidem*, s. 77–82.

¹⁹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109.

²⁰ Spośród marszałków nadwornych w omawianym okresie ośmiu pochodziło z rodów marszałkowskich, zaś aż dziewięciu spoza. Inaczej proporcje kształtowały się wśród magnatów dzierżących łaskę wielką koronną – ośmiu reprezentowało rody marszałkowskie, z innych familii pochodziło jedynie dwóch.

jak podczaszy porucznik chorągwi husarskiej Aleksander Hilary Połubiński²¹, podczaszy litewski Jan Dolski²², chorąży mściśławski i administrator skarbu litewskiego Marcjan Dominik Wołłowicz²³ czy pełniący funkcję w przedostatniej dekadzie XVIII wieku Władysław Roch Gurowski – członek Rady Nieustającej²⁴. Podczas nieobecności Michała Jerzego Mniszcha w Warszawie w 1784, a następnie w 1787 roku – gdy magnat wraz ze Stanisławem Augustem Poniatowskim wyjechał do Kaniowa na spotkanie z carycą Katarzyną II²⁵ – to właśnie Gurowski pełnił funkcję jego zastępcy na stanowisku marszałka wielkiego koronnego.

Ostatnią z czterech opisanych grup stanowią urzędnicy nadworni. Na przestrzeni 146 lat było 22 marszałków. Wśród nich znajdowali się wiodący reprezentanci elit władzy oraz magnaci pochodzący z rodziny nieco słabiej zarysowujących swą obecność w środowisku polityczno-kulturalnym epoki nowożytnej. W drugiej połowie XVII stulecia łaskę przejmowali między innymi Teodor Aleksander Lacki²⁶, Józef Bogusław Słuska oraz wspomniany wyżej Jan Dolski. W kolejnych dziesięcioleciach urząd objęli przykładowo Ferdynand Fabian Plater oraz Józef Scipio del Campo. Nie zabrakło przedstawicieli rodów Sapiechów, Wiśniowieckich, Paców, Radziwiłłów, Ogińskich i Potockich. Więcej niż jednokrotnie pojawiają się wyłącznie nazwiska Mnisz-

²¹ Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679) – książę, pisarz polny litewski, podstoli litewski, starosta oszmiański. Kształcił się w Akademii Wileńskiej, Zamojskiej i Krakowskiej. Był dworzaninem Władysława IV.

²² Jan Karol Dolski (1637–1695) – krajczy litewski, marszałek piński. Syn Krzysztofa Dolskiego, zamordowanego w 1648 roku w swoich dobrach Telechany na Polesiu przez własnych poddanych w trakcie powstania Bohdana Chmielnickiego. Dzięki wsparciu Radziwiłłów i Paców Jan Karol odzyskał rodzinny majątek. Walczył w bitwie pod Chocimiem w 1673. Był elektorem Jana III Sobieskiego z powiatu pińskiego.

²³ Marcjan Dominik Wołłowicz herbu Bogoria (zm. 1712) – marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego, podskarbi wielki litewski, pisarz wielki litewski. W 1692 roku był chorążym mściśławskim. Jako poseł wysyłany był do cara rosyjskiego Piotra Wielkiego.

²⁴ Władysław Roch Gurowski (1715–1790) – pisarz wielki koronny, szambelan Augusta III. Jego ojcem był kasztelan poznański Melchior Gurowski. W 1772 roku uzyskał od króla Order Świętego Stanisława oraz Order Orła Białego.

²⁵ W drodze do Kaniowa zatrzymano się w rezydencji Mniszcha w Wiśniowcu, pieczolowicie przygotowanej na gośczenie monarchy (Kraszewski 1860, *passim*; Ryba 2005, s. 60; Karkocha 2011, s. 112–113).

²⁶ Teodor Aleksander Lacki (około 1617–1683) – podstoli litewski. Poeta tworzący dzieła emblematyczne utrzymane w duchu pobożności karmelitańskiej.

chów i Sanguszków. Członkowie ostatniego z wymienionych rodów między 1702 a 1768 rokiem pełnili funkcję marszałków nadwornych litewskich czterokrotnie, piastując urząd łącznie przez 43 z 66 lat. Dla dwóch z nich, Pawła Karola oraz Józefa Paulina, stanowisko poprzedzało awans na marszałka wielkiego litewskiego. Analogicznie do ziem Korony na obszarze Wielkiego Księstwa to zjawisko nie było tendencją dominującą. Łącznie z 22 magnatów pełniących urząd między 1649 a 1795 rokiem 8 podążyło taką ścieżką kariery politycznej²⁷. Na tym tle interesująco prezentuje się postać Józefa Wandalina Mniszcha, który w latach 1706–1713 był marszałkiem nadwornym litewskim, a następnie do 1742 roku wielkim koronnym²⁸. Innych przypadków awansu polegającego na zamianie laski nadwornej na wielką i połączonego ze zmianą obszaru w omawianym okresie nie odnotowano.

Spojrzenie na poczet magnatów związanych z urzędami marszałkowskimi prowadzi do uwidocznienia kilku istotnych wątków dotyczących kształtowania się karier rodów. W ogólnym zestawieniu wydaje się, że dostęp do laski marszałkowskiej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego był słabiej zmonopolizowany przez wiodące rody. Większa różnorodność objawiała się obecnością nazwisk zarówno najbardziej znaczących, jak i nieco mniej znanych magnatów. Nie zmienia to faktu, że stanowisko należało do prestiżowych i było osiągalne dla osób posiadających odpowiedni status nie tylko społeczny, ale i majątkowy²⁹. Niezaprzeczalnie wyróżnia się jednak grupa rodów, dla których przejście funkcji nie było epizodyczne, lecz stanowiło kontynuację tradycji obecnej we wcześniejszych pokoleniach. Na ziemiach litewskich z urzędami marszałkowskimi w XVIII wieku szczególnie mocno związani byli Sanguszkowie. Na obszarze Rzeczypospolitej dominowała obecność trzech rodzin – Bielińskich, Mniszchów oraz Lubomirskich, poszerzających ramy chronologiczne o drugą połowę wcześniejszego stulecia. Powyższe familie mogą być określone mianem rodów marszałkowskich. Podtrzymywanie tradycji politycznych, będące w pewnym stopniu wynikiem postulowanej, rzekomo lepszej znajomości etykiety przez magnatów zaznajamianych ze specyfiką urzędu od najmłodszych lat³⁰, wywierało wpływ na

²⁷ Należeli do nich: Krzysztof Kieżgajło Zawisza, Jan Dolski, Aleksander Paweł Sapieha, dwaj Sanguszkowie – Paweł Karol i Józef Paulin, Ignacy Ogiński, Władysław Gurowski oraz Ignacy Potocki.

²⁸ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; Perzanowska 1976, s. 474–475.

²⁹ Wiśniewski 2015, s. 400–401.

³⁰ *Ibidem*, s. 401–402.

sposób postrzegania własnych antenatów i kreowania osobistych dążeń. Do najważniejszych wyróżników, które składały się na specyfikę funkcji, należały stały dostęp do monarchy, możliwość pośredniczenia i wpływania na stosunek władcy do innych osób lub społeczności, jak również kontakty ze środowiskiem artystyczno-kulturalnym, które istniało w kręgu dworskim. Oczekiwania wobec urzędu marszałka – przede wszystkim wielkiego koronnego – wiązały się z potrzebą, czy wręcz koniecznością nadania osobie marszałka odpowiedniego splendoru. Do najbardziej oczywistych przejawów akcentowania znaczenia rodów marszałkowskich przez odniesienie do piastowanego urzędu zaliczyć można zaznaczanie obecności w przestrzeni miasta stołecznego – poprzez lokalizację rezydencji w reprezentacyjnych częściach Warszawy i fundacje artystyczne obejmujące na przykład rzeźby³¹. Drugą z godnych uwagi tendencji stanowiła symbolika zawarta w przedstawieniach portretowych, akcentujących insygnia władzy.

b. Kompetencje marszałków

Funkcje polityczne definiowały tym samym sposób życia i adekwatną do pozycji społecznej godną oprawę artystyczno-architektoniczną. Należy podkreślić, że na skutek awansu na marszałka wielkiego koronnego w 1713 roku³² Józef Wandalin Mniszech stał się *de facto* najważniejszym urzędnikiem w państwie³³. Podlegały mu sądy marszałkowskie, gwardia królewska, a od 1717 roku także gwardia saska³⁴. Marszałek wielki koronny miał decydujący wpływ na wydawanie i egzekwowanie postanowień sądu kapiturowego, którego obrady w 1733 roku prowadzono nawet bezpośrednio w pałacu Mniszcha przy ul. Senatorskiej³⁵. Wcześniejsze posiedzenia organizowano między innymi na Zamku Królewskim i w siedzibie marszałka wielkiego litewskiego³⁶. Szerokie kompetencje urzędu marszałkowskiego

³¹ Sito 2016b, s. 36–38.

³² ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; PAU, sygn. 1126, *passim*.

³³ Góralski 1998, s. 74–75.

³⁴ Wiśniewski 2015, s. 152.

³⁵ BCz, sygn. 571, s. 328.

³⁶ Wiśniewski 2015, s. 235.

obejmowały różnorodne aspekty funkcjonowania otoczenia królewskiego i samego miasta. Zwiększenie zakresu władzy nad dworem oraz uprawnień administracyjnych i policyjno-sądowych nastąpiło w czasach saskich i zostało podtrzymane do śmierci Franciszka Bielińskiego w 1766 roku³⁷. W efekcie w sposób szczególny wzrosła pozycja Józefa Wandalina Mniszcha. Ponadto marszałkowie – nie tylko wielcy koronni – starali się dążyć do ograniczenia władzy sędowniczej kanclerzy, czego przejawem były działania Franciszka Bielińskiego, jak i spory Jerzego Augusta Mniszcha z kanclerzem wielkim litewskim Michałem Czartoryskim i kanclerzem wielkim koronnym Janem Małachowskim z 1752 roku³⁸.

Ex definitione urząd marszałkowski był aktywny podczas obecności monarchy, a w praktyce w XVIII stuleciu kompetencje przywracano na dwa tygodnie przed wizytą króla i utrzymywano przez taki sam okres po jego wyjeździe³⁹. Sama rola marszałka wielkiego koronnego zachowywała jednak swą aktualność i stawała się wyjątkowo istotna w okresie interregnum i podczas samej elekcji. Do kompetencji Józefa Wandalina Mniszcha w czasie przygotowań do wyboru króla w 1733 roku należało dysponowanie kwaterami i wyznaczanie obozów dla przedstawicieli poszczególnych województw⁴⁰. Analogicznie postępowano przed pozostałymi sejmami⁴¹. Przed zbliżającymi się terminami sejmów senatorowie kierowali do magnata listy z prośbą o zapewnienie miejsc w Warszawie – większość posiadała wprawdzie w stolicy pałace, lecz poszukiwała gospód dla swoich ludzi. Zapewnienie tak zwanych *exofficiów* wszystkim przyjezdnym stawało się niejednokrotnie zadaniem trudnym z uwagi na brak wolnych obiektów⁴², a zarazem uciążliwym dla stałych mieszkańców miasta. Ludność Warszawy podejmowała

³⁷ Na powyższy okres miał przypadać „szczyt władzy policyjno-sądowej” marszałka wielkiego koronnego (*ibidem*, s. 151, 297).

³⁸ *Ibidem*, s. 150.

³⁹ W wyjątkowych sytuacjach, gdy stosunkowo późno otrzymywano wiadomość o planowanym pojawieniu się monarchy, okres mógł trwać odpowiednio krócej.

⁴⁰ AGAD, ZIP, sygn. 8, s. 126.

⁴¹ Stanowniczcy koronni rozdający dwory podlegał z reguły marszałkowi wielkiemu koronnemu. Postępowano jednak zależnie od aktualnej sytuacji – zdarzało się, że zwierzchnictwo nad jego działaniami przejmował sam monarcha.

⁴² W liście z 3 listopada 1722 roku Józef Wandalin Mniszech relacjonował, że „obszerna jest Warszawa, ale w tej mało czym mam dysponować, bo i dwór wiele domów zabrał, pałace, klasztory, dwory

próby nakłonienia Mniszcha do zmiany przepisów w zamian za korzyści materialne – w 1718 roku zaoferowano mu pieniądze (60 tysięcy tynfów), a w 1736 roku za uwolnienie od obowiązku zapewniania kwaterunku chciano zakupić i przekazać marszałkowi w dożywocie dworek z ogrodem na Solcu⁴³. Wpływ marszałka wielkiego koronnego na życie mieszkańców stolicy był tym większy, że decydował o przepisach porządkowych, higienie i estetyce przestrzeni urbanistycznej, realizując tym samym zalecenia zawarte w konstytucji z 1685 roku. W przekazach z epoki można odnaleźć pochwały skutecznego zapewniania bezpieczeństwa, czego przykład stanowi korespondencja Jana Szembeka z 1724 roku⁴⁴. Szczegółowe zalecenia były też wydawane podczas bezkrólewia po śmierci Augusta II. W *Dyspozycji przestrzegania bezpieczeństwa w Warszawie* Mniszech wyznaczał między innymi obowiązek wizytowania pocztów o północy przez kapitana pikietowego oraz wskazywał miejsca patroli – jedna z kordegard usytuowana była „na Podwalu niedaleko Kapitulnego [*sic!*] obok kapucynów”⁴⁵. Część obywateli została zobowiązana do przestrzegania godziny policyjnej. Przebieg tras patrolowania Warszawy również został wytyczony przez magnata⁴⁶. Higienę i schludny wygląd miasta miała zapewnić *Intymacja wszelkiego porządku w mieście Starej i Nowej Warszawie per sonum tubae do ogłoszenia* z 1732 roku, w której Mniszech nakazywał wywóz błota oraz zalegającego na placach budowy gruzu, zabraniając jednocześnie zagradzania ulic i wyrzucania na nie nieczystości. Na właścicieli nieruchomości nałożono powinności zamiatania placów należących do posesji. Martwe zwierzęta (psy, koty i konie) należało grzebać poza obrębem miasta⁴⁷. Mniszech strzegł również ładu w wojsku i na dworze monarszym, formułując wytyczne co do przyzwoitego zachowania. Na mocy regulaminu z 1738 roku żołnierzy powinien cechować schludny wygląd, zabronione było przeklinanie, pijaństwo i hazard. W niedziele obowiązkowym

także odjęły nie mało stancyi i gruntów, które na gościa ex officio przypadają podczas sejmu” (BCz, sygn. 5859, nr 26100).

⁴³ Projekt zmian w 1736 roku faktycznie został opracowany i przedłożony na sejmie, lecz wniosek odrzucono (Wiśniewski 2015, s. 175).

⁴⁴ ZNiO, sygn. 2671, k. 31.

⁴⁵ ZNiO, sygn. 3577, k. 8; Perzanowska 1966, s. 89–90.

⁴⁶ ZNiO, sygn. 3577, k. 10–11.

⁴⁷ ZNiO, sygn. 3553, k. 191.

elementem stroju były białe koszule⁴⁸. Dworzanie byli z kolei wzywani do trzeźwości i skromności⁴⁹.

Funkcja marszałka wielkiego koronnego jawiła się jako wyjątkowo pożądana przez kandydatów. Do niepodważalnych atutów należały możliwości wpływu na politykę państwa, wiodąca rola wśród przedstawicieli elit władzy – przejawiająca się choćby tym, że sprawujący ten urząd miał wyłączne prawo do posiadania oddziałów wojskowych na polu elekcyjnym – i bliskość króla, pozwalająca na uzyskiwanie łask i pośrednictwo w kontaktach magnatów z monarchą. Do Mniszchów kierowano liczne listy z prośbami o protekcje w uzyskiwaniu konkretnych korzyści lub otrzymywaniu intratnych wakatów⁵⁰, a od prywatnych relacji zależeć mogły szanse na wypowiedzanie się podczas obrad sejmu i osiągnięcie pożądanego celu⁵¹. Należy jednak pamiętać, że na objęcie tak zaszczytnego urzędu mogli sobie pozwolić wyłącznie najbogatsi magnaci. Niezależność finansowa była wprawdzie czynnikiem ułatwiającym prowadzenie polityki, najistotniejsza jednak była konieczność zapewnienia odpowiedniego splendoru, warunkowanego przez obecność w otoczeniu władcy, kontakty z poselstwami i chęć kształtowania godnego wizerunku w oczach pozostałych rodów. Najważniejszy z urzędników, marszałek wielki koronny, nie mógł uniknąć wydatków na cele reprezentacyjne. Pełnił funkcję mistrza ceremonii dworskich – w tym koronacji, imienin czy pogrzebów, odpowiadając zarazem za ogłaszanie żałoby⁵² – organizował bale, a podczas wjazdów do miasta jego kareta poprzedzała królewską⁵³. Zamożność Józefa Wandalina Mniszcha pozwoliła mu na objęcie urzędu, zapewniając wartości nadrzędne w postaci wspomnianej wyżej pozycji i nieocenionego prestiżu. Funkcję marszałka wielkiego koronnego pełnił

⁴⁸ *Regulamen [sic!] stary żołnierski, jako się ma sprawować każdy żołnierz według rozkazów i artykułów* (PAU, sygn. 1126, s. 80–85).

⁴⁹ Zasady z 1736 roku dotyczyły 12 osób, które wówczas tworzyły grono dworzan. Mniszech określał też ich zakres obowiązków (Wiśniewski 2015, s. 297).

⁵⁰ Między innymi: ZNiO, sygn. 2658, *passim*; ZNiO, sygn. 2662, *passim*.

⁵¹ Wiśniewski 2015, s. 179–181, 194–195, 301. Marszałek wielki koronny działał niczym cenzor, nie tylko decydując o udzieleniu głosu podczas sejmu, ale też nadzorując treści rozpowszechniane w publikacjach. W 1733 roku Józef Wandalin Mniszech nakazał spalenie pism politycznych przeciwnych elektorowi saskiemu.

⁵² Żórawska-Witkowska 2012, s. 113, 270.

⁵³ Wiśniewski 2015, s. 198.

przez 31 lat. Same pieniądze nie wystarczały jednak do sprawnego pełnienia funkcji, która przez badaczy określana bywa mianem najtrudniejszej z istniejących na dworze królewskim⁵⁴. Nieodzowne były zdolności organizacyjne połączone ze stałą gotowością do działania, odpornością psychiczną i dobrą kondycją, bez której nie sposób byłoby podołać rozlicznym obowiązkom. Równie ważna była wiedza dotycząca sytuacji panującej w kraju, znajomość ceremoniału i obowiązującego prawa – marszałka powszechnie uważano nie tylko za znawcę, ale i obrońcę zasad⁵⁵. Zwłaszcza ostatnie z wymienionych czynników prowadziły do utrwalania zjawiska związanego z powstawaniem rodów marszałkowskich, w których potomkowie magnatów od najmłodszych lat zaznajamiali się z dworskimi konwenansami. Po rezygnacji Józef Wandalin Mniszech został zastąpiony przez Franciszka Bielińskiego – syna Kazimierza Ludwika, pełniącego ten sam urząd w latach 1702–1713⁵⁶. Tym samym dzięki ojcu już w wieku 27 lat łaskę marszałkowską nadworną koronną otrzymał Jerzy August Mniszech⁵⁷. W rzeczywistości na początku lat 50., wraz z utratą wiodącej roli Familii, stał się najważniejszą postacią w rządach saskich na terenie Rzeczypospolitej⁵⁸. Sukces własnego stronnictwa zbiegł się w czasie z poślubieniem w 1750 roku córki ministra Henryka Brühla, Marii Amalii⁵⁹. Działania Bielińskiego koncentrowały się w tym

⁵⁴ *Ibidem*, s. 401–402.

⁵⁵ Józef Wandalin Mniszech przez współczesnych uważany był za osobę uczciwą i godną zaufania. O jego wrodzonym charakterze i dobroci wspomniano między innymi w mowie pogrzebowej, w której – nawet jeśli stanowiła efekt celowego uwznioślenia dokonań – pojawiły się wątki pojawiające się w korespondencji przedstawicieli innych rodów z kręgu elit władzy (Trembiński 1747, *passim*). Z racji pełnionej funkcji do Mniszcha jako osoby strzegącej praw Rzeczypospolitej kierowano protesty związane z elekcją 12 września 1733 roku Stanisława Leszczyńskiego. Po śmierci Augusta II magnat był jedną z trzech najważniejszych postaci w państwie, obok prymasa Teodora Potockiego i Stanisław Poniatowskiego, która sprawowała funkcję regimientarza wojska koronnego (Wiśniewski 2015, s. 141).

⁵⁶ Marszałkiem nadwornym koronnym został też wnuk Kazimierza Ludwika, Stanisław Kostka, który był synem Michała (brata Franciszka).

⁵⁷ Dla porównania, w momencie objęcia tegoż urzędu Stanisław Chomętowski miał 52 lata, Franciszek Bieliński 49, a obejmujący funkcję już w czasach stanisławowskich Franciszek Rzewuski około 45.

⁵⁸ Czeppe 1998, s. 24.

⁵⁹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; PAU, sygn. 1128, s.n.; „Kurier Polski” 1750, nr 72; Żórawska-Witkowska 2012, s. 98; Wierzbicka 2017, s. 231.

okresie w pierwszej kolejności na rozwoju kompetencji i wypełnianiu powinności związanych z piastowanym urzędem⁶⁰. Tradycję podtrzymał reprezentant kolejnego pokolenia, syn Jana Karola, Michał Jerzy, pełniący kolejno funkcje marszałka nadwornego litewskiego i wielkiego koronnego⁶¹.

Marszałkowie utrzymywali stałe powiązania z siedzibami władców – Zamek Królewski był miejscem, gdzie Józef Wandalin Mniszech mieszkał podczas pobytów w Warszawie⁶² przed zbudowaniem własnej rezydencji oraz gdzie znajdowały się archiwum i kancelaria urzędu marszałkowskiego, zlokalizowane w przyziemiu zachodniego skrzydła⁶³. Pobyty w związku z pełnioną funkcją i uroczyste wjazdy z królem bądź delegatami pozostają zjawiskiem oczywistym i nie wymagają dokładniejszej analizy⁶⁴. Równie ważne były liczne pobyty w stolicy Saksonii, pozwalające na prowadzenie sprawnej polityki i zapoznanie się z tamtejszą kulturą oraz architekturą – owocujące między innymi zatrudnianiem twórców związanych z Dreznem do własnych inicjatyw budowlanych⁶⁵. Godny zasygnalizowania w kontekście niniejszej pracy jest jednak fakt, że obecność w środowisku elity dworskiej przekładała się na możliwość dostępu do artystów królewskich, mogących wykonywać prace na zlecenie Mniszchów lub samego monarchy. Przykładowo w galeriach portretowych Augusta II można było odnaleźć portrety Konstancji z Tarłów Mniszchowej⁶⁶. W kolejnych dekadach powiązania z malarzami dworskimi nie uległy osłabieniu⁶⁷.

⁶⁰ Wiśniewski 2015, s. 147.

⁶¹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 111; Rosner 1976, s. 480–482; Barczyk 2017, *passim*.

⁶² Rafałowiczówna 2000, s. 90.

⁶³ Wiśniewski 2015, s. 330. Powyższe pomieszczenia widoczne są na rysunku Zamku z połowy XVIII wieku.

⁶⁴ Rola marszałka koronnego obejmowała organizację godnego przyjęcia poselstw, pośrednictwo w kontakcie goszczonych osób z królem, zapewnienie uroczystego wjazdu na Zamek. Listy do Mniszcha wysyłane były przez delegatów już z drogi – przykładowo z Wiednia w 1715 roku pisał poseł wenecki, a z Kolonii w 1738 nuncjusz apostolski (ZNiO, sygn. 3580, s. 477; Perzanowska 1966, s. 83). Z podejmowanych znaczących postaci wspomnieć wystarczy właśnie Fabriciusa Sellberoniego, posiadającego wysoką pozycję na dworze nuncjusza Stolicy Apostolskiej w Rzeczypospolitej w latach 1738–1746 (*confer*: Roszak 2012, s. 74–75, 102).

⁶⁵ Barczyk 2016b, s. 98.

⁶⁶ Hensel 2014, s. 188.

⁶⁷ Rosset 2003, *passim*; Barczyk 2017, s. 28.

c. Nominacje Mniszchów na urząd marszałkowski

Karierę Mniszchów jako marszałków zapoczątkowała nominacja Józefa w 1706 roku na urząd nadworny litewski. Funkcję tę pełnił do 1713 roku, w którym uzyskał łaskę wielką koronną, pozostającą w jego rękach przez kolejne 29 lat⁶⁸. Dzięki staraniom magnata wysoką pozycję w państwie osiągnął jego starszy syn, Jerzy August Mniszech, piastujący stanowisko marszałka nadwornego koronnego od roku 1742⁶⁹ (w chwili rezygnacji Józefa Wandalina marszałkiem wielkim koronnym został bowiem Franciszek Bieliński – tym samym zwolniła się sprawowana wcześniej przez niego funkcja marszałka nadwornego koronnego)⁷⁰. Dla dopełnienia obrazu kariery warto raz jeszcze wspomnieć o reprezentancie kolejnego pokolenia rodu Mniszchów, wnuku Józefa i synu Jana Karola – Michale Jerzym. W latach 1781–1783 był marszałkiem nadwornym litewskim, a następnie od 1783 do 1793 roku pełnił funkcję marszałka wielkiego koronnego⁷¹.

W wizerunkach Mniszchów i piśmiennictwie czasów saskich eksponowano sprawowane zaszczytne funkcje. Jednym z najbardziej rozpowszechnionych sposobów identyfikacji rangi stanowisk stały się atrybuty, a zwłaszcza laska marszałkowska, której zakup należał do kosztownych wydatków poprzedzających objęcie urzędu, a koszt mógł stanowić równowartość kilku wiosek⁷². Tak drogocenne insygnium pozwalało na podkreślanie statusu majątkowego, pozycji społecznej rodu i stało się motywem godnym odzworowywania w sztuce.

d. „Laska Marszałkowska, per successionem [...] dziś w Ręku Pańskich [sic!] zakwitająca” jako insygnium władzy

W eksponowaniu wiodących cech i znaczenia rodu, czyli czynników będących źródłem prestiżu, szczególną rolę odgrywały atrybuty. Egzemplifikację zjawiska stanowiło uwiecznianie w sztuce symboli władzy czy posiadanych

⁶⁸ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; Perzanowska 1976, s. 474–475.

⁶⁹ Czaplińska 1976b, s. 470.

⁷⁰ Wiśniewski 2013, s. 250.

⁷¹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 111–112; Osiński Al. 1806, s.n.; Barczyk 2017, s. 7.

⁷² Wiśniewski 2015, s. 400–401.

odznaczeń. Magnaci obdarzeni tytułem książęcym w XVIII stuleciu przejawiali szczególne upodobanie do prezentowania przysługującej im mitry⁷³. Tego rodzaju motywy można dostrzec na licznych wizerunkach, gdzie portretowanym towarzyszył jednocześnie paludament. Motyw płaszcza, nakrycia głowy, a także dalszych znaków przynależności do najznamienitszej grupy społecznej – w tym orła, stosowanego przez rody, które tytuł otrzymały od cesarza – wprowadzano często w kompozycjach heraldycznych. Mimo pozornej negacji stratyfikacji w obrębie warstwy szlacheckiej powyższe znaki stosowano powszechnie, a samą godność książęcą eksponowano w tekstach okolicznościowych czy tytułaturze⁷⁴. Ekwiwalentem mitry i paludamentu w przypadku pozostałych reprezentantów elit władzy stawał się znak posiadanej władzy. Dla Mniszchów była nim laska marszałkowska – insygnium jednoznacznie identyfikujące urząd i pozycję właściciela⁷⁵. Jako nieodzowny atrybut władzy wykorzystywana była przy codziennych funkcjach, obradach sejmowych, a także podkreślała doniosły charakter uroczystości dworskich. Noszono ją przed monarchą niczym krzyż przez procesję⁷⁶, podnoszono w górę wyłącznie w obecności króla, a na jego pogrzebie łamano na znak żałoby⁷⁷. Na co dzień posługiwano się laskami z białego drewna, niejednokrotnie łamanymi na skutek gwałtownych reakcji na zachowanie otoczenia⁷⁸.

Do jakości wykonania reprezentacyjnego insygnium, będącego pozornie prostym przedmiotem, przywiązywano wielką wagę. Świadczy o tym zachowana korespondencja z kwietnia i maja 1714 roku, zwierająca

⁷³ Zagadnienie zostało szczegółowo przeanalizowane w monografii: Bernatowicz T. 2011, s. 56–59, 65.

⁷⁴ *Ibidem, passim*.

⁷⁵ Laska (*virga*) stanowiła atrybut o genezie silnie ugruntowanej w historii politycznej Europy. Przez pewien okres, od czasów ottońskich, towarzyszyła królom niemieckim. Wedle francuskiego *Ordo coronandi* z około 1270 roku w trakcie koronacji w lewej dłoni monarchy znajdować się miała laska interpretowana jako „ręka sprawiedliwości”. Przedmiot ten wykorzystywany był też przez urzędników (wśród nich właśnie marszałków) i książąt nadających lenno. Warto wspomnieć, że pierwotnie był także – poprzedzającym pastorał – atrybutem biskupów (Maisel 1989, s. 244–245). Symbolikę laski marszałkowskiej analizowali między innymi: Góralski 1998, s. 80; Mielnik 2015, *passim*; Mielnik 2018, *passim*.

⁷⁶ Powyższym porównaniem posłużył się Krzysztof Wiśniewski w pracy: Wiśniewski 2015, s. 198.

⁷⁷ Szelągowski 1914, s. 17; Bogucka 1994, s. 58.

⁷⁸ Wiśniewski 2015, s. 198.

relację z postępów prac nad wykonaniem symbolu władzy Józefa Wandalina Mniszcha⁷⁹. Łaskę ozdobiono herbami, trofeami, festonami, dewizami, których projekty do wyboru opracowywali Jan Szembek, pijarzy i jezuici, oraz imponującą liczbą 853 diamentów. Listy kierowane do magnata przez nadzorującego prace Włostowskiego ujawniają wysoki koszt przedsięwzięcia realizowanego przez warszawskich jubilerów i rzemieślników (*confer*: Aneks 1)⁸⁰. Konsultowanie detali było bez wątpienia wynikiem osobistego zainteresowania Mniszcha efektem finalnym.

Łaska stanowiąca przedmiot użytkowy miała bogatą wymowę metaforyczną, związaną z wcześniejszą symboliką wici i różdżki⁸¹. W konsekwencji w pełni uzasadnione były konotacje religijne, znajdujące odzwierciedlenie w tekstach z epoki. W piśmiennictwie bezpośrednio związanym z rodem Mniszchów atrybut marszałka stał się motywem stosowanym wielokrotnie. W liście z 14 marca 1731 roku biskup przemyski Andrzej Pruski⁸² życzył Józefowi Wandalinowi, aby jako „Fulcum Patriae, Decus et Column [chwała i filar – tłum. A.B.], sam wsparty łaską boską wszystkich wspierał jakoś zwykł [*sic!*] szczęśliwie i skutecznie, aż ta łaska marszałkowska w spectrum [zjawia/duch] się przemieni”⁸³. Poprzez motyw łaski odwołano się do funkcji marszałka wielkiego koronnego w kazaniu pogrzebowym Józefa Wandalina Mniszcha⁸⁴. Jego starszemu synowi życiono zaś „Niechaj z ręku [*sic!*] Józefa łaska przesadzona, w ręce Jerzego kwitnie jako Aarona”⁸⁵. Insygnium pojawiało się także w dekoracji wyrobów rzemiosła artystycznego, w tym na szklanych kielichach „z herbem Mniszchów i łaskami” oraz „z cyfrą i łaskami marszałkowskimi”⁸⁶.

⁷⁹ Mniszech przejął funkcję marszałka wielkiego koronnego w 1713 roku (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; PAU, sygn. 1126, *passim*; Perzanowska 1966, *passim*; Perzanowska 1976, s. 474).

⁸⁰ ZNiO, sygn. 2707/I, k. 144–146; 148–150; 152.

⁸¹ Szelągowski 1914, s. 17.

⁸² Pruski Andrzej herbu Prawdzic (około 1682–1759) – biskup sufragan przemyski. Był synem Stefana i Katarzyny z Goliszewskich. W 1710 roku został proboszczem w Czudcu – kierował tam budową nowego kościoła, którego forma architektoniczna wzbudziła uznanie Józefa Wandalina Mniszcha (ZNiO, sygn. 2693, k. 156).

⁸³ ZNiO, sygn. 2701/I, k. 11.

⁸⁴ Trembiński 1747, s.n.

⁸⁵ PAU, sygn. 1128, s.n.

⁸⁶ ZNiO, sygn. DE-2570, k. 23.

Potwierdzeniem roli urzędu marszałkowskiego jako zaszczytu eksponowanego w twórczości artystycznej były portrety tworzące prestiżowy wizerunek danej postaci. Laska wprowadzana była w nich jako powszechnie rozpoznawalny atrybut, a sama konwencja przedstawień osiemnastowiecznych miała długą genezę. Abstrahując od różnic wynikających z odwzorowania aktualnych strojów, cech indywidualnych czy techniki wykonania, analogiczne ujęcia dostrzegalne są przede wszystkim w wizerunkach z wcześniejszego stulecia, spośród których można przywołać całopostaciową podobiznę marszałka wielkiego koronnego Łukasza Opalińskiego⁸⁷ (ryc. 16), trzymającego w dłoni laskę zdobioną monogramem królewskim ST (Sigismundus Tertius). Płótno datowane na lata 1635–1640 stanowi część zbiorów Fundacji Książąt Czartoryskich⁸⁸. W pierwszej połowie XVII stulecia powstał także miedzioryt autorstwa Philippa Sadelera wyobrażający Zygmunta Myszkowskiego (ryc. 17)⁸⁹. Postać dzierżąca laskę marszałkowską została wpisana w owalne pole obramione inskrypcją wskazującą na pełnioną funkcję, w dole kompozycji zaś umieszczono emblemat z dewizą SIC SPLENDEAT i płonącym kagankiem⁹⁰. W zbliżonej konwencji powstały wizerunki Marcina Tyszkiewicza (ryc. 18)⁹¹ i Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (ryc. 19)⁹². Na pierwszym z obrazów, pochodzącym z galerii pałacu Łohojskiego⁹³, w górnej partii namalowano herb i napis określający tożsamość magnata⁹⁴. Drogocenne kamienie oprawne w złoto oraz godło z orłem Rzeczypospolitej połyskują

⁸⁷ Łukasz Opaliński (1581–1654) – starosta leżajski, kasztelan poznański, w latach 1630–1650 marszałek wielki koronny. Był doradcą królów: Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza.

⁸⁸ Muzeum Narodowe w Krakowie – Fundacja Książąt Czartoryskich, nr inw. MNK XII-370.

⁸⁹ Zygmunt Gonzaga Myszkowski (około 1562–1615) – marszałek wielki koronny, doradca króla Zygmunta III Wazy. Był założycielem Ordynacji Pińczowskiej.

⁹⁰ Laska eksponowana jest też na przykład na malarskim portrecie Zygmunta Myszkowskiego z Muzeum Narodowego w Kielcach.

⁹¹ Marcin Tyszkiewicz (zm. *post* 1631) – syn wojewody brzeskiego Jerzego Tyszkiewicza. Był marszałkiem królewskim w 1589 roku, marszałkiem słonimskim i wójtem mińskim.

⁹² Stanisław Herakliusz Lubomirski (około 1642–1702) – marszałek wielki koronny. Był synem Jerzego Sebastiana Lubomirskiego. Zasłynął jako literat i mecenas sztuki (Zielińska T. 1997, s. 139; *Stanisław 2004, passim*).

⁹³ Portret należy do zespołu malowideł z pałacu w Łohojsku, wykonanych między 1793 a 1800 rokiem.

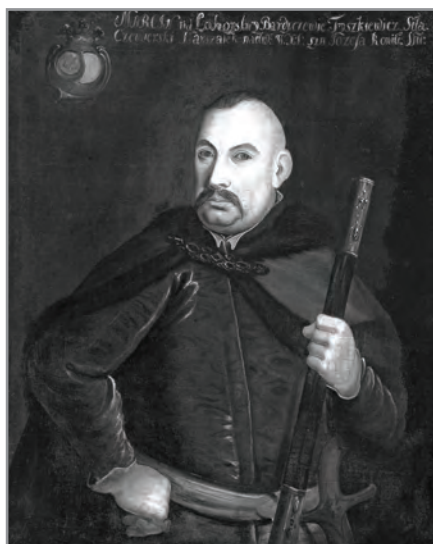
⁹⁴ „MARCIN na Łohoysku u Bardyczewie Tyszkiewicz Stta | Czewierski Marszałek nadw: W:X:L: syn Jozefa Koniu. Stta” (Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. MP 4971 MNW).

Ryc. 16. Łukasz Opaliński (Muzeum Narodowe w Krakowie, Fundacja Książąt Czartoryskich), fot. domena publiczna

Ryc. 17. P. Sadeler, Zygmunt Myszkowski (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna

Ryc. 18. Marcin Tyszkiewicz (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna

Ryc. 19. Stanisław Herakliusz Lubomirski (Łazienki Królewskie w Warszawie), fot. domena publiczna

z kolei w górnej części laski podtrzymywanej przez Lubomirskiego. Uwaga odbiorcy w przypadku obu prac koncentruje się na spinających płaszcze broszach i wysadzanych klejnotami insygniach władzy.

Pozycję rodu w interesujący sposób zmanifestowano już wcześniej na podobiznie innego przedstawiciela – Jerzego Sebastiana Lubomirskiego⁹⁵, piastującego urząd marszałka wielkiego koronnego w latach 1650–1665⁹⁶. Na malowidle eksponowanym na wystawie stałej Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie (ryc. 20) magnat został ukazany w zbroi i paludamencie, na białym koniu depczącym po wrogach. Na portrecie widoczne są dwie buławy. Pierwsza z nich, zgodna z najczęściej stosowaną konwencją, znajduje się w dłoni. Drugą włączono do kompozycji widniejącej w górnej partii płótna. Na tle nieba przedstawiono orła z rozpostartymi skrzydłami, niosącego w dziobie wieniec laurowy. W szponach ptaka spoczywają insygnia władzy – buława oraz laska marszałkowska.

W kontekście tematu niniejszej pracy szczególnie interesujące pozostają wizerunki z czasów panowania Wettynów, będące w znacznej mierze podtrzymaniem wcześniejszych tradycji w zaktualizowanych realiach. Portrety Kazimierza Ludwika Bielińskiego⁹⁷ i Józefa Wandalina Mniszcha (ryc. 21) stanowią niemal lustrzane odbicia. Postacie łączą charakterystyczne fryzury, stroje, zastosowanie gładkiego, ciemnego tła i ograniczenie atrybutów do laski marszałkowskiej z symbolami państwowymi na głowicy. Autorem powstałego w 1713 roku drezdeńskiego wizerunku pierwszego z magnatów był Adám Mányoki⁹⁸. Ranga artystyczna tego portrecisty i jego umiejętność oddawania stanów psychicznych modelu potwierdza wysoką klasę dzieła. Równie majestatycznie prezentuje się następca urzędnika – dość ascetyczny charakter zdobień laski kontrastuje jednak z przepychem insygnium ceremonialnego, opisanego w korespondencji⁹⁹. Zaslugi Mniszcha podkreślono

⁹⁵ Jerzy Sebastian Lubomirski (1616–1667) – hetman polny koronny, marszałek wielki koronny. Był hrabią na Wiśniczu i Jarosławiu.

⁹⁶ Po nim funkcję objęli: Jan Sobieski – przyszły król, a następnie wyżej wymieniony Stanisław Herakliusz Lubomirski.

⁹⁷ Kazimierz Ludwik Bieliński (zm. 1713) – podkomorzy nadworny koronny, marszałek nadworny koronny, a wreszcie w latach 1702–1713 marszałek wielki koronny. Po jego śmierci urząd przejął Józef Wandalin Mniszech.

⁹⁸ Staatliche Kunstsammlungen Dresden, sygn. Gal. Nr. 1704.

⁹⁹ ZNiO, sygn. 2707/I, *passim*.

Ryc. 20. *Jerzy Sebastian Lubomirski* (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie),
fot. J. Sito, 2018

Ryc. 21. A. Mányoki, *Kazimierz Ludwik Bieliński* (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. domena publiczna; *Józef Wandalin Mniszech* (Muzeum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna

dotatkowo przypiętym do poły Orderem Orła Białego¹⁰⁰. Sposób ujęcia postaci i prezentacji oznak władzy miał oczywiście odpowiedniki w wizerunkach osób pełniących odmienne funkcje – w tym hetmanów dzierżących buławy, przywódców wojskowych z buzdycanami lub regimentami¹⁰¹ – oraz w pracach powstających poza terytorium Rzeczypospolitej. Z prac związanych z szerszym kręgiem kultury europejskiej wspomnieć można portret pruskiego feldmarszałka Friedricha Wilhelma von Grumbkowa (ryc. 22)¹⁰². Przedstawienie bliskie jest portretowi Józefa Wandalina Mniszcha dzięki uwiecznieniu bohatera na ciemnym tle, dodaniu inskrypcji, odznaczenia i insygnium władzy. W prawej dłoni widoczna jest krótka laska marszałkowska, stosowana na oznaczenie władzy wojskowej¹⁰³. Genezę układu można

¹⁰⁰ Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK I-961.

¹⁰¹ Z regimentem portretowany był też król Jan III – zatem w tym typie późniejszych portretów magnackich można dostrzec odwołania do idei królewskości.

¹⁰² Friedrich Wilhelm von Grumbkow (1678–1739) – feldmarszałek, pierwszy minister Prus.

¹⁰³ W zbiorach Rudolstadt, Stiftung Thüringer Schlösser und Gärten (nr inw. TSG 18–15; dawniej nr inw. 45).

Ryc. 22. F.W. von Grumbkow (Rudolstadt, Stiftung Thüringer Schlösser und Gärten), fot. A. Barczyk, 2019

upatrywać w kręgu francuskiego środowiska dworskiego. Spośród licznych przykładów przywołać można kilka portretów marszałków żyjących w pierwszej połowie XVIII stulecia.

Laska przysługująca synowi Józefa Wandalina Mniszcha eksponowana była w sztuce w zbliżony sposób, co staje się szczególnie czytelne przy analizie pary płócien prezentujących kolejno marszałka wielkiego koronnego i Jerzego Augusta Mniszcha (ryc. 23)¹⁰⁴. Na obu malowidłach istotnym elementem stało się wprowadzenie medalionów portretowych Sasów, Augusta II bądź – towarzyszącego przywódcy kamaryli – Augusta III. Na obu obrazach magnaci wskazują jedną ręką na ustawiony na stoliku portret monarchy. dopełnieniem scen stały się czerwone płaszcze, wprowadzone na dalszym planie kotary i elementy architektoniczne. Wśród nich dostrzec można między innymi kolumny, których wymowa symboliczna pozostaje powszechnie znana i nie wymaga w tym miejscu dodatkowego komentarza.

¹⁰⁴ Obrazy eksponowane w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie.

Ryc. 23. Józef Mniszech; Jerzy August Mniszech (Muzeum Okręgowe w Rzeszowie),
fot. domena publiczna

Równie wymownie symbol władzy prezentują na portretach z Muzeum Okręgowego w Tarnowie Paweł Karol¹⁰⁵ (płótno z 1745 roku)¹⁰⁶ i Janusz Aleksander Sanguszko¹⁰⁷ (dwie prace olejne datowane na drugą połowę XVIII stulecia). Zwłaszcza owalne przedstawienie drugiego z magnatów, ujęte w wieniec laurowy, przesycone jest symbolami rodowej chwały¹⁰⁸. Na obrazie ordynat ostrogski okryty jest gronostajowym płaszczem. Na dalszym planie znajduje się mitra książęca. Na tle ciemnego stroju połyskują odznaczenia, wśród nich Order Orła Białego. Widoczna na płótnie laska marszałkowska odznacza się wyjątkowym przepychem jubilerskich złocen, nałożonych w formie szerokich obręczy na trzon oraz pokrywających

¹⁰⁵ Paweł Karol Sanguszko (1680–1750) – marszałek nadworny litewski, a następnie marszałek wielki. VII ordynat ostrogski. Został odznaczony Orderem Orła Białego.

¹⁰⁶ Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MT-A-M/293 (Soltys 1994, s. 26–27).

¹⁰⁷ Janusz Aleksander Sanguszko (1712–1775) – syn Pawła Karola Sanguszki. Miecznik wielki litewski, marszałek nadworny litewski w latach 1750–1760. Był ostatnim ordynatem ostrogskim.

¹⁰⁸ Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MT-A-M/55 (Soltys 1994, s. 32–22).

Ryc. 24. Janusz Aleksander Sanguszko (Muzeum Okręgowe w Tarnowie), fot. A. Barczyk, 2018

wierzchołek. Równie godną wymowę ma portret nieznanego autora z tego samego zbioru i o analogicznym czasie powstania, na którym Janusz Aleksander został zaprezentowany jako książę, żołnierz i marszałek (ryc. 24)¹⁰⁹.

W przypadku Sanguszków widoczne jest dwojakie źródło splendoru – w pierwszej kolejności tytuł książęcy, a następnie urząd marszałkowski. Druga z godności, mimo iż nie mogła konkurować ze szlachectwem uzyskanym z nadania cesarskiego, nie była marginalizowana. O jej znaczeniu świadczy także sposób obrazowania Michała Kazimierza Radziwiłła¹¹⁰. Na sztychu autorstwa Johanna Christopha Sysanga (ryc. 25) magnata odzianego w zbroję i płaszcz gronostajowy przedstawiono w medalionie, pod którym widnieje lambrekin z inskrypcją¹¹¹. Tekst identyfikuje postać jako księcia

¹⁰⁹ Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MT-A-M/311 (*ibidem*, s. 30–31; Sołtys 2016, s. 19–20).

¹¹⁰ Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” (1702–1762) – wojewoda wileński, hetman wielki litewski (Dymnicka-Wołoszyńska 1987, s. 299–306).

¹¹¹ Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK III-ryc.-33946.

Ryc. 25. J.C. Sysang, Michał Kazimierz Radziwiłł (Muzeum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna

Ryc. 26. Medal Stanisława Lubomirskiego (kolekcja prywatna), fot. A. Barczyk, 2016

Świętego Cesarstwa Rzymskiego i marszałka nadwornego litewskiego, który to urząd sprawował w latach 1734–1736. Wśród atrybutów otaczających owalną ramę, mieszczącą popiersie Radziwiłła, przedstawiono żołnierski hełm oraz książki. Mimo braku laski marszałkowskiej odwołanie do funkcji pełnionej na dworze królewskim pozostaje czytelne i podkreśla jej znaczenie w podnoszeniu rodzowego prestiżu.

Motyw najważniejszego atrybutu urzędu marszałkowskiego pojawiał się także w innych dziedzinach twórczości. Na medalu z 1771 roku laska spoczywa w dłoni Stanisława Lubomirskiego (ryc. 26). O sile wyrazu symbolu świadczy również fakt, że stał się obok miecza jednym z dwóch przedmiotów wyeksponowanych na pierwszym planie exlibrisu Franciszka Bielińskiego (ryc. 27) – pełniącego tożsamą funkcję na dworze królewskim, lecz i przedstawiciela rodu marszałkowskiego¹¹². Bezpośrednie odwołanie do urzędu znalazło jednocześnie wyraz w inskrypcji widniejącej w dolnej partii kompozycji¹¹³.

¹¹² Magnat był synem marszałka wielkiego koronnego, po którym w 1713 roku stanowisko przejął Józef Wandalin Mnisech. Następnie w 1742 roku laska dostała się w ręce właśnie Franciszka Bielińskiego (Wiśniewski 2013, s. 250).

¹¹³ Odbitka w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie (sygn. Gr.Pol.6036/1 MNW).

Ryc. 27. Ekslibris Franciszka Bielińskiego
(Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. domena publiczna

Ryc. 28. Jan Sobieski na tle bitwy
(Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie),
fot. domena publiczna

Przedstawienia związane z Bielińskimi i Mniszczami tworzą w miarę spójny obraz sposobu postrzegania rangi marszałków wielkich i nadwornych. Znaczenie polityczno-społeczne stawało się jednym z wiodących czynników warunkujących charakter kreacji własnego wizerunku, uzasadnionego zwłaszcza w przypadku „dziedziczenia” stanowiska po antenatach. Uzasadnione mogły być także królewskie aspiracje magnatów sprawujących urząd marszałka wielkiego koronnego. Punktem odniesienia pozostawała kariera króla Jana III (ryc. 28), pełniącego tę funkcję od 1665 roku. Stanowisko poprzedziło objęcie tronu, co mogło dawać jego następcom nadzieję na awans¹¹⁴. Warto podkreślić, że kandydaturę na króla Józefa Wandalina Mniszcha jako jednego z godnych rozważenia reprezentantów „Piastrów” zasugerowała strona rosyjska, zyskująca poparcie Karola VI Habsburga¹¹⁵. Ponadto zdaniem carskiego dyplomaty Friedricha Casimira von Löwen-

¹¹⁴ Wspomnieć można o liście skierowanym 14 marca 1731 roku do Józefa Wandalina Mniszcha przez Andrzeja Pruskiego (ZNiO, sygn. 2701, k. 11).

¹¹⁵ Wiśniewski 2015, s. 146.

wolde'a to właśnie nazwisko marszałka było najwłaściwszą spośród innych propozycji. W praktyce wybór jakiegokolwiek przedstawiciela środowiska dworskiego – uwikłanego w istniejące wśród magnatów sympatie i antagonizmy – nie był jednak prawdopodobny. Do opowiedzenia się za jednym kandydatem konieczne byłoby bowiem pogodzenie przeciwstawnych frakcji, co w sytuacji politycznej Rzeczypospolitej czasów saskich było praktycznie niemożliwe¹¹⁶. Ani w wypowiedziach, ani w prywatnych listach marszałka nie sposób znaleźć potwierdzenia dla wiary w możliwość wyboru na króla, a aluzje zawarte w słowach szukających poparcia przedstawicieli elit władzy równie dobrze świadczyć mogą o chęci wyrażenia komplementu lub posłużenia się powszechnie przyjętym zwrotem grzecznościowym. Nie sposób dzisiaj rozeznąć ambicji Mniszcha, lecz z pewnością był on świadomy istniejącej sytuacji politycznej i braku realnych szans na elekcję. Eksponował jednak piastowany przez siebie urząd marszałkowski, co wpływało na umocnienie prestiżu magnata w środowisku dworskim.

Tabela 1

**Przedstawiciele magnatów pełniących funkcje marszałków
od połowy XVII do końca XVIII wieku**

Lata sprawowania urzędu	Nazwisko	Imię / imiona	Lata życia
Marszałkowie wielcy koronni			
1650–1665	Lubomirski	Jerzy Sebastian	1616–1667
1665–1676	Sobieski	Jan	1629–1696
1676–1702	Lubomirski	Stanisław Herakliusz	1642–1702
1702	Lubomirski	Józef Karol	ok. 1660–1702
1702–1713	Bieliński	Kazimierz Ludwik	zm. 1713
1713–1742	Mniszech	Józef	1670–1747
1742–1766	Bieliński	Franciszek	1683–1766

¹¹⁶ *Ibidem*.

Tabela 1 (cd.)

Lata sprawowania urzędu	Nazwisko	Imię / imiona	Lata życia
1766–1783	Lubomirski	Stanisław	ok. 1720–1783
1783–1793	Mniszech	Michał Jerzy	1748–1806
1793–1795	Moszyński	Fryderyk Józef	1738–1817
Marszałkowie nadworni koronni			
1662–1673	Branicki	Jan Klemens	1624–1673
1673–1674	Lubomirski	Stanisław Herakliusz	1642–1702
1674–1683	Sieniawski	Mikołaj Hieronim	1645–1683
1683–1692	Lubomirski	Hieronim Augustyn	1647–1706
1692–1702	Lubomirski	Józef Karol	ok. 1660–1702
1702	Bieliński	Kazimierz Ludwik	zm. 1713
1702–1725	Dąbski	Wojciech	1676–1725
1707	Tarło	Stanisław	zm. 1721
1725–1726	Chomętowski	Stanisław	1673–1728
1726–1730	Potocki	Stefan	1665–1730
1732–1742	Bieliński	Franciszek	1683–1766
1742–1767	Mniszech	Jerzy August	1715–1778
1767–1773	Wielopolski	Franciszek	zm. 1732
1773–1775	Mniszech	Jerzy August	1715–1778
1775–1783	Rzewuski	Franciszek	ok. 1730–1800
1783–1793	Raczyński	Kazimierz	1739–1824
1793–1795	Bieliński	Stanisław Kostka	zm. 1812

Lata sprawowania urzędu	Nazwisko	Imię / imiona	Lata życia
Marszałkowie wielcy litewscy			
1637–1654	Radziwiłł	Aleksander Ludwik	1594–1654
1654–1669	Zawisza	Krzysztof Kieżgajło	1578–1670
1669–1679	Połubiński	Aleksander Hilary	1626–1679
1679–1690	Radziwiłł	Stanisław Kazimierz	1648–1690
1691–1695	Dolski	Jan	1637–1695
1699–1734	Sapieha	Aleksander Paweł	1672–1734
1734	Wołłowicz	Marcjan Dominik	zm. 1712
1734–1750	Sanguszko	Paweł Karol	1680–1750
1750–1768	Ogiński	Ignacy	1698–1775
1768–1781	Sanguszko	Józef Paulin	1740–1781
1781–1790	Gurowski	Władysław	ok. 1715–1790
1791–1793	Potocki	Ignacy	1750–1809
1793–1795	Tyszkiewicz	Ludwik	1748–1808
Marszałkowie nadworni litewscy			
1649–1654	Zawisza	Krzysztof Kieżgajło	1578–1670
1654–1683	Lacki	Teodor Aleksander	1617–1683
1683–1685	Słuszka	Józef Bogusław	1652–1701
1685–1691	Dolski	Jan	1637–1695
1692–1699	Sapieha	Aleksander Paweł	1672–1734
1699–1702	Wiśniowiecki	Janusz Antoni	1678–1741
1702–1706	Sanguszko	Kazimierz Antoni	1677–1706
1706–1713	Mniszech	Józef	1670–1747

Tabela 1 (cd.)

Lata sprawowania urzędu	Nazwisko	Imię / imiona	Lata życia
1713	Pac	Kazimierz Michał	zm. 1719
1713–1734	Sanguszko	Paweł Karol	1680–1750
1734–1736	Radziwiłł	Michał Kazimierz	1702–1762
1736–1738	Zawisza	Ignacy Aniceta	1696–1738
1738–1739	Plater	Ferdynand Fabian	ok. 1678–1739
1739–1743	Campo, del	Józef Scipio	zm. 1743
1744–1750	Ogiński	Ignacy	1698–1775
1750–1760	Sanguszko	Janusz Aleksander	1712–1775
1760–1768	Sanguszko	Józef Paulin	1740–1781
1768–1781	Gurowski	Władysław	ok. 1715–1790
1781–1783	Mniszech	Michał Jerzy	1748–1806
1783–1791	Potocki	Ignacy	1750–1809
1791–1793	Sołtan	Stanisław	1756–1836
1793–1795	Gielgud	Michał	zm. 1813

CZĘŚĆ II

„WIELKI PROROK, NIEŚMIERTELNEGO IMIENIA I WIECZNEJ CHWAŁY” – JÓZEF WANDALIN MNISZECH (1670–1747)

Polityczno-gospodarcza potęga rodu Mniszczów osiągnęła szczególny wymiar w czasach saskich. Umiejętnością umacniania pozycji na dworze królewskim, zdobywania awansów oraz rozwijania i światowego eksponowania spuścizny przodków odznaczał się reprezentant piątego pokolenia – marszałek wielki koronny Józef Wandalin Mniszech. Jako jeden z najbogatszych przedstawicieli elit władzy w okresie panowania Augusta II i Augusta III był właścicielem licznych dóbr, położonych w różnych regionach kraju. Pełnił funkcje starosty sanockiego, rohatyńskiego, gołąbskiego i jaworowskiego¹. Sytuacja finansowa połączona z ciągłymi zmianami miejsca pobytu warunkowała podejmowanie inwestycji budowlanych, wznoszenie nowych obiektów rezydencjonalnych i fundacje świątyń, jak również przekształcanie i wyposażanie istniejących siedzib. Przy wyborze form architektonicznych nie bez znaczenia pozostawał czynnik prestiżu, warunkujący przyjęcie nowatorskich rozwiązań konstrukcyjnych lub celowego podkreślania długiej genezy budowli, która mogła stanowić

¹ Bogatą oprawę zyskiwały wjazdy na starostwa. Jednym z nich było uroczyste wkroczenie na starostwo jaworowskie na krótko przed elekcją Augusta III, 23 września 1733 roku. AGAD AR XXXIV, nr 351, s. 11.

Ryc. 29. S. Sondermeyr, Józef Mniszech (Biblioteka Narodowa w Warszawie),
fot. domena publiczna

świadczenie sławy antenatów. Geografia dóbr, a w szczególności układ sieci rezydencji, jednoznacznie wiążą się z drogami pokonywanymi przez Mniszcha i zapotrzebowaniem na miejsce postoju. W korespondencji marszałka niejednokrotnie uwzględnione zostały uwagi o stanie technicznym obiektów czy postępach w pracach budowlanych.

ROZDZIAŁ 1

RYS BIOGRAFICZNY

Józef Wandalin Mniszech urodził się w 1670 roku jako syn wojewody wołyńskiego i starosty sanockiego Jerzego Jana oraz kasztelanówny wileńskiej Anny², córki Jana Kazimierza Chodkiewicza³. Był wnukiem Franciszka Bernarda Mniszcha – brata carycy Maryny⁴ – i Barbary ze Żmigrodu Stadnickiej⁵. Na kształtowanie się osobowości i zainteresowań artystycznych magnata wpłynęło solidne wykształcenie oraz fakt, że wychowywał się wspólnie z królewiczem Jakubem Sobieskim⁶. Już w latach 60. kilkakrotnie posłował na sejmach⁷. Kolejne awanse w początkowej fazie kariery wojskowej wyznaczyło przejście funkcji rotmistrza chorągwi pancernej w 1693 roku, a po upływie trzech lat wybór przez sejmik wiszeński na rotmistrza powiatowego ziemi sanockiej⁸. Należy jednocześnie podkreślić, że od 13 maja

² ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 109.

³ Jan Kazimierz Chodkiewicz (1616–1660) – pochowany w Brzostowicy, która stała się posagiem Anny z Chodkiewiczów Mniszchowej (Gębarowicz 1973, s. 93).

⁴ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107–109.

⁵ Barbara ze Żmigrodu Stadnicka (zm. 1653) – córka podczaszego krakowskiego Marka Antoniego Stadnickiego (Dworzacek 1959, plansza 137; Anusik 2011, s. 628, 811).

⁶ Jakub Ludwik Sobieski (1667–1737) – najstarszy syn Jana III Sobieskiego, kandydat na władcę Polski (Anusik 2011, s. 491; Wiśniewski 2015, s. 115–118, 132–134, 278; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 122). Do najważniejszych argumentów przemawiających za królewiczem należało rodzime pochodzenie, uwidocznione między innymi na drzewie genealogicznym opatrzonym tytułem *Potomkowie kasztelana krakowskiego Jakuba Sobieskiego*, znajdującym się w zbiorach Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi w Mińsku (Bernatowicz T. 2011, s. 107–110, 180).

⁷ W tym w 1664/1665, 1666, 1668 roku (Wierzbicki 2014, s. 131).

⁸ Perzanowska 1976, s. 474.

1691 roku Józef Wandalin posiadał darowane przez ojca dożywocie na starostwie sanockim⁹. Po śmierci Jana III Sobieskiego Mniszech był posłem na sejmie konwokacyjnym, który trwał od 29 sierpnia do 28 września 1696 roku¹⁰. Uczestniczył także w obradach sejmu w 1701 roku¹¹. Po poległym w bitwie pod Olkienikami Michale Sapieże¹², przedstawicielu antagonistycznego stronnictwa, 8 kwietnia 1701 roku został mianowany generałem artylerii litewskiej. Następnie 9 sierpnia 1706 roku objął funkcję marszałka nadwornego litewskiego¹³, pełnioną wcześniej przez Kazimierza Antoniego Sanguszkę¹⁴.

Zaangażowanie w politykę na ziemiach litewskich było wynikiem osobistych koligacji. W 1694 roku miał miejsce ślub Józefa Wandalina Mniszcha z miecznikówną litewską Eleonorą z Ogińskich¹⁵. Po jej śmierci (zm. 1709/1710) magnat powtórnie się ożenił – z wojewodzianką lubelską Konstancją z Tarłów¹⁶, zacieśniając związki z wpływową

⁹ *Ibidem*; ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109.

¹⁰ Gąsior 2017, *passim*.

¹¹ Perzanowska 1976, s. 474.

¹² Michał Franciszek Sapieha (1670–1700) – koniuszy wielki litewski, generał artylerii, syn wojewody litewskiego Kazimierza Jana Sapiehy.

¹³ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109.

¹⁴ Kazimierz Antoni Sanguszko (1677–1706) – syn starosty suraskiego Hieronima i Konstancji z Sapiehów. Po śmierci kasztelana wileńskiego Józefa Słuszki został mianowany 17 stycznia 1702 roku marszałkiem nadwornym litewskim. Decyzja Augusta II spotkała się ze sprzeciwem Kazimierza Michała Paca, dążącego do przejęcia powyższego stanowiska i grożącego zerwaniem sejmu w przypadku braku rezygnacji ze strony Sanguszki. Nominacja została jednak podtrzymana. 18 lutego 1706 roku Kazimierz Antoni Sanguszko poślubił w Królewcu wojewodziankę sieradzką Bronisławę z Pieniążków.

¹⁵ Eleonora z Ogińskich, pierwsza żona Józefa Wandalina Mniszcha, miecznikowa litewska, córka Teodory z Korsaków i Szymona Karola Ogińskich. Matka Teresy z Mniszchów *primo voto* Stadnickiej *secundo voto* Lubomirskiej oraz Anny, która wstąpiła do klasztoru Benedyktynek w Jarosławiu (ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 109; *confer*: Zielińska T. 1997, s. 194; Barczyk 2017, s. 136, przyp. 502, 504; ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109).

¹⁶ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; Popiołek 2013b, s. 441. Konstancja z Tarłów Mniszchowa, córka Teresy Dunin-Borkowskiej i Stanisława Tarło. Była matką Jana Karola i Jerzego Augusta Mniszchów. Jej córkami były Elżbieta, która poślubiła koniuszego koronnego Karola Wielopolskiego, oraz Ludwika – żona hetmana wielkiego koronnego Józefa Potockiego, założycielka krasiczyńskiej manufaktury, w której powstawały słynne ornaty. Zachowane przykłady szat liturgicznych były przedmiotem analiz Stanisławy Gomuły, prezentowanych w rozprawie doktorskiej *Hafty tamborkowe w kręgu oddziaływania Ludwika z Mniszchów Potockiej w 2. poł. XVIII w.* (Gomuła 1984) oraz w artykułach: Gomuła 1981; Gomuła 1994. Archiwalnie potwierdzono narodziny większej liczby potomków Kon-

rodziną¹⁷. Uroczystość odbyła się w 1712 roku¹⁸. Mniszech należał już wówczas do szanowanych polityków i dowódców, czego zwieńczeniem stał się kolejny awans – dzięki poparciu innych znaczących rodów, reprezentowanych przez kanclerza wielkiego litewskiego Karola Radziwiłła¹⁹ i kanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka²⁰, został mianowany w 1713 roku marszałkiem wielkim koronnym²¹. W efekcie stał się zaufanym doradcą Augusta II, którego popierał podczas Walnej Rady Warszawskiej w 1710 roku. W tym okresie podejmował także starania o pojednanie z monarchą opozycjonisty Stanisława Tarły, co warunkowane było przez wspomniane wcześniej plany matrymonialne. Z bogatej działalności politycznej, zasługującej na odrębną analizę, warto przywołać kilka ważniejszych faktów. Należały do nich negocjacje prowadzące do odnowienia traktatu przyjaźni z cesarstwem rosyjskim. Wedle ustaleń Huguette Perzanowskiej po śmierci Augusta II marszałek wielki koronny popierał elekcję Stanisława Leszczyńskiego²². Po triumfie Sasa wyjechał z Warszawy do Dukli, manifestując swe poglądy i kontynuując starania o uzyskanie wsparcia dla Wieniawczyka. Zmiana poglądów pozwoliła na pojednanie z Augustem III, jak i zachęcanie prymasa Teodora Potockiego²³ do naśladowania takiej postawy. Co ważne, wolę współpracy z marszałkiem wyrazić miał sam dwór Wettyna. Jednak zgodnie z relacjami Friedricha Casimira von Löwenwolde z marca

stancji z Tarłów i Józefa Mniszchów, w tym syna, który przyszedł na świat w Saksonii, i córki, która urodziła się w 1716 roku w Warszawie. Oboje dzieci zmarło w 1719 roku (ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 109; Dworzaczek 1959, plansza 137; Rafałowiczówna 2000, s. 189, 230).

¹⁷ ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 107; Trembiński 1747, s. 12–13; Barczyk 2017, s. 67, 134.

¹⁸ Perzanowska 1976, s. 474; Żółkoś 2011, s. 45.

¹⁹ Radziwiłł Karol Stanisław (1669–1719) – ordynat nieświeski, kanclerz wielki litewski. Syn hetmana polskiego litewskiego Michała Kazimierza (1635–1680) i Katarzyny z Sobieskich (1634–1694) (Betlej 2010, s. 163; Anusik 2011, s. 669–670, 677; Bernatowicz T. 2011, *passim*; Oleńska 2011, s. 54, 66).

²⁰ Jan Sebastian Szembek (zm. 1731) – kanclerz wielki korony, wielkorządca krakowski. Ojciec Bihildy, pierwszej żony Jerzego Augusta Wandalina Mniszcha, która zmarła w Gorzkowie w roku 1747 w wieku 24 lat. *Confer*: ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 110.

²¹ *Ibidem*, s. 109; PAU, rkps 1126, *passim*.

²² Perzanowska 1976, s. 474.

²³ Teodor Potocki (1664–1738) – syn kasztelana kamienieckiego Pawła Potockiego. Przyszedł na świat w Moskwie. Pełnił kolejno funkcje: biskupa chełmińskiego, warmińskiego, a od 1722 roku prymasa (Zielińska T. 1997, s. 257; Wiśniewski 2015, s. 279–280).

1733 roku Mniszech już w tym okresie deklarował opowiadanie się za partią elektora saskiego²⁴. Rosyjski poseł podejmował wówczas próbę nakłonięcia go do wsparcia Fryderyka Augusta. Nazwisko marszałka wielkiego koronnego było jednym z trzynastu wpisanych na listę magnatów, których majątki miały być oszczędzone podczas interwencji rosyjskiej. W wykazie sojuszników carycy Anny Iwanowny uwzględnieni zostali także Jan Lipski²⁵, Paweł Sanguszko²⁶, Michał Józef Sapieha²⁷, Jan Czapski²⁸, Jan Klemens Branicki²⁹, Krzysztof Towiański³⁰, Karol Józef Sedlnicki³¹, a także Lubomirscy, Radziwiłłowie, Szembekowie, Cetnerowie oraz Łubieńscy. W ramach saskich zabiegów o przychyłność, również w 1733 roku małżonka marszałka, Konstancja z Tarłów, otrzymała przesłaną przez elektora biżuterię³². Z kolei na liście z 1734 roku Józef Wandalin Mniszech został odnotowany jako jeden z ośmiu dygnitarzy neutralnych względem poparcia królów³³.

Niemal nieznany na gruncie rodzimej nauki pozostaje epizod związany z sugerowaną kandydaturą Józefa Wandalina Mniszcha na tron Polski.

²⁴ Dygdała 2003, s. 50; Macuk 2014, s. 78.

²⁵ Jan Aleksander Lipski (1690–1746) – podkanclerz koronny, biskup krakowski, kardynał. 17 stycznia 1734 roku koronował Augusta III oraz Marię Józefę. Gierowski 1972, s. 425–426.

²⁶ Paweł Karol Sanguszko (1680–1750) – marszałek nadworny, a następnie wielki litewski, syn Hieronima (1651–1684/1685) i Konstancji z Sapiechów (1651–1691). Tłomacki 2009, s. 97, 100; Betlej 2010, s. 148–150, 176, 301; Anusik 2011, s. 490–491, 662; Bernatowicz T. 2011, s. 144–145, 323.

²⁷ Michał Józef Sapieha (1670–1738) – strażnik wielki litewski, wojewoda podlaski. Syn Benedykta Pawła Sapiehy.

²⁸ Jan Ansgary Czapski (1699–1742) – podskarbi wielki koronny, wojewoda chełmiński. Jeden z najzamożniejszych magnatów na terenie Prus Królewskich. Był synem kasztelana chełmińskiego Piotra Czapskiego.

²⁹ Jan Klemens Branicki (1689–1771) – hetman wielki koronny, syn Stefana Mikołaja Branickiego. Z licznych prac omawiających postać słynnego magnata wymienić można choćby: Bernatowicz T. 2006, s. 209; Nieciecki 2009; Betlej 2010, s. 164–165, 168, 242–244, 257–258, 327–328; Nieciecki 2010, s. 209. O inicjatywach artystycznych Branickiego traktowali między innymi: Oleńska 2011, *passim*; Sito 2013b, s. 314–316, 334, 350–352.

³⁰ Krzysztof Towiański (około 1683–1761) – podkomorzy wielki koronny, poseł. Syn Jerzego Hipolita, który pełnił funkcję marszałka dworu prymasa Michała Radziejewskiego. Wiśniewski 2015, s. 351.

³¹ Karol Józef Sedlnicki (1703–1761) – podskarbi wielki koronny, wywodzący się z rodu czesko-śląskiego.

³² SHD, GK, Loc. 3556, vol. II, k. 263–264; Dygdała 2003, s. 64.

³³ Wiśniewski 2015, s. 146.

Ryc. 30. Marchall Graf Mniszeck [sic!] – kostium na maskaradę w 1721 roku w Dreźnie (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), wg Hölscher, Schnitzer 2000

Marszałek został zaproponowany przez niechętną Leszczyńskiemu Rosję³⁴ jako jeden z „Piastrów” i uzyskał aprobatę ze strony Karola VI Habsburga. Uwzględniano jednocześnie możliwość wyboru jednego z braci

³⁴ 5 marca 1733 zebrał się w Petersburgu Gabinet Ministrów, który przewidywał nie tylko podtrzymanie działań mających na celu niedopuszczenie do elekcji Winiawczyka, ale zakładał zbrojną interwencję w przypadku zwycięstwa przeciwnika. Nie przychyłono się wówczas do postulatu Münicha, który wprowadzenie wojsk do Rzeczypospolitej uważał za zbędne przez wzgląd na brak zagrożenia ze strony tak słabego państwa (*confér*: Macuk 2014, s. 54). Za głównego pretendenta do tronu uznano wówczas Dona Emanuela.

Wiśniowieckich – Janusza lub Michała, których austriacki cesarz popierał w pierwszej kolejności – a także Pawła Sanguszki³⁵, wojewody krakowskiego Teodora Lubomirskiego³⁶, wojewody ruskiego Augusta Aleksandra Czartoryskiego, Stanisława Poniatowskiego lub Jana Klemensa Branickiego³⁷, który pełnił funkcję chorążego koronnego. Mniszech został uznany za najlepszego kandydata przez posła rosyjskiego Friedricha Casimira von Löwenwolde³⁸, dostrzegającego przychyłność marszałka wobec caratu i nieufnego wobec magnaterii litewskiej. Jednym z powodów aprobaty mogła być także chęć oddziaływania na Potockich poprzez koligację Józefa Wandalina Mniszcha. Pozyskanie stronnika w osobie zięcia, wojewody kijowskiego Józefa Potockiego, prowadziło do osłabienia szans Leszczyńskiego, który dotychczas cieszył się wsparciem ze strony Pilawitów. Dla męża Ludwiki Mniszchówny przewidziano nagrodę w postaci wielkiej buławy³⁹. O honorach doznawanych ze strony Potockich w roku zamążpójścia magnatka pisała: „jako w Brodach tak i na tym miejscu [w Załóżcach] stanąwszy jestem z wielkim respektem nie tylko z łaski męża mego przy podobnym ogłosie [*sic!*] armat, fajerwerku i ślicznych całego zamku tutejszego illuminacjach z wyrażeniem herbów JWMM Państwa Dobrodziejstwa i wszystkich naszych kolligatów przyjęta, ale też od wielu zacnych sąsiadów i sąsiadek z wielką ekspresyją afektu wizytowana [...]”⁴⁰, a następnie „z affektu męża mego jestem z honorem

³⁵ Wiśniewski 2015, s. 142.

³⁶ Teodor Lubomirski (1683–1745) – feldmarszałek austriacki, syn Stanisława Herakliusza i Elżbiety z Denhoffów. Początkowo był oponentem Sasów i zwolennikiem Stanisława Leszczyńskiego, lecz po przejściu na usługi Rosji i Austrii poparł elekcję Augusta III. Ufundował między innymi 33 kaplice kalwaryjskie w Ujazdowie oraz kościół i klasztor Dominikanów w Łańcucie (Bernatowicz T. 2011, s. 22–24, 97, 174).

³⁷ *Ibidem*, s. 16, 22–23; Oleńska 2011, s. 57, 114, 122.

³⁸ Friedrich Casimir von Löwenwolde (1692–1769) – rosyjski dyplomata popierający sojusz z cesarstwem austriackim. Od 1731 roku pełnił na ziemiach polskich funkcję posła. Był generałem w armii cesarskiej w Wiedniu. 25 listopada 1738 roku otrzymał tytuł hrabiego Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Był bratem oberstalmajstra Karla Gustawa, do którego Michał Kazimierz Radziwiłł skierował prośbę o obronę przed stronnikami Stanisława Leszczyńskiego. Karl Gustaw von Löwenwolde pozostawał w nieprzychylnych relacjach z generałem Burkhardem Christopphem von Münnich (*confer*: Rant 1756, s. 118; Braubach 1965, s. 383; Macuk 2014, *passim*).

³⁹ Ostatecznie po pojednaniu z Augustem III, do którego przyczynił się Józef Wandalin Mniszech, Józef Potocki w 1735 roku został hetmanem wielkim koronnym. Wierzbicka 2017, s. 83.

⁴⁰ List z 29 grudnia 1732 roku. ZNiO, sygn. 2654, k. 6.

z ogłoszeniem harmat i z wyjściem cechów i mieszczan pod chorągwiami przyjęta [w Krotoszynie – przyp. A.B.]⁴¹.

Józef Wandalin Mniszech pełnił funkcję marszałka wielkiego koronnego do 1742 roku, w którym zrzekł się funkcji. Rezygnacja nie była jednak jednoznaczna z wycofaniem się z życia politycznego – magnat, mający wówczas 72 lata, objął stanowisko kasztelana krakowskiego, które zajmował do śmierci w 1747 roku⁴². Został pochowany w kościele Reformatorów w Zamościu⁴³. Kilka lat wcześniej w tej samej świątyni złożono ciało Konstancji z Tarłów. Uroczystości pogrzebowe poświęcone magnatce, w trakcie których akcentowano znamienite koligacje rodu⁴⁴, odbywały się przez trzy dni od 3 lutego 1740 roku (Aneks 2)⁴⁵. Rok ten błędnie uznawany jest w literaturze przedmiotu za datę śmierci, na co uwagę zwracała już Bożena Popiołek⁴⁶. Czas zgonu można bowiem przesunąć o co najmniej pięć miesięcy, na co wskazują kondolencje zawarte w korespondencji kierowanej do Józefa Wandalina Mniszcha. W liście z 27 września 1739 roku generał Franciszek Darewski⁴⁷ wyraził ubolewanie z powodu odejścia „we wszystkich akcjach swoich heroiny wieku naszego”⁴⁸.

Wizerunek Józefa Wandalina Mniszcha jako polityka sumiennie wypełniającego swe powinności staje się wyrazisty dzięki korespondencji o charakterze oficjalnym, jak i prywatnym. Kwestia zmian poglądów pozornie przeczy powszechnemu wyobrażeniu o bezwzględnej wierności Mniszców wobec Sasów – przerwanej epizodem dotyczącym Leszczyńskiego.

⁴¹ *Ibidem*, s. 18.

⁴² ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 109.

⁴³ Treść mowy pogrzebowej wygłoszonej 25 września 1747 roku prezentuje: Trembiński 1747, *passim*.

⁴⁴ ZNiO, sygn. DE-12436, k. 1. Drukiem ukazało się z kolei kazanie pogrzebowe: Trembiński 1740, *passim*.

⁴⁵ *Confer*: Aneks 2; ZNiO, sygn. DE-12436 (oryginał: sygn. 579–601), k. 1.

⁴⁶ Popiołek 2003, s. 43; Popiołek 2017b, s. 132.

⁴⁷ Darewski Franciszek, h. Szreniawa (około 1700 – około 1768) – generał wojsk polskich i rosyjskich. Wywodził się ze szlachty mińskiej. Pełnił funkcję attaché wojskowego armii austriackiej w 1737 roku, podczas wojny wschodniej. Pod koniec 1745 roku został wysłany do Petersburga przez Jerzego Augusta Mniszcha, Józefa Potockiego i Pawła Sanguszkę, by zabiegał o zacieśnienie więzów politycznych między Rzeczypospolitą a Rosją.

⁴⁸ ZNiO 395, s.n. Słowa pocieszenia przesyłali też inni magnaci.

O zmianie nastawienia marszałka i przekonaniu się o słuszności wsparcia Sasa informowało „Oświadczenie się przed Rzeczpospolitą JW Imci P. Marszałka W. Koronnego *circa accessum* do Najjaśniejszego Króla Imci Augusta A. Trzeciego w Dukli die 26. Martii Anno 1735”⁴⁹. Po pogodzeniu z dworem marszałek zyskał zaufanie elektora, stając się bliskim doradcą i spotykając się z wieloma pochlebnymi opiniami ze strony magnatów⁵⁰. Nie był przychylny Czartoryskim, starał się natomiast wspierać chęć przejęcia przez męża córki Ludwika – Józefa Potockiego⁵¹ – wielkiej buławy w 1729 roku, stale powstrzymując zięcia przed formowaniem opozycji antywettyńskiej.

Wiarygodne relacje z aktualnych działań marszałek odnotowywał w listach do żony, pisanych o świecie z różnych regionów kraju – dokumentujących zarazem kierunki licznych podróży oraz czas spędzany na terenie własnych dóbr⁵². O pobytach w różnych miejscach i wydarzeniach, które szczególnie absorbowały Mniszcha, świadczy też korespondencja do innych magnatów⁵³. Cechą ułatwiającą karierę dyplomatyczną, podejmowanie zagranicznych wysłanników i prowadzenie negocjacji była wrodzona łagodność, przydatna także w sprawach wewnętrznych kraju⁵⁴. „Pokój sprawował ojczyźnie, poddanym pokój, wszystkim pokój” – tymi słowami określono kasztelana krakowskiego w trakcie uroczystości pogrzebowej. Choć podniosły ton niewątpliwie był wynikiem przerysowania właściwego tego rodzaju mowom okolicznościowym, bez wątpienia stanowił uwypuklenie autentycznego przymiotu. Równie mocno akcentowaną łaskawość Mniszech okazał na przykład postulując darowanie kary żydowskiemu handlarzowi, który

⁴⁹ ZNiO 3579, k. 176–177.

⁵⁰ *Confer*: Perzanowska 1976, s. 476–477.

⁵¹ Gombin 2009, s. 25, 27.

⁵² ZNiO, sygn. 2646, *passim*; AGAD, A.Cz., sygn. 357, *passim*; Popiołek 2013a, *passim*.

⁵³ Między innymi: ZNiO, sygn. 2646/I; AGAD, AR V, sygn. 9856 I; AGAD, AR V, sygn. 9856 II. Do najczęściej odnotowywanych miejsc pobytu należały: Laszki Murowane, Warszawa, Dukla, Dęblin, Jaworów oraz – rzecz jasna – Drezno. Józef Wandalin Mniszech wspominał w listach oczywiście głównie o kwestiach politycznych, ale wiele uwagi poświęcał też życiu dworu i ważnym uroczystościom. Przykładowo: będąc w stolicy Saksonii, 16 sierpnia 1719 roku relacjonował przygotowania do wesela królewicza Fryderyka Augusta II – późniejszego króla Polski Augusta III – i Marii Józefy (AGAD, AR V, sygn. 9856 I, s. 80–81). Oczywiście sam też uczestniczył w głównej ceremonii (*Ostatnie* 2015, s. 60). Ślub odbył się w Zwingerze 20 sierpnia (BCz, sygn. 205 IV).

⁵⁴ Perzanowska 1976, s. 476–477.

został oskarżony o kradzież⁵⁵. Leszczyński miał nawet określić magnata terminem „angelus consilii”⁵⁶.

Silna pozycja Józefa Wandalina Mniszcha na dworze królewskim stała się jednym z głównych czynników wpływających na chęć zaznaczenia swej obecności w przestrzeni architektoniczno-urbanistycznej Warszawy. Wcześniej podczas przyjazdów do stolicy wraz z Augustem II Mniszech mieszkał w Zamku Królewskim⁵⁷. Mimo prestiżu miejsca zakres obowiązków przynależnych marszałkowi wielkiemu koronnemu skłaniał go do stworzenia reprezentacyjnej siedziby, podporządkowanej funkcjom ceremonialnym. Proces realizacji powyższych celów zostanie dokładniej przeanalizowany w kolejnym podrozdziale, poświęconym pałacowi przy ul. Senatorskiej. Wbrew pozorom czas inwestycji, koniec drugiej dekady XVIII stulecia⁵⁸, nie był dla marszałka szczęśliwy – rok 1719 został naznaczony przez rodzinne tragedie. 2 marca zmarła na odrę trzyletnia córka Mniszchów, przebywająca w warszawskim klasztorze Sakramentek⁵⁹, a miesiąc później marszałek stracił urodzonego w Saksonii syna⁶⁰. Powodem do niepokoju był także stan zdrowia kolejnej dziedziczki, wyleczonej we wrześniu z gorączki, lecz zmagającej się z żółtaczką⁶¹.

Dbałość o wykształcenie potomków znalazła odzwierciedlenie w zatrudnieniu pijarskiego nauczyciela. Edukację prowadził jeden z najwybitniejszych pedagogów związanych ze zgromadzeniem, Demetriusz Kola⁶². Sam

⁵⁵ Rafałowiczówna 2000, s. 94. Dobroć magnata zaakcentowano w kazaniu pogrzebowym, którego tytuł zaczynał się słowami „Pańska cnota”. Wspomniano w nim, iż: „Wielka to pańskiego honoru cnota: złączyć dobroczynność z pokojem łaski. Ta była domowego Mniszchów strusia pióra własność, ale w osobie J.O. Hrabi cnota” (Trembiński 1747, s.n.).

⁵⁶ Perzanowska 1976, s. 476–477.

⁵⁷ Przebywająca w Warszawie Konstancja z Tarłów Mniszchowa wybierała także inne miejsca zakwaterowania. Przykładowo wiosną 1715 roku przeprowadziła się z Zamku Królewskiego na przedmieście, do pałacu, „gdzie i inne damy stają” – sąsiadującego z dawną siedzibą Teresy z Bielińskich Działyńskiej, zakupioną przez monarchę. *Confér*: Rafałowiczówna 2000, s. 90.

⁵⁸ *Confér*: ZNiO, sygn. 2664/I, *passim*.

⁵⁹ W liście z 9 marca wspomniano zmarłą na odrę „w zeszły piątek” Mniszchównę, której „pogrzeb w poniedziałek się odbył” (Rafałowiczówna 2000, s. 189).

⁶⁰ „Sam Jegomość pan marszałek niesłychanie żaloszny a Jmć pani marszałkowa mdlała z gwałtownej turbacji, z ciężkości serca” (*ibidem*, s. 195).

⁶¹ *Ibidem*, s. 220, 223.

⁶² Demetriusz Franciszek Kola (1699–1766) – poeta, pisarz, autor traktatu poświęconego heraldyce. *Confér*: Jarzęcka 1987, s. 266.

marszałek wielki koronny był autorem *Instrukcji z potrzebnymi przestrożami* [...] *Jerzemu Mniszchowi, podkomorzemu litt., wyjeżdżającemu do cudzych kraiów przy pożegnaniu z benedykcyją oycowską danej do pilnej uwagi y obserw y zalecona*. W tekście zostały zawarte sugestie niezbędne, by syn „powróciwszy Najjaśniejszemu Królowi Jego Mci P. N. M. i Ojczyźnie swojej godnie służyć i radzić umiał”. Należał do nich – stanowiący nadrzędną wartość – szacunek wobec Boga, dopełniony przez umiejętny dobór towarzysztwa i zdolność rozeznawania natury drugiego człowieka, przestrzeganie zasad obowiązujących w relacjach międzyludzkich, respektowanie lokalnych zwyczajów oraz troskę o dobrą reputację. Pomocne w podróży miało być także prowadzenie diariusza⁶³. Starannie zabezpieczano też przyszłość córek. Mniszchówny otrzymywały wiano adekwatne do pozycji społecznej rodu i realizowanego powołania. Anna wybrała drogę życia zakonnego, wstępując do klasztoru Benedyktyn⁶⁴. W 1725 roku Elżbieta z okazji małżeństwa z Karolem Wielopolskim otrzymała od ojca 200 tysięcy złotych, wyprawę wartą około 40 tysięcy złotych oraz 60 tysięcy złotych w złocie, srebrze i klejnotach⁶⁵. Uroczystość zaślubin odbyła się na Jasnej Górze⁶⁶. Wysokość kwot była uwarunkowana chęcią zachowania równości między córkami – analogicznym posagiem została wcześniej obdarowana pochodząca z pierwszego małżeństwa Teresa⁶⁷, która poślubiła Józefa Ignacego Stadnickiego⁶⁸, a po jego śmierci w 1715 roku wyszła za wojewodę czernichowskiego Józefa Lubomirskiego⁶⁹. W 1732 roku Ludwika, kolejna dziedziczka, została żoną wspomnianego wcześniej właściciela zamku w Krasiczynie, wojewody kijowskiego Józefa Potockiego⁷⁰. Splendor poszczególnym ceremoniom zapewnił sam wybór miejsca. Przykładem pozostać może ślub Elżbiety Mniszchówny, który zgodnie z wolą rodziców odbył się w sanktuarium na Jasnej Górze⁷¹.

⁶³ Mniszech 1736, s.n.

⁶⁴ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109.

⁶⁵ ZNiO, sygn. 14621/III, *passim*.

⁶⁶ Penkała 2016, s. 49, 99–100.

⁶⁷ Teresa Mniszchówna (1693–1746). ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109.

⁶⁸ Józef Ignacy Stadnicki (1686–1715) – syn Jana Franciszka, chorążego nadwornego koronnego i wojewody wołyńskiego.

⁶⁹ Józef Lubomirski (1676–1732) – generał wojsk saskich i polskich, senator. Syn Stanisława Herakliusza i Elżbiety z Denhoffów. Właściciel Przeworska i Jarosławia. *Conf. ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109.*

⁷⁰ Bondyra 2009, s. 59.

⁷¹ ZNiO, rkps 14621/III, s. 9.

Pozycja na dworze monarszym sprawiała, że Józef Wandalin Mniszech wielokrotnie stawał się adresatem listów z prośbą o wsparcie starań o uzyskanie awansów politycznych, przejęcie dóbr czy realizację planów matrymonialnych. Nadzieję na przychyłność wyrażali przedstawiciele najbardziej znaczących rodów, wśród nich Radziwiłłów, Potockich, Pocięjów, Lubomirskich, Jabłonowskich i Branickich. W 1719 roku Stefan Potocki⁷² skierował do przebywającego w Jaworowie marszałka pismo z prośbą o wstawiennictwo u króla, wsparcie starań o zachowanie dotychczasowego urzędu i rekomendację na województwo bełskie – spodziewano się bowiem bliskiej śmierci pełniącego tę funkcję Aleksandra Michała Łaszcza⁷³. Gdy zmarł Ludwik Konstanty Pocięj, o protekcję zabiegał sam Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”, marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷⁴. W korespondencji Podoskich regularnie apelowano o aprobatę Mniszcha – między innymi o zachowanie przez Józefa Antoniego Podoskiego, syna Mikołaja, funkcji starosty dobrzyńskiego na sejmik 1733 roku oraz przygotowanie gospody we Wschowej na przyjazd związany z wizytą królewską. W 1740 roku Mikołaj Podoski wstawił się za kolejnym z potomków, prosząc o nadanie probostwa przebywającemu w Rzymie synowi Gabrielowi Janowi⁷⁵.

Najważniejsze koligacje, uwidaczniające się w programach artystyczno-ideowych wyposażenia rezydencji, eksponowano także w mowach pogrzebowych – w trakcie uroczystości po śmierci marszałka 25 września 1747 roku ks. Aleksander Jan Trembiński, rektor tamtejszej akademii⁷⁶, wygłosił w zamojskim kościele Reformatów kazanie, w którym „Vice-Reiu Egiptu Jozef, [...] naypierwszy Senator” został nazwany „Prorokiem Nieśmiertelnego Imienia” i spadkobiercą dziedzictwa znaczących rodów. Infułat głosił:

⁷² Potocki Stefan herbu Pilawa (zm. 1726) – strażnik koronny, wojewoda bełski. Był synem Jana, wojewody braclawskiego (zob. Zielińska T. 1997, s. 277).

⁷³ ZNiO, sygn. 2658. Łaszcza zmarł w roku 1720.

⁷⁴ ZNiO, sygn. 2662, *passim*.

⁷⁵ ZNiO, sygn. 2653, s. 44. Gabriel Jan Podoski (1719–1777) – arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski.

⁷⁶ Ks. Jan Aleksander Trembiński (zm. 19 grudnia 1796) – infułat, dziekan Kapituły Lubelskiej i Chełmskiej, archidiakon lubelski, doktor teologii i praw, rektor i profesor Akademii Zamojskiej, deputat do Trybunału Koronnego. Zmarł w Lublinie. Informacje o postaci podają między innymi: Wadowski 1899–1900, *passim*; Chachaj 1996, s. 139; Klementowski 1996, s. 156; Pfeiffer 2002, s. 193.

Czyliż J.W. Domu Mniszchów, wspaniałości wielkość i rozłożystość, tak się po całym nie rozeszła świecie? Aż z cesarską monarchią przez godne imię, w Moskwę przez kolligację na tronie zasiadła, w J.O. Xiążętach: Wiśniowieckich, Czartoryskich, Sanguszkach, Radziwiłłach, Lubomirskich, Ostrogskich, Koreckich, Zbaraskich, górę wzięła w J.W. Domów lidze wysokich imionach w Ojczyźnie naszej Tarłów, Chodkiewiczów, Potockich, Zamoyskich, Rzewuskich, Braniczkich, Wielopolskich, Szembeków, Stadnickich, Paców, Kisków, Kamienieckich, Sapiechów, Rudominów, Sienińskich, Zborowskich, Herburtów, Wołłowiczów, Rudzińskich⁷⁷.

⁷⁷ Trembiński 1747, s.n.

ROZDZIAŁ 2

REZYDENCJE MARSZAŁKA WIELKIEGO KORONNEGO

A. Zamek w Laszkach Murowanych – gniazdo rodowe Mniszchów

Mimo imponującej skali założenia oraz bogatego wyposażenia zamek w Laszkach Murowanych (ryc. 31). nie doczekał się szczególnej analizy. Próbę ujęcia monograficznego podjął jedynie Roman Aftanazy¹. Poszczególne zagadnienia badawcze były eksponowane w opracowaniach poświęconych nowożytnym założeniom obronnym, dziejom zabytków w historycznych granicach Polski oraz historii Maryny Mniszchówny i Dymitra Samozwańca. Dekoracja stropowa prezentująca legendę o dziejach carskiej małżonki została przed laty omówiona w pracy Mieczysława Gębarowicza².

Szczególnie dotkliwy jest brak opracowania fazy osiemnastowiecznej, stanowiącej okres największej świetności zarówno zamku, jak i rodu właścicieli. Powszechnie znany jest jedynie plan założenia ogrodowego Henryka Kleina z 1734 roku³ – *Plan general de chateau de Lasky* (ryc. 32), prezentujący

¹ Aftanazy 1996, s. 126–148. Badacz nie miał możliwości skorzystania między innymi z inwentarzy z drugiej dekady XIX wieku, co wyjaśnił w tekście (*ibidem*, s. 147, przyp. 16).

² Gębarowicz 1981, s. 39–157.

³ Rysunek był wielokrotnie publikowany w kontekście samej rezydencji, jak i w pracach poświęconych osiemnastowiecznym ogrodom. Analiza materiału ikonograficznego sprowadzała się jednak do wymienienia elementów zaznaczonych w legendzie, obejmujących partery, gabinety i labirynty, pomnik Neptuna czy wielką fontannę (*confer*: Łoziński 1907, s. 44). Reprodukację planu zawiera

ogólny zarys murów magistralnych. Rekonstrukcję form architektury oraz programu funkcjonalnego pomieszczeń umożliwiają nieznane rysunki pomiarowe ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, przedstawiające rzuty kondygnacji oraz widoki fasady z bramą wjazdową oraz elewacji wewnętrznej. Informacje na temat roli i wystroju pomieszczeń zawarto w nie-datowanym *Opisaniu zamku laszeckiego*⁴, inwentarzu z 1748 roku, którego oryginał znajduje się we wrocławskim Ossolineum⁵, oraz dwóch dokumentach z 1815 roku⁶. Analiza dostępnych źródeł pozwala na częściowe odtworzenie obrazu rezydencji w czasach Mniszchów.

W zamku znajdowały się dwie wielkie galerie portretowe, nazwane Salą Familii i Salą Królewską. Nieprzypadkowym zabiegiem było wprowadzenie obu określeń, prowadzących do symbolicznej nobilitacji postaci uwiecznionych na malowidłach zdobiących pierwsze z powyższych pomieszczeń. W gnieździe rodowym znajdowały się także liczne elementy heraldyczne – umieszczone między innymi na bramie i dekorujące obicia pokoi – oraz genealogie. Eksponowano dzieje własnych antenatów, Sapiehów, Potockich, Chodkiewiczów, Paców, jak i władców hiszpańskich⁷. Na szczególną uwagę zasługuje nieznany dotąd przykład tego rodzaju dokumentu, pochodzący z zamku laszeckiego i zatytułowany *Delineatio Vetustissimae Stadnicuorum de Zmigord Familiae temo nexu sanguinis Ill[ustri]mu[m] Mniszchorum Vandalinorum Domo coniunctae, procul in stripibus suprae*. Na odwrocie zamieszczono informację w języku polskim: „Genealogia domu Stadnickich i J.W. Mniszchów łącząca się”⁸. Wśród wymienionych postaci uwzględnieni zostali między innymi: Mikołaj Stadnicki, „burgrabius Cracovien[sis] cum Mniszchowa”, Jadwiga z Tarłów Mniszchowa, jak i sam Józef Wandalin

między innymi opracowanie: Aftanazy 1996, s. 128; a przerys z 1949 roku: Bogdanowski 2000. Plan ogrodu – uzupełniony o dopiski na marginesie – znajduje się także wśród rękopiśmiennych materiałów zgromadzonych przez Aleksandra Czołowskiego (BN, rkps 5473 IV, s. 67).

⁴ Treść dokumentu opublikowano w artykule: Proksa 1998, s. 162–164.

⁵ Inwentarz został wydany w tomie materiałów źródłowych: Gębarowicz 1973, s. 28–93.

⁶ ZNiO, sygn. DE-2728, s. 10–18; ZNiO, sygn. DE-2729, s. 1–7.

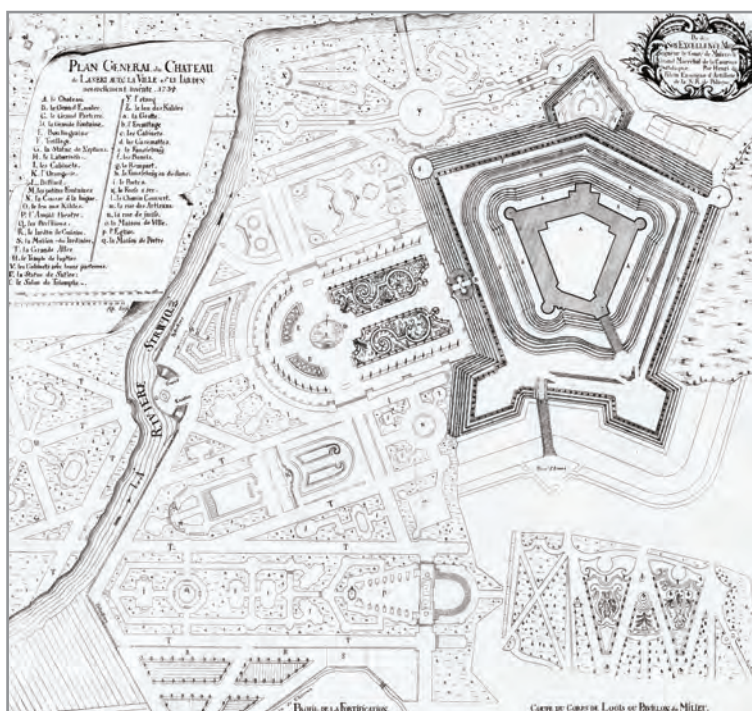
⁷ ZNiO, sygn. DE-4955, *passim*.

⁸ Dodano także notę: „Te papiery służą do Laszek, w których wyrażony jest [sic!]. Dobra Wojatyce od Mniszchów przez Stadnickich nabyte. Anno 1741”.

⁹ Elżbieta z Mniszchów Stadnicka – córka Mikołaja Mniszcha (ZNiO, sygn. DE -8879, k. 106; Dworzaczek 1959, plansza 137).

Ryc. 31. Zamek w Łaskach Murowanych, wg „Przyjaciół Domowy” 1861

Ryc. 32. H. Klein, *Plan general de chateau de Lasky*, 1734 (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna

Mniszech. Warto również podkreślić, że o powiązaniach rodów w sferze koligacji i relacji polityczno-społecznych świadczył fakt, iż kasztelan sanocki Marcin Stadnicki herbu Szreniawa był ochmistrem dworu carycy Maryny. Powyższy przykład nie był zjawiskiem jednostkowym, chwała przodków oraz powiązania ze znaczącymi rodami magnackimi stanowiły bowiem główne wątki ideowe rezydencji Józefa Wandalina Mniszcha.

a. Dzieje *castrum* – w posiadaniu Herburtów, Tarłów i Mniszców

Zamek w Laszkach Murowanych miał długą genezę. Dobra należały kolejno między innymi do Herburtów, Tarłów oraz Mniszców (ryc. 33). Każdy z powyższych rodów przyczyniał się do rozwoju ośrodka oraz kształtowania się rezydencji, która swą świetność zyskała w czasach Józefa Wandalina Mniszcha.

Ryc. 33. Elewacja zamku – herby Tarłów i Mniszców, wg Szydłowski 1919

Laszki nad rzeką Strwiąż były wsią o średniowiecznej genezie. Istniały przed 1374 rokiem, kiedy to stały się częścią dóbr nadanych Füllsteinom przez Władysława Opolczyka¹⁰. Przedstawiciele rodu przyjęli nazwisko

¹⁰ Rąkowski 2013, s. 349.

Herburtów, gospodarując majątkiem do końca XV stulecia. Laszki przeszły następnie w ręce Andrzeja I Tarły herbu Topór¹¹, który przejął majątek na skutek małżeństwa z Barbarą z Herburtów¹². Do dóbr posagowych należały także wsie Słochynia, Brzozów oraz folwark w Łozowie¹³. Potomkowie podstolego lwowskiego, dziedzica na Szczekarzewicach i Bobrownikach, przyczynili się do rozwoju ośrodka, czego świadectwem pozostają szesnastowieczne zapisy na majątki dziedziczne i przywileje. Dokładny czas powstania zamku nie jest znany – zdaniem części badaczy inicjatorem budowy murowanej siedziby był chorąży lwowski Andrzej II Tarło, zmarły w 1531 roku¹⁴. Tablica inskrypcyjna z roku 1556, która w pierwszej ćwierci XX stulecia była widoczna w zewnętrznej partii muru, wskazywała chorążego przemyskiego Mikołaja Tarłę jako aktualnego właściciela¹⁵. Na podstawie reliktu podejmowano próby określenia dworzanina królewskiego – syna Andrzeja II – jako pierwszego fundatora. Datowanie obiektu na pierwsze dekadę XVI wieku oparto na porównaniu z obiektami powstającymi wówczas w regionie i analizie faktograficznej, powołując się na przekaz dotyczący złego stanu technicznego już w 1559 roku¹⁶. Wówczas mieszkańcy klucza laszeckiego zostali z inicjatywy właściciela zobowiązani do zaangażowania się w odbudowę zamku. Co dziesiąta osoba miała uczestniczyć w przedsięwzięciu, a za próbę uniknięcia pracy groziły kary w postaci grzywny lub pozbawienia wolności¹⁷. Z obowiązku nie zwolniono wójtów, sołtysów ani popów. W pierwszej połowie lat 60. XVI stulecia nastąpiła lokacja miasta

¹¹ Aftanazy 1996, s. 126.

¹² Barbara z Herburtów Tarło (1472–1505) – córka Jakuba Herburta.

¹³ ZNiO, sygn. DE-2626, s. 90–93; *confer*: Łaszczyńska 1948, s. 406.

¹⁴ Aftanazy 1996, s. 126.

¹⁵ Na tablicy inskrypcyjnej widniały słowa: „NICOLAUS TARŁO DE SZCZEKARZOWICE ET IN LASZKI HERES VEXILIFER PREMISIENSIS AVEICUS SACRE REGIE MAIESTATIS ANNO DNI 1556 ETATIS SUE 39” (Szydłowski 1919, s. 77). Roman Aftanazy wskazywał, że relikst został wmurowany w ścianę zewnętrzną w miejscu przypadkowym, po odnalezieniu w XIX wieku (Aftanazy 1996, s. 127).

¹⁶ Michał Proksa podkreślał, że powszechnie przyjmowanym w literaturze przedmiotu fundatorem siedziby był Mikołaj Tarło (Proksa 2001, s. 78). W rzeczywistości znaczna część opracowań podaje jako twórcę zamku postulowanego przez badacza Andrzeja Tarłę (*confer*: Szydłowski 1919, s. 96; Aftanazy 1996, s. 126).

¹⁷ Jako zabezpieczenie pobierano od poszczególnych wsi kaucję w wysokości 1000 złotych (Augustyn 2005/2006, s. 12; Barczyk 2019b, s. 177).

Laszki – pełniącego rolę zamkowej osady – na prawie magdeburskim. Sam zamek był reprezentatywny dla typu siedziby basztowo-bastejowej¹⁸. Funkcję militarną zachowano i wyeksponowano w trakcie dalszych przekształceń, dokonywanych w XVII stuleciu.

Laszki stały się własnością Mniszczów dzięki małżeństwu przedstawiciela rodu, Jerzego¹⁹, z Jadwigą z Tarłów²⁰. O pozycji społecznej rodziny na początku XVII wieku świadczyły dzieje córki powyższego wojewody sandomierskiego, Maryny Mniszchówny²¹, uwiecznione na malowidłach przeznaczonych do słynnej dekoracji stropowej²². W kolejnych dekadach forma architektoniczna zamku laszeckiego podlegała przemianom – warunkowanym między innymi koniecznością naprawy bieżących zniszczeń²³ – jednak fragmenty pierwotnej budowli pozostawały czytelne w obrysie murów oraz w świadomości samych właścicieli. Południowe skrzydło, przylegające do bramy wjazdowej, określano jeszcze w 1748 roku, w inwentarzu sporządzonym *post fata* Józefa Mniszcha, mianem części „tarłowskiej”²⁴. Do ważniejszych etapów w siedemnastowiecznych dziejach zamku należały czasy Franciszka Bernarda Mniszcha, gdy dobra tymczasowo zostały przejęte przez Jerzego Drugetha, zyskującego w ten sposób rekompensatę za

¹⁸ Szydłowski 1919, s. 76–77; Proksa 2001, s. 78, 107–108, 148; *confer*: BN, sygn. 5473 IV, s.n.

¹⁹ Jerzy Mniszech (zm. 1613) – syn Mikołaja Mniszcha. Krajczy koronny, starosta sokalski i sanocki, kasztelan radomski, a następnie wojewoda sandomierski. Ojciec carycy Maryny (PAU, sygn. 1128, s.n.; Dworzaczek 1959, plansza 137; Barczyk 2017, s. 134). W rodowej genealogii napisano, iż „wiele się przyczynił do fundacyi klasztorów, jako to: dominikańskiego w Samborze, bernardyńskiego we Lwowie, także darował 10.000 Collegium Jezuitów we Lwowie na fabrykę collegii [*sic!*]” (ZNiO, sygn. DE-2626, s. 107).

²⁰ Czołowski 1892, s. 26; Aftanazy 1996, s. 127.

²¹ Za zgodę na poślubienie Maryny Dymitr miał zaproponować Jerzemu Mniszchowi milion polskich złotych (Karaś 2012, s. 44).

²² Gębarowicz 1981, s. 65–67.

²³ Odbudowa obiektu po pożarze miała nastąpić w czasach Franciszka Bernarda Mniszcha. Straty szacowano na wyjątkowo wielką sumę (*confer*: Niesiecki 1839–1846, s. 437), lecz – jak wynika z osiemnastowiecznego inwentarza – wbrew informacjom o całkowitym zniszczeniu obiektu zachowały się poszczególne elementy wyposażenia, w tym obrazy ze stropu w Sali Familii (*confer*: ZNiO, sygn. DE-4955, s. 89–90). Uzupełnień dokonywano stale – w miarę bieżących potrzeb, wynikających z użytkowania obiektu. Zjawisko ilustrują wzmianki z XVIII i XIX stulecia, wśród nich: „W pierwszym pokoju podziemnym jest wymurowany filar pod sufit sklepiony w roku 1814 dla zmocnienia [*sic!*] pokoiów wyższych” (ZNiO, sygn. DE-2728, s. 12).

²⁴ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 4.

pożyczkę udzieloną Jerzemu Mniszchowi na wyprawę moskiewską. W tym okresie niektóre elementy wyposażenia zostały wywiezione na teren dzisiejszych Węgier – dostając się później między innymi do zbiorów Muzeum Narodowego w Budapeszcie, gdzie odnotowano malowidło prezentujące dzieje carycy Maryny i Dymitra Samozwańca²⁵. Syn wojewody sandomierskiego odzyskał jednak majątek, przyczyniając się do jego rozwoju i przekształceń samego zamku. W tym okresie zaczęto także stosować uzupełnioną o epitet nazwę Laszki Murowane.

Na skutek pożaru siedziba uległa częściowemu zniszczeniu, a wysokość strat oszacowano na 200 tysięcy złotych²⁶. Franciszek Bernard Mniszech odbudował wówczas zamek²⁷, kształtując bogaty program ideowy wystroju, w którym eksponowano postać carskiej małżonki – siostry właściciela, Maryny²⁸. W tym kontekście przywołać należy słynny projekt dekoracji stropowej z 1613 roku²⁹. Po śmierci magnata Laszki dziedziczyli kolejno syn, wojewoda wołyński Jerzy Jan, i wnuk, marszałek wielki koronny Józef Wandalin Mniszech³⁰.

Okres największej świetności rodu właścicieli, obejmujący w przybliżeniu cały wiek XVIII, był czasem kosztownych inwestycji architektonicznych. W liście do żony marszałka z 17 sierpnia 1732 Bukowski wspomniał o nieobecności w Jaworowie „Mrozka, który teraz w Laszkach fabryki dogląda”³¹. W piśmie nie sprecyzował jednak, czy prace były prowadzone na terenie założenia zamkowego. O przejawach aktywności fundacyjnej magnata w obrębie samej siedziby świadczą wspomniane wcześniej materiały źródłowe w postaci planu założenia ogrodowego Henryka Kleina z 1734 roku³² oraz późniejszych rękopisów: *Opisania zamku laszeckiego*³³ i *Opisania pałacu Laszek Murowanych* [1815]³⁴. Stopień ingerencji w formę

²⁵ Gębarowicz, s. 39–40, 51–53, 138.

²⁶ ZNiO, sygn. DE-2626, s. 108.

²⁷ Gębarowicz 1981, s. 66; Aftanazy 1996, s. 128–129; Proksa 2001, s. 287.

²⁸ *Confer*: ZNiO, sygn. DE-4955, *passim*; Gębarowicz 1981, *passim*.

²⁹ ZNiO, sygn. DE-4911, s. 15; Gębarowicz 1981, s. 67–68; Bernatowicz T. 2011, s. 235.

³⁰ BN, sygn. 5473 IV, *passim*; Gębarowicz 1973, s. 85–86, przyp. 1; Aftanazy 1996, s. 129.

³¹ ZNiO, sygn. 2637/I, s. 95.

³² BN, sygn. 5473 IV, s.n.; Aftanazy 1996, s. 128. *Confer*: Putkowska 2001b, s. 254.

³³ Proksa 1998, *passim*.

³⁴ ZNiO, sygn. DE-2728, s. 10–18.

architektoniczną siedziby pozostaje przy obecnym stanie badań trudny do weryfikacji. Dowodem postawy artystycznej właściciela pozostają jednak przekazy dotyczące wystroju oraz funkcjonowania wnętrz paradnych, cechujących się świadomie konstruowanym przekazem ideowym.

b. Przemiany architektury: fortalicja i zamek

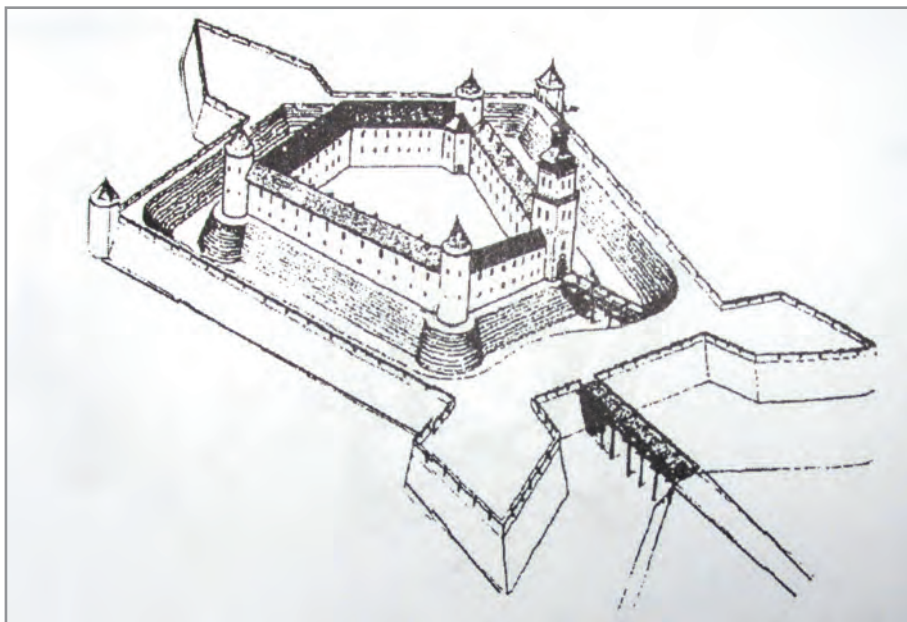
Monumentalny zamek w Laszkach Murowanych powstawał w kilku etapach, związanych z dostawieniem nowych skrzydeł czy modyfikacjami po pożarach. W efekcie przeprowadzonych prac w XVIII stuleciu stanowił założenie pięcioboczne z wewnętrznym dziedzińcem (plansza II). Nieregularności w przebiegu murów i szerokości poszczególnych skrzydeł uwiadczenia genzę poszczególnych partii obiektu.

Zamek w Laszkach Murowanych stanowił najstarszy przykład prywatnej rezydencji basztowo-bastejowej na terenie ziemi przemyskiej³⁵. Wczesna datacja pozwoliła na wskazanie istotnej roli obiektu w popularyzacji powyższego typu ufortyfikowanej siedziby. Forma architektoniczna uzyskana w XVII stuleciu – w trakcie odbudowy po pożarze, przeprowadzonej z inicjatywy Franciszka Bernarda Mniszcha – była porównywalna z najbardziej znaczącymi rezydencjami w Podhorcach czy Brzeżanach³⁶. Militarne charakter założenia zachowano i wyeksponowano w trakcie dalszych przeobrażeń, mimo stopniowej niwelacji funkcji obronnych.

Siedzibę wkomponowano w fortyfikacje bastionowe na planie pięcioboku, o trzech narożach zamkniętych bastionami i dwóch opatrzonych tylko wieżami przekrytymi stożkowymi hełmami, wzniesionymi na rzucie cylindrycznym (ryc. 34). Dopełnienie systemu obronnego stanowiła wypełniona wodą fosa, a usytuowanie całego kompleksu zamkowego na wzgórzu dodatkowo zwiększało bezpieczeństwo. Architekturow zamku kształtowano w kilku etapach. Do najstarszych należało zapewne skrzydło zachodnie – „tarłowskie”.

³⁵ Proksa 2001, s. 78.

³⁶ „Jeden z najwspanialszych i najbogatszych zamków na Rusi” (Czołowski 1982, s. 26); „jedna z najwspanialszych rezydencji magnackich w Polsce (Gębarowicz 1981, s. 61). *Confère*: Szydłowski 1919, s. 76–77.

Ryc. 34. Laszki Murowane – próba rekonstrukcji narysu bastionowego, wg Proksa 2001

Do gniazda rodowego Mniszchów prowadził most usytuowany od południa – od strony miasta. Na planie Kleina z 1734 roku widoczne jest również zejście do ogrodu, umieszczone w zachodniej partii umocnień³⁷. Układ pięciobocznych fortyfikacji widoczny jest między innymi na mapie Miega³⁸ i pomimo zniszczeń do dziś pozostaje czytelny w ukształtowaniu terenu. W czasach Józefa Wandalina Mniszcha zamek miał formę widoczną na rysunkach z 1815 roku, które pozwalają na rekonstrukcję bryły z pierwszej połowy XVIII stulecia.

Wejście do obiektu znajdowało się w jednoprzelotowej, murowanej bramie zegarowej na planie czworokąta, nakrytej kopułą z herbem Mniszchów. Dalsze naroża zamknięto trzema cylindrycznymi basztami – mieszczącymi

³⁷ BN, sygn. 5473 IV, s.n.; Aftanazy 1996, s. 128; Bogdanowski 2000, s. 85; Putkowska 2001b, s. 254.

³⁸ WK, sygn. B IXa 390. Mapa Królestwa Galicji i Lodomerii przygotowywana była od 1775 roku. Wykonano ją w latach 1779–1783 staraniem austriackiego Sztabu Generalnego Kwatermistrza. Powszechnie stosowana w polskiej literaturze nazwa „mapa Miega” została zaczerpnięta od nazwiska kierującego większością prac oficera Sztabu, Friedricha von Miega. Informacje o tym dziele kartograficznym podaje: Paldus 1916.

Ryc. 35. Skrzydło zamku w Laszkach Murowanych (Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego), fot. domena publiczna

kaplicę, bibliotekę, gabinety – oraz jedną na planie czworokąta, umiejscowioną od wschodu. We wnętrzu znajdowały się kuchnia oraz jadalnia. Siedziba miała stosunkowo proste elewacje, których dekoracja sprowadzała się do gładkich obramień okiennych, arkadowych płycin zdobiących baszty i wieżę zegarową, która w przyziemiu miała pary pilastrów okalających wejście zamknięte łukiem półkolistym. Od strony dziedzińca obramienia otworów okiennych wzbogacono o prosto zamknięte, profilowane naczółki w formie bezarchitrawowego belkowania (ryc. 35)³⁹. Elewacje zamykał profilowany gzyms, nad którym wznosiły się strome dachy. Surowość bryły przełamywały również ażurowe kondygnacje wieżyczek, które w partii najwyższego, drugiego, piętra miały arkady. Baszty zwieńczono hełmami.

Wszystkie skrzydła miały układ jednotraktowy, pozbawiony bocznych korytarzy. Piwnice, przyziemie i piętro składały się na trzy poziomy

³⁹ Na zdjęciach z XX wieku okna drugiej kondygnacji ujęte są półkolumnami i zwieńczone belkowaniem z wydatnym gzymsiem. Podobną oprawę widać na rysunku Olivera z około 1815 roku, przedstawiającym elewację od strony dziedzińca (MNW, Rys.Pol., sygn. 15793). Odmienne prezentuje się abrys elewacji od strony wałów, gdzie otwory okienne są ujęte prostymi profilami i całkowicie pozbawione dekoracji (MNW, Rys.Pol., sygn. 15792).

pomieszczeń, z których sutereny pełniły funkcje gospodarcze (między innymi stajnia, kuchnia, cukiernia, piekarnia, spiżarnia). W obrębie parteru i *piano nobile* ulokowano apartamenty mieszkalne i wnętrza paradne. Splendorem wyróżniały się dwie największe sale, znajdujące się na najwyższej kondygnacji – Sala Familii, położona w skrzydle północno-zachodnim, oraz Sala Królewska, usytuowana w południowej partii zamku⁴⁰.

c. Geneza formy architektonicznej budowli z czasów marszałka

Forma architektoniczna, której geneza sięgała XVI wieku, została zachowana w XVIII stuleciu. Przekształcenia dokonywane z woli Józefa Wandalina Mniszcha dotyczyły głównie wnętrza i otoczenia zamku, przy którym rozplanowano barokowy ogród⁴¹. Ograniczenie ingerencji w mury magistralne wiązało się z problemami funkcjonalnymi, do których należał jednotraktowy układ sal – tworzących amfiladę przez wszystkie pięć skrzydeł, pozbawionych bocznych korytarzy i łączników⁴². Drugim utrudnieniem komunikacyjnym pozostawał brak paradnej klatki schodowej. W 1748 roku odnotowano galerię z kamiennymi schodami, zdobionymi kulami i parą rzeźbionych lwów, połączoną z sienią zamykającą skrzydło północne⁴³. Ta część zamku nie została jednak uwzględniona na rysunkach z drugiej dekady XIX stulecia, podobnie jak schody na planie wycinka koła, które przedstawiono na szkicu z około 1800 roku (ryc. 36). Schematyczny charakter rysunku, odzwierciedlającego w większości istniejące podziały pomieszczeń, nie pozwala jednak na jednoznaczną weryfikację istnienia tej partii obiektu⁴⁴. W tym samym miejscu kilkanaście lat później znajdowała się bowiem ujeżdżalnia⁴⁵. Wewnętrzne klatki schodowe umieszczono w narożach, u zbiegu skrzydeł, lecz jako wydzielone z sal lub dostawione w formie wąskich wieżyczek o podstawie czworokąta były ciasne i pozbawione

⁴⁰ Barczyk 2019b, *passim*.

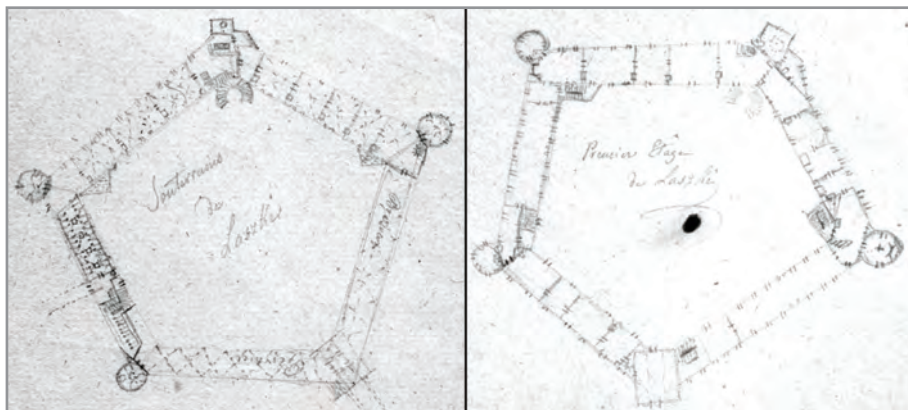
⁴¹ BN, sygn. 5473 IV, s.n.; Bogdanowski 2000, s. 85; Putkowska 2001b, s. 254.

⁴² *Confer*: MNW, Rys.Pol., sygn. 15789–15791; MNW, Rys.Pol., sygn. 15604.

⁴³ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 78.

⁴⁴ *Confer*: MNW, Rys.Pol., sygn. 15604; Barczyk 2019b, *passim*.

⁴⁵ MNW, Rys.Pol., sygn. 15789.

Ryc. 36. Laszki Murowane – plan szkieletowy suterren i piętra (Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. Rys.Pol. 15604), fot. A. Barczyk, 2017

reprezentacyjności właściwej dla siedzib osiemnastowiecznych, a obecnej w innych rezydencjach Mniszchów.

Utrzymaniu archaicznej bryły, zatracającej rzeczywiste funkcje militarne, towarzyszył aspekt ideologiczny, oparty na świadomym eksponowaniu dawności gniazda rodowego. Umocnieniu pozycji właściciela sprzyjał fakt, że z siedzibą wiązały się losy słynnej antenatki – carycy Maryny. Funkcjonalno-ideowy program wystroju zamku, udokumentowany w inwentarzu z 1748 roku, pozostaje jednak świadectwem zamożności i aspiracji marszałka wielkiego koronnego⁴⁶.

d. Rekonstrukcja układu wnętrza, ich funkcji i wyposażenia

Niedatowane *Opisanie zamku laszeckiego* ma wbrew pozorom niewielkie znaczenie przy próbie rekonstrukcji programu funkcjonalnego rezydencji. Dokument odnaleziony przez Michała Proksę w Archiwum Państwowym w Przemyśle nie znalazł się dotąd w kręgu zainteresowania historyków sztuki, jednak syntetyczne informacje nie pozwalają na pełne odtworzenie układu wnętrza. Świadomie zdecydowano się na wymienienie jedynie części

⁴⁶ Barczyk 2019b, *passim*.

pomieszczeń, w większości rezygnując z podania ich funkcji. Deskrypcja siedziby tworzy jednak obraz obiektu w określonym momencie historycznym – tekst potwierdza lokalizację stajni oraz pokoi paradnych, dostarczając ogólnych informacji o liczbie okien oraz wystroju. Cały „pałac”⁴⁷ kryty był dachówką angielską, miał 228 okien, 112 drzwi, 27 kominków, 13 pieców kaflowych i 19 kominów na dachach. Na dziedzińcu wewnętrznym widoczne były 2 figury kamienne oraz 13 filarów. Pokoje w obrębie przyziemia charakteryzowały się w większości podłogą z tarcic jodłowych, powalą polichromowaną na kolor niebieski lub sklepieniem. Pomieszczenia zlokalizowane na wyższej kondygnacji były przekryte stropami gipsowymi z dekoracją sztukatorską. Szlachetniejszy materiał zastosowano również na posadzkach, wykonanych z czarnych lub czarno-białych desek dębowych⁴⁸. Wystrój uzupełniały lamperie z tożsamego gatunku drewna, kominki mozaikowe – odnotowane między innymi w Sali Królewskiej – bądź piece saskie. *Opisanie* stanowiło część dokumentu poświęconego wizji całego folwarku laszeckiego. Na niekompletny charakter źródła wskazuje brak załączonych rysunków kondygnacji zamku, których istnienie sugeruje treść dokumentu⁴⁹. W zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie znajdują się niewielkie szkice piwnic oraz parteru rezydencji. Czas powstania rzutów określono w przybliżeniu na rok 1800, lecz zgodność chronologiczna z *Opisaniem* – przy przyjęciu datacji Michała Proksy na przełom XVIII i XIX wieku – nie wystarcza do powiązania obu archiwaliów. Na schematycznych rysunkach nie są widoczne między innymi przywoływane w tekście numery pokoi. Ponadto czas powstania tekstu można hipotetycznie zawęzić do roku 1812, na co pozwala dokument z dawnych zbiorów Biblioteki im. Stefanyka we Lwowie, zawierający kopię inwentarza z tego roku, sporządzoną po upływie trzech lat i powielającą w większości treść materiału z przemyskiego archiwum. Różnice widoczne są w detalach mogących wynikać z przypadkowych błędów – liczbę kominków pokojowych oszacowano przykładowo na 30, a nie 13⁵⁰.

⁴⁷ Proksa 1998, s. 162. Termin „pałac” w odniesieniu do zamku laszeckiego stosowano w inwentarzach z drugiej dekady XIX stulecia (*confer*: ZNiO, sygn. DE-2728, s. 10; ZNiO, sygn. DE-2729, s. 1).

⁴⁸ Kamienna posadzka znajdowała się jednak w kaplicy (Proksa 1998, s. 164; *confer*: ZNiO, sygn. DE-2729, s. 5).

⁴⁹ W tekście występuje między innymi określenie „pokój No 7 oznaczony” (Proksa 1998, s. 164).

⁵⁰ ZNiO, sygn. DE-2729, s. 6.

Wygląd gniazda rodowego Mniszchów w czasach największej świetności najpełniej dokumentuje *Inwentarz* sporządzony w 1748 roku⁵¹. Większość sal opatrzone jednoznacznymi określeniami, związanymi z ich funkcją („gabinet chiński”, „kaplica”, „biblioteka”). Nawet pomimo ogólnego charakteru nazw części pomieszczeń („pokój”, „dalszy pokój”, „pokój trzeci”) możliwa jest identyfikacja ich charakteru – czytelnego dzięki elementom wyposażenia. W obrębie trzech kondygnacji należy wyszczególnić sekwencje wnętrz reprezentacyjnych, apartamentów mieszkalnych oraz przestrzeni przeznaczonych na cele gospodarcze.

Wyjątkowo cenne uzupełnienie stanowi niepublikowany opis zamku z 1815 roku, zawarty w *Inwentarzu ekonomicznym dóbr miasteczka i wsi Laszek Murowanych J.W. Stanisława Hrabi Mniszcha*⁵². Treść dokumentu jest potwierdzeniem dyspozycji planistycznej poszczególnych pięter, pominięto w nim jednak informacje o ruchomym wyposażeniu. Większość pomieszczeń trzeciej kondygnacji określono jako „pokoje” i opatrzone kolejnymi numerami, precyzując nazwy jedynie bardziej charakterystycznych sal. Przekaz pozwala jednak na weryfikację informacji zawartych w *Opisaniu zamku laszeckiego* z 1748 roku oraz w legendzie rzutów z około 1815 roku⁵³. W oparciu o inwentarz można sformułować tezę o złym stanie zachowania rezydencji w drugiej dekadzie XIX wieku⁵⁴.

Szczegółowa analiza wystroju wszystkich pomieszczeń wykracza poza cel niniejszej pracy. Na przywołanie zasługują jednak pokoje wpisujące się w układ paradny i pełniące istotną funkcję w ekspozycji statusu właścicieli. Artefakty świadczące o bogactwie rodu i znaczącej pozycji antenatów – w zestawieniu z monumentalną skalą całego założenia rezydencjonalnego – pozwalają na dostrzeżenie wiodących wątków ideowych. Poza tendencjami ogólnoeuropejskimi, związanymi ze stylistyką elementów wystroju – analogicznie do motywów obecnych w wielu siedzibach magnackich na terenie osiemnastowiecznej Polski – widoczne staje się dążenie do podkreślenia znaczenia koligacji i sławy przodków.

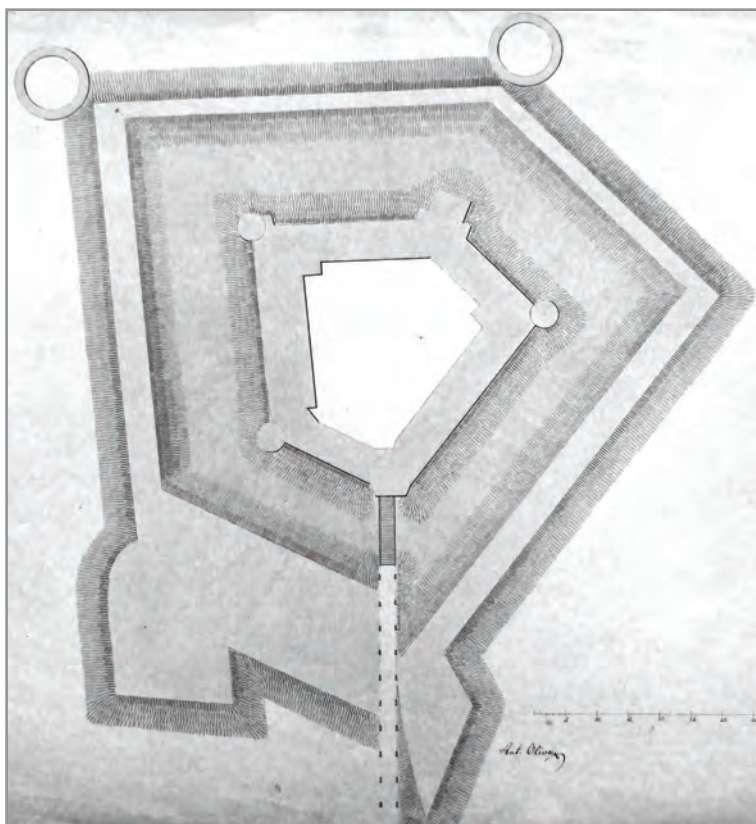
Rekonstrukcja sekwencji pomieszczeń w oparciu o *Inwentarz* sporządzony po śmierci Józefa Wandalina Mniszcha stała się możliwa dzięki rysunkom

⁵¹ ZNiO, sygn. DE-4955. *Confer*: Gębarowicz 1973, s. 28–93.

⁵² ZNiO, sygn. DE-2728, s. 10–18.

⁵³ MNW, Rys.Pol., sygn. 15789–15791.

⁵⁴ *Confer*: ZNiO, sygn. DE-2728, s. 12–13, 18.

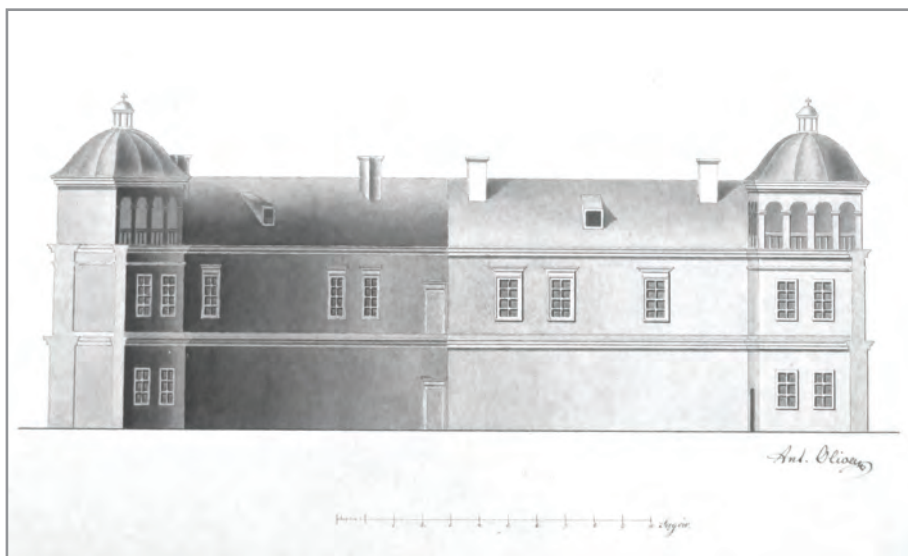

Ryc. 37. A. Oliver, „Grundrys założenia zamkowego z Łaszkach Murowanych”
(Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017

architektonicznym datowanym w przybliżeniu na rok 1815, wykonanym tuszem i akwarelą⁵⁵. Zgodność znacznej części opisu z rzutami potwierdza brak znaczących modyfikacji formy w drugiej połowie XVIII wieku. Dopracowane w szczegółach, barwne ilustracje noszą sygnatury „And. Oliver”⁵⁶. Zespół obejmuje sześć plansz o wymiarach boków mieszczących się w zakresie od 372 do 496 milimetrów, prezentujących ogólny plan zamku z fortyfikacjami (ryc. 37), widoki dwóch elewacji – wewnętrznej (ryc. 38) i fasady od strony bramy wjazdowej (ryc. 39) – oraz rzuty trzech kondygnacji. Obrys murów pozostaje zgodny z formą widoczną na projekcie Kleina

⁵⁵ Informacje o dziejach zbioru rysunków architektonicznych podaje: Kibort 2009.

⁵⁶ MNW, Rys.Pol., sygn. 15788–15793.

Ryc. 38. A. Oliver, *Łazienki Murowane* – „Widok facjaty zamkowej naprzeciw wjazdu wewnątrz dziedzińca” (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017

Ryc. 39. A. Oliver, *Łazienki Murowane* – „Widok facjaty zamkowej na wjeździe od wałów” (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017

z 1734 roku. Zamek laszecki stanowił pięcioskrzydłowe założenie obronne o nieregularnym układzie, uwidaczniającym fazy powstania obiektu. Wieża bramna wraz z przylegającym do niej skrzydłem „tarłowskim” były bez wątpienia najstarszą częścią założenia. Od północy widoczna jest na rysunku baszta na rzucie czworokąta, a trzy pozostałe naroża zamykają cylindryczne baszty-basteje⁵⁷. Jednotraktowe pomieszczenia wszystkich pięter tworzą amfilady pozbawione bocznych korytarzy. Uwagę zwraca brak reprezentacyjnej klatki schodowej, stanowiącej nieodzowny element większości osiemnastowiecznych rezydencji magnackich⁵⁸. Schody zostały wydzielone we wnętrzu lub dostawione w postaci aneksów do wewnętrznych narożników zamku, zyskując jednak skromny charakter. Sposób komunikacji staje się czytelny za sprawą inwentarza z 1748 roku – sporządzenie opisu wymagało bowiem przechodzenia pomiędzy poszczególnymi skrzydłami danej kondygnacji⁵⁹. Informacje o wystroju sieni z klatek schodowych potwierdzają jednak hipotezę o dominacji roli utylitarnej. Brak możliwości modyfikacji lub dostawienia klatki schodowej był najprawdopodobniej związany z koniecznością zachowania nienaruszalności murów magistralnych⁶⁰. W tekście wspomniana została „galeryja” dostępna z dziedzińca, niewidoczna na rysunkach Olivera⁶¹. Kamienne schody miały być zdobione balasami, kulami oraz figurami lwów. Źródłem ikonograficznym sugerującym ich istnienie pozostaje jedynie szkic z około 1800 roku⁶². Informacji o schodach, które anektowałyby przestrzeń dziedzińca, nie podaje z kolei inwentarz z 1815 roku – w opisie podwórza wspomniano jedynie: „Na dziedzińcu znajduje się balasów kamiennych sztuk 32, resztę zaś kamiennych filarów, których było kilkanaście, w r. 1814 użyto na tamę do grobli [...]”⁶³.

⁵⁷ Proksa 2001, s. 288.

⁵⁸ Wyjaśnienie może stanowić zbytnie ryzyko związane z ingerencją w zastaną strukturę murów oraz przestrzeń dziedzińca, szczególnie duże w przypadku założeń ufortyfikowanych. Fosa uniemożliwiała z kolei dostawienie schodów od strony zewnętrznej.

⁵⁹ ZNiO, sygn. DE-4955, *passim*; Gębarowicz 1973, s. 28–93.

⁶⁰ *Confér*: Bernatowicz T. 2011, s. 308.

⁶¹ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 80.

⁶² MNW, Rys.Pol., sygn. 15604.

⁶³ ZNiO, sygn. DE-2728, s. 18.

Piwnice

Sutereny (plansza III) pełniły funkcje gospodarcze – w skrzydle zachodnim mieściła się stajnia wsparta na filarach, na których wieszano uprząże⁶⁴. Dwie cukiernie, piekarnie, spiżarnie oraz kredens obejmowały „kondygnacje dolne pod facjatą”, czyli dwa skrzydła w północnej części założenia. Studnie znajdowały się przy zlokalizowanej w baszcie kuchni oraz w izbie sąsiadującej ze stajnią. Na wspomnienie zasługuje również więzienie w wieży bramnej. Ukształtowanie terenu pozwalało na dostęp do niektórych partii obiektu od strony fosy⁶⁵.

Pierwsza kondygnacja

Pokój poboczny, skarbczyk, skarbiec oraz trzy „pokoje służne”⁶⁶ – określone na rysunku mianem pięciu zbrojowni – usytuowane były w przyziemiu, po wschodniej stronie bramy wjazdowej (plansza IV). Wyposażenie wspomnianych pomieszczeń tworzyły białe piece, szafy, stoły oraz stołki. Na tle tak ogólnych opisów – utrudniających rekonstrukcję funkcji – wyróżnia się skarbczyk, w którym przechowywano meble w postaci kanap, stolików krzeseł, szafek „narożnych” i „pokątnych” – przekazanych wkrótce do Wiśniowca – oraz klawicymbału. W inwentarzu z 1748 roku wymieniono też elementy przeznaczone do przewiezienia do pałacu warszawskiego – trzy „parawany chińską robotą, w pokrowcach płóciennych” i „piecyki saskie, z osóbkami na wierzchu”⁶⁷. Szczególną uwagę zwraca informacja o siedemnastu „portretach nowo przekopionych z Sali Mniszchowskiej, jeszcze nie numerowanych”⁶⁸.

⁶⁴ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 5.

⁶⁵ *Confer*: ZNiO, sygn. DE-4955, s. 7; ZNiO, sygn. DE-2728, s. 12.

⁶⁶ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 60–62. W opisie z 1815 roku dokonano jedynie identyfikacji ostatniego z pomieszczeń, nazwanego „stancją”. Pozostałe izby figurują w dokumencie jako „pokoje” z numerami od 9 do 12 (ZNiO, sygn. DE-2728, s. 14–15).

⁶⁷ O zmianie miejsca przechowywania mebli świadczą dopiski na marginesach *Inwentarza* (*confer*: ZNiO, sygn. DE-4955, s. 59–60).

⁶⁸ *Ibidem*, s. 60.

Podążając od bramy w kierunku zachodnim, wchodziło się do skarbcza pełniącego funkcję składu na narzędzia stolarskie⁶⁹. Dalszą amfiladę tworzyły pomieszczenia mieszkalne, wśród nich garderobka oraz stancja. W południowej baszcie usytuowano gabinet – nazwany w drugiej dekadzie XIX wieku „przedpokojem do biblioteki”⁷⁰. Tym samym określeniem posłużono się w odniesieniu do sąsiadującego „pokoju narożnego”. *Post fata* Józefa Wandalina Mniszcha w pomieszczeniu wisiały dwa obrazy o tematyce mitologicznej, przedstawienie „Józefa sprawiedliwego” oraz dwa wizerunki Konstancji z Tarłów Mniszchowej⁷¹.

Nad wspomnianą wcześniej stajnią były usytuowane „cekhauś” oraz mieszcząca karety wozownia. Oba pomieszczenia wyłożono brukiem, pokrywając stropy wapnem malowanym na kolor żółty. W zbrojowni ekspozowano 40 armat, 8 dział żelaznych i 10 „dział innych”, broje oraz znaczną liczbę broni palnej⁷². Dopełnienie wyposażenia stanowiły poroże jeleni i danieli, kaplica polowa oraz „proporczyk płócienny z herbem Mniszchów”. Różnorodne motywy heraldyczne, wiążące się między innymi z królową Boną⁷³, zdobiły także moździerz. Ród właścicieli został upamiętniony na armacie ze spiżu – poza herbem Kończyc i inicjałami Jerzego Mniszcha widniała na niej inskrypcja „Dobra to Obrona, z kim P. Bóg jest”⁷⁴.

Widoczne na rysunku Olivera „kancelarie”, obejmujące sekwencję sześciu pomieszczeń w skrzydle północno-zachodnim, pełniły w połowie XVIII stulecia funkcję prywatnych apartamentów mieszkalnych⁷⁵. Portrety

⁶⁹ W 1748 roku w „skarbcu” przechowywano między innymi noże, śruby, dłuta i świdry stolarskie. Wśród wyposażenia wymieniono też inne typy narzędzi – między innymi „moździerz żelazny do tłuczenia szkła”, „motyki mularskie” – oraz wyrobów rzemieślniczych, w tym dwa okna, żelazną kratę okienną i kamienne balasy (*ibidem*, s. 8–9).

⁷⁰ Termin wprowadzono w legendzie rzutu przyziemia autorstwa Olivera (MNW, Rys.Pol., sygn. 15790).

⁷¹ Identyfikacji osoby uwiecznionej na dwóch „portretach Śp. Jej Mci Dobrodziejki” z małżonką Józefa Wandalina Mniszcha dokonał Mieczysław Gębarowicz (Gębarowicz 1973, s. 86, przyp. 3).

⁷² ZNiO, sygn. DE-4955, s. 16–19.

⁷³ Gębarowicz 1973, s. 86, przyp. 5.

⁷⁴ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 12.

⁷⁵ Rzuty wszystkich kondygnacji prezentują – poza pokojem w cylindrycznej baszcie – pięć pomieszczeń położonych między zachodnim narożem skrzydła a wielką sienią, co pozostaje sprzeczne z opisami z 1748 i 1815 roku. W inwentarzach wyszczególniono o jedną izbę mniej. W przypadku

Augusta II, Augusta III oraz kanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka zdobiły sypialnię – „Pokój Panięcy”, wyposażony w kotarowe łóżko, dwie kanapy o wezgłowiach „z pisi granatowej”, parę szafek polichromowanych na kolor orzechowy, parawan z turecką tkaniną, stoliki – wśród nich jeden marmoryzowany – oraz cztery lustra, między którymi jedno odznaczało się większą skalą⁷⁶. Spośród siedzisk znajdujących się w pokoju warto wspomnieć krzesło „wybite skórą gdańską pozłacaną”. Poza obiciem „o suknie stalowym wysypowanym, gęsto wyzłacanym” wystrój wzbogacały obrazy o treści religijnej, relikwiarz św. Antoniego, sześć przedstawień „chińszczyzny na szkło” oraz plany rodowych rezydencji w Laszkach, Warszawie, Gołębju i Dęblinie⁷⁷. Do pokoju przynależał „gabinecik szklany”, w którym odnotowano relikwiarze i obrazy o treści sakralnej – wśród nich wizerunek św. Jana z Dukli. Warto podkreślić, że wybór patrona nie był przypadkowy. Przedstawiciele rodu sprawowali bowiem opiekę nad sanktuarium wówczas błogosławionego Jana w Dukli, gdzie znajdowała się jedna z ich rezydencji. Fundatorem klasztoru Bernardynów był Józef Wandalin Mniszech⁷⁸. Z sypialni dostępne były pomieszczenia uzupełniające układ apartamentów mieszkalnych. Garderobę umeblowano szafami przeznaczonymi do przechowywania sukni⁷⁹. Gabinet usytuowany w cylindrycznej baszcie stanowił miejsce ekspozycji dalszych obrazów o treści religijnej oraz rycin. Spośród grafik należy wyróżnić portrety władców – w tym cara Piotra Wielkiego – oraz widoki Kamieńca Podolskiego, Rygi, Gdańska i „facjaty [...] zamku laszeckiego”. Znaczenie rodu Mniszchów sygnalizowała „mappa stara, z herbem siedm [sic!] strusich piór, w ramach”⁸⁰.

Motywy heraldyczne zostały silniej zaakcentowane w pomieszczeniach należących do pana domu. W przedpokoju było obicie dekorowane herbami

apartamentów można uznać dodatkowe pomieszczenie za garderobę, lecz hipoteza nie wyjaśnia różnice w liczbie i rozmieszczeniu okien. Wersję z czterema pokojami i gabinetem w baszcie można też dostrzec na szkicu z około 1800 roku, przechowywanym w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Z analizy dostępnych materiałów wynika, że plan Olivera nie jest wolny od błędów. Najbardziej widoczną nieścisłością jest odmienny układ okien na rzutach piętér oraz na ilustracji prezentującej fasadę.

⁷⁶ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 20–21.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 23.

⁷⁸ APBK, sygn. III-1, s. 2–3; APBK, sygn. III-35, s. 1–5; *Klasztory bernardynskie* 1985, s. 53.

⁷⁹ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 20.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 26.

Mniszchów, wprowadzone w większości sal przyziemia⁸¹. Na ścianach widniały portrety siedemnastowiecznych antenatów – Jerzego, Jerzego Jana i Anny z Chodkiewiczów Mniszchów – oraz trzy sceny odwołujące się do działań militarnych Aleksandra Wielkiego. We wnętrzu „Pokoju J. W. Ich Mciów Starostów”, wyposażonego w dębowe stoliki, dwie kanapy, lustra i szafkę „alias biór, w orzech malowany, z szufladkami, w których kółka żelazne”, znajdowały się portrety małżonki Augusta III oraz najbliższych członków rodziny właściciela. Osiemnastowieczny *Inwentarz* wzmiankuje parę wizerunków żony, Konstancji z Tarłów Mniszchowej, oraz dwa tonda wyobrażające synów. Na ścianach po raz kolejny widoczne było obicie w herby Kończyc. Do pomieszczenia przylegał przedpokój z wykuszem – „gabineci-kiem szklanym” – oraz garderobą⁸².

Z głównej sieni, określonej przez Olivera mianem „wielkiej”, możliwe było przejście na dziedziniec, górne piętro lub do sionki. Położenie u styku dwóch skrzydeł wpłynęło na nierównoległy przebieg murów w obrębie pomieszczenia. Do sieni przylegała graniasta baszta, mieszcząca „pokój nad kuchnią”, czyli kredens⁸³. Ogrzewanie zapewniał biały piec kaflowy. Elementy dekoracyjne obejmowały obicia z chińskimi motywami, zestaw złożony z „lustra szklanego [...] o czternastu esach”, dwunastu stołków, pary szaf, dwóch kanap oraz „stołu kamiennego, w drzewo osadzonego, na orle z drzewa wyrobionym”. Kontynuację motywu stanowiło pięć „sztuk gipsowych z orłami”⁸⁴. We wnętrzu był widoczny portret Jabłonowskiej⁸⁵.

Interesująco prezentował się program wystroju sal usytuowanych w skrzydle północno-wschodnim – łączącym wielką sień z kaplicą – i tworzących ciąg złożony z antykamery oraz dwóch pokoi⁸⁶. Wnętrza wzbogacono

⁸¹ *Confer: ibidem*, s. 28.

⁸² „Przedpokój” zdobyły portrety Jana III Sobieskiego i Augusta II, sceny o tematyce sakralnej i mitologicznej oraz „frukta różne”. Za „przeforsowaniem” znajdowała się „garderoba” z białym piecem kaflowym i dwiema szafami (*ibidem*, s. 29–31).

⁸³ Mianem „kredensu” określono powyższe pomieszczenie na rysunku Olivera. Sformułowanie „pokój nad kuchnią” przywołano w inwentarzach z 1748 oraz 1815 roku (*ibidem*, s. 30; ZNiO, sygn. DE-2728, s. 13).

⁸⁴ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 31.

⁸⁵ Brak informacji o imieniu lub stanowisku uniemożliwia rozpoznanie postaci (*confer: Gębarowicz* 1973, s. 86, przyp. 43).

⁸⁶ Wedle rysunku Olivera pomieszczenia pełniły funkcje „pokoi mieszkalnych” (MNW, Rys.Pol., sygn. 15790).

między innymi o lustra „gipsowe, posrybrzane, z essami żelaznymi” oraz obicie „w berty płócienne, różnemi fruktami i osobami malowane”. Na ścianach widoczne były portrety carskie Dymitra oraz Piotra Aleksandra, jak i podobizny królewskie⁸⁷.

Ołtarz w kaplicy utrzymany był w kolorystyce czarno-złotej. W partii centralnej znajdowało się przedstawienie Zdjęcia z Krzyża. Spośród pozostałych elementów wyposażenia wyszczególnić można dwa klęczniki z obiciem z czerwonej skóry, sześć relikwiarzy, paramenty liturgiczne, konkluzje o tematyce religijnej oraz portrety trzech królów polskich⁸⁸. Biblioteka usytuowana w cylindrycznej baszcie była miejscem ekspozycji bogatego zbioru woluminów, grafik i kilku niezwyklej artefaktów. Ryciny przedstawiały widoki miast i wizerunki europejskich monarchów oraz genealogii Mniszchów, Sapiechów, Potockich, Paców i Chodkiewiczów⁸⁹. W nawiązaniu do popularnych w tym czasie gabinetów osobliwości wyeksponowano *curiosa* w postaci rogu i dwóch zębów jednorożca oraz „psa morskiego, na łańcuszku wiszącego”⁹⁰. Na rysunku Olivera obu pomieszczeniom przypisano funkcje sakralne, definiując je jako kaplice.

Piano nobile

Znacznie pełniejszy obraz aspiracji rodu Mniszchów tworzył program ideowy wystroju ostatniej kondygnacji (ryc. 40). Właściciele nie posiadali nawet tytułu książęcego, lecz koligacje z najbardziej wpływowymi osobami w państwie i możliwości finansowe pozwalały im na podnoszenie rangi własnego wizerunku⁹¹. Autoprezentację statusu warunkowały stałe odniesienia do legendy o pochodzeniu od Karola Wielkiego oraz dziejów Maryny Mniszchówny – mieszkanki zamku w Laszkach Murowanych⁹².

⁸⁷ Spośród władców polskich prezentowano wizerunki Jana III Sobieskiego oraz Augusta II z małżonką. Do portretów monarszych dodano obraz z wyobrażeniem antenata, ojca Maryny – Jerzego Mniszcha (ZNiO, sygn. DE-4955, s. 33).

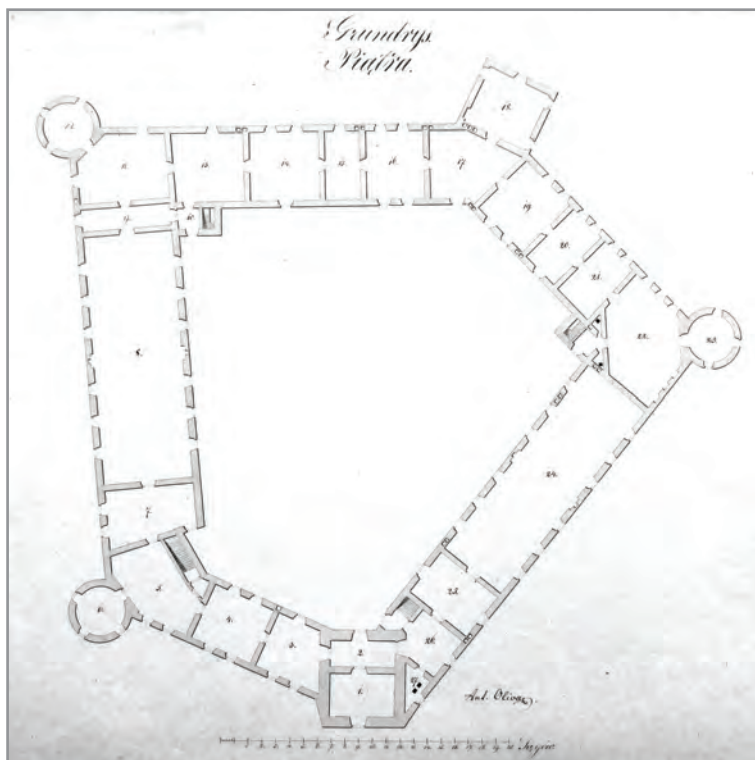
⁸⁸ Zygmunta Batorego, Zygmunta Augusta oraz Zygmunta I (*ibidem*, s. 34).

⁸⁹ Dzieje rodu właścicieli prezentowały dwie genealogie – „Mniszchów, papirowa, płótnem podklajana [*sic!*], z wałeczkami prostemi” i „Ittem Mniszchów, stara, po włosku” (*ibidem*, s. 37; Gębarowicz 1983, s. 53).

⁹⁰ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 36.

⁹¹ Zielińska T. 1977, s. 179–180; Bernatowicz T. 2011, s. 195.

⁹² Gębarowicz 1981, s. 60–61; Aftanazy 1996, s. 127; Bernatowicz T. 2011, s. 235.

Ryc. 40. A. Oliver, *Łazienki Murowane* – „Grundrys piętra”
(Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017

Pomieszczenia w obrębie *piano nobile* tworzyły pełną amfiladę, powielając układ murów niższych kondygnacji (plansza V). Jedyne odstępstwo stanowiło połączenie kilku pokoi w skrzydłach wschodnim oraz zachodnim w celu stworzenia dwóch wielkich sal – dominujących zarówno skalą, jak i wymową symboliczną⁹³. Analiza wystroju pozwala na sformułowanie tezy o reprezentacyjnym charakterze piętra. Rozmieszczenie Sali Królewskiej i Sali Familii w różnych partiach zamku warunkowało konieczność przechodzenia przez ciąg pomieszczeń o funkcjach paradnych i rekreacyjnych.

⁹³ W części opracowań Sala Królewska i Sala Familii określane są wspólnym mianem „sal rycerskich” (*confer*: Czołowski 1982, s. 27).

Nad bramą wjazdową znajdował się skarbiec⁹⁴ poprzedzony przez sień. Amfiladę pięciu pokoi po stronie „tarłowskiej” tworzyły pomieszczenia mieszkalne oraz garderoby, wyposażone w białe piece i szafy. Ściany dekorowały lamperie lub obicia, stanowiące tło dla portretów monarchów i antenatów⁹⁵. „Gabinet okrągły”, usytuowany w baszcie południowej, można interpretować jako archiwum⁹⁶. Przechowywano w nim listy, rachunki, gazety oraz akta publiczne i grodowe koronne. Wśród umeblowania – obok szaf i stołów – wymieniono lektykę „aksamitem żółtym wybitą, galonkiem srebrnym i frandzlami takimież szamerowaną”, której genezę Roman Aftanazy hipotetycznie powiązał z czasami Dymitra Samozwańca⁹⁷. Według legendy zamieszczonej na planie z około 1815 roku gabinet wraz z przylegającym do niego pokojem na rzucie pięciokąta pełniły funkcje pomieszczeń bibliotecznych.

Aleksander Czołowski za najważniejszą dekorację zamku w Laszkach Murowanych uznał zespół malowideł⁹⁸. W *Inwentarzu* z 1748 roku wyszczególniono między innymi dzieła o treści religijnej, mitologicznej oraz pejzaże. Imponująca liczba obrazów obejmowała portrety – stanowiące typowy element wystroju rezydencji magnackiej, lecz zarazem będące istotnym świadectwem ambicji właściciela. Dominowały wizerunki Mniszchów – antenatów i żyjących przedstawicieli rodu. Ekspozycja przedstawień przodków, widoczna najwyraźniej na przykładzie Maryny Mniszchówny, była uwarunkowana nie tylko chęcią dokumentowania genealogii, lecz przede wszystkim umacniania własnej pozycji. Aspiracje do carskiego dziedzictwa, uznanego

⁹⁴ Zgodnie z legendą zawartą na planie Olivera pomieszczenie pełniło funkcję „archiwum”. Inwentarz powstały w tym samym okresie nie definiuje roli wnętrza, nazywając je „pokojem [nr] 12” (*confér*: ZNiO, sygn. DE-2728, s. 15).

⁹⁵ Na obrazach zostali przedstawieni: Jan III Sobieski, Dymitr Samozwaniec, starosta lwowski Jan Wandalin Mniszech, August II, Józef Wandalin Mniszech, Konstancja Mniszchowa oraz nieznaną z imienia Sieniawska (ZNiO, sygn. DE-4955, s. 63–64).

⁹⁶ Treść inwentarzy z lat 1748 oraz 1815 sugeruje, że wejście do gabinetu prowadziło z „pokoju piątego”, oznaczonego na planie Olivera numerem 7. Dyspozycja planistyczna wnętrza jest w tym względzie sprzeczna z opisami i najprawdopodobniej świadczy o pomyłce autora rysunku.

⁹⁷ Aftanazy 1996, s. 141. Kareta antenatki, którą rzekomo przechowywano w zamku laszeckim, miała zostać przewieziona do pałacu wiśniowieckiego, w którym oglądał ją później Franciszek Eysmont. W zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie przechowywana jest rycina zatytułowana „Sanki Maryny Mniszchówny, przechowywane w Wiśniowcu”. Ilustracja została opublikowana na łamach „Kłosów” w 1878 roku. Na temat sań wspominają: Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 154.

⁹⁸ BN, sygn. 5473 IV, s. 58.

za znak dawnej potęgi rodziny i za czynnik nobilitujący, urzeczywistniono w 2 największych pomieszczeniach. Należała do nich Sala Królewska, której rolę podkreślono już poprzez samą nazwę. Podłogę pokrywała posadzka dębowa w kolorze czarnym, na suficie znajdowała się dekoracja sztukatorska, a całe wnętrze doświetlało 12 okien, rozmieszczonych antytetycznie na obu dłuższych bokach. W osiemnastowiecznym *Opisaniu zamku laszeckiego* wymieniono elementy wystroju w postaci 2 marmoryzowanych kominków, szafirowego obicia, 11 luster, 47 stołków z czerwonymi siedziskami, 12 mozaikowych stolików, 4 szafek i 12 taboretów⁹⁹. Znacznie bardziej imponująca była jednak liczba malowideł, tworzących wyrazisty program ideowy¹⁰⁰. Wiodącą rolę pełniło 60 portretów „w jednakowych ramach złotych”, prezentujących władców Polski – wśród nich zarówno Lecha I, Aleksandra I, Jana III Sobieskiego, jak i królów saskich wraz z małżonką Augusta III, Marią. W sali widoczne były również wizerunki magnatów, takich jak choćby hetman Jan Zamoyski, Karol Stanisław Radziwiłł, Adam Sieniawski, Hieronim Lubomirski, Stanisław Jan Jabłonowski, Jan Chodkiewicz, oraz przedstawiciele rodu Mniszchów¹⁰¹. Zamanifestowaniu chwalebnej przeszłości kraju służyły też sceny batalistyczne, wyobrażające zwycięstwa nad Turkami pod Chocimiem i Wiedniem¹⁰².

Równie imponującą skalę miała Sala Familii, znajdująca się w skrzydle wschodnim¹⁰³. W relacji z drugiej dekady XIX stulecia pomieszczenie nazywano „Salą Senatorską”¹⁰⁴. Wedle ustaleń Mieczysława Gębarowicza, opartych na wcześniejszych pomiarach, wnętrze miało wymiary zbliżone do 38 metrów długości i 15 metrów szerokości, zyskując powierzchnię 570 metrów kwadratowych, co pozostaje w sprzeczności z proporcjami widocznymi na planie Olivera¹⁰⁵.

⁹⁹ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 71.

¹⁰⁰ Ostrowski 2019, s. 220.

¹⁰¹ Jerzy Jan, Jerzy August i Józef Wandalin Mniszchowie oraz – uwieczniona na dwóch płótnach – Konstancja z Tarłów Mniszchowa (*ibidem*, s. 73).

¹⁰² Gębarowicz 1983, s. 69.

¹⁰³ W tekście osiemnastowiecznym występuje określenie „sala familij” (*confer*: ZNiO, sygn. DE-4955, s. 88). Termin wykorzystany w niniejszej pracy – analogicznie do nazwy Sali Królewskiej – jest jednak ugruntowany w literaturze przedmiotu.

¹⁰⁴ ZNiO, sygn. DE-2728, s. 15.

¹⁰⁵ Wymiary wynoszące dokładnie 8 na 20 sążni (odpowiadające przywołanym powyżej wartościom) w praktyce miały dotyczyć obu sal rycerskich. Na planie z około 1815 roku proporcje długości

Liczba okien i kominków była zgodna z układem wprowadzonym w przywołanej wcześniej Sali Królewskiej. Podłogę wyłożono kamieniem, a ściany zdobiło obicie w granatowo-ceglanej kolorystyce. Wśród ruchomych elementów wyposażenia z 1748 roku wymieniono 44 stoliki mozaikowe z siedziskami wyłożonymi czerwonym płótnem, 11 luster, „bilar wielki, dębowy, suknem zielonym wybity”, trumadam oraz 39 figurek „z gipsu rżniętych”¹⁰⁶.

We wnętrzu eksponowano 98 obrazów sankcjonujących chwałę rodu, 4 grafiki – wyobrażające Augusta II, Augusta III, księcia de Conti oraz mapę Strassburga – oraz dodatkowe malowidła¹⁰⁷. 53 przedstawienia w jednokowych ramach, zawieszone w górnych partiach ścian, zdefiniowano jako „portrety”. W rzeczywistości w grupie dzieł – poza wizerunkami antenatów oraz skoliigaconych przedstawicieli elit władzy¹⁰⁸ – znajdowały się płótna ze scenami zaczerpniętymi z rodowej legendy o powstaniu herbu, opatrzone tytułami „Karol cesarz oddaje siedm piór Mniszchowi”, „Cesarz Mniszchowi przydaje w herbie sześć piór do jednego”. Powyższy motyw został też połączony z epizodem dotyczącym ślubu Maryny Mniszchówny¹⁰⁹. Jak zostało wcześniej wspomniane, historia carskiej małżonki była jednym z wiodących wątków, które eksponowano w zamku laszeckim. Ilustrację zjawiska stanowił projekt stropu przeznaczonego do Sali Familii (ryc. 41), zachowany

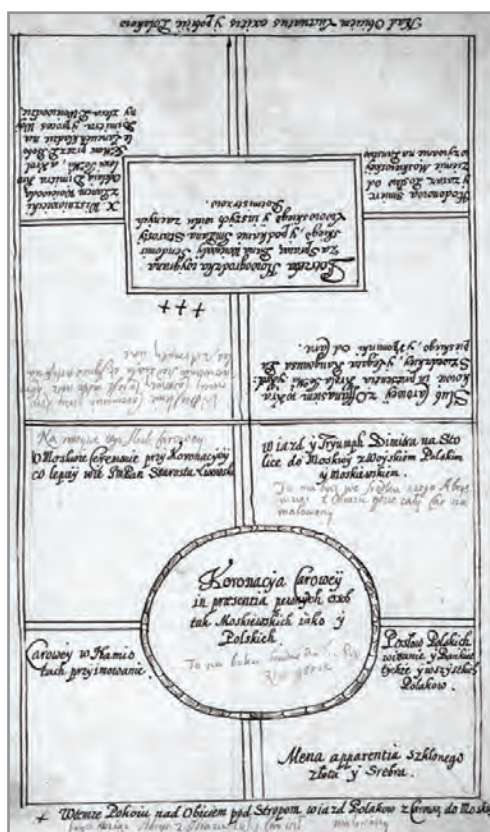
ścian w Sali Familii to 5:3, co przy przyjęciu stosunku boków wyrażonych w pomiarze warunkowałoby wymiary 6 na 20 sążni. Sala Królewska jest wedle rysunku niewątpliwie większa – proporcja 5,3:1,9, przy przyjęciu długości ściany zewnętrznej 20 sążni (wykluczającej jednocześnie występowanie tego wymiaru w pierwszym z pomieszczeń), w przypadku krótszego boku osiągnęłaby wartość 7,16 sążnia. Warto zarazem wspomnieć, że projekt stropu przeznaczonego do Sali Familii znacznie różni się od układu pokoju – 20 sążni w odniesieniu do większego z wymiarów pozwoliłoby na uzyskanie szerokości 12 sążni. W notatkach Aleksandra Czołowskiego znalazła się z kolei informacja, że wielkość sal wynosiła 45 na 80 kroków. W przypadku szkicu można jednak przyjąć hipotezę, że powstał on jedynie jako szkic poglądowy, a uwaga autora została skierowana na program ideowy malowideł.

¹⁰⁶ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 88.

¹⁰⁷ „Muzykanci grają, sztuk dwie”, „Lanczaut [*sic!*], z drzewa, na blejtramkach” i „Kogutki, na pargaminie [*sic!*], na blejtramkach” (*ibidem*, s. 92). Ze względu na treść przedstawień płótna pozostawały poza wiodącym programem ideowym.

¹⁰⁸ Na portretach uwiecznieni byli między innymi: Konstanty Wiśniowiecki i Urszula z Mniszchów Wiśniowiecka, siostrzeniec Henryk Firlej, Michał Pac, Krzysztof Pac, liczni Chodkiewiczowie oraz małżonki Mniszchów, opatrzone na kartach inwentarza nazwiskami rodowymi (*confer: ibidem*, s. 8–92; Gębarowicz 1973, s. 81–84).

¹⁰⁹ „Ślub carowej moskiewskiej i oddanie piór od cesarza Mniszchowi” (ZNiO, sygn. DE-4955, s. 71).

Ryc. 41. Projekt stropu w Sali Familii (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. DE-4911), fot. A. Barczyk, 2015

w formie faksymilu wraz z listami z czasów Dymitra¹¹⁰. Antytetyczną kompozycję tworzył układ 10 scen, wśród których dominantę stanowiły 2 ujęcia na osi longitudinalnej – owalna „Koronacja Carowej” i prostokątna „Potrzeba Nowogrodzka wygrana na Sprawę Pana Woiewody [sic!] Sendomirskiego [...]” – wyznaczające centralne punkty dla 4 sąsiadujących płócien. Trzy spośród obrazów stropowych w 1748 roku prezentowano na ścianach omawianej sali¹¹¹. Należały do nich „Koronacja Marii Mniszchówny carowej

¹¹⁰ ZNiO, sygn. DE-4911, s. 15.

¹¹¹ Gębarowicz 1981, s. 67–68; Bernatowicz T. 2011, s. 235. Jeśli strop został ukończony, mógł ulec likwidacji na przykład w trakcie przekształceń dokonywanych przez Józefa Wandalina Mniszcha

moskiewskiej”, „Ittem druga koronacja tejże carowej” oraz „Desponsatio imperetris Moschoviae”¹¹². Nowy sposób ekspozycji wiązał się najprawdopodobniej z koniecznością zmiany formatu prac¹¹³. W późniejszym okresie płótna zostały zawieszone w pałacu wiśniowieckim, by ostatecznie stać się częścią zbiorów Muzeum Historycznego w Moskwie (ryc. 9), gdzie prezentowane są na ekspozycji stałej¹¹⁴.

Wśród 45 „portretów różnych” wymieniono wizerunki Mniszchów oraz innych magnatów – między innymi hetmana wielkiego koronnego Józefa Potockiego, wojewodę ruskiego Konstantego Wiśniowieckiego oraz Stanisława Leszczyńskiego¹¹⁵. Czytelny wymowę ideową wnętrza akcentował przekaz zawarty w Sali Królewskiej, nobilitujący Mniszchów już przez samo poświęcenie największych pomieszczeń w zamku władcom kraju oraz własnemu rodowi.

Do Sali Familii przylegał „pokój ostatni”, poprzedzający sień oraz schody prowadzące na ganek, strych i wyższe kondygnacje wieży bramnej¹¹⁶.

Zgodnie z dyspozycją planistyczną przyziemia apartamenty reprezentacyjne były położone w skrzydłach północnym i północno-wschodnim. Na paradny charakter wnętrza wskazuje bogactwo wystroju, uwidaczniającego status społeczny właścicieli i znajomość ogólnoeuropejskich tendencji artystycznych. Bezpośrednio do Sali Królewskiej przylegał „pokój mały” z dekoracją sztukatorską na suficie, błękitnymi szafkami, dwunastoma szarymi stołkami i karmazynową kanapą. Ściany pokryte były dębową lamperią – korespondującą z posadzką – oraz obiciem „na płótnie malowanym w różne obrazy”. Pięć obrazów prezentowało różnorodną tematykę, obejmującą sceny rodzajowe, epizod dotyczący Herkulesa, genealogię władców Hiszpanii oraz graficzny portret Karola VI¹¹⁷. Drzwi znajdujące się w pomieszczeniu

w latach 30. XVIII wieku. W tym okresie powyższy typ dekoracji był uznawany za anachroniczny i zastępowany sztukateriami w innych rezydencjach, między innymi w Nieświeżu (*confer: ibidem*, s. 284).

¹¹² ZNiO, sygn. DE-4955, s. 89–90.

¹¹³ *Confer: Gębarowicz* 1981, s. 67.

¹¹⁴ Do Wiśniowca obrazy musiały być przewiezione najwcześniej w latach 60. XVIII wieku – płóci nie wymieniono jeszcze w inwentarzu sporządzonym *post fata* Jana Karola Wandalina Mniszcha, zmarłego w 1759 roku (*confer: ibidem*, s. 68–69).

¹¹⁵ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 90–92.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 92–93; *confer: ZNiO*, sygn. DE-2728, s. 15.

¹¹⁷ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 94.

prowadziły do „sionki” i „pokoju alkowy”, będącego „pokojem sypialnym J.W. Pani”. Dekoracja stropu pozostawała zgodna z wnętrzem poprzedzającym. Analogicznie prezentowały się ściany pokryte lamperią oraz obiciem, które tym razem scharakteryzowano jako „aksamitne, zielone ze srebrem, w brety, u wierzchu płótnem zielono malowanym nadstawiane”. W opisie wyposażenia wyszczególniono między innymi marmurowy stół, dywan, „zwierciadło w ramach kryształowych”, „łóżko adamaszkowe, zielone, kotarowe, galonem srebrnym szamerowane” oraz zestaw mebli tworzących z nim komplet – kanapę, pięć krzeseł i dwa taborety¹¹⁸. Na ścianach wisiały obrazy o tematyce religijnej oraz trzy portrety¹¹⁹. W sąsiadującej „garderobce” ustawiony był klawicymbał. Wyrazem ówczesnej mody¹²⁰ był „gabinet chiński”, znajdujący się w cylindrycznej, przylegającej do alkowy baszcie.

Z sypialni przechodziło się do „drugiego pokoju” z „obiciem skórzanym, gdańskim” i stropem, który „w komin wyrabiany, we środku obraz Koronacja Naj. Panny”. Interesująco prezentował się program wystroju architektonicznego „dalszego pokoju małego”, obejmujący dębową posadzkę, mozaikowy komin z aniołkiem „u wierzchu”, „obicie w szpalery, na płótnie moskiewskim malowane”, a w szczególności „sufit sklepiony, w różne monstra malowany”¹²¹. Do sali przylegały garderoba oraz „drugi pokój” z dekoracją sztukatorską, piecem saskim i „obiciem na płótnie czarno z białym w kwiaty i osoby malowane”¹²². Trzy powyższe pomieszczenia, zdefiniowane na planie Olivera jako „pokoje gościnne”, miały zbliżone wyposażenie, tworzone przez lustra i szafy, większą liczbę stołków oraz od jednego do ośmiu obrazów. Malowidła przedstawiały sceny religijne i mitologiczne, pejzaże oraz pojedyncze portrety z wyobrażeniem Anny Mniszchowej bądź Lubomirskiego o nieokreślonym imieniu¹²³.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 75–76.

¹¹⁹ „August III, stojący, w ramach złotych”, jak i bliżej nieokreśleni „Królowna francuska” oraz „Król francuski” (*ibidem*, s. 76). Na brak możliwości identyfikacji postaci wskazywał Mieczysław Gębarowicz (Gębarowicz 1973, s. 90, przyp. 110–111).

¹²⁰ *Confer*: Bernatowicz T. 2011, s. 290.

¹²¹ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 78.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*, s. 79. O niemożności weryfikacji postaci wspomina: Gębarowicz 1973, s. 90, przyp. 113.

Sekwencję pomieszczeń usytuowanych w skrzydle północnym zamykała sieni, w której widoczne było wyjście na galerię z kamiennymi schodami, zdobionymi kulami i parą rzeźbionych lwów¹²⁴. Nad kuchnią i kredensem, w graniastej baszcie znajdował się gabinet, pełniący zapewne funkcję jadalni. Wśród mebli wymieniono „stół kamienny w brzegach drewnianych, w ośmgran, na postumencie takimże”, jak i 10 „stołków w kratkę z włóczki szarej, z materacykami z kamlotu błękitnego”. Analogicznie do wspomnianych wcześniej pokoi podłogę pokrywał dębowy parkiet. Na podkreślenie zasługuje bogata kolekcja zgromadzonych we wnętrzu obrazów, przedstawiających sceny religijne, martwe natury o motywach floralnych, wyobrażenia fauny, sceny rodzajowe i pejzaże. Część dzieł scharakteryzowano w *Inwentarzu* jako „sztuki holenderskie”¹²⁵. Identyfikacja funkcji pozostaje zgodna zarówno z terminem wprowadzonym na planie z około 1815 roku¹²⁶, położeniem sali względem ciągu komunikacyjnego¹²⁷, jak i z praktyką stosowaną w wielu rezydencjach magnackich¹²⁸.

Do gabinetu przylegał „pokój poboczny” o trzech oknach, obity czerwoną i zieloną tkaniną. Sztukaterie dekorujące strop wzbogacał „we środku kompas wietrzny”. Problematyczna jest identyfikacja pomieszczenia na rysunku Kleina – pokój mógł być wydzielony w kolejnym skrzydle lub wyprowadzony poza obrys murów w północno-wschodnim narożu zamku. Takie rozwiązanie sugerują opisy z drugiej dekady XIX wieku¹²⁹ oraz szkic datowany na około roku 1800, zachowujący zgodność liczby okien w obrębie sąsiadujących sal. „Pokój poboczny” – zgodnie zarówno z tekstem *Inwentarza* z 1748 roku, jak i schematem z przełomu XVIII i XIX stulecia – pozbawiony był pieca.

¹²⁴ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 79.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 82–83.

¹²⁶ Pomieszczenie określono na rysunku mianem „pokoju jadalnego”.

¹²⁷ W tej części zamku, na niższych kondygnacjach znajdowały się między innymi piekarnie, cukiernie, kredens oraz sama kuchnia.

¹²⁸ Usytuowanie w baszcie jadalni – pełniącej funkcję wnętrza o charakterze reprezentacyjnym i towarzyskim – pozwalało na dobre doświetlenie wnętrza oraz zapewnienie walorów widokowych (*confér*: Bernatowicz T. 2011, s. 274).

¹²⁹ Z relacji z 1815 roku wynika, że z boku „sieni generalnej” znajdowały się dwa pomieszczenia – „pokój kredensowy” oraz „pokój angulowy”, zdobiony – wspomnianym już w 1748 roku – „kompa-sem wietrzny” (ZNiO, sygn. DE-2728, s. 16).

Trzy pokoje składały się na dalszą część układu amfiladowego¹³⁰. Ściany pokryte były jednakowymi lamperiami oraz obiciami „na płótnie malowanymi w różne obrazy”. Posadzki wykonano z drewna dębowego, a stropy pokryto stiukami. Stosunkowo skromne wyposażenie tworzyły mozaikowe stoliki, piece, stołki „skórą szarą obite” lub – w przypadku ostatniego pokoju – „w kratkę z włóczki ceglastej, z materacykami półsukienkowymi zielonemi”, „lustra szklane, we środku wiszące” oraz malowidła. W pierwszej z sal znajdował się portret carycy Anny¹³¹.

Motywy floralne i ptaki zdobiły obicie w „przedpokoju”, który mieścił się u zbiegu skrzydeł wschodnich. W pomieszczeniu można było dostrzec drzwi do sieni wiodącej w stronę galerii oraz meble, między którymi wyszczególniono dębowe szafy¹³². Obecność dwóch składanych klęczników oraz malowideł o tematyce religijnej była uzasadniona lokalizacją pomieszczenia w bezpośrednim sąsiedztwie kaplicy. Wejście do sali o funkcjach sakralnych, znajdującej się w baszcie, poprzedzało sześć stopni. Wnętrze było udekorowane mozaiką, marmoryzowaną posadzką i sztukateriami, w które wkomponowano wizerunki apostołów. Całość przekryto kopułą. W centralnej partii ołtarza znajdowało się przedstawienie Madonny z Dzieciątkiem, ze srebrnymi ramami i sukienką. Spośród wyposażenia warto przywołać również „krucyfiks na postumencie jerozolimski, perłową macią wysadzany, z relikwiami różnemi”¹³³. *Ex opposito* ołtarza znajdował się „ganek żelazny”, w obrębie którego wyszczególniono „ławeczkę do klęczenia, dębową [...] u spodu pod kolana aksamitem karmazynowym wybitą galonkiem szychowym szamerowaną”, cztery większe ławki o tożsamym przeznaczeniu. Umieszczenie kaplicy potwierdzają identyfikacja dokonana na planie Olivera, symbol krzyża na szkicu z około 1800 roku i drzeworyt z 1861 roku¹³⁴.

W czasach Jana Karola Mniszcha część wyposażenia – wśród nich wspomniane wcześniej płótna prezentujące dzieje Maryny Mniszchówny

¹³⁰ Na planie Olivera sale zidentyfikowano jako „pokoje mieszkalne”.

¹³¹ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 84.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *Ibidem*, s. 87.

¹³⁴ Grafika z widokiem zamku została opublikowana na łamach „Przyjaciela Domowego”. Strona pochodząca z periodyku znajduje się w materiałach zgromadzonych przez Aleksandra Czołowskiego (BN, sygn. 5473 IV). Na rycinie widoczny jest krzyż, który wieńczy basztę z kaplicą.

– została przeniesiona do Wiśniowca¹³⁵. Niektóre obicia, obrazy i przedmioty były zabierane z zamku w późniejszych dekadach, na przykład już po śmierci podkomorzego wielkiego litewskiego, gdy obiekt znajdował się w rękach jego syna, Michała Jerzego. Przykładowo niewielki zbiór mobiliów został odebrany od burgrabiego Humienieckiego 24 grudnia 1763 roku¹³⁶.

e. Otoczenie zamku: fortyfikacje i ogród

Po zachodniej stronie fortyfikacji utworzono ogród w typie francuskim¹³⁷. Kompozycja była reprezentatywna dla nurtu wywodzącego się z dzieł André Le Nôtre’a, takich jak choćby Vaux-le-Vicomte, Wersal czy Saint-Cloud¹³⁸. Recepcję powyższych wzorców na ziemiach polskich można było dostrzec już w drugiej połowie XVII stulecia. Do popularyzacji założeń w XVIII wieku – po zniszczeniach wojny północnej – przyczyniło się wprowadzanie analogicznych założeń wielkoprzestrzennych w rezydencjach Augusta II (Oś Saska, Ujazdów)¹³⁹ oraz w siedzibach magnackich, do których należały pałace Branickich w Białymstoku, Potockich w Krystynopolu i Radzynie Podlaskim oraz przekształcanie z inicjatywy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ogrody w Łubnicach i Wilanowie¹⁴⁰. W Laszkach Murowanych konieczne było dostosowanie układu nie tylko do topografii otoczenia zamku, lecz również do obrysu istniejących fortyfikacji. Zachowano jed-

¹³⁵ Gębarowicz 1981, s. 43–44; Bernatowicz T. 2011, s. 235; Barczyk 2019b, *passim*. Wyposażenie pałacu wiśniowieckiego po sprowadzeniu dzieł między innymi z Laszek Murowanych dokumentują inwentarze: ZNiO, sygn. DE-2571; NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, omówione w pracy: Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016.

¹³⁶ „Sąd Pana JEZUSA w ramach; Lanszaft 1; Lanszaftów dwa; Lanszaftów dwa; Lanszaftów sześć; Obraz S. Tadeusza; Obicia wybi[j]anego sztuka; Rądlu [*sic!*] wszystkich sześć; Armata ćwierćfuntowa; Ławet pod nią; Armatek spiżowych dwie; Pistoletów par 10; Karabinów żelaznych 10; Czeszynka perłową macią sadzona; Wilczków do komina par dwie; Karabin mosiężny 1; Glejty para nietykana; Lustro o lichtarzach 12 niewielkie (ZNiO, sygn. 3939/III, s. 66).

¹³⁷ Kibort 2017, s. 38.

¹³⁸ Putkowska 2001b, s. 243.

¹³⁹ *Confer*: Chrościcki 1981, s. 17–18; Bogdanowski 2000, s. 80; Sito 2013b, s. 154; Bernatowicz T. 2014, s. 222; Putkowska 2016, s. 108–111; Kłosek-Kozłowska 2017, *passim*.

¹⁴⁰ Putkowska 2001b, s. 255–256; Putkowska 2016, s. 113. Charakterystykę osiemnastowiecznych ogrodów rezydencjonalnych przybliża artykuł: Rolska 2013, *passim*.

nak cechy kompozycji osiowej z wyraźnymi dominantami. W zachodnich umocnieniach usytuowano schody prowadzące do wielkiego, półkoliście zamkniętego parteru z fontanną na osi¹⁴¹. Ornamentalne kobierce i ćwierćkoliste gazony tworzyły układ antytetyczny, a ich skrajne krawędzie okalał rząd włoskich topoli. W dalszej części ogrodu widoczne były gabinety oraz labirynt, a oś widokową zamykał posąg Neptuna, który ustawiono nad brzegiem rzeki Strwiąż¹⁴² – tym samym w pełni zasadne stało się nawiązanie rzeźby do tematyki wodnej. Po północnej stronie wielkiego parteru znajdowały się widoczne na planie Kleina z 1734 roku stawy, grot, ermitaż, salon. Po drugiej stronie utworzono oranżerię, gabinety i fontanny, ogród o funkcjach użytkowych oraz przestrzenie rekreacyjne – wśród nich plac przeznaczony do gry w gonitwę do pierścienia, amfiteatr¹⁴³. Od południa wjazd do zamku poprzedzono kompozycją złożoną z parterów o układach geometrycznych i heraldycznych¹⁴⁴.

Regularny ogród, przylegający do fortyfikacji, zyskał przedłużenie po drugiej stronie ciek – wielka aleja prowadziła do świątyni Jupitera, od której promieniście poprowadzono ścieżki do czterech gabinetów. Dalsze aleje wiodły w kierunku północnym, tworząc układ nieregularnie przecinających się osi. W tej części założenia ogrodowego umieszczono posąg Satyra¹⁴⁵. Po północnej stronie rzeki Strwiąż znajdował się także zwierzyńiec¹⁴⁶.

¹⁴¹ Łoziński 1907, s. 44; Aftanazy 1996, s. 128.

¹⁴² Bogdanowski 2000, s. 85; Putkowska 2001b, s. 254.

¹⁴³ Łoziński 1907, s. 44; Aftanazy 1996, s. 146–147.

¹⁴⁴ BN, sygn. 5473 IV, s.n.

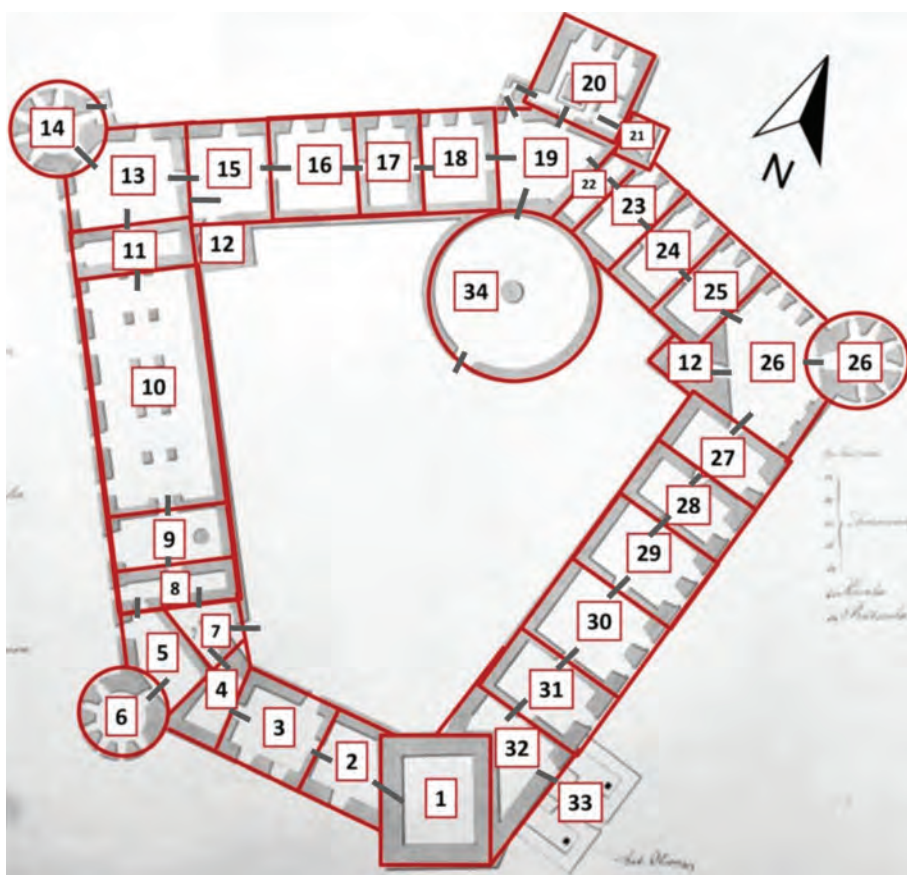
¹⁴⁵ *Ibidem*; Aftanazy 1996, s. 146–147.

¹⁴⁶ Znaczenie zwierzyńców w życiu osiemnastowiecznych elit władzy i rolę Wettynów w ich popularyzacji przybliżył: Bernatowicz T. 1997; Bernatowicz T. 2001.

Plansza II. Zamek w Laszkach Murowanych. Schemat układu architektonicznego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha. Oprac. A. Barczyk, na podstawie rzutu z około 1815 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15790)

- A. Wieża południowa („Bramna”);
- B. Skrzydło południowo-zachodnie („Tartowskie”);
- C. Baszta południowo-zachodnia;
- D. Skrzydło zachodnie;
- E. Baszta północno-zachodnia;
- F. Skrzydło północne;
- G. Baszta północna;
- H. Skrzydło północno-wschodnie;
- I. Kaplica;
- J. Baszta wschodnia;
- K. Skrzydło południowo-wschodnie.

Plansza III. Zamek w Laszkach Murowanych. Sutereny – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha oraz w drugiej dekadzie XIX wieku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie inwentarza z 1748 roku (ZNiO, sygn. DE-4955), szkicu z około 1800 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15604) oraz rzutu z około 1815 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15789)

Hipotetyczna rekonstrukcja układu wnętr na podstawie Inwentarza z 1748 roku:

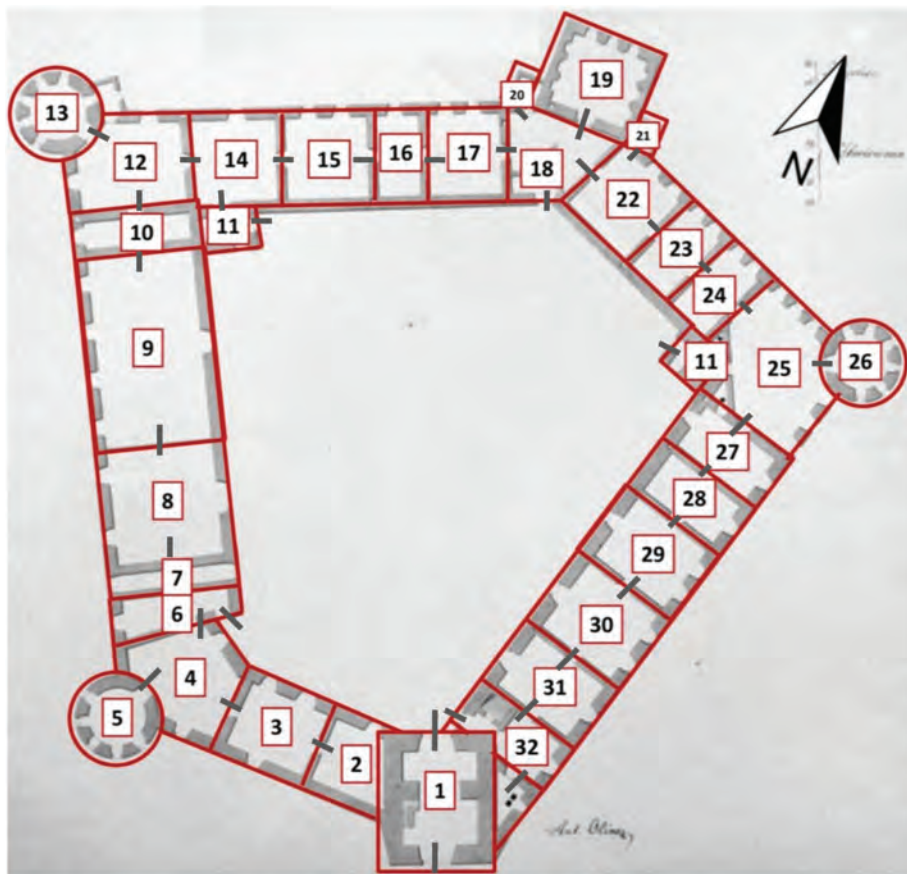
1. Turma; 2–3. Piwnica; 4–5. Izba; 6. Basztecza; 7–8. Przejście; 9. Studnia; 10. Stajnia; 11–12. (–); 13. Skarbiec; 14. Skarbczyk; 15. Druga cukiernia; 16. Cukiernia; 17. Kredens; 18. Piekarnia; 19. Sień. 20–21. Kuchnia; 22. (–); 23. Druga piekarnia; 24. Spizarnia; 25. Druga spizarnia; 26. Kuchnia i węglarnia; 27–28. Piekarnia; 29–32. Spizarnia, sklep i dalszy sklep. 33–34. (–).

Rekonstrukcja układu wnętr na podstawie szkicu z ok. 1800 roku:

1. (–); 2–4. Piwnica; 5–26. (–); 27–32. Browar; 33. (–).

Nazwy wnętrz wg legendy do rysunku z ok. 1815 roku:

1. Więzienie; 2–4. Piwnica; 5–6. Plewnik; 7–8. Korytarz; 9. Wozarnia ze studnią; 10. Stajnia; 11. Cukiernia; 12. Wieża; 13. Apteka; 14. Laboratorium; 15–16. Mieszkanie chemika; 17–18. Pomieszkanie; 19. Sień; 20. Kuchnia; 21. Kuchenka; 22–24. Mieszkanie piwowara; 25–26. Browar; 27. Susznia; 28–32. Zbrojownia /Arsenal/ (sic!); 33. Kloaka; 34. Reitszula (sic!).

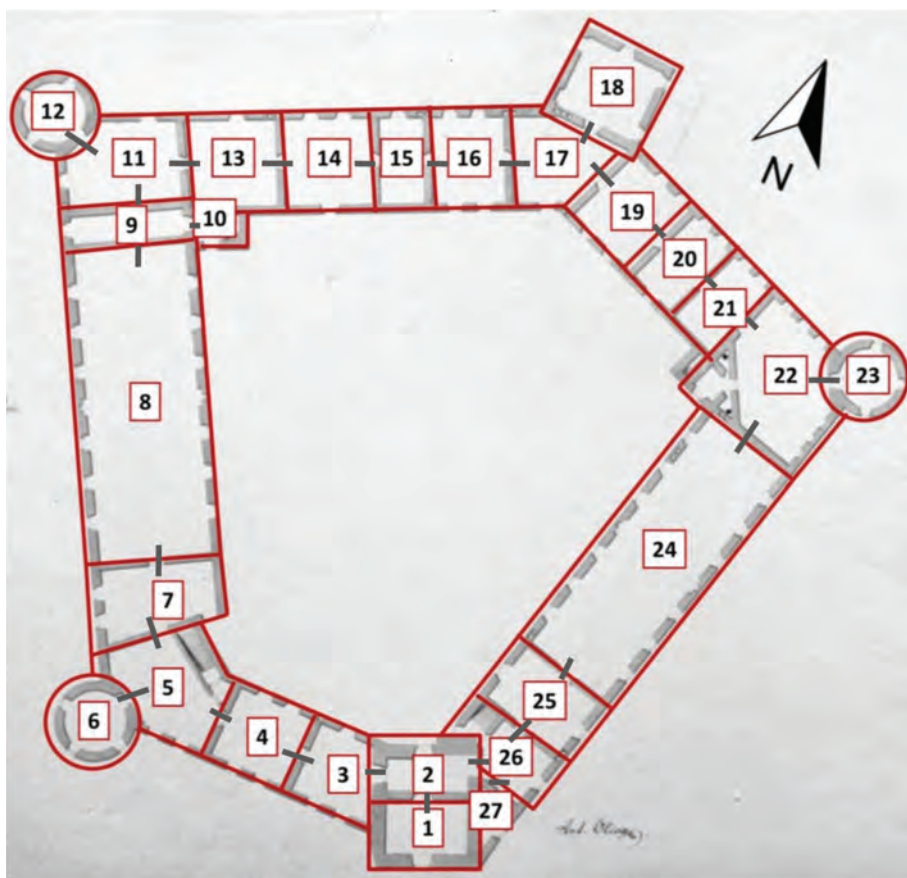
Plansza IV. Zamek w Laszkach Murowanych. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha oraz w drugiej dekadzie XIX wieku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie inwentarza z 1748 roku (ZNiO, sygn. DE-4955) oraz rzutu z około 1815 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15790)

Hipotetyczna rekonstrukcja układu wewnątrz na podstawie Inwentarza z 1748 roku:

1. Brama; 2. Skarbiec; 3. Garderobka; 4. Pokój narożny; 5. Gabinet okrągły; 6. Stancja; 7. Sień; 8. Wozownia; 9. Cekhaus; 10. Garderobka; 11. Sionka; 12. Pokój panięcy z gabinetem szklanym; 13. Gabinet drugi w basztetce (sic!) i garderobka; 14. Garderoba; 15. Przedpokój; 16. Pokój J.W. Ich Mciów P.P. Starostów; 17. Przedpokój z gabinetem szklanym; 18. Sień; 19. Pokój nad kuchnią; 20–21. (–); 22. Przedpokój; 23. Pokój; 24. Drugi pokój; 25. Kaplica; 26. Biblioteka; 27. Pokój poboczny; 28. Skarbczyk; 29. Skarbiec; 30. Pokój służny; 31. Drugi pokój służny; 32. Trzeci pokój służny.

Nazwy wewnątrz wg legendy do rysunku z ok. 1815 roku:

1. Wieża; 2–3. Skład; 4–5. Przedpokój do Biblioteki; 6–7. Strażnica/Stancja; 8. Wozownia; 9. Zbrojownia; 10. Moszczownia; 11. Wieża; 12–17. Kancelaria; 18. Sień wielka; 19. Kredens; 20–21. Pralnia; 22–24. Pokój mieszkalny; 25–26. Kaplica; 27–32. Zbrojownia.

Plansza V. Zamek w Laszkach Murowanych. Piano nobile – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha oraz w drugiej dekadzie XIX wieku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie inwentarza z 1748 roku (ZNiO, sygn. DE-4955), szkicu z około 1800 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15604) oraz rzutu z około 1815 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15791)

Hipotetyczna rekonstrukcja układu wnętr na podstawie Inwentarza z 1748 roku:

1. Skarbiec; 2. Pokój pierwszy; 3. Pokój drugi; 4. Pokój trzeci alias garderobka; 5. Pokój czwarty; 6. Gabinet okrągły; 7. Piąty pokój; 8. Sala Królewska; 9. Pokój mały; 10. Sionka; 11. Pokój Alkowy; 12. Gabinet chiński; 13. Garderobka; 14. Drugi pokój; 15. Dalszy pokój mały; 16. Drugi pokój; 17. Sień; 18. Gabinet; 19. Pokój poboczny/Pokój; 20. Drugi pokój; 21. Dalszy pokój; 22. Przedpokój; 23. Kaplica; 24. Sala Familij (sic!); 25. Pokój ostatni; 26. Sień; 27. Wychodek.

Nazwy wnętr wg legendy do rysunku z ok. 1815 roku:

1. Archiwa; 2. Przedpokój; 3–4. Mieszkania oficjalistów; 5–6. Biblioteka; 7. Przedpokój; 8. Sala; 9. Garderoba; 10. Schody; 11. Pokój sypialny J.W. Pani; 12. Pokój chiński; 13. Pokój mieszkalny; 14–16. Pokój gościnny; 17. Przedpokój; 18. Pokój jadalny; 19–21. Pokój mieszkalny; 22–23. Kaplica; 24. Sala; 25. Pokój bawialny; 26. Przedpokój; 27. Kloaka.

Ryc. 42. B. Bellotto, *Pałac Mniszchów w Warszawie* (Zamek Królewski w Warszawie),
fot. J. Sito, 2016

B. Pałac w Warszawie przy ul. Senatorskiej – rezydencja marszałka w mieście sejmowym i rezydencjonalnym

Powstanie założenia pałacowego Józefa Wandalina Mniszcha przy ul. Senatorskiej było jedną z najważniejszych inwestycji budowlanych w Warszawie w drugiej dekadzie XVIII stulecia. O znaczeniu rezydencji (ryc. 42) decydowały nowatorskie rozwiązania architektoniczne i konstrukcyjne, a także czynniki polityczne. Istotną kwestią pozostawała też lokalizacja – położenie przy drodze elekccyjnej z Woli, a zarazem bliskość Pałacu Saskiego¹⁴⁷. Sprawowany przez właściciela urząd marszałka wielkiego koronnego warunkował funkcje obiektu i wpłynął na konieczność stworzenia przestrzeni ceremonialnej, dostosowanej między innymi do

¹⁴⁷ Barczyk 2019a, s. 415.

Ryc. 43. Ambasada Królestwa Belgii w Warszawie – dawny pałac Mniszchów,
fot. A. Barczyk, 2017

podejmowania poselstw i goszczenia monarchy. Splendoru dodawała obecność paradnego, poprzedzonego dekoracyjnym ogrodzeniem dziedzińca, oficyn oraz ogrodu. Przepychność cechował także wnętrza pałacu, gdzie były organizowane bale, które relacjonowano w ówczesnej prasie¹⁴⁸. Przykładowo 24 stycznia 1736 roku w rezydencji Mniszcha celebrowano oktagwę koronacji Augusta III¹⁴⁹. Przyjęcie, którego ranga domagała się godnej oprawy, stanowiło zapewne deklarację polityczną. Analiza rezydencji, uwiadamniającej nowatorskie koncepcje architektoniczne, wymaga spojrzenia na siedzibę przez pryzmat roli politycznej i horyzontów intelektualnych właściciela. Obraz funkcjonowania i znaczenie obiektu stają się czytelne

¹⁴⁸ Berdecka 1951, s. 10. O balach wspomniano między innymi w „Kurierze Polskim” (na przykład „Kurier Polski” 1731, s. 2).

¹⁴⁹ Żórawska-Witkowska 2012, s. 403.

przy odniesieniu do dokonywanych w tym okresie przekształceń siedzib królewskich oraz do szerszego kontekstu europejskiego. Punktem odniesienia w pierwszej kolejności pozostanie architektura Saksonii¹⁵⁰. Warto więc zarysować kilka ważniejszych aspektów, obrazujących miejsce pałacu Mniszcha na tle budownictwa czasów Wettynów.

¹⁵⁰ Rekonstrukcję procesu budowlanego i form dawnego pałacu Mniszchów warunkują różnorodne archiwalia – przede wszystkim zbiory korespondencji z lwowskiej Biblioteki Stefanyka, wrocławskiego Ossolineum, archiwów i bibliotek warszawskich (AGAD, BN) oraz krakowskich (BCz, PAU i PAN). Szczególnie cenne informacje zawierają listy kierowane przez nadzorującego fabrykę Rybczyńskiego oraz przez architekta – Burkharda Christopha von Münnicha – do Józefa Wandalina i Konstancji z Tarłów Mniszchów oraz pisma przesyłane przez samego marszałka do żony. Dokumenty z kolejnych dekad i stuleci uwiadcniają stopniowe wprowadzanie modyfikacji. Wygląd głównego korpusu, jak i całego założenia pałacowego w poszczególnych fazach udokumentowano na sztytach i obrazach, których najsłynniejsze egzemplifikacje stanowią bordiura planu Ricauda de Tirregaille’a oraz veduta Canaletta. Podstawą analizy pozostaje nieustannie istniejąca bryła pałacu (Barczyk 2016b, *passim*).

Wbrew powszechnie przyjętym informacjom w obiekcie czytelne pozostają elementy wskazujące na pierwotną formę, kształtowaną w XVII i XVIII wieku. Zniszczenia rezydencji po 1945 roku oszacowano na 85 proc. W rzeczywistości uszkodzenia murów i fundamentów wynosiły zaledwie 30 proc., a ogólny współczynnik degradacji wyprowadzono ze średniej uwzględniającej całkowitą destrukcję między innymi dachu i instalacji. Jeszcze po połowie XX stulecia widoczne były relikty z czasów osiemnastowiecznych właścicieli, wspomniane w pracy Anny Berdeckiej (Berdecka 1951, *passim*). Wyszczególnienie zakresu ingerencji jest możliwe dzięki dokumentacjom sporządzonym podczas badań archeologicznych, projektom odbudowy autorstwa S. Brukalskiego oraz rysunkom prezentującym koncepcję adaptacji na siedzibę Ambasady Królestwa Belgii i pomiarom współczesnym (w tym: *Remont* 2001, *passim*). Na weryfikację ustaleń pozwoliła analiza *in situ* piwnic oraz kondygnacji naziemnych (il. 42) – zmiany podziałów wewnątrz pozostały bowiem czytelne między innymi w dodatkowych wzmocnieniach konstrukcji, wprowadzonych w miejscach pierwotnego występowania ścian.

Omówienie rezydencji Józefa Wandalina Mniszcha zyskuje oczywiście pełniejszą wymowę przy próbie wpisania w panoramę architektoniczną ówczesnej Warszawy oraz odniesienia do tendencji obecnych w ruchu budowlanym Polski i Saksonii. Do najbardziej nowatorskich rozwiązań należało wprowadzenie mansardowego dachu, poprzedzającego powstanie przekryć położonego naprzeciwko Pałacu Błękitnego, rezydencji Bielińskiego, Brühla, jak i Pałacu Prymasowskiego. Porównane siedziby króla oraz miejskie rezydencje reprezentantów elit władzy uwiadcniają poziom artystyczny obiektu. Zestawienie z projektami autorstwa M.D. Pöppelmann’a czy J.R. Fäscha (między innymi ze zbiorów drezdeńskich) stanowi argument przemawiający za świadomością kulturową architekta oraz zleceniodawcy.

a. Dzieje posesji w XVI–XVIII wieku

Warszawski pałac Józefa Wandalina Mniszcha wzniesiono przy ul. Senatorskiej na posesji oznaczonej numerem hipotecznym 471. W XV stuleciu posesja należała do Baryczków, a następnie stała się własnością parafii pod wezwaniem Świętego Krzyża. Od 1556 roku działkę oddano w tymczasową dzierżawę Zebrzuskim – kolatorom świątyni, którą z inicjatywy przedstawicieli rodu w drugiej dekadzie XVII wieku wzbogacono o kaplicę. Dzięki staraniom ówczesnego burmistrza Warszawy, Pawła Zebrzuskiego, utworzono samodzielną parafię świętokrzyską, powierzając funkcję proboszcza innemu przedstawicielowi rodziny, ks. Baltazarowi. Posesja przy ul. Senatorskiej została w 1624 roku sprzedana przez duchownego Zygmuntowi Kazanowskiemu¹⁵¹, podkomorzemu wielkiemu koronnemu¹⁵². Królewski dworzanin uważny jest za inicjatora budowy drewnianego dworu¹⁵³. Majątek odziedziczył następnie podkomorzy nadworny koronny Adam Kazanowski¹⁵⁴. Istnienie budowli mieszkalnej zostało udokumentowane w dziele Adama Jarzębskiego *Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy* z 1643 roku. „Dwór jaśnie wielmożnego J.M.P. Adama Kazanowskiego, marszałka nadwornego koronnego na Reformackiej ulicy” scharakteryzowano jako obiekt o znacznej skali, widoczny z oddali i poprzedzony wielkim dziedzińcem. Dwie drogi dojazdowe prowadziły od strony ulicy oraz wału. Pokoje miały być urządzone z „piękną inwencyją”¹⁵⁵. Po śmierci podkomorzego w 1649 roku dwór pozostał w rękach jego małżonki, Elżbiety ze Słuszków, która po upływie dwóch lat poślubiła podkanclerza koronnego Hieronima Radziejowskiego¹⁵⁶.

¹⁵¹ Zygmunt Kazanowski (1563–1634) – podkomorzy wielki koronny, nauczyciel i marszałek dworu królewicza Władysława Wazy.

¹⁵² Berdecka 1951, s. 3.

¹⁵³ Szwankowski 1970, s. 192; Putkowska 2002, s. 107; Kwiatkowski 2009, s. 9.

¹⁵⁴ Adam Kazanowski (około 1599–1649) – marszałek nadworny koronny, kasztelan sandomierski, podkomorzy koronny, administrator żup wielickich.

¹⁵⁵ Jarzębski 1643, s. 121.

¹⁵⁶ Hieronim Radziejowski (1612–1667) – wojewoda inflancki, podkanclerzy, administrator żup krakowskich. W 1667 roku pełnił funkcję ambasadora Rzeczypospolitej w Imperium Osmańskim. Był ojcem prymasa Polski, kardynała Michała Radziejowskiego.

W kolejnych dekadach następowała kilkakrotna zmiana właścicieli. Posesję kupowali kolejno wojewoda lubelski Władysław Rey oraz wojewoda poznański Krzysztof Grzymułtowski. Między 1692 a 1701 rokiem teren został sprzedany przez spadkobierców wojewodzie kaliskiemu Feliksowi Aleksandrowi Lipskiemu – inicjatorowi budowy nowego dworu, niezależnego od istniejącej wcześniej, drewnianej siedziby¹⁵⁷. Dyplomata rozpoczął wznoszenie murowanej siedziby na miejscu późniejszego pałacu Mniszchów. Finalizację prac uniemożliwiła śmierć właściciela w 1702 roku, a sam grunt stał się przedmiotem sporów między wdową, Urszulą z Krasickich, i księżmi misjonarzami. Duchowni podjęli wówczas jedną z kolejnych prób przejęcia posesji. Z polecenia zakonników w 1708 roku sporządzono inwentarz, dzięki któremu został udokumentowany stan zabudowy. W dokumencie potwierdzono istnienie zarówno dworu drewnianego, jak i murowanego – mającego 20 par drzwi i 34 okna¹⁵⁸. Za siedzibą znajdował się regularny ogród z sadem¹⁵⁹. Po uzyskaniu zadośćuczynienia w wysokości 3 tysięcy tynfów księża misjonarze rzekli się praw do ziemi. Urszula Lipska jako prawowita właścicielka podjęła decyzję o sprzedaży majątku¹⁶⁰.

Na początku XVIII wieku posesja przy ul. Senatorskiej o numerze hipotecznym 471 znalazła się w posiadaniu Józefa Wandalina Mniszcha. Za moment zakupu przyjmowane są lata 1708–1709¹⁶¹ lub rok 1714¹⁶². Późniejsza z dat wydaje się bardziej prawdopodobna, gdyż mogłaby się wiązać z objęciem w roku poprzedzającym funkcji marszałka wielkiego koronnego¹⁶³ – choć oczywiście finalizacje analogicznych transakcji niejednokrotnie bywały procesami kilkuletnimi¹⁶⁴. Powyższą teorię potwierdza źródłowo

¹⁵⁷ Barczyk 2016b, s. 96; Popiołek 2017a, s. 205.

¹⁵⁸ Berdecka 1951, s. 3–4.

¹⁵⁹ *Ibidem*, s. 5; Małcużyński 1900, s. 20–21.

¹⁶⁰ Berdecka 1951, *passim*; Szwankowski 1970, s. 192; Putkowska 2002, s. 107; Kwiatkowski 2009, s. 9; Barczyk 2016b, s. 95–96; Popiołek 2017a, s. 205–206.

¹⁶¹ Putkowska 2002, s. 106.

¹⁶² Berdecka 1951, s. 7.

¹⁶³ Gębarowicz 1981, s. 76.

¹⁶⁴ Analogiczną sytuację można wskazać między innymi w Dęblinie, gdzie Józef Wandalin Mniszech mieszkał przed oficjalnym przejęciem dóbr. Do „Marszałka W. Koronnego uprzejmie nam miłego w Dęblinie” skierowany był list królewski z listopada 1725 roku (Król 1937, s. 1362), podczas gdy zakup rezydencji nastąpił w roku kolejnym (*ibidem*; Barczyk 2017, s. 9–10).

potwierdzony czas budowy pałacu – lata 1717–1718¹⁶⁵. W czasach Mniszcha powstało wielkoskalowe założenie rezydencjonalne, będące odpowiedzią na pożądaną przestrzeń ceremonialną. Zgodnie z ustaleniami między innymi Anny Berdeckiej przyjęto, że nastąpiła kontynuacja prac przy nieukończonym dworze Lipskiego – nadbudowano drugą kondygnację, modyfikując po części dyspozycję pomieszczeń w obrębie parteru. Na charakter zmian wpłynąć miała przede wszystkim konieczność wprowadzenia klatki schodowej, wpisanej w centralną część korpusu i przylegającą do sieni od strony wschodniej¹⁶⁶. Tego rodzaju postępowanie pozostaje ponadto zgodne z logiką. Zachowana korespondencja wskazuje jednak przynajmniej częściową rozbiórkę istniejących murów¹⁶⁷. Cechy wcześniejszej budowli pozostały czytelne w obrębie fundamentów¹⁶⁸.

Główną część inwestycji przeprowadzono w latach 1717–1718¹⁶⁹, jednak prace wykończeniowe trwały jeszcze w drugiej połowie lat 20. XVIII wieku¹⁷⁰. Etapy prac dokumentuje zachowana korespondencja, obejmująca listy kierowane przez Sebastiana Rybczyńskiego oraz przez architekta i inżyniera Burkharda Christopha von Münnicha (ryc. 44–45) do Józefa Wandalina i Konstancji z Tarłów Mniszchów oraz przez samego marszałka do żony. W liście z 22 kwietnia 1717 roku inżynier zapewniał o możliwości finalizacji prac i wykonania pokrycia dachowego przed zimą. Kwestie finansowe wpłynęły jednak na opóźnienie budowy, którą ukończono w następnym roku¹⁷¹.

Relacjonując postępy w pracach, architekt wskazał na kładzenie podłóg i podwyższenie pomieszczeń w obrębie parteru. Od strony północnej, ogrodowej, urządzono trzy gabinety (wielki, Mniszcha i jego małżonki), bibliotekę, archiwum, garderoby i dodatkowe pomieszczenia, mające pełnić funkcje spiżarni. Podwyższenie sal o kilka stóp i ich nowe rozplanowanie

¹⁶⁵ ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*; ZNiO, sygn. 2697/II, s. 169–174.

¹⁶⁶ Berdecka 1951, s. 5.

¹⁶⁷ ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*.

¹⁶⁸ Ważnych informacji dostarczają między innymi pomiary inwentaryzacyjne z czasów przygotowania odbudowy powojennej, wśród nich: Brukalski 1949, *passim*.

¹⁶⁹ ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*; ZNiO, sygn. 2697/II, s. 169–174.

¹⁷⁰ Berdecka 1951, s. 7–9.

¹⁷¹ ZNiO, sygn. 2697/II, s. 169–171; Kwiatkowski 2009, s. 12.

Ryc. 44. B.C. von Münnich (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), fot. domena publiczna

Ryc. 45. Zastawa stołowa generała Münnicha (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. domena publiczna

inżynier uzasadnił chęcią zapewnienia większej wygody¹⁷². Münnich nie był bowiem od początku odpowiedzialny za stworzenie projektu budowy, a powyższe rozwiązania stanowiły zmianę w stosunku do pierwotnej koncepcji. Sytuacja potwierdza się w listach do marszałka wielkiego koronnego z 14 sierpnia i 17 listopada tego samego roku, w których inżynier podkreślił, że wprowadzone rozwiązania – wśród nich nowatorski, mansardowy dach¹⁷³ – nie tylko nie przeszkodziły w zmniejszeniu kosztów fabryki, lecz pozwoliły na zwiększenie wygody i elegancji obiektu, który wedle zamysłów poprzednich architektów „przypominałby raczej koszary niż rezydencję”¹⁷⁴. Deficyt funduszy przekazanych na budowę uniemożliwił przekrycie pałacu w przewidywanym terminie – dach wykonano w 1718 roku. Sam Burkhard Christoph von Münnich nie przebywał nieprzerwanie w Warszawie, pozostawał jednak w stałych kontaktach z Józefem Wandalinem Mniszchem. Relacje nie ograniczały się do kwestii architektoniczno-artystycznych. W liście do małżonki z 17 grudnia 1717 roku – ze Wschowy, gdzie zorganizowano radę senatu – marszałek wielki koronny opisywał jedno ze zdarzeń słowami: „mam nową turbacijkę, że teraz świeżo Przeddziecki z wieży uciekł, ale przyczynnej [sic!] że nie spod mojej warty, ale p[ana] generała Münnicha, to wpół bidy [sic!]”¹⁷⁵. Pobyt w miejscu obrad marszałek uznawał za niezbyt przyjemny¹⁷⁶.

Listy z lat 1717–1718, kierowane do Mniszcha przez prowadzącego budowę Sebastiana Rybczyńskiego, obrazują skomplikowany proces inwestycji, której finalizacja opóźniała się na skutek między innymi problemu z pozyskaniem wapna z powodu niskiego stanu wody i deficytem cegieł, wykupionych do innych fabryk warszawskich¹⁷⁷. Objęcie funkcji marszałka wielkiego koronnego wiązało się z wielkimi kosztami reprezentacyjnymi¹⁷⁸,

¹⁷² ZNiO, sygn. 2697/II, k. 169; ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*.

¹⁷³ Z literatury prezentującej problematykę mansardowych przekryć dachowych warto przywołać: Zalewski 2009, *passim*; Hestermann, Rongen 2013, s. 1–2; Saemann 2014, s. 117–123; Zaunstöck 2015, s. 65–67, 70–71. Szerzej konstrukcje dachowe (także innych typów) omawia między innymi: Köck 2011, *passim*.

¹⁷⁴ ZNiO, sygn. 2697/II, k. 173–174; Barczyk 2019a, s. 421.

¹⁷⁵ ZNiO, sygn. 2646/I, s. 32.

¹⁷⁶ 19 grudnia 1717 roku marszałek pisał: „jak mi tu jest uprzykrzona rezydencja [...] U dworu co trzeci dzień wesoło [...], niepodobne tam codziennie bywać” (*ibidem*, s. 36).

¹⁷⁷ ZNiO, sygn. 2697/II, *passim*.

¹⁷⁸ W stosunku do ponoszonych wydatków dochody z racji pełnienia funkcji marszałka były dość niskie. Sam zakup laski, będącej nieodzownym insygnium władzy, stanowił wydatek równy zakupowi kilku wiosek (Wiśniewski 2015, s. 400–401).

dlatego też stanowisko to mogli piastować tylko najzamożniejsi magnaci. Jednym z takich wydatków było właśnie przeznaczenie ogromnej kwoty na budowę pałacu przy Senatorskiej. Zatrudnieni przy budowie Niemcy oczekiwali znacznie wyższych wypłat niż polscy rzemieślnicy¹⁷⁹ – stawki nie tylko znacznie przewyższały kwoty wypłacane przez senatorów, dla których w tym czasie wznoszono rezydencje w Warszawie, ale były równe sumom z „fabryk” królewskich¹⁸⁰. Do prac zostali ponadto zaangażowani robotnicy realizujący równocześnie inwestycje Augusta II¹⁸¹. Na wydatki wpływało kilka dalszych czynników, decydujących jednocześnie o randze inwestycji i splendorze efektu finalnego. Wbrew założeniom wcześniejszych badaczy nie wykorzystano istniejącego, zakupionego przez Mniszcha dworu, który miał być nadbudowany. Obiekt w większości rozebrano wedle zaleceń Münnicha, co pozwoliło na uzyskanie lepszego układu sal i niwelację ciemnych korytarzy prowadzących do pieców. Niszczono również nowo powstające ściany, jeśli nie spełniały oczekiwań generała, co Rybczyński relacjonował marszałkowi słowami: „co tydzień albo dwie niedziele robili, to znowu obalali i nowe z fundamentów w inszym miejscu stawiali”¹⁸².

Inżynier Münnich był także odpowiedzialny za projekty oficyn, stajni, kuchni czy kordegardy¹⁸³. Przygotował również projekty pałacowych okien, „jakich tu mody w żadnym pałacu nie masz. Będą osobliwe, ale będą siłą kosztować”¹⁸⁴ – na drugiej kondygnacji miały wysokość prawie 3,57 metra, nieco większą niż na parterze. Duży koszt wykonania wszystkich 50 sztuk (po 25 na kondygnację), „250 talarów bitych” obejmować miał jedynie pracę

¹⁷⁹ „Pokazałby[m], że polscy cieśle za abrysem prędzey i mniejszy[m] kosztem i tak dobrze jak Niemcy wystawić go mog[ą]. Który dach, gdyby ten cieśla Niemiec umarł, już by stanąć nie mógł i pałac bez dachu być by musiał jakom powiedział Imci Panu Genrałowi [Münnichowi], srodze się [...] uraził” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 37).

¹⁸⁰ „Fabryka nie ustaje, coraz więcej rzemieślnika przybieram, tylko o płacę mam z Niemcami sprzeczkę, którzy sami drogo biorą, na tydzień po dziesięć po dwanaście tyńfów, a nigdzie nie płacą na wszystkich fabrykach w Warszawie drożej nad dziesięć złotych szelągami [...], lubo na królewskich robotach tak płacą jak ja dotychczas, ale ja ich nie chcę regulować do królewskiej fabryki, tylko do miejskich i innych senatorskich, których tu jest dosyć, a przy kościelnych tylko po ośm i dziewięć złotych płacą” (ZNiO 2664, k. 5; Popiołek 2017a, s. 209).

¹⁸¹ Między innymi „Magister cieśla Niemiec [...] podjął się pilnej roboty w żupie praskiej królewskiej, którą wiatr obalił” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 37).

¹⁸² ZNiO, sygn. 2664/1, k. 13.

¹⁸³ *Ibidem*, k. 49, 63–64; Kwiatkowski 2009, s. 13.

¹⁸⁴ ZNiO, sygn. 2664/1, k. 31.

stolarza. Osobno należało zlecić wyrób szyb i okuć¹⁸⁵. Do wykończenia okien użyto tego samego kamienia, z którego wykonano schody. Materiały sprowadzano między innymi z Krakowa, skąd Wisłą spławiano wapno. Kamień kupowano w Szydłowcu i Gdańsku, w którym zamówiono posadzkę¹⁸⁶.

Do końca lat 20. XVIII wieku w siedzibie Mniszchów przy ul. Senatorskiej trwały prace wykończeniowe. Zapewne odnosi się do nich pismo marszałka wielkiego koronnego do Konstancji z Tarłów z datą 29 lipca 1726 roku, w którym zaznaczył, że „[Stefan Potocki] ustawicznie w pałacu refferendarskim [P. Błękitnym] siedzi, tu [do Warszawy] i jadę chcąc koniecznie na drugi tydzień skończyć ze wszystkim fabrykę. Skończę to rzecz będzie bene i już jest. Ale co za nieszczęście, że się teraz nie trafi [...], kiedy czas jest i okoliczności czasu nienajlepsze”¹⁸⁷.

b. Rekonstrukcja architektury pałacu w czasach Józefa Wandalina Mniszcha

Pałac Mniszchów przy ul. Senatorskiej został wniesiony na rzucie prostokąta o wymiarach około 39,5 na 19,5 metra¹⁸⁸. Był budowlą dwukondygnacyjną z użytkowym poddaszem, nakrytą dachem mansardowym. Fasada miała jedenaście osi, z których trzy środkowe tworzyły ryzalit z nadbudowanym piętrem, zwieńczony trójkątnym przyczółkiem (ryc. 46). Boczne elewacje, skierowane na wschód i zachód, odznaczały się pięcioma osiami. Liczba osi elewacji pałacu Mniszchów pozostawała zbieżna z układem, który cechował wcześniejszy dwór Lipskich¹⁸⁹. Wiązania murów w piwnicach uwiadczeniają pierwotny obrys murów, stanowiący środkową – lekko przesuniętą ku wschodowi – partię rezydencji¹⁹⁰. Analiza fundamentów odsłoniętych po zniszczeniach z okresu II wojny światowej, przeprowadzona przez Annę Berdecką, pozwoliła na wyróżnienie faz powstawania gmachu, z których

¹⁸⁵ Również wedle zamysłu Münnicha (*ibidem*, k. 35).

¹⁸⁶ *Ibidem*, k. 33–34, 46, 52.

¹⁸⁷ ZNiO, sygn. 2646/I, s. 51.

¹⁸⁸ Brukalski 1949, s.n.

¹⁸⁹ Małcużyński 1900, s. 20–21; Putkowska 2002, s. 107; Barczyk 2016b, s. 96. Mimo że wedle źródeł mury dworu zostały rozebrane (*confer*: ZNiO, sygn. 2664/1, k. 13).

¹⁹⁰ Berdecka 1951, s. 6.

Ryc. 46. F.C. Schmidt, *Prospect von Warschau* – detal
(Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. domena publiczna

krótszą genezę miały partie północno-wschodnia i północno-zachodnia¹⁹¹. We wnętrzach – na obu kondygnacjach – zastosowano system dwóch traktów rozdzielonych centralnym korytarzem, biegnącym równolegle do głównej fasady.

Elewacje głównego korpusu oraz oficyn miały podziały ramowe. Okna obu kondygnacji zostały zamknięte prosto i ujęte profilowanymi, uszakowymi obramieniami. W obrębie *piano nobile*, gdzie uzyskały większą wysokość, były wzbogacone o klucz i wsparte na dwóch konsolach. O charakterze pałacu decydowała dekoracja rzeźbiarska. Ośiem bocznych osi elewacji zwieńczono pełnoplastycznymi, pojedynczymi figurami, a dziewięć personifikację ustawiono na szczycie frontonu. Dopełnienie dekoracji stanowiła reliefowa kompozycja heraldyczna, wpisana w pole

¹⁹¹ *Ibidem*, s. 12.

Ryc. 47. Podziały ramowe elewacji pałacu Mniszchów. Od lewej: 1. F.C. Schmidt (1740); 2. P. Ricaud de Tirregaille (1762); 3. B. Bellotto (1779), zdjęcie powojenne (1940), oprac. A. Barczyk, 2019

tympanonu. Analogiczne płaskorzeźby umieszczono w centralnym polu frontonów bocznych oficyn¹⁹².

Na prospekcie Schmidta z 1740 roku płyciny wieńczą poszczególne osie, podczas gdy na przekazach z drugiej połowy stulecia – wśród nich na mapie Ricauda de Tirregaille’a i płótnie Canaletta – oddzielają strefę piętra od parteru (ryc. 47). Dalsze różnice wyznaczają proste przekrycie dachowe oraz połączenie korpusu ze skrzydłem bocznym, które to zmiany pojawiły się w czasach Jerzego Augusta Mniszcha¹⁹³. Na elewacji wprowadzono artykulację pilastrową. Odmienne prezentuje się także ryzalit, poszerzony o dwie osie, łączące się z dolną częścią wypiętrzenia dźwigającego trójkątny fronton za pośrednictwem spływów wspartych na cokole, na którego skrajnych, wyłamanych partiach umieszczono pojedyncze siedzące putta.

¹⁹² Dekoracja widoczna jest na widoku pałacu z 1740 roku F.C. Schmidta *Prospect von Warschau* w: Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden (SHD, sygn. Ingenieurcorps B III, Warschau 3).

¹⁹³ Berdecka 1951, s. 25.

Brakuje jednak personifikacji, które wcześniej rozmieszczono na linii gzymsu. Między 1754 a 1760 rokiem pod kierunkiem Jakuba Fontany¹⁹⁴ przeprowadzone zostały naprawy murów i wymiana części belek¹⁹⁵. W tych latach zlikwidowano dach mansardowy¹⁹⁶, przekształcono artykulację samej fasady i wykonano między innymi projekt buduaru¹⁹⁷. Ze sceptycyzmem można się odnieść do różnic w rozmieszczeniu płycin. Obecność ram pomiędzy parterem a pierwszym piętrem potwierdzają zarówno przekazy ikonograficzne z drugiej połowy XVIII stulecia, wśród nich weduta Canaletta¹⁹⁸, jak i analiza form architektonicznych pałacu z czasów przed- oraz powojennych. Nie bez znaczenia pozostaje również obecny kształt budowli¹⁹⁹. Wbrew powszechnie przyjętej opinii mury magistralne przetrwały dwudziestowieczne zniszczenia w postaci prawie niezmienionej (ryc. 48)²⁰⁰. *Prospect von Warschau* Schmidta sugeruje stosunkowo niewielką odległość pomiędzy otworami okiennymi obu kondygnacji, skontrastowaną z większą powierzchnią ścian w górnej partii fasady, gdzie miały się znajdować podziały ramowe²⁰¹. W rzeczywistości proporcje pozostają odwrotne. Nie jest możliwe, by w celu prowadzonej przez Fontanę „naprawy” konstrukcji – a tym bardziej ze względów czysto estetycznych – przemurowywano okna. Ich pierwotny charakter stał się szczególnie widoczny na fotografiach dokumentujących zniszczenia z lat 40. XX wieku, w efekcie których odsłonięte zostały wątki cegieł i wiązania murów²⁰². Warto również zaznaczyć, że obecność płycin pomiędzy parterem a *piano nobile* pozwoliła na podkreślenie skali i reprezentacyjności piętra.

¹⁹⁴ Poza kluczową monografią Aldony Bartczakowej (Bartczakowa 1970, *passim*) zarys twórczości Jakuba Fontany zawierają między innymi prace: Karpowicz 1986, s. 324–330; Boberski 2004, *passim*; Skrabski 2007, s. 338.

¹⁹⁵ Bartczakowa 1970, s. 127–129.

¹⁹⁶ Berdecka 1951, s. 25.

¹⁹⁷ Bartczakowa 1970, s. 128.

¹⁹⁸ Płótno w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie (nr inw. ZKW/451).

¹⁹⁹ Cennych informacji dostarczają też materiały konserwatorskie i pomiary obiektu, wśród nich: *Remont* 2001, *passim*.

²⁰⁰ Barczyk 2016b, s. 95.

²⁰¹ SHD, sygn. Ingenieurcorps B III, Warschau.

²⁰² Należą do nich zdjęcia z kolekcji Muzeum Powstania Warszawskiego (sygn. MPW-IN/5973; MPW-IN/5974).

Ryc. 48. Pałac Mniszchów po II wojnie światowej (Muzeum Powstania Warszawskiego),
fot. domena publiczna

c. Rekonstrukcja układu wnętrz i ich funkcji

Mimo późniejszych przekształceń i zniszczeń wojennych, które uwarunkowały rekonstrukcję i adaptację układu wnętrz do nowych funkcji, pierwotna dyspozycja wnętrz pozostaje czytelna w obiekcie, pozwalając na rekonstrukcję układu z czasów Józefa Wandalina Mniszcha (plansza VI). Od północy usytuowane były wielka sala z pięcioma otworami okiennymi w ryzalicy ogrodowym oraz pomieszczenie o sześciu oknach – obejmujące dwie osie boczne i cztery od strony ogrodu²⁰³. Pomieszczenia na piętrze powielały dyspozycję wnętrz parteru, lecz sale były nieco wyższe i lepiej doświetlone. Na wszystkich kondygnacjach zastosowano układ korytarzy oddzielających trakty – obecnie zniwelowany w części piwnic, które zaadaptowano na garaż. Częściową identyfikację funkcji sal umożliwiają informacje zawarte w korespondencji Mniszchów z kierującym budową architektem, którym był Burkhard Christoph von Münnich²⁰⁴. W listach pisanych przez inżyniera

²⁰³ Berdecka 1951, s. 12–13.

²⁰⁴ ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*; Hentschel 1967, t. 1, s. 385–386; Głębocki 1991, s. 64; Barczyk 2016b, s. 16; Popiołek 2017a, s. 206.

do właścicieli zostały wymienione gabinety od strony ogrodu – „wielki”, dla marszałka „na bibliotekę lub archiwum” oraz przeznaczony dla jego małżonki²⁰⁵. W tym okresie zostały wprowadzone korekty do planów opracowanych wcześniej przez innych, nieznanych z nazwiska architektów²⁰⁶. Zmiany sugerowane przez Münnicha miały na celu podniesienie walorów estetycznych budowli oraz przyspieszenie procesu budowy. Istotne były też czynniki ekonomiczne – dach mansardowy pozwalał na uzyskanie dodatkowej powierzchni użytkowej, przeznaczonej do suszenia prania²⁰⁷. Generał dbał o względy bezpieczeństwa (unikanie drewna w pobliżu kominków, by zminimalizować ryzyko pożarów²⁰⁸), użyteczności (wymiana desek w sali balowej, by podłoga nie ugięła się w czasie tańca²⁰⁹) oraz dążył do estetyki form, nawet jeśli znacznie podnosiło to koszty²¹⁰. Wydaje się oczywiste, że skoro Münnich przywiązywał wielką wagę nie tylko do bryły, ale też do wykończenia detali elewacji (modyfikacje już wykonanych elementów²¹¹, kamienne oprawy okien²¹²), nie zaniedbał też wystroju sal. Według projektu generała w pałacu wystawiano schody, „które bardzo dobre będą, żadnej zakrętki nie będzie, na te wschody grube i szerokie bale dębowe obstałowac mi [Rybczyńskiemu] kazał i już one mam, sklepienia i mury pod wschody murowali przez ten tydzień mularze, i co się Imć Generalowi nie podobało kazał inaczej dawać”²¹³.

²⁰⁵ ZNiO, sygn. 2697/II, s. 169–170.

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 174.

²⁰⁷ ZNiO, sygn. 2684/II; Berdecka 1951, s. 13.

²⁰⁸ ZNiO, sygn. 2664/1, k. 20.

²⁰⁹ „Pan Generał [...] niektóre belki w wielkiej sali dolnej każe wyrzucić i żeby grubszych dostać i wprawić, a to dla tańców, aby się podłoga nie ugięła na tak wielkiej szerokości” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 76).

²¹⁰ Z licznych wypowiedzi przywołać można na przykład: „Pan Generał Menich wokował mnie do siebie pokazując mi model okien, z których dwa, jedno górne, drugie dolne dębowe w kratki stolarz zrobił, jakich tu mody w żadnym pałacu nie masz. Będą osobliwe, ale będą siłą kosztować” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 31).

²¹¹ „W przeszły czwartek Im Pan Generał Menich wziął mnie z sobą do pałacu JWWM Pana Dobrodzieja, gdzie byli rzemieślnicy z oknami już okowanymi bez szkła przyprawując one, a to dla uważania proporcji, kazał ich więcej robić, te zaś gotowe kazał włożyć do skarbca. Kraty żelazne, które tak rok robiono inaczej przerabiać każe Imć Pan Generał” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 46).

²¹² „Kamienie z ogrodu wschody, które ja na wschody życzył obrócić, Im P. General daje do okien na drugim piętrze, azali i na wschody wystarczy i do okien, bo i w oknach pięknie widzę z niemi” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 20).

²¹³ ZNiO, sygn. 2664/1, k. 50.

Stosunkowo dużo materiałów ikonograficznych prezentujących dziedzi-
niec z ogrodzeniem i główną fasadę kontrastuje ze skąpyimi przekazami doty-
czącymi wystroju wewnątrz²¹⁴. Z 1727 roku pochodzi list, w którym marszałek
wielki koronny pisał do żony w sprawie pożyczenia od „Pani Radogoskiej”
do skopiowania wizerunków hetmanów, do których należeli Jabłonowski,
Sieniawski, Potocki i Lubomirski²¹⁵. O splendorze sal świadczą ponadto
informacje o wyposażeniu pozostałych siedzib Józefa Wandalina Mniszcha
oraz ranga pałacu – miejsca, w którym organizowano bale i goszczono sa-
meo Augusta II²¹⁶.

Zniszczenia, których zakres widoczny jest na powojennych fotografiach,
nie zatarty obrys murów magistralnych, umożliwiając przywrócenie pier-
wotnych form. W trakcie badań zostały odkryte detale architektoniczne
datowane na koniec XVIII stulecia²¹⁷.

d. Saska geneza architektury pałacu

Analogiczną do pałacu Mniszchów artykulację można odnaleźć w wielu
obiektach rezydencjonalnych, które powstały w pierwszych dekadach XVIII
stulecia w kręgu oddziaływania architektury drezdeńskiej. Przywołać można
rezydencje królewskie w Warszawie. Dwukondygnacyjny Pałac Saski miał
elewacje skrzydeł o piętrach przedzielonych płycinami, a główne wejście
usytuowano w trójosiowym, wypiętrżonym ryzalicie z trójkątnym fronto-
nem²¹⁸. Analogiczny sposób opracowania muru powielono od strony Wisły
na elewacjach Zamku Królewskiego, do którego dostawiono monumentalne

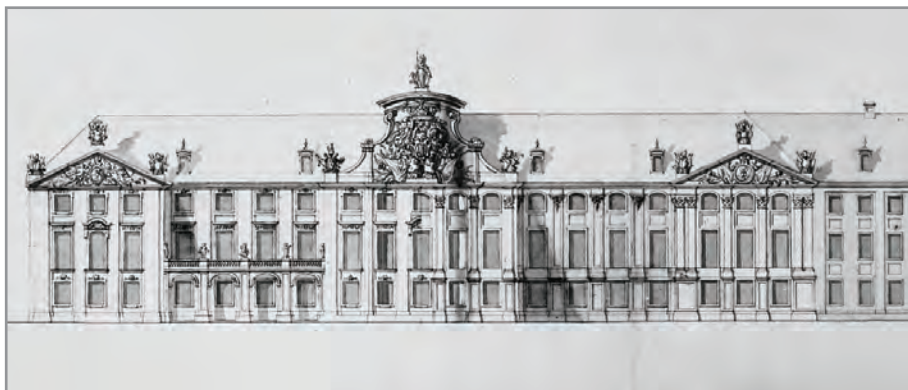
²¹⁴ Z pałacem przy ul. Senatorskiej (nr hip. 471) błędnie utożsamiono dokument zatytułowany
Wizyta pałacu, odnoszący się do siedziby Jana Karola Mniszcha przy ul. Miodowej (nr hip. 484) i spo-
rządzony w 1760 roku – *post fata* właściciela, który zmarł w roku poprzedzającym (ZNiO, sygn. DE-
2566, *passim*). Tekst został powiązany z obecną Ambasadą Królestwa Belgii przez prof. Marka
Kwiatkowskiego (Kwiatkowski 2009, s. 18–19), który nie wskazał wprawdzie źródła informacji o wną-
trzach przy ul. Senatorskiej, przywołał jednak bez wątpienia fragmenty powyższego opisu.

²¹⁵ ZNiO, sygn. 2646/I, s. 108.

²¹⁶ „Kurier Polski” 1731, s. 2; Berdecka 1951, s. 10; Żórawska-Witkowska 2012, s. 403; Barczyk
2016b, s. 104.

²¹⁷ Berdecka 1951, s. 7–9.

²¹⁸ Hentschel 1967, t. 1, s. 106–151.

Ryc. 49. G. Chiaveri, *Projekt przebudowy północno-wschodniego skrzydła Zamku Królewskiego w Warszawie* (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Hentschel 1967

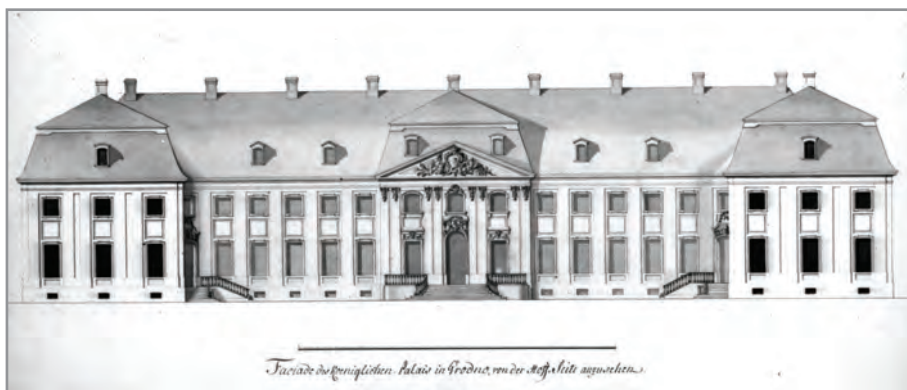
skrzydło-korpus²¹⁹. Wedle najnowszych ustaleń idea stworzenia dodatkowej przestrzeni w ramach powyższej siedziby ukształtowała się w okresie około 1734–1736²²⁰. Na jednym z projektów Gaetana Chiaveriego²²¹ dekorację nowego korpusu ograniczono do podziałów ramowych z międzykondygnacyjnymi płycinami o wykroju czworokąta i skromnych obramień otworów okiennych, które na wszystkich trzech poziomach zostały zamknięte prosto. Z dachu wyprowadzono pojedyncze lukarny. Płyciny pojawiły się także pomiędzy *piano nobile* a drugim piętrem dawnych skrzydeł i pawilonów – uzyskano jednak odmienne efekty, wprowadzając artykulację wielkoporządkową, dzięki której nastąpiło większe zróżnicowanie płaszczyzn (ryc. 49). Przekaz ideowy dopełniły reliefy i pełnoplastyczne rzeźby. Twórcą zdobień był Johann Georg Plersch²²² – artysta wiązany z dekoracją warszawskiego pałacu

²¹⁹ *Ibidem*, s. 91–105. Taki układ ukazują też projekty Zamku Królewskiego w Warszawie, wśród nich: G. Chiaveri, *Entwurf eines Schloßprojektes für Warschau*, 1740, Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden (SHD, sygn. FD 125 677; d. 30117894).

²²⁰ Wyniki najnowszych badań nad dziejami przekształceń rezydencji prezentował prof. Jakub Sito podczas seminariów naukowych organizowanych na Zamku Królewskim: *Przemiany Zamku Królewskiego w Warszawie za panowania Augusta II*, 8 czerwca 2015; *Przemiany architektoniczne Zamku Królewskiego w Warszawie za panowania Augusta III*, 8 grudnia 2016.

²²¹ Twórczość architekta zaprezentowano między innymi w monografiach: Hempel 1955, *passim*; Caraffa 2006, *passim*.

²²² Sito 2013b, s. 167.

Ryc. 50. C.F. Pöppelmann, Projekt Nowego Zamku w Grodnie – elewacja frontowa (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Hentschel 1967

Mniszchów²²³. Przebudowę rezydencji Augusta II finansowano wyłącznie z funduszy skarbu Rzeczypospolitej – w odróżnieniu od Zamku w Grodnie, wznoszonego z funduszy saskich, czyli pochodzących bezpośrednio z Dreżna. Pomimo nazwy budowla pod względem funkcjonalnym i architektonicznym bliższa była pałacowi niż zamkowi (ryc. 50). Fabrykę warunkowała organizacja w mieście co trzeciego sejmku, będącego ważnym czynnikiem kulturotwórczym. W liście z 1726 roku, po przybyciu na sejm grodzieński, Józef Wandalin Mniszech wspominał, że „dworów pięknych pobudowano wiele”²²⁴. Projekt rezydencji władcy wykonał Carl Friedrich Pöppelmann, wprowadzając po raz kolejny analogiczne podziały ramowe²²⁵.

Na lata 1721–1731 datowane są rysunki projektowe Johanna Christopha von Naumanna dla pałacu myśliwskiego Hubertusburg, powstałego dla Augusta II w Wermsdorfie²²⁶. Szkice fasady ukazują prosto zamknięte okna

²²³ Co interesujące, Mniszech jako marszałek wielki koronny był zapewne odpowiedzialny za pilnowanie „fabryki” królewskiej (teza prezentowana przez prof. Jakub Sito podczas seminariów naukowych organizowanych na Zamku Królewskim w 2015 i 2016 roku).

²²⁴ Uczestnicząc w sejmach, marszałek mieszkał w swoich dobrach w Brzostowicy. Mniszchowie zdecydowali się jednak później na wzniesienie siedziby w samym Grodnie (Szymański 1970, s. 250) – drewnianego dworu, którego projekt zachował się w: SHD, sygn. S VII, F 91, nr 8p.

²²⁵ Analogie wykazuje też ukształtowanie dziedzińca, ujętego bocznymi skrzydłami pałacu.

²²⁶ Zbiór rysunków Naumanna znajduje się w Dreźnie, w Landesamt für Denkmalpflege Sachsen, Planarchiv (LDS, Signatur/Inventar-Nr.: M 30 B). Z bogatej literatury dotyczącej niniejszej rezydencji

i płyciny, którymi podkreślono podział na trzy kondygnacje (ryc. 51). Parter od *piano nobile* odróżniono dodatkowo gzymsem. Na późniejszych projektach, które w drugiej połowie lat 30. i w latach 40. XVIII wieku wykonał Johann Christoph Knöffel²²⁷, widoczne są bogatsze propozycje obramień okiennych, a płyciny urozmaicono poprzez profilowane krawędzie. Jedna z wersji zakładała także połączenie sal pierwszego i drugiego piętra – z wyłączeniem skrajnych ryzalitów – oraz wprowadzenie wysokich, smukłych okien, które miały być zamknięte półkoliście. W efekcie płyciny przeniesiono w górną partię budowli, wieńcząc nimi poszczególne osie, co pozostaje zbieżne z ukształtowaniem lica muru pałacu Mniszchów przy Senatorskiej na prospekcie Schmidta z 1740 roku. Przywołana wcześniej analiza bryły wyklucza jednak możliwość występowania tego rozwiązania w warszawskiej siedzibie marszałka wielkiego koronnego. Szkic Knöffla z 1743 roku jest o blisko ćwierć wieku późniejszy od czasu powstania omawianej rezydencji. Ogólny wyraz bryły pałacu myśliwskiego Wettynów pozostał jednak zgodny z charakterem nadanym we wcześniejszej fazie budowy.

Siedziby monarchy pozostawały wzorcem dla magnatów, przyczyniając się popularyzacji powyższych układów i sankcjonowania rozwiązań, które zyskały uznanie w poprzednich dekadach. Rozwój form o saskiej genezie następował tym silniej, że do fabryk często zatrudniano architektów i budowniczych pochodzących z Saksonii bądź zdobywających wykształcenie na terenach niemieckojęzycznych²²⁸. Synonimiczny sposób ukształtowania elewacji udokumentowano na bordiurze planu Warszawy Ricauda de Tirregaille’a, gdzie przedstawione zostały pałace Gozdzkich, Branickich czy rezydencja prymasa Stanisława Szembeka²²⁹ (ryc. 52). Zbliżoną artykulację, choć wprowadzoną do obiektów o większej liczbie kondygnacji,

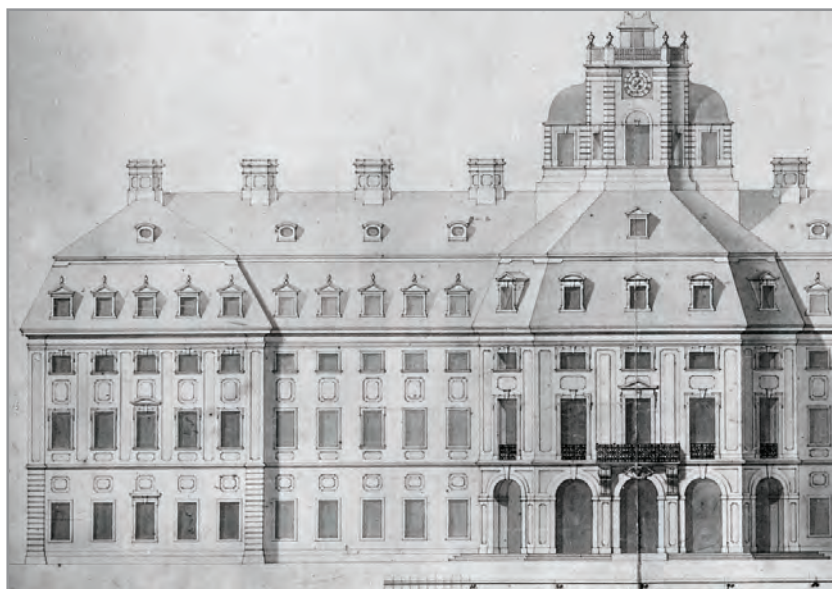
wspomnieć można chociażby monografię: Scholze 1987, oraz artykuły Thomasa Liebscha (Liebsch 2006/2007, *passim*) i Steffena Delanga, który omówił projekty oraz dzieje budowy (Delang 2013, *passim*).

Hubertusburg był jesiennym miejscem polowań. W tamtejszej rezydencji tradycyjnie celebrowano też urodziny Augusta III, przypadające 7 października (Żórawska-Witkowska 2012, s. 91).

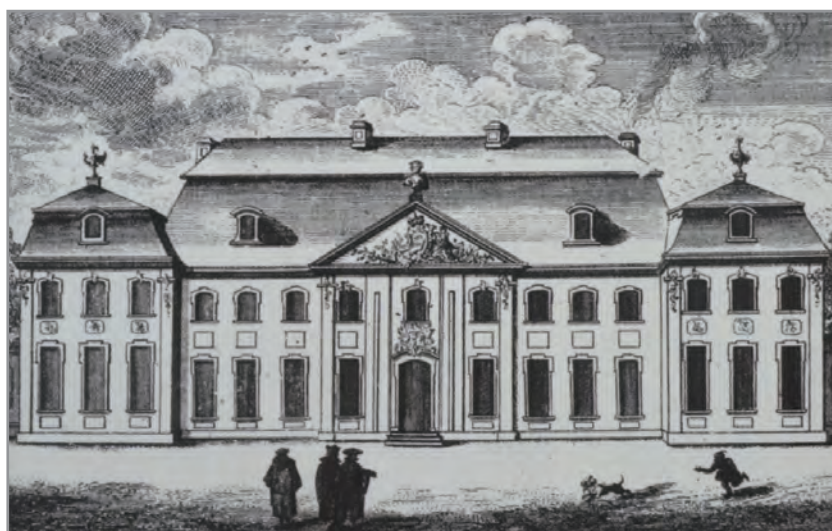
²²⁷ Projekty dostępne w: LDS, Signatur/Inventar-Nr.: M 30; publikowane i omawiane w pracy: Delang 2013, s. 39, 41, il. 6.

²²⁸ Środowisko architektoniczno-budowlane, czynne w Warszawie czasów saskich, prezentują między innymi: Hentschel 1967, *passim*; Słownik 2016, *passim*.

²²⁹ Barczyk 2019a, s. 428.

Ryc. 51. J.C. von Naumann, *Hubertusburg w Wermsdorfie* (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Barczyk 2019a

Ryc. 52. *Pałac Prymasowski na bordiurze planu*: P. Ricaud de Tirregaille, *Plan de la ville de Varsovie* (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna

Ryc. 53. M.D. Pöppelmann, Pałac Flemminga-Sułkowskiego w Dreźnie – miedzioryt J.G. Schmidta (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), wg Barczyk 2019a

zastosowano w górnej partii pałacu Radziwiłłów oraz w drezdeńskiej siedzibie Flemminga-Sułkowskiego projektu Matthausa Daniela Pöppelmann (ryc. 53)²³⁰. Architekt, którego dzieła bez wątpienia wpłynęły na twórczość Burkharda Christopha von Münnicha, był także autorem projektu Pałacu Holenderskiego (Japońskiego)²³¹. Co znamienne, w powyższych budynkach płyciny rozdzielają przedostatnie i ostatnie piętro, nigdy zaś nie wieńczą fasady.

²³⁰ Datowany *ante* 1736: Ansicht vom Palais Flemming-Sulkowski in Dresden (SLUB, Signatur/Inventar-Nr.: SLUB/KS B1682).

²³¹ O późniejszych modyfikacjach Pałacu Holenderskiego wspominało między innymi w korespondencji: „Król [...] divertuie [*sic!*] się częścią architekturą [*sic!*] nowych fabryk, osobiwie około Olęderskiego [*sic!*] pałacu na starym Dreźnie, którego prawie in triplo przyczynia [...]” (ZNiO, sygn. DE-7306, s.n). Cytowanym dokumentem jest list z Drezna do Jana Przebendowskiego od M. Dembowskiego. W opisie archiwalnym występuje błąd, gdyż list został zakwalifikowany jako pochodzący z 1724 roku, podczas gdy widnieje na nim data 12 lipca 1727. Również analiza treści potwierdza ten rok – rozbudowa drezdeńskiego Pałacu Holenderskiego dla Augusta II była bowiem prowadzona właśnie od 1727 roku.

Dzieje oraz projekty rezydencji przedstawili między innymi: Wittwer 2004; *Französische und italienische Architekten* 2014, s. 15; Hertzog 2015; Friedrichs, Hertzog, Karge 2019, *passim*. O okolicznościach modyfikacji pałacu w tym okresie, dość dobrze znanych, wspomniała też ostatnio Cordula Bischoff (Bischoff 2019, s. 134–135).

Najbardziej nowatorskim rozwiązaniem w pałacu Mniszchów przy ul. Senatorskiej było wprowadzenie mansardowego dachu, poświadczającego zdolności projektowe Münnicha oraz aspiracje właściciela. Na podkreślenie zasługuje ówczesna świadomość prekursorstwa konstrukcji. Rybczyński niejednokrotnie relacjonował w listach, że w obiekcie widoczna jest „cudzoziemska moda”, fabrykę prowadzono „według trybu saskiego” a sam dach mansardowy odczytywany był przez obserwujących budowę magnatów jako bliski pałacom w Saksonii i całkowicie nieznany w architekturze ziem polskich²³². Powstawanie rezydencji wzbudzało zainteresowanie magnatów – na przykład referendarz koronny²³³ z żoną „przejeżdżając [...] przypatrowali się murom i dziwowali się, że tak prędko stanęły, jakoż dosyć wielka machina”²³⁴. Szczególną uwagę zwracał sposób konstruowania dachu, układanego na pałacowym dziedzińcu, a efekty były cenione przez współczesnych przedstawicieli elit²³⁵.

Prace nad dachem, prowadzone w latach 1717–1718, były tym bardziej zauważalne, że konstrukcję układano na dziedzińcu, dzięki czemu możliwe było obrabianie materiałów i wprowadzanie korekt na przykład w kącie nachylenia, który należało dostosować do lokalnych warunków klimatycznych. Na konieczność uwzględnienia skutków zalegającego na dachu śniegu wskazał niemiecki magister cieśla, zatrudniony w tym samym czasie przy budowie królewskiej żupy²³⁶. Zgodnie z myślą „drzewa i kosztów żałować nie będę”²³⁷ dostarczano nawet trudnodostępne materiały – problematyczne okazało się między innymi sprowadzanie w drugiej połowie listopada 1717 roku belek długości blisko 17 metrów²³⁸.

²³² ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*.

²³³ Stefan Potocki (1665–1730) – wojewoda mazowiecki i pomorski, referendarz wielki koronny, a później marszałek nadworny koronny.

²³⁴ ZNiO, sygn. 2664/1, k. 28.

²³⁵ Już w lipcu 1717 roku Rybczyński zapewniał, iż „piękna dyspozycja, wszyscy przyznają” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 13).

²³⁶ W marcu 1718 roku „Tenże magister [cieśla Niemiecki] powiedział mi, że dachu trzeba zniżyć na trzy łokcie blisko, a jak rozumiał, że go trzeba przyczynić dla śniegów, które na dachach, gdy niskie są, niespadziste w lód się obracają i po tym przez dachówki przeciekają” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 37).

²³⁷ ZNiO, sygn. 2664/1, k. 28.

²³⁸ W liście do Mniszcha Rybczyński relacjonował: „Cieśla nową mi trudność zadał podawszy mi registr drzewa, jakiego jeszcze potrzebuje sztuk 460, między którym drzewem potrzebuje belek długich na łokci trzydzieści, grubych na ośm calów, a takiego długiego drzewa tu trudno dostać [...], mi

Prawdopodobnie dach tworzony wedle abrysów Münnicha był pierwszym przykładem tego rodzaju konstrukcji w stolicy Polski, poprzedzającym powstanie przekryć położonego naprzeciwko Pałacu Błękitnego (ryc. 54), rezydencji Bielińskiego, Brühla, jak i Pałacu Prymasowskiego²³⁹. Dachy mansardowe miały genezę francuską²⁴⁰. Na ziemiach niemieckich dokonano reinterpretacji tego rodzaju przekryć – w nowej odsłonie uzyskały zmieniony kąt nachylenia oraz charakter korespondujący z właściwym dla sztuki saskiej sposobem komponowania brył i opracowywania dekoracji architektonicznej. W Warszawie Münnich posłużył się drezdeńską redakcją form, znaną z autopsji zarówno samemu inżynierowi, jak i właścicielowi rezydencji. Powiększenie powierzchni użytkowej²⁴¹ stanowiło jeden z atutów przekryć mansardowych. Powyższy aspekt dobrze ilustrują projekty Johanna Christopha Naumanna z datowanego na 1736 rok dzieła *Architectura Practica* (ryc. 55–56) oraz szkic z 1727 roku ze zbiorów Sächsische Landesbibliothek, na którym ukazano przekrój wspomnianego wyżej pałacu Huberstusburg (ryc. 57). Konstrukcja dachowa stanowi blisko 40 proc. wysokości całego budynku – od przyziemia do kalenicy²⁴². Ważnym czynnikiem w popularyzacji przekryć mansardowych było opracowanie dzieł poświęconych tego rodzaju konstrukcjom, ilustrowanych precyzyjnymi rysunkami – na wymienienie zasługują przede wszystkim prace Paula Deckera (ryc. 58)²⁴³ oraz Johanna Schüblera (ryc. 59–60)²⁴⁴. Mansardy

się zda, że mię tylko chciał odstraszyć takim rejestrem, abym mu nie naglił o ten dach, bo jest drzewa cały dziedziniec” (ZNiO, sygn. 2664/1, k. 28).

²³⁹ Hentschel 1967, *passim*.

²⁴⁰ Saemann 2014, s. 117. Do popularyzacji rozwiązań w końcu XVII stulecia mogły przyczynić się wydawane publikacje, wśród nich *L'Architecture Pratique* Pierre'a Bulleta z 1691 roku, której wznowienie ukazało się między innymi w 1755 roku (dachom mansardowym poświęcono w nim notę opatrzoną przekrojem: Bullet 1755, s. 140–141).

²⁴¹ Generał Münnich – pomysłodawca korekty abrysów przygotowanych przez innych budowniczych i zmiany tradycyjnego przekrycia na dach mansardowy – swoją propozycję uzasadniał zarówno względami estetycznymi, ekonomicznymi, jak i funkcjonalnymi. W listach deklarował, że dodatkowa przestrzeń może być wykorzystana do suszenia prania, a nowatorskie rozwiązania konstrukcyjne zapewnią oszczędność i przyspieszą tempo „fabryki” (*confer*: ZNiO, sygn. 2697/II, *passim*) – w praktyce kwestia czasu i finansów przedstawiała się wręcz przeciwnie (*confer*: ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*).

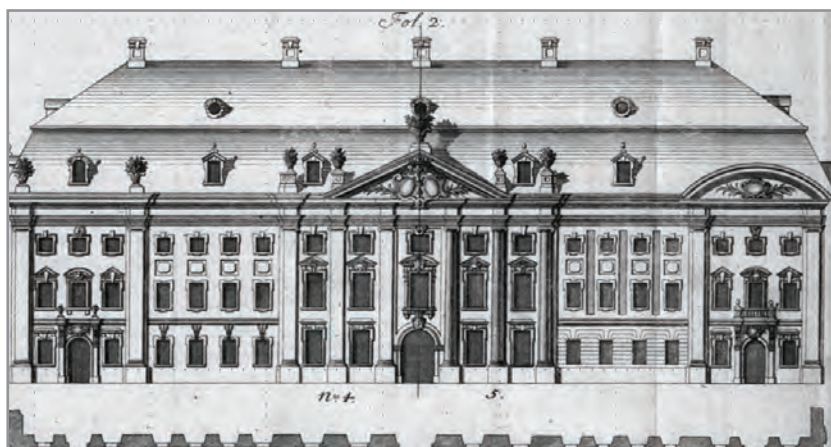
²⁴² J.C. Naumann, *Pläne und Ansichten vom Jagdschloss Hubertusburg bei Wermisdorf* (SLUB, sygn. B2401; df_dk_0003288).

²⁴³ Decker 1715, *passim*.

²⁴⁴ Schübler 1731, *passim*.

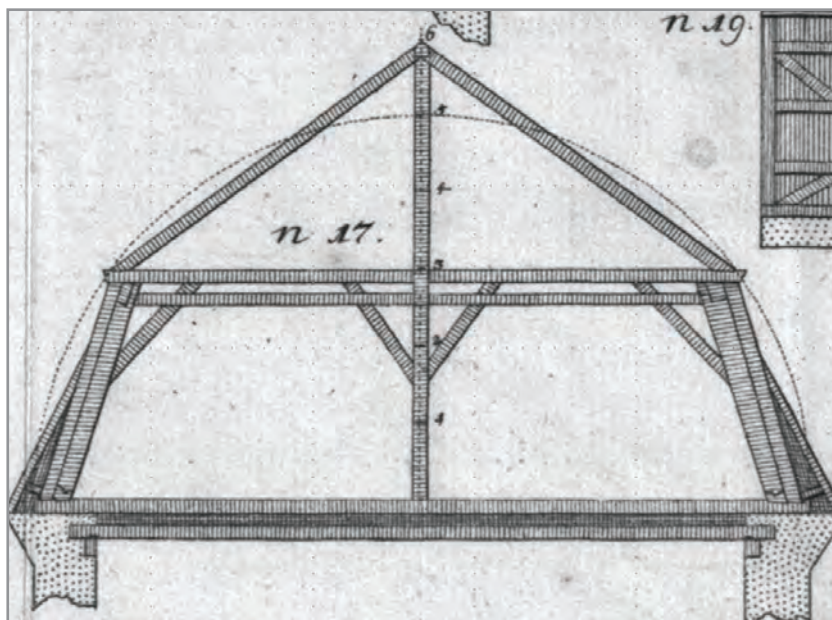
Ryc. 54. Pałac Błękitny w Warszawie – elewacja frontowa
(Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Hentschel 1964

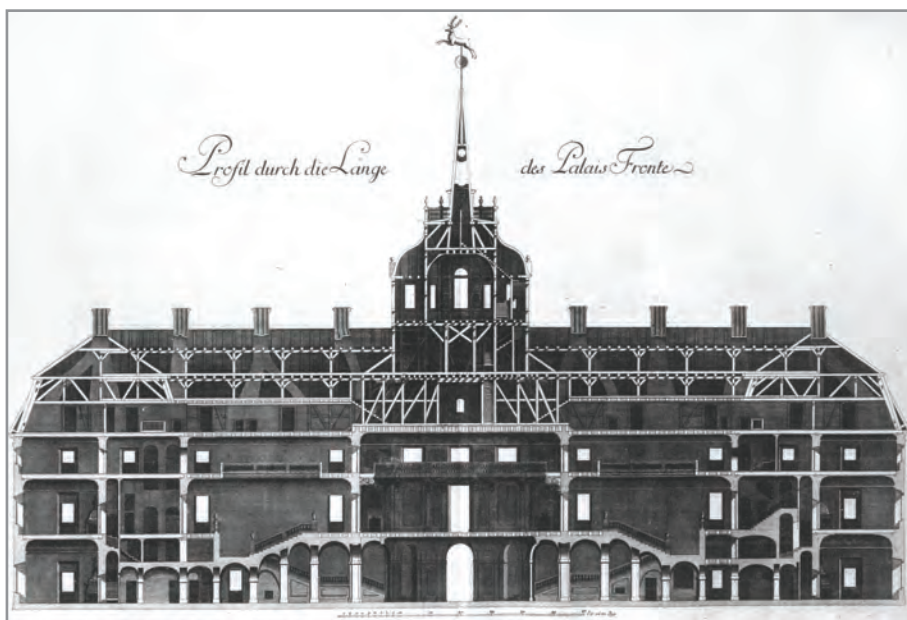
Ryc. 55. J.C. von Naumann, *Projekt pałacu z dachem mansardowym*, wg Naumann 1736

powszechnie wprowadzane były do projektów Matthausa Daniela Pöppelmann²⁴⁵ z dwóch pierwszych dekad XVIII stulecia. Tego rodzaj przekrycie umieszczono między innymi na pałacu Flemminga-Sułkowskiego. Spośród innych, również wcześniej wspomnianych obiektów, dla których zaprojektowano analogiczne zadaszenia, przywołać należy królewskie siedziby – pałac

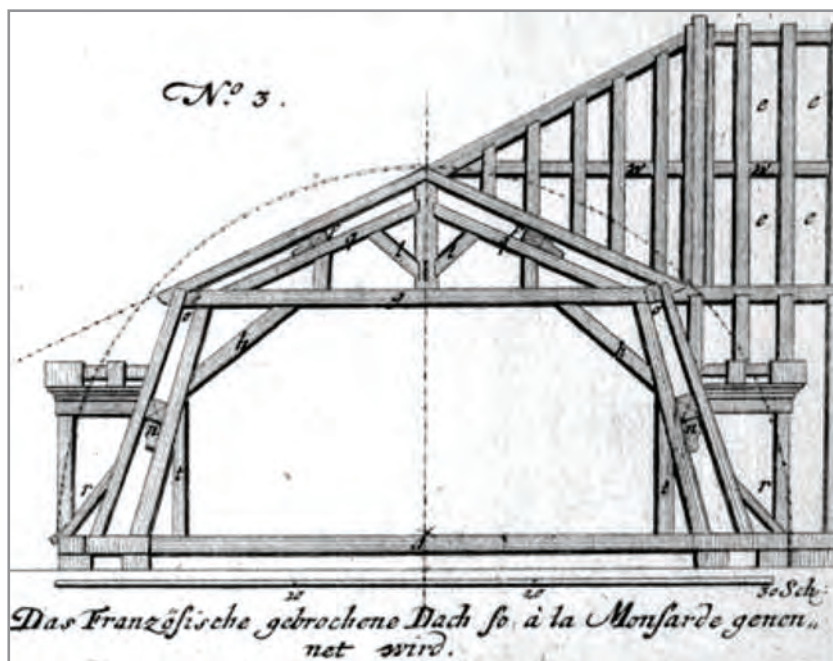
²⁴⁵ Działalność architektoniczna Pöppelmann jest zagadnieniem powszechnie znanym. Część projektów wydano w 1720 roku w woluminie: Pöppelmann 1729, s.n. Do najważniejszych publikacji prezentujących postać twórcy, jego projekty oraz poszczególne dzieła należą: Lileyko 1970a; Lileyko 1970b; Heckmann 1972; Neidhardt 1974; Franz 1986; Heckmann 1986; *Matthäus* 1989; Marx 1990; *Matthäus* 1990; Marx 2000b; Baranowski 2011, s. 281; Jahn 2015; Tiller 2015; Jahn 2017, *passim*.

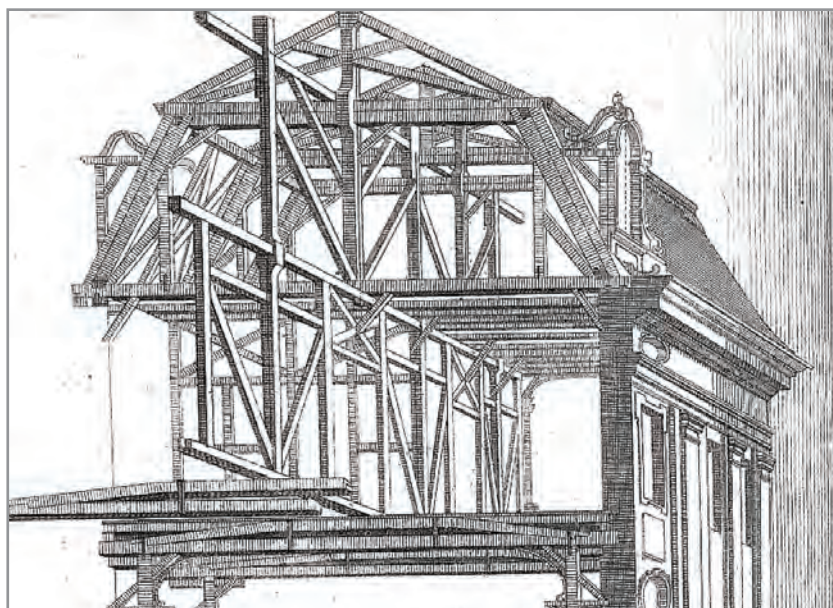
Ryc. 56. J.C. von Naumann, *Mansarda* – przekrój, wg Naumann 1736

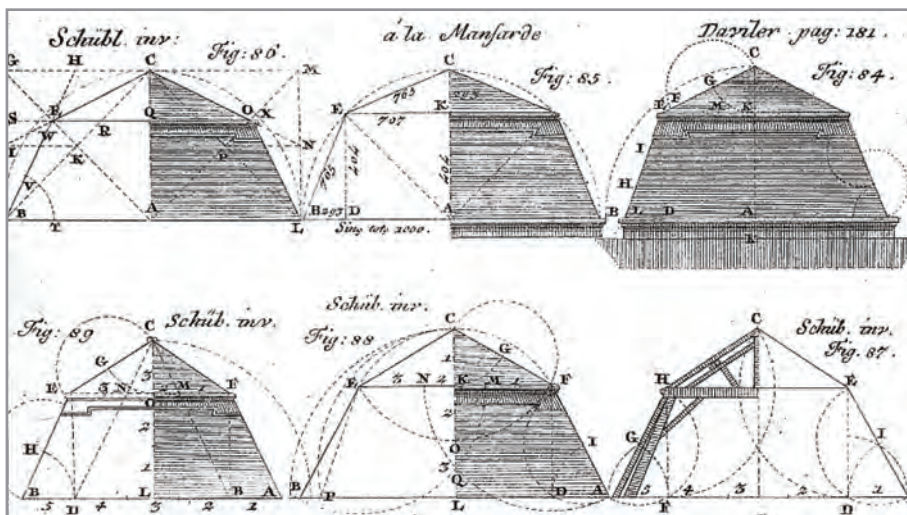
Ryc. 57. J.C. von Naumann, *Hubertusburg w Wermsdorfie* – przekrój bryły (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), wg Barczyk 2019a

Ryc. 58. P. Decker, Mansarda – „francuski dach łamany”, wg Decker 1715

Ryc. 59. J.J. Schübler, „Perspektivische Projektion eines solchen Dach-Stuhles”, wg Schübler 1731

Ryc. 60. J.J. Schübler, „Geometrische Construirung der Französichen gebrochenen Dächer”, wg Schübler 1731

Hubertusburg oraz Nowy Zamek w Grodnie. W drugiej z rezydencji dach mansardowy ograniczono jednak do środkowego ryzalitu i skrzydeł bocznych. Na szczególną uwagę zasługuje drezdeński Pałac Holenderski Flemminga²⁴⁶. Rysunek J.R. Fäscha z 1715 roku – poprzedzający zaledwie o rok rozpoczęcie prac przy siedzibie Mniszcha²⁴⁷ – należy do najbardziej oczywistych analogii. Z rezydencją Mniszcha łączy go zarówno ukształtowanie głównego korpusu, jak i sposób komponowania przestrzeni ceremonialnej – dziedzińca ujętego z dwóch stron wolno stojącymi oficynami. Teren posesji poprzedzono parkanem o wyłamującej się linii, z słupkami podtrzymującymi pełnoplastyczne rzeźby figuralne. Tę dekoracyjną, akcentującą rangę rezydencji koncepcję powielono w warszawskiej siedzibie marszałka.

²⁴⁶ Berdecka 1951, s. 20; Kwiatkowski 2009, s. 13–14. Określenie „holenderski” zaczerpnięto od wynajmu pałacu ambasadorowi Holandii (Kunath 2015, s. 108). Najważniejsze informacje o dziejach i architekturze pałacu przybliża: Hertzog 2013, s. 191–203.

²⁴⁷ Münnich dokonał zmian we wcześniejszym projekcie. Budowę pałacu rozpoczęto więc najpewniej w 1716 roku. Zachowana korespondencja jednoznacznie potwierdza, że zastosowanie nowatorskich rozwiązań konstrukcyjnych i estetycznych było zasługą królewskiego generała. *Confer*: ZNiO, sygn. 2697/II, s. 174; ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*.

Dla uwidocznienia cech architektury pałacu Józefa Wandalina Mniszcha warto odnieść się do rezydencji w Großen Garten²⁴⁸. Dachem mansardowym nakryto zarówno główny korpus z bocznymi skrzydłami, tworzący siedzibę na planie litery H, jak i pawilony ogrodowe. Redakcja form – z elewacjami zdobionymi artykulacją porządkową, podkreślającą monumentalną skalę usytuowanego na wysokim, boniowanym cokole *piano nobile* – pozostaje jednak różna od omawianej stylistyki. Pałac został dobrze udokumentowany na przedstawieniach osiemnastowiecznych, pozwalających na dokładną analizę planów oraz dekoracji i otoczenia. W połowie stulecia powstał miedzioryt prezentujący przekroje konstrukcji dachowej²⁴⁹. Wprowadzone motywy bezsprzecznie pozwalają na poszukiwanie genezy form w sztuce francuskiej. Dopełnieniem odniesień do twórczości ziem frankońskich była kompozycja otoczenia, składająca się na założenie *entre coeur et jardin*. Pałac w Großen Garten, znajdujący się obecnie w granicach Drezna²⁵⁰, stanowi jeden z przykładów recepcji dachów mansardowych na terenie Saksonii, wpisując się jednak w odmienną tradycję architektoniczną.

e. Dyskusja o autorstwie projektu: Burkhard Christoph von Münnich

Analiza zachowanych archiwaliów pozwala na jednoznaczne powiązanie prac z generałem Burkhardem Christophem von Münnichem²⁵¹, który jako inżynier wodny i *architekt militaris* pełnił służbę u Augusta II. Doświadczenie zdobyte w trakcie wcześniejszych wypraw wojskowych zaowocowało znajomością architektury włoskiej i francuskiej²⁵². Warto wspomnieć, że

²⁴⁸ Historię i formę architektoniczną pałacu w XVIII stuleciu przedstawia na przykład: Hertzig 2013, s. 33–42.

²⁴⁹ *Risse zum Dach des Palais im Großen Garten, 1:135* (SLUB, sygn. B1510; df_dk_0003908).

²⁵⁰ Hertzig 2013, s. 33.

²⁵¹ Informacji na temat inżyniera dostarczają głównie archiwalia niemieckie (LASA, sygn. Z 70, A 10 Nr. 22; sygn. Z 88, F 106 Nr. 24), rosyjskie (RGADA, fond 11) i polskie (ZNiO, sygn. 2664/1, *passim*; sygn. 2697/II, *passim*).

²⁵² Burkhard Christoph von Münnich urodził się 9 maja 1683 roku w Neuenhuntsdorf. Specjalizując się w inżynierii wodnej, służył w armii alzackiej, po 1701 roku pełnił funkcję fortyfikatora we wschodniej Fryzji. Jako major korpusu pieszego uczestniczył w walkach we Włoszech, Niderlandach i Francji. Prace dla Józefa Wandalina Mniszcha i jego małżonki, Konstancji z Tarłów, wykonywał

sam graf zasłynął jako budowniczy Twierdzy Pietropawłowskiej, gdzie kontynuował prace po śmierci Domenica Trezziniego w 1734 roku²⁵³. Wbrew powszechnie przyjętym ustaleniom Münnich nie opuścił Warszawy bezpowrotnie w 1721 roku. 26 kwietnia i 16 maja 1735 roku wydawał w stolicy kolacje²⁵⁴ – druga z uroczystości została zorganizowana z okazji koronacji carycy Anny²⁵⁵. Jak zostało wcześniej wspomniane, Münnich nie był jednak od początku odpowiedzialny za tworzenie projektu budowy, a wprowadzone zmiany nadały rezydencji elegancję i splendor godne marszałka. Do spotkania architekta z Józefem Wandalinem Mniszchem doszło prawdopodobnie w stolicy Saksonii, gdzie marszałek wielki koronny przebywał regularnie.

Zgodnie z ustaleniami Anny Berdeckiej w kolejnym etapie przy fabryce miał być zatrudniony Carlo Antonio Bay²⁵⁶. W rzeczywistości przywołany przez badaczkę list z 1719 roku powstał o dekadę wcześniej, a pomyłka wynikała z niewłaściwego odczytu daty²⁵⁷. Warto podkreślić, że architekt nie mógł być autorem (bądź współautorem) projektu, nie odpowiadał też za realizację budowlę. Błąd jest faktem powszechnie znanym, od lat dementowanym²⁵⁸, czego jednak do dziś nie dostrzegła część badaczy, przypisujących sobie to odkrycie jako rzekomo nowe ustalenie²⁵⁹. W korespondencji Baya wzmiankowane są bliżej niesprecyzowane prace wykonywane „w pałacu”, jednak ich powiązanie z rezydencją przy ul. Senatorskiej jest niemożliwe – wyklucza je choćby bardziej wiarygodna z sugerowanych dat zakupu posesji przez Mniszcha²⁶⁰, jak też korekta projektów dopiero zaczętej „fabryki”

w trakcie służby u Augusta II. Od 1717 roku był generalnym inspektorem sił polskich, jednak po konflikcie z Flemmingiem przeszedł pod zwierzchnictwo cara Piotra I. Münnich przebywał na zesłaniu na Syberii. Zmarł w roku 1767 (Hentschel 1967, t. 1, s. 39–42). Postać inżyniera jest w Polsce mało znana. Niewielka liczba poświęconych mu badań wynika z braku zachowanych prac projektowych oraz z faktu, że głównym profilem działalności generała były prace związane z tworzeniem dróg wodnych i umacnianiem fortyfikacji.

²⁵³ Poklewski 2015, s. 218–219.

²⁵⁴ Barczyk 2019a, s. 419.

²⁵⁵ Żórawska-Witkowska 2012, s. 396–397.

²⁵⁶ Berdecka 1951, s. 9.

²⁵⁷ Informacja została źle przyporządkowana w zasobie archiwalnym – znajduje się w zbiorze zatytułowanym *Listy różnych osób z lat 1713–1775. Lit. A–Bia*. Ponadto data 1719 widnieje w szczegółowym wykazie listów z tej teki (*confer*: ZNiO, sygn. 2688/II).

²⁵⁸ Uwzględnionym między innymi w pracy: Sito 2013b, s. 89.

²⁵⁹ Sytuację opisałam w tekście: Barczyk 2019a, s. 419, przyp. 6.

²⁶⁰ Berdecka 1951, s. 7.

przez Münicha po upływie blisko ośmiu lat²⁶¹. Wątpliwości wzbudzać może także wiązanie Baya wyłącznie na podstawie pisma z 26 lipca 1709 roku z prowadzeniem budowy na terenie Warszawy, jak również z zatrudnieniem przez Mniszchów. Bay w liście adresowanym do „Jaśnie Wielmożnego Mci Dobrodzieja” przywołuje rzetelne wywiązywanie się z wcześniejszych zleceń, zapewniając o takim samym podejściu do aktualnego kontraktu²⁶². W piśmie nie pojawia się nazwisko protektora. Dokument pochodzący z dawnego archiwum Mniszchów został włączony do zbioru korespondencji uszeregowanej alfabetycznie i opatrzony w spisie treści błędną datą 1719, prowadzącą do wspomnianych wyżej nieporozumień. Należy jednak zaznaczyć, że w Laszkach Murowanych i Wiśniowcu, gdzie znajdowała się znaczna część zbiorów, gromadzono listy i dokumenty odnoszące się zarówno do antenatów, historii posiadanych dóbr i dziejów politycznych, spraw bieżących, jak i związane z przedstawicielami skoligowanych rodów. Nie można wykluczyć, że korespondentem Carla Antonia Baya był inny z magnatów. Dokument jest najstarszym znanym potwierdzeniem aktywności architekta²⁶³. Kwestią otwartą pozostaje też pytanie, gdzie prowadzono fabrykę pałacową. List sygnowano w stolicy, lecz treść nie zawiera żadnej przesłanki odnośnie do miejsca realizacji. Architekt przewidywał finalizację przedsięwzięcia przed 29 września 1710 roku, podczas gdy w 1716 roku Münich relacjonował budowę i wyznaczanie wysokości pomieszczeń parteru²⁶⁴.

f. Ukształtowanie otoczenia pałacu – ogród, dziedziniec paradny
i dekoracja rzeźbiarska ogrodzenia

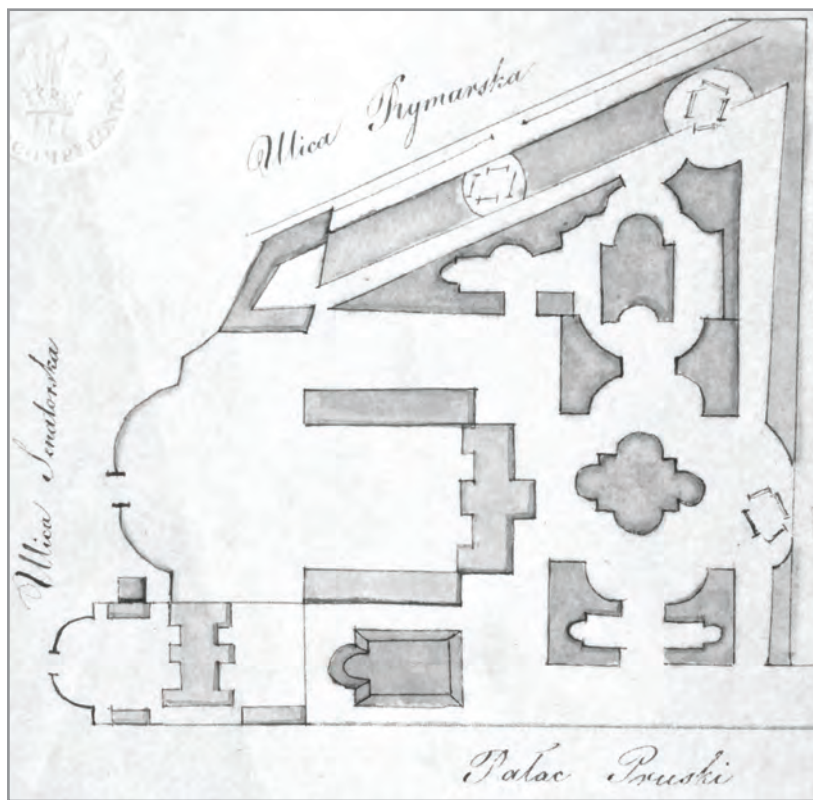
Główny korpus pałacu stanowił część wielkoskalowego zespołu rezydencjonalnego (ryc. 61). Godnym uwagi przekazem dotyczącym starań o kształtowanie przestrzeni wokół pałacu pozostaje list Józefa Wandalina Mniszcha do żony z 22 grudnia 1717 roku, w którym magnat wspominał o planie porozumienia się z najwyższym pisarzem skarbu i sekretarzem królewskim Walerianem Michałem Kicińskim względem przylegającego

²⁶¹ ZNiO, sygn. 2697/II, k. 173–174.

²⁶² ZNiO, sygn. 2688/II, s.n.

²⁶³ Sito 2013b, s. 89.

²⁶⁴ ZNiO, sygn. 2697/II, *passim*.

Ryc. 61. Plan założenia pałacowo-ogrodowego przy ul. Senatorskiej w Warszawie (Muzeum Narodowe w Warszawie), wg Barczyk 2019a

do posesji gruntu zmarłego ks. Jana Pokrzywnickiego. Teren miał być „dla wygody dzieci potrzebny”²⁶⁵. Za zagospodarowanie terenu wokół głównej siedziby przy ul. Senatorskiej w dalszym ciągu był odpowiedzialny inżynier wojskowy pozostający w służbie Augusta II. Według konceptu Münnicha w 1718 roku rozpoczęto wznoszenie bocznych oficyn, kuchni, stajni i kordegard²⁶⁶. O roli kontekstu przestrzennego jako czynnika warunkującego recepcję pałacu świadczy również figura św. Jana Nepomucena, którą w 1731 roku wykonał Giovanni Lievorati (ryc. 62)²⁶⁷.

²⁶⁵ ZNiO, sygn. 2646/I, s. 43.

²⁶⁶ ZNiO, sygn. 2664/1, k. 49, 63–64.

²⁶⁷ Pomnik stanowi jedyne sygnowane dzieło artysty (Wardzyński 2015a, s. 354–355).

Ryc. 62. Od lewej: B. Bellotto, *Pałac Mniszchów w Warszawie – detal* (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016; G. Lievorati, *Św. Jan Nepomucen*, fot. A. Barczyk, 2017

Ogród

W inwentarzu z 1708 roku udokumentowano już istnienie alei lipowej oraz pary fontann – w tym jednej usytuowanej w partii centralnej, przedstawiającej „jedną osobę drugą dźwigającą”²⁶⁸. Prawdopodobnie w centrum wodotrysku znajdowała się zatem kompozycja rzeźbiarska w typie *Raptus-gruppe*. W czasach Mniszchów przy Senatorskiej wprowadzono interesujące rozwiązanie przestrzenne w typie założenia *entre cour et jardin*. Osiowość założenia została zachwiana przez konieczność dostosowania kompozycji

²⁶⁸ Putkowska 2001a, s. 191.

do topografii posesji²⁶⁹ (ryc. 63). W konsekwencji ogród podzielono na trzy części, obejmujące czterokwaterowy salon, tarasy oraz wał²⁷⁰, z którym było „pięknie w ogrodzie”²⁷¹. W korespondencji z lat 1717–1718 relacjonowano między innymi prace przy altanie²⁷². Interesującym rozwiązaniem było pozostawienie dawnego wału i utworzenie na nim bersa. Ukształtowanie terenu stało się tym większym atutem, że w ogrodzie zaprojektowano basen i spływającą ze wzgórką kaskadę. Pomysłodawca powyższego rozwiązania, Münnich, jako inżynier wojskowy posiadał umiejętność tworzenia urządzeń hydraulicznych do spiętrzania wody. Wygląd założenia pałacowo-ogrodowego został w schematyczny sposób uwieczniony na osiemnastowiecznych mapach Warszawy, wśród nich między innymi na planach Hübnera z 1733 roku oraz Ricauda de Tirregaille’a z 1762 roku (ryc. 64).

Fragment ogrodu Mniszchów został przedstawiony na rysunku ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie (ryc. 65)²⁷³. Proponowane przez Jolantę Putkowską datowanie ilustracji *ante* 1733²⁷⁴ wymaga weryfikacji. W dolnej partii przedstawiono bowiem schematyczną zabudowę rezydencji hetmana litewskiego Ogińskiego – pałac przy ul. Rymarskiej został zakupiony przez tę rodzinę dopiero w 1788 roku. W konsekwencji rysunek dokumentuje ukształtowanie wału po przekształceniach dokonanych z inicjatywy Jerzego Augusta Mniszcha. Jak zostało wcześniej wspomniane, w latach 1754–1755 przy pałacu zatrudniony był Jakub Fontana²⁷⁵ – właśnie z tym architektem można też hipotetycznie wiązać autorstwo nowej koncepcji ukształtowania otoczenia rezydencji. Likwidacji uległy basen i kaskada. Wzniesiono natomiast dwie drewniane altany – jedna z nich została zbudowana na planie koła z dostawionymi dwoma czworokątnymi aneksami, tworzącymi wobec siebie kąt prosty. Druga altana, na rzucie elipsy, znajdująca się na osi tarasu widokowego wychodzącego na ul. Rymarską, została uwieczniona na weducie Canaletta (ryc. 66). Jej ażurowa, przykryta

²⁶⁹ Fijałkowski 1998, s. 347.

²⁷⁰ Na szczególną uwagę zasługuje weduta Canaletta z przedstawieniem Pałacu Błękitnego. Został na niej udokumentowany fragment ogrodu Mniszchów.

²⁷¹ ZNiO, sygn. 2664/1, k. 54.

²⁷² *Ibidem*, k. 54, 54.

²⁷³ ANK, sygn. AK.Pot. 3140.

²⁷⁴ Putkowska 2001a, s. 191, il. 1.

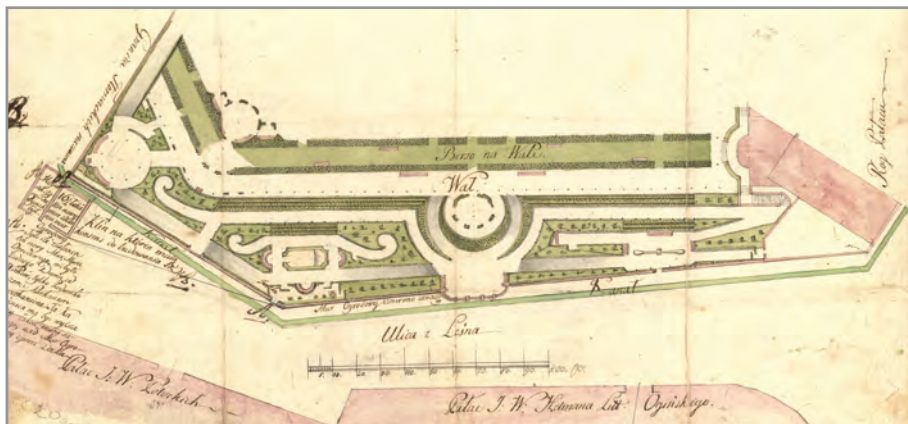
²⁷⁵ Bartczakowa 1970, s. 128–129.

Ryc. 63. Z. Vogel, Ogród przy pałacu Mniszchów w Warszawie, 1785–1789,
fot. domena publiczna

Ryc. 64. Rezydencja Mniszchów przy ul. Senatorskiej na planie: P. Ricaud de Tirregaille,
Plan de la ville de Varsovie (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna

Ryc. 65. Plan ogrodu przy pałacu Mniszchów w Warszawie (Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna

Ryc. 66. Altana w ogrodzie Mniszchów. Od lewej: Plan ogrodu przy pałacu Mniszchów w Warszawie – detal (Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna; B. Bellotto, Pałac Mniszchów w Warszawie – detal (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016

kopułą struktura była polichromowana na zielono. Z kolei stan ogrodu około 1870 roku udokumentowano w „Tygodniku Ilustrowanym” (ryc. 67).

Rysunek ukazuje wykorzystanie topografii posesji do stworzenia reprezentacyjnej promenady na wale (zachowano przy tym berso z czasów Józefa Wandalina Mniszcha) i interesującej kompozycji ogrodowej na niższym poziomie. Ukształtowanie tej partii ogrodu – mimo oczywistych różnic – przywodzi na myśl rozwiązanie zastosowane przy dreźnieńskich Tarasach Brühla (ryc. 68)²⁷⁶.

Wreszcie podkreślić trzeba walory architektoniczne ogrodzenia od strony Rymarskiej, z półkolistą rampą wysuniętą ku ulicy, pełniącą funkcję tarasu otwierającego się na miasto. Na obrazie Bellotta przedstawiającym Pałac Błękitny (ryc. 69) widoczna jest dekoracja architektoniczna tego fragmentu muru, w postaci płycin i boniowanych pilastrów. Taras po bokach ujęto wysokimi cokołami ze spływami wolutowymi – pierwotnie zapewne ustawiono na nich posągi. Rzeźby figuralne i obiekty mniejszej skali, na przykład wazy, mogły też stać na słupach balustrady.

Dziedziniec

Odrębnym, wartym analizy zagadnieniem jest pałacowy dziedziniec (ryc. 70). Na jego przykładzie można wskazać kilka kolejnych źródeł inspiracji, które stały się czytelne w architekturze mniszchowskiej rezydencji. Jak powszechnie wiadomo, stale aktualna pozostawała kluczowa rola placów poprzedzających główną siedzibę. Powyższą tendencję w pełni zaprezentowano w pałacu wersalskim²⁷⁷ (ryc. 71). Wpływ dziedzińca na ekspozycję i recepcję bryły oraz na rozwój ceremoniału trafnie oddają materiały ikonograficzne, wśród nich sztychy i akwarele Israëla Silvestre’a (1621–1691)²⁷⁸. Osiowość założeń podkreślano przez centralnie usytuowaną bramę, wkomponowaną w linię ogrodzenia. Redakcja form w kręgu architektury środkowoeuropejskiej w pierwszych dekadach XVIII wieku opierała się często na zamykaniu trzech boków czworobocznego dziedzińca trzema skrzydłami pałacu.

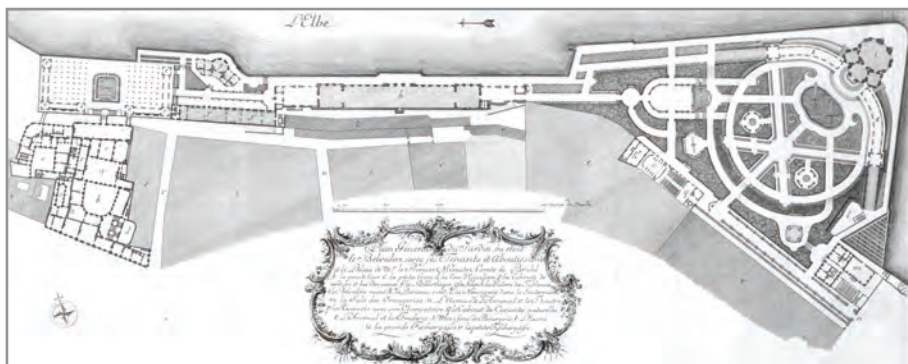
²⁷⁶ Uwidacznia to chociażby plan autorstwa M. Keyla, powstały około 1761 roku (SLUB, sygn. SLUB/KS B1604).

²⁷⁷ Pawłowski 2017, s. 128, 130–131 (il. 66a–66c), 140.

²⁷⁸ Między innymi: *Chateau Royal de Versailles vue de l'avant-cour. I. Silvestre del. et sculp. 1674* w: Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin (KSMB, nr inw. OS 1971.127).

Ryc. 67. Dawna rezydencja Mniszchów – „Wnętrze ogrodu Resursy Kupieckiej w Warszawie”, wg „Tygodnik Ilustrowany” 1870

Ryc. 68. J.A. Encke, M. Keyl, Plan dreźnieńskich Tarasów Brühla (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. DF

Ryc. 69. B. Bellotto, *Pałac Błękitny – detal* (fragment ogrodu Mniszchów)
(Zamek Królewski w Warszawie), fot. domena publiczna

Ryc. 70. C.F. Hübner, *Plan Warszawy z okolicami – detal*
(Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. SHD

W omawianej siedzibie Mniszcha – podobnie jak w Pałacu Holenderskim – budynki wydzielające obszar pozostawały niezależnie. W przypadku skrzydeł zintegrowanych mamy do czynienia z odrębną problematyką architektoniczną, która w tym miejscu musi zostać pominięta. Należy jednak podkreślić wspólną cechę, opartą na sposobie akcentowania placu poprzedzającego główny korpus. Interesująco prezentował się Schloss Hof²⁷⁹ w pobliżu Wiednia, z mansardowym nakryciem bocznych skrzydeł (ryc. 72), przekształcany od 1725 roku Augustusburg²⁸⁰ czy Hubertusburg w Wermisdorfie²⁸¹, gdzie jesienią przenosił się dwór Augusta II²⁸². Projekty ukształtowania królewskiego pałacu myśliwskiego w latach 1721–1731 opracował Naumann (ryc. 73–74)²⁸³. Trzema skrzydłami ujęto także dziedzińiec rezydencji wilanowskiej (ryc. 75). Zwłaszcza w pałacach miejskich dziedzińce starano się poprzedzać parkanem, będącym wyraźną granicą między ulicą a przestrzenią reprezentacyjną przynależną do właściciela. Do ciekawszych rozwiązań należały pałace z szerzej pojętego obszaru niemieckojęzycznego, w tym wiedeński Gartenpalast Harrach²⁸⁴, w którym parkanami z monumentalną bramą poprzedzono oba dziedzińce (ryc. 76). Nie można również pominąć wyżej wspomnianej rezydencji królewskiej w Grodnie, gdzie front dziedzińca zamknięto ogrodzeniem z boniowanymi słupkami oraz dekoracją rzeźbiarską. Analogie uwidaczniają też projekty M.D. Pöppelmann (ryc. 77).

Nowatorski charakter głównego korpusu siedziby marszałka wielkiego koronnego, o formie architektonicznej stanowiącej odpowiedź na potrzebę sankcjonowania pozycji właściciela i sprawowania funkcji politycznych, został więc wkomponowany w szerszą koncepcję przestrzenną – niezbędną dla zrozumienia rozmachu i rangi inwestycji. W efekcie zespół rezydencjonalny wpisywał się w tradycję europejską, będąc zarazem przykładem nowatorskiej redakcji motywów.

²⁷⁹ Uwieczniony na malowidłach Canaletta z 1759–1760, eksponowanych w wiedeńskim Kunsthistorisches Museum (B. Bellotto, *Das kaiserliche Lustschloß Schloßhof. Ehrenhofseite; Das kaiserliche Lustschloß Schloßhof. Ansicht von Norden; Das kaiserliche Lustschloß Schloßhof. Gartenseite*).

²⁸⁰ Kordt 1965, s. 159, 162–163; Kretzschmar 2005, s. 63–64.

²⁸¹ Dzieje pałacu omawia: Delang 2013, *passim*.

²⁸² Żórawska-Witkowska 2012, s. 91.

²⁸³ SLUB, sygn. M 30 B.; d. 30118926.

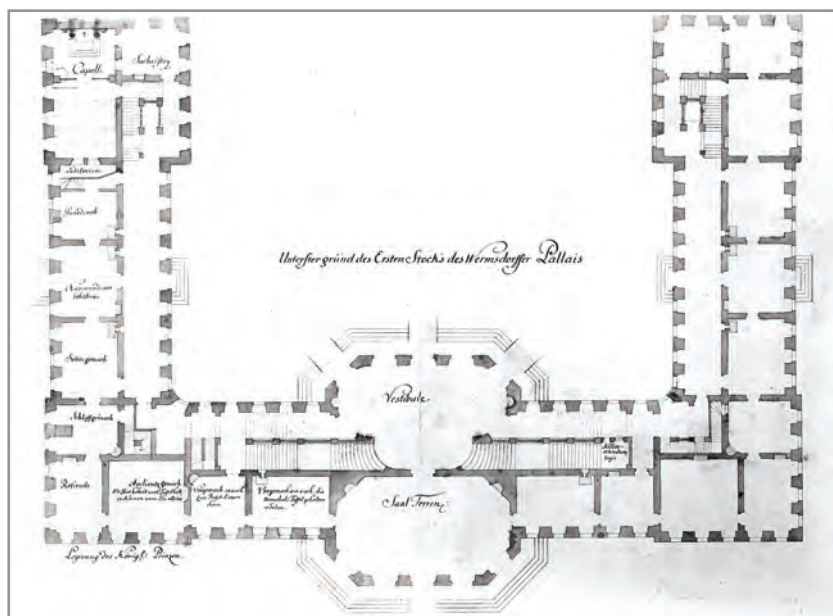
²⁸⁴ Układ przestrzenny rezydencji uwieczniono na aksonometrycznym planie: Huber 1778.

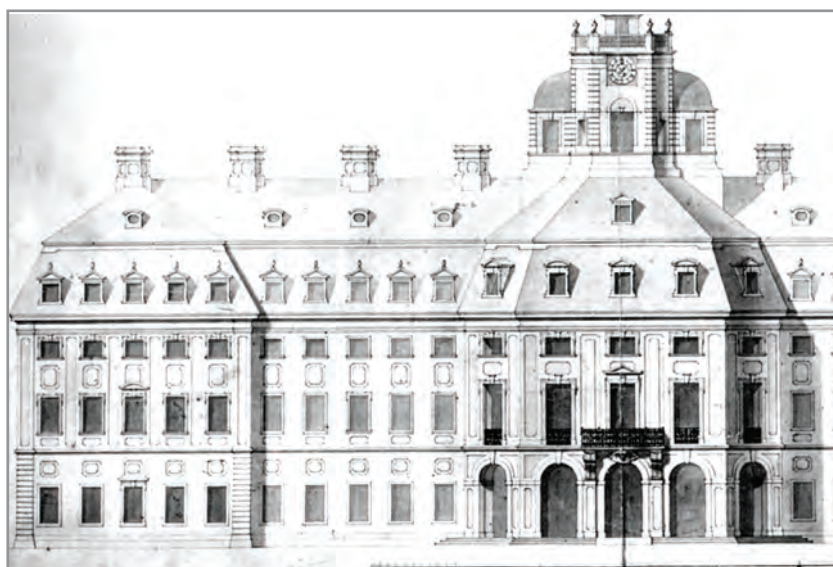
Ryc. 71. I. Silvestre, *Château Royal de Versailles vue de l'avant-cour* (Metropolitan Museum of Art), fot. domena publiczna

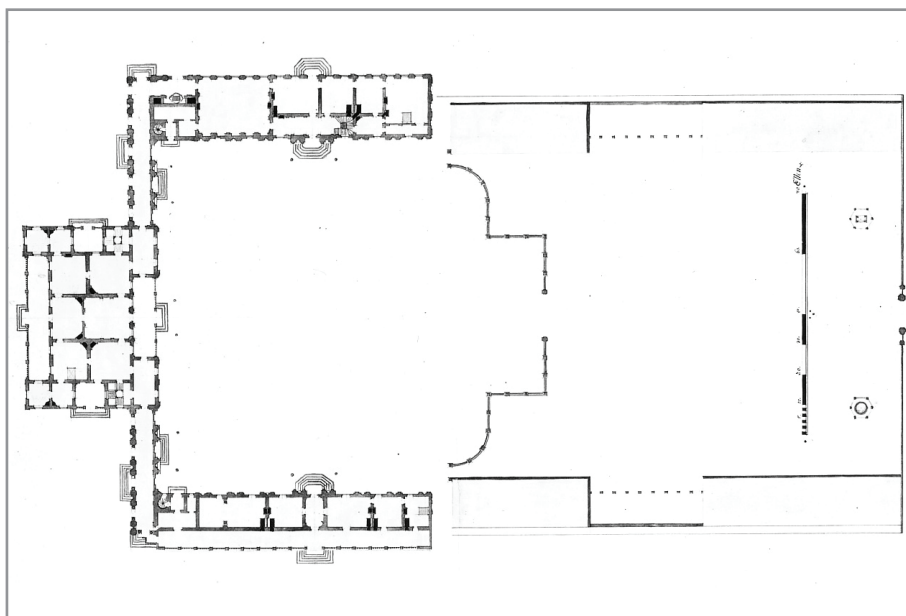
Ryc. 72. B. Bellotto, *Schloss Hof* (Kunsthistorisches Museum, Wien), fot. domena publiczna

Ryc. 73. J.C. von Naumann, *Hubertusburg w Wermsdorfie* – rzut przyziemia (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. DF

Ryc. 74. J.C. von Naumann, *Hubertusburg w Wermsdorfie* (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Barczyk 2019a

Ryc. 75. Plan pałacu w Wilanowie
(Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. domena publiczna

Ryc. 76. S. Kleiner, Pałac Harrach w Wiedniu
(Steinmetzmuseum Kaisersteinbruch, Bruckneudorf), fot. domena publiczna

Ogrodzenie

Silna zależność od architektury saskiej z lat 20. XVIII wieku staje się też czytelna w dekoracyjnym ogrodzeniu, którego analizę prezentował Jakub Sito, wskazujący na paralełę układu do wspomnianego wyżej dreźnieńskiego Pałacu Holenderskiego (ryc. 78)²⁸⁵. Warto zaznaczyć, że obie realizacje mają swój pierwowzór w projekcie wcześniejszym o ponad dekadę, pochodzącym z 1703 roku. Zaprezentowano na nim stajnię i ujeżdżalnię w stolicy Saksonii (ryc. 79). Autorem koncepcji był Marcus Conrad Dietze (1658–1704)²⁸⁶. Na rysunku tegoż architekta ze zbiorów dreźnieńskiego Hauptstadtarchiv w centralnej części kompleksu widnieje ogrodzenie poprzedzające główny dziedziniec. Parkan został dwukrotnie wyłamany, tworząc dynamiczną linię. Mieszcząca bramę partia środkowa została tym samym najsilniej wysunięta ku przodowi. Całość ogrodzenia ozdobiono rzeźbami – grupami figur na filarach bramnych oraz wazami na wszystkich słupkach²⁸⁷. Projekt niestety uległ zniszczeniu, jednak na zachowanych reprodukcjach można zidentyfikować ustawione po obu stronach rzeźby jako przedstawienia koni²⁸⁸.

Zbliżony sposób myślenia o elementach architektoniczno-rzeźbiarskich, wprowadzanych w formie bram, ogrodzeń czy portali, można dostrzec w projektach M.D. Pöppelmann z lat 1701–1715²⁸⁹. Półkolisty ciąg arkad wieńczonych rzeźbami figuralnymi, widoczny na projekcie rezydencji dreźnieńskiej, tworzy ażurową strukturę – przegrodę zamykającą pierzeję placu (ryc. 80)²⁹⁰. Cechami łączącymi powyższe projekty z pałacem Mniszcha jest rzeźbiarskie kształtowanie architektury parkanów, których integralną część stanowią pełnoplastyczne figury.

W pałacu Mniszcha uwagę zwracają też esowato wygięte, spłaszczone przyczółki wieńczące filary bramne i dźwigające pełnoplastyczne personifikacje (ryc. 81). Redakcja form ma swoje analogie między innymi

²⁸⁵ Sito 2013b, s. 167–169.

²⁸⁶ Heckmann 1996, s. 89–90.

²⁸⁷ *Ibidem*, s. 88, il. 1.

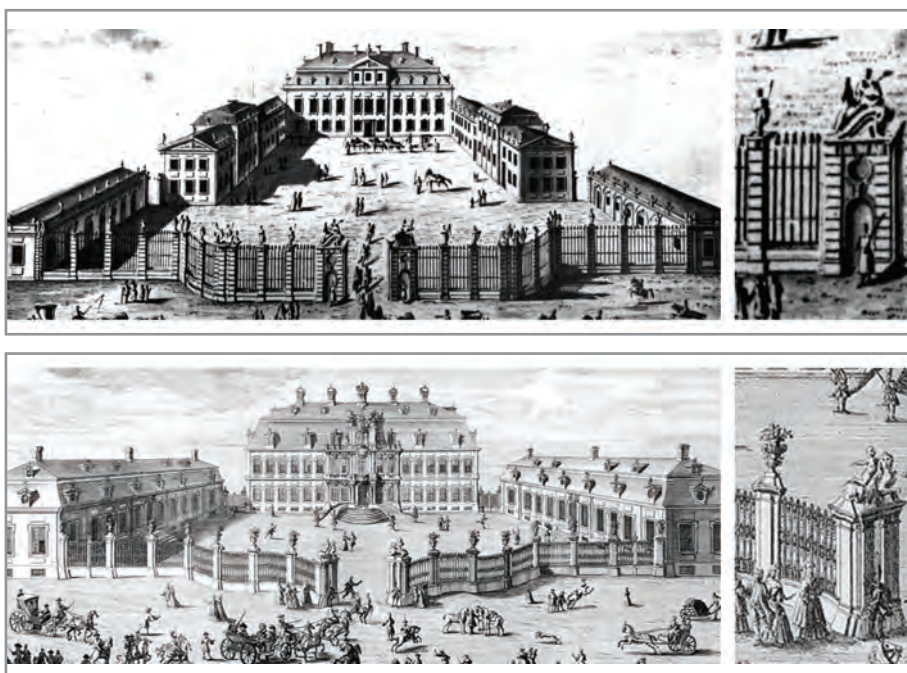
²⁸⁸ Za udzielenie szczegółowych informacji o losach poszukiwanego przez mnie oryginału projektu serdecznie dziękuję Peterowi Heinrichowi Jahnowi.

²⁸⁹ W zbiorach SLUB (między innymi sygn. Mscr. Dresd. L. 4/Blatt 24; Mscr. Dresd. L. 4/Blatt 30 Dresden).

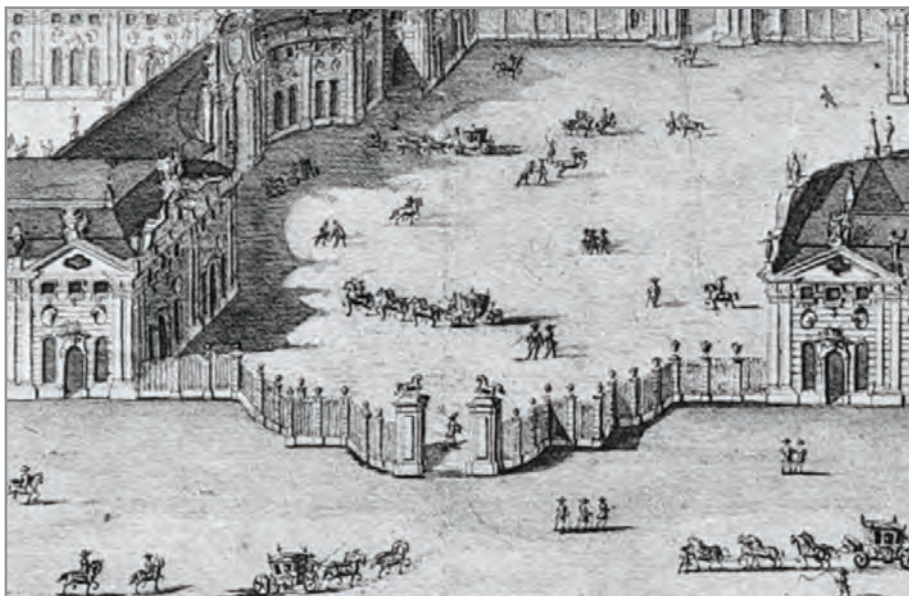
²⁹⁰ SLUB, sygn. SLUB/HS Mscr.Dresd.L.4.

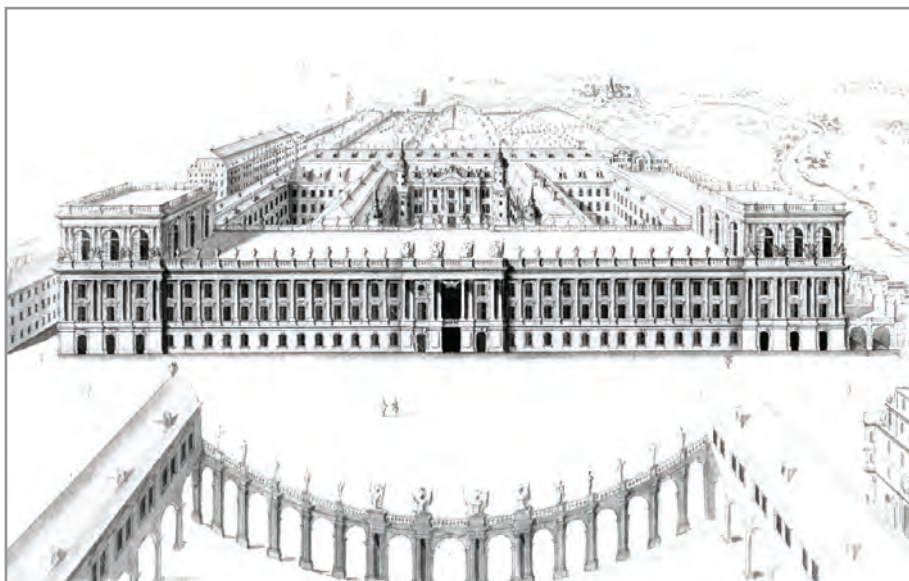
Ryc. 77. M.D. Pöppelmann, *Projekt drezdeński – „Festsaalgebäude”*
(Sächsische Landesbibliothek, Dresden), fot. DF

Ryc. 78. Od góry: F.C. Schmidt, *Prospect von Warschau – detal* (Sächsische Hauptstaatsarchiv
Dresden), fot. SHD; J.R. Fäsch, *Patat Flemminga (Holenderski) w Dreźnie* (Sächsische
Landesbibliothek Dresden), fot. SLUB

Ryc. 79. M. Dietze, *Entwurf für ein Stall- und Reithaus in Dresden* (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Heckmann 1996

Ryc. 80. M.D. Pöppelmann, *Projekt rezydencji w Dreźnie* (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), fot. DF

w zrealizowanym projekcie ołtarza Carla Friedricha Pöppelmann'a w Piasiecznie (ryc. 82)²⁹¹, a także w dziełach Johanna Davida Rüntza Starszego (ryc. 83) oraz Johanna Conrada Schlauna – szczególnie bliska jest brama parkowa w Lembeck. Analogicznie uformowano nie tylko same przyczółki, ale też pozy umieszczonych na nich figur. Wyłamaną linię parkanu z bramą na osi tworzyły boniowane słupki, na których ustawiono 14 pojedynczych rzeźb oraz 6 grup figuralnych. Wśród personifikacji – widocznych na obrazie Canaletta – można dostrzec postacie z orłem oraz globusem. Za twórcę posągów uznany został *Hofbildhauer* Johann Georg Plesch. Na zasadność atrybucji poza charakterem dzieł wskazują ranga artysty oraz szacowany czas powstania prac, określany na lata 1733–1737²⁹². Powiązania Plescha z Mniszczami stały się widoczne również w kolejnym pokoleniu, gdy po śmierci żony Jerzego Augusta, syna Józefa Wandalina, wykonał nagrobek w warszawskim kościele Reformatorów²⁹³.

Pytanie o program ideowy rzeźb pozostaje nierozstrzygalne. Słaba czytelność figur na zachowanych materiałach ikonograficznych pozwala jedynie na identyfikację pojedynczych atrybutów, takich jak orzeł, globus. Dostrzec można również sfinksy. Najbardziej charakterystyczną postacią jest mężczyzna odziany jedynie w nakrycie głowy, wspierający się na tarczy i wyciągający przed siebie lewą rękę (ryc. 84). Konwencja przedstawienia kojarzy się z wizerunkami Perseusza, obecnymi w nowożytnym malarstwie i rzeźbie, a zarazem podtrzymującymi ikonografię wytworzoną we wcześniejszych epokach. Wśród licznych przykładów uwidaczniających analogie wystarczy przywołać drzeworyt powstały w kręgu oddziaływania sztuki Marka Pina²⁹⁴, sztych, który w latach 1767–1771 wykonał Jean-Charles Baquoy²⁹⁵,

²⁹¹ Konsekracja kościoła po modyfikacjach przeprowadzonych z fundacji Aleksandra Józefa Sułkowskiego, obejmujących między innymi wzniesienie głównego retabulum, miała miejsce w 1736 roku (Sito 2018, s. 193).

²⁹² Sito 2013b, s. 169. Po raz pierwszy rzut parkanu zaznaczono na planie Hübnera z 1733 roku. Jest on nieobecny jeszcze na tak zwanym Planie Wernecka z 1732 roku – choć kwestię otwartą pozostaje pytanie, czy nie wynika to z braku precyzji pomiaru. Widok ogrodu z dekoracją rzeźbiarską zamieszczono na winiecie Schmidta z 1737 roku – stąd można go uznać za graniczną datę wykonania figur.

²⁹³ Sito 2013b, s. 205–206.

²⁹⁴ Grafika datowana na lata 70. XVI wieku znajduje się w kolekcji Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku (sygn. 28.15.10).

²⁹⁵ Odbitka przechowywana jest w Łazienkach Królewskich w Warszawie (sygn. ŁKr 230).

Ryc. 81. Woluty. Od lewej: F.C. Schmidt, *Prospect von Warschau* – detal (parkan pałacu Mniszchów) (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. domena publiczna; B. Bellotto, *Pałac Mniszchów w Warszawie* – detal (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016; J.C. Schlaun, *Brama ogrodu rezydencji w Lembeck*, fot. A. Barczyk, 2010; C.F. Pöppelmann (projekt), *Ołtarz główny kościoła św. Anny w Piasecznie* – detal, fot. J. Sito, 2009

Ryc. 82. C.F. Pöppelmann (projekt), *Ołtarz główny kościoła św. Anny w Piasecznie*, fot. J. Sito, 2009

Ryc. 83. J.D. Rantz Sarszy, *Ermitaż w Bayreuth*, fot. domena publiczna

Ryc. 84. *Perseusz*. Od lewej: B. Bellotto, *Pałac Mniszchów w Warszawie – detal* (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016; krąg Marco Pino (Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku), fot. MMA; Jean-Charles Baquoy (*Łazienki Królewskie w Warszawie*), wg Barczyk 2019a

oraz fresk Franza J. Spieglera z lat 1724–1725²⁹⁶, na którym jednak bohater odziany jest w długą szatę. Perseusz w hełmie Hadesu, dumnie prezentujący głowę Gorgony, został również przedstawiony w rzeźbie Antonia Canovy²⁹⁷. Najczęściej stosowanymi atrybutami były: czapka, głowa Meduzy (realna lub sprowadzona do dekoracji tarczy) oraz broń spoczywająca w wyciągniętej dłoni – włócznia bądź miecz. Ostatniego z elementów nie można dostrzec na wedyucie Canaletta, lecz poza postaci wyraźnie sugeruje możliwość umieszczenia tego rodzaju przedmiotu w lewej ręce. Gest może być ponadto uzasadniony przez wprowadzenie relacji pomiędzy figurami ustawionymi na kolejnych słupkach ogrodzenia. Opisywany bohater zwraca się w kierunku sąsiedniej postaci, ustawionej po stronie zachodniej (ryc. 85). Gdyby hipotetyczna identyfikacja Perseusza mogła być przyjęta, kobiecy posąg najprawdopodobniej przedstawiałby Andromedę. Co więcej, poza postaci jest zbieżna z licznymi wizerunkami etiopskiej królowny. Przywołać wystarczy chociażby wcześniejszą o ponad 100 lat figurę, której autorem był Michelangelo Naccherino²⁹⁸, pracę z ogrodu Sanssouci w Poczdamie z 1749 roku²⁹⁹ czy pozostałości rzeźby, którą w czasach saskich wykonał Lorenzo Mattielli³⁰⁰. Za czasów Józefa Wandalina Mniszcha do dziejów Perseusza nawiązywano głównie poprzez motyw głowy Meduzy, widniejącej między innymi na zbroi Jana III Sobieskiego namalowanej na portrecie ze zbiorów wilanowskich (ryc. 86)³⁰¹. Tarczę z głową mitologicznej postaci podtrzymuje personifikacja umieszczona na rewersie medalu wybitego z okazji zdobycia Kamieńca Podolskiego w 1699 roku (ryc. 87). Awers zdobi podobizna Augusta II, który zainicjował powstanie pamiątki³⁰². Powyższa propozycja interpretacji fragmentu programu ikonograficznego jest oczywiście wyłącznie

²⁹⁶ Malowidło w sali teatralnej opactwa w Ottobeuren. Dokumentacja fotograficzna dostępna w zbiorach Zentralinstitut für Kunstgeschichte München – Photothek (sygn. Obj. 70701448; Bild df_wm_0014378).

²⁹⁷ O rzeźbie i jej oddziaływaniu na sztukę polską: Mikocka-Rachubowa 2001, *passim*.

²⁹⁸ Rzeźba z lat 1616–1618 (Galleria Palatina – Palazzo Pitti we Florencji, nr inw. Caneva 062).

²⁹⁹ Dokumentacja fotograficzna dostępna w: Bildarchiv Foto Marburg (sygn. LA 7.372/3).

³⁰⁰ Figurę wystawiono w ogrodzie zamkowym Naundorf. Zdjęcia dokumentujące stan obiektu w latach 80. XX wieku przechowywane są w zbiorach Deutsche Fototek (sygn. 81225671). Informacje na temat twórczości samego rzeźbiarza prezentuje: Sito 2013a, *passim*.

³⁰¹ Praca wykonana w technice oleju na płótnie o wymiarach 73 na 60 centymetrów datowana jest *post* 1783 (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, sygn. Wil. 1348).

³⁰² Medal w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie (nr inw. ZKW.N.830/2599).

Ryc. 85. Andromeda. Od lewej: B. Bellotto, *Pałac Mniszchów w Warszawie* – detal (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016; *Figura z parku Sanssouci w Poczdamie*, fot. SLUB

Ryc. 86. *Król Jan III w zbroi* (Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie), fot. domena publiczna

Ryc. 87. *Medal z okazji odzyskania Kamieńca Podolskiego* (Zamek Królewski w Warszawie), fot. domena publiczna

Ryc. 88. Pałac Mniszchów przy ul. Senatorskiej w Warszawie. Stan obecny,
fot. A. Barczyk, 2017

jedną z możliwości – podobieństwo do hełmu Hadesu wykazuje między innymi nakrycie głowy Tankreda³⁰³ – przedstawienie bohatera *Jeruzalem wyzwolonej* Torquata Tassa wydaje się jednak mniej prawdopodobne³⁰⁴.

³⁰³ Którego wyobrażono między innymi w figurze wykonanej na zlecenie Stanisława Augusta Poniatowskiego i ustawionej w ogrodzie w Puławach (w grupie rzeźbiarskiej, z Klotyldą).

³⁰⁴ Mimo popularności utworu Tassa brakuje jednoznacznych przesłanek co do powodów wyboru postaci Tankreda – przywódcy I krucjaty, regenta Księstwa Antiochii – i jej ekspozycji w miejscu najbliższym bramy, a tym samym najbardziej widocznym dla przybywających gości.

Plansza VI. Pałac przy ul. Senatorskiej w Warszawie. Parter – rekonstrukcja układu wnętr w drugiej dekadzie XVIII wieku oraz w XIX stuleciu. Oprac. A. Barczyk, na podstawie rysunków S. Brukalskiego z 1949 roku (MWKZ w Warszawie, sygn. T. War/1524), pomiarów z 2001 roku (MWKZ w Warszawie, sygn. T. War/3983), korespondencji z 1717 roku (ZNiO, sygn. 2697/II) oraz opisu z 1828 roku (APW. OP, sygn. 434)

Rekonstrukcja układu wnętr z drugiej dekady XVIII wieku:

1. Sień („Westybul”); 6. Wielka sala („Wielki gabinet”); 11. Reprezentacyjna klatka schodowa („Schody na piętro”); 12. Korytarz; 13. Taras.

Apartament Pana Domu:

2. Przedpokój; 3. Sypialnia; Gabinet („Gabinet marszałka na archiwum lub bibliotekę”); 5. Pokój.

Apartament Pani Domu:

7. Garderoba; 8. Gabinet („Gabinet marszałkowej”); 9. Sypialnia; 10. Przedpokój.

Rekonstrukcja układu wnętr w 1828 roku:

1. Sień frontowa; 2. Przedpokój; 3–5. Sale; 6. Sień wielka „bardziej salą zwaną”; 7–10. Mieszkanie dolne (przedpokój, dwa pokoje duże, pokój mały, kuchnia); 11. Schody drewniane; 12. Sionka; 13. Ganek.

C. Pałac w Dęblinie

Pomiędzy Lublinem a Warszawą znajdowała się rezydencja w Dęblinie (ryc. 89), usytuowana przy ujściu Wieprza do Wisły. Józef Wandalin i Konstancja z Tarłów Mniszchowie często gościli na terenie dóbr, które stały się ich własnością w połowie lat 20. XVIII wieku³⁰⁵. Założenie pałacowo-ogrodowe znane jest dzięki inwentarzom i materiałom archiwalnym, na których udokumentowano efekty przekształceń dokonanych z inicjatywy wnuka marszałka wielkiego koronnego. Znacznie słabiej rozpoznany jest wygląd pałacu w pierwszej połowie XVIII stulecia – stał się on przedmiotem nielicznych badań, w dodatku niepozbawionych błędnych interpretacji³⁰⁶. Na weryfikację teorii i datację poszczególnych partii obiektu pozwalają obserwacje przeprowadzone *in situ*, rysunki architektoniczne autorstwa Jakuba Kubickiego, przechowywane w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, oraz zdjęcia obrazujące zniszczenia wojenne, w wyniku których odsłonięta została pierwotna konstrukcja³⁰⁷.

a. Historia dęblińskiego założenia rezydencjonalnego

Najstarsze ze znanych przekazów dotyczących wsi Dęblin datowane są na lata 90. XIV wieku. W dwóch kolejnych stuleciach dobra należały między innymi do Tarłów³⁰⁸, by na skutek małżeństwa córki Gabriela, Jadwigi z Tarłów, stać się własnością wojewody sandomierskiego Jerzego Wandalina

³⁰⁵ Król 1937, s. 1362; Barczyk 2017, s. 9.

³⁰⁶ Jak zauważył już Piotr Kibort (Kibort 2012, s. 65), odrzucić trzeba między innymi datację skrzydła bocznego na czasy Józefa Wandalina Mniszcha, którą sugerował Aleksander Król (Król 1937, s. 1362). Ta partia budynku nie występuje bowiem na projektach przekształceń pałacu tworzonych dla Michała Jerzego (MNW, Rys.Pol., sygn. 15651–15651, 15821).

³⁰⁷ Fotografie w zbiorach Archiwum Wojskowego w Dęblinie. Za pomoc w uzyskaniu dostępu do niniejszych zdjęć dziękuję Jego Magnificencji Rektorowi-Komendantowi Wyższej Szkoły Oficerskiej Sił Powietrznych w Dęblinie, gen. bryg. pil. drowi hab. Janowi Rajchelowi oraz ppor. Mariuszowi Ceglarskiemu.

³⁰⁸ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 2, s. 18.

Ryc. 89. Pałac w Dęblinie, fot. A. Barczyk, 2015

Mniszcha³⁰⁹. Wedle lustracji z 1611 roku posag matki carycy Maryny na początku drugiej dekady XVII wieku był już majątkiem narodowym. Klucz dębliński w późniejszym okresie stanowił część dóbr hetmana wielkiego koronnego Hieronima Lubomirskiego, który uzyskał ziemie w zamian za pożyczkę na rzecz Skarbu Rzeczypospolitej³¹⁰. Dalszych informacji o majątku dostarcza korespondencja Anny z Lubomirskich Małachowskiej, która w liście z 1714 roku, skierowanym do Elżbiety Sieniawskiej, podjęła próbę skłonienia magnatki do zakupu majątku w Dęblinie³¹¹.

Szczególnie ważnym momentem w dziejach dóbr było ponowne przejście przez Mniszchów w 1726 roku. Józef Wandalin Mniszech, który uzyskał wówczas prawo własności, przebywał jednak na terenie majątku już w roku

³⁰⁹ Na mocy testamentu ojca, potwierdzonego przez króla w 1579 roku, posag Jadwigi z Tarłów Mniszchowej obejmował wsie Dęblin, Modrzyce i Żdżary (Król 1937, s. 1361). Ówczesna pozycja właścicieli, o której świadczą małżeństwa dzieci – carycy Maryny i jej starszej siostry, Urszuli z Mniszchów Wiśniowieckiej – przekładała się między innymi na możliwość zamawiania dzieł sztuki, wśród nich portretów członków rodu (Gębarowicz 1981, s. 60).

³¹⁰ Według informacji przywoływanych przez Kazimierza Piwarskiego: „Na usilne prośby komisji zgodził się Lubomirski pożyczyć 50.000 talarów na *traktament* dla starszyny wojskowej w zamian za skrypt na zastaw Dęblina” (Piwarski 1929, s. 65).

³¹¹ Wskazywała, że „jest na czym pomieszkąć”. *Confer*: Ślaby 2014, s. 154.

poprzedzającym formalne przejście Dęblina – do „Marszałka W. Koronnego uprzejmie nam miłego w Dęblinie” skierowany był list królewski z listopada 1725 roku³¹². Na tej podstawie przyjęto tezę o wcześniejszej dzierżawie dóbr³¹³. Efektem decyzji o utworzeniu na tym terenie reprezentacyjnej siedziby było wzniesienie pałacu³¹⁴. Fabrykę przeprowadzono zapewne z wykorzystaniem wcześniejszej budowli mieszkalnej. Czas powstania obiektu szacowany jest w przybliżeniu na okres przed 1747 rokiem, wyznaczającym kres życia marszałka wielkiego koronnego. Możliwości finansowe właściciela, częste pobyty w majątku i aktywność fundacyjna we wcześniejszych dziesięcioleciach pozwalają jednak na przesunięcie datacji o blisko dwie dekady. Do argumentów przemawiających za powyższą tezę zaliczyć można informacje o użytkowaniu pałacu zawarte w korespondencji – jedną z nich jest zapowiedź przyjazdu córki Mniszchów, Ludwiki Potockiej. W liście przesłanym z Józefowa 15 listopada 1732 roku magnatka pisała: „nadgradzam teraz [...] oznajmując, że w środe spodziewamy się stanąć w Demblinie [*sic!*] i mieć to szczęście służenia WMMWM Państwu Dobrodziejstwu”³¹⁵.

Pałac Józefa Wandalina Mniszcha stanowił część wielkoprzestrzennego założenia, obejmującego kompozycję ogrodową. Na podstawie późniejszych projektów przekształceń, pochodzących z drugiej połowy XVIII wieku³¹⁶, można wnioskować, że już w czasach marszałka otoczenie siedziby stanowił regularny układ parterów – geometryzacja cechowała również boczne partie parku na projektach z końca stulecia, być może zachowujące wcześniejsze rozplanowanie alejek. Nieregularna linia brzegowa stawu, sztuczna wyspa i przebieg kanałów są rozwiązaniami wtórnymi (ryc. 90), które zatrzyły czytelność pierwotnego rozplanowania ogrodu³¹⁷. Schematyczny szkic,

³¹² Król 1937, s. 1362.

³¹³ *Ibidem*.

³¹⁴ Inwestycję próbowano wiązać z Antonim lub Jakubem Fontaną (Bartczakowa 1970, s. 132). Przy obecnym stanie badań i braku materiałów źródłowych weryfikacja atrybucji nie jest jednak możliwa.

³¹⁵ ZNiO 2654, s. 4. Zainteresowanie siedzibą mogło skłaniać do przebudowy obiektu wkrótce po przejściu dóbr, a zarazem w latach największej potęgi politycznej Józefa Wandalina Mniszcha – a nie w ostatnich latach życia. Co więcej, w Dęblinie Mniszchowie często odbierali i wysyłali korespondencję, a także wspominali o Dęblinie w listach z lat 20.–40. XVIII wieku (z licznych przykładów wspomnieć można: AGAD, sygn. 9856 II, s. 16, 105; Król 1937, s. 1362).

³¹⁶ Między innymi: MNW, Rys.Pol., sygn. 15651, 15821.

³¹⁷ MNW, Rys.Pol., sygn. 15651, 15652.

Ryc. 90. Plan założenia pałacowego w Dęblinie (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. A. Barczyk, 2016

którego czas powstania oszacowano na około 1750 roku, uwidacznia kanał usytuowany na osi pałacu prowadzący w stronę stawu znajdującego się po południowej stronie budynku oraz – od strony północnej – zadrzewioną aleję, będącą kontynuacją linii prostej, przerywanej przez trakt prowadzący do Bobrownik³¹⁸. Mimo zaburzonych proporcji i nieprofesjonalnego charakteru rysunek zdaje się oddawać znaczenie głównej osi widokowej. Walory krajobrazowe bez wątpienia od początku stanowiły jeden z atutów rezydencji w Dęblinie.

Po śmierci wojewody krakowskiego w 1747 roku pałac dębliński dziedziczyli kolejno syn Jan Karol (1716–1759)³¹⁹, a następnie przedstawiciel

³¹⁸ MNW, Rys.Pol., sygn. 15650.

³¹⁹ W „regestrach” sporządzonych *post fata* podkomorzego wielkiego litewskiego wyszczególniono przedmioty przewożone między Dęblinem a pałacem w Warszawie (ZNiO, sygn. DE-2569; DE-DE-4968). W dokumentach wymieniono między innymi kielichy zdobione motywami heraldycznymi, obrazy, książki, broń oraz – dominujące w wykazach – stroje Jana Karola Mniszcha.

kolejnego pokolenia, Michał Jerzy Wandalin Mniszech (1748–1806)³²⁰. Ostatni z wymienionych magnatów był odpowiedzialny za modyfikację bryły i wnętrza pałacu (plansza VIII), do którego dostawiono nowe, parterowe, monumentalne skrzydło³²¹ z salą balową, określaną mianem „sali ogrodowej zimowej” (plansze IX–X)³²². Na przełomie lat 70. i 80. XVIII stulecia powstało kilka wersji projektów przebudowy rezydencji w Dęblinie³²³. Rysunki pochodzące z dawnego archiwum rodowego z Wiśniowca prezentują propozycje przekształceń elewacji i dyspozycji wnętrza – w tym niezrealizowany plan adaptacji centralnej części północnego traktu na piętrze na potrzeby biblioteki³²⁴. Na jednym z rysunków widnieje podpis Jakuba Kubickiego (ryc. 91)³²⁵. W zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie

Z początku lat 60. XVIII wieku pochodzi także Regestr pieniędzy, w którym wspomniano wypłatę zaległego wynagrodzenia „Saxowi stolarzowi [...], Janowi Modlińskiemu mularzowi za roboty w pałacu dęblińskim” (ZNiO, sygn. DE-2567). W *Summariuszu dokumentów do substancji Ś.P. Jana Mniszcha podkomorzego W.X.Litt.* z 28 lipca 1761 roku potwierdzono istnienie materiałów dotyczących majątku oraz – najprawdopodobniej – przebudowy samej rezydencji, a przechowywanych w Wiśniowcu. W tekście wymieniono: „Fasciculus 5-tus sub litera E”, „Dokumenta do dóbr wsi Demblina [sic!] J.W. Ś.P. Mniszcha podkomo[rzego] W.X.Litt. dziedzicznych należące”, jak i „Fasciculus 6-tus sub litera F. Dokumenta do fabryki i ekonomii demblińskiej ściągające się” (ZNiO, sygn. 5771/III, s. 5).

³²⁰ Michał Jerzy Wandalin Mniszech (1748–1806) odgrywał istotną rolę na dworze Stanisława Augusta Poniatowskiego. Powszechnie wiadomo, że wpływ na poglądy magnata miało wykształcenie zdobyte w warszawskiej szkole pijarów, uzupełnione o studia zagraniczne i zwieńczone przez *Grand Tour*, podczas której miały miejsce spotkania z najwybitniejszymi uczonymi i myślicielami oświeceniowej Europy. Pośrednictwo w gromadzeniu królewskich kolekcji dzieł sztuki oraz stanowisko w Komisji Edukacji Narodowej pozwalały na podtrzymywanie stałych kontaktów z artystami i literatami. Świadectwem stosunku do narodowej kultury stało się stworzenie koncepcji Musaeum Polonicum, w której marszałek wzywał do docenienia rodzimej kultury i upamiętniania dziejów ojczyzny dla dobra przyszłych pokoleń (Mniszech 1775, *passim*).

Postaci magnata poświęcono stosunkowo dużo tekstów. Pierwsze opracowania biograficzne tworzone jeszcze za życia Mniszcha (BCz, sygn. 1748, s. 1). Ważnym źródłem pozostają też mowy okolicznościowe i materiały genealogiczne (Osiński Al. 1806; ZNiO, sygn. DE-8879) – oraz liczne zbiory zachowanej korespondencji Mniszców. Z opracowań zawierających informacje o życiu polityczno-społecznym i kulturalnym wspomnieć można: Bartoszewicz 1852; Miszczak 1963; Rosner 1976; Bratuń 2002; Barczyk 2017, *passim*.

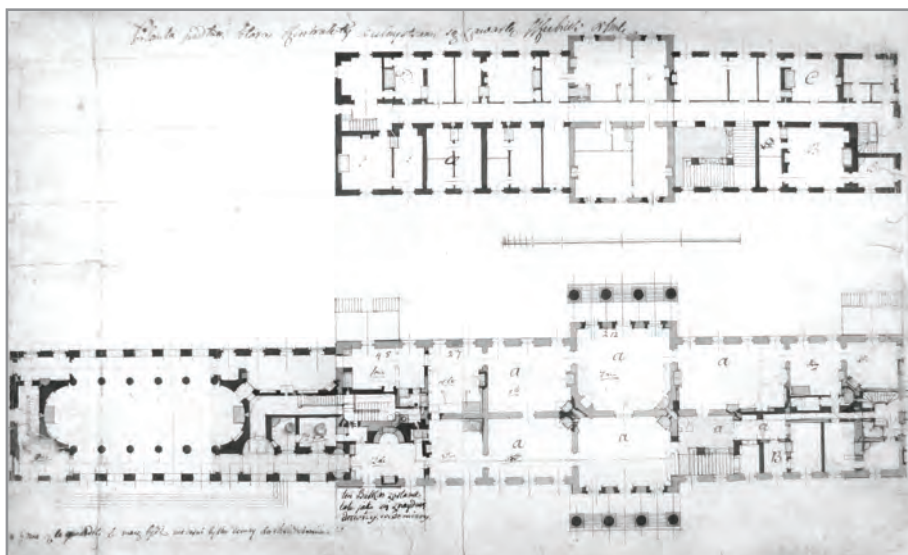
³²¹ Barczyk 2017, s. 10, 12.

³²² AGAD, AR, Dz. XXV, sygn. 4717, s. 14.

³²³ Kibort 2009; Kibort 2010, *passim*.

³²⁴ MNW, Rys.Pol., sygn. 15645, 15647.

³²⁵ MNW, Rys.Pol., sygn. 15407; Barczyk 2017, s. 12.

Ryc. 91. J. Kubicki, Pałac w Dęblinie – projekt przebudowy. Rzuty parteru i pierwszej kondygnacji (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2016

zachowały się również projekty dotyczące przekształceń otaczającego pałac krajobrazu, obejmującego wielkoskalowe założenie ogrodowe z oficynami, stawem i połączonym z nim kanałem („perspektywą do Wieprza”), usytuowanym na osi pałacu³²⁶. Wśród autorów szkiców był architekt Jan Chrystian Schuch³²⁷, pełniący od 1781 roku funkcję intendentu ogrodów królewskich³²⁸. Na terenie założenia ogrodowego zaplanowano między innymi grotty oraz chińską altanę³²⁹.

³²⁶ MNW, Rys.Pol., sygn. 15821; Barczyk 2017, s. 12.

³²⁷ Kibort 2012, s. 65.

³²⁸ Majewska-Maszkowska 1976, s. 169, 260–26; Barczyk 2017, s. 13.

³²⁹ Projekty przebudowy pałacu oraz ukształtowania założenia ogrodowego w czasach Michała Jerzego Mniszcha zostały bardziej szczegółowo omówione w monografii: Barczyk 2017, *passim*.

b. Rekonstrukcja architektury pałacu w czasach
Józefa Wandalina Mniszcha

Pałac Józefa Wandalina Mniszcha został wzniesiony na planie czworokąta. Rezydencja dęblńska była budowlą murowaną, dwukondygnacyjną. Dłuższe elewacje miały siedemnaście osi – trzy centralne wpisywały się w ryzalit, który mógł wieńczyć trójkątny przyczółek. Większa odległość pomiędzy oknami, występująca w skrajnych osiach, stanowi pozostałość bocznych, ryzalitowanych ganków, które zniwelowano w późniejszym okresie³³⁰. Otwory okienne na obu poziomach były zamknięte prosto – na parterze były wyższe³³¹. Należy podkreślić, że według teorii Aleksandra Króla w części pomieszczeń na *piano nobile* znajdowały się okna o większej skali i odmiennej, zdobnej stylistyce³³². Badacz nie sprecyzował jednak miejsca ich występowania, rodzaju dekoracji ani przeznaczenia sal, które miały być w ten sposób wyróżnione³³³. Wobec braku źródłowego potwierdzenia wyglądu w czasach Józefa Wandalina Mniszcha charakter bryły można odczytać jedynie *per analogiam* do realizacji powstających w tym okresie w kręgu budownictwa o saskiej proveniencji, widocznej chociażby w omówionym wcześniej pałacu marszałka wielkiego koronnego przy ul. Senatorskiej w Warszawie. Wedle rekonstrukcji przeprowadzonej w oparciu o badania architektoniczne i analizę zachowanych detali wszystkie ryzality ujęto po bokach boniowaniem. Wątpliwości wzbudza jednak powiązanie tych elementów z pierwszą połową XVIII wieku – powyższe rozwiązanie stanowi jedną z propozycji opracowanych dla Michała Jerzego Mniszcha³³⁴, ponadto artykulację pałaców nawiązujących do architektury Saksonii, propagowanej dzięki inwestycjom samego monarchy, sprowadzano przeważnie do międzykondygnacyjnych płycin. Oczywiście był brak uzupełniania dekoracji o bonie jednoznacznie

³³⁰ Na jednym z rysunków pomiarowo-projektowych przy ryzalicie usytuowanym po południowo-wschodniej stronie pałacu widoczny jest dopisek ręką Kubickiego: „Ten balkon zostanie tak jak się znajduje” (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407). Analogiczny układ prezentuje szkic założenia ogrodu z około 1790 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15651).

³³¹ Fotografie w zbiorach Archiwum Wojskowego w Dęblinie.

³³² Król 1937, s. 1367.

³³³ Być może w ten sposób wyróżniono reprezentacyjną salą balową lub – co mniej prawdopodobne – kaplicę.

³³⁴ MNW, Rys.Pol., sygn. 14648.

kojarzące się z włoską tradycją. Na powiązania ze środowiskiem drezdeńskim wskazują zarówno elementy formalne (partie ryzalitów), względy geograficzne (usytuowanie w niewielkiej odległości od stolicy Rzeczypospolitej), jak i przekonania artystyczne samego właściciela³³⁵.

c. Rekonstrukcja układu wnętrza i ich funkcji

Główny korpus uzyskał w przybliżeniu wymiary 55,5 na 14 metrów³³⁶. Rzuty wykonane w związku z planem przebudowy w latach 80. XVIII stulecia oraz obecna forma obiektu – mimo iż będąca efektem odbudowy po zniszczeniach wojennych (ryc. 92) – sugerują, że wnętrze pałacu od początku odznaczało się układem dwutraktowym, ze ścianą nośną przesuniętą w kierunku południowym (plansza VII). Odminną szerokość pomieszczeń znajdujących się od strony stawu i dziedzińca zrównano na drugiej kondygnacji, wprowadzając środkowy korytarz. Na osi krótszych boków umieszczono sienie poboczne o funkcjach użytkowych, najprawdopodobniej wykorzystywane do palenia w piecach. Dalsze przewody kominowe rozmieszczono symetrycznie po bokach głównej sieni, obejmującej trzy środkowe osie dłuższych elewacji.

Aleksander Król postulował tezy dotyczące występowania „sypialni z wnęką na łóżko” w zachodniej części korpusu i klatki schodowej „w środku budynku”, z przylegającą do niej biblioteką. Przedstawiona przez badacza datacja skrzydła bocznego (ryc. 93) – wzniesionego na planie prostokąta o wymiarach około 30,5 na 13,3 metra – na czasy Józefa Wandalina Mniszcha pozostaje jednak sprzeczna z zachowanymi materiałami ikonograficznymi (plansza VIII), na co zwrócił już uwagę Piotr Kibort³³⁷. Na części rzutów pałacu z drugiej połowy XVIII wieku – oraz na planach parku – zaznaczono „ogród zimowy”, lecz pozostałe koncepcje prezentują całkowity brak tej partii budowli (ryc. 94)³³⁸. Zachowały się również szkice Jakuba Kubickiego prezentujące dwa symetryczne skrzydła boczne³³⁹.

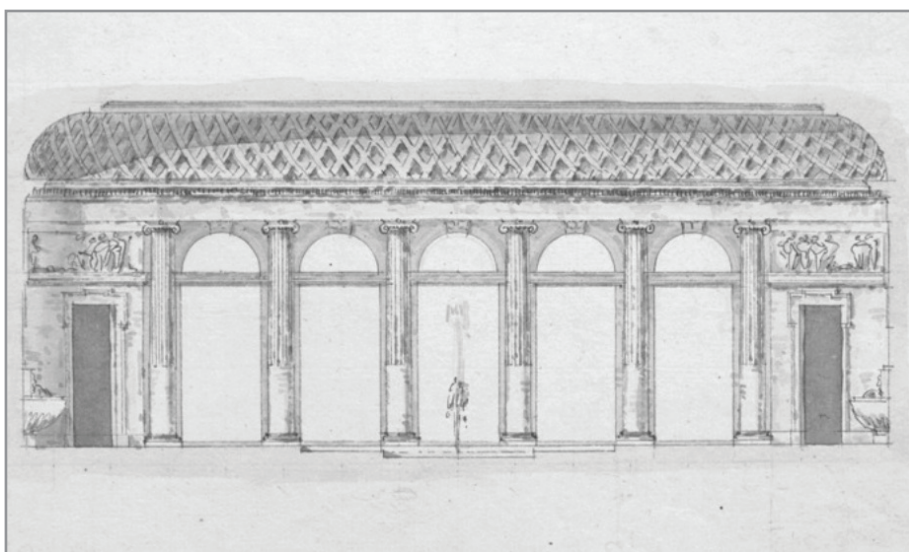
³³⁵ *Confer*: rozdział poświęcony warszawskiej rezydencji przy ul. Senatorskiej.

³³⁶ Król 1937, s. 1366.

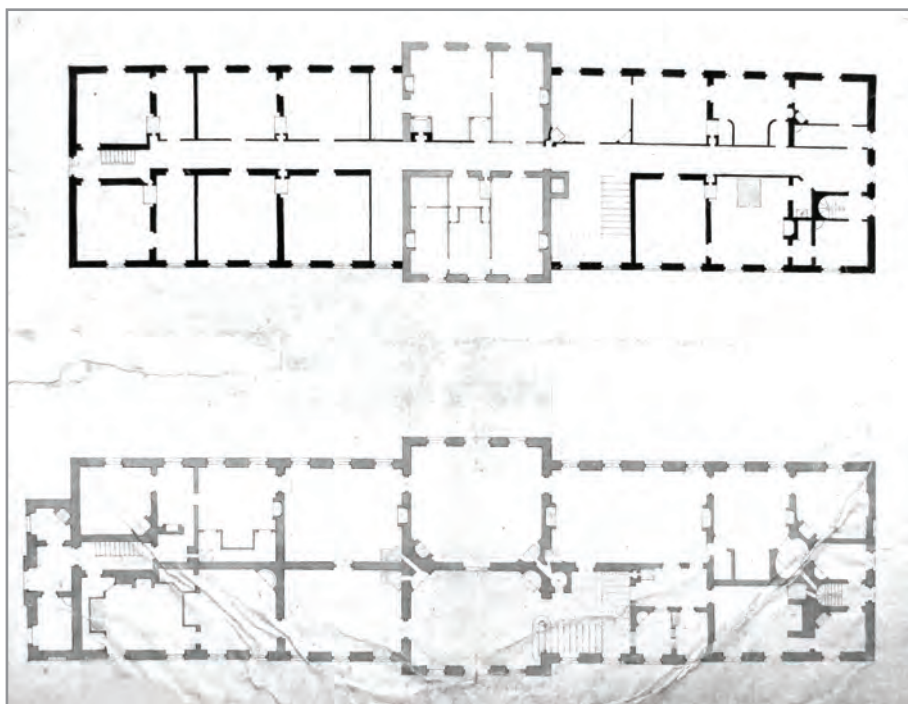
³³⁷ Kibort 2012, s. 65.

³³⁸ MNW, Rys.Pol., sygn. 15651, 15821; Barczyk 2017, s. 10.

³³⁹ MNW, Rys.Pol., sygn. 15648.

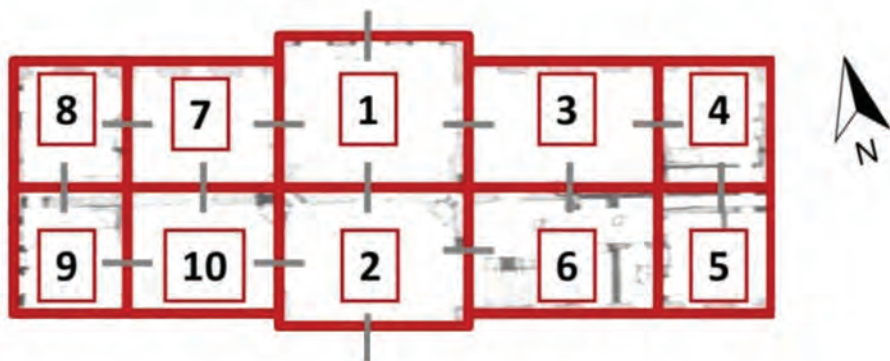

Ryc. 93. Pałac w Dęblinie – skrzydło boczne. Wnętrze. Od góry: Stan współczesny, fot. A. Barczyk, 2015; Projekt wystroju (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2016

Ryc. 94. Pałac w Dęblinie – rzuty parteru i piętra (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. A. Barczyk, 2016

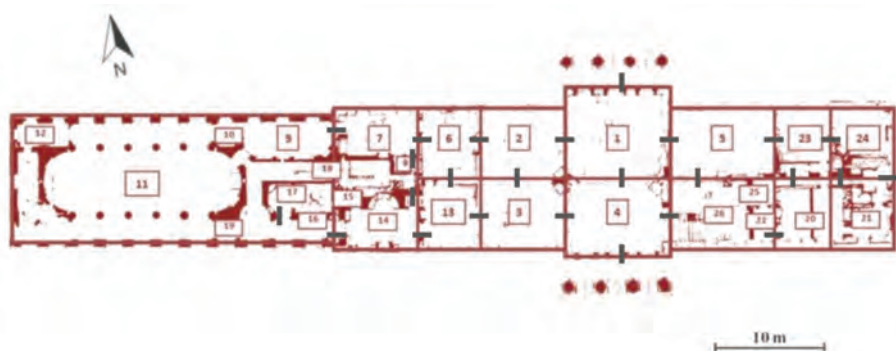
Plansza VII. Pałac w Dęblinie. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha. Oprac. A. Barczyk, na podstawie projektu przebudowy autorstwa J. Kubickiego z lat 80. XVIII wieku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407)

1. Westybul;	6. Sień z klatką schodową;
2. Wielki salon;	7. Przedpokój;
3. Przedpokój;	8. Sypialnia;
4. Sypialnia;	9. Garderoba;
5. Gabinet;	10. Gabinet.

- Pałac w czasach Józefa Wandalina Mniszcha ● Części dobudowane w II połowie XVIII wieku

Plansza VIII. Pałac w Dęblinie. Parter – rozwarstwienie chronologiczne. Oprac. A. Barczyk, na podstawie projektu przebudowy autorstwa J. Kubickiego z lat 80. XVIII wieku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407)

Plansza IX. Pałac w Dęblinie. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego na przełomie XVIII i XIX wieku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie rozbudowy autorstwa J. Kubickiego z lat 80. XVIII wieku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407) oraz inwentarza z 1807 roku (AGAD, AR XXV, sygn. 4717)

1. Sień; 2. Przedpokój 3. Pokój do muzyki; 4. Sala biliarowa; 5. Sala jadalna.

Apartament J.O. Xcia Jegomości:

6. Pokój sypialny; 7. Gabinet do pisania; 8. Garderobka; 9. Gabinet do ubierania; 10. Przechód od pokoiów [księ]cia Jmci do sali ogrodowej.

11. Sala ogrodowa zimowa; 12. Gabinet przy sali ogrodowej zimowej.

Apartament [księż]nej:

13. Pokój sypialny; 14. Gabinet łazienki JO [księż]nej Jmci; 15. Garderobka; 16. Gabinet gotowania [księż]nej Jmci; 17. Kuchenka do gotowania kawy i kuchenka do grzania wody na kąpiel; 18. Sionka; 19. Przechód do sali ogrodowej.

Apartament J.W. Pani:

20. Pokój sypialny; 21. Gabinet; 22. Garderobka.

23–24. Pokoje pod antresolem obok apartamentów J.W. Pani; 25. Sionka; 26. Schody.

Plansza X. Pałac w Dęblinie. Piano nobile – rekonstrukcja układu funkcjonalnego na przełomie XVIII i XIX wieku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie rozbudowy autorstwa J. Kubickiego z lat 80. XVIII wieku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407) oraz inwentarza z 1807 roku (AGAD, AR XXV, sygn. 4717)

1. Schody; 2. Korytarz.

Apartament zwany J.O. [księ]cia Prymasa:

3. Przedpokój; 4. Pokój sypialny [księ]cia prymasa; 5. Garderobka; 6. Korytarz.

Apartament dawny [księ]źnej Jejmości:

7. Przedpokój; 8. Pokój dawny sypialny [księ]źnej Jejmości; 9. Garderoba dawna [księ]źnej Jejmości; 10. Gabinet [księ]źny Jejmości dawny.

Pokoiki po drugiej stronie apartamentu dawnego [księ]źnej Jejmości:

11. Pokoik pod no. 13; 12. Pokoik pod no. 12; 13. Pokoik pod no. 11; 14. Pokoik pod no. 10; 15. Biblioteka; 16. Pokój sub no. 8 obok biblioteki; 17. Pokój sub no. 7; 18–19. 2 pokoiki pod no. 6; 20. Kaplica.

Apartament zwany turecki pod no 19, 20.

21. Pokój sypialny; 22. Gabinet; 23. Garderoba.

D. Dwór starościński w Jaworowie

Opozycji Józefa Wandalina Mniszcha na dworze Augusta II świadczyło nadanie przez króla starostwa jaworowskiego w 1716 roku, trzy lata po objęciu urzędu marszałka wielkiego koronnego³⁴⁰. Dobra położone około 50 kilometrów na zachód od Lwowa należały do najbardziej intratnych w ówczesnej Rzeczypospolitej. Na rangę miejsca wpływ miały jednak w pierwszej kolejności względy ideologiczne – dwór³⁴¹ jaworowski należał do ulubionych miejsc pobytu wcześniejszego właściciela, króla Jana III (ryc. 95)³⁴². Warto nadmienić, że bogatą oprawę zyskiwały wjazdy na starostwa. Jednym z nich było uroczyste wkroczenie Józefa Wandalina Mniszcha na krótko przed elekcją Augusta III, 23 września 1733 roku³⁴³.

a. Dobra jaworowskie w XVI–XVII wieku

W 1454 roku Wacław Opawski ufundował na terenie wsi kościół parafialny, nakładając na mieszkańców daninę (meszne) na rzecz świątyni³⁴⁴. Jaworów należał następnie między innymi do Piotra z Szamotuł i kasztelana poznańskiego Łukasza Górki, stając się ostatecznie częścią dóbr królewskich. W przywileju z 1569 roku potwierdzono przynależność do władzy monarszej – jako miasta otoczonego murem i mającego ratusz wzniesiony sumptem lokalnej ludności³⁴⁵. Miasto funkcjonowało na prawie niemieckim. W końcu lat 80. XVI wieku uzyskano zgodę Zygmunta III na wzniesienie cerkwi i założenie składu soli ruskiej.

³⁴⁰ ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 109; Perzanowska 1976, s. 474–475.

³⁴¹ Powyższy termin nie jest stosowany ani w źródłach, ani w literaturze. Obiekt nazywany był zamkiem albo pałacem. Forma architektoniczna drewnianego, parterowego obiektu z użytkowym poddaszem nie uzasadnia jednak stosowania powyższych nazw, oddających bardziej rangę i funkcję niż kształt królewskiej siedziby. Tym samym w niniejszej pracy posłużono się określeniem „dwór”.

³⁴² Gębarowicz 1966, s. 249; Targosz 1991, s. 103; Targosz 2011, s. 118.

³⁴³ AGAD, AR XXXIV, nr 351, s. 11.

³⁴⁴ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 3, s. 520.

³⁴⁵ Górkowie nadal pozostawali związani z Jaworowem – przykładowo Andrzej Górka-Walecki pełnił funkcję starosty w 1570 roku.

Ryc. 95. Uczta w Jaworowie (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie), wg Łoski 1883

Godne uwagi informacje dotyczące układu przestrzennego i wyglądu siedziby zawarto w lustracji z 1661 roku, wedle której obiekt określony mianem zamku – wzniesiony w konstrukcji drewnianej i nakryty gontem – był otoczony wałem oraz usytuowany nad stawem. Most od strony miasta i kościoła prowadził przez fosę³⁴⁶. Wśród pomieszczeń zlokalizowanych w przyziemiu znajdowała się „izba stołowa”. Do naroża budynku przylegał murowany skarbiec. „Zamek nad stawem wałami otoczony” odnotowano w lustracji z 1661 roku³⁴⁷. Zestawienie partii drewnianych i kamiennych oraz charakter otoczenia dworu znalazły potwierdzenie w diariuszu podróży Ulryka von Werdum z lat 1670–1677³⁴⁸. W tym czasie *in statu nascendi* był ogród włoski³⁴⁹, który wkrótce zyskał uznanie ważnych osobistości³⁵⁰. Król Jan III

³⁴⁶ Gębarowicz 1966, s. 249.

³⁴⁷ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 3, s. 521.

³⁴⁸ Informacje o podróży i diariuszu Werdum podaje: Tazbir 2003, *passim*.

³⁴⁹ *Confer*: Gębarowicz 1966, s. 246.

³⁵⁰ Deskrypcja kompozycji znajduje się w pamiętniku Poczobuta-Odlanickiego: „Ogród też dziwnej manieri, włoski, bardzo ozdobny, jako jedyny raj ziemski, tak mu wszyscy przyznawają, ma-

preferował wizyty w Jaworowie, który stał się miejscem ważnych wydarzeń politycznych³⁵¹. Pamięć o związkach króla przetrwała kolejne stulecia, znajdując wyraz nie tylko w przekazach z XVIII wieku, lecz również między innymi w *Geograficzno-statystycznym Opisie Królestwa Galicyi i Lodomerji* Hipolita Stupnickiego, wydanego we Lwowie w 1864 roku. Z inicjatywy monarchy prawdopodobnie nastąpiła rozbudowa dworu. W latach 80. XVII wieku „w najmilejszych bardzo kabinecikach” montowano nowe okna, ustawiano piece, a o dopełnienie wystroju miał się zatroszczyć malarz sprowadzony z królewskiej Żółkwi³⁵². Maria Kazimiera Sobieska dysponowała starostwem jaworowskim do śmierci w 1716 roku³⁵³. Inwentarz spisany w roku przejęcia majątku przez Józefa Wandalina Mniszcha wskazuje, że liczba pomieszczeń znacząco wzrosła w stosunku do liczby udokumentowanej w latach 60. XVII wieku³⁵⁴.

b. Rekonstrukcja dworu Jana III Sobieskiego we władaniu
Józefa Wandalina Mniszcha

Plan założenia rezydencjonalnego w Jaworowie został udokumentowany na mapie Miega, powstałej w latach 1775–1783 (ryc. 96)³⁵⁵, a także na *Planie dóbr rządowych Jaworów* (ryc. 97). Widoczny układ zabudowy pozostaje zgodny z opisem z 1716 roku, a samo ukształtowanie terenu – mimo znaczących przekształceń – pozostaje do dziś czytelne w krajobrazie. Dwór

jący w sobie różne fontanny, i altany, i salę, i ulice różnej manieri, także też chłodniki kunsztowne i kwatery, w których statuy jak żywe kupidynów i bogiń, różnych olendrów i drzewa wysmienite, których wyliczyć trudno, co samemi owocami, prócz co do zapachu, perspektywami z latarniami. Łażnia też, jedyna delicya, mająca w sobie na wodzie we środku wszystko sztukatorską robotą robione, i fontanna w altanie miasto wanny z kamienia piłowanego, obłożonem spajana” (Poczebun-Odlanicki 1877, s. 175–176).

³⁵¹ Jaworów zachował swą rangę po śmierci monarchy. Między innymi w 1711 roku przebywał tu car Piotr Wielki, planujący małżeństwo syna.

³⁵² Przewoźna-Leśniak 2013, s. 429, przyp. 19 (na podstawie: AGAD AR V, sygn. 21, nr 830).

³⁵³ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 3, s. 523; Przewoźna-Leśniak 2013, s. 428.

³⁵⁴ Inwentarz opublikował Mieczysław Gębarowicz, zaznaczając, iż dokument pochodzi z archiwum Mniszchów (Gębarowicz 1966, s. 248–254).

³⁵⁵ WK, sygn. B IXa 390.

Ryc. 96. F. von Mieg, *Mapa Galicyi* – detal (Wiener Kriegsarchiv), fot. domena publiczna

Ryc. 97. *Plany dóbr rządowych Jaworów* (Archiwum Narodowe w Krakowie),
fot. domena publiczna

Ryc. 98. Dworek myśliwski króla Jana III w Jaworowie (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie), fot. domena publiczna

położony był na południowy wschód od kościoła parafialnego, po zachodniej stronie stawu. Założenie ujęto umocnieniami na planie nieregularnego czworokąta z narożnymi bastionami, otoczonego fosą i z mostem wiodącym przez drewnianą bramę na pierwszy dziedziniec. Po obu stronach placu ustawione były po dwie oficyny, wśród nich obiekty pełniące funkcje mieszkalne, określane mianem rezydencji i należące niegdyś do Marii Kazimiery de Arquien i Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej³⁵⁶. Kompleks zabudowań uzupełniały: kordegarda, brama i most, który ponad kolejną fosą prowadził na drugi dziedziniec, ujęty od strony stawu oficyną kuchenną. Na osi założenia, poza obrysem umocnień, znajdował się regularny, czterokwaterowy ogród³⁵⁷.

Główna siedziba była modrzewiowym, jednokondygnacyjnym dworem krytym gontem (ryc. 98). Dodatkową przestrzeń zapewniały dobudówki

³⁵⁶ Gębarowicz 1966, s. 250.

³⁵⁷ *Ibidem*, s. 251.

– wśród nich murowany skarbiec – oraz użytkowe poddasze. Przez ganek wchodziło się do sieni poprzedzającej pokoje mieszkalne. Funkcji większości sal nie sprecyzowano, jakkolwiek inwentarz pochodzący z maja 1716 roku pozwala na odtworzenie ogólnego obrazu dyspozycji wnętrza. W trakcie północnym – od strony ogrodu – znajdowała się sypialnia wyposażona w dwa kominki i piec „olenderski”, zdobiony motywem ptaków. Z „alkowy” możliwe było przejście na galerię o czterech oknach, z której rozciągał się widok na partery w typie włoskim. Do ogrodu prowadziły drzwi otwierające się na niewielki ganek ze schodami. Do niej przylegały „pokoje średnie ciemne” oraz „alkierzyk”. W narożu usytuowana była sala wyłożona posadzką z drewna, tworzącą układ szachownicowy. W dalszych pomieszczeniach (pokoje „ku skarbcowi”, pokoje „od skarbcza”) znajdowały się w większości piece „olenderskie” barwy białej lub zielonej. Najbardziej interesująco prezentowały się wnętrza określone mianem „farfurowych”³⁵⁸ – wedle inwentarza z 1716 roku należały do nich: „pokój farfurowy, który jako pierwszy był bez farfur; drzwi 3, okien dwie [*sic!*], komin kryty farfurowy”³⁵⁹. Okładziny powstałe najpewniej w latach 80. XVII wieku stanowiły obok Wilanowa i Żółkwi najwcześniejsze przykłady zastosowania fajansowych płytek w wystroju wnętrza na terenie Rzeczypospolitej³⁶⁰. Wprowadzenie ceramicznych dekoracji ściennych w trzech siedzibach Jana III Sobieskiego przyczyniło się do popularyzacji tego rodzaju zdobień – ich recepcję w kolejnym stuleciu można było dostrzec w licznych rezydencjach magnackich³⁶¹.

Wyższa kondygnacja, zlokalizowana w obrębie poddasza, obejmowała zaledwie trzy pokoje, z których dwa pełniły funkcje sypialni z wydzielonymi alkowami. Do głównej bryły dworu przylegał murowany, podpiwniczony skarbiec o trzech izbach, nakryty odrębnym dachem. Z dziedzińca – od strony zachodniej elewacji określonej mianem „drugiej facjaty wysokiej” – dostępna była sala jadalna („izba stołowa”), do której przylegał kredens.

³⁵⁸ Katarzyna Przewoźna-Leśniak postulowała, iż w siedzibie jaworowskiej cztery sale były w całości licowane farfurami – trzy pokoje oraz gabinet (Przewoźna-Leśniak 2013, s. 428). Wedle nowszych interpretacji płytkami pokryte było co najmniej jedno pomieszczenie (Oczko 2018, s. 147), zatem w pozostałych wnętrzach określonych mianem farfurowych być może jedynie wybrane elementy były wykonane w tej technice, na przykład kominki.

³⁵⁹ Gębarowicz 1966, s. 250–251.

³⁶⁰ Przewoźna-Leśniak 2013, s. 433–434.

³⁶¹ Oczko 2018, *passim*.

Program funkcjonalno-ideowy siedziby uzupełniały pomieszczenia dostawione od strony stawu – murowany gabinet oraz kaplica z przejściem na galerię³⁶². W dalszej części dokumentu z 1716 roku wyszczególniono efekty prac remontowych, podczas których wymieniono pokrywający dach gont, wprawiono znaczną liczbę nowych okien i odrestaurowano uszkodzone posadzki³⁶³. Odnowiono też flizy na ścianach i kominku³⁶⁴. Informacje dotyczące majątku występują także w korespondencji związanej z budową pałacu przy ul. Senatorskiej w Warszawie, przesyłanej przez Rybczyńskiego. Z dóbr przekazywano pieniądze na fabrykę³⁶⁵ oraz same materiały – 19 marca 1718 roku wskazano, że „posadzka ma być z Jaworowa”³⁶⁶.

Na prestiżową pozycję dóbr w pierwszej połowie XVIII stulecia miały wpływ zarówno względy finansowe, lokalizacja przy trakcie wiodącym do Lwowa, jak i odniesienia do postaci Jan III Sobieskiego. Mimo stosunkowo skromnej skali założenia i samego dworu przejęcie majątku obdarzonego tak silną spuścizną ideową prowadziło do umocnienia pozycji marszałka wielkiego koronnego. Jaworów miał duże znaczenie w czasach Józefa Wandalina Mniszcha, którego obecność na terenie dóbr potwierdza zachowana korespondencja. Jeszcze za życia magnata w miejscowej farze, w której sakrament chrztu przyjął w 1678 roku królewicz Aleksander Sobieski³⁶⁷, do wspólnoty

³⁶² Gębarowicz 1966, s. 252.

³⁶³ *Ibidem*, *passim*.

³⁶⁴ Oczko 2018, s. 14.

³⁶⁵ ZNiO, sygn. 2697/II, k. 24.

³⁶⁶ *Ibidem*, k. 39.

³⁶⁷ Do relacji oddających codzienne życie Jaworowa podczas pobytu króla należy pamiętnik Jana Władysława Poczubuta-Odlanickiego, który przebywał w majątku od 14 kwietnia do 24 maja oraz od 29 maja do 21 czerwca 1684 roku. W tych dniach Jan III Sobieski przyjmował poselstwo od władcy Hiszpanii w osobie grafa Montekulego, wizyty posłów polskich i zagranicznych, przedstawicieli Kapituły Krakowskiej i Walerina – posła carskiego. W trakcie spotkań z królem w dobrach jaworowskich polscy magnaci uzyskiwali tu również awanse, czego przykładem pozostaje zapowiedź mianowania Marcjana Aleksandra Ogińskiego, ówczesnego wojewody trockiego, kanclerzem Wielkiego Księstwa Litewskiego, co nastąpiło 15 maja tego samego roku. Dwór z ogrodem włoskim stał się wreszcie scenograficzną oprawą uczt, dla których zapewniano odpowiedniej rangi oprawę muzyczną. Poczubut-Odlanicki uroczystość z udziałem Montekulego scharakteryzował słowami: „Dnia 30 *prae-sentis* [kwietnia] był bankiet solenny u Króla Jegomości w ogrodzie, pod przysionkami namiotów tureckich wezyrskich [...], na którym bankiecie, różne muzyki koncerty wygrywały. Osobliwie śpiewał pięknie Klementini, śpiewak na całą Europę sławny, i na sławę Króla Jegomości i całego narodu polskiego tu przyjechał [...]” (Poczubut-Odlanicki 1877, s. 172). Przyjęcia w Jaworowie uwieczniano na

Kościół włączony został wnuk marszałka wielkiego koronnego. Jak wskazują nieznane dotychczas źródła – pochodzące najpewniej z archiwum pałacowego w Wiśniowcu – podczas ceremonii, która odbyła się w roku 1742, otrzymał imiona Józef Jan Nepomucen Tadeusz Ignacy Andrzej Bobola³⁶⁸. W drugiej połowie XVIII stulecia majątek utracił swą rangę, co dokumentują inwentarze sporządzone *post fata* Jana Karola Mniszcha³⁶⁹ oraz opis dóbr z 1771 roku³⁷⁰.

E. Brzostowica Wielka – dwór wiejski w pobliżu miasta sejmowego Grodna

Miejscem regularnych pobytów Józefa Wandalina Mniszcha i jego małżonki była Brzostowica Wielka. O znaczeniu ośrodka zadecydowała lokalizacja, jako że Brzostowica była położona przy trakcie handlowym i oddalona od Grodna o około 60 kilometrów. Jako usytuowana na południe od Grodna znakomicie nadawała się na miejsce odpoczynku w trakcie podróży na sejm lub podczas wizytacji innych własnych siedzib (Łaszek, Jaworowa, Warszawy).

a. Dziedzictwo litewskiego rodu Chodkiewiczów i losy dóbr

W XV wieku, z nadania Aleksandra Jagiellończyka, wieś należała do Chodkiewiczów³⁷¹. W samej Brzostowicy pochowany został między innymi zmarły w 1660 roku kasztelan wileński Jan Kazimierz Chodkiewicz – syn wojewody wileńskiego Krzysztofa oraz Elżbiety z Kisków, a zarazem ojciec

przekazach ikonograficznych, wśród nich na słynnym płótnie z wyobrażeniem *Uczty Jana III Sobieskiego* z udziałem Marii Kazimiery i królewicza Jakuba, zorganizowanej w altanie ogrodowej 6 lipca 1684 roku.

³⁶⁸ Dokument w zbiorach prywatnych prof. Mariana Wołkowskiego-Wolskiego, któremu dziękuję za udostępnienie tegoż źródła.

³⁶⁹ Dużo przedmiotów z Jaworowa znajdowało się na przykład w pałacu wiśniowieckim (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, *passim*).

³⁷⁰ Gębarowicz 1966, s. 247.

³⁷¹ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 1, s. 422.

Anny Mniszchowej³⁷². Jej mężem był Jerzy Mniszech³⁷³ – rodzic marszałka wielkiego koronnego, który odziedziczył wielkobrzostowickie dobra.

Po śmierci Józefa Wandalina Mniszcha Wielka Brzostowica przeszła na własność jego syna, marszałka nadwornego koronnego Jerzego Augusta. Następnie stanowiła posag Józefiny z Mniszchów³⁷⁴, wydanej za Stanisława Szczęsnego Potockiego³⁷⁵. Jedną z przedstawicielek rodu Potockich, na którego własność przeszły dobra, Ludwika, poślubiła w 1793 roku Józefa Dominika Kossakowskiego³⁷⁶. W rękach tej rodziny Brzostowica Wielka pozostawała w kolejnych stuleciach. W latach 1899–1901 zbudowano na terenie majątku nowy pałac Kossakowskich o formach neogotyckich. W obręb murów włączono zachowaną część dawnego dworu Chodkiewiczów-Mniszchów³⁷⁷.

b. Zabudowania w Brzostowicy w dobie Mniszchów

Na skutek małżeństwa przedstawicielki rodu Chodkiewiczów – córki wspomnianego powyżej Jana Kazimierza, kasztelanówny wileńskiej Anny – Brzostowica została przejęta przez Jerzego Mniszcha. Majątek odziedziczył następnie marszałek wielki koronny, Józef³⁷⁸. Co istotne, ważną była warstwa ideowa związana z genezą miejsca – aktualna pozostawała pamięć o skoligowanych Chodkiewiczach. Korespondencja potwierdza pobyt Józefa Wandalina Mniszcha między innymi w roku 1726, w którym nad Niemnem odbywał się sejm. 19 września magnat zatrzymał się w ratuszu. W liście do Konstancji z Tarłów przedstawił opis wsi. Następnego dnia przesłał już wiadomość z samego Grodna, wyrażając niezadowolenie z powodu braku odpowiedniego przygotowania na wizytę brzostowickiego dworu,

³⁷² Jan Kazimierz Chodkiewicz (1616–1660) – ojciec Anny, która wyszła za Jerzego Mniszcha (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109).

³⁷³ ANK, sygn. 178, s. 2.

³⁷⁴ Józefina z Mniszchów Potocka (1752–1798) – córka Jerzego Augusta i Marii Amalii z Brühlów (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110).

³⁷⁵ Stanisław Szczęśny Potocki (1752–1805) – syn wojewody kijowskiego Franciszka Salezego.

³⁷⁶ Klempert 2016, s. 193.

³⁷⁷ *Ibidem*, s. 199–200.

³⁷⁸ Perzanowska 1976, s. 474, 477.

do którego „nawet stołów nie posprowadzano”³⁷⁹. W tym okresie trwały prace wykończeniowe przy nowej, wzniesionej na terenie wsi siedzibie, jakkolwiek starsza – odznaczająca się dogodniejszym położeniem i większą skalą – nie utraciła funkcji użytkowych. W liście z 20 września 1726 roku marszałek relacjonował: „Dwór ten nasz dawny, dość będzie dla nas wygodny, nowy także dość dobry i przestronny, ale komunikacja [...] być nie może, bo dalej od naszego [...]; po panu Szretterze dworek odebrany i dalej wygodny”³⁸⁰. Na terenie dóbr znajdowały się także dawny dwór Szrettera, będący w dyspozycji Mniszchów, oraz zabudowania gospodarcze³⁸¹. Starszy z obiektów mieszkalnych był zapewne dworem modrzewiowym. 26 września Józef Mniszech pisał do małżonki: „My możemy stać w tym dawnym dworze, daleko dla nas wygodniejszym i przestrzennym, tamte drugie dwa, nowy i Szretterowski i dalsze i daleko mniejsze jest stajnia. Za przyjazdem, da Bóg, według woli swojej rozporządzisz”³⁸².

³⁷⁹ ZNiO, sygn. 2646/I, s. 86.

³⁸⁰ *Ibidem*.

³⁸¹ *Ibidem*, s. 90.

³⁸² Aftanazy 1992, s. 30; Klempert 2016, s. 200.

ROZDZIAŁ 3

JÓZEF WANDALIN MNISZECH – KONESER I INICJATOR FUNDACJI

Spośród pałaców Józefa Wandalina Mniszcha najbardziej spektakularną realizacją była bez wątpienia omówiona wyżej „fabryka” w Warszawie przy ul. Senatorskiej. Pozycję właściciela warszawskiej rezydencji odzwierciedlały kolejno wybór lokalizacji, nadanie obiektowi nowatorskich form o drezdeńskiej proveniencji, kompozycja ogrodowa oraz kształtowanie i anektowanie przestrzeni otaczającej siedzibę. Wcześniej podczas przyjazdów do stolicy wraz z Augustem II miejscem zamieszkania stawał się Zamek Królewski¹. Mimo prestiżu miejsca zakres obowiązków przynależnych marszałkowi wielkiemu koronnemu tym wyraźniej skłaniał do stworzenia reprezentacyjnej siedziby, podporządkowanej funkcjom ceremonialnym. Rezydencja Mniszchów zyskała uznanie współczesnych, została zaliczona do najbardziej reprezentacyjnych siedzib magnackich i w konsekwencji uwieczniona na panoramach C.F. Hübnera oraz F.C. Schmidta, a po zmianie pokrycia dachowego przez syna Józefa, Jerzego Augusta Mniszcha – na słynnym obrazie Canaletta². Charakter bryły i kompozycji przestrzennej poświadcza rolę Saksonii i wywodzących się z niej budowniczych w rozwoju sztuki Warszawy w okresie panowania Wettynów, zyskującą uzasadnienie w sferze polityki i zainteresowań kulturalnych magnatów.

¹ Rafałowiczówna 2000, s. 90.

² Zamek Królewski w Warszawie, nr inw. ZKW/451.

Dzięki nowatorskim rozwiązaniom konstrukcyjnym pałac stał się ważnym przykładem recepcji architektury Drezna na terenie Rzeczypospolitej.

Rezydencje są oczywiście trwałym świadectwem mecenatu, należy jednak podkreślić, że Mniszech posiadał ceniony dwór – miał między innymi własną kapelę oraz nadwornego lekarza, którego wedle informacji zachowanej w korespondencji sprowadzono z Krakowa. Pałac przy ul. Senatorskiej stał się miejscem, w którym podejmowano zagranicznych dyplomatów – wśród nich nuncjusza papieskiego Fabriciusa Serbelloniego³, który zdobył znaczącą pozycję na dworze Augusta III⁴. Spotkanie z kardynałem, poprzedzające audiencję u króla, miało miejsce 22 lutego 1739 roku⁵. Józef Wandalin Mniszech wykazywał zaangażowanie w życie kulturalno-towarzyskie jako uczestnik i organizator przyjęć, z których najważniejsze wiązały się z osobą króla⁶. 24 stycznia 1736 roku marszałek urządził bal w oktavie koronacji Augusta III⁷. W spisywanych dwie dekady wcześniej i przekazywanych Elżbiecie z Lubomirskich Sieniawskiej relacjach z życia stolicy wspomniane zostały między innymi bankiety z 27 kwietnia 1713 roku⁸ oraz 16 sierpnia 1715 roku, na którym „wszystkie państwo było”⁹. Z okazji kończącego się karnawału w dniach 3–5 marca tego samego roku odbyły się między innymi: poczęstunek przygotowany z inicjatywy Mniszcha w sali poselskiej (niedziela), bale

³ Fabricius Serbelloni (1695–1775) – kardynał, nuncjusz Stolicy Apostolskiej w Rzeczypospolitej w latach 1738–1746. Został pochowany w rzymskim kościele San Carlo al Corso. Odpowiadając na inicjatywę Ignacia Rodriquesa przyczynił się do wydania żywotu królowej Rychczy, oferując znalezienie tłumacza zdolnego do opracowania wersji niemieckojęzycznej. W publikacji poświęconej królowej Marii Kazimierze postanowiono uwzględnić niedawno odkryte materiały źródłowe. Wybór charakteru edycji stanowił wynik decyzji zarówno naukowej i religijnej, jak i polityczno-ideowej, wyrażającej się w planowanej recepcji tekstu na dworze drezdeńskim. *Confer*: Roszak 2012, s. 74–75, 102.

⁴ Żórawska-Witkowska 2012, s. 111.

⁵ Wiśniewski 2007, s. 47.

⁶ Józef Wandalin Mniszech uczestniczył w spektaklach wystawianych na Zamku Królewskim w Warszawie między innymi z okazji urodzin króla (Żórawska-Witkowska 2012, s. 108–109). Marszałek wielki koronny był też odpowiedzialny za regulację życia kulturalno-towarzyskiego – po śmierci cesarza Karola VI ogłosił żałobę i wydał zakaz muzyki w lokalach publicznych (*ibidem*, s. 113, 270).

⁷ *Ibidem*, s. 403.

⁸ Rafałowiczówna 2000, s. 35.

⁹ *Ibidem*, s. 102.

wydane przez króla (poniedziałek) i przez Konstancję z Tarłów Mniszchową (wtorek). Szczególną uwagę obserwatorów zwróciła oprawa ostatniego z przyjęć, bezpośrednio poprzedzającego Środę Popielcową. Całonocną celebrację rozpoczęto od przejazdu wozami okrytymi gałęziami iglaków. Splendoru wydarzeniu dodały wystrzały z dział i obecność chorągwi – wśród nich tatarskich, tureckich i murzyńskich, które ustawiono od kościoła Bernardynek przy pl. Zamkowym¹⁰. Marszałkowa wielka koronna dostępowała również zaszczytu udziału w uroczystościach na dworze królewskim – wedle „Kalendarza” na rok 1740 na urodzinowy obiad Augusta III, na którym zjawili się 84 gości, została podjęta jako jedna z 8 kobiet (obok między innymi samej królowej oraz królowny Marii Anny)¹¹.

Marszałek wielki koronny był inicjatorem wznoszenia świątyń zakonnych na terenie posiadanych dóbr. Wśród zasług podkreślanych w mowie pogrzebowej wspomniano o brzostowskim kościele Braci Mniejszych¹². Filię tamtejszej parafii stanowiła oddalona o kilkanaście kilometrów Rudawa, w której z fundacji Mniszcha powstał klasztor Reformatów¹³. Magnat wykazywał zainteresowanie kwestiami artystycznymi, doceniając obiekty architektoniczne. Uznane wzbudzały między innymi nowo powstałe rezydencje w Grodnie. Prawdopodobnie Mniszech należał do grona osób nadzorujących budowę nowego skrzydła Zamku Królewskiego w Warszawie¹⁴. To wszystko sprawiło, że zależało mu na zatrudnieniu najlepszych w swoim fachu architektów i budowniczych. Na przywołanie zasługuje – ilustrujący powyższe zjawisko – list skierowany do Józefa Wandalina Mniszcha przez Grabieńskiego, opatrzony datą 22 lutego 1726 roku. Nadawca, fundator świątyni Świętej Trójcy w Czudcu, relacjonował:

¹⁰ *Ibidem*, s. 85.

¹¹ Żórawska-Witkowska 2012, s. 108.

¹² „Już hojnością na Domy Boże [...]. Świątynie Boże, a przy tym czci Jego w synach Franciszka fundowanych w Brzostowicy, czyli nie wielkiej hojności i miłości ku Bogu dokument?” (Trembiński 1747, s. 26).

¹³ 29 lipca 1726 roku Józef Wandalin Mniszech informował: „Z Rzymu odebrałem rezolucję do fundacji w Rudawie reformatów” (ZNiO, sygn. 2646/I, s. 51).

¹⁴ Powyższą tezę przedstawiał prof. Jakub Sito podczas wykładu „Przemiany architektoniczne Zamku Królewskiego w Warszawie za panowania Augusta III”, wygłoszonego w tytułowym obiekcie razem z mgrem Piotrem Ługowskim 8 grudnia 2016 roku.

Na rekwizycję WMM Pana zaleciłem magistrzowi fabryki kościoła czudeckiego, aby jechał z abrysem do WMM Pana, z którym samym będzie campus do rozmówienia się strony tego abrysu y dalszej [...] podobnegoż kościoła roboty. Dając mu należyte zalecenie, że doskonały in arte sua dość pięknie i chwalebnie wystawiwszy fabrykę kościoła czudeckiego, którą widziało Państwo Marszałkowstwo same przejeżdżając do Warszawy i jak mam z relacy było z wielkim upodobaniem. Co doniósłszy zostawam z należytym respektem¹⁵.

Lokalizacja fabryki okazała się kluczowa, Czudec bowiem położony był około 60 kilometrów na północ od Dukli, przy trakcie wiodącym w stronę stolicy. Józef Wandalin Mniszech wspierał obiekty sakralne, przyczyniając się do powstania między innymi bernardyńskiego sanktuarium św. Jana w Dukli¹⁶. Z jego inicjatywy powstały także świątynia Braci Mniejszych w Brzostowicy – wysławiana w kazaniu wygłoszonym na pogrzebie marszałka¹⁷ – oraz kościół Reformatów w Rudawie¹⁸. Odbiór „rezolucyi na fundację” został zrelacjonowany w liście do żony z 29 czerwca 1726 roku¹⁹. Inwestycje prowadzone na terenie własnych dóbr były wyrazem zarówno rzeczywistej pobożności, jak i manifestacją własnego statusu. Za nieprzypadkowy należy uznać wybór lokalizacji nowo powstałego kościoła w Dukli, wzniesionego na darowanym przez Mniszcha gruncie²⁰. W efekcie podróży przybywający do pałacu zarówno od północy, jak i południa mijali świątynię zakonną lub farę pw. św. Marii Magdaleny. Oba kościoły zostały usytuowane przy trakcie i oddalone były od głównego korpusu siedziby o około 100 i 350 metrów. Należy przy tym zaznaczyć, że teren założenia rezydencjonalnego z fortyfikacjami zaczynał się znacznie bliżej. Wizualne nawiązanie zachowywały także obiekty o wcześniejszej genezie, wśród nich zamek i kościół w Laszkach Murowanych – jakkolwiek położenie budowli było efektem działań podjętych przez antenatów, sytuacja w chwili przejścia dóbr bez wątpienia była jednym z czynników skłaniających do zainteresowania formą architektoniczną, troską o wyposażenie

¹⁵ ZNiO, sygn. 2693, k. 156.

¹⁶ APBK, sygn. III-1, s. 2–3.

¹⁷ Trembiński 1747, s. 26.

¹⁸ Perzanowska 1976, s. 477.

¹⁹ ZNiO, sygn. 2646/I, s. 51.

²⁰ *Confer*: APBK, sygn. III-1, s. 2–3.

i zapewnienie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni. Zagadnienie znaczenia fundacji kościelnych prowadzących do sakralizacji danych dóbr i upamiętnienia samego Józefa Wandalina Mniszcha – w sferze materialnej poprzez dominantę architektoniczną, a w duchowej przez modlitwę konwentu w intencji dobroczyńcy – wykracza jednak poza cel niniejszej pracy i może w tym miejscu zostać wyłącznie zasygnalizowane.

Przedmiotem szczególnego zainteresowania były również obrazy, a zwłaszcza portrety. Imponująca kolekcja została zgromadzona w Laszkach Murowanych. Zbiory odziedziczone po antenatach były stale uzupełniane o wizerunki Mniszchów, przedstawicieli skoligowanych rodów oraz monarchów. W piśmie przesłanym z Podhorzec 16 kwietnia 1737 roku Anna z Lubomirskich Rzewuska²¹, „serdecznie kochająca wnuczka i najniższa podnóżka” – córka Teresy z Mniszchów i Józefa Lubomirskiego – spieszyła z wyjaśnieniem: „Portretu mojego tak prędko nie będzie malarz malował, ponieważ mnie nie potrafi w tym terminie, jak teraz zostaję, ale da Bóg, jak po połogu cokolwiek do zdrowia przyjdę, to i swój i męża mego wraz obydwu odeślę”²². Płótna obrazujące oboje małżonków, być może tożsame z przywołanymi w tekście, znajdowały się w 1828 roku w pałacu wiśniowieckim²³. Z kolei z rezydencją warszawską można powiązać portrety hetmanów, których skopiowanie z obrazów będących własnością pani Radogoskiej polecał Józef Wandalin Mniszech w liście do żony z 1727 roku²⁴. Na obrazach przedstawieni byli między innymi Jabłonowski, Sieniawski, Potocki i Lubomirski. Jako marszałek wielki koronny Mniszech był także pośrednikiem pozyskującym malowidła dla króla. Z polecenia Augusta II między innymi zwrócił się w 1731 roku z pytaniem o portret do ówczesnego koniuszego wielkiego litewskiego, Michała Kazimierza Radziwiłła²⁵. W odpowiedzi,

²¹ Anna z Lubomirskich Rzewuska (1714–1763) – małżonka Wacława Rzewuskiego (1705–1779), wojewody podolskiego, hetmana polnego koronnego.

²² ZNiO, sygn. 2666/I, s.n.

²³ AGAD, AZ, sygn. 2901, s. 981, poz. 107–108; Barczyk 2017, s. 138. List nie precyzuje, do której siedziby przeznaczono portret. Możliwe, że pierwotnie ekspozowano je w Warszawie bądź Dęblinie, skąd mogły być przeniesione do Wiśniowca.

²⁴ ZNiO, sygn. 264/I, s. 108.

²⁵ ZNiO, sygn. 2662, s. 9. Informacje o życiu i osobowości Michała Kazimierza „Rybeński” Radziwiłła (1702–1762) podają między innymi: Dymnicka-Wołoszyńska 1987; Zielińska T. 1997, s. 322–323; Zuba 2002; Bernatowicz T. 2011, *passim*.

w liście przesłanym z Mińska „Rybeńko” wyraził zadowolenie z propozycji, obiecując zamówienie i przesłanie obrazu oraz kierując do adresata słowa prośby: „o tę suppli[kuję] łaskę, ażebyś mnie i interessa moje w jednostajnej zawsze miał protekcji, którą się zaszczytam”²⁶. 9 września tego samego roku do marszałka wielkiego koronnego napisał Antoni Pocięj²⁷, potwierdzając odbiór korespondencji „z affektacją Króla Imci o przesłanie portretu Śp. stryja mego”²⁸. Oczekiwaną podobiznę zmarłego w 1730 roku Ludwika Konstantego Pocięja, hetmana wielkiego litewskiego²⁹, wykonaną przez malarza Skorupskiego niezwłocznie przesłano – zapewne do skopiowania – prosząc o możliwość odzyskania portretu³⁰. Dostęp do artystów dworskich stwarzał ponadto możliwość zamawiania dzieł przeznaczonych dla samego Mniszcha.

²⁶ ZNiO 2662, s. 9.

²⁷ Antoni Pocięj (zm. 1749) – strażnik litewski, regimentarz wojsk litewskich w czasie konfederacji dzikowskiej. Najstarszy syn Kazimierza Aleksandra. Fundator cerkwi w Różance, uposażył kościół św. Ludwika we Włodawie.

²⁸ ZNiO, sygn. 2652, s. 50.

²⁹ Ludwik Konstanty Pocięj (1664–1730) – hetman polny litewski, wojewoda wileński, w 1714 roku marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sowa 1982–1983, s. 38–39.

³⁰ ZNiO, sygn. 2652, s. 50.

CZĘŚĆ III

„SENATOR PIERWSZY, OD POTOMNOŚCI GODZIEN W CEDRZE WIERSZY” – JERZY AUGUST WANDALIN MNISZECH (1715–1778)

Postać pierworodnego syna Józefa Wandalina Mniszcha obecna jest w licznych pracach historycznych poświęconych sytuacji politycznej Rzeczypospolitej w czasach saskich¹. Do najważniejszych opracowań podejmujących tematykę kierowanej przez niego kamaryli należy monografia Marii Czepe². Na analizę zasługuje w pierwszej kolejności – dotychczas marginalizowana – działalność fundatorska magnata, a zwłaszcza tworzona pod jego auspicjami architektura rezydencjonalna. Budownictwo okolicznościowe towarzyszyło z kolei ceremonialnym wjazdom na starostwa. Równocześnie już na wstępie warto podkreślić zainteresowanie marszałka nadwornego różnymi dziedzinami kultury, wśród nich teatrem – sztuki wystawiano na mniszchowskim dworze w Dukli³. Jerzy August nie zapominał o wspieraniu artystów, takich jak Michał Lacroix, który dzięki Mniszchowi mógł kształcić się w Scuola del Nudo na Kapitolu⁴.

¹ Z nowszych opracowań wspomnieć można chociażby: Kobierecki 2000, s. 174; Szwaciński 2012, s. 36–37; Kuras 2013, s. 65; Szwaciński 2016, s. 109; Szwaciński 2019, s. 29.

² Czepe 1998, *passim*.

³ PAU, sygn. 250, *passim*; Żółkoś 2011, s. 52.

⁴ Bernatowicz A. 2013, s. 118–134.

ROZDZIAŁ 1

RYS BIOGRAFICZNY

Urodzony w 1715 roku Jerzy August (ryc. 99), syn Józefa Mniszcha i Konstancji z Tarłów⁵, początkowo kształcił się pod kierunkiem pijara, ks. Demetriusza Koli⁶. Ważnym etapem edukacji była *Grand Tour*, która objęła Drezno, Pragę, Wiedeń, Wenecję i Rzym. Interesującym świadectwem podróży jest *Instrukcja z potrzebnymi przestrogami [...] Jerzemu Mniszchowi, podkomorzemu litt., wyjeżdżającemu do cudzych krajów przy pożegnaniu z benedykcyjną oycowską dana do pilnej uwagi y obserwy zalecona od [...] Jozefa Wandalina Mniszcha, marszałka wielkiego koron.*, wydana drukiem w 1736 roku⁷. Dość wcześnie rozpoczęła się kariera polityczna magnata. Już w 1729 roku otrzymał od ojca starostwo sanockie. W 1730 roku był prezentowany w Dreźnie, gdzie był obecny na odbywających się wówczas manewrach⁸. 21 kwietnia 1732 roku nadano Mniszchowi funkcję łowczego wielkiego koronnego⁹. Z kolejnych awansów warto wspomnieć podkomorstwo wielkie litewskie, uzyskane cztery lata później¹⁰.

⁵ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110; PAU, sygn. 1128, s.n.; Dworzaczek 1959, plansza 137.

⁶ Demetriusz Franciszek Kola (1699–1766) – poeta, pisarz, autor dzieła *Traktat krótki o heraldyce, to jest o herbach rodowitych* (Jarzęcka 1987, s. 266).

⁷ Mniszech 1736, *passim*.

⁸ Czeppe 1998, s. 17.

⁹ Czaplińska 1976b, s. 470.

¹⁰ Wówczas młodszy brat Jerzego Augusta, Jan Karol, przejął stanowisko łowczego wielkiego koronnego.

Ryc. 99. Jerzy August Mniszech (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. domena publiczna

Również w 1736 roku poślubił Bihildę z Szembeków¹¹, co zaowocowało przejściem znacznego posagu wraz z intratnymi królewszczynami i starostwem grudziądzkim¹². W samym Grudziądzu Jerzy August zaznaczył swoją obecność poprzez fundację klasztoru i kościoła Reformatów¹³. W latach 40. Mniszech mieszkał wraz z żoną w Gdańsku, aktywnie angażując się w życie polityczne. W tym okresie bywał regularnie na sejmach i radach senatu,

¹¹ Bihilda z Szembeków (około 1723–1747) – córka kanclerza Jana Szembeka (Czeppe 1998, s. 17, 192; Popiołek 2003, s. 39, przyp. 49).

¹² Wraz z przewozem przez Wisłę (Czaplińska 1976b, s. 470).

¹³ Za autora projektu uważany jest Antonio Solari. Budowa założenia klasztornego nastąpiła w latach 1751–1755, a nie – jak wcześniej uważano – 1750–1751 (wcześniejszą z dat podaje między innymi: Ługowski 2016, s. 435), co wykazał Piotr Birecki, prezentujący dzieje „fabryki” w tekście: Birecki 2018, *passim*.

składał także wizyty u Józefa Potockiego, pełniącego funkcję hetmana wielkiego koronnego¹⁴. Kontakty z Potockim były też wynikiem koligacji – jego drugą żoną, poślubioną w 1732 roku, była siostra Jerzego Augusta, Ludwika Mniszchówna¹⁵.

Jak zostało wcześniej wspomniane, w 1742 roku Józef Mniszech został mianowany kasztelanem krakowskim, co pozwoliło mu na realizację planów dotyczących kariery obu synów¹⁶. Odstąpiwszy urząd marszałka wielkiego koronnego Franciszkowi Bielińskiemu, umożliwił powołanie na stanowisko marszałka nadwornego koronnego Jerzego Augusta Mniszcha¹⁷. W tym okresie szczególnie widoczne były tendencje prorosyjskie magnata¹⁸. W 1745 roku wraz z marszałkiem wielkim litewskim Pawłem Sanguszką oraz Józefem Potockim zwrócił się z prośbą o opiekę do carycy Elżbiety¹⁹. Jednocześnie Mniszech nieustannie pozostawał zwolennikiem Augusta III. Aktywnie działał politycznie zarówno w Rzeczypospolitej, jak i w stolicy Saksonii²⁰. Stale wzrastające zaufanie na dworze wiązało się też z umiejętnym prowadzeniem mediacji między przebywającym w Dreźnie królem a Potockimi²¹, którzy wywołali skandal, doprowadzając do zerwania Trybunału Piotrkowskiego w 1749 roku. Ich relacje z monarchą oraz z Czartoryskimi już wcześniej były napięte²². Sytuację załagodził Mniszech, który pojechał do Józefowa, do swojej siostry²³ i jej męża, Józefa Potockiego. Po drodze gościł między innymi w Otwocku, u marszałka wielkiego koronnego Franciszka Bielińskiego²⁴. W końcu lat 40. zaczęła się formować prodworska kamaryla Mniszcha, do której przyłączali się republikanie oraz magnaci, którzy odłączyli się od

¹⁴ LASA, loc. 3653, vol. VII–IX.

¹⁵ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109.

¹⁶ Wiśniewski 2013, s. 250.

¹⁷ Czaplińska 1976b, s. 470.

¹⁸ Ukierunkowanie prorosyjskie było stale obecne u Jerzego Augusta Mniszcha. Po opuszczeniu Warszawy i przeniesieniu do Dukli sugerowano, że byłby najlepszym przywódcą partii prorosyjskiej, lecz nie przyjął propozycji (*ibidem*, s. 472–473).

¹⁹ Czeppe 1998, s. 19.

²⁰ Staszewski 1986, s. 106.

²¹ LASA GK, 3558 lata 49–50 (t. XI–XII).

²² Czeppe 1998, s. 26–29; Wojtkowska 2020, s. 124.

²³ Ludwika z Mniszchów Potocka – córka Józefa Wandalina Mniszcha i Konstancji z Tarłów (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; Proksa 2001, s. 273; Barczyk 2017, s. 136).

²⁴ Czeppe 1998, s. 30.

opozycyjnej Familii Czartoryskich²⁵. Mniszech stale utrzymywał kontakty z zagranicą – przykładowo w korespondencji zapewniał o swojej wiernej przyjaźni księcia Friedricha Heinricha von Anhalt-Dessau (1705–1781), generała saskiej kawalerii i kawalera orderu Orła Białego²⁶. Dzięki protekcji Mniszcha możliwa stała się kariera wielu osób, wśród nich Kajetana Sołtyka²⁷, a także Władysława Łubieńskiego²⁸ biskupa lwowskiego²⁹. W gronie zaufanych i popieranych współpracowników znajdowali się też hetman polny koronny Wacław Rzewuski i opat oliwski, ksiądz Józef Rybiński³⁰.

W 1752 roku otrzymał od króla w dowód uznania starostwa ujskie i pilskie, a dwa lata później starostwo białocerkiewskie – za sprzyjanie dążeniom dworu w sprawie transakcji kolbuszowskiej, podczas której Mniszech po raz kolejny okazał się opozycjonistą Czartoryskich³¹. W 1757 roku Jerzy August Mniszech został starostą generalnym wielkopolskim – otrzymywał prośby o pomoc od mieszkańców regionu dotkniętego wojną³². Do końca panowania Augusta III pozostawał szefem partii dworskiej. Działalność polityczna starszego z synów Józefa Wandalina Mniszcha stanowi najlepiej rozpoznany aspekt funkcjonowania rodu w XVIII stuleciu. Uwaga badaczy skupiała się głównie na stronnictwie politycznym Jerzego Augusta Wandalina, przeanalizowanym szczegółowo w monografii Marii Czepe³³. Kamaryla skupiała wpływowych magnatów, wśród nich Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńkę”³⁴, biskupa Kajetana Sołtyka³⁵ oraz podstolego wielkiego litewskiego

²⁵ *Ibidem*, *passim*; Żółkoś 2011, s. 52.

²⁶ LASA, sygn. Z 44, A 9b Va Nr 27.

²⁷ Czepe 1998, s. 64–68.

²⁸ Władysław Aleksander Łubieński (1703–1767) – arcybiskup lwowski i gnieźnieński, prymas Polski. Po śmierci Augusta III został mianowany interrexem (Zielińska T. 1997, s. 163–165).

²⁹ Żółkoś 2011, s. 59.

³⁰ Józef Jacek Rybiński (1701–1782) – sekretarz podkanclerzego litewskiego, cysters. Kształcił się między innymi w Rzymie i Pradze. Od 1740 roku pełnił funkcję opata oliwskiego. Z jego inicjatywy powstał pałac Opatów w Oliwie.

³¹ Czaplińska 1976b, s. 470.

³² BCz, sygn. 3836/III, k. 67.

³³ Czepe 1998, *passim*.

³⁴ Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” (1702–1762) – wojewoda wileński, hetman wielki litewski (Dymnicka-Wołoszyńska 1987, s. 299–306).

³⁵ Kajetan Sołtyk (1715–1788) – książę siewierski, biskup kijowski, a następnie biskup krakowski. Otrzymał Order Orła Białego i Order Świętego Stanisława.

Jana Rzewuskiego³⁶. W latach 1756–1763 to właśnie koteria Mniszcha miała decydujący wpływ na decyzje podejmowane podczas sejmów i trybunałów, a także funkcjonowanie instytucji lokalnych, sejmików deputackich, gospodarskich i elekcyjnych³⁷. Nie bez znaczenia dla rozwoju kariery politycznej Mniszcha pozostawało małżeństwo z Marią Amalią, córką ministra Henryka Brühla³⁸.

Po triumfie Czartoryskich i elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego Mniszech opuścił stolicę, udając się do rezydencji w Dukli. Niechęć do Warszawy podzielali od tego momentu też inni konserwatywni magnaci, z nieufnością odnoszący się do postulatów reform prowadzonych w duchu oświecenia³⁹. 31 października 1767 roku Mniszech zrezygnował z funkcji marszałka – decyzję mogło przyspieszyć aresztowanie biskupa Sołtyka w pałacu Jerzego Augusta przy ul. Senatorskiej⁴⁰, a także pominięcie przy wyborze nowego marszałka wielkiego koronnego⁴¹. Nie zerwał jednak kontaktu z polityką – podczas pobytu w Dukli regularnie otrzymywał korespondencję z Warszawy⁴². W 1776 roku został zaś wybrany na konsyliarza w Radzie Nieustającej. Od cesarzowej Elżbiety dostał Order Świętego Andrzeja⁴³.

W kontekście działalności politycznej i kulturalnej należy powrócić do życia prywatnego marszałka. W 1750 roku, dwa lata po przedwczesnej śmierci Bihildy Szembekówny, Jerzy August Mniszech pojął za żonę Marię Amalię z Brühlów⁴⁴, córkę ministra Heinricha Brühla oraz Marii Anny Franciszki von Kolowrath-Krakowsky⁴⁵. Truizmem jest twierdzenie, że ściśle związany z Augustem III Brühl – mimo licznych nieprzychylnych opinii – należał do

³⁶ Jan Rzewuski (1732–1759) – syn Michała Józefa Rzewuskiego i Franciszki z Cetnerów. W 1758 roku był posłem na sejm z ziemi liwskiej oraz został odznaczony Orderem Orła Białego.

³⁷ Kuras 2013, s. 76.

³⁸ PAU, sygn. 1128, s.n.; ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110; Szwaciński 2019, s. 312.

³⁹ Bogucka 2009, s. 12–13.

⁴⁰ W dniu 13 października 1767 roku.

⁴¹ Czaplińska 1976a, s. 472.

⁴² Między innymi BCz, sygn. 3859 III, k. 39, s. 159; k. 57, s. 219.

⁴³ *Ibidem*, s. 473–474.

⁴⁴ Do szczególnie podkreślanych umiejętności Brühlówny należał talent muzyczny. W wieku 12 lat umiała już świetnie grać na klawesynie, zachwycała również śpiewem. Zainteresowania muzyką z pewnością wiązały się z zamilowaniem samego ministra do tej dziedziny twórczości (Żórawska-Witkowska 2012, s. 98).

⁴⁵ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 109; PAU, sygn. 1128, s.n.; Wierzbicka 2017, s. 231.

najwybitniejszych mecenasów swojej epoki⁴⁶ i uważany był za człowieka niezwykle wpływowego⁴⁷. Należy tym mocniej podkreślić, że wydanie córki za Mniszcha było efektem starań ministra, który w ten sposób chciał umocnić swoją pozycję i pozyskać przychyłność między innymi Tarłów i Józefa Potockiego. Sam Jerzy August Mniszech początkowo z niechęcią odnosił się do tych planów matrymonialnych⁴⁸. Także w późniejszym okresie związek z Marią Amalią określano mianem mezaliansu⁴⁹ – co dodatkowo dowodzi pozycji rodu Mniszchów w tym okresie. Brühl zdołał w 1748 roku uzyskać szlachectwo⁵⁰, dzięki któremu mógł nabywać majątki za ziemiach polskich. Kolejnym czynnikiem umacniającym pozycję ministra stały się więc małżeństwa dzieci, które wiązały się z przedstawicielami najpotężniejszych magnatów tego czasu. Syn Brühla wziął bowiem za żonę Marię Klementynę, córkę Franciszka Salezego Potockiego z Krystynopola⁵¹.

Zaręczyny i ślub Mniszcha stały się największym towarzyskim wydarzeniem w Warszawie – tym ważniejszym, że mającym wyszukaną oprawę artystyczną. 9 lipca 1750 roku, w przeddzień imienin Marii Amalii, szambelan i generalny dyrektor poczty wydał bal na cześć Jerzego Augusta Mniszcha i jego przyszłej żony. Dzień później, podczas obchodów imienin cesarzowej,

⁴⁶ Aktywność Heinricha Brühla na polu sztuki od lat stanowi przedmiot dogłębnych studiów, prowadzonych przez badaczy niemieckich oraz polskich. Wiele uwagi mecenatowi ministra poświęciła między innymi Ute Christina Koch (Koch 2008; Koch 2014; Koch 2015; Koch 2016, *passim*). Liczne prace traktują o tej tematyce, a także kolekcjonerstwu (Schmidt 1921; Larionov 2009; Kappel 2010; Ernek-van der Goes 2014; Kollmar 2014; *Graf von Brühl* 2017, *passim*), w tym wykonywanej dla saskiego polityka porcelanie (*Schwanenservice* 2000; Sito 2012, s. 115, 117; Pietsch 2014; Kunze-Köllensperger 2015; Bodinek 2018, *passim*). Interesująco prezentowała się nadworna kapela ministra (Żórawska-Witkowska 1995, s. 43–44; Żórawska-Witkowska 2012, s. 37), przed którym odbywały się też próby muzyków królewskich (Żórawska-Witkowska 1997, s. 116, 329). Przedmiotem wielu analiz były także kwestie architektury, w tym Brühlowskich założeń rezydencjonalnych (Kordt 1965; Zumpe 1991; Marx 2000a; Torbus 2012; Aurin-Miltschus 2014; Oleńska 2014; Torbus 2014; Fischbacher 2017; Torbus 2017).

⁴⁷ Dzieje awansu polityczno-społecznego ministra przedstawili na przykład: Konopczyński 1937a, *passim*; Żórawska-Witkowska 2012, s. 65.

⁴⁸ Czeppe 1998, s. 31.

⁴⁹ Czaplińska 1976a, s. 452.

⁵⁰ Żórawska-Witkowska 2012, s. 68.

⁵¹ Franciszek Salezy Potocki (1700–1772) – wojewoda wołyński i kijowski, krajczy wielki koronny. Należał do najbogatszych magnatów tego czasu, posiadając 11 królewskich ziem. Na terenie jego dóbr znajdowało się kilkaset wsi oraz 70 miast (Czeppe 1982–1983b, s. 814).

nastąpiły oficjalne zaręczyny w obecności pary królewskiej⁵². Ceremonia ślubna Marii Amalii i Jerzego Augusta Mniszcha, której przewodniczył prymas Adam Ignacy Komorowski⁵³, odbyła się 14 lipca 1750 roku w kaplicy Zamku Królewskiego. Przy muzyce orkiestry królewskiej bawiono się do godziny 8 rano następnego dnia⁵⁴. Zawarcie małżeństwa uczczono też kolejnymi balami. 16 lipca w ogrodzie Zamku Królewskiego Henryk Brühl zorganizował koncert, podczas którego wykonano kantatę skomponowaną specjalnie na tę uroczystość przez Friedricha Augusta von Königa⁵⁵. Trzy dni później odbył się bal u samego Jerzego Augusta Mniszcha⁵⁶.

Nie tylko przy okazji świętowania zaślubin Jerzy August Mniszech aktywnie uczestniczył w życiu dworskim. W jego warszawskiej siedzibie regularnie organizowane były wykwintne przyjęcia, relacjonowane między innymi w „Kurierze Polskim” oraz w „Gazette de Varsovie”. Przykładowo: 26 listopada 1748 roku marszałek wydał kolację i bal z okazji oktawy ślubu Jana Klemensa Branickiego z Izabellą z Poniatowskich oraz Michała Antoniego Sapiehy z Aleksandrą z Czartoryskich. Obchody były poprzedzone spotkaniem u królowej⁵⁷. 8 stycznia 1749 roku w rezydencji przy ul. Senatorskiej świętowano rocznicę urodzin jego brata, Jana Karola⁵⁸. 21 stycznia 1749 kluczowym wydarzeniem towarzyskim w Warszawie było spotkanie u królowej na zamku, po którym odbył się bal w pałacu Mniszcha⁵⁹. Spośród asambli wydawanych na cześć zagranicznych delegatów wymienić można chociażby zorganizowany z okazji wizyty posła tureckiego 5 kwietnia 1758 roku⁶⁰. Nie mogło także zabraknąć maskarad, którymi wzbogacano życie towarzyskie elit władzy w okresie karnawału. 10 stycznia 1759 roku odbył się bal

⁵² Żórawska-Witkowska 2012, s. 469–470.

⁵³ Adam Ignacy Komorowski herbu Korczak (1699–1759) – arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski. Został pochowany w kolegiacie w Łowiczu, w której ufundował ambonę wykonaną w latach 1735–1754 przez Franza Antona Vogta (Sito 2013b, s. 316–317).

⁵⁴ Wedle informacji podanej w ówczesnej prasie, wcześniej odbyła się „benedkcyja” z kolegiacie, w kaplicy Pana Jezusa Ukrzyżowanego („Kurier Polski” 1750).

⁵⁵ Utwór zaśpiewał Ventura Rochetti, zwany Venturini (Żórawska-Witkowska 2012, s. 98).

⁵⁶ *Ibidem*, s. 471.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 454.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 458.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 462.

⁶⁰ „Gazette de Varsovie” 1758, s.n. [s. 6].

maskowy ku czci i z udziałem królewicza Karola Krystiana⁶¹. Książę Kurlandii był także obecny na obchodach rocznicy koronacji Augusta III, upamiętnionych maskaradą u marszałka 17 stycznia 1761 roku⁶². Spośród wydarzeń oddających charakter przyjęć wymienić można także bal odbywający się 26 lutego 1759 roku, podczas którego 30 par przebrało się za reprezentantów różnych narodów⁶³. Jerzy August Mniszech wydawał również bale w swojej siedzibie w Grodnie, podczas pobytów w tym mieście pary królewskiej – w tym 16 października 1752 roku⁶⁴. Jedyna córka Jerzego Augusta i Marii Amalii, Józefina Amalia⁶⁵, została wydana za Stanisława Szczęsnego Potockiego⁶⁶, z którym mieszkała w Tulczynie⁶⁷.

O ile powiązania polityczne między Brühlem a Mniszchem są oczywiste i były wielokrotnie podnoszone w literaturze, o tyle marginalizowaną kwestią są relacje kulturalno-towarzyskie. Obaj przedstawiciele elit władzy wielokrotnie spotykali się podczas uroczystości, wydawanych przez siebie bali, przyjęć u króla bądź u innych magnatów. Obaj również uczestniczyli w tych samych spektaklach teatralnych – niekiedy Brühl pobierał bilety na operę, wydawane przez urząd marszałkowski, między innymi dla Jerzego

⁶¹ „Kurier Polski” 1759, s.n.

⁶² Żórawska-Witkowska 2012, s. 526.

⁶³ Kontynuacją balu była kolacja i zabawa do rana u Kajetana Sołtyka – biskupa nominata krakowskiego (*ibidem*, s. 511). Przebijanie się za przedstawicieli różnych narodów było jednym ze zwyczajów karnawałowych. Wiadomości o wyglądzie strojów dostarczają między innymi monografia: Hölscher, Schnitzer 2000, *passim*.

Autorzy utożsamili przebranie za piramidę z 1721 roku, którą miał przywdziać w Dreźnie „Marshall Graf Mniszech [sic!]”, z Jerzym Augustem Mniszchem (Hölscher, Schnitzer 2000, s. 115) – który był wówczas zaledwie sześciolatkiem i nie mógł przewodzić balowi. Strój należy raczej wiązać z jego ojcem, Józefem Wandalinem Mniszchem (ryc. 30, s. 81).

⁶⁴ Przyjazd Augusta III i Marii Józefy nastąpił 30 września 1752. 7 października odbyła się gala z okazji królewskich urodzin i imienin królowej. Bale odbywały się u Michała Kazimierza Radziwiłła, Ignacego Ogińskiego oraz omawianego Mniszcha (Żórawska-Witkowska 2012, s. 476–477).

⁶⁵ Józefina Amalia z Mniszchów Potocka (1752–1798) – malarka, literatka, kolekcjonerka (Czeppe 1982–1983a, s. 740–741). W rodowej genealogii została odnotowana jako Józefa Amalia (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110).

⁶⁶ Stanisław Szczęsny Potocki (1752–1805) – syn wojewody kijowskiego Franciszka Salezego (którego biogram prezentuje: Czeppe 1982–1983b, *passim*). Chorąży wielki koronny, członek Komisji Edukacji Narodowej (Rostworowski 1984–1985, *passim*). Z Mniszchówną, która była jego drugą żoną, pozostawał w związku małżeńskim w latach 1774–1798. W październiku tego samego roku, w którym się rozwiedli, Józefina Amalia zmarła w Petersburgu.

⁶⁷ Mikocka-Rachubowa 2016, s. 305–306.

Augusta i jego małżonki⁶⁸. W dniu imienin królewskich, 3 sierpnia, tradycyjnie organizowano w Ogrodzie Saskim zawody strzeleckie z udziałem samego króla i przedstawicieli elit władzy – do zawodników należeli Brühl i jego zięć⁶⁹.

Bliskie relacje z ministrem, pogłębione przez związki rodzinne, nie mogły nie oddziaływać na fundacje artystyczne marszałka nadwornego koronnego. Punktu odniesienia dla realizacji powstających dla Jerzego Augusta Mniszcha powinno się poszukiwać między innymi w dziełach dobrze mu znanych z autopsji, tworzonych dla pierwszego ministra Augusta III, będącego wybitnym mecenasem sztuki⁷⁰.

Na początku lat 60. powstały trzy wersje exlibrisu marszałkostwa, różniące się formatem i detalami ornamentальnymi. Każdy z wariantów prezentuje dwa antytetyczne, rokokowe kartusze z herbami Brühlów oraz Mniszchów, podtrzymywane przez lwa i gryfa. Tarcze herbowe wieńczy korona hrabiowska (ryc. 100)⁷¹. Autorem projektów był Marstaller – sztycharz pracujący między innymi dla biskupa Józefa Andrzeja Załuskiego i Jana Klemensa Branickiego, zatrudniony następnie w latach 1765–1785 na dworze Stanisława Augusta⁷².

Poza monumentalnymi rezydencjami własnością marszałka nadwornego koronnego było na przykład założenie ogrodowe na warszawskim Nowym Świecie (ryc. 102), uwiecznione między innymi na planie Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a. Teren graniczył z ogrodem ministra Brühla, zakomponowanym wedle projektu Johanna Friedricha Knöbla w latach 1747–1750⁷³.

Maria Amalia Mniszchowa zmarła 30 kwietnia 1772 roku (ryc. 101)⁷⁴. Jej śmierć była wydarzeniem omawianym nie tylko w Polsce, lecz i dostrzeganym w zagranicznej prasie. W „Gazette de France”, tygodniku poświęconym dyplomacji i polityce międzynarodowej, z piątku 19 czerwca przekazano relację

⁶⁸ Żórawska-Witkowska 2012, s. 124.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 89.

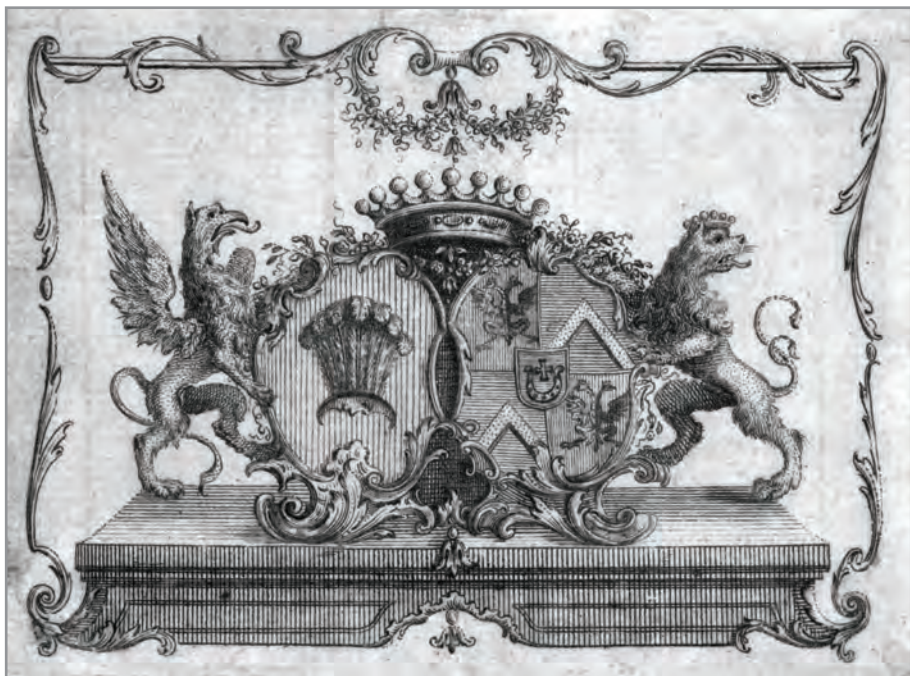
⁷⁰ Mecenat Brühla od lat pozostaje w kręgu zainteresowań badaczy. Z nowszej literatury wspomnieć można choćby monografię wieloautorską: *Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. Koch Ute Christina, Ruggero Cristina, Dresden 2017.

⁷¹ Hanna Widacka interpretowała atrybut jako koronę baronowską (Widacka 1996, s. 21), lecz na sztytach widoczna jest korona dziewięciopalkowa (hrabiowska). Barona oznaczało jedynie siedem palek.

⁷² Widacka 1996, *passim*.

⁷³ Fijałkowski 1998, s. 335–337.

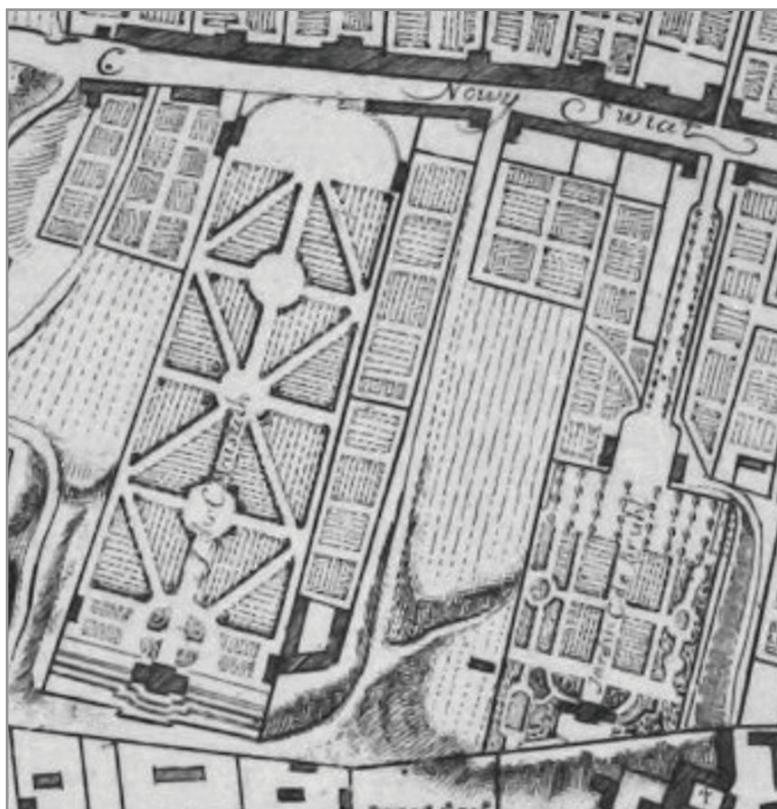
⁷⁴ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110; Raczyński 1843, s. 189; Czaplińska 1976a, s. 454.

Ryc. 100. G. Marstaller, Ekslibris Jerzego Augusta Mniszcha i Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej (Muzeum Narodowe w Warszawie), wg Widacka 1996

Ryc. 101. Medal pamiątkowy Marii Amalii Mniszech, 1772 (Zamek Królewski w Warszawie),
fot. domena publiczna

Ryc. 102. Ogród Mniszchów na Nowym Świecie na planie: P. Ricaud de Tirregaille, *Plan de la ville de Varsovie* (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna

z Warszawy zebraną 20 maja. Wśród informacji znalazła się nota: „On vient d’apprendre que la Comtesse de Mniszeck [*sic!*], fille du seu Comte dr Bruhl & femme de l’ancien Maréchal de la Couronne, est morte à Dukla”⁷⁵. Miejsce pochówku Marii Amalii jako córki ministra Henryka Brühla, małżonki Mniszcha, a także światłej, czynnie angażującej się w politykę kobiety, wymagało godnej i spektakularnej oprawy. Taki charakter zyskało mauzoleum dukielskie. W kaplicy kościoła farnego Jerzy August wystawił nagrobek⁷⁶, o którym będzie jeszcze mowa przy omawianiu Dukli jako miasta rezydencjonalnego.

⁷⁵ „Gazette de France” 1772, s. 227.

⁷⁶ Swiejkowski 1903, s. 111–117.

ROZDZIAŁ 2

REZYDENCJE PRZYWÓDCY KAMARYLI

A. Pałac w Gdańsku – symbol gospodarczej i politycznej obecności marszałka w stolicy handlu

Pałac w Gdańsku, usytuowany przy ul. Długie Ogrody, został wzniesiony dla Jerzego Augusta Mniszcha. O budowie siedziby o formach wywodzących się z architektury francuskiej decydował czynnik prestiżu – a nie funkcje użytkowe. W okresie inwestycji Jerzy August Mniszech przebywał głównie w Warszawie. Po rezygnacji z funkcji marszałka zdecydował się na przeniesienie do Dukli – pomorska siedziba nie stała się nigdy miejscem stałego pobytu. Do częstych nie należały też krótkotrwałe wizyty – prawdopodobnie magnat tylko raz zatrzymał się w obiekcie¹. Nie umniejsza to jednak rangi artystycznej ani znaczenia pałacu dla kształtowania politycznej pozycji właściciela. O wartości założenia pałacowego decydowały: przemyślana kompozycja przestrzenna – dostosowana do biegu ulicy, lecz i tworzona na terenie niezabudowanym, a więc pozostawiającym swobodę projektowania – oraz godna uwagi forma architektoniczna. Mimo iż obiekt nie był miejscem rezydowania Jerzego Augusta Mniszcha, marszałek do końca życia zachowywał prawo własności².

¹ Maciakowska 2015a, s. 54.

² Rezydencja została wystawiona na sprzedaż w 1780 roku, dwa lata po śmierci Mniszcha. W prasie ogłoszono wówczas: „Bekannte Gräflich Mniszechsse Palais auf Langgarten, wird zum Berkauf

a. Historia budowy rezydencji

Na miejsce budowy gdańskiego pałacu wybrany został teren we wschodniej części miasta, przy Długich Ogrodach (ryc. 103)³. Powyższa ulica powstała na skutek podzielenia fosami i wałami obszaru o tej samej nazwie, przyłączanego do wschodniej części miasta – w partii wykraczającej poza fortyfikację utworzono osiedle Knipawa (późniejsze Rudno)⁴. W 1628 roku od strony umocnień została wzniesiona brama – jedna z czterech prowadzących wówczas do Gdańska⁵. W końcu XVII stulecia Długimi Ogrodami poprowadzono wodociąg⁶. Układ przestrzenny ulicy jest stosunkowo dobrze udokumentowany na nowożytnych i dziewiętnastowiecznych materiałach kartograficznych⁷.

Teren zakupiony przez Jerzego Augusta Wandalina Mniszcha około 1750 roku obejmował obszar pięciu posesji, których istnienie potwierdzono na planie Georga Schmera z 1615 roku⁸. Całkowita długość pierzei od strony Długich Ogrodów wynosiła około 39,8 metra. Największą część stanowiła dawna działka o szerokości blisko 25,16 metra, należąca wcześniej do człowieka o nazwisku Preutsch⁹. Wśród parcel znajdowały się „nieruchomość z ogrodem i innymi budynkami” oraz „nieruchomość wraz z całym gruntem i ogrodem zgodnie z dzisiejszymi granicami”¹⁰. Przejęty obszar został połączony i przekształcony, stając się miejscem ulokowania reprezentacyjnej siedziby.

ausgestellt” („Znany pałac hrabiego Mniszcha przy Długich Ogrodach został wystawiony na sprzedaż” – tłum. A.B.): „Danziger Erfahrungen” 1780, s. 106.

³ BCz, sygn. 3869, s. 247; BCz, sygn. 3835 III, k. 126, s. 391.

⁴ Maciakowska 2015b, s. 334.

⁵ Obecnie nazywana Bramą Żuławską.

⁶ Instalację poprowadzono z ujęcia na Raduni w okresie zapotrzebowania na wodę w południowej części Starego Przedmieścia oraz w Dolnym Mieście, gdzie mieszkańcy cierpieli z powodu braku czystej wody w studniach. Możliwości nowego wodociągu okazały się jednak mocno ograniczone (APG, 300, R/Bb/26c, s. 234, 245; Maciakowska 2015b, s. 336).

⁷ Z najbardziej znanych wymienić można: plan Gdańska wykonany przez Daniela Buhsego w latach 1863–1868, plan Paulusa Schmidta z około 1795 roku, plan z 1885 roku (wydany przez Geographische Anstalt von Wagner & Debes w Lipsku).

⁸ Plan ten, zawierający aksonometryczny, odręczny widok Gdańska z początku XVII stulecia, znajduje się w kolekcji Królewskiego Wojskowego Archiwum – Krigsarkivet w Sztokholmie (Mistewicz 2011, s. 326).

⁹ Maciakowska 2015a, s. 54.

¹⁰ APG, sygn. 300, 32/16, s. 137–138.

Ryc. 103. A. Gerdfdorff, *Plan Gdańska* – detal (Archiwum Państwowe w Gdańsku),
fot. domena publiczna

Przerys projektu, wedle którego wzniesiono budowlę – ukazującego widok elewacji południowej oraz podziały i funkcje sal usytuowanych na dwóch użytkowych kondygnacjach, czyli przyziemiu oraz poddaszu – datowany jest w przybliżeniu na rok 1756 (ryc. 104)¹¹. W tym samym okresie ukształtowano otoczenie pałacu, obejmujące reprezentacyjny dziedziniec, ogród w typie francuskim oraz oficyny i zabudowania gospodarcze¹². Zgodnie z archiwaliami odkrytymi przez Jana Glinkę w 1756 roku z woli Mniszcha wprowadzono do pałacu kilkaset tafli szkła¹³. Okres budowy pałacu przypadał na czas nie tylko indywidualnych inwestycji budowlanych, lecz i zaznaczania władzy królewskiej w mieście. W 1755 roku sumptem lokalnych kupców¹⁴ wzniesiony został pomnik Augusta III¹⁵. Monument odsłonięty w dniu

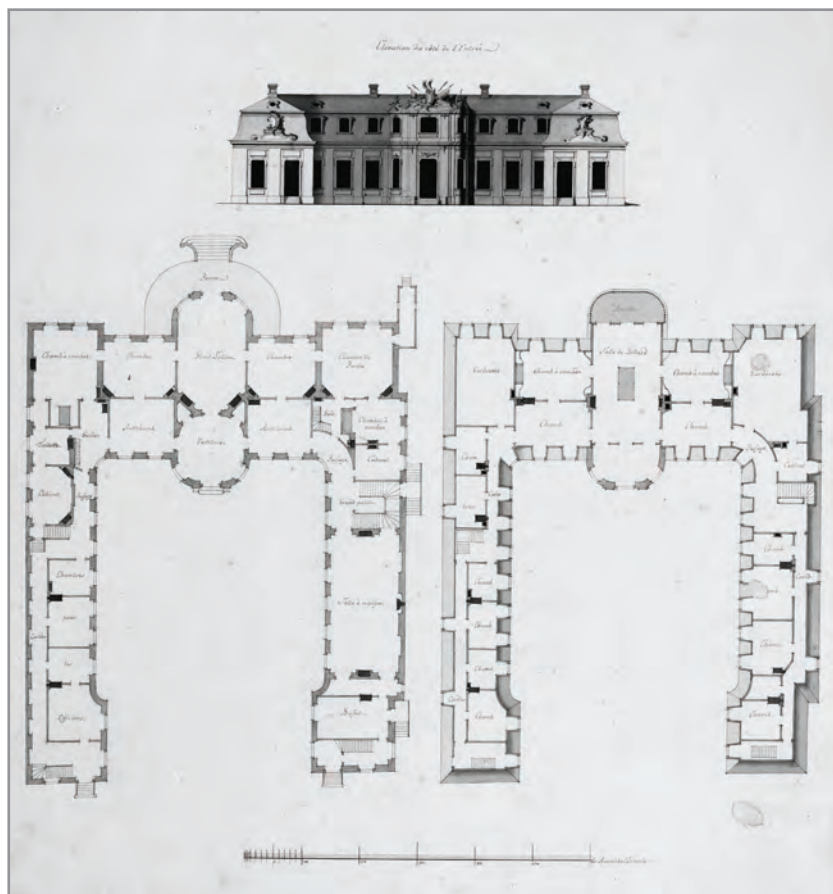
¹¹ Rysunek o wymiarach 543 × 469 milimetrów, na papierze żeberkowym, wykonany piórką i lawowany (BUW, GR, sygn. 762).

¹² Dyspozycję przestrzenną i kompozycję ogrodową prezentują między innymi wspomniane wcześniej plany Gdańska.

¹³ Teki Glinki – Teki 345, s. 11; Zielińska T. 1969, s. 179.

¹⁴ Cieślak 1993, s. 577.

¹⁵ Jakubowska 1983, s. 477. Monument dłuta Johanna Heinricha Meissnera do II wojny światowej znajdował się w Dworze Artusa. Na cokole umieszczono tablicę z łacińskim napisem następującej treści: „Augustowi III, Królowi Polski, Elektorowi Świętego Cesarstwa Rzymskiego, władcy najlepszemu, ojcu Ojczyzny, za nieustanną opiekę i rozszerzenie handlu lądowego i morskiego, tę statwę

Ryc. 104. Pałac Mniszchów w Gdańsku. Przerys projektu P. Ricaud de Tirregaille'a (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW

urodzin monarchy mógł być uznany za symboliczną deklarację wierności mieszkańców, którzy blisko dwie dekady wcześniej poparli oponenta Wętyna, Stanisława Leszczyńskiego¹⁶. Co znamienne, w połowie stulecia na mocy wydanych postanowień zakres władzy króla został znacznie zwiększony¹⁷, co wywarło wpływ na charakter gdańskiej polityki. Na tle powyższej

jako dowód swojego oddania, kazali wystawić w 1755 roku własnym kosztem najwierniejsi i najposłuszniejsi kupcy gdańscy”.

¹⁶ 7 lipca 1734 Gdańsk skapitulował. O dziejach walki w obronie Leszczyńskiego wspomina: Staszewski 1989, s. 156–157.

¹⁷ *Ibidem*, s. 220.

sytuacji widoczna staje się także wymowa ideowa nowo powstałej siedziby marszałka nadwornego koronnego, wykraczająca poza kontekst handlowo-kulturowej roli miasta.

Pomorska rezydencja, wzbudzająca uznanie współczesnych, nie należała do często odwiedzanych przez właścicieli. Jak zostało wcześniej wspomniane, potwierdzony jest jednorazowy pobyt w obiekcie¹⁸. Warto przy tym podkreślić, że w okresie, w którym Mniszech wraz z pierwszą żoną mieszkał na stałe w Gdańsku, pałac przy Długich Ogrodach jeszcze nie został wzniesiony¹⁹. Gdański pałac pozostawał jednakże w kręgu zainteresowania właściciela, a w korespondencji kierowanej do Mniszcha relacjonowano jego stan²⁰. W liście z Mostów²¹ z 27 grudnia 1771 roku Rybczyński przekazał zapewnienie, że „pałac na Langartach [*sic!*] dobrze utrzymuje się”²². Wnętrza urządzono między innymi sprzętami sprowadzanymi z manufaktur radziwiłłowskich²³.

Pałac marszałka wielkiego koronnego przy Długich Ogrodach został obdarzony bogatą formą architektoniczną, której dekoracyjność podkreślały akcenty rzeźbiarskie w formie kompozycji ornamentalnych (zwieńczenie ryzalitu) czy obramień okiennych. Na rysunku z około 1756 roku²⁴, wykazującym zgodność z bryłą uwiecznioną na przedwojennych zdjęciach, widoczny jest pałac na planie litery C, z korpusem flankowanym przez prostokątne skrzydła boczne, dostawione pod kątem prostym. Na osi założenia, w północnej i południowej partii głównego korpusu widoczne są wydatte ryzality, które zamknięto półkoliście. Mieściły one odpowiednio główny portal, usytuowany od strony dziedzińca, oraz wyjście na taras ze schodami prowadzącymi do ogrodu. Naroża budynku były ryzalitowane.

¹⁸ Maciakowska 2015a, s. 54.

¹⁹ Mniszchowie zamieszkali w Gdańsku, gdy Jerzy August powrócił z zagranicznej podróży edukacyjnej, w którą wyruszył jesienią 1736 roku (Czaplińska 1976a, s. 740).

²⁰ BCz, sygn. 3869, s. 247; BCz, sygn. 3835 III, k. 126, s. 391.

²¹ Mosty – miejscowość nad Niemnem, położona na obszarze dzisiejszej Białorusi – oddalona o około 50 kilometrów na południowy wschód od Grodna.

²² ZNiO 3868, k. 225, s. 871.

²³ Czaplińska 1976a, s. 473.

²⁴ BUW, GR, sygn. 762.

Rolę siedziby definiowało znaczenie Gdańska w gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej²⁵. W drugiej połowie XVIII stulecia przez Gdańsk transportowano między innymi również miedzioryty – wśród nich sztychy przeznaczone do zbiorów królewskich²⁶. Bratanek Jerzego Augusta, Józef Jan Tadeusz Mniszech – wraz z małżonką, Marianną z Ossolińskich – sprowadzał „wina, piwo i korzenie” do przejętych po Elżbiecie z Wiśniowieckich Zamoyskiej, oddalonych o ponad 600 kilometrów Bielin²⁷. Do produktów wyszczególnionych w archiwaliach, zamawianych przez starostę sanockiego miały również należeć bursztyny²⁸.

Wraz ze śmiercią Jerzego Augusta Mniszcha zakończył się okres zainteresowania gdańską siedzibą ze strony rodziny. Jak zostało wcześniej wspomniane, w 1780 roku na łamach periodyku ogłoszeniowego „Danziger Erfahrungen” ukazała się oferta sprzedaży nieruchomości²⁹, która w rzeczywistości jeszcze przez sześć lat stanowiła własność spadkobierców – córki Mniszcha, Józefiny Amalii, oraz jej małżonka, wojewody ruskiego Stanisława Szczęsnego Potockiego³⁰. 29 kwietnia 1786 roku sporządzono akt nabycia majątku przez patrycjusza Frantza Gottfrieda i Annę Marię z Brunattich Rottenburgów za kwotę 6872 talarów i 45 groszy pruskich³¹. Gdański kupiec, u którego Jan Klemens Branicki w 1745 roku zamawiał 15 okseftów³² wina³³, był już wówczas właścicielem domu przy Długim Targu 3, należącego wcześniej do Ignacego Przebendowskiego, oraz dworu w Strzyży, który przejął w 1761 roku³⁴. Pałac przy Długich Ogrodach został wkrótce odnowiony, poprawiono stan budynków sąsiadujących z otoczeniem głównej siedziby – nowy właściciel zatroszczył się także o usytuowany

²⁵ *Confēr*: Wejnert 1857, s. 62–63; Chodyński 2002, s. 175–176; Sito 2013b, s. 31–32, 71.

²⁶ Chodyński 2002, s. 176.

²⁷ ZNiO, syg. DE-2914, s. 4.

²⁸ *Ibidem*, s. 5.

²⁹ *Danziger Erfahrungen* 1780, s. 106.

³⁰ Stanisław Szczęsny Potocki (1752–1805) – generał artylerii koronnej, syn Franciszka Salezego i Anny Elżbiety z Potockich. Wraz z drugą żoną – Mniszchówną – zamieszkał w Tulczynie (Mikocka-Rachubowa 2016, s. 305–306).

³¹ Równowartość 27 490 gdańskich guldenów.

³² Okseft – pruska miara objętości określana mianem „wielkiej beczki”, równa 206 litrom.

³³ Teki Glinki – Teki 317, s. 48; Zielińska 1969, s. 227.

³⁴ Chodyński 2002, s. 183.

w północnej części posesji ogród w stylu francuskim³⁵. Rezydencję sprzedano już po upływie kilku lat Fryderykowi Wilhelmowi, królowi Prus, który postanowił przemienić ją w siedzibę gubernatora miasta³⁶.

Proces transakcji trwał od 8 listopada 1793 roku – gdy podpisano umowę przedwstępną, do 6 października 1795. Zmiana właściciela przyczyniła się do sporządzenia dokładnego inwentarza dóbr, wyszczególniającego między innymi wystrój pałacowych pomieszczeń³⁷. Informacje zawarte w dokumencie, mimo iż pochodzące z okresu, w którym obiekt nie należał już do Mniszchów, stanowią cenne dopełnienie obrazu obiektu w XVIII stuleciu i zostaną przywołane przy opisie dyspozycji wnętrza.

Informacje źródłowe z końca XVIII wieku, z czasów kolejnego właściciela, prowadzą do kilku wniosków. Wzniesienie pałacu w zgodzie z projektem, którego przerys znajduje się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, było przedsięwzięciem kosztowym i ambitnym. Rottenburg w odróżnieniu od Mniszcha zamieszkiwał rezydencję, lecz nie korzystał z pełnego spectrum możliwości stwarzanych przez kompleks zabudowań gospodarczych. Kuchnię wydzielono wówczas w jednym ze skrzydeł głównej siedziby, mimo iż przeznaczono na nią pierwotnie odrębny gmach. Również liczba pokoi okazała się nadmierna – części sal na poddaszu nie użytkowano. Koszt pielęgnacji ogrodu w typie francuskim uznany został za zbyt wysoki, a dalsze problemy stwarzał mansardowy dach, który przez nieszczelność doprowadzał do zamakania górnej kondygnacji³⁸. Powodem trudności było niewłaściwe położenie holenderskiej dachówki przez gdańskich murarzy przy styku połaci z lukarnami. Jerzy August Mniszech wzniósł rezydencję, której utrzymanie wymagało znaczących nakładów finansowych, a forma architektoniczna okazała się aspirować powyżej umiejętności technicznych lokalnych wykonawców. Dbłość o gdański pałac poświadcza jednak, jak ważną rolę ten obiekt odgrywał w umacnianiu pozycji magnata. Równie interesującym zagadnieniem jak forma architektoniczna była dyspozycja wnętrza, której rekonstrukcja staje się możliwa dzięki rzutom z około 1756 roku,

³⁵ Maciakowska 2015a, s. 55.

³⁶ *Ibidem*; Gliński, Kukliński 1998, s. 120.

³⁷ Inwentarz został omówiony w artykule: Maciakowska 2015a, *passim*.

³⁸ Maciakowska 2015a, s. 58–59.

Ryc. 105. Pocztówka ukazująca bramę pałacu Mniszchów przy Długich Ogrodach (kolekcja prywatna), fot. A. Barczyk, 2018

na których oznaczono funkcję poszczególnych pomieszczeń³⁹, i archiwaliom – nieco późniejszym, lecz dokumentującym i potwierdzającym układ sal.

Wygląd bramy od strony Długich Ogrodów, zaznaczonej na dziewiętnastowiecznych planach, uwieczniono na fotografiach z początku XX stulecia (ryc. 105) oraz na banknocie Wolnego Miasta Gdańska o nominale 1 miliona marek, będącego w obiegu od 18 września do 10 listopada 1923 roku (ryc. 106). Należy jednak wspomnieć, że emisja miała miejsce 8 sierpnia 1923 roku⁴⁰ – 18 lat po rozbiórce obiektu⁴¹. Grafika ukazała pierwotny efekt wizualny oparty na ekspozycji najbardziej reprezentacyjnych elementów siedziby – w głównym przelocie bramy, którą przedstawiono na pierwszym planie, widoczny jest ryzalit pałacu.

³⁹ BUW, GR, sygn. 763.

⁴⁰ Informacja o emisji banknotu podana była na ekspozycji „Dzieje pieniądza papierowego na ziemiach polskich”, która odbyła się w Ratuszu Głównego Miasta w dniach 16 listopada 2012 – 17 marca 2013 roku.

⁴¹ Pałac został rozebrany w 1905 roku: Maciakowska 2015a, s. 74.

Ryc. 106. 1 milion marek – banknot Wolnego Miasta Gdańska (kolekcja prywatna),
fot. A. Barczyk, 2017

Ryc. 107–108. Gdańsk – relikty wschodniej partii muru pałacu Mniszchów,
fot. A. Barczyk, 2019

Sam pałac nie zachował się, lecz miejsce usytuowania i reliktury ogrodzenia pozostają czytelne w tkance miasta – fragment ceglanoego muru widoczny jest przy zbiegu ulic Krowoderskiej i Długie Ogrody (ryc. 107–108).

b. Rekonstrukcja architektury pałacu

Analizę form architektonicznych w czasach Mniszchów oraz sekwencji sal umożliwia wspomniany wyżej szkic ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie⁴². Praca uznawana jest za przerys projektu Ricauda de Tirregaille’a⁴³, któremu przypisywana jest gdańska rezydencja⁴⁴.

W czasach Jerzego Augusta Mniszcha w centralnej części posesji znajdował się pałac o głównym korpusie ujętym po bokach prostopadłymi skrzydłami (wschodnim i zachodnim), okalającymi dziedziniec od strony Długich Ogrodów. Główna brama wraz z ogrodzeniem zostały ustawione lekko skośnie w stosunku do siedziby – nieregularność wymuszona była koniecznością dostosowania się do kształtu posesji i przebiegu traktu. Przy planowaniu oprawy głównego wjazdu posłużono się interesującym efektem wizualnym, eksponując w przelocie bramnym pałacowy ryzalit o zaokrąglonych narożnikach. Kompozycja zwieńczenia głównego korpusu, zawierająca motywy heraldyczne i panoplia, korespondowała ponadto z ustawionymi na bramie personifikacjami. Przekrycie w postaci dachu mansardowego stało się rozwiązaniem przywodzącym na myśl formy wprowadzone przez Józefa Wandalina Mniszcha w warszawskiej siedzibie przy ul. Senatorskiej – należącej wówczas do Jerzego Augusta⁴⁵.

Za autora projektu uznany został Pierre Ricaud de Tirregaille⁴⁶. Za jego autorstwem – wobec braku archiwaliów – przemawiają formy stylistyczne i okoliczności powstania siedziby⁴⁷. Obiekt należałoby powiązać z począt-

⁴² BUW, GR, sygn. 762.

⁴³ Najważniejsze informacje o aktywności zawodowej architekta podają między innymi: Mańkowski 1948, *passim*; Kowalczyk 1977; Kowalczyk 1981, *passim*; Wagner, Wespiański 2017, s. 77, 80–84.

⁴⁴ Friedrich 1997, s. 297.

⁴⁵ W czasach Jerzego Augusta dach mansardowy w Warszawie zlikwidowano.

⁴⁶ Kowalczyk 1988, s. 313–314, 316; Friedrich 1997, s. 297; Wątroba 2000, s. 44.

⁴⁷ Jerzy Kowalczyk i Przemysław Wątroba unikają umieszczania nazwiska Ricauda pod rysunkiem pałacu Mniszchów w Gdańsku, zaliczając jednak rezydencję do *œuvre* architekta (Kowalczyk 1988, s. 313–314, 316; Wątroba 2000, s. 44).

kową fazą twórczości francuskiego architekta na ziemiach polskich – tak zwanym pierwszym okresem warszawskim, datowanym na lata 1752–1757. Gdański pałac bliski jest jednocześnie rezydencjom tworzoną kilka lat później w fazie lwowskiej⁴⁸. Odmienne atrybucje, wedle których twórcą obiektu miał być Piotr Hiche *vel* Hiż⁴⁹ lub Efraim Szreger⁵⁰, zostały zanegowane już przez Jerzego Kowalczyka⁵¹, podtrzymującego stanowiska Hornunga, który w Ricaudzie upatrywał twórcę obiektu⁵². Za dodatkowy argument przemawiający na rzecz Tirregaille’a można uznać jego bezpośrednie kontakty z magnatami warszawskimi, zawierane między innymi podczas przeprowadzania pomiarów, które pozwoliły na stworzenie mapy miasta⁵³. Okres ten bez wątpienia wpłynął na charakter twórczości architekta, w której uwidoczniły się wpływy obecnego w stolicy nurtu o saskiej genezie.

Ryzality od strony dziedzińca i ogrodu miały zaokrąglone naroża, będące rozwiązaniem często stosowanym w architekturze rezydencjonalnej tworzonej w połowie XVIII stulecia. Powyższy motyw powracał także w realizacjach wiązanych z działalnością Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a. Analogicznie ukształtowana została elewacja frontowa pałacu w Krystynopolu⁵⁴ (ryc. 109–110) – udokumentowana na rysunku pomiarowym autorstwa Ricauda, znajdującym się w zbiorach paryskiej Bibliothèque nationale de France⁵⁵. To samo rozwiązanie zapewne wprowadzono w siedzibie Czartoryskich w Wołczyńnię⁵⁶, o formie widocznej między innymi na malowidle zdobiącym tamtejszą supraportę, ukazującym alegoryczny portret księżnej Eleonory z Waldsteinów Czartoryskiej na tle pałacu (obecnie w Muzeum Fundacji Książąt Czartoryskich w Krakowie)⁵⁷. Powyższe rezydencje łączy zastosowanie oszczędnej artykulacji, skonstrastowanej z przepychem dekoracji

⁴⁸ Fazy charakteryzuje: Wątroba 2000, *passim*.

⁴⁹ Hentschel 1967, t. 1, s. 418. Atrybucja została podważona już w artykule Teresy Sulerzyskiej poświęconym dorobkowi Piotra Hiża (Sulerzyska 1970, s. 377).

⁵⁰ Lorentz 1986, s. 36–37.

⁵¹ Kowalczyk 1988, s. 313–314, 316.

⁵² Hornung 1959, s. 276.

⁵³ Wagner, Wespiański 2017, s. 77, 80–84.

⁵⁴ Podstawowe informacje o dziejach i architekturze założenia pałacowego w Krystynopolu podaje: Aftanazy 1996, s. 53–63.

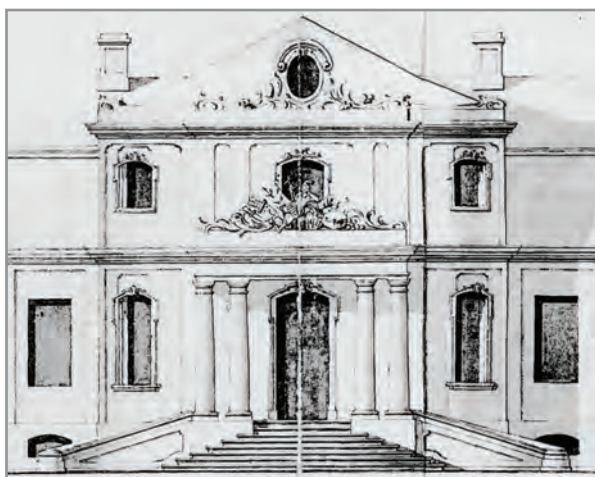
⁵⁵ Rysunek datowany jest *post* 1762 (Wątroba 2000, s. 44, il. 6).

⁵⁶ Rezydencję omówiła między innymi: Oleńska 2010, *passim*.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 40, il. 3; s. 44; Kowalczyk 2002, s. 98, il. 1.

Ryc. 109. Plan pałacu Potockich w Krystynopolu – detal (Archiwum Narodowe w Krakowie),
fot. domena publiczna

Ryc. 110. Pałac Potockich w Krystynopolu. Widok elewacji od strony dziedzińca – detal
(Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna

Ryc. 111. P. Ricaud de Tiregaille, Pałac Cetnerów w Krakowcu (Bibliothèque nationale
de France), wg Wątroba 2016

zdobiących attyki, obejmujących panoplia i ornamenty rocaille'owe. Wyróżnik prac Francuza stanowi też dominacja obiektów parterowych – w niektórych partiach wzbogacanych o mezzanino – z dachami mansardowymi z lukarnami. Wnętrza doświetlały okna o znacznej skali. O ile autorstwo rysunku ze zbiorów Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, uznanego za przerys głównego projektu, stanowi przedmiot spekulacji, o tyle odrzucenie atrybucji szkicu nie jest jednoznaczne z negacją wzniesienia pałacu w Gdańsku wedle zamysłu Ricauda. Ponadto zgodnie z ustaleniami Przemysław Wątroby do wiodących zleceniodawców architekta – obok Branickich i Potockich – należał ród Mniszchów⁵⁸.

Znaczny zasób dzieł przypisywanych Francuzowi poddawany był wielokrotnie weryfikacjom i próbom polemiki. W świetle źródeł pewny jest jego udział w pracach przy rezydencjach Franciszka Salezego Potockiego w Krystynopolu (1757–1760) i Perespie (1757–1760), Ignacego Cetnera w Krakowcu (ryc. 111; przed 1760) i dwóch pałacach lwowskich – Antoniego Bielskiego (po 1757) oraz Feliksa Czackiego (1758–1760)⁵⁹. Przed 1760 rokiem Ricaud był też zatrudniony przy młynie deptakowym powstałym dla Zakonu Braci Mniejszych Obserwantów we Lwowie. Pierwszą znaną realizacją, która niewątpliwie wywarła wpływ na rozwój kariery, pozostaje stworzenie instalacji wodnych w ogrodzie Jana Klemensa Branickiego⁶⁰ w Białymstoku (1752–1755)⁶¹. W twórczości architekta uwidoczniła się synteza dwóch tradycji – założeń francuskiego baroku oraz reminiscencji nurtu kształtowanego pod wpływem sztuki saskiej. Nie bez znaczenia pozostawał również pobyt w Hiszpanii, owocujący znajomością urządzeń wodnych z Andaluzji, Starej Kastylii i okolic Grenady⁶². Cechy definiujące potwierdzone realizacje architektoniczne inżyniera wykazują zbieżność z formami wprowadzonymi w gdańskim pałacu Jerzego Augusta Mniszcha. W analogiczny sposób ukształtowano bryłę pałacu biskupa Jacka Rybińskiego w Oliwie, również

⁵⁸ Wątroba 2000, s. 42.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 38, 42; Kowalczyk 1988, *passim*.

⁶⁰ Założenie pałacowo-ogrodowe zostało szczegółowo omówione przez Annę Oleńską w pracy: Oleńska 2011, *passim*.

⁶¹ Po przyjeździe do kraju w 1752 roku, Ricaud został porucznikiem w regimencie Jana Klemensa Branickiego, który stał się jego mecenasem na okres pięciu lat – do 1757 roku (Kowalczyk 1988, s. 300–301; Wątroba 2001, *passim*; Oleńska 2011, s. 27).

⁶² Kowalczyk 1988, s. 301; Wątroba 2001, s. 265.

Ryc. 112. Pałac Brühla w Brodach, fot. T. Bernatowicz, 2020

przekrytego mansardowym dachem, lecz pozbawionego skrzydeł bocznych i wyższego o jedną kondygnację. W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie przechowywany jest przerys widoku elewacji i rzutu obiektu, uznawany – podobnie jak rysunek z pałacem Mniszcha – za kopię projektu Ricauda de Tirregaille⁶³.

Nieco dalszym, lecz niewątpliwie istotnym punktem odniesienia dla form architektonicznych są realizacje związane z teściem Jerzego Augusta

⁶³ Rysunek opatrzony tytułem „Oliwa. Pałac opacki – przerys projektu”, datowany na czas po 1756 roku (BUW, GR, sygn. 763).

Mniszcha⁶⁴. Układ przestrzenny gdańskiej rezydencji ma swe analogie między innymi w siedzibie ministra Heinricha Brühla w Brodach (ryc. 112), przebudowanej przez Johanna Christopha Knöffla⁶⁵ w latach 1741–1753⁶⁶. Majątek, o powierzchni blisko 712 kilometrów kwadratowych⁶⁷, został zakupiony od rodziny Watzdorfów w 1740 roku⁶⁸. Modyfikacje objęły między innymi podziały wewnątrz. Obiekt był pałacem trójskrzydłowym. Na rysunku powstałym między 1741 a 1748 rokiem widać układ dwutraktowy z symetrycznie rozplanowanym korpusem głównym i skrzydłami, których wewnętrzne podziały wykazują nieregularności⁶⁹. Główne wejście, usytuowane na osi obiektu, prowadziło do sieni, z której możliwe było przejście między innymi do westybulu ze schodami zapewniającymi komunikację z wyższymi kondygnacjami. Monumentalną, dwupiętrową bryłę nakryto dachem mansardowym z lukarnami doświetlającymi usytuowane tam pomieszczenia. Elewacje wzbogacono o gzymsy międzykondygnacyjne – oddzielające wysoką podmurówkę od parteru, a następnie przyziemie od pierwszego piętra – profilowane, ramowo-płycinowe podziały osi oraz płytkie, niemal nieczytelne na planie ryzality. Zaakcentowano centralną partię korpusu i ścian szczytowych w obrębie bocznych skrzydeł, a także trzy środkowe osie od strony ogrodu, ujęte ryzalitem i zwieńczone trójkątnym frontonem. Pomimo rozbieżnej skali pałaców w Brodach i w Gdańsku czytelne są elementy wspólne, do których zaliczyć należy w pierwszej kolejności plany i podziały wewnątrz głównego korpusu⁷⁰, dachy mansardowe, opracowanie form ryzalitu centralnego i charakter ukształtowania elewacji. Niezaprzeczalnie budowla należąca do Jerzego Augusta Mniszcha odznacza się jednak większą przestrzennością i finezyjnością od form istniejących w latach 40. w Brodach – o rzeźbiarskim charakterze bryły decydują wydatne ryzality zarówno na osi, od dziedzińca i ogrodu, jak i w partiach bocznych korpusu oraz skrzydeł. Zaokrąglone naroża dwóch

⁶⁴ Mimo odmiennej redakcji poszczególnych form, wynikającej z faktu, iż architektura pałacu w Gdańsku ma bezpośrednio francuską genezę.

⁶⁵ Hentschel, May 1973, s. 66.

⁶⁶ Torbus 2014, s. 79.

⁶⁷ Torbus 2017, s. 158.

⁶⁸ *Ibidem*; Rückert 1990, s. 268; Omilanowska 2004, s. 108–109.

⁶⁹ W zbiorach drezdeńskiego Landesamt für Denkmalpflege Sachsen (LDS, sygn. M 36 III, Bl. 5). Rysunek publikowany był w pracy: Torbus 2017, s. 160, il. 5.

⁷⁰ Nadano im układy dwudzielne, dwutraktowe – choć rozwiązanie to należało do powszechnie stosowanych.

pierwszych pozwoliły na stworzenie reprezentacyjnych sal o dobrym doświetleniu i na powiększenie ich powierzchni użytkowej. Wprawdzie w Brodach w kolejnej dekadzie dostawiono reprezentacyjne schody zewnętrzne, urozmaicające bryłę zarówno od dziedzińca, jak i od ogrodu – widoczne na datowanym na rok 1757 rysunku z Archiwum Państwowego w Zielonej Górze oraz na późniejszych przekazach ikonograficznych⁷¹, obiekt pozostaje jednak znacznie cięższy w proporcjach, przez co kontrastuje z rozrzeźbieniem bryły i rokokową delikatnością pałacu gdańskiego.

Szerszym odniesieniem dla form architektonicznych pozostają liczne obiekty z terenów Saksonii, wśród nich dwutraktowy pałac z ryzalitami-skrzydłami w Tallwitz (Nischwitz Schloss), stanowiący również własność teścia Mniszcha i przebudowany w tym samym okresie⁷². Jeszcze bliższe podobieństwo pod względem kształtowania form wykazują projekty drezdeńskiej rezydencji ministra Brühla, znajdującej się przy Augustusstraße⁷³. Na szkicu sali ogrodowej autorstwa Johanna Christopha Knöffla z 1742 roku trzy środkowe, ryzalitowane osie mają otwory zamknięte łukiem odcinkowym (ryc. 113)⁷⁴. Nad środkowym wejściem widnieje zwieńczenie w postaci tarczy z rodowym herbem, na której spoczywa korona. Bardziej rozbudowane motywy umieszczono na rysunku samego Belwederu z połowy stulecia, również sporządzonym przez Knöffla⁷⁵. Centralny motyw flankują na nim panoplia, a samo pole tarczy zdobią inicjały. Obiekt nakryty jest dachem mansardowym. Uwagę zwraca dekoracyjność elewacji, którą zdobią płyciny z reliefami, inskrypcja na fryzie oraz rzeźbiarskie akcenty w partii zwieńczenia. Po obu stronach budowli widoczne są wolno stojące rzeźby. Niemal identyczne ukształtowanie obiektu widoczne jest na rysunkach Michaela Keyla z 1761 roku (ryc. 114)⁷⁶. Oczywiście w Gdańsku redakcja motywów jest

⁷¹ Torbus 2017, s. 158, il. 2.

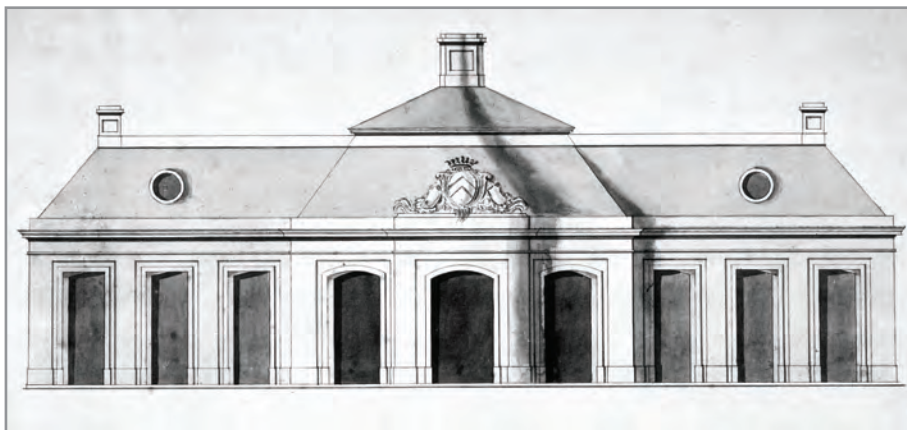
⁷² *Ibidem, passim*; Hentschel 1967, s. 306, 376; Hentschel, May 1973, s. 67.

⁷³ Pałac należący do Brühla od 1736 roku został przebudowany przez Johanna Christopha Knöffla. Obiekt zmodyfikowano wedle projektów Johanna Daniela Schade’a po roku 1774 roku, w którym stał się własnością hrabiego Camilla Marcoloniego (Kunath 2015, s. 105).

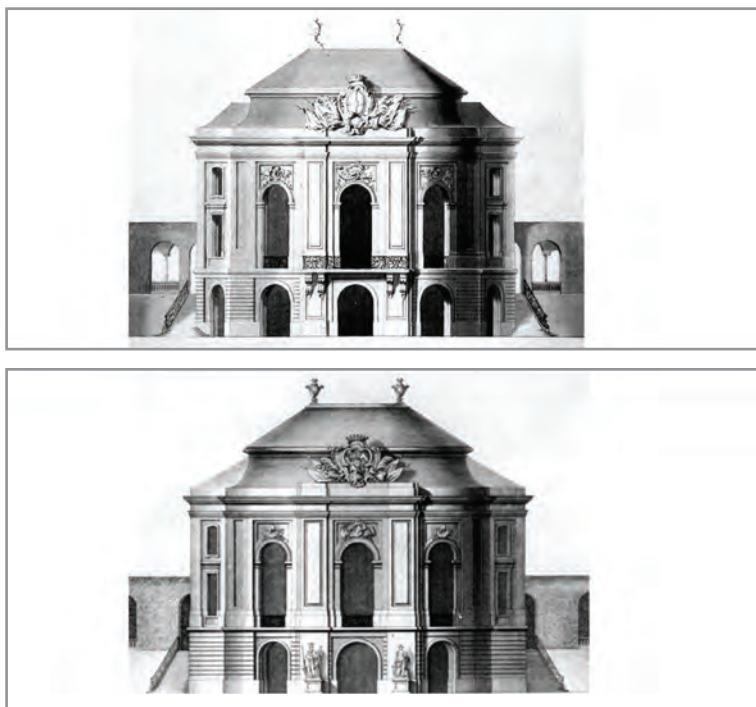
⁷⁴ Rysunek przechowywany w: LDS, sygn. M 13, Bl. IV.

⁷⁵ LDS, sygn. M 13 B I, Bl. II.

⁷⁶ Rysunek w kolekcji: Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB, sygn. KS B1608).

Ryc. 113. J.C. Knöffel, *Tarasy Brühla w Dreźnie* – projekt pawilonu ogrodowego (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna

Ryc. 114. *Tarasy Brühla w Dreźnie* – projekty belwederu. Od góry: J.C. Knöffel (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna; M. Keyl (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna

nieco inna – dominuje rokokowa lekkość detali i akcentów rzeźbiarskich, wśród nich kompozycji zwieńczenia⁷⁷.

Powyższe analogie są jedynie namiastką dzieł, które można zestawić z analizowanym pałacem, uwidaczniając kontekst jego powstania. Poszczególne elementy – takie jak chociażby konstrukcje dachowe czy podziały ramowo-płycinowe – można dostrzec w licznych dziełach z lat 50. i 60. XVII stulecia. Formy pałacu pozostają szczególnie bliskie realizacji Jakuba Fontany, który był też zatrudniony przy przebudowach obu warszawskich siedzib Mniszchów⁷⁸. Synonimiczne kształtowanie bryły można zaobserwować na przykładzie pałacu Eustachego Potockiego w Radzynie Podlaskim⁷⁹ (ryc. 115), przekształconym przez powyższego architekta w latach 50. XVIII stulecia⁸⁰. Powierzchnie murów głównego korpusu oraz ujmujących dziedzińców, dostawionych pod kątem prostym, skrzydeł bocznych zyskały podziały ramowo-płycinowe⁸¹. O rzeźbiarskim charakterze bryły decyduje centralny, pięcioboczny ryzalit, wyprowadzony powyżej linii kalenicy i stanowiący tym samym dominantę wysokościową. W tej partii dwukondygnacyjnego budynku wprowadzono dodatkowe, niskie piętro. Nad nim wznosi się attyka zwieńczona dekoracją heraldyczną utworzoną przez połączenie pary asymetrycznych kartuszy nakrytych wspólną koroną⁸². Po bokach korpusu wprowadzono dodatkowe, prostokątne ryzality, potęgujące wrażenie przestrzenności, również ozdobione w partii zwieńczenia rokokowymi tarczami herbowymi. Centralna część korpusu wraz z dekoracją elewacji od strony dziedzińca wykazują podobieństwo do gdańskiej siedziby Jerzego Augusta Mniszcha, choć wyraźnie zaznaczają się odmienne sposoby ukształtowania skrzydeł bocznych i różne pokrycia dachowe. Z Radzynie Podlaskim i Krakowcem łączy gdańską rezydencję również istotna rola akcentów rzeźbiarskich wieńczących

⁷⁷ Dekoracja rzeźbiarska widoczna jest na przerysie projektu z około 1756 roku (BUW, GR, sygn. 763). W niemal identycznej formie uwieczniono ją jeszcze na zdjęciach z przełomu XIX i XX wieku (Lorentz 1986, s. 56, il. 24).

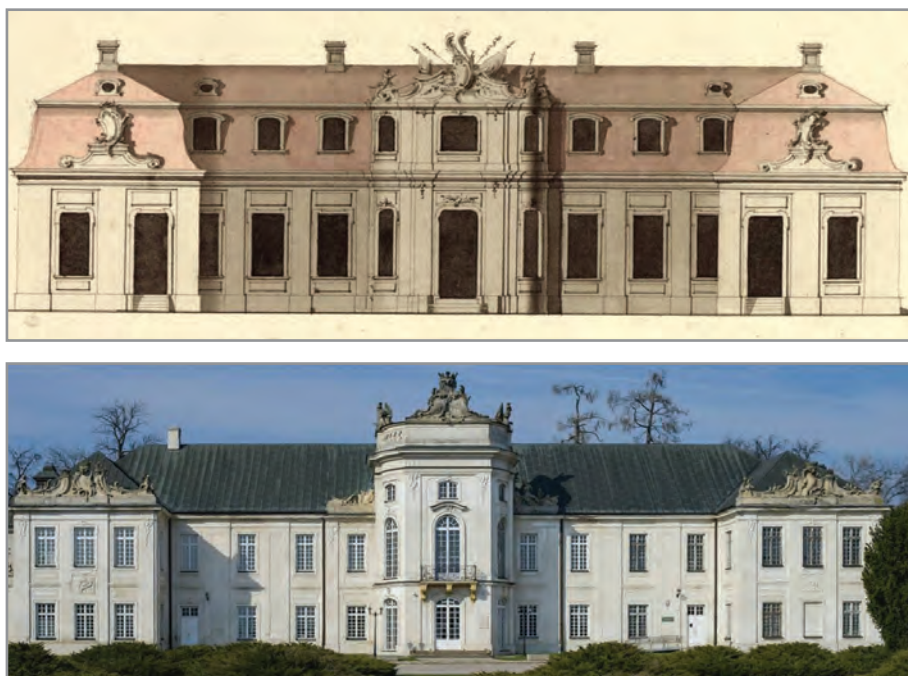
⁷⁸ Bartczakowa 1970, s. 127–129.

⁷⁹ Radzyńskiej rezydencji poświęcono liczne studia, wśród nich: Lutostańska 1967, *passim*; Lutostańska 1977, *passim*; Karpowicz 1986, s. 324–325; Gombin 2004, *passim*; Gombin 2009, s. 41–115; Dziubecki 2010, s. 35, 37, 73–74; Sito 2011, *passim*; Dziubecki 2013, *passim*; Gombin 2014, *passim*.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 65–73, 78–84; Sito 2013b, s. 278; Gombin 2014, *passim*.

⁸¹ Hentschel 1967, s. 418–422; Gombin 2009, s. 75–78.

⁸² Na kartuszach widniały herby Pilawa i Brochwicz.

Ryc. 115. Od góry: Pałac Mniszchów w Gdańsku. Przerys projektu P. Ricaud de Tirregaille'a – detal (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW; Pałac w Radzynie Podlaskim, fot. J. Sito, 2017

centralne ryzality. Kompozycje heraldyczne mimo zmonumentalizowanej skali cechuje rokokowa lekkość. Kartusze zdobiące pałac Mniszcha przywodzą na myśl wcześniejszą o blisko dekadę dekorację heraldyczną wschodniego skrzydła Zamku Królewskiego w Warszawie⁸³. Ich lekka, „organiczna” forma wywodzić się mogła ze wzorców graficznych, wśród nich z motywów ukazanych na sztychach Jeana Mondona⁸⁴, znajdujących recepcję między innymi we wspomnianym wcześniej Radzynie Podlaskim⁸⁵. Kartusze z panopliami, stanowiące zwieńczenia budowli – choć o nieco odmiennej stylistyce

⁸³ Zwieńczenie z motywem heraldycznym widoczne jest już na projekcie autorstwa C.F. Pöppel-manna z 1737 roku (Sito 2013b, s. 174, il. 106). Na lata 1745–1746 datowane są jednak rzeźby wykonane przez Johanna Geogra Plerscha, którymi ozdobiono zamkowe skrzydło (*ibidem*, s. 176–177).

⁸⁴ *Confer*: Mondon 1736, *passim*. Za zwrócenie uwagi na rolę ksiąg z kartami rytowanymi wedle projektów tegoż artysty serdecznie dziękuję Jakubowi Sito.

⁸⁵ Gombin 2009, s. 75–76, 242–243.

– dostrzec można też chociażby w twórczości J. de Botha⁸⁶ oraz we wspomnianych wcześniej projektach wykonywanych dla Brühla przez J.C. Knöffla i M. Keyla. Warto zatem podkreślić, że mimo francuskiej proveniencji architekta zatrudnionego przez Jerzego Augusta Mniszcha gdańska rezydencja wpisywała się w pełni w aktualne wówczas tendencje budownictwa z terenów polsko-saskiego związku państwowego.

c. Rekonstrukcja układu i funkcji wnętrza

Wnętrza tworzyły układ dwutraktowy, w którym pomieszczenia rozlokowano antytetycznie. W skrzydłach widoczne są różnice w postaci zastosowania wąskiego, bocznego korytarza z wejściami do sal w części zachodniej i wprowadzenia monumentalnej jadalni, obejmującej całą szerokość wschodniej, bocznej partii obiektu. Analogie można dostrzec na wyższej kondygnacji, gdzie jednak odrębnie potraktowano przestrzeń nad salą jadalną.

Corps de logis: przyziemie

Główny korpus wraz ze skrzydłami bocznymi tworzyły układ pomieszczeń na planie litery U. W dwutraktowej części centralnej zastosowano symetryczny podział sal (plansza XI). Wejście z dziedzińca paradnego, usytuowane w ryzalicie, prowadziło do westybulu na rzucie zbliżonym do okręgu. W inwentarzu z 1793 roku odnotowano marmurową posadzkę, polichromię pokrywającą ściany, imitującą relief w tonacjach brązu oraz podwieszoną do stropu latarnię⁸⁷. Do westybulu przylegał „wielki salon”, zlokalizowany na osi obiektu. Pomieszczenie zostało założone na planie prostokąta z narożami zaokrąglonymi od strony ogrodu, w ryzalicie i ściętymi przy ścianie południowej – w miejscach występowania pieców. Wnętrze doświetlały dwa okna na rzucie wycinka koła, między którymi znajdowało się wyjście na okalający ryzalit półkolisty taras⁸⁸. Następnie wachlarzowe schody prowadziły

⁸⁶ Confer: *Französische und italienische Architekten* 2014, s. 62–65.

⁸⁷ Maciakowska 2015a, s. 63.

⁸⁸ BUW, GR, sygn. 763.

do ogrodu. Przekazy źródłowe wskazują, że w ostatniej dekadzie XVIII stulecia podłoga „wielkiego salonu” była wyłożona deskami, ściany polichromowane seledynową farbą kazeinową, a na stropie znajdowała się gipsowa sztablatura⁸⁹. Wystroju dopełniały dwa świeczniki – mosiężny o sześciu ramionach oraz drewniany, a także para stołów, tuzin krzeseł z lnianym obiciem i drewniane instrumenty klawiszowe⁹⁰. Prawdopodobnie meble zostały jednak wstawione do pomieszczenia już po sprzedaży pałacu.

Boczne partie korpusu tworzyły zespoły reprezentacyjnych apartamentów, w pierwotnym zamyśle przewidziane zapewne dla pani i pana domu. Oba ciągi pomieszczeń wzniesiono w układzie antytetycznym, wskazującym swą regularnością na pierwotny charakter rozplanowania podziałów budowli. Do zachodniej ściany wspomnianego powyżej westybulu przylegał przedpokój o dwóch oknach wychodzących na paradny dziedziniec. Drzwi w jego północnej ścianie prowadziły do pokoju graniczącego z „wielkim salonem”, położonego w trakcie ogrodowym. Wnętrze ogrzewały piec saski oraz kominek zwieńczony lustrem. Ściany pokryte były obiciem z karmazynowego adamaszku, ujętego w białe ramy ze złoceniami, a nad drzwiami widoczne były supraporty⁹¹. Sypialnia znajdowała się w ryzalitowanym narożniku. Za utrzymanie dogodnej temperatury odpowiadać miały piec drezdeński oraz kominek. Na planie, którego pierwowzór przypisywany jest Riacaudowi, pozostaje widoczna alkowa, usytuowana naprzeciwko okien – skierowanych w stronę ogrodu – i flankowana przejściami wiodącymi do łazienki oraz garderoby⁹². Drugie z wymienionych pomieszczeń przylegało do przedpokoju i poprzedzało „przejście” do dalszych pomieszczeń, które zlokalizowane były w bocznym skrzydle pałacu. Ściany garderoby pokrywała żółta tapeta, a ściany pokoju toaletowego – tapeta „brukselska” w nieznanym kolorze⁹³.

⁸⁹ Maciakowska 2015a, s. 63.

⁹⁰ Pianino oraz klawesyn.

⁹¹ Maciakowska 2015a, s. 66. O ile mobilia – wśród nich krzesła pokryte niebieskim jedwabiem – zostały prawdopodobnie sprowadzone po zmianie właściciela, o tyle można założyć, że trwałe elementy wystroju sali (kominek, piec, obicia, supraporty, a niewykluczone, że też lustra) pochodziły jeszcze z czasów Jerzego Augusta Mnischka.

⁹² W czasach późniejszych właściciele oba pomieszczenia pełniły funkcje gabinetów.

⁹³ Maciakowska 2015a, s. 63–64.

Drugi zespół apartamentów znajdował się we wschodniej partii pałacu. Do centralnego, owalnego westybulu przylegał przedpokój o dwóch oknach, wyposażony w piec o formie piramidalnej, ustawiony przy północno-wschodnim narożniku. Z pomieszczenia możliwe było przejście do pokoju z widokiem na ogród, mającego dwa źródła ciepła – piec oraz kominek – i wyłożonego pasiastą, biało-niebieską tapetą „brukselską”. W końcu wieku, po zmianie użytkownika, przeznaczono go dla króla⁹⁴. W obrębie głównego korpusu podziały wewnątrz po obu stronach środkowej osi, wyznaczonej przez westybul i salon, miały analogiczny charakter. Program reprezentacyjny został jednak wydłużony w części wschodniej. Narożna, ryzalitowana sala pełniła więc funkcję pokoju paradnego.

Sypialnia stanowiła kolejne z pomieszczeń, usytuowane przy wschodniej części muru obwodowego⁹⁵. Na rzucie z połowy XVIII stulecia widoczne są piec, kominek i ustawiona naprzeciwko okien alkowa. Ponad drzwiami znajdowały się supraporty, w których umieszczono kopie dzieł Jeana Antoine’a Watteau. Wystrój wnętrza tworzyło obicie z zielonej brokateli, wkomponowanej w snycerskie ramy. Dopelnieniem programu funkcjonalnego sali był prostokątny gabinet. Do pokoju sypialnego przylegała zarazem niewielka garderoba o nieregularnym obrysie.

Warto podkreślić, że z czasów powstania pałacu z inicjatywy Mniszcha pochodziły z pewnością wspomniane supraporty, sugerujące charakter całego, rokokowego wystroju. W końcu XVIII wieku odnotowano, iż część z nich przedstawiała kopie prac Watteau, zaś inne były autorstwa nadwornego malarza Augusta III, Christiana Wilhelma Ernsta Dietricha (1712–1774)⁹⁶. Wobec deficytu ikonografii, jednym z punktów odniesienia dla wyobrażeń o wyglądzie sal i stolarce mogą być rezydencje Brühla (ryc. 116).

⁹⁴ *Ibidem*, s. 63.

⁹⁵ BUW, GR, sygn. 763.

⁹⁶ Maciakowska 2015a, s. 64. Christian Wilhelm Ernst Dietrich *vel* Dietricy był profesorem drezdeńskiej Akademii oraz dyrektorem fabryki miśnieńskiej porcelany (Olszewska-Świetlik 2018, s. 194–195). W jego twórczości widoczne były nawiązania do malarstwa włoskiego i holenderskiego. Artysta czerpał także ze sztuki francuskiego rokoka – czytelne są analogie chociażby do dzieł Jeana Antoine’a Watteau (Menzhausen 1959; Chudzikowski 1966; Schniewind Michel 1984; Dittrich 2004; Liebsch 2010; Schniewind Michel 2012; Levandusky 2013, *passim*). Ostatnie z wymienionych źródeł inspiracji z pewnością uwidoczniło się w dekoracji gdańskiego pałacu. Dzieła Dietricha można dziś podziwiać głównie w drezdeńskiej Gemäldegalerie. Jego prace znajdują się także w zbiorach petersburskiego Ermitażu, Gemäldegalerie w Berlinie oraz w Muzeum Sztuk Pięknych w Budapeszcie.

Ryc. 116. Wystrój rezydencji H. Brühla. Od lewej: Pałac w Brodach – sala balowa (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna; Pałac drezdeński – stolarka drzwiowa, fot. DF

Corps de logis: mansarda

Znacząca wysokość mansardy pozwoliła na wprowadzenie pomieszczeń o funkcjach reprezentacyjnych oraz apartamentów kameralnych. Rozkład sal w większości powielał rzut pierwszej kondygnacji (plansza XII). Poszczególne wnętrza doświetlały okna w lukarnach o wykroju czworokąta zwieńczonego łukiem odcinkowym⁹⁷. Na osi pałacu znajdowało się największe pomieszczenie, obdarzone funkcjami reprezentacyjnymi – sala bilardowa („Salle de Billard”) – obejmujące całą szerokość korpusu i anektujące ryzalit od strony dziedzińca, który zachował jednocześnie odrębność dzięki ażurowej ścianie. Wprowadzenie podpór miało uzasadnienie zarówno konstrukcyjne, jak i estetyczne, osłabiając wrażenie nadmiernego wydłużenia wnętrza, którego mury miałyby proporcje bliskie 5:12. W efekcie powstał wewnętrzny prostokąt o ścianach pozostających w stosunku około 5:9. Równowagę kompozycyjną zapewniał także balkon usytuowany w ryzalicie od strony północnej, zapewniający widok na ogród. W wystroju wnętrza dominantę stanowił zaznaczony na projekcie bilard, który ustawiono

⁹⁷ Widoczne na źródłach ikonograficznych: BUW, GR, sygn. 763, Lorentz 1986, s. 36, il. 24.

w centralnym punkcie sali⁹⁸. Przy dłuższych ścianach znajdowały się źródła ciepła w postaci pieca i kominka. W końcu stulecia wnętrze zdobiły tapety, które określono mianem brukselskich⁹⁹.

W bocznych partiach głównego korpusu symetrycznie rozmieszczono pomieszczenia tworzące dwa zespoły apartamentów. Od strony dziedzińca znajdowały się wnętrza doświetlane przez parę okien, określone mianem pokoi („chambre”)¹⁰⁰, lecz pełniące z pewnością funkcję antykamer. Przylegające do nich sypialnie, usytuowane w trakcie ogrodowym, łączyły się także z salą bilarową – naprzeciw prowadzących do niej drzwi widoczne były alkowy. Uwagę zwraca ukształtowanie naroży obu pomieszczeń, które przysłonięto ściankami o linii falistej. Ściany pokrywały zielono-czerwone tapety¹⁰¹. Wspomniane wyżej przedpokoje pełniły istotną funkcję komunikacyjną, zapewniając połączenie między główną salą, apartamentami i skrzydłami bocznymi. Warto zaznaczyć, że aby dostać się z sypialni do garderoby, trzeba było przez nie przejść i wyjść na jeden z dalszych korytarzy – mimo iż obie sale do siebie przylegały, nie miały bezpośredniego połączenia¹⁰². Wschodnią i zachodnią garderobę ulokowano w bocznych ryzalitach. Pomimo deklarowanego na planie przeznaczenia oba pomieszczenia odznaczały się wymiarami przekraczającymi powierzchnie sypialni. Dostęp światła dziennego zapewniały dwa niewielkie okna skierowane na ogród, czyli znajdujące się na krótszych bokach garderób. Dłuższe ściany były całkowicie pozbawione otworów okiennych. Uwagę zwraca zarazem niewiele źródeł ciepła – przy ścianach graniczących z sypialniami ustawiono po jednym małym kominku. Przez wzgląd na położenie w narożach pałacu sale należeć musiały do wyjątkowo chłodnych. Powyższe rozwiązanie kontrastowało z wprowadzaniem znacznie bardziej wydajnych pieców i kominków w centralnej partii głównego korpusu oraz z pomieszczeniami przyziemia, które były położone bezpośrednio pod garderobami i miały po dwa punkty grzewcze – w tym po jednym przylegającym do muru obwodowego.

⁹⁸ Stół bilarowy zaznaczono na rysunku: BUW, GR, sygn. 763.

⁹⁹ W tym czasie sala była miejscem ekspozycji „naturaliów morskich”. Na zestaw mebli obitych karmazynowym adamaszkiem składały się dwie niewielkie kanapy oraz dziesięć krzeseł (Maciakowska 2015a, s. 67–68).

¹⁰⁰ BUW, GR, sygn. 763.

¹⁰¹ Maciakowska 2015a, s. 68.

¹⁰² BUW, GR, sygn. 763.

Skrzydło wschodnie: przyziemie

W odróżnieniu od głównego korpusu pomieszczenia zlokalizowane w obu skrzydłach bocznych nie zostały zakomponowane symetrycznie (plan-sza XI). W partii wschodniej do wspomnianego wyżej gabinetu przylegała klatka schodowa prowadząca na wyższą kondygnację oraz połączona z wyjściem do ogrodu. Za nią ulokowana była sala jadalna, skomunikowana ze wspomnianym wyżej przedpokojem i gabinetem za pośrednictwem ćwierćkolistego korytarza. Jadalnia stanowiła największą salę w pałacu – jej wymiary wynosiły w przybliżeniu 14,4 na 6,7 metra¹⁰³. Wnętrze doświetlono pięcioma wychodzącymi na wewnętrzny dziedziniec oknami, znajdującymi się w niszach, które zamknięto kosзовymi łukami. Do powyższej kompozycji nawiązano w ukształtowaniu ściany zachodniej, o płaszczyźnie urozmaiconej przez trzy nisze, z których środkowa mieściła piec. W obu krótszych ścianach przebito otwory drzwiowe, usytuowane po bokach kominków, ponad którymi w końcu wieku widoczne były *trumeau* z lustrami. W tym samym okresie źródła światła sztucznego stanowiły dwa kryształowe żyrandole, zawieszone na suficie, oraz dwanaście kinkietów. Ściany utrzymane były w kolorystyce biało-zielono-żółtej. Charakter sali oddaje szkic znajdujący się w bibliotece gdańskiego oddziału PAN, stanowiący próbę rekonstrukcji wyglądu pomieszczenia¹⁰⁴. „Salle a manger”¹⁰⁵ poprzedzała wąskie przejście, przebiegające w poprzek skrzydła, określone w inwentarzu z 1793 roku mianem kredensu mieszczącego piecyk do podgrzewania wody. Mimo niewielkiej powierzchni w tym okresie we wnętrzu przechowywano dębowe i świerkowe stoły¹⁰⁶. Kawę parzono w sąsiedniej sali, czyli w kredensie. O pierwotnym przeznaczeniu pomieszczenia do funkcji związanych z obsługą jadalni świadczy nazwa wprowadzona na przerysie planu realizacyjnego, gdzie widoczna jest adnotacja „bufet”¹⁰⁷. Kredens połączony był z dostawionym od strony wschodniej gankiem ze schodami zewnętrznymi. Amfiladę skrzydła zamykała sień skomunikowana z dziedzińcem i z wyższą kondygnacją.

¹⁰³ Maciakowska 2015a, s. 65.

¹⁰⁴ *Ibidem*, il. 7.

¹⁰⁵ BUW, GR, sygn. 763.

¹⁰⁶ Maciakowska 2015a, s. 65–66.

¹⁰⁷ Na przerysie projektu Ricauda nazwę zapisano przez jedno „f”, choć poprawna wersja terminu „kredens” w języku francuskim powinna brzmieć „buffet”.

Skrzydło wschodnie: mansarda

Na planie z około 1756 roku ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie pomieszczenia zlokalizowane w mansardzie wschodniego skrzydła bocznego zostały schematycznie nazwanymi pokojami („*chamb.*”)¹⁰⁸. Nad położoną na parterze jadalnią umieszczono trzy nieduże sale. Pozostałe wnętrza w większości powieliły dyspozycję przyziemia. Dwie klatki schodowe znajdowały się przy gabinecie – funkcjonalnie przynależącym do korpusu – oraz przy ścianie szczytowej.

Skrzydło zachodnie: przyziemie

Od strony północnej skrzydło otwierał gabinet, funkcjonalnie należący jeszcze do apartamentu urządzonego w głównym korpusie. Od południa pomieszczenie to prowadziło na klatkę schodową i na korytarz, którym można było dojść do pomieszczeń użytkowanych między innymi przez oficerów. O charakterze gabinetu doświetlonego dwoma oknami decydowała obecność drezdeńskiego pieca, kominka i być może papierowej tapety barwy niebieskiej, ujętej biało-złotymi listwami – elementy te mogły pamiętać o czasach Mniszchów. Korytarz przechodził w poprzeczną sieć, która zamykała ciąg pomieszczeń, umożliwiając dostęp do wyższej kondygnacji za pośrednictwem schodów lub wyjście na dziedziniec.

Skrzydło zachodnie: mansarda

Podobnie jak w korpusie głównym, w skrzydle zachodnim powielono przebieg znacznej części ścian parteru (plansza XII). Oczywiście było także utrzymanie widocznego na parterze rozlokowania palenisk przy pionach przewodów kominowych. Pomieszczenia miały po jednym lub po dwa okna wychodzące na dziedziniec. Komunikację między nimi zapewniał wąski korytarz boczny. Przeznaczenie sal nie zostało w pełni sprecyzowane na planie z około 1756 roku – określono je mianem pokoi (zapisanych skrótowo jako „*chamb.*”)¹⁰⁹. W połowie długości skrzydła oraz przy ścianie szczytowej mieściły się klatki schodowe.

¹⁰⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁹ *Ibidem.*

d. Otoczenie pałacu

Pałac usytuowany był w centralnej części posesji, na której od frontu znajdował się parady dziedzinniec. Wjazd na teren rezydencji od strony Długich Ogrodów następował przez bogato zdobioną bramę, wyznaczającą oś parkanu dekorowanego rzeźbami. Budowli mieszkalnej towarzyszyły oficyny gospodarcze. Nieodzowną częścią założenia pałacowego pozostawał ogród.

Ogrodzenie i brama

Wjazd na teren posesji od Długich Ogrodów ujęto trójprzelotową bramą. Centralny prześwit pozwalał na przemieszczanie się pojazdem konnym, boczne zaś przeznaczone były dla pieszych. Osie oddzielono pilastrami podtrzymującymi zwieńczenie przybierające w partii środkowej formę przerwane go przyczółka, na którym ustawiono pojedyncze figury z wyobrażeniem antycznych bogiń¹¹⁰. Ujmujące kompozycję spływy wolutowe łączyły się z postumentami wieńczącymi skrajne podpory, dźwigającymi pełnoplastyczne putta z atrybutami¹¹¹. Nad głównym przejazdem widoczny był rocaille'owy kartusz. Figury usytuowane w zwieńczeniu (ryc. 117) obrazowały siedzące, zwrócone ku sobie postacie Ateny (Minerwy) i Flory (Ceres). Pierwszy z posągów, znajdujący się po stronie północnej, ukazywał grecką boginię z trzymaną w lewej dłoni tarczą, na której widoczna była głowa Meduzy¹¹². Identyfikację postaci potwierdzał drugi z atrybutów wojennych – hełm. Córcze Zeusa, wiązanej z mądrością, sztuką, sprawiedliwą walką i opieką nad miastami, towarzyszyło przedstawienie wywodzącej się z mitologii rzymskiej Flory. Bogini roślinności i urodzaju została ukazana z bukietem kwiatów¹¹³.

¹¹⁰ Mamuszka 1972, s. 90.

¹¹¹ Zachowane posągi bogiń, trzy putta oraz wazy w 1972 roku zostały przeniesione do Muzeum Pomorskiego w Gdańsku – obecnie są w zbiorach gdańskiego Muzeum Narodowego, któremu dziękuję za wgląd do posiadanej dokumentacji oraz zgodę na obejrzenie samych dzieł.

¹¹² Informacje o motywie Ateny i Meduzy podaje na przykład artykuł: Ruiz 2016, *passim*.

¹¹³ O Florze i corocznych floraliach, które obchodzono w Rzymie wspomina: Hyde 2005, s. 15–17, 29, 34, 219.

Ogrodzenie nie istnieje, lecz zarówno większość przedstawień figuralnych, jak i wazy zachowały się i stanowią część zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku. W efekcie możliwa jest ich analiza, wzbogacająca wiedzę o charakterze i wymowie ideowej całej siedziby¹¹⁴. Zespół rzeźb wykonanych z piaskowca datowany był dotychczas na okres około 1750 roku¹¹⁵. Dzieła powstały jednak zapewne dopiero w połowie lat 50. XVIII wieku, czyli w okresie kształtowania rezydencji, do której miały być przeznaczone.

Rzeźbom wyobrażającym boginie Minerwę oraz Ceres towarzyszyły putta uosabiające cztery pory roku (ryc. 118). Zachowane figury odwołują się do lata, jesieni i zimy – brakujące przedstawienie, jakkolwiek trudne do identyfikacji na przedwojennych fotografiach¹¹⁶, niewątpliwie odwoływało się do wiosny. Potwierdza to również jego usytuowanie – alegorie pór roku ustawiono chronologicznie od strony zachodniej do wschodu.

Odrębne zagadnienie stanowi kwestia atrybucji. Zdaniem większości badaczy Johann Heinrich Meissner¹¹⁷ miał być twórcą rzeźb¹¹⁸. Nazwisko twórcy pojawia się także w katalogu muzealnym, choć w kartach obiektów posłużono się wyłącznie terminem „warsztat gdański”¹¹⁹. Powszechnie przyjęta atrybucja wobec deficytu źródeł wymaga jednak konfrontacji z innymi pracami artysty. Twórca urodzony w Królewcu w 1701 roku i zmarły w roku 1770 w omawianym okresie posiadał ceniony warsztat. W Gdańsku obecny był od 1726 roku, natomiast w 1755 roku przeniósł się na ul. Długie Ogrody, gdzie umiejscowił swoją pracownię – był więc bezpośrednim świadkiem inwestycji prowadzonej dla Jerzego Augusta Mniszcha. O randze artysty

¹¹⁴ Program ideowy oraz kwestie atrybucyjne rzeźb z gdańskiego ogrodzenia zostały dokładnie omówione w artykule: Barczyk 2021 [w druku].

¹¹⁵ Datowanie podane na kartach obiektów, przechowywanych w Muzeum Narodowym w Gdańsku (rzeźby o numerach inwentarzowych: Rz/269/MPG; Rz/270/MPG; Rz/271/MPG; Rz/272/MPG; Rz/273/MPG; Rz/274/MPG; Rz/275/MPG; Rz/276/MPG; Rz/277/MPG).

¹¹⁶ Jedno ze zdjęć opublikowano w pracy: Lorentz 1986, s. 36, il. 24.

¹¹⁷ Johann Heinrich Meissner (1701–1770) – rzeźbiarz urodzony w Królewcu, w Gdańsku czynny od 1726 roku. Tematyka wykonywanych przez niego figur często nawiązywała do mitologii i Biblii. Tworzył też między innymi portrety – w tym wspomniany wcześniej pomnik Augusta III, umieszczony w gdańskim Dworze Artusa. Podstawowe informacje o artyście podają: Jakubowska 1983, s. 476–488; Hölscher, Schnitzer 2000, s. 330.

¹¹⁸ Mamuszka 1972, s. 90.

¹¹⁹ Karty rzeźb: Rz/269/MPG; Rz/270/MPG; Rz/271/MPG; Rz/272/MPG; Rz/273/MPG; Rz/274/MPG; Rz/275/MPG; Rz/276/MPG; Rz/277/MPG.

Ryc. 117. Figury z ogrodu pałacu Mniszchów w Gdańsku: Minerva i Ceres (Muzeum Narodowe w Gdańsku), fot. A. Barczyk, 2018

Ryc. 118. Alegorie pór roku: lato i jesień. Rzeźby z ogrodu pałacu Mniszchów w Gdańsku (Muzeum Narodowe w Gdańsku), fot. A. Barczyk, 2018

Ryc. 119. J.H. Meissner, Ołtarz główny katedry we Fromborku – detal, fot. J. Jagła, 2017

świadczy nie tylko znacząca liczba zamówień – których efektem miało być kilkaset rzeźb – ale też fakt, że w 1752 roku stworzył on model, który następnie posłużył do wykonania marmurowego posągu Augusta III, ustawionego w Dworze Artusa¹²⁰. Warsztat Meissnera tworzył między innymi rzeźby ogrodowe oraz elementy wyposażenia świątyń, wśród których znajdowały się figury aniołów z prospektu organowego w kościele Mariackim w Gdańsku oraz postacie aniołów przeznaczone do dekoracji ołtarza głównego w katedrze we Fromborku (ryc. 119)¹²¹. Stateczną siłę dostrzec można już w pomniku Augusta III¹²². W płaskorzeźbach największą finezją odznaczają się partie włosów, czego przykład stanowi przedstawienie Herkulesa ze zbiorów Metropolitan Museum w Nowym Jorku¹²³. Pukle loków kontrastują z maszynością ciał bohaterów, a całą scenę wyróżnia miękki modelunek.

Meissnerowskie figury pełnoplastyczne oraz przedstawiane na reliefach wykazują tym samym tendencję do uspokojenia form i dążenia do zachowywania naturalistycznej anatomii. Na tle nurtu stosowanego przez warsztat Meissnera widoczna staje się odmienność stylistyczna rzeźb z ogrodzenia pałacu Mniszchów. Obie – ukazane w dynamicznych pozach – figury kobiece, które wieńczyły bramę gdańskiej rezydencji, mają smukłe proporcje. W efekcie wydają się bardziej wiotkie. Książd Jan Nieciecki wiąże z Meissnerem gdańskie putta¹²⁴. Należy jednak podkreślić, że jakkolwiek różnią się stylistyką od Minerwy i Ceres, ich twórca posłużył się bardzo wyrazistą manierą, nieznajdującą bezpośredniego wzorca w *oeuvre* pochodzącego z Królewca rzeźbiarza.

Minerwa jako bogini mądrości była w ikonografii motywem pożądanym, często wykorzystywanym. Fakt, że powszechnie do niego nawiązywano, nie dewaluje jego wymowy ideowej. W przypadku gdańskiej rezydencji może być odczytywany jako dowód szerokich horyzontów intelektualnych właścicieli jako reprezentantów elit władzy. Wizerunek Minerwy towarzyszył grafikom portretowym przedstawiającym zarówno osoby związane ze środowiskiem

¹²⁰ Hölscher, Schnitzer 2011, s. 223, il. 227.

¹²¹ Karpowicz 1985, s. 133.

¹²² Posąg wykonano z marmuru kararyjskiego (Jakubowska 1983, s. 477).

¹²³ Dzieło znajdowało się w Kolonii w kolekcji barona Alberta von Oppenheima, a następnie trafiło do zbiorów J. Piermonta Morgana z Londynu, który przekazał je nowojorskiemu muzeum (Metropolitan Museum of Art, sygn. 17.190.478).

¹²⁴ Nieciecki 2018, s. 158, il. 19.

dworskim w Dreźnie, jak i samego monarchę. Przykłady stanowią sztychy Martina Bernigerotha, żyjącego w latach 1670–1733 (ryc. 120). Z kolei na pracy powstałej w 1733 roku bogini podtrzymuje owalną, zwieńczoną koroną ramę z portretem Augusta Mocnego (ryc. 121). Odbitka pełniła funkcję frontispisu *Recueil des marbres antiques qui se trouvent dans la Galerie du Roy de Pologne à Dresden* (*Kolekcji zabytkowych marmurów znalezionych w Galerii Królewskiej w Dreźnie*) Raymonda Leplata¹²⁵. Bogactwem znaczeń obdarzona była też postać mitologicznej bogini Ceres, wiązanej z urodzajem i pomyślnością. Atrybutem najczęściej łączonym z rzymską boginią były róg obfitości i naręcze świeżych plonów¹²⁶.

Trzy zachowane figury puttów mają wysokość od 112 do 122 centymetrów i zostały wykonane z piaskowca. Integralną część figur przedstawionych w kontrapostach stanowią atrybuty, zapewniające optyczną stabilizację póź. Lato podtrzymuje wysoką wiązkę zbóż, a jedynym elementem jego ubioru jest kapelusz. Postać dynamicznie odchyła się w bok, a górna część korpusu w stosunku do nóg jest skrzycona o blisko 90 stopni. Jesień opiera się o gałąź z winnymi gronami. Rzeźba stwarza wrażenie, jak gdyby element floralny był niezbędnym uzasadnieniem dla zachowania równowagi przez putto. Kiść winogron wieńczy też prawą skroń figury. Obie postacie cechuje ekspresja kompozycji, przerysowanie i świadome zniekształcanie proporcji ciał oraz mimiki. Nogi są zbyt krótkie w porównaniu z tułowiem, brzuchy przesadnie wystające. Przestylizowane były zwłaszcza głowy – jakkolwiek nie można nie uwzględnić faktu, że prace przeznaczone były do ustawienia powyżej linii wzroku i obserwacji z konkretnego punktu, w skrócie perspektywicznym pozostają mocno przerysowane.

Przedstawienia figuralne, którymi ozdobiono ogrodzenie gdańskiej siedziby Jerzego Augusta Mniszcha, kształtowane były w zgodzie z tendencjami obecnymi w sztuce środkowoeuropejskiej tego okresu, w tym w kręgu kultury saskiej. Wymowa ideowa wydaje się tym samym konwencjonalna. Dla zrozumienia jej rangi warto jednak podkreślić, że postaci Ceres i Minerwy – oddające aspiracje intelektualne właścicieli – wprowadzono do najbardziej

¹²⁵ Recueil 1773, s.n. Egzemplarz dostępny w drezdeńskiej Sächsische Landesbibliothek (sygn. 31. gr.2.1.a).

¹²⁶ Wzorce ikonograficzne dla niniejszej figury zostały szerzej przeanalizowane w artykule: Barczyk 2021 [w druku].

Ryc. 120. M. Bernigeroth, *Wilhelm Ernst von Sachsen-Weimar* (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. domena publiczna

Ryc. 121. R. Leplat, *Kolekcja zabytkowych marmurów znalezionych w Galerii Królewskiej w Dreźnie: z przywilejem Króla – frontispis* (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. A. Barczyk, 2019

Ryc. 122. *Waza z ogrodzenia pałacu Mniszchów w Gdańsku* (Muzeum Narodowe w Gdańsku), fot. A. Barczyk, 2018

reprezentacyjnych przestrzeni. Można je dostrzec chociażby w dekoracji klatki schodowej biskupiej rezydencji w Würzburgu, w scenie gloryfikacji tamtejszego księstwa, jak i samego księcia biskupa Carla Philippa von Greiffenclau na czterech kontynentach¹²⁷. O aktualności obecności programu ikonograficznego w stolicy Pomorza świadczy fakt, że würzburskie malowidło powstało w tym samym okresie, w latach 1752–1753¹²⁸. Symbolikę wyrażoną przez rzymskie boginie uzupełniały pory roku. Jak zostało zasygnalizowane, bohaterki mitologii bezpośrednio utożsamiano z cyklem przyrody¹²⁹, co czyni dobór motywów tym bardziej spójnym. Przy tworzeniu zarysu tła, na którym rozpatrywany może być gdański parkan, po raz kolejny nie można nie odnieść się do nadreńskiego pałacu Augustusburg. Około 1764 roku Joseph Anton Brilli¹³⁰ wykonał sztukaterie zawierające medaliony z wyobrażeniami pór roku, ukazanymi pod postaciami kobiet odzianych w antykizujące szaty¹³¹.

Dodatkowymi elementami dekoracyjnymi ogrodzenia były kamienne wazy, które ustawiono na słupkach naprzemiennie z puttami (ryc. 122). Obiekty stanowią część kolekcji Muzeum Narodowego w Gdańsku¹³². Osiągają wysokość blisko 90 centymetrów, a wraz z cokołami mierzą po około 130 centymetrów. Wazy z okrągłymi stopami mają nisko osadzone, asymetryczne czary na rzucie owalu, wypełnione dekoracją ornamentalną. Wśród motywów dostrzec można eliptyczne medaliony ujęte w rocaille'owe obramienia, grzebienie, do których podwieszono winne grona. W zwieńczeniu naczyni wprowadzono też kompozycje kwiatowe złożone ze stylizowanych narcyzów, róż i słoneczników.

Należy podkreślić, że parkan ustawiony przed pałacem Jerzego Augusta Mniszcha stanowił istotny element kształtowania kompozycji przestrzennej

¹²⁷ Malowidło wykonał Giovanni Battista Tiepolo. *Confer*: Barczyk 2021, *passim*.

¹²⁸ Kreisel 1969, s. 36.

¹²⁹ Ceres była ukazywana w sztuce bezpośrednio jako alegoria lata. Jedną z tego rodzaju figur naturalnej wielkości, datowaną na lata 1750–1760, znajduje się w kolekcji Muzeum Narodowego w Norymberdze (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, nr inw. 0 Pl.O. 2145).

¹³⁰ Prace sztukatora w Augustusburgu przybliży: Bader 1961, s. 23–25.

¹³¹ Dekoracje wprowadzono w sali jadalnej na pierwszym piętrze. Dokumentacja dostępna w: BFM, sygn. fmlac8829_14.

¹³² Informacji o dokładnych wymiarach oraz o przeprowadzonych drobnych pracach konserwatorskich – sprowadzonych do uzupełnień zaprawą wapienną – dostarczają karty obiektów (sygn. Rz/272/MPG; Rz/273/MPG; Rz/274/MPG).

całego założenia rezydencjonalnego, a za sprawą rzeźb zyskał godną uwagi wymowę ideową. Jak zostało wspomniane, do najważniejszych zagadnień należą kwestie atrybucji przedstawień Ceres i Minerwy, forma artystyczna poszczególnych figur oraz zawarta w nich symbolika. Następujące po sobie cykle przyrody stały się wątkiem dominującym, a zarazem podkreślającym przymioty bogiń. Utożsamianie postaci mitologicznych między innymi z konkretnymi porami roku, z pomyślnością i dobrobytem (Ceres), mądrością i opieką nad sztuką (Minerwa) mogło wskazywać na wysoki poziom intelektualny zlecniodawcy. Mimo konwencjonalnych układów ikonograficznych ich dobór nie powinien być deprecjonowany, na co wskazuje zestawienie ich z wybranymi realizacjami z terenów niemieckojęzycznych, zwłaszcza z dziełami powstającymi dla przedstawicieli elit. Celem podania powyższych przykładów nie była wreszcie próba przywołania bezpośrednich wzorców, lecz jedynie zarysowanie szerszego kontekstu dla rzeźb odkutych dla Mniszcha.

Dziedziniec i oficyny

Funkcję zaplecza gospodarczo-użytkowego rezydencji miały pełnić oficyny. Należały do nich podpiwniczona kuchnia – mieszcząca także piekarnię i pomieszczenia mieszkalne przeznaczone dla przygotowujących kulinaria – oraz stajnia, pralnia i dom ogrodnika. W późniejszym okresie, gdy pałac nie należał już do Mniszchów, wzniesiono wartownię po obu stronach dziedzińca. Czas ich powstania można określić na okres przed 1814 rokiem¹³³.

Ogród

Nieodzowną część gdańskiej rezydencji Jerzego Augusta Mniszcha stanowiło założenie ogrodowe, którego teren wytyczał ceglany, wysoki na blisko 2,87 metra mur¹³⁴. Całkowita długość ogrodzenia, po którym pozostały jedynie relikty, wynosiła około 387,5 metra. Próbę identyfikacji ówczesnego układu warunkuje fragment planu sporządzonego w 1793 roku przez Johanna Ephraima Schmidta, gdańskiego sekretarza, który 14 lat później

¹³³ Maciakowska 2015a, s. 68.

¹³⁴ Relikty parkanu są dziś widoczne od strony ul. Krowoderskiej, przy zbiegu z ul. Długie Ogrody.

objął stanowisko senatora Wolnego Miasta Gdańska¹³⁵. Rysunek pozostaje zbieżny z treścią omawianego inwentarza. Ogród obejmował symetryczne partery na osi pałacu oraz roślinność wpisaną w podziały geometryczne i położoną we wschodniej części działki. Kompozycja w typie francuskim rozciągała się bezpośrednio za głównym korpusem, w północnej części posesji. Kwatery zostały rozmieszczone po obu stronach głównej alei, powielającej oś bryły pałacu, a ich zewnętrzne krawędzie wytyczały aleje boczne, poprowadzone od naroży korpusu. W efekcie omawiana reprezentacyjna część ogrodu była równa szerokości pałacu i tworzyła interesujące walory estetyczne – sale usytuowane w ryzalitach oraz apartamenty ulokowane w trakcie północnym stanowiły punkty widokowe, otwierając się na linię ogrodu, którego długość była bliska sześciokrotnej szerokości. Schody prowadziły z tarasu na plac o rzucie prostokąta połączonego z połową okręgu, którego centrum wyznaczała sadzawka. Następnie widoczne były partery z roślinnością tworzącą dekoracyjne wzory. Za nimi znajdowały się cztery kwatery okalane drzewami, u zbiegu których – w rozwidleniu centralnej alei – umiejscowiono boskiet. Partery z motywem esownicy powróciły przy północnej granicy posesji. Główną oś miała zamykać piramida („eine gemahlte Pyramide”¹³⁶), czyli najprawdopodobniej obelisk. Wedle inwentarza z ostatniej dekady XVIII stulecia na obszarze ogrodu można było wyróżnić cztery drewniane wazy z aloesami – zdobiące partery położone przy pałacu – oraz ławki barwy zielonej. Odnotowano także akcenty rzeźbiarskie w postaci figur wykonanych techniką snycerską, wśród nich przedstawień czterech pór roku. Godna uwagi była również statua wyobrażająca Diogenesa z latarnią – motyw widoczny chociażby w paradnej klatce schodowej w warszawskiej rezydencji brata marszałka, Jana Karola Mniszcha¹³⁷. Po wschodniej stronie powyższej kompozycji rozciągał się dalszy ogród z wydzielonymi kwaterami, obejmujący między innymi sad i warzywnik. Przy zachodniej granicy posesji posadzono szpaler grabowy. W północnej partii ogrodu miały się

¹³⁵ Johann Ephraim Schmidt (1764–1840) – do 1793 roku pracował w Gdańsku jako sekretarz Rady Starego Miasta. W latach 1807–1814 pełnił funkcję senatora Wolnego Miasta Gdańska, a następnie pierwszego sekretarza Zarządu Miasta.

¹³⁶ Hölscher, Schnitzer 2000, s. 116.

¹³⁷ Barczyk 2019, s. 20–21.

znajdować dwa pawilony oraz teatr dekorowany przez ceramiczne wazy i rzeźby portalowe („kleinen Statues auf der Portaille”)¹³⁸.

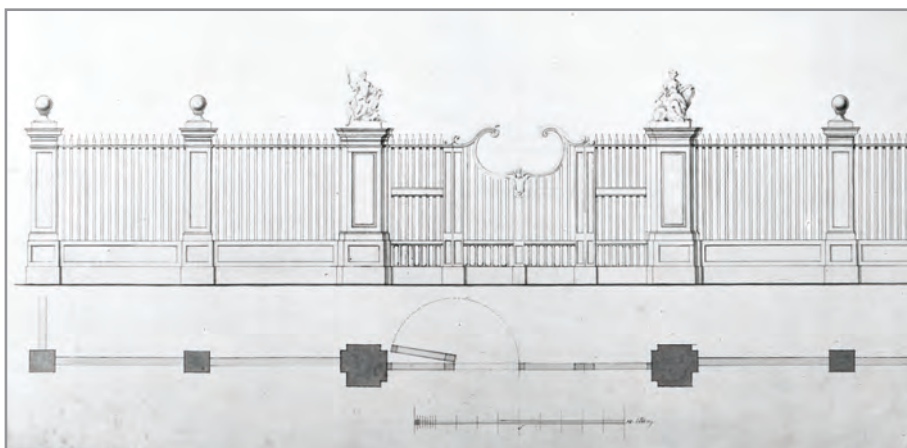
Utrzymanie ogrodu było przedsięwzięciem kosztowym, co poświadczają dokumenty związane w początkami gospodarowania przez kolejnych właścicieli, dążących do obniżenia nakładów finansowych na codzienne funkcjonowanie siedziby¹³⁹. Na planach z XIX–XX wieku w miejscu bogatych układów o genezie francuskiej widoczne są proste trawniki bądź obszary zadrzewione¹⁴⁰.

Założenie pałacowe było reprezentatywne dla typu *entre cour et jardin*, z paradnym dziedzińcem poprzedzającym trójskrzydłową bryłę głównej siedziby i ogrodem kształtowanym symetrycznie wobec głównej alei, pokrywającej się z centralną osią korpusu pałacowego. Forma architektoniczna, rocaille’owe motywy dekoracyjne – widoczne w zwieńczeniu ryzalitu i na ścianach szczytowych skrzydeł bocznych – jak i sposób komponowania zieleni (ornamentalne partery, kwatery skrywające boskiet, pawilony ogrodowe) w sposób jednoznaczny wskazują na genezę rozwiązania. Powiązania artystyczne z ojczyzną Ricauda de Tirregaille’a pozostają oczywiste i nie wymagają w tym miejscu dokładniejszej analizy. Warto natomiast zwrócić uwagę na drugi z nurtów – dotychczas marginalizowanych, lecz pozostających kluczowym punktem odniesienia. Układ przestrzenny forma architektoniczna i dekoracja rzeźbiarska gdańskiej rezydencji Jerzego Augusta Mniszcha nie powinny być bowiem rozpatrywane bez uwzględnienia panoramy zjawisk zachodzących w sferze inwestycji budowlanych na terenie polsko-saskim w czasach Augusta III. W obiekcie posłużono się niejednokrotnie motywami będącymi reinterpretacją tradycji europejskiej, dokonaną na obszarze niemieckojęzycznym. Umieszczenie obiektu na tle postaci właściciela prowadzi ponownie do zestawienia rezydencji z inicjatywami podejmowanymi przez ministra Brühla. Należy przy tym pamiętać, że poszczególne motywy poddawane reinterpretacji przez architektów czynnych na obszarze Saksonii i Rzeczypospolitej wywodziły się w swej pierwotnej formie z kraju Króla

¹³⁸ Teatr mógł być uformowany z roślin (Maciakowska 2015a, s. 72).

¹³⁹ *Ibidem*, s. 73.

¹⁴⁰ O ile można przyjąć, że na niektórych planach układ ogrodu pomijano, o tyle na planie Gersdorffa z 1822 roku wyraźnie zaznaczono podział na aleje, o układzie znacznie uproszczonym w stosunku do stanu z końca XVIII stulecia.

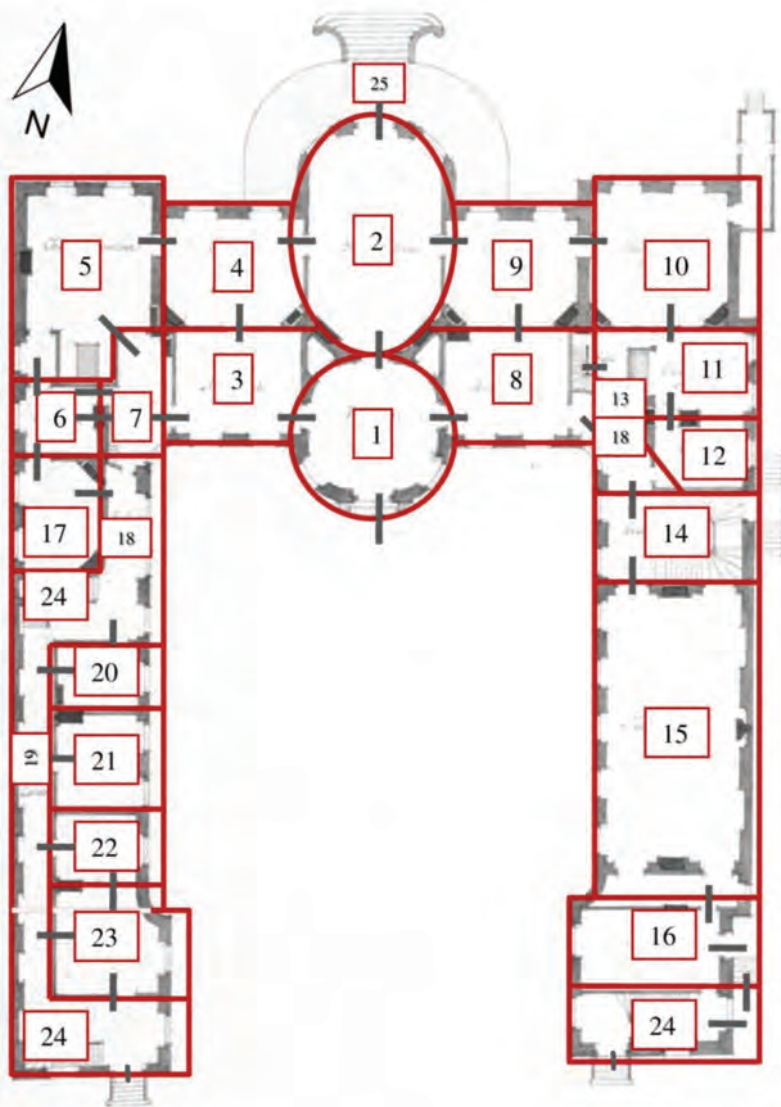

Ryc. 123. Pałac Brühla w Brodach – ogrodzenie
(Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna

Słońce – wśród nich przywołać można obecne w gdańskim pałacu, ramowo-płycinowe opracowanie elewacji.

Po raz kolejny należy odnieść się do architektury kształtowanej w kręgu mecenatu ministra Brühla i założenia w Brodach. Cennym źródłem informacji o siedzibie pozostają mapy z zaznaczonymi schodami. Rzuty siedzib obu magnatów w konsekwencji wykazywały tym większe podobieństwo. *Verjüngter Plan Von Ihro des Herrn Premier und Geheimbden Cabinets Ministre Reichsgrafen v. Brühl Excellenz Schloß und Garten*, który Christian Conrad Francke wykonał w 1757 roku¹⁴¹, obrazuje kompozycję założenia rezydencjonalnego – pałac będący głównym akcentem znajdował się w centrum. Poprzedzał go obszerny dziedziniec z parterami ujęty z dwóch stron oficynami i zamknięty ogrodzeniem, którego centralna część została zaplanowana na planie półelipsy. W drezdeńskim Landesamt für Denkmalpflege Sachsen zachował się rysunek prezentujący parkan ze słupkami zwieńczonymi kulami (w partiach bocznych) bądź rzeźbami figuralnymi, które ujmują główną bramę (ryc. 123). Personifikacje kobiece przywodzą na myśl postacie flankujące wjazd na teren gdańskiej posesji Mniszchów. Integralną część obu założeń stanowiły ogrody. Oczywiście założenia *entre cour et jardin*

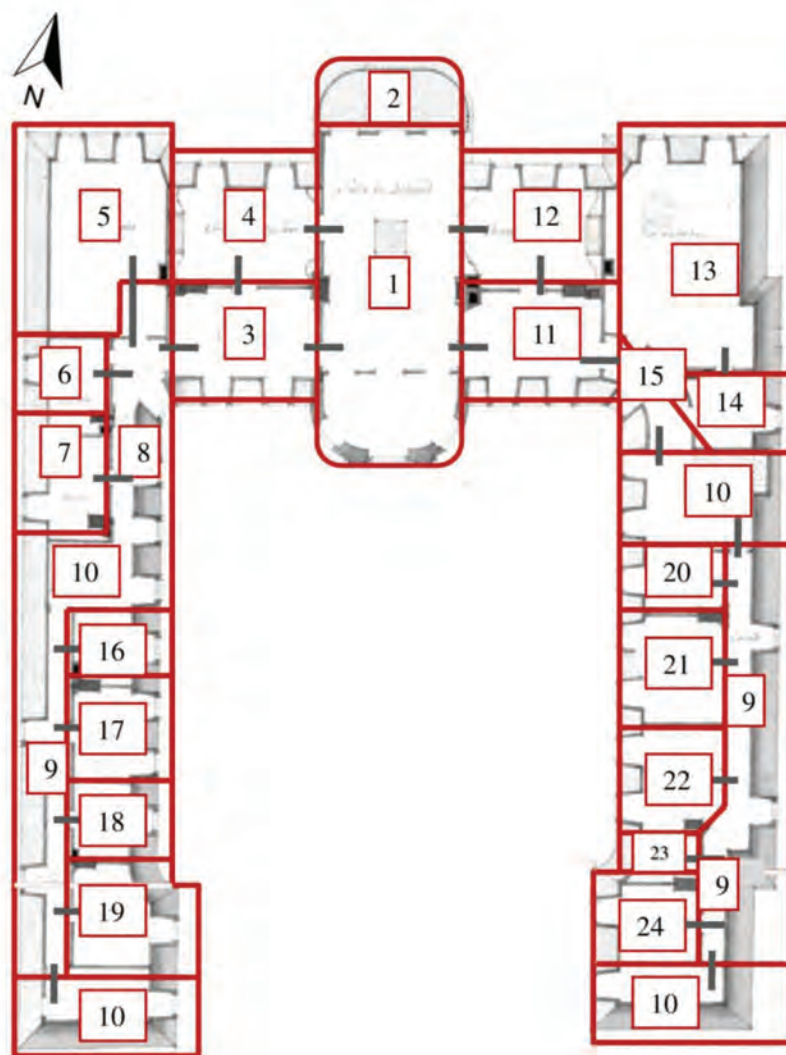
¹⁴¹ Torbus 2017, s. 158, il. 2.

Plansza XI. Pałac w Gdańsku. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku.

Oprac. A. Barczyk, na podstawie rzutu z około 1756 roku (BUW, GR, sygn. 763)

1. Westybul („Vestibule”); 2. Salon („Grand Sallon”); 3. Przedpokój („Antichambre”); 4. Pokój („Chambre”); 5. Sypialnia („Chamb. à coucher”); 6. Łazienka („Toilette”); 7. Garderoba („Garder.”); 8. Przedpokój („Antichambre”); 9. Pokój („Chambre”); 10. Pokój paradny („Chambre de Parade”); 11. Sypialnia („Chamb. à coucher”); 12. Gabinet („Cabinet”); 13. Garderoba („Gard.”); 14. Paradna klatka schodowa („Grand pallier”); 15. Jadalnia („Sale à manger”); 16. Kredens („Bufet”); 17. Gabinet („Cabinet”); 18. Przejście („Passage”); 19. Korytarz („Coridor”); 20–23. Pokoje oficerskie („Chambres pour les Officiers”); 24. Schody; 25. Taras ogrodowy („Perron”).

Plansza XII. Pałac w Gdańsku. Mansarda – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku.
Oprac. A. Barczyk, na podstawie rzutu z około 1756 roku (BUW, GR, sygn. 763)

1. Sala bilardowa („Salle de Bilard”); 2. Balkon („Balcon”); 3. Pokój („Chamb.”); 4. Sypialnia („Chambre à coucher”); 5. Garderoba („Garderobe”); 6–7. Pokoje („Chambres”); 8–9. Korytarz („Coridor”); 10. Schody; 11. Pokój („Chamb.”); 12. Sypialnia („Chambre à coucher”); 13. Garderoba („Garderobe”); 14. Gabinet („Cabinet”); 15. Przejście („Passage”); 16–22. Pokoje („Chamb.”); 23. Pokoik; 24. Pokój („Chamb.”).

w czasie prowadzenia fabryki należały do szczególnie popularnych – w zależności od ukształtowania terenu i możliwości ingerencji we wcześniejszą zabudowę dążono do wprowadzania kompozycji osiowych. Rozwój tendencji znalazł najpełniejsze rozwinięcie w siedzibach lokowanych poza miastem i oddalonych od zwartej zabudowy. Takie przypadki stanowią jednak odrębne, dość dobrze rozpoznane przez badaczy zagadnienie, które tu może być jedynie zasygnalizowane.

Z rezydencji miejskich poprzedzonych przez parkan z bogatą dekoracją rzeźbiarską warto przywołać wspomniany wcześniej pałac Cosel w stolicy Saksonii, jak i siedziby Brühla w Dreźnie oraz Warszawie. Jednym z wiodących źródeł wprowadzonego rozwiązania pozostawał należący do Jerzego Augusta Mniszcha pałac przy ul. Senatorskiej. W gdańskiej siedzibie nawiązano do układu przestrzennego z paradnym, ujętym zabudową z trzech stron dziedzińcem, który został poprzedzony przez monumentalne ogrodzenie z czasów marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandalina Mniszcha.

Ryc. 124. Pałac w Dukli, fot. A. Barczyk, 2017

B. Podkarpacka rezydencja w Dukli

Do dóbr dziedzicznych Józefa Wandalina Mniszcha należał majątek w Dukli (ryc. 124). Czynnikiem warunkującym rozwój dóbr była korzystna, pozwalająca na rozwój handlu lokalizacja w pobliżu przełęczy, przy trakcie wiodącym na tereny dzisiejszej Słowacji i Węgier¹⁴². Architektura pałacu stanowiła w pierwszej połowie XVIII wieku wynik kilkunastopowej przebudowy.

a. Historia pałacu

Dzieje założenia pałacowego w Dukli doczekały się omówienia w publikacji Emmanuela Świeykowskiego z 1903 roku¹⁴³, dopełnionego w pracy Aleksandry Żółkoś¹⁴⁴. W świetle materiałów archiwalnych i ekspertyz

¹⁴² Świeykowski 1903, s. 21.

¹⁴³ *Passim*.

¹⁴⁴ Żółkoś 2011, *passim*.

architektoniczno-archeologicznych¹⁴⁵ można podjąć próbę uzupełnienia zasobu informacji o dziejach rezydencji. Na wstępie konieczne jest jednak przywołanie kilku ważniejszych faktów historycznych. Dukla została wymieniona już w przywileju Kazimierza Wielkiego z 1366 roku¹⁴⁶. Możliwości rozwoju ośrodka zapewniała korzystna lokalizacja przy trakcie wiodącym na Węgry, wykorzystywanym do handlu winem. Drugim z istotnym czynników był fakt, iż właśnie w tym mieście w 1413 roku urodził się św. Jan Duklan¹⁴⁷.

W XV wieku Dukla należała do Kobyłańskich, a w kolejnym stuleciu do Czykowskich. Przed 1540 rokiem miasto zakupił Jan Jordan z Zakliczyna¹⁴⁸. Po kilkakrotnej zmianie właściciela przejęli je Męcińscy¹⁴⁹. Z punktu widzenia niniejszej dysertacji szczególnie ważna była sprzedaż przez Ewę z Gniewoszów, wdowę po Męcińskim, części majątku Franciszkowi Bernardowi Mniszchowi¹⁵⁰. Brat carycy Maryny około 1638 roku przebudował znajdujący się tam wcześniej zamek, tworząc siedzibę w typie *palazzo in fortezza*. Obiekt mieszkalny otoczony był fortyfikacjami bastionowymi na rzucie czworoboku¹⁵¹. Założenie zyskało układ obecny w architekturze tego okresu, wprowadzony między innymi w Zbarażu, Podhorcach, Czernelicy, Ołyce, jak też w Wiśniowcu (ryc. 125). Cechą łączącą te siedziby z Dukłą jest nie tylko kompozycja czworobocznych bastionów, ale też usytuowanie głównego obiektu mieszkalnego bliżej jednej z kurtyn. O możliwościach materialnych i ambicjach Franciszka Bernarda Mniszcha świadczyła omówiona wcześniej odbudowa po pożarze zamku w Laszkach Murowanych¹⁵². Dukla stała się kolejnym ośrodkiem, na którym skupiła się

¹⁴⁵ Do najważniejszych należy: Proksa 1981, *passim*.

¹⁴⁶ Swieykowski 1903, s. 21–22.

¹⁴⁷ APBK, sygn. III-1, s. 2–3. Jan z Dukli (1414–1484) – pustelnik, franciszkanin, a następnie członek bardziej restrykcyjnej gałęzi zakonu – bernardyn. Został pochowany w świątyni bernardyńskiej we Lwowie, fundowanej przez wojewodę sandomierskiego Jerzego Mniszcha.

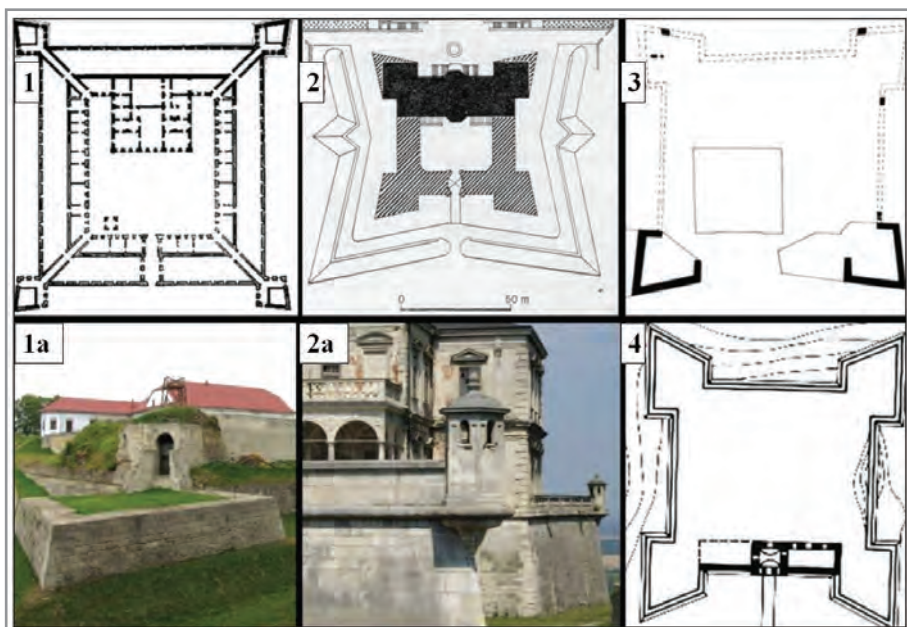
¹⁴⁸ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 2, s. 211.

¹⁴⁹ Zakup Dukli przez Andrzeja z Kurozwęk Męcińskiego miał miejsce w 1601 roku (Swieykowski 1903, s. 24).

¹⁵⁰ *Ibidem*; Źółkoś 2011, s. 31.

¹⁵¹ Zamek nie znajdował się jednak w centrum założenia bastionowego – był przesunięty na zachód, co ukazuje rekonstrukcja Michała Proksy (Proksa 2001, s. 127, rys. 101).

¹⁵² ZNiO, sygn. DE-8879, k. 108; Gębarowicz 1981, s. 66; Aftanazy 1996, s. 128–129; Proksa 2001, s. 287.

Ryc. 125. Zamki bastionowe: 1. Zbaraż; 2. Podhorce; 3. Dukla; 4. Czernelica, oprac. A. Barczyk, 2019

aktywność magnata jako inicjatora wznoszenia reprezentacyjnych siedzib. Na rangę rezydencji w tym okresie wskazuje fakt, że to właśnie w Dukli Franciszek Rychłowski wygłosił kazania na pogrzebach Franciszka Bernarda¹⁵³ oraz jego małżonki, Barbary ze Stadnickich¹⁵⁴. W kolejnych pokoleniach dobra przeszły na własność Jerzego Mniszcha, a następnie jego syna, Józefa Wandalina Mniszcha, który dokupił należącą dotąd do Męcińskich pozostałą część Dukli¹⁵⁵. Czasy marszałka wielkiego koronnego oraz jego potomka, Jerzego Augusta Mniszcha, wyznaczyły moment największej świetności rezydencji dukielskiej.

Oddalenie o blisko 370 kilometrów od Warszawy stawało się atutem pozwalającym na wycofanie się ze stolicy w obliczu mniej korzystnej sytuacji politycznej, czego przykładem była zmiana miejsca pobytu Józefa Wandalina

¹⁵³ Rychłowski 1662, *passim*.

¹⁵⁴ Rychłowski 1653, *passim*.

¹⁵⁵ Swiękowski 1903, s. 29.

Mniszcha w 1733 roku. Magnat opuścił wówczas Warszawę po sejmie konwokacyjnym i negacji elekcji Stanisława Leszczyńskiego¹⁵⁶. Jak zostało wcześniej wspomniane, w efekcie negocjacji z Augustem III powrócił na dwór monarchy, utrzymując co najmniej równie znaczącą pozycję jak w czasach poprzedniego Wettyna. 26 lat wcześniej, w 1707 roku, Mniszech wycofał się do Dukli po Walnej Radzie we Lwowie, unikając udziału w Walnej Radzie Lubelskiej¹⁵⁷. Pobytu te mogły więc być związane z poszukiwaniem faktycznego spokoju lub chęcią manifestacji własnego stanowiska. Analogiczną funkcję rezydencji dukielskiej podtrzymał syn marszałka, Jerzy August Mniszech. Podczas obecności w siedzibie utrzymywali oni jednocześnie stałe kontakty ze stolicą i innymi, ważnymi w danym momencie ośrodkami¹⁵⁸. 2 września 1764 roku „Przy posyłaniu do Dukli różnych rzeczy”¹⁵⁹ z Krakowa korespondenci relacjonowali Mniszchom przebieg tamtejszych wydarzeń – przypuszczenia dotyczące zakończenia elekcji w ciągu tygodnia¹⁶⁰ oraz plan przeprowadzenia koronacji w dawnej stolicy Rzeczypospolitej. Pisyli do Jerzego Augusta Mniszcha: „J.W. Masalski¹⁶¹ podskarbi na południe dziś tu przybył i fama poszła okolicznie, że teraz w Warszawie J.W. Panowie i wielu innych domagali się, aby w Krakowie nastąpiła koronacja i tak ma być”¹⁶². Dukla była miejscem nie tylko prowadzenia interesów politycznych i obserwacji wydarzeń przez przywódcę kamaryli, lecz także ważnym ośrodkiem kulturowo-religijnym. Dzięki Mniszchom w mieście rozwijał się kult św. Jana z Dukli, przebudowywano bądź wyposażano świątynie, do których

¹⁵⁶ Perzanowska 1976, s. 476.

¹⁵⁷ Jako oficjalny powód podana została choroba. Wyjazd mógł być jednak warunkowany obawą o własne bezpieczeństwo (*ibidem*, s. 474).

¹⁵⁸ Przykładową korespondencję z pobytu w Dukli jako stałej rezydencji po rezygnacji z funkcji marszałka nadwornego koronnego stanowią: BCz, sygn. 3859 III, k. 39, s. 159; k. 57, s. 219.

¹⁵⁹ BCz, sygn. 3859 III, k. 79, s. 307.

¹⁶⁰ Zapowiedzi okazały się prawdziwe, wybór Stanisława Augusta Poniatowskiego nastąpił bowiem 7 września (*Kronika* 1865, s. 261). Nowy władca w oczach współczesnych oraz w odczuciu własnym miał wykazywać podobieństwo z Henrykiem IV, co znajduje potwierdzenie w jednym z listów synowej Jerzego Augusta Mniszcha, Urszuli z Zamoyskich (Zienkowska 2004, s. 123).

¹⁶¹ Józef Adrian Massalski (około 1726–1765) – podskarbi nadworny litewski, podpułkownik petyhorski. Syn Michała Józefa (1697–1768) i Franciszki z Ogińskich (około 1690–1750). Poślubił Antoninę z nieświeskiej linii Radziwiłłów (1730–1764).

¹⁶² BCz, sygn. 3859 III, k. 79, s. 309.

sprowadzani byli wybitni twórcy związani z lwowskim rokokiem. Rozkwitała także kultura dworska – wspomnieć można chociażby o działalności dukielskiego teatru¹⁶³.

b. Rekonstrukcja formy architektonicznej w czasach
senatora Mniszcha

Na przełomie XVII i XVIII stulecia pałac był budowlą na planie czworokąta o wymiarach około 23,5 na 24,4 metra¹⁶⁴, datowaną na okres około roku 1650¹⁶⁵. Od zachodu przylegało do niej pomieszczenie na planie zbliżonym do kwadratu. Wedle wyników badań archeologicznych powyższa partia została dostawiona w końcu XVII wieku, najprawdopodobniej w czasach Franciszka Bernarda Mniszcha¹⁶⁶. Nie usytuowano jej jednak na osi pierwotnej bryły – na rzucie widoczne jest znaczące przesunięcie w kierunku północnym.

c. Rekonstrukcja układu wnętrza

Główny korpus miał układ dwutraktowy z rzekomo przelotową sienią¹⁶⁷, położoną wzdłuż dłuższego boku – na osi północno-południowej – oraz trzema pomieszczeniami o układzie amfiladowym po stronie wschodniej (plansza XIII). Krótsze elewacje miały po trzy osie, natomiast podziały

¹⁶³ Interesujących informacji na temat wystawianych spektakli dostarcza *Zbiór komedii granych na Theatrum w Dukli w Pałacu JO IMCI Pana Jerzego Wandalina Hrabi z Wielkich Kończyc i Ossownicy Mniszcha, Kasztelana Krak.* (PAU, sygn. 250, *passim*). Zagadnienie teatrów funkcjonujących na dworach magnackich szerzej prezentuje na przykład: Judkowiak 2005, *passim*.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 48. Dwudziestowieczne pomiary zawarte są w dokumentacjach konserwatorskich (na przykład Proksa 1981, s.n.) oraz w materiałach przechowywanych w archiwum Muzeum Historycznego – Pałacu w Dukli.

¹⁶⁵ Zgodnie z płytą wmurowaną w ściany zamku Emmanuel Swieykowski przyjął, że obiekt został ukończony przed 1638 rokiem (Swieykowski 1903, s. 27).

¹⁶⁶ W efekcie badań konserwatorskich tę partię budynku datowano na koniec XVII wieku (Proksa 1981, s.n.).

¹⁶⁷ *Confer*: Swieykowski 1903, s. 48, 55.

wschodniej fasady wyznaczało pięć rozglifionych okien. Przypuszczalnie zbliżone układy mogły występować po stronie zachodniej, choć zapewne nie były identyczne, na co zdaje się wskazywać fakt, że osie wyznaczone przez obecne otwory drzwiowe mijają się z osiami wyznaczonymi przez ciąg wschodnich okien. Tezy prezentowane w dotychczasowych opracowaniach i sprawozdaniach z badań stwarzają podstawę do polemiki. Powszechnie przyjmuje się, że wejścia do budynku znajdowały się od północy i południa, wiedząc do wspomnianej wyżej, przelotowej sieni, która miała się znajdować na osi budowli¹⁶⁸. Przy przyjęciu postulowanego przez tych samych badaczy rozwarstwienia chronologicznego bryły¹⁶⁹, wskazującego na kompozycję trójosiową, staje się oczywiste, że sień mieściłaby się skrajnie po stronie zachodniej – jej ściana stanowiła więc mur magistralny. Dalsze wątpliwości wzbudza przyjęcie pierwotnego charakteru tej części gmachu, który w partii przyziemia ma ścianę dzielącą wnętrze w proporcji 3:2 – analogicznie do podziału wschodnich sal. Nawet przy założeniu, że przegrodę wzniesiono wtórnie – co wobec grubości analogicznej do murów magistralnych wydaje się mało prawdopodobne – pozostaje kwestia nieregularności sieni, w której od wschodu, w miejscu niniejszej ściany, widoczny jest uskok (ryc. 126). Część usytuowana od południa staje się przez to nieco węższa¹⁷⁰. Różnica w rozpiętości wnętrza została powielona na pierwszym piętrze. Wobec braku poprzecznej ściany na *piano nobile* tym wyraźniej można ją obserwować do dnia dzisiejszego. Ponadto odległość pomiędzy otworami okiennymi w elewacji w miejscu usytuowania ściany w sieni i pomieszczeniach mieszkalnych jest większa, co może sugerować konstrukcyjne uwarunkowanie wspomnianego wyżej układu wnętrza¹⁷¹. W ścianie usytuowanej na osi wschód – zachód, zachowanej na parterze do chwili obecnej, znajdowały się zapewne przewody kominowe – zaznaczone jeszcze na pomiarach

¹⁶⁸ *Ibidem*; Proksa 1981, s. 4.

¹⁶⁹ Widocznym na rekonstrukcji planu z oznaczeniem części powstałych w połowie XVII, końcu XVII i połowie XVIII wieku (Proksa 1981, s.n.).

¹⁷⁰ Na planach umieszczanych w tekstach dotyczących Dukli proporcje uskoku były zniekształcane (Swieykowski 1903, s. 57, 59) lub całkowicie niwelowane (Proksa 1981, s.n.).

¹⁷¹ Nieregularności uwidaczniają zarówno rzuty budynku, jak i obserwacja poszczególnych elewacji. Nadany już w XIX stuleciu unikatowy charakter ma druga – licząc od południa – oś fasady wschodniej, która w przyziemiu ma parę małych okienek ujętych neogotyckim obramieniem.

inwentaryzacyjnych pałacu¹⁷². Umieszczenie instalacji w tej partii muru mogło zapewnić optymalny sposób ogrzewania wszystkich sal.

Analiza form architektonicznych prowadzi do wniosków odbiegających od powszechnie postulowanych rekonstrukcji układu funkcjonalnego. Pałac w czasach Józefa Wandalina Mniszcha mógł być obiektem na planie prostokąta pozostałego ze starszej budowli, odznaczającego się podziałem na trzy główne pomieszczenia, tworzonym przez dwie ściany usytuowane na osi wschód – zachód i w części północnej, zbiegające się pod kątem prostym. Trzecią, działową ścianę, umiejscowioną od strony południowej – przesuniętą w kierunku zachodnim i znacznie cieńszą – być może wprowadzono wtórnie, tworząc układ dwutraktowy. Do powyższego obrysu murów przylegała sień na rzucie czworokąta, usytuowana od zachodu.

Główna część prac była ukończona już w 1709 roku¹⁷³. Z działalnością Józefa Wandalina Mniszcha wiązana jest teza o wprowadzeniu nowego wystroju wnętrz. Prawdopodobnie magnat, należący do najważniejszych przedstawicieli elit władzy w epoce saskiej, podejmował aktywność fundatorską w siedzibie, w której niejednokrotnie przebywał¹⁷⁴. Wobec niewielu przekazów źródłowych zakres prac prowadzonych w pałacowych wnętrzach pozostaje jednak nieznany.

Powyższy układ został zmieniony z inicjatywy kolejnego właściciela, syna marszałka wielkiego koronnego – Jerzego Augusta Mniszcha¹⁷⁵. Decyzja o przekształceniu rezydencji wiązała się z rezygnacją z funkcji marszałka nadwornego koronnego i zamiarem stałego rezydowania w Dukli – konieczne więc było powiększenie powierzchni użytkowej w obrębie głównego korpusu i nadanie całemu założeniu bardziej reprezentacyjnych form. Rozbudowa siedziby polegała na dostawieniu do jej murów magistralnych dodatkowych pomieszczeń, dzięki czemu obiektowi nadano plan zbliżony do kwadratu. W nowej partii powstała reprezentacyjna klatka schodowa (ryc. 127)¹⁷⁶. W zachodnich narożach pałacu skrajne, szersze od części centralnej osie stworzyły płytkie ryzality. Wtórny charakter narożnych sal potwierdzają

¹⁷² Dokumentacja w zbiorach Muzeum Historycznego – Pałacu w Dukli.

¹⁷³ Swieykowski 1903, s. 30.

¹⁷⁴ *Confer.* Perzanowska 1976, s. 474–476.

¹⁷⁵ Osiński An. 2008, s. 21; Żółkoś 2011, s. 83–87.

¹⁷⁶ W sferze hipotez pozostaje wcześniejsza komunikacja między przyziemiem a piętrem.

zarówno badania archeologiczno-architektoniczne¹⁷⁷, jak i widoczna grubość murów i nieregularności ujawniające się między innymi w przejściu wybitym w północnej ścianie dawnego muru obwodowego w obrębie pierwszego piętra, na którym powielono rozkład wnętrza parteru. W pobliżu otworu znajdowała się również wnęka z kominkiem (ryc. 128). Brak inwentarzy nie pozwala na odtworzenie programu funkcjonalno-ideowego rezydencji. Można jednak przypuszczać, że charakter wystroju pozostawał analogiczny do innych pałaców Jerzego Augusta Mniszcha i był kształtowany w nurcie sztuki saskiej. W części pomieszczeń zachowały się relikty osiemnastowiecznych polichromii ściennych z tego okresu¹⁷⁸. W pałacu przechowywane były bogate zbiory archiwalne i biblioteczne¹⁷⁹ – przeniesione później przez córkę magnata, Józefinę, do Tulczyna¹⁸⁰ – a także szkła artystyczne i portrety. Kolekcje te zostały już szczegółowo omówione przez Aleksandrę Żółkoś¹⁸¹.

Przy rezydencji zatrudniani byli architekci sascy. Archiwalnie potwierdzone są wypłaty dla Andrysa Leonarda *vel* Leonarda Andrysa¹⁸². W liście z 9 lipca 1764 roku zapewniano Mniszcha, iż „Dyspozycja uczyniona J.W. Imci dobrodziejki ratione fabryki Andrysowi architektowi, starać się przyrzekł o jako najprędszy onejże skutek”¹⁸³. Z Warszawy sprowadzano wykwalifikowanych rzemieślników¹⁸⁴. W Dukli przebywał też wnuk Johanna Christopha Naumanna, urodzony w Dreźnie Andreas Gärtner (1744–1826), którego postać na gruncie polskiej historii sztuki pozostaje praktycznie nieznana¹⁸⁵. W Monachium (Architekturmuseum) zachowały się szkice jego autorstwa, wykonane podczas pobytu w rezydencji Mniszców w 1764 roku. Rysunki Gärtnera ukazujące między innymi dziedzińce (ryc. 129) oraz zabudowania gospodarcze (ryc. 130–134) sprawiają wrażenie

¹⁷⁷ Proksa 1981, s.n.

¹⁷⁸ Dokumentacja w zbiorach archiwum Muzeum Historycznego – Pałacu w Dukli.

¹⁷⁹ Mniszki 1989, s. 2, 23.

¹⁸⁰ Józefina Mniszchówna (1752–1798) poślubiła syna wojewody kijowskiego Franciszka Salezego, Stanisława Szczęsnego Potockiego (1752–1805). Małżonkowie zamieszkali w rezydencji tulczyńskiej.

¹⁸¹ Żółkoś 2011, s. 90–111.

¹⁸² BCz, sygn. 3859, t. 25, nr 34; sygn. 3859, t. 35, nr 106; sygn. 3869, t. 35, nr 106.

¹⁸³ BCz, sygn. 3859, s. 125.

¹⁸⁴ Żółkoś 2011, s. 87.

¹⁸⁵ W Weimarze została wydana niewielka monografia architekta, uwzględniająca pobyt u Mniszców w Dukli (Thoss 1998, s. 11–12).

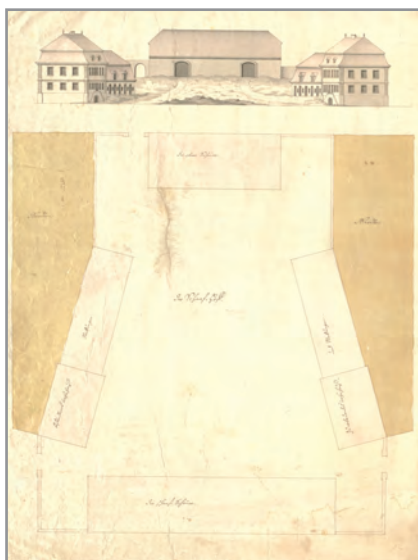
Ryc. 126. Pałac w Dukli – korytarz,
fot. A. Barczyk, 2017

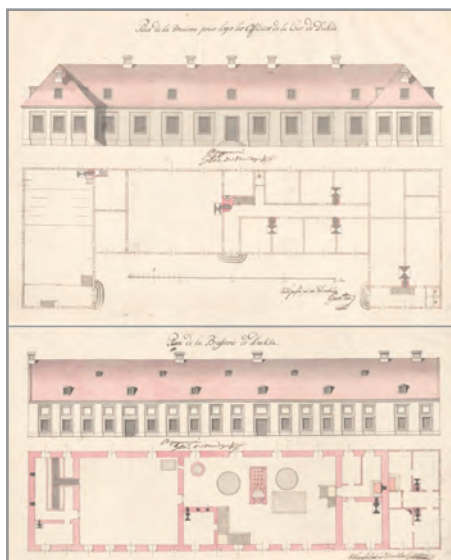
Ryc. 127. Pałac w Dukli – klatka schodowa,
fot. A. Barczyk, 2017

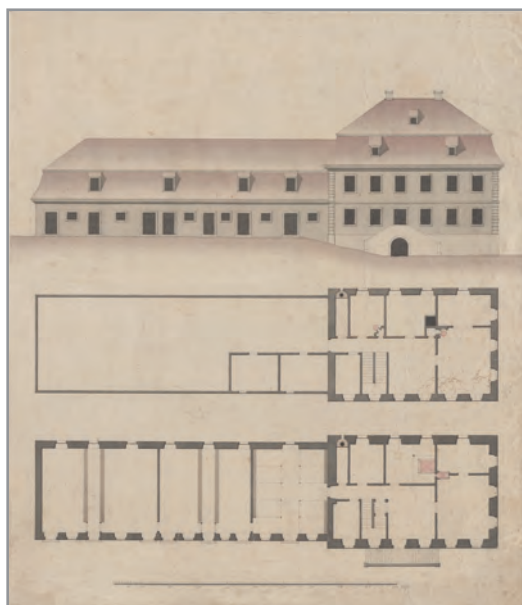
Ryc. 128. Pałac w Dukli – wnętrze, fot. A. Barczyk, 2017

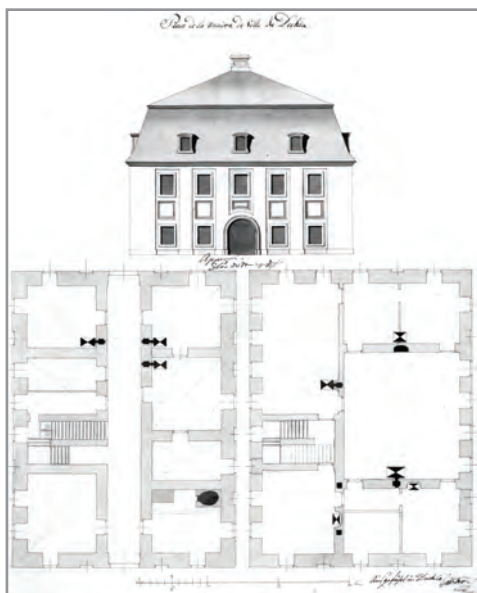
Ryc. 129. A. Gärtner, *Dukla – zabudowania dworskie z wewnętrznym dziedzińcem (projekt)* (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU

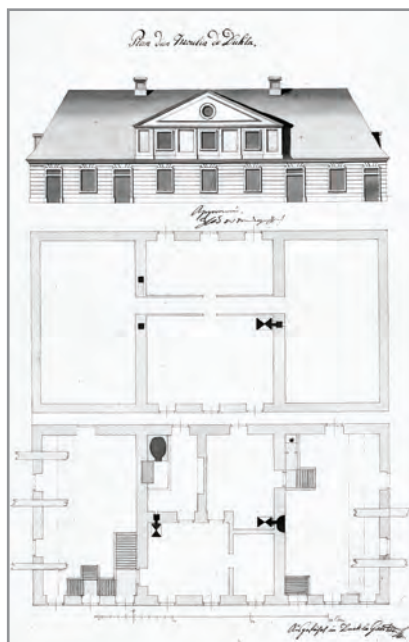
Ryc. 130. A. Gärtner, *Projekty dla Dukli. Od góry: dom oficerów; browar* (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU

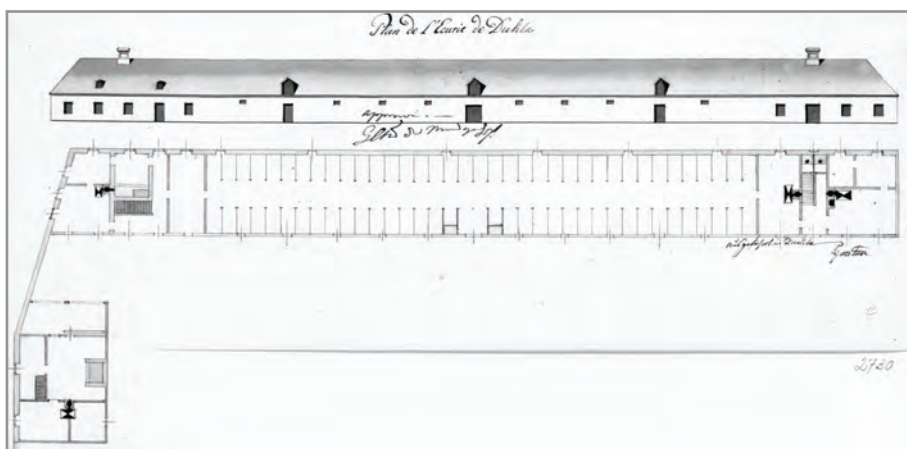
Ryc. 131. A. Gärtner, *Dukla – zabudowania dworskie (projekt)* (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU

Ryc. 132. A. Gärtner, Dukla – ratusz (projekt)
(Architekturmuseum der Technischen
Universität München), fot. ATU

Ryc. 133. A. Gärtner, Dukla – młyn (projekt)
(Architekturmuseum der Technischen
Universität München), fot. ATU

Ryc. 134. A. Gärtner, Dukla – stajnia (projekt) (Architekturmuseum der Technischen
Universität München), fot. ATU

czystorysów i mają mianowaną skalę. Można jednak założyć, że były przerysami projektów innego architekta – sugeruje to chociażby fakt, że podczas pobytu na Podkarpaciu Gärtner miał zaledwie 20 lat. Powierzenie mu ambitnych zadań projektowych wydaje się więc wątpliwe. Być może zajmował się kopiowaniem szkiców na użytek zleceniodawców, ćwicząc zarazem swe umiejętności. Karierę jako architekt rozwinął dopiero w późniejszym okresie, wykonując klasycyzujące projekty dla Monachium¹⁸⁶ (ryc. 135, iluminacje i dekoracje okolicznościowe, proj. 1810–1815 roku¹⁸⁷; brama triumfalna¹⁸⁸) i Würzburga (ryc. 136)¹⁸⁹ (teatr dworski, proj. 1807–1808¹⁹⁰; kaplica¹⁹¹). Wśród jego *oeuvre* można też zobaczyć propozycje budynków wznoszonych na planie kolejnych liter alfabetu (ryc. 137)¹⁹².

Warto wspomnieć o jeszcze jednym z odniesień do terenów niemieckojęzycznych. W trakcie prac konserwatorskich odkryto pozostałości malowideł na elewacjach oficyn (ryc. 138) oraz na fasadzie samego pałacu – relikty były widoczne jeszcze na początku XX wieku¹⁹³. Analiza reliktyw sugeruje, że dekorację architektoniczną tworzyły malowidła, co było rozwiązaniem niezbyt często spotykanym, lecz mającym swoje odpowiedniki chociażby w rezydencji w Tallwitz (Nischwitz) należącej do teścia Mniszcha, Henryka Brühla¹⁹⁴.

Wraz z pałacem przekształcano otoczenie – oficyny usytuowane po obu stronach dziedzińca, a także zabudowania gospodarcze. Dla Jerzego Augusta Mniszcha powstały też projekty dotyczące miejskiego ratusza, utrzymanego w analogicznej stylistyce. Koncepcje poszczególnych budowli ukazują rysunki Gärtnera¹⁹⁵.

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 49–65.

¹⁸⁷ Architekturmuseum der TU München (ATU, sygn. gaer_a-75-1; gaer_a-75-12).

¹⁸⁸ ATU, sygn. gaer_a-49-1.

¹⁸⁹ Thoss 1998, s. 29–38.

¹⁹⁰ ATU, sygn. gaer_a-73-7; gaer_a-74-4; sygn. gaer_a-74-1.

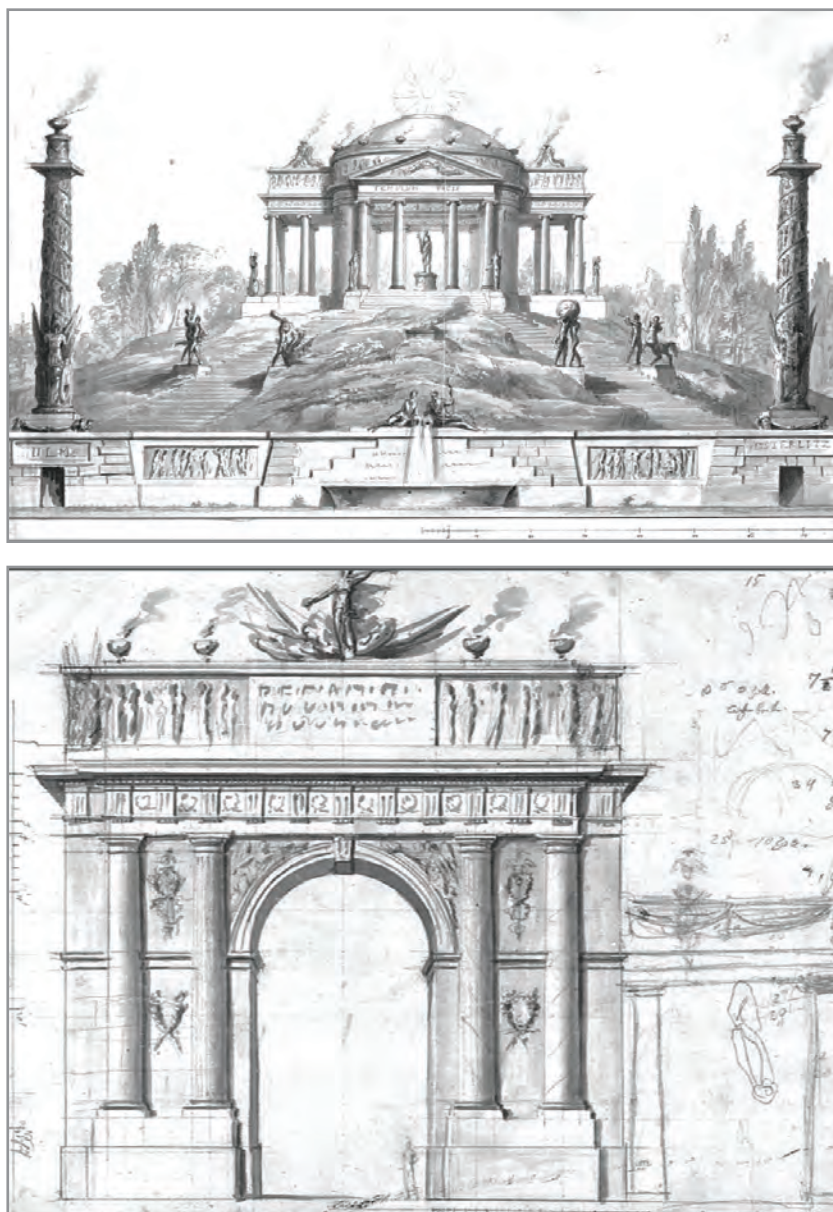
¹⁹¹ ATU, sygn. gaer_a-64-3.

¹⁹² Między innymi: ATU, sygn. gaer_a-16-1; sygn. gaer_a-19-1; sygn. gaer_a-20-1.

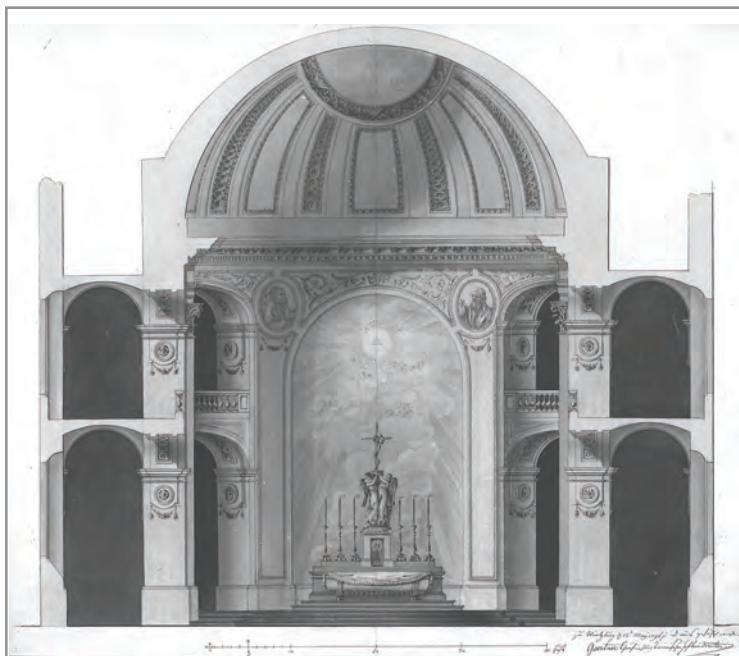
¹⁹³ Emmanuel Swieykowski wspominał o rozdzielanych płytkim reliefem, sięgających pierwszego piętra pasach barwy żółtej i czerwonej. Widoczne były też ślady motywów kwiatowych (Swieykowski 1903, s. 48).

¹⁹⁴ Informacje o dziejach pałacu podają: Hentschel 1967, s. 306, 376; Torbus 2017, *passim*.

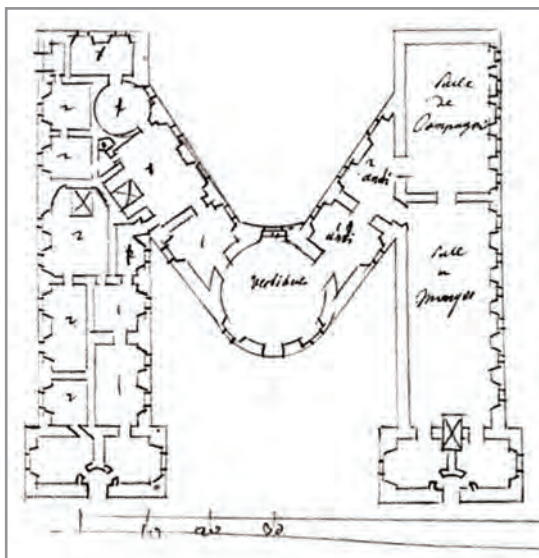
¹⁹⁵ ATU, sygn. 71449787–71449792.

Ryc. 135. A. Gärtner, *Projekty architektury okolicznościowej dla Monachium*.
Od góry: „*Templum Pacis*”; *brama triumfalna* (Architekturmuseum der Technischen
Universität München), fot. ATU

Ryc. 136. A. Gärtner, *Projekt przebudowy kaplicy pałacowej w Würzburgu* (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU

Ryc. 137. A. Gärtner, *Projekty pałaców na rzutach liter: „M” i „Q”* (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU

Ryc. 138. *Dukla – oficyna pałacowa.
Relikty polichromii, fot. A. Barczyk, 2019*

Ryc. 139. *Rzut przyziemia jednej z dukielskich oficyn (Archiwum Muzeum Historycznego
– Pałacu w Dukli), fot. AMPD; Dukla – oficyna pałacowa, fot. A. Barczyk, 2017*

d. Ogrodowo-obronne otoczenie pałacu

W czasach Józefa Wandalina Mniszcha rozebrano fortyfikację, pozostawiając przekształcone w oficyny relikt bastionów, które flankowały główny dziedziniec. Z woli jego syna oba obiekty rozbudowano (ryc. 139)¹⁹⁶. Na projektach Gärtnera widoczne są propozycje przekształceń zabudowań gospodarczych¹⁹⁷.

W latach 60. XVIII wieku powstało zarazem wielkoskalowe założenie ogrodowe, o formach francuskich¹⁹⁸. Utworzono trzy tarasy, z których najniższy obejmował koryto rzeki Jasiółki, środkowy zaś mieścił trzy rozdzielone groblami stawy (ryc. 140). W tej części parku znajdowały się też szpalery, alejki i ogród warzywny. Na górnym tarasie zasadzono aleje lipowe¹⁹⁹. Na terenie rezydencji wzniesiono też teatr dworski²⁰⁰.

Na zdjęciach z początku XX wieku widoczna jest brama prowadząca do ogrodu – na jej słupkach ustawiono rzeźby puttów bawiących się z kozami²⁰¹. Na terenie założenia zachowały się też pozostałości kamiennego, arkadowego mostku oraz waz ogrodowych (ryc. 141)²⁰². Rzeźby figuralne zostały wtórnie przeniesione przed plebanie fary (św. Jan Nepomucen) oraz przed kościół bernardyński (atrybuowana Sebastianowi Fesingerowi Najświętsza Maria Panna)²⁰³. Mimo licznych przekształceń, dokonanych głównie w XIX wieku, a także późniejszych zniszczeń, forma nadana założeniu ogrodowemu w czasach Jerzego Augusta Mniszcha pozostaje czytelna w topografii terenu.

¹⁹⁶ Fazy rozbudowy zostały przedstawione na rzutach zawartych w dokumentacji badań archeologicznych: Proksa 1981, s.n.

¹⁹⁷ Wśród nich: ATU, sygn. gaer_a-31-1; sygn. gaer_a-31-2.

¹⁹⁸ Osiński An. 2008, s. 21.

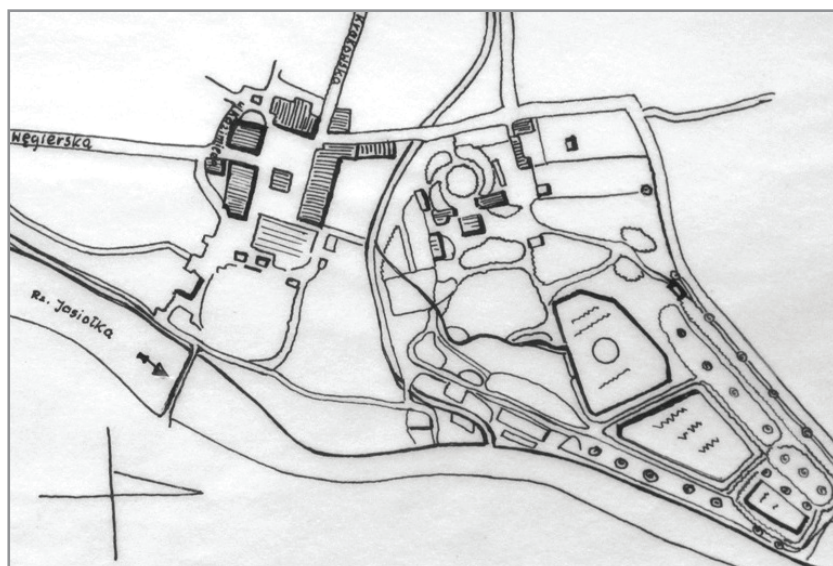
¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 23.

²⁰⁰ Swieykowski 1903, s. 70.

²⁰¹ Zdjęcia przechowywane są w Muzeum Historycznym – Pałacu w Dukli.

²⁰² Osiński An. 2008, s. 21–22.

²⁰³ *Ibidem*, s. 23; Żółkoś 2011, s. 114.

Ryc. 140. Od góry: G. Ciołek, *Rekonstrukcja założenia pałacowo-ogrodowego w Dukli* (Archiwum Muzeum Historycznego – Pałacu w Dukli), fot. AMPD;
Ogród pałacowy w Dukli – stan obecny, fot. A. Barczyk, 2019

Ryc. 141. Założenie ogrodowe w Dukli – relikty waz,
fot. A. Barczyk, 2017

e. Dukla jako miasto rezydencjonalne

Rezydencję w Dukli trzeba rozpatrywać w połączeniu z szerszym kontekstem przestrzennym. Dwa obiekty sakralne, położone przy głównym trakcie, architektonicznie flankowały założenie pałacowo-parkowe. Jeden z nich mijany był przez osoby kierujące się do siedziby Jerzego Augusta Mniszcha, który – podobnie jak jego ojciec – wykazywał duże zainteresowanie opieką fundatorską nad obiema świątyniami²⁰⁴. Fara została przebudowana w duchu rokoka i przemieniona w mauzoleum, z bernardynami zaś wiązał się silny kult św. Jana.

²⁰⁴ APBK, sygn. III-1, *passim*.

Ryc. 142. Fara w Dukli, fot. A. Barczyk, 2019

Dukielska fara (ryc. 142) kojarzona jest powszechnie z kaplicą mieszczącą rokokowy nagrobek Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej, zmarłej w 1772 roku. Unikatowy charakter pomnika, próby atrybucji oraz analizy wymowy ideowej obejmującej motyw podróży, dworski – „świecki” – charakter monumentu i całego wnętrza były prezentowane w licznych tekstach²⁰⁵. Dzieło stało się wzorcowym przykładem aktywności rzeźbiarzy lwowskich oraz dowodem potęgi i aspiracji fundatora. Należy jednak podkreślić, że programem treściowym związanym z Mniszchami objęto wystrój całej świątyni. Krzyżowy układ kościoła św. Marii Magdaleny tworzy para kaplic nakrytych eliptycznymi kopułami. Obie miały pełnić funkcje mauzoleów, przeznaczonych odpowiednio dla Jerzego Augusta Mniszcha i jego małżonki. Ostatecznie koncepcji nie zrealizowano w pełni, a miejscem pochówku obojga magnatów stała się

²⁰⁵ Do najważniejszych należą: Swieykowski 1903, s. 111–122; Estreicher 1938, *passim*; Żółkoś 2011, s. 166–170.

Ryc. 143. Fara w Dukli – kaplica południowa,
fot. A. Barczyk, 2017

krypta pod kaplicą południową, poświęconą Sercu Pana Jezusa (ryc. 143)²⁰⁶. Mimo wybitnego poziomu artystycznego próbę dokładnego omówienia architektury oraz wystroju całej świątyni podjął praktycznie tylko Emmanuel Swieykowski w pracy z 1903 roku – zatem sprzed blisko 120 lat. Badania nad dziejami kościoła farnego utrudnia deficyt archiwaliów – wojny oraz pożary zniszczyły dokumenty przechowywane na plebanii – znane są jedynie krótkie fragmenty cytowane oraz streszczane i parafrazowane we wspomnianej *Monografii Dukli*²⁰⁷. Opisy świątyni zachowały się natomiast w aktach wizytacyjnych w Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie. Obiekt został wzniesiony najpóźniej w XV stuleciu²⁰⁸. Świątynia doszczętnie spłonęła

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 171.

²⁰⁷ Swieykowski 1903, s. 75–126.

²⁰⁸ Za najstarsze źródło dotyczące dukielskiej fary uznawany był dotąd zapis na temat dochodów i przynależności do dekanatu jasielskiego z 1529 roku, na który powoływał się Swieykowski (Swiey-

podczas pożaru miasta w 1738 roku. Katastrofa była jednym z wiodących czynników, które zadecydowały o przebudowie – a w praktyce o wzniesieniu nowego obiektu. Fundatorem był Józef Wandalin Mniszech. Prace rozpoczęły się w 1742 roku²⁰⁹.

Sześć lat po beatyfikacji Jana z Dukli, czyli w 1739 roku, marszałek wielki koronny przekazał grunt pod budowę założenia klasztorne OO. Bernardynów, które miało się stać miejscem kultu słynnego pustelnika²¹⁰. Prace przy pierwotnym, drewnianym, kościele, rozpoczęto w 1743 roku. Donator w testamencie zobowiązał swoich potomków do opieki nad sanktuarium. W 1761 roku wmurowano kamień węgielny pod nową, zachowaną do dziś świątynię Braci Mniejszych Obserwantów. Konsekracja nastąpiła w obecności Jerzego Augusta Mniszcha 13 czerwca 1764 roku. W tym samym czasie z woli zięcia Henryka Brühla przebudowywano farę²¹¹. W 1733 roku, po śmierci Marii Amalii, został ufundowany słynny nagrobek²¹².

Dukielski kościół farny jest orientowany, jednonawowy, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium²¹³. Plan krzyża nadaje para kaplic dostawionych do wschodniego przęsła korpusu. Do prezbiterium przylegają zakrystia (N) oraz dawny przedsionek (S). Dwie niskie, czworokątne przybudówki dostawione są do głównej nawy. Elewacje całej świątyni mają artykulację pilastrową. Charakterystycznym elementem pozostają podziały ramowe oraz obramienia okien. Boniowanie występuje wyłącznie na trzonach pilastrów zakrystii, dawnej sieni przyprezbiterialnej. Główna fasada, zwieńczona częściowo rekonstruowanym w XIX wieku szczytem (po pożarze z 1810 roku²¹⁴), jest

kowski 1903, s. 76). Nowych informacji dostarczają natomiast księgi klasztorne Braci Mniejszych Obserwantów. Odnotowano w nich dokument już z lutego 1503 roku, spisany w związku z podziałem dóbr między Hieronimem Kobylańskim i Stanisławem Czykowskim. Została tam wyszczególniona *ecclesia parochialis* pw. św. Marii Magdaleny (APBK, sygn. III-2, s.n.).

²⁰⁹ W 1746 roku zapłacono za wykonanie między innymi ambony, konfesjonałów oraz obrazu patronki, przeznaczonego z pewnością do zamówionego wówczas ołtarza głównego. Odpis fragmentów księgi wydatków, która spłonęła w pożarze, opublikował: Swieykowski 1903, s. 174, aneks XIII.

²¹⁰ APBK, sygn. III-1, s. 2.

²¹¹ W 1764 roku zapłacono za meble do zakrystii oraz snycerskie przedstawienia serafinów na obłokach (Swieykowski 1903, s. 275, aneks XIII). Prace przy farze zakończono w kolejnym, 1765 roku (Żółkoś 2011, s. 155).

²¹² Swieykowski 1903, s. 211.

²¹³ W ukształtowaniu partii prezbiterialnej widoczne są relikty średniowiecznej struktury architektonicznej. Chór bez wątpienia stanowi najstarszą zachowaną część świątyni.

²¹⁴ Swieykowski 1903, s. 81.

poprzedzona niewielką kruchtą o wklęsłej elewacji. W bryle widoczna jest jednak kilkunastokrotność prac – elementem wtórnym wobec głównego korpusu pozostają kaplice, na co wskazuje częściowe przysłonięcie okien na wysokości kopuł. Inicjatorem ich budowy był Jerzy August Mniszech, który w Dukli jako w miejscu stałej rezydencji postanowił stworzyć rodowe mauzoleum²¹⁵. Dzięki wprowadzeniu jednolitej artykulacji cały obiekt otrzymał spójny charakter. W analogicznym duchu ukształtowano wolno stojącą dzwonnice, wzniesioną na osi prezbiterium. Stała się ona dominantą architektoniczną, poprzedzającą bezwieżowy kościół – tym mocniej wyeksponowaną, iż wzniesioną od strony głównego traktu i widoczną z założenia pałacowego. W efekcie wizualnie zmonumentalizowano zabudowę placu kościelnego. Forma kościoła, sposób opracowania lica muru czy latarnie wieńczące kaplice są formalnie zbliżone do architektury lwowskiej tego okresu – a tym samym nawiązują w swej genezie do tradycji wiedeńskiej.

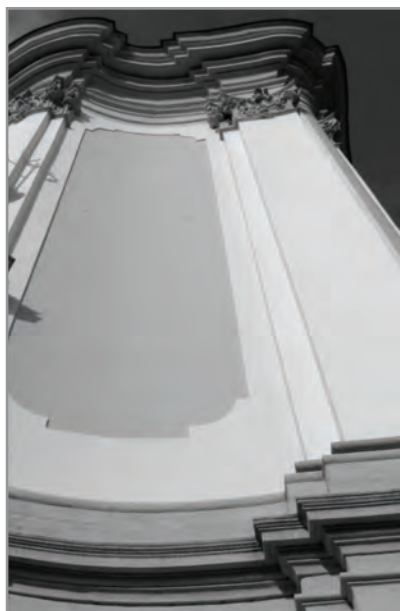
W zestawieniu z realizacjami najwybitniejszego przedstawiciela nurtu lwowskiego, Bernarda Meretyna, bryła świątyni dukielskiej wydaje się oczywiście dość zachowawcza i statyczna. Logiczne mogło być jednak zatrudnienie architekta wywodzącego się z tego właśnie środowiska – ożywione kontakty z tym miastem były warunkowane nie tylko bliskością geograficzną, względami politycznymi czy artystycznymi, ale też kultem św. Jana²¹⁶ i obecnością bernardynów Prowincji Ruskiej²¹⁷. Dynamizm form obecnych w późnobarokowym budownictwie lwowskim został silnie zaakcentowany w środku świątyni – rytm wklęsło-wypukły zyskał chór muzyczny, przywodzący na myśl koncepcje Meretyna, widoczne na przykład w lwowskiej katedrze św. Jura²¹⁸ (ryc. 144). Wnętrze ma artykulację pilastrową. W nawie wprowadzono wnęki pilastrowe, we wschodnim przęśle przebite wejściami do kaplic. Dekoracyjności dodają elementy ornamentalne nałożone na stosunkowo proste formy architektury – złożone kapitele pilastrów, rokokowe motywy ornamentalne zawieszone na ich trzonach, stacje Drogi Krzyżowej i zacheuski ujęte w bogato zdobione ramy. O charakterze kościoła utrzymanego w pastelowych

²¹⁵ Siara 1998, *passim*; Żółkoś 2011, s. 166.

²¹⁶ Pochowanego w lwowskiej świątyni Bernardynów, ufundowanej przez Jerzego Mniszcha.

²¹⁷ APBK, sygn. RGP-f-3, *passim*; sygn. III-1, *passim*; sygn. RGP-c-1, *passim*.

²¹⁸ Architektūrę świątyni omówili między innymi: Krasny 2003, s. 65, 67–68; Kowalczyk 2006, s. 22, 27–29.

Ryc. 144. Od lewej: Fara w Dukli – chór muzyczny, fot. A. Barczyk, 2017;
B. Meretyń, Katedra św. Jura we Lwowie, fot. A. Barczyk, 2016

Ryc. 145. Od lewej: Fara w Dukli – ołtarz główny, fot. A. Barczyk, 2017;
Kościół Wniebowzięcia NMP w Buczaczu – ołtarz główny, fot. A. Barczyk, 2016

barwach decyduje snycerskie wyposażenie – nastawy ołtarzowe, ambona, konfesjonały czy same ławki i boazerie ściennie. Ołtarz główny (ryc. 145) oraz ołtarze boczne (ryc. 146) mają bliskie analogie formalne w dziełach tworzonych przez lwowskie środowisko artystyczne – wspomnieć wystarczy dobrze znany przykład nastaw świątyni farnej w Buczaczu, o niemal identycznych kompozycjach. Wystrój kościoła w Dukli wiązany jest z warsztatem Jana Obrockiego²¹⁹, pracującego między innymi w katedrze we Lwowie oraz w tamtejszym pałacu Lubomirskich, gdzie miał wykonywać sztukaterie.

Dla programu ideowego kluczowe pozostają kaplice, które miały pełnić funkcje mauzoleów marszałka nadwornego koronnego (kaplica N) oraz jego małżonki (kaplica S). Od przestrzeni korpusu oddzielono je kutymi, żelaznymi kratami z dekoracją heraldyczną (ryc. 147)²²⁰. W centralnej części kompozycji ruchomych, ażurowych skrzydeł widnieją eliptyczne wieńce wawrzynu, w które wpisano monogramy „A.M.” (Amalia Mniszech) i „G.M.” (Georgius Mniszech). Kraty wieńczą herby Kończyc, ujęte wieńcami laurowymi i nakryte koroną. Co ważne, pierwotne przeznaczenie sprawiło, że w obu kaplicach wprowadzono niemal identyczne rozwiązania formalne, mimo iż w literaturze podnoszony jest niemal wyłącznie dworski charakter miejsca pochówku Marii Amalii²²¹, w którym następnie spoczął także jej mąż. Naprzeciw wejść usytuowano ołtarze, a w ściany boczne wmontowano lustra o wymiarach 4 na 1,87 metra, każde z nich złożone z 25 tafli i ujęte złożoną ramą. Zwierciadła zwieńczono drewnianymi, białozłotymi kotarami, wzmacniającymi skojarzenia z pałacowymi budowlami. Na złożonych kapitelach pilastrów wprowadzono motyw herbu Kończyc, a na ich trzonach motywy nawiązujące do wezwania danej kaplicy. Północna dedykowana była Matce Boskiej Różańcowej – na pilastrach podwieszono więc wicie roślinne z liliami i koronami maryjnymi, a w ołtarzu głównym umieszczony został obraz Madonny. Dominantę przestrzenną stanowi chrzcielnica z około 1773 roku usytuowana w centrum i stanowiąca odpowiednik nagrobka ustawionego w drugiej kaplicy. W literaturze niejednokrotnie

²¹⁹ Obrocki wskazywany jest przez badaczy jako ewentualny współpracownik lub realizator projektów Piotra Polejowskiego (Żółkoś 2011, s. 161–162).

²²⁰ Dokumentacja z przeprowadzonych prac konserwatorskich przechowywana jest w archiwum parafialnym kościoła św. Marii Magdaleny w Dukli.

²²¹ Estreicher 1938, *passim*; Żółkoś 2011, s. 166–170.

Ryc. 146. Od lewej: Fara w Dukli – ołtarz boczny, fot. A. Barczyk, 2017;
Kościół Wniebowzięcia NMP w Buczacz – ołtarz boczny, fot. A. Barczyk, 2016

Ryc. 147. Fara w Dukli – kaplica południowa, fot. A. Barczyk, 2019

wskazuje się na przeniesienie jej ze wschodniego przęsła nawy. Warto jednak zaznaczyć, że lokalizacja w pobliżu chóru była wtórna – chrzcielnicę wyniesiono właśnie z kaplicy północnej²²². Można przypuszczać, że obecne położenie powieli pierwotne miejsce ustawienia obiektu.

Naprzeciwległa kaplica wznosząca się ponad kryptą, w której spoczywają ciała Mniszchów, nosi wezwanie Serca Pana Jezusa – tytułowy motyw przedstawiono na niezachowanym obrazie ołtarzowym²²³. Dopełnieniem ikonografii stała się snycerska dekoracja nastawy, wykonana z drewna lipowego. Obejmuje ona między innymi kielich i gorejące serce w glorii oraz symbole Męki Jezusa (gąbkę i włócznię) wprowadzone w partii zwieńczenia i podtrzymywane przez anioły. Arma Christi pojawiły się także na trzonach pilastrów stanowiących artykulację kaplicy – w kompozycjach dostrzegalne są łańcuchy, korona cierniowa, obcęgi i trzcina. Konceptu związanego z Pasją Zbawiciela dopełniły polichromie w kopule, prezentujące dwie ofiary, składane odpowiednio przez starotestamentowych kapłanów (ofiara krwawa z cielca) oraz przez Melchizedeka (wino i chleb)²²⁴. W przestrzeń wskazującą na Mękę Pańską, zatem kierującą ku zmartwychwstaniu i życiu wiecznemu, wstawiony został nagrobek małżonki Jerzego Augusta Mniszcha (ryc. 148). W licznych analizach monumentu wskazuje się na zsekularyzowany motyw podróży – uchwycenie momentu odpoczynku, przerwy w lekturze – i świecki charakter wystroju kaplicy, przypominającej buduar światłej magnatki²²⁵. Wydaje się jednak istotne, że Mniszchowa została złożona niczym na katafalku przed ołtarzem – i to odwołującym się do Serca Pana i Jego Zbawczej Męki. Pomnik należało więc odczytywać, akcentując aspekt teologiczny. Fundatorem monumentu był twórca kamaryli, co wyeksponowano w inskrypcjach pokrywających postument – Jerzy August został w nich wymieniony jako ten, który ozdobił nagrobek „miłością i łzami”. Sam monument, wiązany z Franciszkiem Olędzkim, został wykonany z marmuru dębnickiego i zalaśkiego oraz ozdobiony złożonymi motywami z mosiądzu – bliskimi w swej

²²² Swieykowski 1903, s. 102.

²²³ Wyniki przeprowadzonych ekspertyz historycznych i konserwatorskich znajdują się w archiwum parafialnym kościoła św. Marii Magdaleny w Dukli.

²²⁴ Postać Melchizedeka jako wzorca kapłana, antycypującego Chrystusa, wspominana była też na kartach Nowego Testamentu, w Liście do Hebrajczyków (Hbr 5,6; Hbr 5,10; Hbr 6,20; Hbr 7,11–17).

²²⁵ Swieykowski 1903, s. 211–122; Estreicher 1938, *passim*; Chrościcki 1974, s. 151; Targosz 2000, *passim*; Żółkoś 2011, s. 166–170.

Ryc. 148. Fara w Dukli – kaplica południowa. Nagrobek Marii Amalii Mnischowej,
fot. A. Barczyk, 2017

formie sztuce warszawskiej tego okresu (ryc. 149–150)²²⁶. Na czole cokołu widnieje kartusz herbowy z polerowanej, trybowanej i złożonej blachy brązowej. Funkcję trzymaczy pełnią gryf i lew. W zwieńczeniu znajduje się korona hrabiowska. W dolnej partii umieszczono Order Krzyża Gwiazdzystego²²⁷ oraz inicjał „A.M.”, tworzony przez akant, liście i girlandę z róż.

W kontekście programu ideowego kościoła św. Marii Magdaleny warto spojrzeć na jeszcze jedną kwestię. Najważniejszą teologicznie i funkcjonalnie częścią świątyni jest oczywiście prezbiterium. I właśnie w tej części fary szczególnie mocno zaakcentowano patronat Mniszchów, gloryfikując ich postacie. Na bocznych ścianach chóru zawieszono złożone kartusze w otoczeniu panopliów, mieszczące herby Mniszchów i Brühlów²²⁸. Ponad nimi umieszczono monumentalne, stiukowe Famy. Dynamizm póz obu figur, unoszących się na obłokach, spotęgowały załamania rozwianych szat, ekspresyjne ukształtowanie piór skrzydeł oraz skręty ciała. Obie postacie jedną ręką podtrzymywały trąbki, drugą zaś owalne podobizny Mniszchów²²⁹. Ramy malowideł pomagały podtrzymać pojedyncze putta. Obecnie wymowa scen jest osłabiona, portrety bowiem zdjęto i zawieszono w nawie, przy chórze muzycznym.

Ważnym aspektem funkcjonowania kościoła św. Marii Magdaleny był kult św. Jana z Dukli. Nawiązania do postaci słynnego pustelnika czytelne były we wnętrzu – w ołtarzu bocznym, w lustrzanym relikwiarzu umieszczono jego szczątki, korpus ambony zaś zdobił niezachowany relief ze sceną głoszenia kazania przez św. Jana²³⁰. Konieczne jest więc podkreślenie roli fary jako ważnego punktu w przestrzeni ceremonialnej miasta. Było to wynikiem zaangażowania Mniszchów w popularyzację kultu świętego. Przykładowo w 1769 roku poświęcono ufundowaną przez nich murowaną kaplicę „na puszczy” – obrzęd konsekracji poprzedziła procesja wyruszająca

²²⁶ Nie wszystkie odlewy widoczne *in situ* są oryginalne – część z nich została uzupełniona w czasie konserwacji w 2000 roku (dokumentacja prac znajduje się w archiwum parafialnym kościoła św. Marii Magdaleny w Dukli).

²²⁷ Był to najwyższy rangą spośród habsburskich orderów kobiecych.

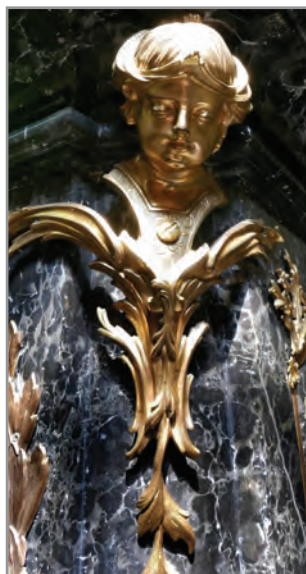
²²⁸ Wedle ustaleń Juliusza A. Chrościckiego kartusze mogą pochodzić z katafalku Marii Amalii Mniszchowej (Chrościcki 1974, s. 175, 183).

²²⁹ Formalnie kompozycja ta bliska jest omówionemu wcześniej nagrobkowi Mniszchów autorstwa Pierscha w warszawskim kościele Reformatów.

²³⁰ Płaskorzeźba widoczna jest jeszcze na fotografii publikowanej w pracy: Swieykowski 1903, s. 88, tabl. 1.

Ryc. 149. Kartusz herbowy z cokołu nagrobka Marii Amalii Mnischowej, fot. A. Barczyk, 2019

Ryc. 150. Konsolowe popiersia z nagrobka Marii Amalii Mnischowej. Od lewej: Stan obecny, fot. A. Barczyk, 2019; Stan w 2001 roku – w trakcie konserwacji (Archiwum parafii św. Marii Magdaleny w Dukli), fot. APD

z kościoła parafialnego, w której udział wzięli Jerzy August z Marią Amalią oraz około 2 tysięcy wiernych²³¹. Rok później nastąpiło uroczyste przeniesienie relikwiarza ze szczątkami lewej ręki Jana dukielskiego z fary do sanktuarium bernardyńskiego²³². Podczas ceremonii nie mogło zabraknąć obojga magnatów wraz z córką Józefiną – przyszłą małżonką Szczęsnego Potockiego²³³. Fragmenty ciała pustelnika zostały sprowadzone przez kustosza lwowskiego, a fundatorem relikwiarza był sam Jerzy August Mniszech²³⁴, którego herb Kończyc umieszczono w dolnej partii obiektu. Właściciel Dukli stale wspierał konwent, w księgach klasztornych odnotowywano regularnie między innymi fakty przekazywania paramentów liturgicznych. Szczególnie ważnym przedsięwzięciem o większej skali było wzniesienie wież przy fasadzie w 1773 roku (ryc. 151–152) i dostawienie kruchty, w której umieszczono kapliczkę²³⁵. Niezachowany ołtarz z rzeźbą Ukrzyżowanego był wydzielony z przedsionka kratą analogiczną do tych, które znajdują się w kościele parafialnym. Scenograficzną oprawę utworzyła drewniana kotara, rozchylana i podtrzymywana przez putta (ryc. 153), bliska w swej wymowie na przykład twórczości Polejowskich. Zarówno formy architektoniczne wież, kruchty, jak i pozostałości kapliczki jednoznacznie mają lwowską genezę – tym samym jako punkt odniesienia po raz kolejny przywołać można koncepcje Meretyna. Zbieżność roku ich powstania z wzniesieniem nagrobka Marii Magdaleny w farze²³⁶ tym wyraźniej pokazuje siłę wpływów i zakres kontaktów artystycznych z powyższym ośrodkiem.

Powyższe, krótkie, spojrzenie na obiekty sakralne ukazuje różnorodność wpływów artystycznych – lwowska geneza bryl i wystroju świątyń zdaje się kontrastować z saską architekturą założenia pałacowego. Lokalizacja Dukli na Podkarpaciu, a także powiązania zakonu ze Lwowem skłaniały jednak do zatrudniania wybitnych artystów z tego ośrodka. Aktywność fundatorska Mniszchów, którą objęto farę i klasztor bernardyński, pozwoliła na przekształcenie Dukli w miasto rezydencjonalne, uwidaczniające splendor rodu i dobry gust Jerzego Augusta Mniszcha.

²³¹ APBK, sygn. III-1, s. 28.

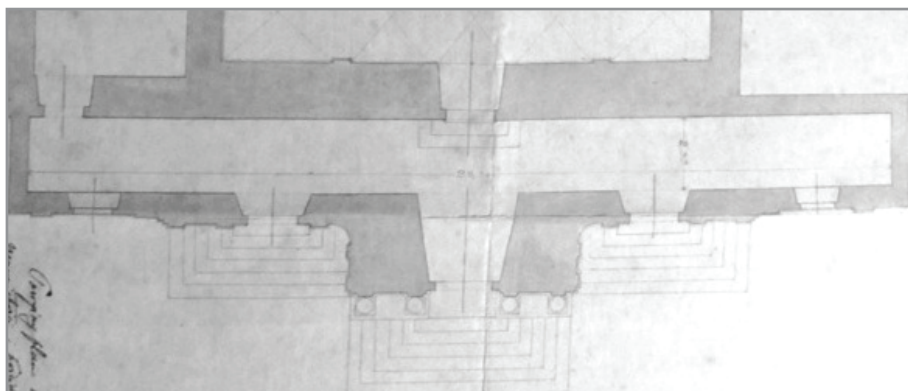
²³² *Ibidem*, s. 31.

²³³ Stanisław Szczęsny Potocki (1752–1805) – syn wojewody kijowskiego Franciszka Salezego.

²³⁴ APBK, sygn. III-1, s. 31.

²³⁵ *Ibidem*, s. 31, 72.

²³⁶ *Confer*: APBK, sygn. III-1, s. 30; Swieykowski 1903, s. 111.

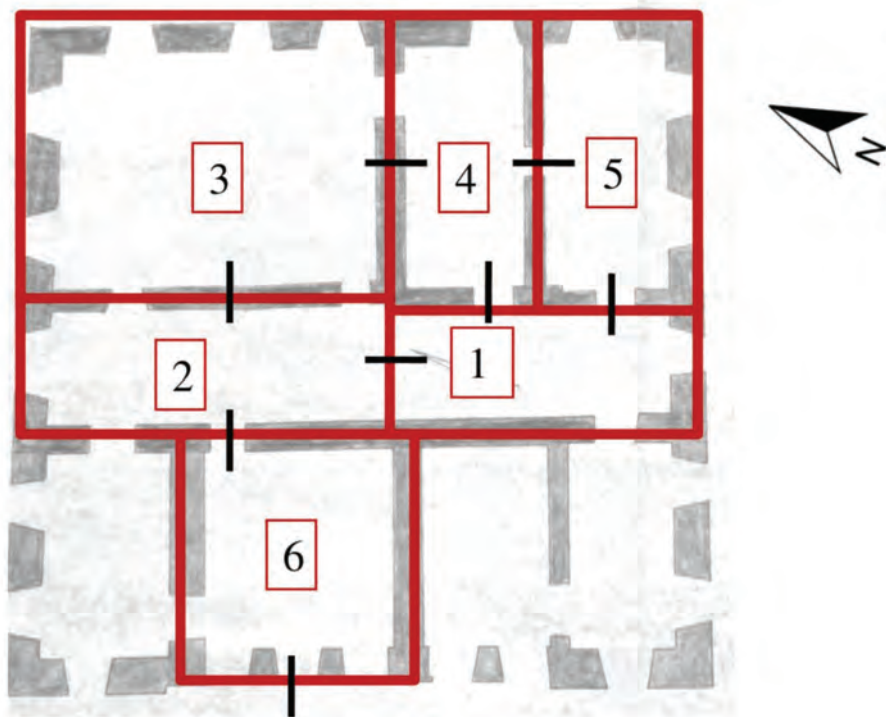
Ryc. 151. Dukla – kościół Bernardynów pw. św. Jana z Dukli. Od góry: Fasada, fot. A. Barczyk, 2017; K. Knaus, Projekt restauracji kościoła – detal (Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie), fot. A. Barczyk, 2015

Ryc. 152. Dukla – kościół Bernardynów. Kruchta – detal,
fot. A. Barczyk, 2016

Ryc. 153. Dukla – kościół Bernardynów. Dawna kaplica z ołtarzem Ukrzyżowania,
fot. A. Barczyk, 2019

Plansza XIII. Pałac w Dukli. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha. Oprac. A. Barczyk, na podstawie analiz *in situ* oraz wyników badań archeologicznych z 1981 roku (AMPD)

1. Dawna sień;
2. Przedpokój;
- 3–5. Pokoje;
6. Nowa sień.

ROZDZIAŁ 3

JERZY AUGUST MNISZECH – STOSUNEK DO SZTUKI

Do najważniejszych rezydencji Jerzego Augusta Mniszcha należały pałace w Warszawie (ul. Senatorska), Dukli i Gdańsku. Pierwsze dwa obiekty zostały przejęte po ojcu, zostały jednak potraktowane w odmienny sposób. Siedziba warszawska, wzniesiona od podstaw dla ojca magnata, Józefa Mniszcha, została poddana modyfikacjom, wynikającym po części z potrzeb użytkowych. Zdecydowano się między innymi na likwidację mansardowego dachu¹. Zmiany dotyczyły również sfery często estetycznej – w czasach Jerzego Augusta Mniszcha ramowo-płycinowe podziały elewacji zastąpiono artykulacją pilastrową i lizenową, dostrzegalną na płótnie Canaletta. Jerzy Kowalczyk sugerował, że twórcą odpowiedzialnym za wprowadzanie przemian mógł być Pierre Ricaud de Tirregaille, najprawdopodobniej zatrudniony w tym okresie przy budowie gdańskiej rezydencji Mniszchów². Na pewno prace przy pałacu wykonywał Jakub Fontana, wspominający w liście z 1754 roku o możliwości podjęcia się działań przy „pałacu nowym” (z pewnością zlokalizowanym przy ul. Miodowej), dopiero przy finalizacji robót przy „starym” – czyli bez wątplenia położonym przy

¹ *Źródła* 1951, s. 25.

² We wcześniejszej literaturze obecna była zainicjowana przez Tadeusza Mańkowskiego hipoteza o wzniesieniu siedziby w Warszawie przy ul. Senatorskiej przez Ricauda, już dawno odrzucona po weryfikacji czasu powstania pałacu (Kowalczyk 1988, s. 16).

ul. Senatorskiej i należącym wcześniej do Józefa Wandalina Mniszcha³. We wnętrzach rezydencji marszałka w 1755 roku Fontana naprawiał belki, był też odpowiedzialny za projekt buduaru⁴.

Podkarpacki, konserwatywny w swej formie pałac – określany też mianem zamku – został przebudowany⁵. Dukla zasługuje na rozpatrzenie w nieco rozszerzonym kontekście – zrozumienie roli tego miejsca wymaga spojrzenia zarówno na założenie rezydencjonalne (siedziba, oficyna, ogród), jak i na pobliskie obiekty sakralne. Zwłaszcza że jedna ze świątyń, fara, stała się rodzowym mauzoleum. Jerzy August Mniszech wspierał też dukielski klasztor Bernardynów⁶. Przestrzeń miasta zyskała charakter ceremonialny, co stało się widoczne chociażby w trakcie uroczystości ku czci św. Jana, celebrowanych z udziałem Mniszchów⁷. Prestiż wymagał też posiadania rezydencji w samym Grodnie, gdzie Mniszech również organizował bale – przykładowo jeden z nich odbył się 18 października 1752 roku⁸. W Dreźnie zachowały się rzuty tamtejszej, drewnianej, siedziby (ryc. 154)⁹.

W Gdańsku natomiast od podstaw wybudowano nowy, trójskrzydłowy pałac, należący do najistotniejszych pod względem polityczno-ideowym rezydencji Mniszcha¹⁰. O wzniesieniu siedziby o formach wywodzących się z architektury francuskiej nie decydowały funkcje użytkowe, lecz czynnik prestiżu. W okresie inwestycji Jerzy August Mniszech przebywał głównie w Warszawie. Po rezygnacji z funkcji marszałka zdecydował się na przeniesienie do Dukli – pomorska siedziba nie stała się nigdy miejscem jego stałego pobytu. Do częstych nie należały też krótkotrwałe wizyty – prawdopodobnie magnat tylko raz zatrzymał się w obiekcie¹¹. Pałac pozostawał jednakże

³ Bartczakowa 1970, s. 128–129.

⁴ *Ibidem*, s. 128.

⁵ BCz, sygn. 3859 III, t. 25, nr 34; t. 35, nr 106; Swieykowski 1903, s. 36–37; Żółkoś 2011, s. 86–87.

⁶ APBK, sygn. III-1, s. 28, 30–31; sygn. III-2, s. 11, 141.

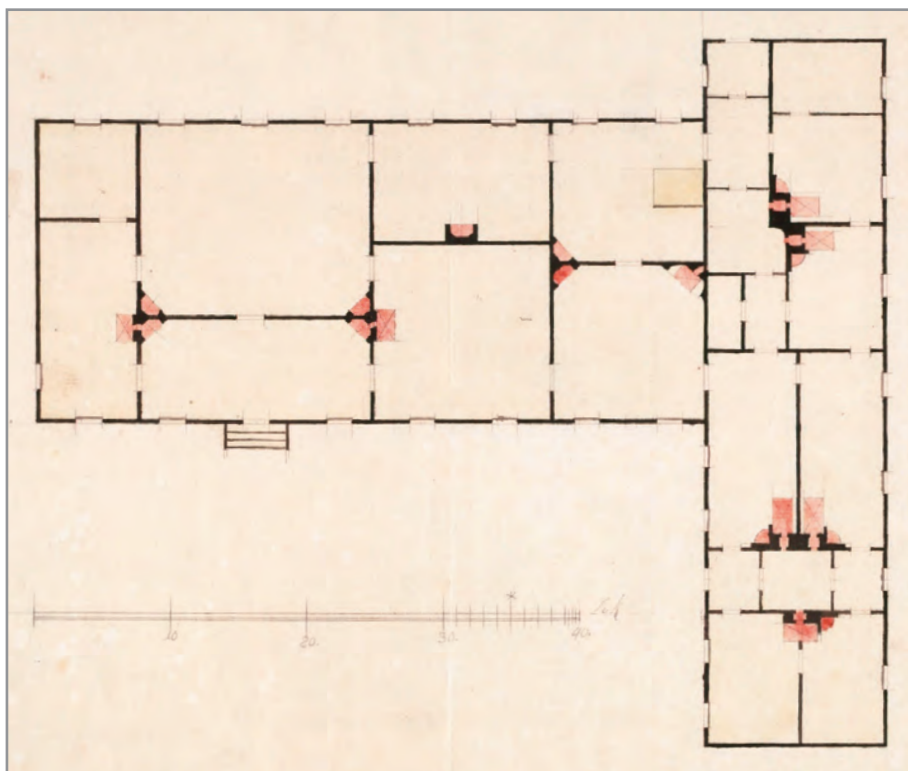
⁷ APBK, sygn. III-1, s. 28.

⁸ Żórawska-Witkowska 2012, s. 477.

⁹ Na odwrocie widnieje napis: „podpis „Mnischeck P[alais] Grod[no]” (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, sygn. S VII, F 91, nr 8p). Za informację serdecznie dziękuję Jakubowi Sito, który jako pierwszy odnalazł rysunek i przekazał mi sygnaturę pozwalającą na jego odnalezienie w dreźnieńskich zbiorach.

¹⁰ Przerory projektu znajduje się w zbiorach: BUW, GR, sygn. 762.

¹¹ Maciakowska 2015a, s. 54.

Ryc. 154. Dwór Mniszchów w Grodnie (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden),
fot. J. Sito, 2019

w kręgu zainteresowania właściciela, a w korespondencji kierowanej do Mniszcha relacjonowano jego stan¹². W liście z Mostów¹³ z 27 grudnia 1771 roku Rybczyński przekazał zapewnienie, że „pałac na Langartach [...] dobrze utrzymuje się”¹⁴. Wnętrza urządzono między innymi sprzętami wprowadzanymi z manufaktur radziwiłłowskich¹⁵. Rolę siedziby definiowało znaczenie Gdańska w gospodarce Rzeczypospolitej. Poza obrotem towarowo-kredytowym w mieście prężnie rozwijał się handel wyrobami artystycznymi

¹² BCz, sygn. 3869, s. 247; BCz, sygn. 3835 III, k. 126, s. 391.

¹³ Mosty – miejscowość nad Niemnem, położona na obszarze dzisiejszej Białorusi – oddalona mniej więcej o 50 kilometrów na południowy wschód od Grodna.

¹⁴ ZNiO 3868, k. 225, s. 871.

¹⁵ Czaplińska 1976a, s. 473.

i książkami, eksponowany w sposób szczególny podczas jarmarków dominikańskich. Kolekcje dzieł sztuki gromadzili mieszkający tam przedstawiciele rodów Sanguszków, Czapskich czy Podoskich¹⁶. Jak powszechnie wiadomo, to właśnie przez Gdańsk rozwożono po kraju na przykład przedmioty luksusowe, kamień wykorzystywany do produkcji dzieł rzeźbiarskich bądź gotowe dzieła sztuki¹⁷. W liście do Józefa Wandalina Mniszcha z 26 stycznia 1718 roku Sebastian Rybczyński, kierujący wówczas fabryką pałacu przy ul. Senatorskiej w Warszawie, wspominał o zamówieniu w Gdańsku marmuru na posadzkę. Wedle zawartego w korespondencji uzasadnienia materiał miał odznaczać się wyższymi walorami estetycznymi oraz korzystniejszą ceną, niż oferowany przez Szydłowiec¹⁸. Budowa siedziby w mieście będącym centrum artystycznym, potęgą gospodarczą, a zarazem ośrodkiem, którego mieszkańcy potrafili manifestować swoje poglądy polityczne, poświadczała status właściciela. O randze założenia pałacowego decydowały przemysłana kompozycja przestrzenna – dostosowana do biegu ulicy, lecz i tworzona na terenie niezabudowanym, a więc pozostawiającym swobodę projektowania – oraz godna uwagi forma architektoniczna. Mimo iż obiekt nie był miejscem rezydowania Jerzego Augusta Mniszcha, marszałek do końca życia zachowywał prawo własności¹⁹.

Ważną rolę w autokreacji wizerunku marszałka nadwornego koronnego pełniła też architektura okolicznościowa i pełna przepychu manifestacja władzy terytorialnej. Posiadane stanowiska skłaniały do nadawania bogatej oprawy ceremonialnej wjazdom, a także do podejmowania aktywności fundatorskiej. Między innymi 16 lipca 1731 roku miał miejsce uroczysty wjazd Jerzego Augusta Mniszcha na starostwo sanockie. Świadkiem wydarzenia udokumentowanego w „Kurierze Lwowskim”²⁰ był Franciszek Dzieduszycki²¹.

¹⁶ Chodyński 2002, s. 175–176.

¹⁷ Sito 2013b, s. 32, 71.

¹⁸ ZNiO, sygn. 2665, k. 33–34; Popiołek 2017a, s. 212.

¹⁹ Rezydencja została wystawiona na sprzedaż w 1780 roku, dwa lata po śmierci Mniszcha („Danziger Erfahrungen” 1780, s. 106).

²⁰ *Kronika* 1865, s. 215.

²¹ Franciszek Józef Dzieduszycki (1689–1737) – chorąży lwowski, porucznik chorągwi pancernej Franciszka Cetnera. Syn Stanisława (1662–1724). *Ibidem*, s. 211–214.

Magnat wykazywał zarazem znaczące zaangażowanie w kwestie kulturalne. Był też inicjatorem przebudowy rezydencji dukielskiej, dla której projekty zamówione zostały u Andreasa Gärtnera²². Wspierał także artystów – dzięki Mniszchowi w latach 1767–1768 w Scuola del Nudo na Kapitolu pobierał nauki malarz Michał Lacroix²³. Dla Jerzego Augusta Mniszcha wzniesiono także pałac w Gdańsku²⁴. Informacje o sztukach teatralnych wystawianych w Dukli, posiadanych książkach – opatrzonych słynnym ex-librisem, łączącym herb Kończyc z rodowym godłem Brühlów²⁵ – oraz wyrobach rzemieślniczych, w tym szklach z dekoracją heraldyczną²⁶, dopełniają wizerunku marszałka jako świadomego własnej potęgi politycznej mecenasa sztuki.

Jak zostało wyżej wspomniane, po wyjeździe z Warszawy i przeniesieniu się na stałe do Dukli Jerzy August Mniszech utrzymywał kontakty z korespondentami, których relacje zapewniały możliwość śledzenia przebiegu wydarzeń politycznych i kulturalnych oraz wpływania na nie. Zagadnienia artystyczne rozpatrywano między innymi w odniesieniu do prac prowadzonych w rezydencji królewskiej. 19 lipca 1764 roku pisano, iż „Zamek warszawski usilnie et sine intermissione reparują, mury łamią, pokoje rozprze-strzeniają, różnemi obiciami y apparencyjami meblują”²⁷. 11 sierpnia wspomniano o postępach w inwestycji słowami „pokoje w Zamku aktualnie już meblują”²⁸ i „sławny szpaler Rz[ecz]p[ospo]l[i]tej Potopu wzięto do Zamku i memblować [*sic!*] nim mają pokoje, jakoż wszystkich po Warszawie tapicerów biorą, a pilno przyspieszają ze wszelką w Zamku robotą”²⁹, a kolejną relację zdano po upływie pięciu dni, w liście doręczonym za pośrednictwem

²² Thoss 1998, s. 12, 79; il. 5–8.

²³ Bernatowicz A. 2013, s. 78.

²⁴ BCz, sygn. 3869, s. 247; BCz, sygn. 3835 III, k. 126, s. 391; Maciakowska 2015a, *passim*.

²⁵ Widacka 1996, s. 21–24.

²⁶ Szklą wykonywane dla Mniszchów można dziś podziwiać w kolekcjach Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie, Muzeum Okręgowego w Tarnowie i Zamku Królewskiego w Warszawie. Tradycja zamawiania zastaw z herbami, będąca zjawiskiem dość powszechnym wśród elit władzy, była zaczerpnięta od antenatów – w Muzeum Narodowym przechowywany jest kielich wykonany dla ojca Jerzego Augusta, Józefa Wandalina Mniszcha, w hucie lubaczowskiej (sygn. 23214 MNW).

²⁷ BCz, sygn. 3859 III, k. 39, s. 159.

²⁸ BCz, sygn. 3859 III, k. 57, s. 219.

²⁹ *Ibidem*, s. 220.

jadącego do Dukli wikarego³⁰. 16 sierpnia 1764 roku Jerzy August Mniszech został powiadomiony przez biskupa Sołtyka, że „Książę wojewoda wileński³¹ wszystkie klejnoty, srebra i drogie ruchomości z Nieświeża kazał wywieźć do Ołyki i tam sekretnie замуrować”³².

Do najwyższej klasy fundacji artystycznych marszałka nadwornego koronnego należy nagrobek Mniszchów z warszawskiego kościoła Reformatorów (ryc. 155). Monument został wykonany przez Johanna Georga Plerscha po 1747 roku w formie przyściennego, wklęsło-wypukłego epitafium z kartuszem inskrypcyjnym w partii dolnej i kompozycją figuralną w partii górnej, mieszczącą między innymi dwa medaliony z portretami. Analizę ikonograficzną nagrobka przeprowadził Jakub Sito, wskazując na wyraźne rozróżnienie „bezczasowości” twarzy zmarłej i witalności spojrzenia pozostałego przy życiu Mniszcha³³. Relief przedstawiający Jerzego Augusta został zamieniony później na wizerunek drugiej żony, Marii Amalii z Brühlów. W zwieńczeniu widoczne jest wyobrażenie Famy, chwytającej krawędź płaskorzeźbionego portretu Bihildy z Szembeków. Oba medaliony podtrzymywane są przez płaczące putta³⁴. W dole partii korpusu nagrobka, mieszczącej tablicę inskrypcyjną, znajduje się złożony, zwieńczony koroną kartusz z herbami. Analogiczne układy były dość powszechnie stosowane w sztuce środkowo-europejskiej tego okresu. Spośród licznych przykładów przywołać można chociażby malowidło z Nowego Zamku w Meersburgu, prezentujące gloryfikację kardynała Franza Konrada von Rodta³⁵ – układ motywów i forma tablicy inskrypcyjnej bliskie są nagrobkowi warszawskiemu. Korpus mniszchowskiego nagrobka wywołuje konotacje z tradycją berniniowską, poddaną interpretacji między innymi przez Matthausa Daniela Pöppelmana. Przywołać można chociażby kartusz inskrypcyjny ze sztychu zamieszczonego

³⁰ BCz, sygn. 3859 III, k. 61, s. 236.

³¹ Karol Stanisław Radziwiłł „Panie Kochanku” (1734–1790) – ordynat nieświeski i ołycki, marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Syn Michała Kazimierza „Rybeński” (1702–1762) i Urszuli z Wiśniowieckich (1705–1753). W 1755 roku objął funkcję wojewody wileńskiego (Anusik, Stroynowski 1989, s. 55; Bernatowicz T. 2011, s. 119, 132, 135, 191, 212).

³² BCz, sygn. 3859 III, s. 244.

³³ Sito 2013b, s. 205–206.

³⁴ Motyw płaczących puttów popularyzowały między innymi projekty J. Le Pautre’a (il. 155).

³⁵ Malowidło wykonał przed 1760 rokiem Joseph Ignaz Appiani (dokumentacja fotograficzna dostępna jest w monachijskim Zentralinstitut für Kunstgeschichte – Photothek).

Ryc. 155. J.G. Plersch, Nagrobek Mniszchów w kościele Reformatów w Warszawie,
fot. A. Barczyk, 2014

Ryc. 158. Od góry: C.J.H. Ritter, *Sala balowa rezydencji Heidecksburg w Rudolstadt* – „Sztuki wyzwolone”, fot. A. Barczyk, 2019; G.B. Tiepolo, *Rezydencja w Würzburgu* – „Gloryfikacja Carla Philippa von Greiffenclau na czterech kontynentach”, fot. domena publiczna

Ryc. 159. F. Placidi, Nagrobek króla Jana III na Wawelu, fot. A. Barczyk, 2016

w księżce poświęconej Zwingerowi (ryc. 157)³⁶. Z polichromii bliskich kompozycji figuralnej, czyli górnej partii nagrobka, wspomnieć można na przykład alegoryczną scenę pędzla Johanna Rittersa z zamku Heidecksburg w Rudolstadt z lat 1748–1749³⁷ oraz wspomnianą wcześniej dekorację klatki schodowej pałacu biskupiego w Würzburgu autorstwa G.B. Tiepola (ryc. 158)³⁸. Z kolei rodzimym przykładem pomnika z motywem Famy i puttów unoszących reliefowe popiersia jest wawelski nagrobek króla Jana III i Marii Kazimierzy (ryc. 159), który powstał w latach 1753–1760 wedle projektu Francesca Placidiego³⁹. Z analogii nie można też pominąć stiukowych aniołów z medalionami Mniszchów, które zdobiły prezbiterium dukielskiej fary⁴⁰ (ryc. 160).

³⁶ Pöppelmann 1729, s.n.

³⁷ Dokumentacja udostępniana do wglądu w: Rudolstadt, Stiftung Thüringer Schlösser und Gärten (nr inw. TSG 21–165; dawniej nr inw. M 612). Dzieje rezydencji omówili między innymi: Rein 1924; Czech 2014, *passim*.

³⁸ Malowidło wykonał Giovanni Battista Tiepolo. Barwna dokumentacja fotograficzna dostępna jest w: BFM, sygn. fmc380915.

³⁹ Opis nagrobka przedstawił: Bernatowicz T. 2011, s. 122.

⁴⁰ Swiejkowski 1903, s. 93.

Ryc. 160. Fara w Dukli – presbiterium, fot. A. Barczyk, 2019

CZĘŚĆ IV

„ORDERÓW POLSKICH KAWALER [...] PRZYKŁAD MIŁOŚCI OJCZYZNY” – JAN KAROL WANDALIN MNISZECH (1716–1759)

Drugi synem Józefa Wandalina Mniszcha był podkomorzy wielki litewski Jan Karol. Jego postać jest znacznie gorzej rozpoznana od Jerzego Augusta, któremu poświęcono dużo tekstów i który już za życia cieszył się większą sławą dzięki przywództwu kamaryli¹. Na mniejsze zainteresowanie Janem Karolem wpłynęło kilka czynników – rzekomo drugorzędna pozycja w stosunku do brata była sankcjonowana chociażby przez fakt, że jako młodszy o rok od Jerzego Augusta przejmował po nim część stanowisk. Wśród nich wspomnieć można objęcie funkcji łowczego koronnego (1736) oraz podkomorzego wielkiego litewskiego (1742). W literaturze funkcjonowało przekonanie, że małżeństwo Jana Karola z wnuczką Michała Serwacego Wiśniowieckiego, Katarzyną z Zamoyskich (ryc. 161), było awansem społecznym – podczas gdy to Mniszchowie posiadali w tym okresie ważniejszą pozycję, co wykazał w swych badaniach między innymi Zbigniew Anusik². Śmierć w 1759 roku uniemożliwiła dalszy rozwój kariery (raz jeszcze warto przypomnieć, że zgon Jerzego Augusta nastąpił 19 lat

¹ Czaplińska 1976a, s. 470–473; Czepe 1998, *passim*; Żółkoś 2011, s. 51–64.

² Anusik 2009, s. 237–238.

Ryc. 161. A. Roslin, Katarzyna z Zamoyskich Mniszchowa (Zamek Królewski w Warszawie), fot. domena publiczna

po tym wydarzeniu – w 1778 roku³). Stałe porównywanie przez badaczy obu magnatów – pod względem aktywności politycznej, pozycji na dworze czy działalności kulturalnej – wypada na niekorzyść młodszego z braci. Zapomina się między innymi o jego relacjach z Brühlem. W efekcie Jan Karol Mniszech do dziś pozostaje marginalizowany⁴. Na osobowość magnata zdają się wskazywać najważniejsze fakty biograficzne, będące kluczem interpretacyjnym do analizy jego działań politycznych i inicjatyw artystycznych.

³ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110; Dworzaczek 1959, tabl. 137.

⁴ Także za życia bardziej doceniano Jerzego Augusta. W *Skarbcu herbowymi kleynotami z Koligowanych [sic!] Famii Prześwietnego Domu Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Jerzego Augusta Wandolina z Wielkich Kończyc hrabi na Ossowicy* Jan Karol został scharakteryzowany jako „nieodmienny we wszystkim naśladowca brata” (PAU, sygn. 1128).

ROZDZIAŁ 1

RYS BIOGRAFICZNY

Przyszły podkomorzy Wielkiego Księstwa Litewskiego urodził się w 1716 roku⁵. Jego matką była Konstancja z Tarłów, która w 1694 roku poślubiła Józefa Wandalina Mniszcha⁶. Jan Karol Mniszech kształcił się pod kierunkiem pijara Demetriusza Franciszka Koli – poety, pisarza, twórcy traktatu poświęconego heraldyce⁷. Duchowny zasłynął jako autor słownika francusko-łacińsko-polskiego, będącego rozwinięciem opracowania Pierre’a Daneta⁸. Jan Karol jako syn marszałka wielkiego koronnego od młodości poznawał specyfikę dworskich urzędów i angażowany był w działalność polityczną. W wieku 20 lat magnat posłował z ziemi warszawskiej Księstwa Mazowieckiego na sejm pacyfikacyjny⁹. 7 stycznia 1736 roku przejął urząd łowczego wielkiego koronnego po bracie¹⁰, będącym venatorem od 1732 roku¹¹. Kolejny etap w karierze wyznaczyło objęcie 21 maja 1742 roku stanowiska podkomorzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, co stało się możliwe dzięki realizacji planu ojcowskiego, stworzonego po

⁵ Dworaczek 1959, tabl. 137; Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 463.

⁶ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107.

⁷ Demetriusz Franciszek Kola (1699–1766) – jego dziełem był *Traktach krótki o heraldyce, to jest o herbach rodowitych* (Jarzęcka 1987, s. 266).

⁸ Pierre Danet (około 1650–1709) – francuski hellenista, filozof i leksykograf. Stworzył między innymi francusko-łaciński słownik, który został uzupełniony o część polską przez D. Kolę.

⁹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110.

¹⁰ Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 463.

¹¹ Czaplińska 1976a, s. 470; Żółkoś 2011, s. 49.

śmierci kasztelana krakowskiego Janusza Antoniego Wiśniowieckiego. Jak zostało wcześniej wspomniane, powstały wówczas wakat objął Józef Wandalin Mniszech, znajdując jednocześnie jeszcze bardziej nobilitujące miejsca dla obu synów na dworze królewskim. W efekcie Jerzy August został marszałkiem nadwornym koronnym i przekazał dotychczasowy urząd podkomorzego wielkiego litewskiego młodszemu bratu¹². Jan Karol brał także udział w komisjach królewskich, w tym w powołanej w 1749 roku w celu pojednania stronnictw Potockich i Familii. Do ważniejszych awansów należało objęcie urzędu szefa regimentu koronnego królowej. Mniszech należał do grona osób wyróżnionych Orderem Orła Białego, ustanowionym przez Augusta II jako nagroda za zasługi dla Rzeczypospolitej. Odznaczenie otrzymał 3 sierpnia 1744 roku¹³.

W poglądach Jan Karol podtrzymywał rodową niechęć do Familii, która na początku lat 50. utraciła swą pozycję na rzecz stronnictwa mniszechowskiego¹⁴. Przy rozpatrywaniu losów i aktywności politycznej Jana Karola Mniszcha należy zaakcentować znaczenie kontaktów z Heinrichem Brühlem. Minister, którego córka poślubiła Jerzego Augusta Mniszcha, kojarzony jest z przywódcą kamaryli. Pomijane są natomiast jego relacje z podkomorzym litewskim, który niejednokrotnie jeździł do Drezna w celach politycznych – w tym jako poseł z memoriałem Branickiego w 1754 roku bądź – przykładowo – z okazji karnawału¹⁵. Wśród celów podróży wskazać można też prowadzenie spraw z Brühlem¹⁶. Kontakty z ministrem znajdowały przełożenie na karierę Mniszcha – przywołany powyżej awans na szefa regimentu królowej stał się możliwy właśnie za sprawą wsparcia ze strony Brühla. Styczność z dziełami powstałymi za sprawą jego mecenatu i pobyty w stolicy Saksonii nie pozostały bez wpływu na znajomość kultury europejskiej i podejście do kwestii artystycznych samego Jana Karola Mniszcha.

Spośród wydarzeń z życia podkomorzego na jedno szczególną uwagę zwrócili już jemu współcześni – poselstwo do Stambułu w latach 1755–1756 w celu powinszowania Osmanowi III objęcia tronu. Oprócz złożenia

¹² Dworzaczek 1959, tabl. 137; Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 463; Wierzbicka 2017, s. 227.

¹³ Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 463.

¹⁴ Dernałowicz 1974, s. 92–93.

¹⁵ Wierzbicka 2017, s. 279, przyp. 119.

¹⁶ Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 463–464.

gratulacji głównym powodem wyjazdu było negocjowanie traktatu karłowickiego. Jan Karol zdołał również uzyskać przywileje dla polskich kupców. Został uwieczniony w pamięci sobie współczesnych jako „posłem wielkim obran do Turczyńów od Rzeczypospolitej, gdzie z narodu sławą polskiego dał przykład głową i postawą” i ten, który „Pamiętny poselstwem do Turek [*sic!*], od Augusta III i Rzeczypospolitej”¹⁷. Poselstwo zrelacjonowano w „Gazette de France” słowami: „De Varsovie, le 12 Décembre 1755; A semaine derniere, le Comte de Mniszech, nommé pour aller de la part du Roi & de la République complimenter le Grand Seigneur sur son avènement au Trône, prit la route de Constantinople”¹⁸.

W 1741 roku małżonką magnata została Katarzyna z Zamoyskich (około 1723–1771), wyróżniająca się szerokimi horyzontami umysłowymi¹⁹. Była córką wojewody smoleńskiego Michała Zdzisława Zamoyskiego oraz jego drugiej żony, wojewodzianki wileńskiej Elżbiety z Wiśniowieckich²⁰. Jako wnuczka Michała Serwacego, zmarłego w 1744 roku, po wygranym procesie sądowym odziedziczyła po nim spadek²¹. Dzięki temu własnością Mniszcha stał się Wiśniowiec wraz z 13 kluczami folwarków²². Była także właścicielką między innymi wójtostw w Smolnicy i Zawałowie. 3 maja 1745 roku uzyskała tytuł damy Orderu Krzyża Gwiazdzistego, ustanowionego w 1668 roku przez cesarżową Eleonorę. Mniszchowa angażowała się w działalność polityczną. Tak jak jej mąż pozostawała w opozycji do Familii, wsławiając się jako zwolenniczka stronnictwa patriotycznego. Towarzyszyła też Janowi Karolowi w podróżach zagranicznych. W 1751 roku wspólnie pojechali do Francji, gdzie gościli między innymi u Stanisława Leszczyńskiego w Lunéville, oddalonym o około 30 kilometrów od Nancy²³. Jeszcze za życia męża przebywała często w Białymstoku, postulując orientację francuską w dyplomacji

¹⁷ Niesiecki 1839–1846, t. 6, s. 439.

¹⁸ „Z Warszawy, 12 grudnia 1755; W zeszłym tygodniu hrabia de Mniszech został wyznaczony do wyjazdu w imieniu króla i republiki pochwalić Wielkiego Pana w jego przystąpieniu do tronu, wyruszył w drogę do Konstantynopola” („Gazette de France” 1756, s. 13).

¹⁹ Popiołek 2003, s. 264.

²⁰ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110.

²¹ Dymnicka-Wołoszyńska 1976a, s. 454.

²² Anusik 2009, s. 237–238; Kibort 2017, s. 38.

²³ Dymnicka-Wołoszyńska 1976a, s. 455.

i wywierając silny wpływ na Jana Klemensa Branickiego²⁴. Jako wdowa posiadała dożywocie na starostwach gołębskim, jaworowskim, szczurowickim, przebywając głównie w Wiśniowcu. Kończyła również prace przy pałacu warszawskim²⁵. Zmarła 13 stycznia 1771, a jej ciało złożono w warszawskim kościele Kapucynów²⁶.

W rodzinnej genealogii Mniszchów scharakteryzowano ją słowami: „Była to pani licznych włości, znana z dowcipu i nauki [...] z patriotyzmu i gorliwości o dobro powszechne”²⁷. W bogato zdobionej sukni, ze złożonym wachlarzem w dłoni, została uwieczniona na portrecie przez Aleksandra Roslina (ryc. 161). Jako kobieta solidnie wykształcona tym bardziej zabiegała o edukację dzieci – na nauczyciela synów został przez nią wybrany Elie Bertrand²⁸.

Często przywoływana jest teza, że Mniszech swoją pozycję w dużej mierze zawdzięczał małżeństwu z Katarzyną z Zamoyskich, dziedziczącą spory majątek po Michale Serwacym Wiśniowieckim²⁹. W rzeczywistości jednak w chwili ślubu Mniszchowie byli rodem bardziej znaczącym i wpływowym od książąt Wiśniowieckich³⁰.

Jan Karol i Katarzyna z Zamoyskich Mniszchowie mieli trzech synów oraz dwie córki: Ludwikę, wydaną za księcia Augusta Sułkowskiego, i Elżbietę, która poślubiła generała Jana Dąbskiego³¹. Najstarszy z synów, Józef Jan Tadeusz (1742–1797), pełnił kolejno funkcje między innymi rotmistrza chorągwi pancernej wojsk koronnych, generała regimentu konnego, chorążego wielkiego koronnego, wielkiego ochmistrza Królestwa Galicji i Lodomarii³². Był także konsyliarzem rady nieustającej i starostą sanockim³³. Jego

²⁴ Mniszchowa uchodziła nie tylko za doradczynię polityczną, ale i za kochankę Branickiego (*ibidem*).

²⁵ ZNiO, sygn. DE-2566, *passim*; Barczyk 2019c, s. 20, 26–27.

²⁶ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110; Dymnicka-Wołoszyńska 1976a, s. 456.

²⁷ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110.

²⁸ Elie Bertrand (1713–1797) – kalwiński pastor, autor programu *Grand Tour* Michała Jerzego i Józefa Jana Tadeusza Mniszchów oraz opiekun obu magnatów w trakcie podróży edukacyjnej (BCz, sygn. 1748, s. 1; Bratuń 2002, *passim*). Rolę Bertranda w życiu Warszawy doby stanisławowskiej oraz jego wpływ na edukację synów Jana Karola Mniszcha prezentuje: Bratuń 2013, *passim*.

²⁹ Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 454; Anusik 2009, s. 237–238; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 11–12.

³⁰ Anusik 2009, s. 237–238.

³¹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110.

³² *Ibidem*, s. 111; Dymnicka-Wołoszyńska, Wołoszyński 1976, s. 478–479.

³³ Kaczmarek 2009, s. 87.

małżonką została wojewodzianka wołyńska Marianna z Ossolińskich³⁴. Na siedzibę wybrał Bieliny należące niegdyś do jego babki – Elżbiety z Wiśnio-wieckich Zamoyskiej³⁵. Zgodnie z zachowanymi archiwaliami tamtejsze-mu dworowi towarzyszyły zabudowania gospodarcze oraz ogród włoski³⁶. Inwentarz z 1771 roku, sporządzony po śmierci Zamoyskiej, dokumentuje obecność między innymi stajni i wozowni. Pozwala też na odtworzenie dyspozycji wnętrza i stanu wyposażenia w momencie przejęcia majątku przez Mniszcha. Przykładowo wnętrza zdobiły już wówczas portrety podko-morzego litewskiego Jana Karola Mniszcha oraz kasztelana krakowskiego Józefa Mniszcha³⁷. Mimo tego dwór wydaje się skromny w porównaniu z rezydencjami zamieszkiwanymi przez ojca, dziadka, a także przez jedne-go z braci – Michała Jerzego³⁸. O wyborze miejsca zamieszkania zdecydowały najprawdopodobniej względy praktyczne. Sam dwór, nawet po rozbu-dowie, był niewielki i obejmował około 10 pomieszczeń³⁹. Od Warszawy, do której wyjeżdżali Mniszchowie, dzieliło Bieliny około 250 kilometrów, od Dębina 150 kilometrów, a od Sanoka 125 kilometrów. Wieś znajdo-wała się bowiem przy traktcie prowadzącym ze stolicy na Podkarpacie. Jej położenie było istotne, jako że Mniszech pełnił wspomniany wyżej urząd starosty sanockiego⁴⁰. Interesującym przekazem na temat funkcjonowa-nia dworu w czasach Józefa Jana Tadeusza Mniszcha pozostaje *Expensa hr. z Ossolińskich Mniszchowej* z lat 1775–1778. Rachunki obejmowały wypłaty między innymi dla stolarza „od reparacyi stolików i stołków i reparacyi stolika J.W. Pani” oraz – wzmiankowanemu w tekście kilkakrotnie – „Kno-blochowi za medykamenta”⁴¹.

³⁴ ZNiO, sygn. DE-3309; ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110. Marianna z Ossolińskich Mniszchowa (zm. 1803) – córka wojewody wołyńskiego Józefa Jana Kantego Ossolińskiego i Teresy ze Stadnickich.

³⁵ Podział majątku po Zamoyskich ukazuje dokument: *O dobra Bieliny nim do działu przyszły, z okoliczności rządowych dóbr, między J.W. starostą sanockim i Michałem podkomorzycem W.X.Litt. Mniszchami prawują się 23 mar[ca] 1771 w Bielinach* (w zbiorach prywatnych dra hab. Mariana Wołkowskiego-Wolskiego).

³⁶ ZNiO, sygn. 1694, s. 21–24.

³⁷ ZNiO, sygn. DE-1161, k. 83.

³⁸ *Confer*: Barczyk 2017, *passim*.

³⁹ *Confer*: ZNiO, sygn. 1694; ZNiO, sygn. 834, *passim*.

⁴⁰ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110–111; Kaczmarek 2009, s. 87.

⁴¹ ZNiO, sygn. DE-2914, *passim*.

Kolejny syn Jana Karola, Stanisław Jerzy (1745–1806), był kanonikiem przemyskim. Pełnił też funkcję rotmistrza pancernego i chorążego wielkiego koronnego. Najbardziej znaczącym z potomków podkomorzego wielkiego litewskiego był jednak bez wątpienia Michał Jerzy Mniszech (1748–1806). Urodził się w 1748 roku⁴². Już sam czas przyjścia na świat stał się źródłem nieporozumień. W części opracowań podawany jest rok 1742⁴³, w którym urodził się jego brat, Józef Jan Tadeusz (1742–1797). Błędna data została podana nawet w rozprawie habilitacyjnej poświęconej zagranicznej edukacji i podróżom Michała Jerzego Mniszcha w latach 1762–1768⁴⁴.

Na rok 1748 jednoznacznie wskazują zachowane źródła archiwalne. W *Materiałach rodzinno-majątkowych* Mniszchów podkreślono, że najstarszym synem Jana Karola Mniszcha był Józef Jan Tadeusz, a następnie na świat przyszli kolejno: Michał Jerzy i Stanisław⁴⁵. Również w rękopiśmiennym biografie marszałka z 1780 roku odnotowano z kolei, że „Liczy Mniszech lat wieku swego 32”⁴⁶. Warto nadmienić, że w 1783 roku Mniszchowie uzyskali potwierdzenie tytułu hrabiowskiego⁴⁷. Michałowi Jerzemu, twórcy koncepcji *Musaeum Polonicum*⁴⁸, poświęcono niejeden tekst⁴⁹. Dokładna analiza postaci – jakkolwiek wybitnej i godnej szczegółowej analizy – wykracza poza cel niniejszej pracy. W czasach stanisławowskich dokonało się bowiem prze wartościowanie części ideałów – odmiennie kształtowano formy architektoniczne, do innych wątków odwoływano się przy autokreacji własnego wizerunku. Szczególnie mocno podkreślano związki z rodem Poniatowskich – pozwalało na to małżeństwo Mniszcha z Urszulą z Zamoyskich, siostrzenicą króla Stanisława Augusta⁵⁰. Michał Jerzy Mniszech odpowiedzialny

⁴² Bartoszewicz 1852, s. 479; Bartoszewicz 1863, s. 314; Dworzaczek 1959, tab. 137; Zielińska T. 1997, s. 524; Wrześniak 2013, s. 99.

⁴³ Rosner 1976, s. 480.

⁴⁴ Bratuń 2002, s. 17.

⁴⁵ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 214–216.

⁴⁶ BCz, sygn. 1748, s. 1.

⁴⁷ Za udostępnienie dokumentu z prywatnych zbiorów pragnę bardzo podziękować drowi hab. Marianowi Wołkowskiemu-Wolskiemu.

⁴⁸ BCz, sygn. 1748, s. 1; Barczyk 2017, s. 7, 15.

⁴⁹ Spośród najważniejszych opracowań przywołać można: Leśniewski 1785; Osiński Al. 1806; Bartoszewicz 1852; Bartoszewicz 1863; Powidzki 1955; Miszczak 1963; Rosner 1976, *passim*; Bratuń 1996a; Bratuń 1996b; Bratuń 2002; Bratuń 2003; Bratuń 2013; Bratuń 2014.

⁵⁰ Wereszycka 1976, s. 457–458; Dacka-Górzyńska 2011, s. 479–480; Barczyk 2017, s. 17, 23, 30.

był między innymi za przebudowę pałacu w Dęblinie⁵¹, dokonaną według projektów Jakuba Kubickiego⁵². Należał do niego pałac w Wiśniowcu, dla którego również przygotowano plany przekształceń. Apartamenty magnata mieściły się też w Pałacu pod Blachą⁵³.

Jak zostało wyżej zasygnalizowane, Jan Karol Mniszech pozostawał po-
niekąd w cieniu starszego o rok brata, przywódcy stronnictwa politycznego
i zięcia ministra Henryka Brühla. Powyższa teza zdaje się ponadto znajdować
potwierdzenie w dokumentach z epoki, wśród nich w panegiryku dedykowa-
nym zwierzchnikowi kamaryli. Tekst autorstwa Wojciecha Domańskiego⁵⁴,
prezentujący dzieje rodu Mniszchów od czasów protoplasty związanego
z wojskiem cesarza Karola Wielkiego do żyjących przedstawicieli rodu, wy-
dano w roku 1758⁵⁵. Raz jeszcze warto odnieść się do słów, iż podkomorzy
litewski został scharakteryzowany jako „nieodmienny we wszystkim naśla-
dowca brata”. Uwagę mającą w założeniu nobilitować Jana Karola można
po części wyjaśnić faktem, że wydawnictwo było adresowane do Jerzego
Augusta – niewątpliwie jednak uchwycono w niej istniejący stan rzeczy.
Młodszy z synów Józefa Wandalina Mniszcha miał wolę działania na rzecz
ojczyzny i służby u boku króla, jednak przedwczesna śmierć 19 października
1759 roku⁵⁶ pozbawiła go szans na zdobycie silniejszej pozycji polityczno-
społecznej. Został pochowany w warszawskim kościele Reformatorów przy
ul. Senatorskiej⁵⁷.

Na zlecenie Jana Karola Mniszcha prowadzono prace budowlane na te-
renie posiadanych przez niego dóbr, a poszczególne obiekty wyposażano
w elementy trwałe, takie jak posadzki czy obicia, oraz mobilia. Z uwagi na
charakter niniejszej pracy przy rozpatrywaniu ruchomych elementów wypo-
sażenia omówieniu podlegają w pierwszej kolejności przedmioty powiązane
z konkretnymi obiektami architektonicznymi, składające się na całościowy
program artystyczno-ideowy. Nie można jednak pominąć faktu, że istniały

⁵¹ *Ibidem, passim.*

⁵² *Ibidem*, s. 5–6, 10–12; MNW, Rys.Pol., sygn. 15407.

⁵³ Król, Król-Kaczorowska 1974, s. 45; Barczyk 2017, s. 21.

⁵⁴ Wojciech Józef Jan Nepomucen Domański – według strony tytułowej „odźwierny J[ego] K[ró-
lewskiej] M[oi]ści” (PAU, sygn. 1128, s.n.).

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110; Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 464; Barczyk 2016c, s. 6–7.

⁵⁷ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110.

zestawy elementów podróżnych nieprzypisanych do stałego miejsca lub też przedmiotów podliczonych bez danych o pochodzeniu czy przeznaczeniu. Wśród nich znajduje się wykaz sreber, w którym odnotowano na przykład „gotownię podróżną”, zestaw do kawy (w tym imbryki, łyżeczki, cukierniczki, para tac) oraz osobny do herbaty i czekolady. Srebro stołowe obejmowało z kolei naczynia, sztucce, lichtarze⁵⁸.

⁵⁸ Przedmioty były wykonywane ze srebra oraz pozłacanego i posrebrzanego mosiądzu (DE-2567, s. 14).

ROZDZIAŁ 2

REZYDENCJE PODKOMORZEGO WIELKIEGO LITEWSKIEGO

A. Rezydencja miejska – pałac warszawski przy ul. Miodowej

Typ miejskiej siedziby Jana Karola Mniszcha reprezentował pałac położony przy ul. Miodowej w Warszawie (plansza XIV). Jego powstanie było efektem przebudowy wcześniejszego obiektu, warunkującego układ części pomieszczeń. Konieczne do uwzględnienia były także różnice w poziomach gruntu na obszarze posesji oraz narzucone linie zabudowy, wynikające z biegu ulic. Na narożnej działce usytuowano główny korpus ze skrzydłem bocznym oraz zespół zabudowań gospodarczych. Wjazd na dziedziniec znajdował się od Podwala, natomiast wejście z ul. Miodowej prowadziło do głównej sieni pałacowej. Ograniczona przestrzeń i charakter tutejszej zabudowy uniemożliwiały kształtowanie złożonego programu paradnego na zewnątrz budowli mieszkalnej – jak miało to miejsce chociażby w przypadku warszawskiej rezydencji Mniszchów przy ul. Senatorskiej czy w pałacach pozamiejskich. Elementy świadczące o splendorze umieszczano więc w obrębie murów głównej siedziby. Analogicznie do przyulicznych siedzib innych reprezentantów elit władzy (wystarczy wspomnieć Paców, Radziwiłłów, Ossolińskich czy Krasińskich) skoncentrowano się na dekoracyjnych formach elewacji oraz na wystroju wnętrz.

a. Dzieje posesji

Pomimo istnienia stosunkowo bogatej podstawy źródłowej, warszawska siedziba Jana Karola Mniszcha nie doczekała się dotychczas szczegółowego opracowania¹. Forma architektoniczna na przestrzeni wieków była poddawana modyfikacjom. W obecnej bryle czytelne są jednak elementy wskazujące na siedemnastowieczną genezę rezydencji. Dzieje budowli były przedmiotem spekulacji². W 1669 roku na terenie posesji znajdował się dwór Cypriana Pawła Brzostowskiego, pisarza i referendarza Wielkiego Księstwa Litewskiego³. Na przełomie XVII i XVIII stulecia teren (o numerze hipotecznym 484) należał do sekretarza królewskiego Andrzeja Kazimierza Giełguta. Długość parceli od strony ul. Miodowej wynosiła w tym czasie 13 prętów⁴. Powyższa liczba jest zgodna z wartością podaną w *Wymiarze Przedmieściów miasta Starej Warszawy [...] Anno 1743*, którą oszacowano na 64¼ łokcia. W dokumencie odnotowano dworek wojewodziny pomorskiej Konstancji z Gnińskich Czapskiej z wjazdem od ul. Podwale, oddzielony od ul. Miodowej parkanem ogrodowym⁵.

W połowie XVIII stulecia pałac należał już do Jerzego Augusta Mniszcha. Na skutek zamiany pomiędzy braćmi, wiosną 1757 roku stał się własnością Jana Karola Mniszcha, który dokonał przebudowy⁶. Przekształcenia objęły między innymi dostawienie do głównego korpusu skrzydła bocznego,

¹ Dyspozycja przestrzenna wnętrz w czasach mniszchowskich została przedstawiona w artykule: Barczyk 2019c, *passim*. Czuję w obowiązku usprawiedliwić się, że na etapie korekt po składzie zamieniono kolejnością podpisy pod trzema ilustracjami (s. 38, il. 13, s. 39, il. 14–15) oraz nieco zniekształciły się proporcje opracowanego przeze mnie schematu (s. 31, il. 1) – a niestety przed drukiem nie otrzymałam ostatecznej wersji pliku do wglądu. Mam nadzieję, że ten drobny, czysto techniczny błąd, nie utrudni nikomu lektury.

² Na błędne utożsamienie działki z posesją o numerze hipotecznym 483, należącą do bpa Jakuba Zadzik, wskazywano już w latach 60. XX wieku (Sobieszczański 1967, s. 311, przyp. 11). Część badaczy bezpodstawnie wiązała powstanie pałacu z inicjatywą Jerzego Mniszcha z końca XVII wieku (Kraushar 1925, s. 10).

³ Dwór wymieniono jako usytuowany przy ul. Podwale, gdzie znajdował się wjazd do dworu: *Źródła* 1963, s. 240.

⁴ *Ibidem*, s. 262.

⁵ *Ibidem*, s. 360. W rzeczywistości od strony ul. Miodowej musiał znajdować się budynek, którego relikwidy pozostają czytelne w obecnym przebiegu murów.

⁶ Informacje o zamianie zachowały się w listach J. Szuszkowskiego do J.K. Branickiego: Bartczakowa 1970, s. 146, przyp. 84.

usytuowanego wzdłuż ul. Kapitulnej. Funkcje użytkowe pełniły oficyny znajdujące się na terenie posesji, wśród nich stajnie, wozownie i – połączona przejściem z sienią poboczną – kuchnia⁷. Analiza korespondencji Jakuba Fontany pozwoliła Aldonie Bartczakowej na powiązanie architekta z projektem przekształceń⁸. *Wizyta* sporządzona *post fata* podkomorzego wielkiego litewskiego warunkuje rekonstrukcję funkcjonalno-ideowego programu rezydencji. W treści dokumentu zaakcentowano, że wystroju części sal reprezentacyjnych drugiej kondygnacji nie ukończono⁹. Z tego samego okresu pochodzi wzmianka o pracach wykonywanych przez „Saxa stolarza”¹⁰.

b. Rekonstrukcja formy architektonicznej w czasach Jana Karola Mniszcha

Wizyta sporządzona *post fata* Jana Karola Mniszcha wskazuje na zgodność obecnego obrysu murów ze stanem z około 1760 roku. W korpusie głównym, usytuowanym w linii zabudowy ul. Miodowej, czytelna jest ówczesna dyspozycja wewnątrz (ryc. 162). Mimo licznych przekształceń oraz konieczności odbudowy powojennej układ w znaczącym stopniu zachowano – odstępstwa stanowią przesunięcia drzwi i niewielkie zmiany wewnętrznych podziałów przestrzeni. Inny charakter ma jednak przylegające do pałacu skrzydło, które w trakcie rekonstrukcji dostosowano do bieżących potrzeb¹¹.

W pierwszej kolejności uwagę zwracają różnice poziomów poszczególnych partii obiektu (plansza XV). Ciągi pomieszczeń przylegających do obu boków „wielkiej sieni” były wyniesione o 5 stopni¹². Dalsze 28 schodów

⁷ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 11, 50–71.

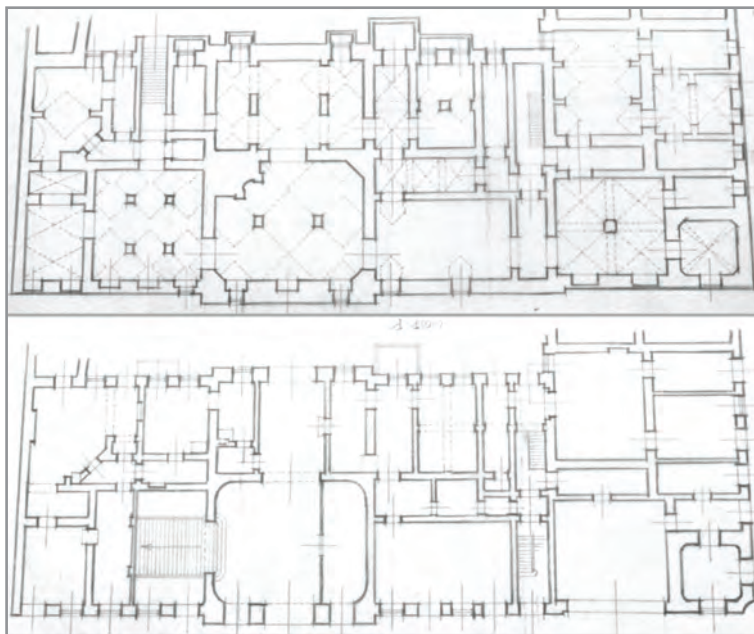
⁸ Bartczakowa 1970, s. 128–129.

⁹ ZNiO, sygn. DE-2566, *passim*. Treść dokumentu została błędnie uznana za opis rezydencji Jerzego Augusta Mniszcha przy ul. Senatorskiej w publikacji: Kwiatkowski 2009, s. 18–19.

¹⁰ W wydatkach wdowy po Janie Karolu, Katarzyny z Zamoyskich Mniszchowej, odnotowano: „Temuż [Saxowi stolarzowi] reszty za robotę posadzki do pałacu warszawskiego za kwitem tynfów 1120 wypłaciłam” (ZNiO, sygn. DE-2567, s. 4). Nazwisko Saxa pojawia się też w inwentarzu pałacu w Wiśniowcu: NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 26r, 26v.

¹¹ Relikty osiemnastowiecznej dyspozycji wewnątrz pozostawały czytelne w pierwszych dekadach XX stulecia, co uwiadamniają przedwojenne pomiary inwentaryzacyjne (*confer*: PW ZAP, rys. 14302/IV).

¹² ZNiO, sygn. DE-2566, s. 4, 17. Na skutek zmiany poziomu gruntu i podwyższenia posadzki obecną liczbę stopni zredukowano do trzech.

Ryc. 162. Pałac Mniszchów-Chodkiewiczów – rzuty piwnic i parteru przed II wojną światową (Zakład Architektury Polskiej, Politechnika Warszawska), fot. A. Barczyk, 2016

prowadziło na pierwsze piętro, obejmujące wnętrza reprezentacyjne, apartamenty pani i pana domu, które były usytuowane 33 stopnie ponad poziomem sieni. Pokoje drugiej kondygnacji tworzyły spójny układ w obrębie głównego korpusu oraz skrzydła. Odmiennie ukształtowano parter, gdzie boczna część budynku, wzniesiona wzdłuż ul. Kapitulnej, dzieliła się na przyziemie i „antresole”¹³. Do niższej części schodziło się po 6 stopniach, uzyskując w stosunku do wielkiej sieni poziom -1, a do „antresol” prowadziło 11 schodków. Usytuowanie pomieszczeń skrzydła 16 stopni powyżej westybulu potwierdza możliwość występowania półpiętra między pierwszą a drugą kondygnacją głównego korpusu. Warto zarazem podkreślić obecność „antresol” w „izbie szwajcarskiej” i „izdebce”, przylegających do sieni od strony dziedzińca¹⁴.

¹³ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 9.

¹⁴ Barczyk 2019c, s. 17.

Względami funkcjonalnymi można uzasadnić redukcję wysokości dolnych partii skrzydła – mieszczących między innymi cukiernię, kredens oraz piekarnię – i wprowadzenie w konsekwencji trzech kondygnacji. Znacznie bardziej złożoną problematykę stanowi geneza rozwiązań przestrzennych wprowadzonych w korpusie głównym. Westybul usytuowany na osi pałacu (ryc. 163–164) wyznacza dominantę kompozycyjną, tworząc prostokąt o krótszym boku obejmującym prawie jedną trzecią długości elewacji¹⁵. Wyjątkowa szerokość wielkiej sieni uwarunkowała konieczność zastosowania w piwnicach dodatkowych podpór w postaci filarów¹⁶. Przebieg murów magistralnych i wewnętrzne podziały przestrzeni w suterenach wykazują jednocześnie zgodność z układem parteru. Różnice poziomów wraz z nietypową skalą westybulu wskazują na efekty modyfikacji, wprowadzonych w czasach Jana Karola Mniszcha do wcześniejszej zabudowy parceli. Sień mogła przykładowo pełnić funkcję przejazdu bramnego, co uzasadniałoby jej wymiary. Rekonstrukcja pierwotnych form pałacu wymaga przeprowadzenia ekspertyz architektonicznych oraz archeologicznych i przy obecnym stanie badań pozostaje niewykonalna. Należy jednak odrzucić hipotezę o wzniesieniu po 1750 roku całkiem nowego obiektu¹⁷. Zachowane materiały źródłowe nie precyzują usytuowania budynków, które znajdowały się na terenie hipoteki nr 484 w XVII i XVIII stuleciu¹⁸. Najprawdopodobniej ich pozostałości zostały włączone w obrys murów – sam układ korpusu głównego uwidacznia cechy reprezentatywne dla siedemnastowiecznych dworów.

¹⁵ Układ piwnic oraz przyziemia zarówno na rzutach przedwojennych, jak i po odbudowie sugeruje podział na dwie przestrzenie – usytuowaną od strony ul. Miodowej oraz skierowaną ku dziedzińcowi (confer: PW ZAP, rys. 14302/IV). Zgodnie z treścią *Wizyi* westybul obejmował jednak całą szerokość korpusu (ZNiO, sygn. DE-2566, s. 13–14).

¹⁶ Confer: PW ZAP, rys. 14301/IV.

¹⁷ Powstanie nowego gmachu postulowano między innymi w pracy: Kwiatkowski 1989, s. 124–125, mimo iż część badaczy już wcześniej sugerowała przebudowę (Bartczakowa 1970, s. 127).

¹⁸ W świetle powyższych wniosków szczególnie zastanawiający jest przekaz z 1734 roku, wedle którego od strony ul. Miodowej znajdował się wyłącznie „parkan ogrodu jw. jm. p. wojewodziny pomorskiej [Konstancji z Gnińskich, żony Piotra Czapskiego], łok. 64¼” (confer: *Źródła* 1963, s. 360).

Ryc. 163. Od lewej: *Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej – fasada, 1919* (Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk), fot. IS PAN; *Widok na sień w 1947 roku* (Muzeum Powstania Warszawskiego), fot. domena publiczna

Ryc. 164. *Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej 14 w Warszawie*,
fot. A. Barczyk, 2015

c. Rekonstrukcja programu funkcjonalno-artystycznego pałacowych wnętrz

Spisana około 1760 roku *Wizycja* pozwala na odtworzenie programu funkcjonalno-ideowego, uzyskanego w trakcie prac prowadzonych z inicjatywy Jana Karola Mniszcha. W chwili śmierci właściciela część sal nie była jeszcze ukończona¹⁹. Informacje o wystroju rezydencji precyzuje *Registr*, w którym podano miejsce ekspozycji tylko wybranych przedmiotów²⁰. Powyższe dokumenty uwidaczniają jednak charakter budowli, w której można wyszczególnić ciągi pomieszczeń użytkowych, reprezentacyjnych, apartamenty pani i pana domu. Analiza pokoi dostępnych dla gości wskazuje na sposób manifestacji własnego statusu majątkowego oraz znajomości aktualnych tendencji artystycznych – przejawiających się między innymi w kolekcjonerstwie chińskiej i saskiej porcelany. Na podkreślenie zasługuje także samo usytuowanie pałacu przy trakcie reprezentacyjnym.

Przyziemie

Główne wejście znajdowało się od strony ul. Miodowej i wiodło do „wielkiej sieni” (ryc. 165)²¹. Po przeciwległej stronie znajdowały się drzwi prowadzące na dziedziniec wewnętrzny (plansza XVI). Podłoga sieni była wyłożona brukiem, przestrzeń przykrywał gipsowy strop, a źródła światła stanowiły okna z żelaznymi kratami oraz cztery latarnie. Wśród elementów wyposażenia wymieniono drewniane ławy²². Po obu stronach westybulu znajdowały się wejścia do bocznych partii korpusu pałacowego, poprzedzone pięcioma stopniami²³. Prawa, wschodnia, część przyziemia obejmowała dwa równoległe ciągi pomieszczeń, które przedzielono korytarzem. Drzwi z sieni pałacowej

¹⁹ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 10–11, 13, 25.

²⁰ Do pomieszczeń wzmiankowanych w dokumencie należą: „przedpokój, pokój na drugiej stronie, pokój paradny, sala paradna, pokój sypialny, pierwszy pokój po prawej stronie, przechód do gabinetu, gabinet, dwa pokoje, dwa pokoje na dole przy bramie, stancja doktorska, pokój lokajski, gabinet u panien, sala do jadań, skarbiec” oraz trzy pokoje „na trzecim piętrze” (ZNiO, sygn. DE-2570, *passim*).

²¹ Barczyk 2019c, s. 18, s. 34, il. 7, s. 35, il. 8.

²² ZNiO, sygn. DE-2566, s. 4.

²³ Obecnie wejście prowadzi z sieni do korytarza. W pierwotnym układzie drzwi bezpośrednio oddzielały westybul od przedpokoju (*ibidem*, s. 4).

Ryc. 165. Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej – wielka sień,
fot. A. Barczyk, 2015

prowadziły do „przedpokoju dolnego”, poprzedzającego „pokój” z alkową²⁴. Oba wnętrza cechował zbliżony wystrój, tworzony przez sosnowe lamperie w kolorze białym ze złoceniami, okiennice oraz płócienne, niebiesko-białe obicia z motywem floralnym. Nad drzwiami widoczne były supraporty z przedstawieniami pejzaży, które namalowano na płótnie²⁵. Pokój z alkową miał taflową posadzkę z drewna sosnowego z „fryzami dębowymi”. Do zgromadzonych w nim mebli należały stolik z zielonym suknom oraz rozkładany stół dębowy. W opisie pomieszczeń – z oknami wychodzącymi na ul. Miodową – wyszczególniono kolejno „sufit gipsowy gładki z gzymsem

²⁴ W *Regestrze* oba pomieszczenia są określane mianem „dwóch pokoi na dole przy bramie” (ZNiO, sygn. DE-2570, s. 2, 6).

²⁵ W *Wizji* tematyka przedstawienia w drugiej z sal nie została sprecyzowana – informacje dotyczące malowidła przekazuje jednak wykaz inwentarzowy, w którym wymieniono parę „lanszaftów na płótnie malowanych w pokoju pierwszym na dole przy bramie oraz lanszaft na płótnie malowany w drugim pokoju tamże” (*ibidem*, s. 4).

ordynaryjnym” oraz „sufit gładki z gzymsem malowanym”, różniące się od formy nadanej w trakcie powojennej odbudowy. Powyższe wnętrza stanowią obecnie jedną przestrzeń, przekrytą sklepieniem krzyżowym. Do sal przylegał wspomniany wcześniej, przesklepiony korytarz z posadzką z cegły i okienkami zapewniającymi dostęp światła z dziedzińca oraz z pokoi. Od strony podwórza usytuowano „izbę z kuchni przerobioną” o niesprecyzowanym przeznaczeniu, wyróżniającą się sklepieniem wspartym na filarach, zielonym piecem i ceglana podłoga²⁶. Wiodącą funkcją korytarza było zapewnienie komunikacji oraz dostępu do pieca ogrzewającego pokoje od ul. Miodowej. Ukształtowanie muru po stronie wschodniej – dawnej ściany szczytowej, do której dostawiono skrzydło boczne – wskazuje na relikty niższej zamkniętej półkoliście, zapewne mieszczącej rzeźbę. Należy przyjąć, że w czasach Mniszchów we wnęce wybito drzwi do sieni pobocznej, z której dostępne były schody do dwóch dolnych kondygnacji skrzydła – niższego korytarza i „antresol” (plansza XVII). Pomieszczenia zlokalizowane w tej partii zabudowy pełniły funkcje użytkowe. Od strony ul. Miodowej znajdowała się cukiernia²⁷ z dwoma „schowaniami”, a nad nimi izba kredensowa ze skarbczykami. Wzdłuż ul. Kapitulnej umiejscowiono między innymi izby, alkierze, garderobę, korytarz oraz – od podwórza – „przedpokój” i „pokój o 3 alkowach”. Wnętrza pozbawione były elementów świadczących o reprezentacyjności. W skrzydle zastosowano przekrycia w postaci drewnianych, nieheblowanych stropów oraz sosnowe posadzki. Utylitarny charakter przestrzeni związanych z wymogiem codziennego funkcjonowania pałacu pozwala na sformułowanie tezy o ich niewielkim wpływie na program ideowy, czytelny w głównym korpusie oraz – w obrębie całego założenia – na pierwszym piętrze.

Po drugiej stronie „wielkiej sieni”, naprzeciwko drzwi wiodących do „pierwszego przedpokoju”, znajdowało się wejście do „spatium” poprzedzającego „wschody pryncypalne” (ryc. 166)²⁸. We wnętrzu widoczna była posadzka z marmuru, wykonana już po śmierci Jana Karola Mniszcha²⁹. Dalszy

²⁶ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 11.

²⁷ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 7. W pomieszczeniu przechowywano znaczną liczbę naczyń z miedzi, mosiądzu, ołowiu (w tym 90 foremek różnej wielkości) czy cyny, z której wykonano 24 fajerki wodne do podgrzewania talerzy (ZNiO, sygn. DE-2570, s. 23).

²⁸ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 17.

²⁹ *Ibidem*.

Ryc. 166. Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej – schody paradne, fot. A. Barczyk, 2015

ciąg pomieszczeń z oknami wychodzącymi na ul. Miodową tworzyły się prowadząca do schowka³⁰ oraz pokój z murowaną alkową i płóciennym obiciem „na białym dnie w czerwone kwiaty”. Wystroju dopełniały dwie pary pojedynczych drzwi, ponad którymi wprowadzono owalne, przeszklone otwory okienne. Powyższe rozwiązanie pozwoliło na doświetlenie „spatium” z piecem kaflowym, przylegającego do pokoju. Od strony dziedzińca umiejscowiono „izbę arkadami i filarami murowanymi podzieloną”, nakrytą gipsowym sufitem i wyłożoną drewnianą posadzką³¹. Warto podkreślić obecność pomieszczenia z analogicznymi podziałami przestrzennymi umieszczonego antytetycznie, we wschodniej części korpusu³². Funkcje obu sal nie zostały sprecyzowane w dokumencie z 1760 roku. Przyziemie obejmowało także dalsze pomieszczenia o funkcjach użytkowych – „sionkę”, „sień”, „miejsce do palenia w piecach” oraz – przylegające do wielkiej sieni i wzbogacone o antresole – „izdebkę” i „sień z izbą szwajcarską”³³.

³⁰ W miejscu „schowania” znajduje się obecnie zejście do sal zlokalizowanych w piwnicy.

³¹ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 16.

³² Filary występowały we wspomnianej wcześniej „sali z kuchni przerobionej” (*ibidem*, s. 11).

³³ Na mniejszą wysokość pomieszczeń wskazuje fakt, że – po obu stronach sieni – izby były doświetlane przez „część okna”, które musiało być dzielone w poziomie i w konsekwencji obejmowało oba poziomy (*ibidem*, s. 14–15).

Piano nobile

Pozycję właściciela najpełniej wyrażał układ i pełen splendoru wystrój wnętrz paradnych, obejmujących całe pierwsze piętro (plansza XVIII). Reprezentacyjnym charakterem odznaczały się dębowe „wschody pryncypalne” o 28 stopniach. *Wizycja* nie wskazuje ich biegu, można jednak założyć, że już w połowie XVIII stulecia były rozdzielne – o układzie wachlarzowym – z balustradą w formie metalowej kraty z gałkami z mosiądzu. Wejście na schody flankowały dwie pozłacane, kryształowe latarnie. Na wysokości centralnie usytuowanego podestu znajdowała się nisza, w której eksponowano figurę Diogenesa z atrybutem w postaci pozłacanej, angielskiej latarni z lichtarzami³⁴. Rzeźba wykonana była z drewna, polichromowana na kolor szary i ustawiona na postumencie ze stiukową dekoracją. Górną kondygnację klatki schodowej doświetlały trzy okna i dwie latarnie – kryształowa oraz „blacharskiej roboty z koroną i gwiazdą blaszaną pozłacaną”. Tę partię pałacu, określoną mianem sieni z trzema wspartymi na filarach arkadami, przykrywał gipsowy sufit z drewnianymi gzymsami.

Do pierwszego „przedpokoju”, usytuowanego od strony dziedzińca, wchodziło się ze „spatium nad wschodami”³⁵. Na podłodze ułożono posadzkę taflową z drewna sosnowego z elementami dębowymi, a ściany pokrywały białe lamperie. Wystrój wnętrza uzupełniały supraporty z motywami floralnymi, wkomponowane nad czterema parami drzwi prowadzących do dalszych pomieszczeń. Z przedpokojem graniczyła „sala paradna”³⁶, anektująca ryzalit, w którym znajdowały się trzy *portes fenêtres*, wychodzące na ul. Miodową. Od zewnątrz rangę pomieszczenia zaakcentowano pozłacaną kratą z motywami dekoracyjnymi oraz detalami stiukowymi³⁷. W „sali” – ponad szarą,

³⁴ *Ibidem*, s. 19.

³⁵ Opis sugeruje, że wejście do „przedpokoju” było położone na wprost schodów, przez co pomieszczenie musiałoby mieścić się w centralnym ryzalicie od strony ul. Miodowej – w miejscu, gdzie była „wielka sala”. Forma architektoniczna wyklucza powyższe rozwiązanie – drzwi najprawdopodobniej znajdowały się w narożu, a antykamera miała okna wychodzące na dziedziniec. Jedyne taki układ warunkuje komunikację z apartamentami usytuowanymi – zgodnie z samą *Wizycją* – po obu stronach „przedpokoju”.

³⁶ *Wizycja* określa wnętrze jedynie mianem „Sali”, a przywołany epitet występował w *Regestrze* (ZNiO, sygn. DE-2570, s. 8).

³⁷ Między pierwszym piętrem a wyższą kondygnacją – nadbudowaną w obrębie frontowego ryzalitu – umieszczono „filonki” i „trophaea sztukatorskie” (ZNiO, sygn. DE-2566, s. 3).

sosnową lamperią – widoczne były malowidła „*al fresco* z motywami ornamentalnymi³⁸. W opisie z 1760 roku wyszczególniono kominek z kamienia, biały piec kaflowy, sześć par biało-złotych drzwi – wśród których dwie były ślepe – oraz taflową posadzkę, zgodną z parkietem wprowadzonym w poprzedzającym salę przedpokoju. Strop zdobiły połączane motywy sztukatorskie, wpisane w gipsowe ramy. Reprezentacyjny charakter wzmacniała obecność ośmiu luster ściennych, zawierających po trzy lichtarze z połączanego drewna³⁹. W pomieszczeniu znajdowały się również dwa marmurowe stoliki oraz „zegar paryski bijący na postumencie mosiężnym połączanym”⁴⁰.

Do opisanych powyżej sal przylegał „drugi przedpokój”, tworząc razem z nimi czworokąt pomieszczeń znajdujących się nad „wielką sienią” (ryc. 167). Jedno z trzech okien – najprawdopodobniej skrajne od strony zachodniej, wyznaczające oś korpusu pałacowego – miało większe wymiary od pozostałych⁴¹. Białozłoty wystrój wnętrza tworzyły lamperie wraz ze stolarką drzwiową i okienną. W ścianę szczytową wkomponowano tabulaturę ze zwierciadłami, które w chwili sporządzania *Wizyi* nie zostały jeszcze wprawione⁴², jakkolwiek ich obecność zdaje się potwierdzać treść *Regestru* z tego samego roku⁴³. Wyrazem ówczesnej mody było „obicie błękitne, po chińsku na płótnie malowane ze złotem”⁴⁴. Motywy krajobrazowe zaprezentowano w czterech supraportach⁴⁵.

W bocznych partiach pałacu – wzdłuż elewacji dziedzińca – do przedpokoju przylegały apartamenty przynależne do pani i pana domu. Pokoje gościnne i sypialnie tworzyły układ antytetyczny, uzupełniony o wnętrza z oknami wychodzącymi na południe i zachód lub zlokalizowane w skrzydle, pełniące funkcje buduarów czy gabinetów. Pomieszczenia włączone w sekwencję sal paradnych należały do najbardziej ozdobnych, a elementy

³⁸ *Ibidem*, s. 21.

³⁹ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 8.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 6, 9.

⁴¹ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 22. Łącznie w ryzalicie mogło znajdować się pięć okien, wśród których centralne stanowiło dominantę. Regularna forma była czytelna przy obserwacji elewacji, jakkolwiek we wnętrzu wprowadzono nierówny podział na dwa przedpokoje.

⁴² *Ibidem*, s. 23.

⁴³ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 8.

⁴⁴ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 23.

⁴⁵ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 5.

Ryc. 167. Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej – widok z drugiej kondygnacji na dziedziniec wewnętrzny, fot. A. Barczyk, 2015

wyposażenia wzbogacano o motywy eksponujące pozycję rodu, akcentowaną poprzez portrety i motywy heraldyczne.

Połączane motywy ornamentalne, wykonane w technice snycerskiej, zostały umieszczone ponad drzwiami w „pokoju do przyjęcia gości”⁴⁶. Na ścianach widoczne były białe-złote lamperie, podłogę pokrywała posadzka z drewna dębowego, a gipsowy sufit zdobiły detale ze stiuku – rama oraz rozeta wyznaczająca miejsce do zawieszenia żyrandola. W jednej z dwóch narożnych nisz znajdował się biały – jeszcze nieukończony – piec kaflowy. Na szczególną uwagę zasługuje jednak „komin marmurowy paryski, czerwono białe [sic!] fladowany” z blachą dekorowaną „herbami pańskimi”, ponad którym umieszczono drewniane „trumeau”. Kompozycję planowano uzupełnić o zwierciadło⁴⁷. Powyższy pokój poprzedzał sypialnię właściciela, w której zastosowano zbliżone elementy wystroju architektonicznego,

⁴⁶ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 23–24.

⁴⁷ *Ibidem*.

obejmującego sufit ze sztukatorską ramą i rozetą, paryski kominek z herbami Kończyc, piec kaflowy oraz taflową posadzkę. Po raz kolejny dominowała kolorystyka białło-złota⁴⁸. W opisie pałacu pominęto wyposażenie wnętrza, poszczególne meble można jednak hipotetycznie zrekonstruować na podstawie *Regestru*. Dokument podaje nazwy sal wyłącznie przy wybranych przedmiotach – w przypadku sypialni nie precyzując ponadto, czy miejsce przechowywania stanowiło pomieszczenie należące do pani czy pana domu⁴⁹. Łącznie w obu pokojach sypialnych znajdowały się między innym dwa mosiężne lichtarze, zegar „paryski bijący na postumencie mosiężnym na stole”, ściennie zwierciadła, malowidło przedstawiające pejzaż, figurki porcelanowe oraz dwa stoliki – marmurowy z połączanymi nogami oraz „orzechowy drzewem sadzony z szufladami dwiema skórą wybity na nim 1 szafka z trzema półeczkami”. Wspomniano także firanki „na dnie karmazynowym w desen żółty i zielony”, obicie i łóżko utrzymane w tożsamej kolorystyce oraz kobierzec z motywem kwiatowym⁵⁰.

Z pokoju sypialnego podwójne drzwi prowadziły do „gabinetu do ubierania”, usytuowanego w skrzydle bocznym i doświetlonego przez dwa okna, które wychodziły na ul. Kapitulną. W pomieszczeniu obitym tabulaturą znajdowały się cztery szafy, czarny kominek z marmuru oraz dwa „trumeau”. Z garderobą graniczyła „łazienka” z drewnianą alkową, przy której dwie pary drzwi zakrywały kolejno „półki na złożenie rzeczy” i „framugę kaflami wysadzaną białymi, do ogrzewania”⁵¹. Wystrój utrzymamy w bieli i złocie wzbogacał kominek z czerwonego marmuru, z blachą prezentującą herb rodowy⁵². Ze scharakteryzowanej wcześniej „garderoby” możliwe było przejście bezpośrednio do „gabinetu do wygody”. Na ścianach pokrytych boazerią znajdowało się czterdzieści malowideł o kwadratowych polach obrazowych, przedstawiających „sultana tureckiego i jego dwór”⁵³. Obecność wizerunków potwierdza *Regestr*, w którym odnotowano taką samą liczbę

⁴⁸ *Ibidem*, s. 27–28.

⁴⁹ *Confer*: ZNiO, sygn. DE-2570, *passim*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 7.

⁵¹ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 29–30.

⁵² Ponad kominkiem ponownie widoczne było „trumeau”, w które zamierzano wkomponować zwierciadło (*confer*: *ibidem*, s. 29).

⁵³ *Ibidem*, s. 30.

„portrecików tureckich małych”⁵⁴. Sekwencję pomieszczeń usytuowanych wzdłuż zachodniej elewacji skrzydła, z oknami skierowanymi na dziedzińiec, rozpoczynał „przedpokój kamerdynerski” z posadzką taflową z drewna sosnowego, wprawionego w narożniki i fryzy dębowe oraz białym piecem kaflowym. Ściany pokrywały „lamperyje [...] tylko malowane na murze”⁵⁵. Do pomieszczenia przylegał „pokoik” o bliżej niesprecyzowanej funkcji, mieszczący kamienny kominek – zwieńczony kompozycją tworzoną przez „trumeau”, w którym planowano zawieszenie lustra. Między oknami widoczne były boazerie z miejscem na zwierciadło, a wystrój uzupełniały lamperie i posadzka analogiczne do występujących w poprzednim wnętrzu⁵⁶. Podwójne drzwi prowadziły do „garderoby”. Na końcu skrzydła pałacowego – przy ścianie szczytowej – znajdowała się „kuchenska do gotowania kawy” z posadzką z cegły, „kominem i ogniskiem murowanym”, granicząca z sienią o trzech oknach. Schody zlokalizowane w tej część budynku zapewniały dostęp do wnętrz usytuowanych na odmiennym poziomie, odznaczających się heblowanymi posadzkami „stolarskiej” lub „ciesielskiej roboty”⁵⁷. Typowy układ tworzył ciąg złożony z „przedpokoju, pokoju i garderoby”. Wystrój pomieszczeń sugeruje jednak dominację roli użytkowej – ściany pokrywały „lamperyje na murze szaro malowane”, a gipsowe sufity, piece i kamienny kominek pozbawione były istotnych motywów dekoracyjnych. W *Wizyi* nie przywołano żadnych mebli ani dodatkowych elementów wyposażenia. Do dwóch sionek poprzedzających „przedpokój” przylegały – wyposażone w szafy – „garderobka i garderoba na suknie”⁵⁸.

W zachodniej partii głównego korpusu mieściły się apartamenty żony Jana Karola Mniszcha. Przeznaczenie sal na cele paradne uzasadniało splendor wystroju łączącego symbole zamożności właścicieli, znajomości aktualnych nurtów artystycznych oraz motywy prezentujące status społeczny antenatów. Przy wcześniej wspomnianym „pierwszym przedpokoju”

⁵⁴ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 13.

⁵⁵ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 31.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 32.

⁵⁷ Opis zdaje się wskazywać na przejście schodami w górę, lecz bardziej logicznym rozwiązaniem – a zarazem jedynym dostępnym – byłby powrót na poziom „antresol”. Scharakteryzowane wcześniej pomieszczenia, usytuowane na tym poziomie, obejmowały jedynie część skrzydła pałacowego.

⁵⁸ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 34–36.

– sąsiadującym z reprezentacyjną klatką schodową – znajdował się „pokój do przyjęcia gości”⁵⁹. Wnętrze stanowiące odpowiednik antykamery przykrywał sufit z rozetą oraz połączonym gzymsem i ramą. Taflową posadzkę wykonano z dębiny, a ściany pokryto białymi lamperiami „z listewkami faingultem wyzłacanymi”. W tych samych barwach utrzymane było wyfutowanie okien. Jedna z dwóch nisz z dekoracyjną snycerką mieściła „piec saski biały, na skrzyni żelaznej stojący”. Dalsze elementy wystroju tworzyły międzyokienne, zwieńczone trofeami *trumeau* oraz supraporty w formie obrazów ze scenami pejzażowymi, ujętymi w drewniane ramki i wzbogaconymi o złocenia. Szczególnie interesująco prezentował się – zawieszony nad marmoryzowanym, kamiennym kominkiem – „portret owalowy Króla Jmci teraźniejszego Augusta III, zwieńczony” przez „*trophaeum*”⁶⁰. Poniżej wizerunku widoczne było zwierciadło, które wprawiono w dolną część drewnianego „*trumeau*”. Dopełnieniem zbioru malowideł były „portrety damskie w ramach złożonych”⁶¹. Wyjątkowo wiele uwagi poświęcono deskrypcji tkanin, obejmujących – w każdym z trzech okien – po dwie muślinowe firanki z nicianymi sznurami i frędzlami „do ściągania” oraz karmazynowe, kitajkowe zasłony. W drzwiach zawieszono portiery w tym samym kolorze, podszyte astrachanią. Salę można identyfikować z „pierwszym pokojem po drugiej stronie”, w którym wedle inwentarza eksponowano także dwa moieżne, czteroramienne lichterze ze złoceniami oraz wyroby porcelanowe – „postumencik [...] na kominku z osóbkami czterema”, figurkę pieska, „sztuczkę [...] na której piesków dwa” i cztery dzbanuszki z pokrywkami⁶². „Pokój do przyjęcia gości” poprzedzał sypialnię Katarzyny z Zamoyskich Mniszchowej, gdzie nad kominkiem umieszczono portret zmarłego w 1746 roku Józefa Wandalina Mniszcha – ojca Jana Karola⁶³. Nieprzypadkowym

⁵⁹ *Ibidem*, s. 36.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 37.

⁶¹ Na powiązanie portretów wymienionych w *Regestrze* z powyższym pomieszczeniem pozwalają sformułowania: „portretów damskich w ramach złożonych w pokoju 1 po drugiej stronie – 3” oraz „portret Augusta Trzeciego okrągły w ramach rznionych połączanych nad kominem tamże – 1” (ZNiO, sygn. DE-2570, s. 13).

⁶² *Ibidem*, s. 11.

⁶³ W *Wizji* obraz zdefiniowano jako: „w ramach snycerskiej roboty wyzłacanych portret ś.p. J.W. Jmci Pana Mniszcha, Marszałka W. Koronnego” (*confer: ibidem*, s. 39). Wśród „portretów różnych”, wyszczególnionych w *Regestrze*, został wspomniany: „portret nad kominem w pokoju sypialnym na drugiej stronie w ramach rznionych złożonych Mniszcha kasztelana krakowskiego” (ZNiO, sygn. DE-2570, s. 11).

rozwiązaniem było zawieszenie w dwóch kolejnych pomieszczeniach – w miejscach najbardziej eksponowanych – wizerunków władcy oraz przedstawiciela rodu, który przyczynił się do wzrostu znaczenia rodziny⁶⁴. Biel i złoto zastosowano w dekoracjach snycerskich, obejmujących między innymi alkowę. Na wystrój wnętrza składały się „filonki” znajdujące się ponad drzwiami, które prowadziły do „schowania z półeczkami” oraz buduaru. Wykaz mebli z 1760 roku sugeruje obecność metalowego lustra z motywami kwiatowymi oraz drewnianego łóżka⁶⁵.

Lamperiami i obiciem z karmazynowego adamaszku (wykorzystanego także przy portierach), ujętym w pozłacane ramy, pokryte były ściany buduaru. Pokój wyposażono w zwierciadłowe „trumeau”, firanki z muslinu oraz karmazynowej kitajki, jak i stół „na nogach snycerskiej roboty, faingultem wyzłacanych marmurowy, koloru białego sino fładrowany”. Do dalszego buduaru prowadziło „przejście”⁶⁶ – „przechód do gabinetu”⁶⁷ – w którym stała szafka z półkami „płótnem drukowanym na niebieskim dnie wybitymi”. Akcentami spajającymi tę część pałacu z sąsiadującymi pomieszczeniami były biało-złote lamperie, obicie z adamaszku barwy karmazynowej i dębowa posadzka⁶⁸. Drugi „budoire” można identyfikować z pomieszczeniem, które w *Regestrze* określano mianem „gabinetu”⁶⁹. Ściany zdobiło atłasowe obicie „z materii tureckiej starej na dnie karmazynowym w kwiaty złote”⁷⁰. Tą samą tkaniną zostały pokryte dwie otomany. Pozłacane *trumeau* ze zwierciadłem widoczne było powyżej kamiennego, marmoryzowanego kominka, a w oknach wisiały firanki „z gazy jedwabnej” – „rąbkowe” – i zasłony w kolorze karmazynu. Złocenia wprowadzono w obrębie stolarki, na suficie, jak i w elementach wyposażenia, wśród których znajdowały się lichtarze z mosiądzu. Interesujące detale stanowiły porcelanowe figurki na mosiężnych podstawach oraz siedem „dzbanuszków farfurowych chińską [*sic!*] malowanych

⁶⁴ O znaczeniu Józefa Wandalina Mniszcha w umacnianiu pozycji rodu wspomina między innymi: Zielińska T. 1977, s. 179–180.

⁶⁵ *Regestr* wymienia między innymi: „łóżko drewniane w pokoju na drugiej stronie” (ZNiO, DE-2570, s. 7).

⁶⁶ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 40.

⁶⁷ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 3.

⁶⁸ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 40.

⁶⁹ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 3–4, 8–9.

⁷⁰ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 41.

z nakrywkami”⁷¹. W obu dokumentach, które sporządzono po śmierci Jana Karola Mniszcha, odnotowano trzy wstążki do dzwonków⁷².

Omówiony ciąg apartamentów uzupełniała „garderoba” o dwóch oknach, z parą komód i zielonymi zasłonami. Wystrój architektoniczny tworzyły malowane na murze lamperie, płócienne obicie z motywem różnobarwnych kwiatów na białym tle, piec kaflowy. We wnętrzu zastosowano podłogę z tarcic oraz gipsowy, pozbawiony dekoracji sufit⁷³.

Ostatni zespół pokoi paradywnych, zlokalizowanych na pierwszym piętrze, mieścił się od strony ul. Miodowej – w przeciwniejszej części korpusu oraz skrzydle bocznym. Do scharakteryzowanej wcześniej wielkiej sali – położonej na osi głównego wejścia – przylegała „sala do jadań”. Znaczącą skalę pomieszczenia, będącego jednym z największych wewnątrz reprezentacyjnych w pałacu, potwierdza obecność 4 okien – zwieńczonych przez „filonki niemalowane” – oraz pary rozet wyznaczających miejsce zawieszenia żyrandoli⁷⁴. Prace wykończeniowe prowadzono po śmierci Jana Karola Mniszcha – w tym okresie postawiono piec kaflowy „sztukatorską robotą wierzchem adornowany, a stolarską obtoczony”, ułożono taflową posadzkę sosnowo-dębową i pokryto ściany lamperiami⁷⁵. Naprzeciwko pieca znajdowała się nisza „sztukatorską robotą” adornowana, mieszcząca kominek „z marmuru genuńskiego białego”, ponad którym zawieszono pozbawione zwierciadła „trumeau”. Dwie z trzech par drzwi, które usytuowano *ex opposito* okien, wkomponowano w nisze zdobione stiukami⁷⁶. Trzecie drzwi oddzielały salę od „kredensiku”⁷⁷. W pobliżu „sali do jadań” znajdowała się również „kuchotka [...] do ogrzewania potraw”⁷⁸. Do wyposażenia ruchomego należały

⁷¹ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 11.

⁷² ZNiO, sygn. DE-2566, s. 41. Wedle *Wizji* dwie wstążki – biała i karmazynowa – umieszczono po bokach kominka, a trzecia znajdowała się przy otomanie.

⁷³ W przejściu usytuowane były schody, które umożliwiały komunikację z pomieszczeniami poddasza (*ibidem*, s. 42).

⁷⁴ Większość sal miała tylko po jednej rozecie. Osobną perspektywę badawczą, wykraczającą poza cel niniejszej pracy, stanowi możliwość analizy archiwaliów dotyczących renowacji pałacu około 1790 roku – za czasów Chodkiewiczów. W źródłach udokumentowano ilość materiałów – stiuku, drewna, ram – wykorzystanych w poszczególnych pomieszczeniach (*confer*: ANK, AMCh 483, *passim*).

⁷⁵ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 45.

⁷⁶ Jedna para drzwi była ślepa (*ibidem*).

⁷⁷ Poza „sufitowaniem” i „ciesielską podłogą” nie podano informacji o wystroju. Do pomieszczenia przylegała niewielka sień, prowadząca do „sieni pobocznej”.

⁷⁸ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 46.

między innymi 2 marmurowe stoliki o pozłacanych nogach. Identyfikacja pozostałych mebli pozostaje hipotezą. Podczas uczt potrawy serwowano na zastawie stołowej podkreślającej status właścicieli. Do naczyń przechowywanych w rezydencji należała porcelana saska – obejmująca między innymi 53 „talerze głębokie do zupy w kwiaty niebieskie większe i mniejsze”, 26 „talerzy z kwiatami takimiż i obrączkami zielonemi”, parę półmisek i 15 „kubeczków z przykrywadłami na masło”, zdobionych takim samym motywem⁷⁹. Zbiory uzupełniały zwierciadła do cukru, „porcynella chińska, farfury gdańskie, olenderskie” – reprezentowane przykładowo „przez misę dużą z cyfrą i mitrą z brzegami niebieskimi” – oraz „farfury proste i różne”. Do ostatniej z grup zakwalifikowano między innymi 2 „wazonki ad instar pucharów z kwiatami wysadzanymi”, jak i „głowę świętego Jana”⁸⁰. Dopelnieniem wymowy ideowej było eksponowanie znaków rodowych, odnoszących się do właścicieli, skoligowanych rodów oraz polskich królów z dynastii saskiej. W wykazie „bielizny kredensowej” odnotowano między innymi parę „obrusów wielkich z herbami Mniszczów i Zamojskich”, 2 „obrusy mniejsze z temiż herbami” oraz 67 serwet z tożsamymi motywami heraldycznymi⁸¹. W kontekście powyższego zagadnienia szczególnie interesująco prezentuje się spis naczyń szklanych, wśród których wymieniono 2 „kielichy duże z herbem polskim i saskim”, „kielich mniejszy z tymże herbem z orderami i literami”, „kielich takiż z tymże herbem i osobą Augusta II”, „kielich mały z osobą króla August III w armaturze”, „dwa kielichy małe na których Maria królowa rżnięta”, parę „kielichów na których litery rżnięte A. R. z koronami”, pojedyncze kielichy „z orłem i literami vivat Rzeczpospolita”, „duży w herbem Mniszczów w orderze”, 4 „z herbem Mniszczów”, „kieliszek z cyfrą i laskami m.”, „szklankę z herbem polskim i saskim malowanym”, „kielich duży z herbem Mniszczów i Tarłów”. W dekoracjach szkła upamiętniono również rody Wiśniowieckich, Leszczyńskich, Branickich, kardynała Lipskiego i prymasa Potockiego⁸².

⁷⁹ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 17–18.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 22.

⁸¹ Posługiwanie się herbami obu rodów było oczywiste ze względu na żonę Jana Karola Mniszcha – Katarzynę z Zamoyskich.

⁸² Przyczyny ekspozycji motywów odnoszących się do wymienionych rodów wraz ze szczegółową analizą kolekcji zostaną omówione w rozdziale poświęconym wyposażeniu siedzib.

W skrzydle znajdowała się „nowa sala do przyjęcia gości”⁸³. Dębowa posadzka była wykonana po śmierci Jana Karola Mniszcha, białe lamperie ze złoceniami, okiennice oraz piec w 1760 roku – w chwili powstania *Wizji* – pozostawały nieukończone. Dwie rozety zdobiły sufit z dekoracją sztukatorską w postaci ramy i gzymsów „faingultem złożonych”. Na dwóch przeciwnych ścianach widoczne były drewniane „trumeau”, w których planowano umieszczenie zwierciadeł. Jedno z nich tworzyło oprawę dla szafiastego, „paryskiego” kominka z czerwonego marmuru, wzbogaconego o miedziane wyfutrowanie i żelazne blachy, spośród których „średnia największa z herbami pańskimi”⁸⁴. Zbliżony typ kominka z motywami heraldycznymi – utrzymanego tym razem w kolorystyce sino-białej – wprowadzono w sąsiednim „gabiniecie paradnym”, określanym też mianem „marmurowego”⁸⁵. Prace snycerskie w pokoju również nie zostały sfinalizowane – w dokumencie wskazano na brak posadzki i nieukończone detale stolarki⁸⁶. Półkoliście zamknięte, przeszklone drzwi – opisane jako „okno do samej ziemi wielkie” – prowadziły na „terassę” z posadzką pokrytą marmurem i kamieniem ciosowym. Balkon był usytuowany od strony ul. Kapitulnej⁸⁷.

Dodatkowe pomieszczenia, znajdujące się na poddaszu, pełniły funkcje użytkowe i w kontekście ideowej wymowy pałacu nie wymagają dokładniejszego omówienia. Charakter użytkowy cechował również oficyny – między innymi kuchnię połączoną z sienią poboczną korytarzem pruskim oraz stajnię⁸⁸. „Kompartment blacharską robotą, reprezentujący herb Familij [*sic!*] cum insigis” zdobił jedynie bramę od strony dziedzińca⁸⁹.

Bogactwo wystroju sal reprezentacyjnych znalazło odzwierciedlenie w wyposażeniu ruchomym, wyszczególnionym w *Regestrze*. Na podkreślenie zasługuje obecność wspomnianych motywów heraldycznych – wprowa-

⁸³ *Wizja* podaje wiadomość o „Sali” bezpośrednio po scharakteryzowaniu pierwszego „pokoju dla gości” (ZNiO, sygn. DE-2566, s. 24). Pominięta została informacja o korytarzu, na którego obecność wskazuje układ niższych kondygnacji i zapis w *Regestrze* – dotyczący „przechodu do gabinetu” (ZNiO, sygn. DE-2570, s. 3). Kolejnym argumentem, potwierdzającym niniejszą rekonstrukcję układu, jest lokalizacja „sali” przy „gabiniecie” z balkonem skierowanym na ul. Kapitulną.

⁸⁴ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 25.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 26.

⁸⁶ Do gotowych elementów należały stiukowe, pozłacane zdobienia sufitu (*ibidem*).

⁸⁷ Bryła pałacu oraz elewacje zostały omówione w podrozdziale poświęconym zewnętrznej formie architektonicznej.

⁸⁸ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 51, 57–58.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 67.

dzonych w dekoracji wnętrz i mebli – oraz portretów. Na malowidłach uwieczniono przedstawicieli rodu Mnischów, wśród nich ojca Jana Karola – kasztelana krakowskiego i marszałka wielkiego koronnego, Józefa Wandalina⁹⁰. Odrębną grupę płócien stanowiły wizerunki magnatów związanych z właścicielami rezydencji przy ul. Miodowej, do których należeli Brühl, Szembek, Wiśniowiecki i Branicki⁹¹. W pałacu nie mogło zabraknąć podobizn królewskich, wśród których eksponowano portrety „Przemysława Drugiego króla polskiego bez ram”, „Augusta 2 w szarfiu w ramach gładkich złożonych”, „króla Augusta 2 okrągły porcynełowy w ramach srebrnych pozłacanych perłami nieprawdziwymi”, „kamykami zielonemi i diamentami czeskimi sadzony” oraz „Augusta Trzeciego okrągły w ramach rżniętych pozłacanych”⁹².

Niezwykle ciekawych informacji na temat pałacowych wnętrz dostarczają archiwalia dokumentujące przemiany dokonywane w ostatniej dekadzie XVIII stulecia. Obiekt należał już wówczas do Chodkiewiczów. Po śmierci Jana Karola pałac był bowiem własnością jego żony, Katarzyny z Zamoyskich, a potem córki, Ludwiki z Mnischów Sułkowskiej. Wówczas zdecydowano się na sprzedaż rezydencji, przechodzącej kolejno w ręce Zybergów, Rzewuskich, Ożarowskich. Wreszcie siedzibę przejęła Ludwika z Rzewuskich Chodkiewiczowa⁹³, która zainicjowała renowację elewacji i zmianę wystroju.

Analiza nowego programu wystroju wykracza tym samym poza ramy niniejszej pracy. Warto jednak wspomnieć o tych dokumentach z kilku względów – są cennym i dotychczas nieznanym źródłem wiedzy o dziejach siedziby przy ul. Miodowej, pozwoliły na weryfikację omówionej powyżej identyfikacji części pomieszczeń i można na ich podstawie wnioskować o wyglądzie i przeznaczeniu sal przed modyfikacjami – za czasów Mnischów. Dawną funkcję zachowała między innymi jadalnia⁹⁴. W rachunkach pojawiają się także nazwiska twórców odpowiedzialnych za prace, postaci ważnych przede

⁹⁰ ZNiO, sygn. DE-2570, s. 11–13.

⁹¹ Zagadnienia dotyczące powyższych wizerunków stanowią przedmiot analiz zaprezentowanych w rozdziale poświęconym galeriom portretowym.

⁹² ZNiO, sygn. DE-2570, s. 12.

⁹³ Kontrakt związany z przejęciem pałacu „z meblami wszystkimi i sprzętami” spisano w dniu 15 kwietnia 1790: ANK, AMCh 483, s. 287–288. Potwierdzenie stanowił dokument urzędowy: *ibidem*, s. 293–295.

⁹⁴ ANK, AMCh 483, s. 115. Wskazuje na to analiza lokalizacji, liczby okien w pomieszczeniu oraz elementów wystroju.

wszystkim dla sztuki środowiska warszawskiego. Przy inwestycji zatrudniony był drezdeński architekt Karol Schütz⁹⁵. Podpisany przez architekta dokument opatrzony tytułem „Obrachunek uczyniony z panem Szycem [*sic!*] od dnia 9 maja 1790 do dnia 15 januar. 1791” wyszczególnia wypłaty między innymi dla Griesmeyera⁹⁶, szklarza Hartmanna⁹⁷, kamieniarza Nachtigala⁹⁸, tworzącego supraporty Deybla⁹⁹, sztukatorów „Amatio Włocha”¹⁰⁰ i Josepha Antona Probsta¹⁰¹. W latach 1808–1814 w pałacu pracował odpowiedzialny za odnowienie pokoi dziennych na parterze Giuseppe Boretti¹⁰².

W dokumentach z początku lat 90. XVIII stulecia wnętrza wyróżniano za pomocą epitetów wskazujących na pełnioną funkcję („biblioteka”, „pokój paradny”, „kancelaria”, „sala assamblowa” – co zarazem sugerowało charakter wystroju), rodzaj zdobień wnętrza („pokój mozaikowy”) czy lokalizację („skład za garderobą”, „drugi pokój od bazylianów”)¹⁰³.

⁹⁵ *Ibidem*, *passim*; sygn. 586–589, *passim*. Manikowska 2016e, s. 415.

⁹⁶ ANK, AMCh 483, s. 368–372, poz. 12 („zapłacone 795 zł”). Rzemieślnik ten został przywołany ponownie w poz. 19 („426 zł – do wypłaty”). W innej z not sprecyzowano imię Griesmeyera – Józef (*ibidem*, s. 387). Być może był to krewny warszawskiego architekta Jana Griesmeyera *vel* Griesmayera (około 1760–1823).

⁹⁷ *Ibidem*, poz. 17.

⁹⁸ *Ibidem*, poz. 20. Franz Nachtigal – kamieniarz wykonujący zlecenia dla Stanisława Augusta Poniatowskiego, między innymi wedle projektów Jana Chrystiana Kamsetzera (Manikowska 2016c, s. 329–330).

⁹⁹ „P. Deybelowi za dwa supraporta do pokoju sypialne[go]” (ANK, AMCh 483, s. 368–372, poz. 22).

¹⁰⁰ *Ibidem*, poz. 21. Jako sztukator występuje też w wykazie wydatków z 1790 roku (*ibidem*, s. 100), z kolei w innej nocie wymieniony został jako architekt („architetto Giuseppe Amatio”) (*ibidem*, s. 311). Giuseppe Amadio (około 1754–1823) – włoski sztukator i twórca detali architektonicznych. Pochodził z Lugano. W Warszawie przebywał w latach 1784–1794, następnie przeniósł się do Krakowa. Ostatecznie około 1795–1796 roku powrócił do Lugano. Wykonywał dla Stanisława Augusta Poniatowskiego dekoracje w Pałacu na Wyspie, Sali Rycerskiej Zamku Królewskiego oraz Sali Balowej w Łazienkach (Manikowska 2016a, s. 18–20).

¹⁰¹ ANK, AMCh 483, s. 368–371, poz. 24. Joseph Anton Probst – sztukator niemieckiego pochodzenia. Realizował projekty Simona Gottlieba Zuga, Johanna Christiana Kamsetzera i Christiana Piotra Aignera. Pracował między innymi przy pałacach prymasa Michała Poniatowskiego (Warszawa, Jabłonna), przy siedzibie Izabelli Lubomirskiej przy Krakowskim Przedmieściu, a także dla króla – w Łazienkach oraz prawdopodobnie w Wilanowie (Manikowska 2016d, s. 374).

¹⁰² ANK, AMCh 483, s. 473. Giuseppe Boretti (zm. 1849) – architekt pochodzący z Lombardii. Źródła potwierdzają jego obecność w Warszawie około 1786 roku. Między innymi przeprowadził restaurację kolumny Zygmunta III i pałacu arcybiskupów oraz przebudował apartament w pałacu Brühla (Manikowska 2016b, s. 64–65).

¹⁰³ ANK, AMCh 483, *passim*.

Ryc. 168. Wnętrze pałacu Mniszchów przy ul. Miodowej w Warszawie – „Sala gier”, wg Kraushar 1925

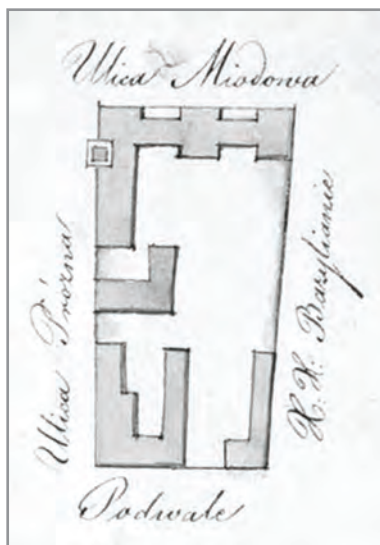
d. Otoczenie pałacu w czasach podkomorzego

Na terenie rezydencji znajdował się brukowany dziedziniec z cembrowaną studnią (ryc. 169)¹⁰⁴. Przy posesji rozmieszczono zabudowania gospodarcze: oficynę kuchenną – połączoną krytym przejściem z piekarnią, spiżarnią i z samym pałacem, szopy (między innymi na drewno). Nie mogło zabraknąć sprzętu do podróżowania – na obszarze rezydencji istniały 2 wozownie, a także 2 stajnie – na 8 koni i na 22 konie¹⁰⁵. Dwa dziedzińce, gospodarczy oraz pałacowy (pełniący funkcje reprezentacyjne), oddzielał parkan z bramą zwieńczoną trybowanym herbem Mniszchów „cum insigniis”¹⁰⁶.

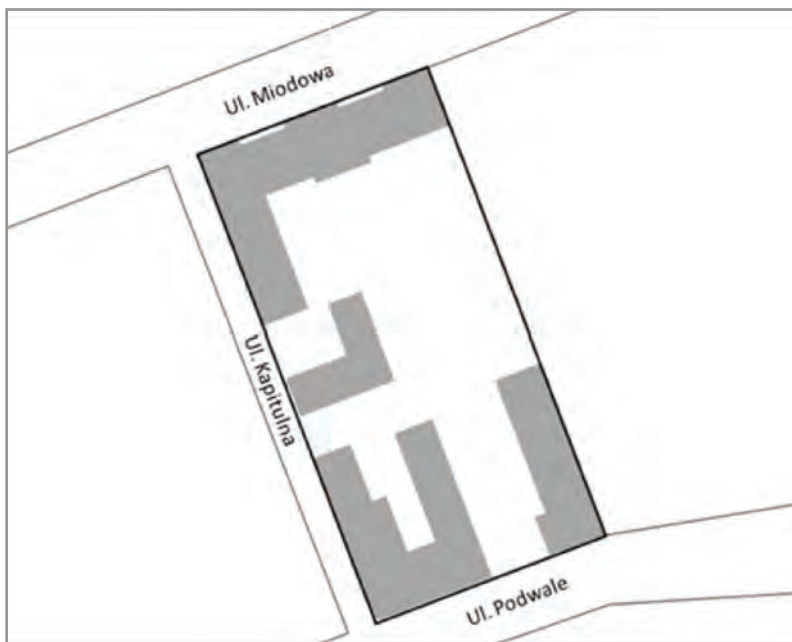
¹⁰⁴ ZNiO, sygn. DE-2566, s. 50.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 56–57.

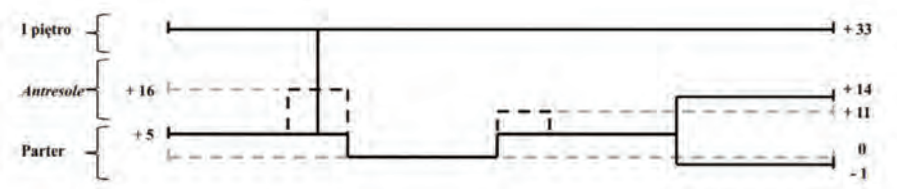
¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 71.

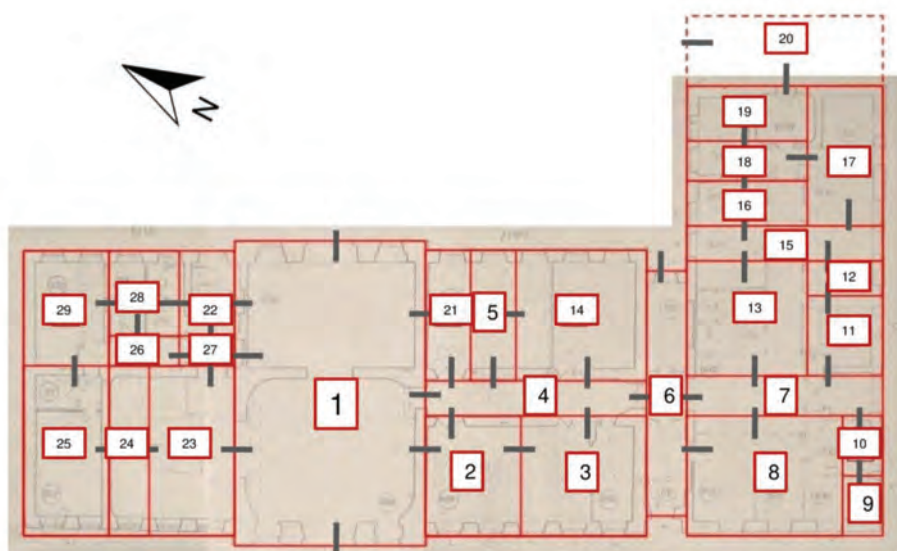
Ryc. 169. Zabudowa posesji Mniszchów przy ul. Miodowej (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2016

Plansza XIV. Rekonstrukcja zabudowy posesji przy ul. Miodowej 14 w 1771 roku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie mapy: *Delineacja Miasta Rezydencyjnego Jego J. Mci. Warszawy* (Archiwum Państwowe w Warszawie, sygn. K1/9)

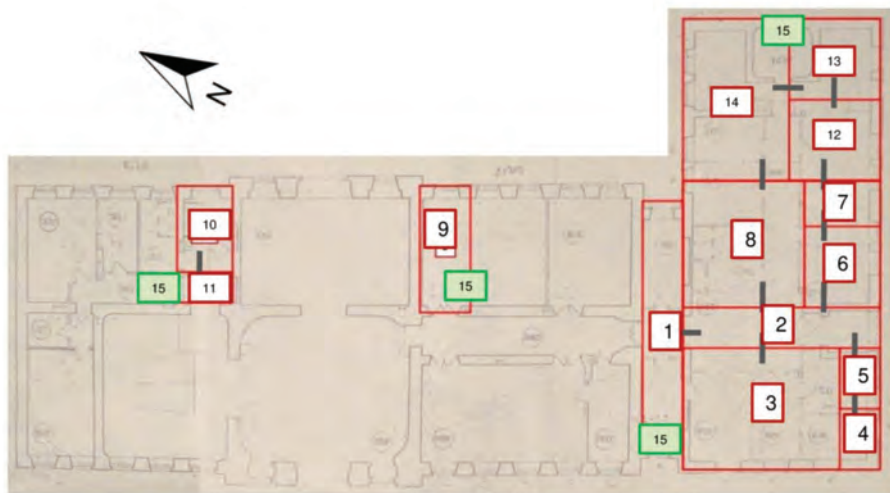

Plansza XV. Hipotetyczna rekonstrukcja poziomów występujących w pałacu przy ul. Miodowej 14 około 1760 roku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie Wizyi pałacu (ZNiO, sygn. DE-2566)

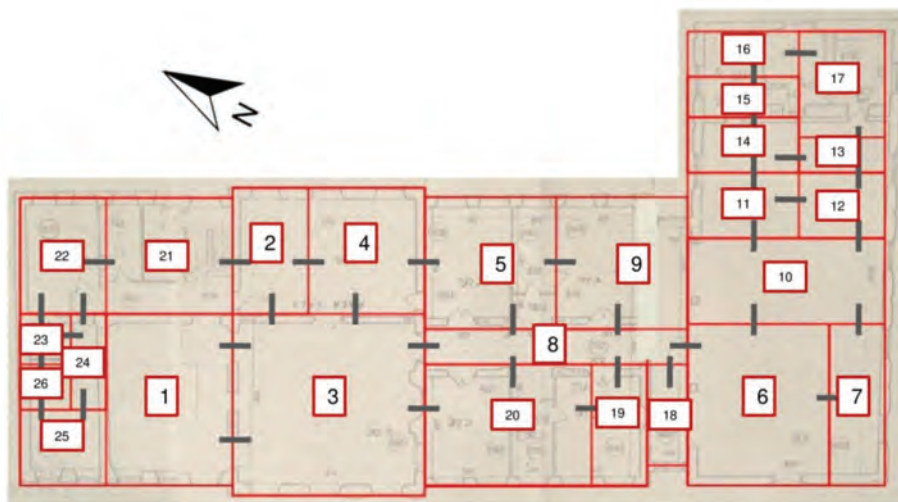
Plansza XVI. Pałac przy ul. Miodowej w Warszawie. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie rysunków inwentaryzacyjnych ze zbiorów APw (PW, sygn. 14301/IV; 14302/IV), pomiarów z 1993 roku (ADR), *Wizyi pałacu* z 1760 roku (ZNiO, sygn. DE-2566) oraz *Regestru mobiliów* z tego samego okresu (ZNiO, sygn. DE-2570)

1. Wielka sień;	17. Pokój „o 3 alkowach”;
2. Przedpokój;	18. Garderoba;
3. Pokój;	19. Korytarz;
4–5. Korytarz;	20. Łoka;
6. Sień poboczna;	21. Sień i izba szwajcarska;
7. Korytarz;	22. Łzdebka;
8. Cukiernia;	23. Spatium ze schodami;
9–10. Schowania;	24. Sionka;
11. Izba;	25. Pokój z alkową;
12. Alkierz;	26. Miejsce do palenia w piecach;
13. Izba;	27. Sień;
14. Izba „z kuchni przerobiona”;	28. Sień poboczna;
15. Sień;	29. Izba.
16. Przedpokój;	

Plansza XVII. Pałac przy ul. Miodowej w Warszawie. Antresole – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie rysunków inwentaryzacyjnych ze zbiorów APw (PW, sygn. 14301/IV; 14302/IV), pomiarów z 1993 roku (ADR), *Wizyjji pałacu* z 1760 roku (ZNiO, sygn. DE-2566) oraz *Rejestru mobiliów* z tego samego okresu (ZNiO, sygn. DE-2570)

1. Sień poboczna;
2. Korytarz;
3. Izba kredensowa;
- 4–5. Skarbczyki;
6. Izba;
7. Alkierz;
8. Izba;
- 9–10. Izby;
11. Sień;
12. Sień;
13. Sionka i garderoba;
14. Przedpokój, pokój i garderoba.

Plansza XVIII. Pałac przy ul. Miodowej w Warszawie. Piano nobile – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie rysunków inwentaryzacyjnych ze zbiorów APw (PW, sygn. 14301/IV; 14302/IV), pomiarów z 1993 roku (ADR), *Wizycji pałacu z 1760 roku* (ZNiO, sygn. DE-2566) oraz *Rejestru mobiliów* z tego samego okresu (ZNiO, sygn. DE-2570)

1. Sień / Spatium nad schodami;	14. Pokoik;
2. Przedpokój;	15. Garderoba;
3. Sala;	16. Kuchenka do gotowania kawy;
4. Drugi przedpokój;	17-18. Sień;
5. Pokój do przyjęcia gości;	19. Kredens;
6. Nowa sala do przyjęcia gości;	20. Sala do jedzenia;
7. Gabinet paradny z terasą;	21. Pokój do przyjęcia gości;
8. Korytarz;	22. Sypialnia;
9. Sypialnia;	23. Buduar;
10. Gabinet do ubierania;	24. Przechód do gabinetu;
11. Przedpokój kamerdynerski;	25. Buduar / Gabinet;
12. Łazienka;	26. Garderoba.
13. Gabinet „do wygody”;	

B. Wiśniowiec – dziedzictwo królewskiego rodu Wiśniowieckich

Przejmowanie rezydencji należących do antenatów sprawiało, że wraz z materialną strukturą obiektu dziedziczono spuściznę potwierdzającą rangę i dokonania własnych przodków¹⁰⁷. Tego rodzaju odwołania do przeszłości podkreślały prestiż obecnego właściciela. Powyższe zjawisko stało się widoczne na przykładach omówionych wyżej siedzib w Laszkach Murowanych czy Dukli. Odmienna sytuacja następowała w chwili przejścia posesji, na której wznoszono nowy obiekt mieszkalny i projektowano jego otoczenie. Pozycja użytkownika będącego inicjatorem fabryki wynikała wówczas z jego aktywności, znajomości aktualnych tendencji architektonicznych czy objęcia mecenatem cenionych architektów. Nowatorskie koncepcje uwidoczniły się chociażby w pałacach Jerzego Augusta Mniszcha w Warszawie przy ul. Senatorskiej – w pałacu, którego projekt świadomie wykraczał poza przyjętą w mieście praktykę budowlaną poprzez zastosowanie dachu mansardowego i powielenie kompozycji ogrodzenia widocznej na projekcie Fäscha z 1715 roku – oraz w Gdańsku.

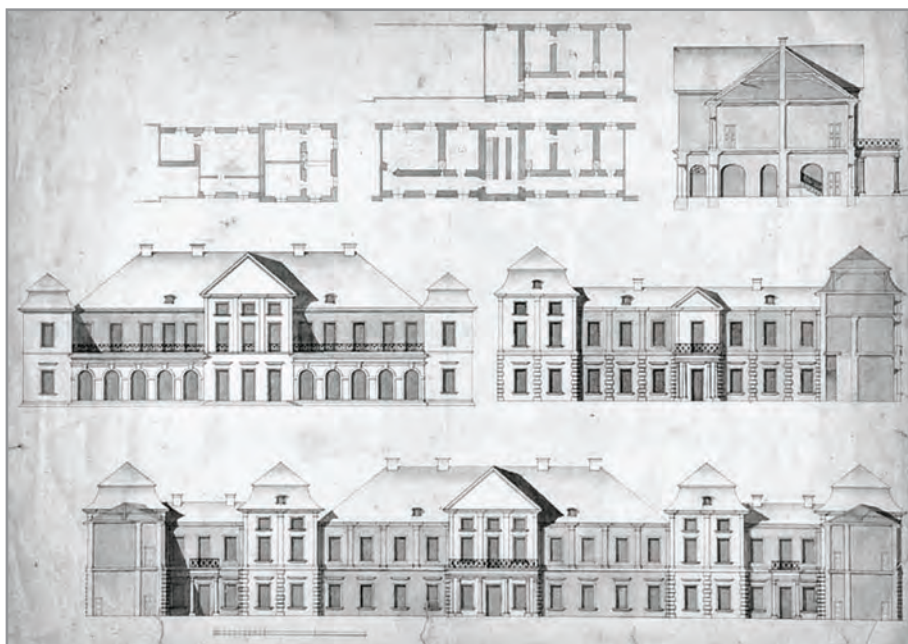
Odmienne wyzwania pojawiały się w przypadku obiektów przejmowanych po innych rodach, na przykład na skutek małżeństwa. Konieczne stawało się ustosunkowanie zarówno do formy budowli, jak i do zastanego programu ideowego, którego wyrazem mogły być dekoracje architektoniczne (reliefy, tympanony, sztukaterie) czy mobilia (obrazy, tkaniny). Część motywów zachowywano i uzupełniano odniesieniami do własnej rodziny. Przykład tego rodzaju działań stanowiła rezydencja wiśniowiecka.

Co istotne, uzyskanie praw do pałacu w Wiśniowcu (ryc. 170) było równoznaczne z przejściem księstwa przez ród nieposiadający tytułu książęcego, który stanowił szczególnie chętnie eksponowaną oznakę prestiżu¹⁰⁸. Odziedziczona wymowa ideowa została poddana reinterpretacji i połączona z wątkami dotyczącymi przedstawicieli rodziny Mniszchów – zarówno antenatów (zwłaszcza posiadających carskie koligacje¹⁰⁹), jak i osób żyjących – oraz po-

¹⁰⁷ *Confer*: Gryglewski 2016, s. 57–58.

¹⁰⁸ Autokreacja wizerunku polskich książąt *Sacri Romani Imperii* została szczegółowo omówiona w pracy: Bernatowicz T. 2011, *passim*.

¹⁰⁹ Wyjątkowo znaczące były odniesienia do carycy Maryny, której dzieje prezentowano na przykład w cyklach malarskich sprowadzonych z Laszek Murowanych (ZNiO, sygn. DE-4911, s. 15; Gębarowicz 1981, s. 39–157; Bernatowicz T. 2011, s. 235).

Ryc. 170. Wiśniowiec – pomiary pałacu (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. A. Barczyk, 2017

staci skoligowanych¹¹⁰. Nie zapominano zarazem o bezpośrednich związkach z Wiśniowieckimi, zapoczątkowanymi przez małżeństwo Urszuli (siostry carycy Maryny) w 1603 roku z księciem Konstantym Korybutem Wiśniowieckim¹¹¹. W kolejnym pokoleniu córka Franciszka Bernarda, Urszula Teresa¹¹², poślubia Konstantego Korybuta Wiśniowieckiego, wojewodę bełskiego¹¹³. W efekcie rezydencję obdarzono wielowątkowym programem ideowym.

¹¹⁰ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, *passim*; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, *passim*.

¹¹¹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107; PAU, sygn. 1128, s.n.; Dworzaczek 1959. Konstanty Wiśniowiecki (około 1569–1641) – syn Konstantego Wiśniowieckiego oraz Anny Elżbiety z Olchowca Świerszczówny, wojewoda bełski i ruski (Zielińska T. 1997, s. 469; Anusik 2011, s. 88–90, 647–650, 845; Barczyk 2017, s. 141). W rodowej genealogii Mniszchów pisano, iż „ten jej [Urszuli] małżonek Konstantyn marszem i tym duchem tchnął, którym prawie wszyscy książęta tego domu, czyli żeby za Ojczyznę i dla dobra jej ani fortuny, ani życia nie żałować” (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107).

¹¹² *Ibidem*, k. 108.

¹¹³ PAU, sygn. 1128, s.n.; Dworzaczek 1959. Konstanty Korybut Wiśniowiecki (1633–1686) – syn Janusza Wiśniowieckiego i Katarzyny Eugenii z Tyszkiewiczów, wojewoda braclawski i bełski

Pałac w Wiśniowcu nad Horyniem pozornie jest obiektem dobrze znanym. Uwagę zwraca jednak niewielka liczba opracowań monograficznych, jakkolwiek literatura dotycząca rezydencji jest dość bogata¹¹⁴. Nie przeprowadzono pełnej rekonstrukcji zdarzeń historycznych czy identyfikacji układu przestrzennego, analizy przemian formy architektonicznej oraz wystroju, którego charakter z czasów Mniszchów oddają zachowane inwentarze¹¹⁵. Cennym źródłem są też projekty architektoniczne zachowane w zbiorach Fundacji Książąt Czartoryskich¹¹⁶, Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego¹¹⁷ oraz w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie¹¹⁸. Wiadomości na temat rezydencji można również odnaleźć w korespondencji i innych źródłach rękopiśmiennych osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych¹¹⁹. Kluczowa rola w pogłębieniu stanu badań przypadła Romanowi Aftanazemu, którego zasługą stało się przede wszystkim zebranie faktografii, wątków zagadnień historyczno-artystycznych oraz opublikowanie wybranych fotografii ze zbiorów Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk¹²⁰.

Rezydencja szczęśliwie wzbudziła zainteresowanie krakowskiego środowiska historyków sztuki. Próbę rekonstrukcji układu pomieszczeń w obrębie parteru podjęto w monografii wydanej w 2016 roku, zawierającej krytyczne opracowanie osiemnastowiecznych inwentarzy pałacu¹²¹. Omówione przez Andrzeja Betleja archiwalia stanowią nad wyraz cenne źródło do studiów nad rezydencją wiśniowiecką w zakresie programu funkcjonalno-ideowego, wystroju sal i elementów wyposażenia obejmujących między innymi kolekcję portretów. W zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie znajduje się album z próbkami tkanin zdobiących niegdyś pałac wiśniowiecki¹²². Pojedyncze

(Anusik 2011, s. 647–650, 845; Barczyk 2017, s. 141). Został pochowany w katedrze lwowskiej (ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 108).

¹¹⁴ Z ważniejszych prac polskojęzycznych przywołać można: Tomkiewicz 1934; Mazurkiewicz 1936; Rewski 1939; Aftanazy 1994, s. 529–587; Rosset 1994, a ostatnio: Barczyk 2016c; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016.

¹¹⁵ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390; BCz, sygn. MNK 865; ZNiO, sygn. DE-2571.

¹¹⁶ Projekt powstały między 1728 a 1744 rokiem (FKCz, sygn. MNK XV Re 481).

¹¹⁷ Rysunki datowane na rok 1777 (BUW, GR, sygn. Inw.zb.d. 8768–69).

¹¹⁸ Informacji o kolekcji rysunków dostarczają artykuły: Kibort 2009; Kibort 2010; Kibort 2012.

¹¹⁹ *Confer*: BN, AZ, sygn. 2901; PAU, sygn. 4523; ZNiO, sygn. DE-1853.

¹²⁰ Aftanazy 1994, s. 529–587.

¹²¹ Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016.

¹²² Za możliwość obejrzenia albumu składam najszczerze podziękowania drowi hab. Andrzejowi Betlejowi.

meble oraz obrazy odnaleźć można w zbiorach muzealnych¹²³. W Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie eksponowany jest między innymi cykl malowideł przedstawiających dzieje carycy Maryny¹²⁴, dopełniony przez dwa tonda ukazujące Dymitra Samozwańca i jego małżonkę. Powyższe obrazy, pochodzące pierwotnie z Laszek Murowanych, zdobiły sale rezydencji w Wiśniowcu¹²⁵.

Wzmianki dotyczące wybranych zagadnień można odnaleźć w licznych pracach poświęconych dziedzictwu architektonicznemu i kulturowemu na Wołyniu i w samym Wiśniowcu¹²⁶, holenderskim flizom¹²⁷, księgozbiorem¹²⁸, klasycystycznym założeniom pałacowo-ogrodowym¹²⁹ czy Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu, którego goszczono w rezydencji¹³⁰. Informacji o wystroju dostarczają teksty Tomasza de Rosseta, opisującego obrazy o wiśniowieckiej proveniencji¹³¹. Obecny stan wiedzy o pałacu stwarza możliwość dalszych badań, a na formułowanie kolejnych ustaleń pozwalają nowo odkryte, wcześniej pomijane lub jedynie częściowo wykorzystywane źródła i materiały ikonograficzne. Niezmiernie przydatne są wyżej wspomniane rysunki architektoniczne z czasów Michała Jerzego Mniszcha, znajdujące się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie¹³². Część plansz ukazuje inwentaryzacje wykonane między 1787 a 1798 rokiem¹³³, na innych zaś widoczny jest stan wyjściowy wraz z alternatywą przekształceń w duchu klasycyzmu (rys. z lat 1800–1815). Projekty są cennym źródłem warunkującym

¹²³ Przykładowo w Muzeum Narodowym w Warszawie przechowywany jest inkrustowany stół z herbami i monogramami Tekli z Radziwiłłów i Michała Serwacego Wiśniowieckich, wykonany około 1741–1744 roku w stolarni w Białej Podlaskiej przez Johanna Christiana Hera (MNW, nr inw. SZMb 1326 MNW).

¹²⁴ Jak zostało wcześniej wspomniane, w zbiorach warszawskiego Zamku Królewskiego znajdują się kopie powyższych dzieł, wykonane w 1787 roku na polecenie Stanisława Augusta Poniatowskiego przez Mateusza Koterskiego (Bernatowicz A. 2016, s. 159, s. 419, przyp. 25).

¹²⁵ Gębarowicz 1981, s. 67–68; Bernatowicz T. 2011, s. 235.

¹²⁶ Przeddziecki 1841; Stecki 1871; Goralenko 1884; Tomkiewicz 1934; Kowalczyk 2004, *passim*; Brega 2011; Szyjan 2011.

¹²⁷ Oczko 2018, s. 174–177.

¹²⁸ Radziszewski 1875; *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 13, s. 615; Piotrowski 1930; Ciborska-Rymanowicz 1998; Barczyk 2016c, *passim*.

¹²⁹ Brzezińska-Marjanowska 2014, s. 48–49, 235.

¹³⁰ Naruszewicz 1805; Kraszewski 1867; Karkocha 2011, *passim*.

¹³¹ Rosset 1994, *passim*; Rosset 2003.

¹³² *Confer*: Kibort 2009; Kibort 2010; Kibort 2012, *passim*.

¹³³ MNW, Rys.Pol., sygn. 15697.

badania nad rzutami i podziałami elewacji pałacu, kompozycją ogrodu i przebiegiem fortyfikacji, a także nad pozostałą zabudową, obejmującą między innymi oficyny i altanę¹³⁴.

Analiza i konfrontacja informacji zawartych w wyżej wymienionych materiałach pozwala na dialog z wcześniejszymi tezami badawczymi, reinterpretację ustaleń i dopełnienie obrazu funkcjonowania rezydencji w okresie największej świetności, czyli w czasach przynależności do Mniszchów. Konieczne jest podkreślenie, że nadanie pałacowi tak znaczącej rangi było zasługą nie tylko Jana Karola – podtrzymującego i rozwijającego splendor dawnej siedziby Wiśniowieckich¹³⁵ – ale też jego syna, Michała Jerzego. Dzięki jego królewskim koligacjom siedziba stała się miejscem pobytu Stanisława Augusta Poniatowskiego w drodze do Kaniowa¹³⁶. Wyposażenie uzupełniano o malowidła zamawiane u dworskich artystów (Bacciarellego, Vogla, Lampiego Starszego)¹³⁷ lub otrzymywane w darze od monarchy¹³⁸. W związku z planowaną przebudową powstały projekty klasycyzacji, odzwierciedlające poglądy estetyczne zlecniodawcy¹³⁹. Zamiarów małżonka Urszuli z Zamoyskich nie zrealizowano, a pałac zachował się w formie właściwej dla połowy XVIII stulecia.

¹³⁴ Wśród nich: MNW, Rys.Pol., sygn. 15742, 15694, 15699.

¹³⁵ *Confēr*: Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, *passim*.

¹³⁶ 9 marca 1787 roku król dojechał do Wiśniowca, w którym spędził cztery dni, podejmowany przez swoją siostrzenicę, Urszulę z Zamoyskich, i jej małżonka, Michała Jerzego Mniszcha (Kraszewski 1867, s. 190; Karkocha 2011, s. 112–113).

¹³⁷ Rosset 2003, s. 20.

¹³⁸ Mniszchowcy niejednokrotnie byli obdarowywani malowidłami przez króla. Jednym z otrzymanych płócien, znajdujących się w 1807 roku w Dęblinie, był portret kasztelana krakowskiego Stanisława Poniatowskiego (1676–1762), który wykonał Antoine Pesne *vel* Pen (1683–1752), malarz pochodzenia francuskiego (Rosset 2003, s. 217; Barczyk 2017, s. 87). Urszula Mniszchowa dostała też od Stanisława Augusta między innymi dwie prace Christiana Hulfgotta *vel* Hilfgotta Brandta (1694–1756), niemieckiego pejzażysty, honorowego członka Akademii Wiedeńskiej (Rosset 2003, s. 176; Barczyk 2017, s. 89).

¹³⁹ O autentycznym zainteresowaniu sztuką i o samym poczuciu estetyki Michała Jerzego Mniszcha najlepiej świadczą jego relacje z podróży zagranicznych – zwłaszcza zachwyt Florencją, w której „zachowana jest zawsze prostota ornamentów i można obserwować, że tutaj gust w architekturze nie jest tak zepsuty, jak w innych miastach Italii”. Mniszech chwalił budownictwo stolicy Toskanii za „prostotę, szlachetność i solidność” (*confēr*: Wrześniak 2013, s. 103). Jego wypowiedzi pozostają w kontraście do dzieł podziwianych i fundowanych przez antenatów, zwłaszcza przez ojca, wuja i dziadka.

Ryc. 171. G. Beauplan, *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis* (Bibliothèque nationale de France), fot. domena publiczna (fragment planu z oznaczeniem Wiśniowca)

a. Historia fortalicji-pałacu Wiśniowieckich i Mniszchów

Wiśniowiec położony jest nad Horyniem¹⁴⁰ na terenie Wołynia¹⁴¹, w połowie drogi z Krzemieńca do Zbaraża. Od obu ośrodków dzieli go po około 25 kilometrów¹⁴². Geneza miejsca wiąże się co najmniej z XIV wiekiem, gdy funkcjonowało już jako *civitas ducis*. Istnienie Wiśniowca dokumentują również późniejsze dokumenty kartograficzne, wśród nich szkicowy plan z około 1608 roku, powstały w związku z misjami jezuitkimi. W 1648 roku wieś uwiecznił na planie Beauplan (ryc. 171)¹⁴³. Pierwotnie funkcję siedziby pełnił dwór drewniany, którego powstanie związane jest z Dymitrem

¹⁴⁰ Horyń – prawy dopływ Prypeci. Jego źródło wypływa między Wzgórzami Krzemienieckimi a pasmem wzgórz Woroniaki.

¹⁴¹ *Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 13, s. 614.

¹⁴² Barczyk 2020, s. 246.

¹⁴³ *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis*.

Korybutem¹⁴⁴. Potomkowie księcia, przyjmujący z czasem nazwisko Wiśniowieckich, byli właścicielami majątku w kolejnych stuleciach. Tymczasowa zmiana dysponenta nastąpiła w latach 1575–1596, w trakcie trwania związku małżeńskiego wojewodzianki wołyńskiej Aleksandry z Wiśniowieckich z księciem Jerzym Czartoryskim¹⁴⁵.

Okolo 1640 roku obiekt miał być zastąpiony budowlą murowaną. Inicjatorem jej wzniesienia był zapewne wojewoda ruski Jeremi Michał Wiśniowiecki – fundator pobliskiego założenia klasztornego Karmelitów Bosych¹⁴⁶. Z kolejnych dziedziców na przywołanie zasługuje wojewoda podlaski Konstanty Krzysztof Wiśniowiecki¹⁴⁷ – pierwszą żoną magnata była Urszula Teresa Mniszchówna¹⁴⁸, córka Franciszka Bernarda i Barbary ze Stadnickich¹⁴⁹. Dzięki temu małżeństwu tym silniej uzasadnione były odniesienia do spuścizny Wiśniowieckich, czynione po przejściu dóbr przez Mniszchów.

Przełom XVII i XVIII wieku

Na przełomie XVII i XVIII stulecia¹⁵⁰ bądź dopiero okolo 1720 roku¹⁵¹ dwór rozbudowano – w efekcie uzyskał formę czytelną w obecnej bryle. Nadano mu plan prostokąta z dwoma symetrycznymi alkierzami, miesz-

¹⁴⁴ Niesiecki 1839–1846, t. 9, s. 345.

¹⁴⁵ Po rozwodzie dobra zostały odzyskane przez Wiśniowieckich. Aftanazy 1994, s. 529–530.

¹⁴⁶ Klasztor został ufundowany w 1644 roku. Dzieje jego budowy i kolejnych modyfikacji podają: Wanat 1979, s. 472–507; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 105, przyp. 126; Zakrzewski 2016, s. 157.

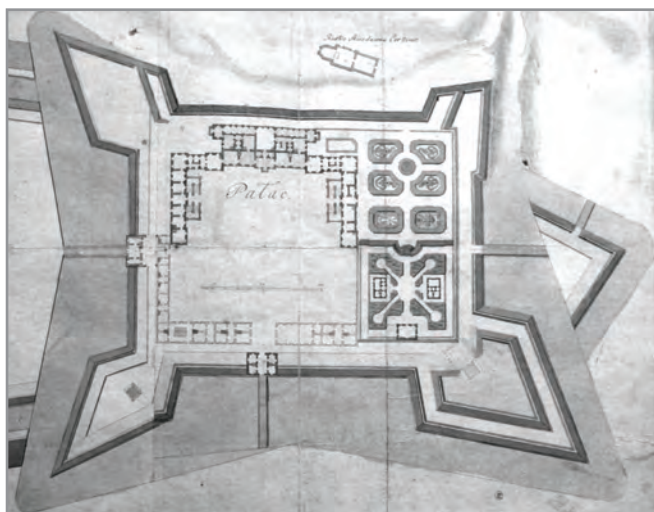
¹⁴⁷ Konstanty Krzysztof Wiśniowiecki (1635–1686) – syn Janusza Wiśniowieckiego i Katarzyny Eugenii z Tyszkiewiczów, wojewoda braclawski i bełski (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 108; Dworzaczek 1959; Anusik 2011, s. 647–650, 845; Barczyk 2017, s. 141).

¹⁴⁸ W rodowej genealogii napisano: „Urszula Teresa, Pani wielkich przymiotów, dowcipem i nauką z czytania książek zebraną, skromnością, szczodrocią [*sic!*] na ubogich znakomita, była małżonką księcia Konstantego Wiśniowieckiego, z którym potomstwa nie było. Tenże Konstantyn był najprzód wojewodą braclawskim, potem bełskim, starostą gliniańskim, osieckim, synem drugim Janusza koniuszego koronnego, bratem Dymitra kasztelana krakowskiego i towarzyszem nierozdzielny tegoż w wszystkich zwycięstwach i trudach dla ojczyzny podjętych. Także był komisarzem do traktatu żurańskiego w r. 1686. Leży pochowany w katedrze lwowskiej”. ZNiO 346, s. 108.

¹⁴⁹ *Ibidem*; Anusik 2009, s. 226.

¹⁵⁰ Przebudowa z lat 20. XVIII wieku byłaby wówczas kolejną fazą rozbudowy. *Confer*: Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 10.

¹⁵¹ Kowalczyk 2004, s. 61.

Ryc. 172. Założenie pałacowe w Wiśniowcu – projekt przebudowy (Muzeum Narodowe w Krakowie, Fundacja Książąt Czartoryskich), fot. A. Betlej, 2017

czącymi boczne wejście do nowego pałacu (plansza XIX). Ujmowały one loggie – położone od strony skarpy i tym samym zapewniające rozległy widok na okolicę. Na osi budowli, w płytkim ryzalicie od strony dziedzińca, znajdowało się wejście główne. Pałac wraz z oficynami i ogrodem regularnym były usytuowane w centrum założenia bastionowego. Dokładny obrys pałacu został zaznaczony na jednym z planów rozbudowy, datowanym na okres między 1728 a 1744 rokiem¹⁵² – rysunek zakładał dostawienie reprezentacyjnych schodów do bocznych skrzydeł i częściową zmianę dyspozycji wewnątrz w istniejącym korpusie, obejmującą wydzielenie niewielkich pomieszczeń przy południowej ścianie sieni wejściowej oraz w pomieszczeniach przylegających do galerii (ryc. 172). Odmienne od stanu faktycznego jest także położenie klatki schodowej, która w XVIII stuleciu usytuowana była po wschodniej stronie westybulu (tak jak obecnie)¹⁵³. Zgodny

¹⁵² FKCh, sygn. MNK XV Re 481; Aftanazy 1994, s. 531; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 25.

¹⁵³ W inwentarzu z 1748 roku odnotowano, że klatka schodowa znajduje się „na lewo od sieni” (*confer*: Szyjan 2011, s. 55). Lokalizację reprezentacyjnych schodów potwierdza między innymi rysunek pomiarowy z 1787–1798 roku: MNW, Rys.Pol., sygn. 15697. W analogiczny sposób oryginalne umiejscowienie schodów w ostatnich dekadach zinterpretowali konserwatorzy ukraińscy. Obecny pałac jest wynikiem odbudowy po zniszczeniach wojennych, lecz obserwacja *in situ* jednoznacznie

pozostawał oczywiście przebieg murów magistralnych. Nadana pałacowi forma architektoniczna wykazuje zbieżności z projektami tworzonymi na terenie Rzeczypospolitej w dwóch ostatnich dekadach XVII wieku. Jak zauważył Jerzy Kowalczyk, w pierwszej połowie XVIII stulecia na Wołyniu trzymano się tradycji ukształtowanej w kręgu Tylmana z Gameren¹⁵⁴. Chętnie sięgano do wzoru pałacu alkierzowego o francusko-włoskiej genezie. Nie zapominano też o geograficznie bliższej analogii w postaci pałacu w Podhorcach, będącego wczesnym przykładem wprowadzenia narożnych pawilonów (1635–1640)¹⁵⁵.

Istotnym zagadnieniem pozostaje też obecność galerii¹⁵⁶. W kontekście Wiśniowca do godnych przywołania należy warszawski Pałac Sandomierski (Ossolińskiego-Lubomirskich) projektu Tylmana. W efekcie przekształceń rozpoczętych wiosną 1681 roku do głównego korpusu dostawiono dwa pawilony na planach czworokątów foremnych i połączono je dwiema kondygnacjami arkadowych loggii¹⁵⁷. Kolejnym z godnych uwagi obiektów jest pałac Dominika Mikołaja Radziwiłła przy ul. Miodowej. Czynnikiem skłaniającym do jego przebudowy było uzyskanie przez magnata funkcji podkancierzego litewskiego w 1681 roku¹⁵⁸. Na projekcie tyłmanowskim widoczne są narożne alkierze mieszczące gabinety. Między nimi wprowadzono galerię. Stan obiektu około 1760 roku, z nawarstwieniami późniejszych dekad, ukazuje rysunek Szymona Bogumiła Zuga, wykazujący w znacznej mierze zgodność z wizjami architekta z Gameren¹⁵⁹. Nieco wcześniejszą metrykę miały loggie pałaców: Kazimierzowskiego (proj. G.B. Gisleniego, datacja na lata 1664/1665–1667)¹⁶⁰ i Morsztyna (lata 60. XVII wieku)¹⁶¹, poprzedzone przez znacznie starsze inwestycje przy rezydencjach królewskich, które

potwierdza, iż – mimo licznych zmian i „zubożenia” wystroju – powieliła on pierwotne usytuowanie ciągu komunikacyjnego między parterem i piętrem.

¹⁵⁴ Kowalczyk 2004, s. 61.

¹⁵⁵ *Ibidem*; Bania 2016. O fortyfikacjach podkoreckich i próbie klasyfikacji rezydencji o charakterze obronnym wspomina: Dybaś 2018, s. 118–119.

¹⁵⁶ Genezę tego rozwiązania architektonicznego i sposoby dekorowania galerii przybliży artykuł: Mossakowski 2002.

¹⁵⁷ Mossakowski 2012, s. 111–119.

¹⁵⁸ Zielińska T. 1997, s. 327.

¹⁵⁹ Mossakowski 2012, s. 139, il. 97.

¹⁶⁰ Mossakowski 2002, s. 156; Bernatowicz T. 2011, s. 327.

¹⁶¹ Putkowska 1991, s. 152; Mossakowski 2002, s. 157; Bernatowicz T. 2011, s. 327.

wymagały godnej przestrzeni do ekspozycji malowideł¹⁶². Wspomniany wyżej Zug udokumentował także rzut piętra pałacu w Nieborowie¹⁶³. Budynek pozbawiony był galerii, lecz dyspozycja wnętrza i istnienie dwóch czworokątnych pawilonów z gabinetami, ukształtowanych wedle zamysłu Tylmana w końcu XVII stulecia¹⁶⁴, mają punkty styczne z rezydencją w Wiśniowcu¹⁶⁵. Jednym z czynników prowadzących do utrwalenia w polskiej architekturze motywu galerii flankowanych przez pawilony mogły być oczywiście wzorce włoskie, w tym rysunki Sebastiana Serlia, który niniejsze rozwiązanie – powielone jednak w odbiciu lustrzanym przy przeciwległej elewacji – wprowadził przykładowo w willi Poggio Reale¹⁶⁶.

Etap Michała Serwacego Wiśniowieckiego

Kolejną fazę w dziejach architektury obiektu można powiązać z czasami Michała Serwacego Wiśniowieckiego. Według ustaleń ukraińskich badaczy prace budowlane rozpoczęły się przed rokiem 1716, w którym magnat zamieszkał w pałacu¹⁶⁷. Inwestycję budowlaną z lat 30. udokumentowano w rachunkach odnoszących się zarówno do budowni mieszkalnej, jak i do pobliskiej świątyni Karmelitów¹⁶⁸. Fabrykę pałacową prowadzono z pewnością na początku 1733, by pod koniec roku wykonać wystrój książęcego gabinetu¹⁶⁹. W wyniku podjętych działań główny korpus został poddany modyfikacjom. Najważniejszym efektem było powstanie skrzydeł bocznych – jedno z nich („lewe”) jeszcze w 1748 roku, cztery lata po śmierci Wiśniowieckiego, pozostawało nieukończone¹⁷⁰.

¹⁶² Galerie wprowadzono w północnym skrzydle Zamku Królewskiego (1601–1619), a także w ryzalicie ogrodowym Zamku Ujazdowskiego (około 1624–1643). *Confer*: Mossakowski 2002, s. 156–157.

¹⁶³ BUW, GR, sygn. G. R. 302.

¹⁶⁴ Zgodnie z ustaleniami Stanisława Mossakowskiego być może przebudowa nastąpiła dopiero po 1694 roku (Mossakowski 2012, s. 217–219).

¹⁶⁵ Z dalszych, lecz mniej bezpośrednich tylmanowskich analogii wymienić można chociażby pałac Sapiechów na Wielopolu (*ibidem*, s. 261) i plan pałacu Branickich w Białymstoku (*ibidem*, s. 222).

¹⁶⁶ Kowalczyk 1973, s. 195, 198–200.

¹⁶⁷ Szyjan 2011, s. 52.

¹⁶⁸ Rewski 1939, s. 72–73.

¹⁶⁹ Szyjan 2011, s. 53.

¹⁷⁰ Roboty budowlane sfinalizowano, lecz istniały jeszcze braki w wystroju (*ibidem*).

Główne wejście poprzedzono portykiem kolumnowym, analogiczną oprawę stosując przy drzwiach wiodących z dziedzińca do wnętrza skrzydeł bocznych. Pośmiertny inwentarz z 1745 roku, opublikowany przez Andrzeja Betleja, ukazuje stan ruchomego wyposażenia¹⁷¹. Na charakter podjętych działań bez wątpienia miała wpływ świadomość kulturowa właściciela. Michał Serwacy podczas podróży po Europie z autopsji poznał Włochy oraz Paryż. Należał do zwolenników Augusta II, a tymczasowe poparcie dla Stanisława Leszczyńskiego ostatecznie zakończyło się pojednaniem z dworem saskim. Wiśniowiecki prowadził inwestycje na terenie posiadanych dóbr, wznosząc między innymi siedzibę w Czajczyńcach¹⁷². Udzielał również wsparcia zgromadzeniu jezuitów z Krzemieńca. W czasie przebudowy rezydencji wiśniowieckiej magnat był w związku z trzecią żoną, Teklą Różą z Radziwiłłów, wdową po Jakubie Flemmingu¹⁷³.

Powyższe koligacje zyskały odzwierciedlenie w dekoracji architektonicznej zamku – w polu tympanonu znajdującego się w trójkątnym frontonie umieszczono wśród panopliów herby Radziwiłłów i Wiśniowieckich¹⁷⁴. Do rodu małżonki właściciela nawiązano także w reliefach, sztukateriach zdobiących sufit oraz w meblach¹⁷⁵. Przykładem dekoracji heraldycznej może być pochodzący z omawianej rezydencji drewniany stolik ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie¹⁷⁶.

Deskrypcje kompozycji przestrzennej całego założenia i wystroju siedziby zostały z kolei zawarte w dokumencie sporządzonym trzy lata później, w 1748 roku. *Opis wiśniowieckiego zamku* z Narodowej Biblioteki Ukrainy w Kijowie wskazuje, iż bramę z podwójnymi, obitymi żelazem wrotami poprzedzono mostem na dębowych palach¹⁷⁷. Wjazd flankowały dwa przeszkłone, obite blachą świeczniki, które ustawiono na sosnowych postumentach. Z tego samego gatunku drewna wykonano wieżę wznoszącą się ponad bramą i pokrytą gontem. Analogiczne wieżyczki widoczne były w narożach wałów.

¹⁷¹ BCz, sygn. MNK 865; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 31–50.

¹⁷² Betlej 2003, s. 141; Kowalczyk 2004, s. 71, 80.

¹⁷³ Anusik 2009, s. 239–240.

¹⁷⁴ Barczyk 2020, s. 250–251.

¹⁷⁵ Na zdjęciach z kolekcji Instytutu Sztuki PAN widoczne są motywy heraldyczne wprowadzone między innymi w zwieńczeniach kominków, stiukach stropów i na meblach.

¹⁷⁶ MNW, nr inw. SZMb 1326 MNW.

¹⁷⁷ Szyjan 2011, s. 52–53.

Po obu stronach budowli bramnej rozlokowano pomieszczenia użytkowane przez służbę i garnizon, który istniał jeszcze w 1760 roku – jego roczne utrzymanie pochłaniało kwotę 2752 zł¹⁷⁸. Układ zabudowy tworzył funkcjonalne i optyczne dopełnienie honorowego dziedzińca, okalanego przez boczne skrzydła pałacu. Główna siedziba była już wówczas budowlą dwukondygnacyjną, przekrytą łamanym dachem z lukarnami, którego powierzchnię obłożono niebieskimi kaflami ceramicznymi¹⁷⁹. Na budyńku widocznych było 15 kominów. Na osi budowli znajdował się trójkątny fronton, a elewacje miały dekorację architektoniczną – okna na pierwszym piętrze ozdobiono maszkaronami¹⁸⁰. Przyziemie od strony Horynia mieściło galerię z arkadowymi oknami, nad którą znajdował się taras z podłogą pokrytą ołowianą blachą, otoczony metalową balustradą zielonej barwy.

Co ważne, fortyfikacje zostały zachowane. O sile obronnej pałacu świadczyć miały kamienne wały i sucha fosa. W obrębie umocnień utworzono ogród, do którego należały dwa tarasy położone na zboczu, zachowane w topografii przez kolejnych właścicieli. Jeszcze w relacji z 1884 roku odnotowano obecność górnego tarasu, na którym były ustawione kwietniki i rzeźby wsparte na kamiennych postumentach¹⁸¹ – dostrzegalne także na przedwojennych fotografiach¹⁸². Do zachowanych relikwów posągów ogrodowych należy też fragment putta, który odnaleziono w 2003 roku podczas prac prowadzonych przy ścianie oporowej tarasu. W obrębie założenia rezydencjonalnego znajdował się regularny ogród włoski, położony z pewnością po zachodniej stronie pałacu. Wśród zabudowań towarzyszących głównej siedzibie odnotowano kaplicę.

Dokument z 1748 roku tworzy również zarys wyglądu wnętrza. Większość sal w pałacu miała mieć podwójne drzwi z drewna dębowego bądź sosnowego, malowane białą i żółtą farbą. Ściany pokrywały obicia z tkanin wzmiankowanych już w wykazie z 1745 roku. W supraportach umieszczono reliefy i malarskie wyobrażenia scen mitologicznych oraz wazonów z kwiatami¹⁸³.

¹⁷⁸ *Ibidem*, s. 53.

¹⁷⁹ *Ibidem*. Z kolei ściany części pomieszczeń pałacowych obłożone były flizami holenderskimi: Oczko 2018, s. 174–177.

¹⁸⁰ Szyjan 2011, s. 53.

¹⁸¹ *Ibidem*, s. 53–54.

¹⁸² Zdjęcia w zbiorach Instytutu Sztuki PAN.

¹⁸³ Szyjan 2011, s. 54–55.

Na lewo od wejścia do głównej sieni znajdowały się reprezentacyjne schody z drewnianą poręczą – ich lokalizacja niezmiennie została zachowana do dnia dzisiejszego. W dwóch salach, w tym w pokoju graniczącym z sypialnią Wiśniowieckiego, umieszczono ołtarze¹⁸⁴. Równolegle z inwentarzem powstał wykaz dokumentów i kosztowności przechowywanych w skarbcu¹⁸⁵.

Czasy Mniszchów

Pałac w Wiśniowcu odziedziczyła wnuczka Michała Serwacego Wiśniowieckiego, Katarzyna z Zamoyskich¹⁸⁶. Magnatka od 1741 roku była żoną Jana Karola Mniszcha, na skutek czego obiekt przeszedł na własność jego rodu¹⁸⁷. W czasach podkomorzego wielkiego litewskiego nie dokonywano znaczących ingerencji w strukturę architektoniczną rezydencji (ryc. 173–174). Jej forma w pełni przystawała do ówczesnych tendencji, opartych na wzorach francuskich. Ponadto znaczna skala dwukondygnacyjnej budowli, składającej się z korpusu i bocznych skrzydeł, w pełni zaspokajała potrzeby właścicieli. Inwentarze z lat 1758–1764 dokumentują stan wyposażenia pałacu, dzięki czemu widoczne stają się zmiany związane ze sprowadzaniem mebli z innych siedzib mniszchowskich (między innymi z Laszek Murowanych) oraz ekspozycją portretów antenatów¹⁸⁸.

Do najciekawszych etapów w dziejach Wiśniowca należały czasy syna Jana Karola, Michała Jerzego Mniszcha. Po rezygnacji z funkcji marszałka w 1793 roku magnat właśnie tę rezydencję wybrał na swoją główną siedzibę¹⁸⁹. Jednak już wcześniej przywiązywał dużą wagę do dóbr wołyńskich. W Wiśniowcu podejmowany był Stanisław August podczas słynnej podróży do Kaniowa na spotkanie z carycą Katarzyną II w 1787 roku¹⁹⁰. Ważnym aspektem działalności twórcy koncepcji Musaeum Polonicum były też plany przebudowy rezydencji wiśniowieckiej. Mniszech jako zwolennik klasycyzmu¹⁹¹

¹⁸⁴ Jeden z ołtarzy był dedykowany św. Aleksandrowi (*ibidem*, s. 57).

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 55.

¹⁸⁶ Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 454.

¹⁸⁷ Anusik 2009, s. 237–238; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 11–12.

¹⁸⁸ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, *passim*; ZNIO, sygn. DE-2571, *passim*.

¹⁸⁹ Bartoszewicz 1863, s. 314; Barczyk 2017, s. 7.

¹⁹⁰ Kraszewski 1867, s. 190; Karkocha 2011, s. 112–113.

¹⁹¹ Wrześniak 2013, s. 107–108; Barczyk 2017, s. 11–12. *Confer*: ZNiO, sygn. DE-1827, s. 256.

Ryc. 173. K. Nowicki, *Pomiar pałacu w Wiśniowcu* – widok elewacji od strony skarpy (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW

Ryc. 174. K. Nowicki, *Pomiar pałacu w Wiśniowcu* – skrzydło boczne (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW

właśnie w duchu tego stylu chciał przekształcić pałac, oficyny, a także założenie ogrodowe. Jak zostało wcześniej wspomniane, w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie zachowały się projekty modyfikacji – wśród nich rzuty kondygnacji i rysunki elewacji¹⁹². Planowano między innymi dostawienie do głównego korpusu portyku kolumnowego¹⁹³ – idea ta nie została jednak zrealizowana. Aktywność polityczno-kulturalna Michała Jerzego Mniszcha przyczyniła się do gromadzenia w Wiśniowcu dokumentów rodowych oraz wzbogacania zasobów bibliotecznych¹⁹⁴. Księgozbiory stanowiły przedmiot

¹⁹² Informacje o kolekcji rysunków zostały podane w artykułach: Kibort 2009; Kibort 2010; Kibort 2012, *passim*.

¹⁹³ MNW, Rys.Pol., sygn. 15699.

¹⁹⁴ Wiele dzieł mogło być sprowadzonych na przełomie XVIII i XIX stulecia, jako że pałac uczyniono stałą siedzibą po rezygnacji Michała Jerzego Mniszcha z funkcji marszałka w 1793 roku

zainteresowania Mniszcha już w okresie młodości, o czym świadczy relacja z pobytu we Wrocławiu w 1766 roku. Szczególne uznanie magnata wzbudziła publiczna biblioteka św. Elżbiety, obejmująca 16 tysięcy woluminów, usystematyzowanych tematycznie. Dla każdej dziedziny przeznaczono odrębne regały¹⁹⁵.

Następnymi użytkownikami pałacu wiśniowieckiego byli kolejno Karol Mniszech, autor prac z zakresu heraldyki, oraz Andrzej Mniszech, kolekcjoner i znawca sztuki. Dzięki zakupom dokonywanym przez właścicieli biblioteka wzbogaciła się o wiele cennych wydań w językach niemieckim i francuskim, dotyczących między innymi historii naturalnej. W roku 1851, poprzedzającym wyjazd Mniszcha z Polski, zbiory szacowano na około 16 tysięcy tomów, poza którymi zgromadzono też znaczną liczbę pism ulotnych i broszur. Fragment księgozbioru został przewieziony przez hrabiego Andrzeja Mniszcha do Paryża¹⁹⁶.

Godnym uwagi źródłem do dziejów wystroju ukształtowanego w czasach Mniszców pozostaje wykaz portretów z 1828 roku¹⁹⁷, obejmujący płótna z czasów Jana Karola Mniszcha i poprzednich właścicieli, jak i prace przewiezione do wołyńskiej siedziby przez potomków podkomorzego – Michała Jerzego i heraldyka Karola Filipa, który sprowadził 47 obrazów z Galerii Królewskiej¹⁹⁸. Reprezentant kolejnego pokolenia, kolekcjoner Andrzej Jerzy, po sprzedaży dóbr część dzieł zabrał do Paryża¹⁹⁹. Wspomniany wcześniej regestr obejmuje 355 pozycji, jakkolwiek występują błędy w numeracji. Nie sprecyzowano uwzględnionych w tej liczbie 60 wizerunków królów polskich²⁰⁰. Analiza pozostałych – wymienionych dość precyzyjnie i w efekcie możliwych do identyfikacji – postaci pozwala na potwierdzenie tezy o wiodącej roli koligacji. Obecność podobizn reprezentantów rodów Mniszców, Tarłów, Zamoyskich czy Chodkiewiczów była oczywista. Jednak

(Bartoszewicz 1863, s. 314). Magnat mieszkał w Wiśniowcu do śmierci i został tam pochowany (Osiński Al. 1806, s. 3–5).

¹⁹⁵ Bratuń 1996, s. 285.

¹⁹⁶ Radziszewski 1875, s. 17–18.

¹⁹⁷ Inwentarz został opublikowany w tomie: Barczyk 2017, s. 131–150.

¹⁹⁸ Karol Filip dokonał zakupu prac autorstwa między innymi Marteau i Bacciarellego (Rosset 1994, s. 144–145).

¹⁹⁹ *Ibidem, passim*; Rosset 2003, *passim*; Brega 2011, s. 8.

²⁰⁰ Barczyk 2017, s. 146; Ostrowski 2019, s. 202, przyp. 33.

nawet pozornie przypadkowi, wpływowi magnaci mogli mieć powiązania z właścicielami. Dla zilustrowania tego zjawiska przywołać można portret Augusta Aleksandra Czartoryskiego – dziadka Zofii, która poślubiła Stanisława Kostkę Zamoyskiego, czyli przyrodniego brata Urszuli z Zamoyskich Mniszchowej, żony Michała Jerzego Mniszcha. Wspólnym przodkiem Stanisława i Urszuli był dziadek, Michał Zdzisław Saryusz Zamoyski. Na innym malowidle uwieczniona została Izabela z Poniatowskich Branicka, córka Stanisława Poniatowskiego, a zarazem ciotka Urszuli z Zamoyskich Mniszchowej. Wojewoda wileński Karol Stanisław „Panie Kochanku” Radziwiłł był z kolei prawnukiem męża Urszuli Teresy z Mniszchów, Konstantego Wiśniowieckiego. Z rodem Mniszchów bezpośrednio powiązani byli antenaci i potomkinie posługujące się nazwiskiem małżonków, wśród nich córka Józefa Mniszcha, Ludwika Potocka²⁰¹. Nieco odmiennie prezentowały się powiązania polityczne z Mikołajem Oleśnickim, wojewodą lubelskim, który uczestniczył w orszaku prowadzącym carycę Marynę do Moskwy²⁰². Jego podobizna również zdobiła wiśniowiecki pałac²⁰³.

Losy pałacu w XIX–XX wieku

Po opuszczeniu Wiśniowca przez Andrzeja Mniszcha pozostałe w dawnej siedzibie dzieła w znacznej mierze uległy rozproszeniu. Poszczególne woluminy wywożono do Rosji, a część książek w drugiej połowie XIX stulecia była identyfikowana w dworach na Podolu i Wołyniu – wśród nich w Czarnym Ostrowiu Przeddzieckich²⁰⁴. Bezwrotnie utracone zostały – uważane za szczególnie cenne – *Statut Łaskiego*, *Gniazdo cnoty* Paprockiego, *Kronika świata* Bielskiego i *Herbarz* Niesieckiego²⁰⁵. Po zakupie dóbr przez hrabiego Włodzimierza Stanisława Broel-Platera zachowaną partię

²⁰¹ Ludwika z Mniszchów Potocka (1712–1785) – córka Józefa Wandalina Mniszcha, którego szwagier, Jan Tarło (1684–1750; Dworzaczek 1959), zapisał Ludwicę w testamencie Krasieczyn (Proksa 2001, s. 273; Bondyra 2008, s. 147). Mniszchówna była fundatorką kościoła w Mikulińcach (Bartczakowa 1970, s. 257).

²⁰² Mikołaj Oleśnicki (około 1558–1629?). O jego przynależności do orszaku odprowadzającego Marynę Mniszchównę do Moskwy wspomina między innymi: Gębarowicz 1981, s. 52–56, 140–142.

²⁰³ AGAD, AZ, sygn. 2901, s. 976; Barczyk 2017, s. 134.

²⁰⁴ Aftanazy 1994, s. 557.

²⁰⁵ *Ibidem*; Radziszewski 1875, s. 17.

Ryc. 175. Adamaszek z obić mebli w pałacu wiśniowieckim
(Muzeum Narodowe w Krakowie), fot. A. Betlej, 2018

Ryc. 176. Stolik z pałacu w Wiśniowcu
(Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna

księgozbioru powiększono o prace sprowadzone przez nowego właściciela. W dziale obejmującym archiwalia znajdowały się wówczas osiemnastowieczne listy oraz materiały związane między innymi z Mniszczami oraz rodami skoligaconymi – Zamoyskimi i Wiśniowieckimi²⁰⁶. Stan księgozbioru u schyłku świetności udokumentowano w *Wiadomości historyczno-statystycznej o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych*, wydanej w 1875 roku. W tej samej dekadzie pałac odkupił bankier i przemysłowiec Jan Toll, który w końcu stulecia wywiózł do Kijowa znaczną liczbę dzieł wraz z kopiami listów królów – Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego – oraz dokumentów historycznych, jak i rękopiśmiennymi dokumentami z archiwów rodzinnych Radziwiłłów, Zbarskich, Potockich i Krasickich. Wystrój wnętrza pałacu w Wiśniowcu wraz z elementami wyposażenia zostały w większości zniszczone lub wywiezione w trakcie I wojny światowej²⁰⁷. Pojedyncze obiekty pochodzące z rezydencji trafiły do muzeów (ryc. 175–176).

b. Forma architektoniczna pałacu i jej geneza

Forma architektoniczna pałacu warunkowana była przez fakt, że stanowił on część wielkoprzestrzennej kompozycji. Główna siedziba została wpisana w system fortyfikacji na rzucie czworoboku z potężnymi bastionami w narożnikach. Gradację systemu obronnego akcentował trapez utworzony po stronie zachodniej przez umocnienia obejmujące klasztor Karmelitów²⁰⁸. Zjawiskiem charakterystycznym dla regionu było wydzielanie rezydencji z miasta przy jednoczesnym utrzymywaniu sprzężonego systemu obronnego. Przy lokacji siedziby wykorzystano właściwości terenu – naturalne wzniesienie i obecność rzeki oddzielającej przyszły pałac od wsi (ryc. 177). Obiekt miał liczne analogie wśród budowli w typie *palazzo in fortezza*.

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 17–18; Barczyk 2016c, s. 14–15.

²⁰⁷ Losy pałacu i wyposażenia przybliżył już: Aftanazy 1994, s. 531–532, 558.

²⁰⁸ Topografię obrazuje plan (projekt) powstały między 1728 a 1744 rokiem (FKCz, sygn. MNK XV Re 481), publikowany w pracach: Aftanazy 1994, s. 531; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 25. Fragment skarpy został też wykreślony na rysunku z około 1800 roku, atrybuowanemu Dionizemu Minklerowi (MNW, Rys.Pol., sygn. 15688).

Ryc. 177. N. Orda, Wiśniowiec nad Horyniem (kolekcja prywatna), fot. A. Barczyk, 2014

Spośród założeń ulokowanych na ziemiach ruskich wystarczy przywołać rezydencje w Zbarażu, Ołyce, Czernelicy²⁰⁹ czy Podhorcach (ryc. 125), gdzie po 1637 roku wzniesiono ufortyfikowaną willę dla Stanisława Koniecpolskiego – funkcje mieszkalne i reprezentacyjne pełniło w niej skrzydło północne. Siedzibę przebudowano po zakupie przez Rzewuskich w 1718 roku, lecz mimo przekształceń bryły i wystroju większości sal zachowano wystrój pomieszczeń w trakcie ogrodowym na poziomie *piano nobile*, co miało świadczyć o celowym eksponowaniu dawności budowli²¹⁰. Co istotne, pałac podhorecki powstał nie tyle jako fortalicja, ile raczej jako siedziba rodu – o dominacji funkcji reprezentacyjnych świadczył fakt, że mur obwodowy umocnień nie był w stanie oprzeć się atakowi nawet z ręcznej broni palnej. Możliwość obrony zapewniały przechowywane w pałacu działa²¹¹. Podob-

²⁰⁹ *Confer*: Proksa 2001, s. 123.

²¹⁰ Architekturę i wystrój rezydencji podhoreckiej prezentują artykuły: Bania 1981; Bania 2016, s. 41–43.

²¹¹ Ciesielski 2016, s. 20.

nie w wątpliwość poddawane być może militarne znaczenie Czernelicy, będącej okazałą siedzibą Czartoryskich²¹². Do najbardziej reprezentacyjnych rezydencji zależał zamek Radziwiłłów w Ołyce, powstały w efekcie przebudów szesnastowiecznego zamku kanclerza wielkiego litewskiego Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”²¹³ – prace uwidoczniły tendencję do spajania ich integracji z umocnieniami²¹⁴.

W kontekście fortyfikacji bastionowych wykazujących związki z architekturą Wiśniowca wspomnieć należy o siedzibie Mniszchów w oddalonej o blisko 360 kilometrów Dukli. Obiekt mieszkalny otoczony był czworobokiem umocnień z bastionami, z których dwa zostały w XVIII wieku przekształcone w oficyny²¹⁵. Odmienny obrys i monumentalną skalę miał z kolei omówiony wcześniej zamek w Laszkach Murowanych, gdzie fortyfikacje uzyskały plan pięcioboku.

Kształt głównego korpusu został zdefiniowany około 1640 roku i dopełniony przez przebudowę z przełomu XVII i XVIII stulecia. Dwutraktowy, jedenastoosiowy budynek miał środkowy ryzalit od strony dziedzińca. Od południa widoczne były dwie galerie arkadowe, zamykające się w obrysie korpusu, oraz narożne alkierze (plansza XIX). Rzut pałacu z tego okresu został oznaczony na planie przebudowy z pierwszej połowy XVIII wieku²¹⁶.

Kolejna faza w dziejach architektury pałacu wiązała się z przebudową zainicjowaną przez Michała Serwacego Wiśniowieckiego, przeprowadzoną między 1720 a 1732 rokiem²¹⁷. Za modyfikacje bryły, obejmujące wzniesienie skrzydeł bocznych, odpowiedzialny był major francuski znany jako Jakub Daprès Blangey²¹⁸. W księgach klasztoru w Wiśniowcu nazwisko

²¹² *Ibidem*.

²¹³ Mikołaj Radziwiłł „Czarny” (1515–1565) – syn Jana Radziwiłła i Anny z Kisków. Kanclerz litewski i wojewoda wileński (Zielińska T. 1997, s. 312–313). Szczególnie ważnym wydarzeniem w życiu magnata, akcentowanym w programach ideowych siedzib, było uzyskanie tytułu książęcego od Karola V w 1547 roku. Wątek ten obrazowały między innymi tapiserie na zamku w Nieświeżu (Bernatowicz T. 2011, s. 215, 218–219).

²¹⁴ Podobne zjawisko miało miejsce w rezydencjach radziwiłłowskich w Żółkwi i Nieświeżu (Kowalczyk 2004, s. 54; Bernatowicz T. 2011, s. 207; Ciesielski 2016, s. 20–21).

²¹⁵ Proksa 1981, rys. s.n.; Żółkoś 2011, s. 87.

²¹⁶ FKCy, sygn. MNK XV Re 481; Aftanazy 1994, s. 531. Jak wcześniej wspomniano, projekt nie został jednak zrealizowany.

²¹⁷ Rewski 1939, s. 70–72; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 10.

²¹⁸ *Ibidem*, s. 10–11; Kowalczyk 2004, s. 51–52, 61; Kowalczyk 2006, s. 108; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 10–11.

budowniczego zapisano w wersji „Jacobus Blanzy de natione Gallica”, a także odnotowano „zapiski [...] służący posta fata J.P. Dapres Blangiemu” oraz dług, który Wiśniowiecki był winny „J.P. Dapres Blangiemu, majorowi J.K.M.”²¹⁹. Rachunki związane z inwestycją stanowiły już przedmiot badań i zostały opublikowane przez Rewskiego w 1939 roku²²⁰. Najważniejszą zmianą było dostawienie do głównego korpusu dwóch symetrycznych skrzydeł bocznych z klatkami schodowymi w połowie długości i systemem bocznych korytarzy biegnących od strony dziedzińca. Inwestycja wpisywała się w tendencje ogólnoeuropejskie. Analogiczny układ miał pałac Wittelsbachów w Mannheim”. Na rzucie przyziemia z 1729 roku²²¹ widoczne są środkowe wejścia do obu skrzydeł i korytarze w układzie zgodnym z Wiśniowcem. Co więcej, skrzydła flankują główny korpus z centralnym ryzalitem i dwoma czworokątnymi alkierzami²²². Na planie litery C powstał pałac w Augustusburgu, wznoszony od 1725 roku²²³. Wśród odniesień dla siedziby Michała Serwacego Wiśniowieckiego nie można pominąć rezydencji myśliwskiej w Hubertusburgu, gdzie jesienią przenosił się dwór Augusta II²²⁴. Pałac uzyskał monumentalne, pełne splendoru formy podczas przebudowy przeprowadzonej z inicjatywy Sasa²²⁵. Na rysunku datowanym na okres około 1721 roku można dostrzec trójskrzydłowe założenie z ryzalitami o ściętych narożach, znajdujących się na osi głównego, dwutraktowego korpusu. W skrzydłach bocznych, zakończonych ryzalitami, po raz kolejny dostrzec można system bocznych korytarzy z oknami prowadzącymi na wewnętrzny dziedziniec²²⁶. Nieco inną redakcję nowych partii rezydencji można zaobserwować w Wilanowie (ryc. 75), gdzie tylko jedno ze skrzydeł bocznych obdarzono hallem występującym na całość

²¹⁹ APKBK, sygn. AKCW 1, s. 41. Problematykę związaną z próbami interpretacji zapisów archiwalnych i identyfikacji postaci majora przedstawia: Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 11.

²²⁰ Rewski 1939, *passim*.

²²¹ Rysunek w zbiorach: Universitätsbibliothek Heidelberg, sygn. Graph. Slg. A_0584.

²²² Oczywiście między rzutami obu siedzib występują różnice formalne – należy do nich zastosowanie w Augustusburgu układu korytarzowego zarówno w skrzydłach bocznych, jak i w głównym korpusie.

²²³ Kordt 1965, s. 159, 162–163; Kretzschmar 2005, s. 63–64. Pałac powstał w wyniku rozbudowy wcześniejszego zamku.

²²⁴ Żórawska-Witkowska 2012, s. 91.

²²⁵ Delang 2013, *passim*.

²²⁶ Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. M 30 B.

długości, w dodatku położonym po stronie zewnętrznej. W centralnej części obu skrzydeł wprowadzono jednak wejścia²²⁷.

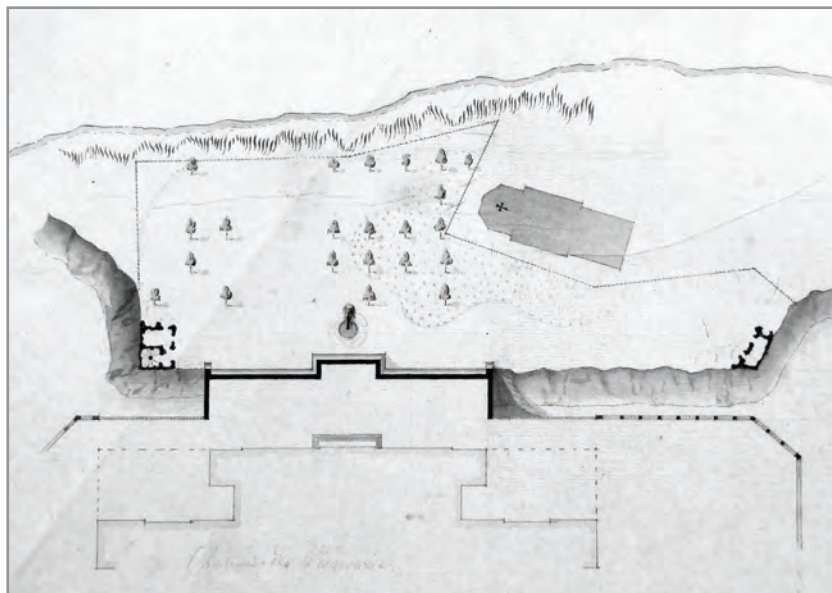
Powyższe przykłady, jedynie sygnalizujące powszechne zjawisko nadawania pałacom schematu zawierającego symetryczne skrzydła boczne, wykazują oczywiste różnice formalne, wynikające między innymi z historii danych obiektów i wcześniejszych faz ich rozwoju. Pozwalają jednak na dostrzeżenie miejsca Wiśniowca w architekturze rezydencjonalnej polsko-saskiego związku państwowego. Szerszym punktem odniesienia pozostaje oczywista geneza powyższego typu, wywodząca się z siedemnastowiecznych francuskich siedzib królewskich. Rozwiązania widoczne w Pałacu Luksemburskim czy w Wersalu zostały zaadaptowane na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej między innymi za pośrednictwem architektów saskich, odbywających podróże do ojczyzny króla Słońce. Do najbardziej znaczących reinterpreterów tradycji francuskiej należał wspomniany wcześniej Matthäus Daniel Pöppelmann.

Mniszchowie stawali wobec wyzwań wiążących się z przemianami form i funkcji rezydencji, w których na przestrzeni XVIII stulecia następował rozwój programu ceremonialnego. Zakładanie lub powiększanie ogrodów, wznoszenie wymagało dostosowania kompozycji do topografii miejsca i zaburzenia osiowości²²⁸. Zmagania z układem fortyfikacji (ryc. 178) stają się widoczne także w przypadku projektów ogrodu przy pałacu wiśniowieckim, gdzie mniejsze tarasy powstały na zboczu, a rozwój całościowej kompozycji następował nie na osi głównego korpusu, lecz w kierunku zachodnim²²⁹.

²²⁷ Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Rißsammlung, OHMA VII, 87 Nr. 9a.

²²⁸ Zupełnie inne możliwości mieli twórcy pałaców wznoszonych na terenie pozwalającym na wprowadzenie jednej osi kompozycyjnej. Z rozlicznych przykładów wspomnieć wystarczy – również trójskrzydłowy – pałac Hubertusburg w Wermisdorfie. Osiową kompozycję założenia obrazują na przykład rysunki: J.C. Naumanna z około 1720–1733 roku (Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. Tab.geogr.B.Sax.H.1774,XIII – B.3406) i J.C. Knöffla datowany *ante* 1743 (Delang 2013, s. 40).

²²⁹ *Confer*: FKCh, sygn. MNK XV Re 481; MNW, Rys.Pol., sygn. 15687. Rysunek z Muzeum Narodowego datowany jest na okres około 1816 roku. Zbliżony układ ogrodu pokazują nadal archiwalne zdjęcia ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, częściowo publikowane przez Romana Aftanazego (Aftanazy 1994, s. 544, 580). Mimo licznych zmian i zaniedbania do dziś pozostaje czytelny w topografii terenu.

Ryc. 178. Wiśniowiec – taras na skarpie (Muzeum Narodowe w Warszawie),
 fot. A. Barczyk, 2017

W monografii z 2016 roku opublikowano sugerowaną rekonstrukcję układu funkcjonalnego pomieszczeń Wiśniowca²³⁰. Analiza zachowanych archiwaliów i materiałów ikonograficznych – rzutów, na których oznaczono przeznaczenie wybranych pokoi²³¹, i przedwojennych fotografii – oraz obecnej formy pałacu pozwalają jednak na weryfikację i doprecyzowanie sugerowanego dotychczas podziału wnętrza.

c. Rekonstrukcja układu wnętrza i ich funkcji

W czasach Jana Karola Mniszcha układ funkcjonalny pomieszczeń podporządkowano bieżącym potrzebom mieszkalno-użytkowym oraz funkcjom reprezentacyjnym. Warstwa ideowa odnosiła się zarówno do ówczesnych właścicieli, jak i do przeszłości obiektu. Zachowano odwołania do rodów

²³⁰ Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 21.

²³¹ MNW, Rys.Pol., sygn. 15697.

Wiśniowieckich i Radziwiłłów²³². Zakres zmian w przeznaczeniu sal oraz w stanie wyposażenia można próbować rekonstruować w oparciu o zachowane archiwalia. Inwentarz z 1745 roku, sporządzony po śmierci Michała Serwacego Wiśniowieckiego, ukazuje stan ruchomego wyposażenia, obejmującego również obicia ścienne²³³, grafiki i malowidła²³⁴ oraz rzeźby²³⁵. Efekty prac przeprowadzonych po przejęciu obiektu przez Mniszchów obrazują dokumenty z przełomu lat 50. i 60. XVIII stulecia, wśród nich wykaz ruchomości spisany w 1759 roku, *post mortem* Jana Karola²³⁶. Dla badań nad programem funkcjonalnym wnętrza szczególnie ważny jest inwentarz z lat 1758–1764, przechowywany w Narodowej Bibliotece Ukrainy w Kijowie²³⁷. Bezcenną podstawę stanowią wreszcie źródła ikonograficzne, w tym rzuty poszczególnych kondygnacji (ryc. 179). Zestawienie wszystkich materiałów pozwala na częściową weryfikację dotychczasowych ustaleń badawczych²³⁸ i stworzenie zarysu hipotetycznego rozmieszczenia sal w obrębie rezydencji.

²³² Motywy heraldyczne nawiązujące do poprzednich właścicieli widoczne są jeszcze na zdjęciach z pierwszych dekad XX wieku ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN.

²³³ Wśród nich zdobione motywami heraldycznymi: „Obicia nabijanego czerwonego z herbami, szerokich i wąskich [brytów] pięćdziesiąt i sześć” (BCz, sygn. MNK 865, k. 5).

²³⁴ Wśród nich: „Kopersztychów za szkłem i bez szkła, małych i wielkich sztuk osmdziesiąt”, „Obrazów kwiatowych nad drzwiami czternaście”, „Obraz gipsowy jeden”, „Lanszaftów na[d] drzwiami dwadzieścia”, „Lanszaftów nad oknoma dwa”, „Portretów różnych nad drzwiami, oknami i kominami dwadzieścia trzy” (*ibidem*, s. 5–6; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 32).

²³⁵ „Statui alabastrowych na postumencie marmurowym sześć”, „Statui alabastrowych świętego Michała i świętej Tekli na postumencie drewnianym, cyną oblewanych dwie”, „Statua Najświętszej Panny słońiowej kości na postumencie czarnym jedna”, „Statua świętego Jana Nepomucena pozłocista jedna”, „Statua świętego Jana Nepomucena wielka jedna”, „Statua alabastrowa świętego Michała stara jedna”, „Statua Najświętszej Panny pozłacana jedna”, „Statua miedziana Turczyzna z cytryną jedna” (BCz, sygn. MNK 865, k. 6; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 33).

²³⁶ ZNiO, sygn. DE-2571 (publikowany w: Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 51–75).

²³⁷ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390 (dokument został wydany drukiem w pracy: Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 77–149).

²³⁸ W rekonstrukcji posłużono się planem (FKCz, sygn. MNK XV Re 481) stanowiącym propozycję przekształceń, które nigdy nie zostały urzeczywistnione. Na teoretyczny charakter rysunku zwrócono zresztą uwagę w tekście samej książki (Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 10–11). Przedstawiona interpretacja, jakkolwiek cenna, zawiera kilka elementów, które mogą stać się podstawą, jeśli nie do polemiki, to przynajmniej do refleksji. Punktem wyjścia do opracowania planu stało się założenie, że zachowane inwentarze da się zestawzić wyłącznie z rysunkiem z Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie, którego powstanie określono na lata 1728–1744. Rzut założenia rezydencjonalnego z zakreskowaną partią starszej części pałacu, usytuowanej w głównym korpusie, miał być pomiarem. W rzeczywistości należy uznać go za projekt – zaznaczono na nim między innymi schody prowadzące

Dwukondygnacyjny pałac składał się z głównego korpusu (ryc. 180) i dwóch skrzydeł – wschodniego oraz zachodniego. W obrębie korpusu

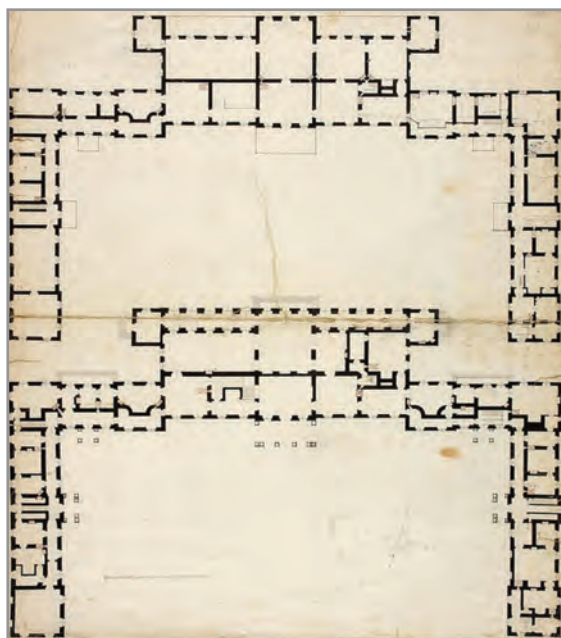
do bocznych skrzydeł z dziedzińca, które zapewne nigdy nie zostały wzniesione (o czym zresztą wspomniano w innym fragmencie tego samego opracowania). Nie udokumentowano ich na planach z końca XVIII stulecia, a rozbiórka wydaje się nieprawdopodobna. Ponadto brak jakichkolwiek relikwów schodów przy obserwacji *in situ*. Bardziej adekwatnym zestawieniem, potwierdzanym przez analizę tekstów z około 1760 roku oraz zachowany układ, wydaje się odniesienie do rysunków z lat 1789–1798, przechowywanych w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie. Wiarygodna jest na nich lokalizacja poszczególnych części, w tym klatki schodowej, a także układ bocznych korytarzy i liczba pomieszczeń.

Odmienne do rzeczywistości są też sugerowane przez plan z lat 1728–1744 zmiany w dyspozycji pomieszczeń, niwelacja systemu korytarzowego w skrzydłach bocznych oraz lokalizacja głównej, paradnej klatki schodowej, która do dziś znajduje się we wschodniej partii głównego korpusu. Jej usytuowanie potwierdzają rysunki ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie (między innymi rysunek pomiarowy z okresu 1787–1798 [MNW, Rys.Pol., sygn. 15697]) wraz z inwentarzem z 1748 roku, wedle którego schody znajdowały się „na lewo od sieni” (*confer*: Szyjan 2011, s. 55).

Wątpliwości może również budzić interpretacja treści inwentarza, wedle której zachodnią część obiektu uznano za „lewą stronę”, co pozostaje w sprzeczności między innymi z położeniem wspomnianej klatki schodowej. Sala usytuowana od strony ogrodu, w części południowo-zachodniej, została zidentyfikowana jako „przysionek [...] wchodząc od dziedzińca”, mimo że znajdował się on w rzeczywistości od północy i był ujęty z trzech stron bryłą pałacu – skarpa, fortyfikacje i pomiary założenia ogrodowego wykluczają zarazem występowanie drugiego dziedzińca w sugerowanym miejscu (*confer*: MNW, Rys.Pol., sygn. 15688). Na planach założenia wyraźnie widoczne jest, iż po zachodniej stronie pawilonu rozciągał się ogród. Dziedziniec, który pokonywano zmierzając do pałacu, położony był po północnej stronie głównego korpusu, pomiędzy skrzydłami bocznymi. Z niego możliwe było wejście do wnętrza. Opisany „przysionek” prawdopodobnie prowadził do skrzydła bocznego. Również sekwencja kolejnych opisanych pomieszczeń przemawia za jego położeniem od strony dziedzińca honorowego. Jednocześnie konieczne jest odniesienie do odczytu kierunków. Wymieniana w dokumencie „lewa strona” odnosiła się do skrzydła wschodniego – położonego na lewo od osoby stojącej przed główną elewacją. Odmienne interpretacja koliduje z analizą całego dokumentu.

Niezaprzeczalne wydaje się za to między innymi ulokowanie biblioteki – sali położonej w południowo-zachodniej partii korpusu na piętrze i zachowującej swoją funkcję w późniejszym okresie, dzięki czemu została uwieczniona na dwudziestowiecznych fotografiach. Położenie pomieszczenia potwierdzono także w pracach ukraińskich badaczy-konserwatorów. W osiemnastowiecznych inwentarzach występują ponadto ciągi wewnątrz określonych jako nieukończone – ich położenie po reinterpretacji programu funkcjonalnego pozostaje zaskakująco zbieżne z propozycjami zagospodarowania tych samych sal, które widoczne są w adnotacjach na rzucie z końca XVIII wieku (MNK, Rys.Pol., sygn. 15697).

Nawet przy próbie przyjęcia, że w rekonstrukcji z 2016 roku strony „lewa” i „prawa” zostały odczytane poprawnie, pole do dyskusji stwarza wielkość pomieszczeń (sypialnia zajmująca około 1/9 powierzchni garderoby czy gabinetu) oraz ich położenie względem murów magistralnych – przykładowo rzekomo przylegający do „sali z galeriami”, pozbawiony otworów okiennych „pokój alkowy”, w którym wyszczególniono „firanki po półtora bryta muślinowe u 3 okien podwójne” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 5r; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 84).

Ryc. 179. Rzuty pałacu w Wiśniowcu (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. A. Barczyk, 2017

Ryc. 180. Pałac w Wiśniowcu – elewacja od strony dziedzińca, fot. A. Barczyk, 2016

obejmującego dawny, siedemnastowieczny dwór alkierzowy, zlokalizowano najważniejsze pomieszczenia, pełniące funkcje reprezentacyjne. Układ ten narzuca kolejność opisu poszczególnych partii rezydencji.

Corps de logis: przyziemie

Analiza przekazów piśmiennych i ikonograficznych poświadcza, że funkcje reprezentacyjne pełniły przede wszystkim sale znajdujące się w głównym korpusie pałacu (plansza XX). Skrzydła boczne mieściły sekwencje apartamentów kameralnych oraz pomieszczeń użytkowych, do których należały apteczka, kuchenka czy skarbiec – zarówno jako sala obdarzona tą nazwą, położona na parterze, jak i pokój na piętrze, w którym składowano między innymi namioty stambułskie. Opisy zawarte zarówno w *Wizyi* wyszczególniającej pomieszczenia, jak i w inwentarzu ułożonym tematycznie tworzą ograniczony ogląd wystroju. Pominięto w nich bowiem dekorację architektoniczną, wygląd pieców lub kominków – elementy ściśle związane z budowaniem programu ideowego rezydencji. Zdjęcia z początku XX wieku, obrazujące wprawdzie pałac po nieuniknionych przekształceniach, zdają się przybliżać prawdziwy charakter pomieszczeń. Widoczne są na nich motywy heraldyczne wprowadzone w postaci reliefów na elewacjach i w tympanonie, zdobiące artykulację pilastrową wewnątrz, wprowadzone w postaci sztuka-terii na stropach bądź wieńczące kominki (ryc. 181).

Z dziedzińca możliwe było wejście do głównej sieni. Wynikające z analizy planu i układu sal położenie na osi pałacu potwierdza adnotacja, że w tym właśnie miejscu „warta stawa”²³⁹. Ściany zdobiły holenderskie kafelki w liczbie 45 tysięcy sztuk²⁴⁰. Płytki utrzymane w biało-niebieskiej kolorystyce zawierały między innymi przedstawienia biblijne. Nieliczne zachowane do czasów obecnych fragmenty okładziny (ryc. 182), która widoczna jest na zdjęciach z początku XX stulecia (ryc. 183)²⁴¹, stanowią obecnie część ekspozycji muzealnej. W pomieszczeniu znajdowało się 13 stołów, z których 3 pochodziły z siedziby Mniszchów w Jaworowie²⁴². Wnętrze zdobiły też 2 mosiężne

²³⁹ BCz, sygn. MNK 865, k. 33; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 121.

²⁴⁰ Oczko 2018, s. 174–176.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 174–175; Aftanazy 1994, s. 545–546, 562.

²⁴² NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 33.

Ryc. 181. Pałac w Wiśniowcu – kominki (Archiwum R. Aftanazego),
wg Aftanazy 1994

Ryc. 182. Flizy z pałacu w Wiśniowcu (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994;
Flizy z pałacu w Wiśniowcu, fot. A. Barczyk, 2016

lichtarze oraz motywy heraldyczne umieszczone na pilastrach²⁴³. W późniejszym okresie syn Jana Karola, Michał Jerzy Mniszech, w interesujący sposób nawiązał do genezy rezydencji, umieszczając w sieni tablicę upamiętniającą ród Wiśniowieckich, nad którą usytuowano orła na tle paludamentu zwieńczonego koroną²⁴⁴. Na ścianach rozwieszone były portrety Ludwika XIV, jego małżonki – Marii Teresy Austriaczki, Karola XII i hetmana kozackiego Iwana Mazepy²⁴⁵, który był ojcem chrzestnym Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich²⁴⁶. Widoczne były także mapy, kopersztychy i sprowadzony z zamku w Laszkach Murowanych obraz przedstawiający Kozaka z ludowym instrumentem muzycznym. Od wschodu do sieni przylegał hall z klatką schodową prowadzącą na pierwsze piętro (ryc. 184)²⁴⁷. W tej partii obiektu odnotowano dwa kopersztychy. Nad schodami, na wyższej kondygnacji (ryc. 185), znajdowały się portrety królewiczów Jakuba i Aleksandra Sobieskich oraz Michała Zbaraskiego Wiśniowieckiego i ojca małżonki Michała Serwacego Wiśniowieckiego – Jana Karola Dolskiego.

Od zachodu wielka sień graniczyła z pierwszym przedpokojem, obitym karmazynową burkatelą i wyposażonym w lichtarze, bilard, tuzin krzeseł pokrytych zieloną tkaniną oraz elementy pochodzące z zamku laszeckiego – pięć stołków i płóciennne zasłony²⁴⁸. W pomieszczeniu zawieszono cztery obrazy o tematyce religijnej, czyli pochodzącą z Laszek Matkę Boską z Dzieciątkiem, wizerunek św. Franciszka z Asyżu oraz parę oprawionych w złote ramy dzieł „malowania włoskiego na desce” – Narodzenie Pana Jezusa i Złożenie do Grobu. W supraporty wkomponowano pejzaże („lanszafty nad drzwiami”)²⁴⁹. Karmazynowy adamaszek w złożonych obramieniach pokrywał ściany drugiego przedpokoju, w którym ustawiono orzechowe biurko. Z Laszek Murowanych pochodziły dwa lichtarze oraz płóciennne

²⁴³ Rysunki w zbiorach Instytutu Sztuki PAN. *Confer*: Aftanazy 1994, s. 545, il. 681; Oczko 2018, s. 174, il. 146.

²⁴⁴ Aftanazy 1994, s. 543.

²⁴⁵ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 33.

²⁴⁶ Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 121, przyp. 183.

²⁴⁷ Klatka schodowa otwierała się na główną sień za sprawą dwóch przelotów, co potwierdzają rysunek pomiarowy z 1787–1798 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15697), a także zdjęcia z pierwszych dekad XX stulecia, na których widoczne są dwie arkady (w zbiorach Instytutu Sztuki PAN). Obecnie obie przestrzenie połączone są przez trzy prosto zamknięte przeloty, przedzielone filarami.

²⁴⁸ Zasłony przekazano następnie do pałacu w Warszawie. BCz, sygn. MNK 865, k. 1.

²⁴⁹ *Ibidem*, k. 1; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 79.

Ryc. 183. Pałac w Wiśniowcu – sień (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994

Ryc. 184. Pałac w Wiśniowcu – widok z sieni na klatkę schodową (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994; Pałac w Wiśniowcu – dawna sień i schody, fot. A. Barczyk, 2016

Ryc. 185. Pałac w Wiśniowcu – *piano nobile*, fot. A. Barczyk, 2016

zasłony. Wnętrze zdobiły także portrety Stanisława Mniszcha²⁵⁰ oraz reprezentantów rodu Wiśniowieckich: króla Michała Korybuta²⁵¹, Konstantego Krzysztofa – co istotne, skoligowanego z Mniszczami²⁵² – i Janusza²⁵³. Do rangi poprzednich właścicieli pałacu nawiązywał motyw widoczny na portierach, zawierający inicjały i książęcą mitrę²⁵⁴. Proces przewożenia mobiliów

²⁵⁰ Stanisław Bonifacy Mniszech (około 1580–1644), brat carycy Maryny (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 107–108).

²⁵¹ Michał Korybut Wiśniowiecki (1640–1673), król polski w latach 1669–1673 (Dworzaczek 1959; Anusik 2011, s. 622–623, 810; Barczyk 2017, s. 133; Wierzbicki 2020, *passim*).

²⁵² Konstanty Krzysztof Wiśniowiecki (1633–1686) – syn Janusza Wiśniowieckiego i Katarzyny Eugenii z Tyszkiewiczów, wojewoda braclawski i bełski (ZNiO 346, s. 108; Dworzaczek 1959; Anusik 2011, s. 647–650, 845; Barczyk 2017, s. 141). Syn Janusza (Anusik 2011, s. 647–650, 845). Jego pierwszą żoną była Urszula z Mniszchów (ZNiO, sygn. DE-8879, k. 108).

²⁵³ Wedle inwentarza miał to być krajczy koronny, lecz żaden przedstawiciel rodu o tym imieniu nie pełnił tej funkcji. Jak słusznie zauważył Andrzej Betlej, zapewne chodziło o Janusza Wiśniowieckiego (1599–1636) – koniuszego koronnego (Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 80, przyp. 22). Wybór przedstawionej postaci wydaje się tym bardziej logiczny, że był to ojciec prezentowanego na wizerunku w tej samej sali Konstantego Krzysztofa Wiśniowieckiego (1633–1686).

²⁵⁴ BCz, sygn. MNK 865, k. 2.

między poszczególnymi siedzibami Mniszchów jest widoczny w kolejnej z sal – określonej mianem pokoju bokuwego – mieszczącej się w dawnym alkierzu i pełniącej z pewnością funkcję sypialni. Z zamku laszeckiego pochodziły lustra w snycerskich ramach oraz płócienne zasłony, które z kolei po śmierci Jana Karola Mniszcha zdecydowano się przewieźć do Warszawy. Drewniane ramy ujmowały karmazynowe obicie, a doświetlenie zapewniały cztery lichtarze z mosiężnymi esami, przywiezione z rezydencji położonej w Warszawie przy ul. Miodowej. Z tego samego miejsca pochodził adamaszek pokrywający „tureckie” łóżko. Dalsze umeblowanie tworzyły między innymi stoliki do gry w karty, sprowadzona z Jaworowa kanapa, stolki z materacami w kratkę, wykonane z jaworowskiego drewna dębowego oraz skrzynia przywieziona z Laszek Murowanych, służąca do przechowywania bierwion. Na postumentach z marmuru ustawiono alabastrowy krzyż i flankujące go figury św. Józefa oraz Matki Boskiej. We wnętrzu znajdowało się także pięć rzeźb sakralnych, obrazujących postacie św. Michała, św. Sebastiana, św. Ignacego, św. Ksawerego i św. Jana Nepomucena. Na ścianie zawieszono były: przedstawienia Zdjęcia z Krzyża, pozyskane z Jaworowa trzy mapy z rozlokowaniem wojsk polskich, saskich i pruskich oraz jedna „dla generałów”, a także pejzaże. Jedna z prac należących do ostatniej z wymienionych kategorii została wykonana przez artystę o nazwisku „Thau”, z którym utożsamiony został Jean-Luc Toux de Salvatre²⁵⁵. Nad kominkiem umieszczono podobiznę Konstantego Krzysztofa Wiśniowieckiego.

W południowo-zachodniej części korpusu znajdowały się garderobka i gabinet, w którym wyszczególniono karmazynowe obicie z adamaszku, sprowadzone z Laszek lichtarze i zasłony. Nie mogło zabraknąć lustra i stolków – orzechowego z fornirem i zdobieniami w formie inicjałów oraz herbu Radziwiłłów²⁵⁶, jak i rozkładanego z czarnym aksamitem, przeznaczonego do pisania²⁵⁷. Szczególnie interesująco przedstawiają się eksponowane we wnętrzu dzieła sztuki, w tym gipsowe figurki, drewniane podobizny rzymskich cesarzy na czarnych postumentach, a także cztery kamienne rzeźby Murzynów, które do 1751 roku przechowywano w stołecznej rezydencji²⁵⁸.

²⁵⁵ Manikowska 2007, s. 233; Betlej 2016, s. 81, przyp. 31.

²⁵⁶ Herb Trąby.

²⁵⁷ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 3.

²⁵⁸ *Ibidem*.

Ryc. 186. Pałac w Wiśniowcu – „sala z galeriami” (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994

Inwentarz potwierdza też obecność dwóch figur muzykantów, wykonanych z kości przedstawień reformatorów Lutra i Kalwina oraz statuy Neptuna. W supraportach, nad oknami i kominkiem znajdowały się pejzaże. Z zamku laszeckiego pochodziły farfurowe figurki i naczynia²⁵⁹.

Powyższe pomieszczenia – przedpokoje, sypialnia, gabinet i niewielka garderoba – tworzyły pierwszy z zespołów apartamentów.

Najbardziej reprezentacyjną przestrzenią w pałacu w Wiśniowcu była sala usytuowana na osi obiektu, w trakcie południowym, i połączona z dwiema symetrycznymi galeriami (ryc. 186). Wprowadzanie tego rodzaju wnętrz, będących przykładem recepcji wzorców francuskich²⁶⁰, na terenie Rzeczypospolitej stało się ważnym aspektem kształtowania przestrzeni ceremonialnych w rezydencjach królów i książąt²⁶¹. Galerie wprowadzono między innymi w pałacu Kazimierzowskim w Warszawie (Giovanni Battista Gisleni,

²⁵⁹ *Ibidem*.

²⁶⁰ Do najbardziej oczywistych punktów odniesienia należą galerie w Fontainebleau (1528–1540), Pałacu Luksemburskim (1615) oraz Wersalu (Mossakowski 2002, *passim*).

²⁶¹ Bernatowicz T. 2011, s. 326–327.

1665–1667)²⁶² i w rezydencji wilanowskiej (Agostino Locci Młodszy, 1681)²⁶³. W Wiśniowcu powyższa część pałacu obejmowała 13 osi, czyli całą długość głównego korpusu. Ściany były pokryte drewnem dębowym tworzącym całościowy wystrój, obejmujący artykulację pilastrową, którą wzbogacono o zwierciadła oraz złożone, snycerskie ornamenty, które umieszczono na kapiтелях i w górnej partii trzonów. Nad arkadami łączącymi centralną salę z galeriami oraz nad półkoliście zamkniętymi oknami wprowadzono elementy heraldyczne. Oświetlenie zapewniały kryształowe oraz drewniane lichtarze. Inwentarz wskazuje też na obecność 24 stołków z obiciem z zielonej tkaniny, lustrzanego stolika, pary gierydionów z drewna orzechowego oraz 2 szaf kredensowych – jedna z nich służyła do prezentacji szkła. Oprócz 40 białych, 17 zielonych i 2 pochodzących z zamku laszeckiego biało-czerwonych butelek oraz 8 szlifowanych szklanek Mniszchowie posiadali różnorodne kielichy. Wśród nich znajdowały się sprowadzone z rodzowego gniazda w Laszkach Murowanych (taką genezę miał na przykład „Kielich wielki, na którym Bachus”), kryształowe „z cyframi”, jak i dekorowane herbem Korybut – znakiem Wiśniowieckich. W galeriach nie zabrakło akcentów sakralnych, czyli pary skórzanych, czerwonych modlitewników z Laszek Murowanych oraz ołtarza dedykowanego św. Janowi Nepomucenowi²⁶⁴.

We wschodniej partii głównego korpusu mieścił się reprezentacyjny apartament. W przestronnym przedpokoju, którego ściany były obłożone płótnem, znajdowały się lichtarze z Laszek Murowanych i meble pokryte błękitnym lakierem – para stolików i szafa z chińskim wzorem. Zastłony pochodziły z pałacu warszawskiego²⁶⁵. Nad kominkiem zawieszono lustro zdobione gipsową mitrą z paludamentem oraz portret małżonki Karola VI Habsburga, cesarzowej Elżbiety Krystyny. Do przedpokoju przylegała sypialnia, określona w inwentarzu mianem „pokoju bokowego”²⁶⁶. We wnętrzu można było dostrzec między innymi seledynowo-zielone, „saskie” obicie, blaszane lichtarze i stojący zegar, który ozdobiono chińskimi wzorami. Do

²⁶² Galeria została omówiona w artykule: Mossakowski 2002.

²⁶³ Bernatowicz T. 2011, s. 327.

²⁶⁴ W 1764 roku ołtarzyk został sprzedany „Jmci P. Kosseckiemu” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 1; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 78).

²⁶⁵ Elżbieta Krystyna (1691–1750) – córka księcia brunswickiego na Lüneburgu Ludwika Rudolfa i Krystyny Luizy. Cesarzowa Świętego Cesarstwa Rzymskiego, królowa Czech i Węgier.

²⁶⁶ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 28.

kultury Dalekiego Wschodu nawiązywały też motywy dekorujące zieloną szafę. Z zamku laszeckiego pochodziły zasłony, taborety, lustro i mozaikowy stolik. Z obrazów odnotowano portrety Zygmunta I Starego i kasztelana krakowskiego Janusza Antoniego Wiśniowieckiego²⁶⁷. Gabinet z grynszpanowym obiciem był położony w narożnym pawilonie. Do znajdujących się w nim mebli należały między innymi: biurko i stolik z drewna orzechowego, taborety obite zielonym sukniem, przywiezione z Laszek, czy chińskie gierydiony. Na kominku ustawiono 3 porcelanowe wazy. Bardziej okazałe prezentowało się wyposażenie alkowy znajdującej się w trakcie północnym, w dawnym alkierzu. Wnętrze pokrywało żółto-zielone, sprowadzone z Warszawy obicie²⁶⁸. Analogiczną genezę miały: 6 lustrzanych lichtarzy, dywan z motywem floralnym na żółtym tle, zasłony, narożna szafka, orzechowe biurko z aksamitnym wyłożeniem i stołowy, paryski zegar. We wnętrzu umieszczono także 2 szafy w „osóbki chińsko malowane”, biblioteczkę i stoliki – jeden mozaikowy z dekoracją snycerską oraz para do gry w karty. Dwa ostatnie utrzymane były w stylistyce chińskiej, powracającej w parawanach. Na kominku stało 19 naczyń farfurowych, a ściany zostały wzbogacone o supraporty, lustro, 14 przedstawień „cudów świata na zwierciadłach malowanych” oraz konkluzje prezentujące Zdjęcie z Krzyża i Zaślubiny św. Józefa. Program funkcjonalny apartamentu uzupełniono przez garderobę, schowanie i gabinet²⁶⁹, w którym eksponowano portrety Ludwika XV i Stanisława Mateusza Rzewuskiego²⁷⁰.

Analogicznie do wschodniej partii korpusu, w części zachodniej usytuowany był drugi apartament reprezentacyjny. Najważniejszą z sal składających się na ten zespół pomieszczeń była sypialnia („pokój alkowy”) wyłożona karmazynowym aksamitem ze złotymi taśmami oraz perską tkaniną ze wzorem kwiatowym²⁷¹. Dolną partię ścian pokrywała boazeria barwy perłowej. Tymczasowo we wnętrzu znajdowało się łóżko zdobione motywami chińskimi, złotymi galonami i inicjałami – przywiezione ze stolicy w 1754

²⁶⁷ Janusz Antoni Wiśniowiecki (1678–1741) – syn Konstantego Wiśniowieckiego i Anny z Chodorowskich. Kasztelan krakowski, marszałek nadworny litewski.

²⁶⁸ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 30.

²⁶⁹ Obicie, firanki kitajkowe i szafę sprowadzono z Warszawy (*ibidem*, k. 31).

²⁷⁰ Hetman wielki koronny.

²⁷¹ „Materyja perska i galony przywiezione z Warszawy” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 4).

roku i przed końcem tej samej dekady odesłane z powrotem²⁷². Z warszawskiej rezydencji podkomorzego pochodziły zasłony z zielonej kitajki, osiem lichtarzy, perska tkanina, którą wykorzystano do obicia drewnianych krzeseł, paryski zegar oraz przedmioty codziennego użytku²⁷³. W pomieszczeniu rozlokowano także między innymi kanapę, parę orzechowych, narożnych stolików, widoczne nad kominkiem *trumeau* oraz elementy przywiezione z Laszek Murowanych, czyli dwa stoliki z szufladami i okrągłe, oprawione w drewnianą ramę lustro²⁷⁴. W położonym w alkierzu gabinecie szagryn²⁷⁵ sprowadzony ze stolicy posłużył do wykonania obicia w różnobarwne kwiaty na karmazynowym tle. Nad drzwiami i dwoma oknami widoczne były landshafty. Na wyposażenie składały się lichtarze z prencmetal, orzechowe szafki, na których ustawiono gipsowe figurki, orzechowe szafki z lustrami, zasłony z muślinu oraz komplet tworzony przez sześć stołów i kanapę – meble pokryte adamaszkiem, który pochodził z pałacu w Opolu Lubelskim²⁷⁶. Po Tarłach przejęto również znajdujące się w sypialni obicia z karmazynowego adamaszku, dekorowane motywami floralnymi, a także zasłony okienne i kotary zawieszone na ramie łóżka ustawionego w niszy i pokrytego adamaszkiem „wiśniowieckim”. Pozostała część zasłon znajdujących się w trzech oknach, które doświetlały pomieszczenie, pochodziła z zamku w Laszkach Murowanych i z samego Wiśniowca. W sypialni stały między innymi mozaikowe stoliki, kanapa z karmazynowym obiciem oraz taborety obłożone adamaszkiem. Znaczna część wyposażenia pochodziła z pałacu warszawskiego – w tym dwa orzechowe, fornirowane biurka, które sprowadzono w 1753 roku, „sfera cyrkuli i obroty niebieskie prezentująca” i dwa zegary – paryski i angielski. Paryską genezę miała z kolei para globusów „matematycznych”, znajdujących się w oszklonej szafie.

²⁷² *Ibidem*.

²⁷³ Przeznaczone do obsługi kominka – szczypce, łopatka, mieszek, mosiężne podstawki.

²⁷⁴ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 5.

²⁷⁵ Szagryn – jedwabna tkanina z wypukłą fakturą.

²⁷⁶ Opole Lubelskie – miasto zamieszkiwane w dużej mierze przez rzemieślników (między innymi stolarzy i sukienników), należące od początku XVIII wieku do Tarłów, którzy w 1766 roku sprowadzili pijarów (*Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 7, s. 560).

Corps de logis: piano nobile

Na drugą kondygnację prowadziła wyżej opisana paradna klatka schodowa, usytuowana po wschodniej stronie wielkiej sieni (plansza XXI). Program ideowy otwierały nawiązania do Jana III Sobieskiego. Po wejściu na piętro widoczna była kolekcja portretowych przedstawień dwóch synów monarchy, królewiczów Aleksandra i Jakuba, z którym wspólnie wychowywał się Józef Wandalin Mniszech, oraz malowidło ze sceną wiedeńskiej bitwy Jana III Sobieskiego²⁷⁷. Nad schodami znajdowała się również para pejzaży z Laszek Murowanych oraz 16 map – w tym jednej pochodzącej z pałacu warszawskiego i ukazującej topografię Paryża. Bezpośrednio z tej partii pałacu możliwe było przejście do sali usytuowanej w centralnym, północnym ryzalicie i doświetlonej przez 3 okna. Informacje zawarte w inwentarzu wskazują na obecność kominka, który widoczny jest na rzutach z około 1787–1798 roku²⁷⁸. W dokumencie nie odnotowano mebli, przywołując jedynie zdobiące ściany oświetlenie w postaci szklanych świeczników²⁷⁹. Sala była przestrzenią reprezentacyjną, przeznaczoną do ekspozycji obrazów i 28 oszklonych grafik. Główny wątek ideowy wyznaczało malarstwo portretowe odwołujące się do genezy rezydencji. Na 19 płótnach zaprezentowano przedstawicieli książęcego rodu Wiśniowieckich. Pomieszczenie przykrywał strop z łacińskimi inskrypcjami i malowidłami ukazującymi dzieje Aleksandra Wielkiego, w postaci 17 obrazów²⁸⁰. Dalszą część głównego korpusu wypełniały pokoje reprezentacyjne, składające się na apartament. W programie funkcjonalno-ideowym pierwszego piętra dominująca była rola biblioteki.

Pierwszy przedpokój był obity białym, sprowadzonym z Warszawy płótnem z motywem koszów z różnobarwnymi kwiatami. Ściany zdobiły lichtarze, obraz²⁸¹ oraz 16 grafik o niesprecyzowanej tematyce. Mebli nie odnotowano. Wełnianą tkaninę *sayette* wykorzystano z kolei do wyłożenia drugiego przedpokoju. Nad futrynami widniały supraporty z pejzażami, a wśród wyposaże-

²⁷⁷ „Batalia Polaków z Turkami ad in[star] lanszaftu” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 33).

²⁷⁸ MNW, Rys.Pol., 15697.

²⁷⁹ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 34; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 122.

²⁸⁰ Aleksander Wielki (356–323 p.n.e) – wychowanek Arystotelesa. Dokonał podboju Teb, Babilonu, Suzy, Persepolis. W kulturze europejskiej zapisał się jako wzorzec potężnego wodza.

²⁸¹ „Z fajką Baltazar” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 35).

nia znajdowało się 5 stołków z Jaworowa oraz obiekty z zamku laszeckiego, takie jak narożna szafka z dekoracją mozaikową²⁸², parawan z chińskimi wzorami i portret przedstawiciela rodu Potockich²⁸³. Orientację polityczną właścicieli akcentował zawieszony nad drzwiami wizerunek Augusta III Sasa²⁸⁴. Z pomieszczeniem graniczył pokój (określony mianem „bokowego”) usytuowany prawdopodobnie w dawnym alkierzu północno-zachodnim²⁸⁵. We wnętrzu widoczne było pochodzące z Warszawy obicie w zielono-żółte pasy, lichterze i lustra z Laszek, stolik, taborety i sprowadzone z Jaworowa stołki. Szczególnie interesująco prezentowały się naczynia farfururowe – na kominku ustawiono 46 waz o błękitnej i zielonej kolorystyce²⁸⁶. Z porcelany wykonane były też filiżanki – saskie koloru białego; w kwiaty złote lub granatowe; z miseczkami z granatowymi kwiatami²⁸⁷ – oraz 2 imbryki, czara, butelka z przykryciem, miseczki do kawy, wanienki służące do mycia

²⁸² Jak zaznaczono, druga, taka sama, znajdowała w „gabiniecie bokowym” (*ibidem*).

²⁸³ Nie podano imienia ani pełnionej funkcji, co uniemożliwia identyfikację postaci. Być może jest to jeden z obrazów wymienionych w rejestrze portretów znajdujących się w pałacu wiśniowieckim w 1828 roku (AGAD, AZ, sygn. 2901). Wówczas wymieniono wizerunki następujących przedstawicieli rodu Potockich:

- poz. 81. „Józef Potocki, hetman wielki koronny, kasztelan krakowski” – Józef Potocki, mąż Ludwiki z Mniszchów (ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 109);
- poz. 86. „Stanisław Potocki, wojewoda ruski” – Stanisław Szczęsny Potocki (1752–1805) (Rostworowski 1984–1985, s. 183–202);
- poz. 171. „Ignacy Potocki, marszałek wielki Wiel[iego] [Ks]ięst[wa] Litewskiego” – Ignacy hr. Potocki (1750–1809) (Zielińska T. 1997, s. 284);
- poz. 182. „Mikołaj Potocki, starosta kaniowski” – Mikołaj Bazyli Potocki (około 1707–1782), syn Stefana Potockiego i Joanny z Sieniawskich (Dworzaczek 1959; Zielińska Z. 1984–1985, s. 113–115);
- poz. 187. Franciszek Potocki, wojewoda kijowski – Franciszek Salezy Potocki (1700–1772), wojewoda wołyński i kijowski (Czeppe 1982–1983, s. 814). Wizerunek został wykonany przez Louisa Marteau (Rosset 2003, s. 209);
- poz. 190. „Andrzej Potocki, hetman wiel[ki] koronny, wojewoda krakowski” – Andrzej Potocki (zm. 1691) (Dworzaczek 1959; Anusik 2011, s. 260, 832).

²⁸⁴ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 35.

²⁸⁵ Lokalizację potwierdza plan z MNW – do pokoju bokowego przylegały niewielka garderoba oraz gabinet alkierzowy (MNW, Rys.Pol., 15697).

²⁸⁶ Zagadnienia związane z kolekcjonerstwem i funkcją porcelany jako wyznacznika statusu społecznego prezentują artykuły: Bernatowicz T. 2012; Sito 2012.

²⁸⁷ Zapewne z porcelany wykonano też – mimo braku podanego w tekście inwentarza materiału – „Tamże [nad kominem] filiżanek z miseczkami dużych par trzy” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 36).

filiżanek, złożony koszyczek, białe „fasczki” z pokrywkami, kubki, „na których wyróżnione główki”, jak i miseczki do kawy, na których ponownie znajdował się motyw granatowych kwiatów. Część z wymienionych naczyń znajdowała się wcześniej w zamku laszeckim. Z rodowym gniazdem Mniszchów wiązała się również geneza czarnego zegara stołowego, dekorowanego herbem Kończy²⁸⁸.

Atlas pokrywał ściany sypialni (określonej mianem „pokoju trzeciego przed biblioteką”), w której okna przesłanianio płóciennymi zasłonami, przekazanymi następnie do pałacu w Warszawie²⁸⁹. Spośród ciekawszych elementów wyposażenia warto przywołać parę hebanowych szafek ze złożonymi nogami i cieniowanymi kamieniami, adamaszkowe łóżko oraz przywiezione z Laszek mozaikowe stoliki, z których jeden prezentował herb Mniszchów, a drugi Tarłów. Ściany zdobiły kopersztychy eksponowane w złożonych, oszklonych ramach i portrety, do których należały podobizny siostry Jana Karola Mniszcha, Elżbiety²⁹⁰, i jej małżonka, Karola Wielopolskiego²⁹¹. Wśród wyrobów porcelanowych wymieniono trzy błękitne wazy, flaszkę herbacianą, imbryk i wanienkę²⁹². W narożnym, zachodnim pawilonie umieszczono garderobę. Do sypialni przylegał również gabinet. Zastosowano w nim obicie analogiczne do występującego w pokoju bokuwym. Umeblowanie tworzyły narożne szafy, drewniany stolik czy wiszące nad kominkiem *trumeau*. Z dzieł sztuki i rzemiosła przywołano pejzażowe supraporty, naczynia stołowe²⁹³ oraz gipsowe figurki.

²⁸⁸ Zegar został „darowany Jm P. Czainiewskiemu (*ibidem*).

²⁸⁹ Wymieniono firany zawieszone u czterech okien. Na pomiarach sala usytuowana w tym miejscu obejmuje trzy osie – co było też zgodne z dyspozycją przestrzenną parteru. Trudno wykluczyć ewentualny błąd w opisie. Lokalizację pokoju potwierdza bowiem nie tylko sugerowana przez inwentarz kolejność analizowanych wnętrz, ale też brak sali, która by do tej liczby okien pasowała – zarówno na pomiarach (MNW, Rys.Pol., sygn. 15697), jak i na projektach przekształceń (FKCz, sygn. MNK XV Re 481).

²⁹⁰ Elżbieta z Mniszchów Wielopolska – córka Józefa Wandalina Mniszcha i Konstancji z Tarłów, siostra Jana Karola i Jerzego Augusta (ZNiO, mf, sygn. DE-8879, k. 109; Dworzaczek 1959).

²⁹¹ Karol Franciszek Wielopolski (1699–1773) – koniuszy wielki koronny, starosta krakowski. Syn Franciszka Wielopolskiego i Teresy Magdaleny z Tarłów (Wierzbicka 2017, *passim*).

²⁹² NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 37.

²⁹³ „Waz błękitnych i czerwonych z białym n[umer]o 8; Czarek takiegoż gatunku n[umer]o 4; Filiżanek par cztery i to dwie nadtluczone, miseczka bez filiżanki n[umer]o 4” (*ibidem*, k. 37).

Ryc. 187. Pałac w Wiśniowcu – pokój w ryzalicie ogrodowym (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994

Pomieszczenie poprzedzające bibliotekę pełniło zapewne funkcje reprezentacyjne, być może stanowiło wręcz salę balową. Położone było w ryzalicie południowym. We wnętrzu widoczne też były między innymi dwa narożne stoliki do gry w karty, dekorowane chińskim wzorem, a także para gipsowych figurek, porcelanowe wazy i portret generała Szymona Forgacha, który niegdyś zamieszkiwał w rezydencji wiśniowieckiej. Na planach osiemnastowiecznych i na zdjęciach z początków XX stulecia widoczne są dwa piece kaflowe, stojące w wewnętrznych, północnych, narożach sali (ryc. 187)²⁹⁴.

Przejście z powyższej sali prowadziło do biblioteki (ryc. 188), wyposażonej w szafy pozwalające na przechowywanie książek i dokumentów. W inwentarzu wymieniono parę pozostałych prostych mebli. Godny uwagi był zbiór 66 map ukazujących różne kraje. Ekspozowano również plany własnych rezydencji – pałacu łozowskiego, ogrodów w Wiśniowcu i Łozach – oraz miast związanych w miejscu usytuowania siedzib, czyli Warszawy i Wiśniowca. Dalsze rysunki obejmowały abrys młyna i przywiezioną z zamku w Łaszkach

²⁹⁴ Zdjęcia w zbiorach Instytutu Sztuki PAN.

Ryc. 188. Pałac w Wiśniowcu – biblioteka (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994;
Pałac w Wiśniowcu – dawna biblioteka, fot. A. Barczyk, 2016

„plantę włoską”²⁹⁵. Istotnym elementem autoprezentacji statusu rodu były genealogie, spośród których najważniejsza ukazywała *Domus Mnischovianae*. Dokument pochodził z rezydencji laszeckiej, podobnie jak genealogie

²⁹⁵ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 39.

Chodkiewiczów i Potockich. Jedynie przy dziele poświęconym Pacom nie zaznaczono proveniencji. Dalszych informacji o wyglądzie sali bibliotecznej dostarczają materiały ikonograficzne, wśród nich fotografie z 1912 roku²⁹⁶. O wymowie ideowej wystroju, dopełnionego w kolejnym pokoleniu, świadczy *Rejestr portretów w zamku wiśniowieckim znajdujących się dnia 10 stycznia 1828*²⁹⁷. Wśród wymienionych 355²⁹⁸ wizerunków wyszczególniono 22 obrazy wzbogacające bibliotekę. Na malowidłach zostali uwiecznieni między innymi: Voltaire²⁹⁹, Monteskiusz³⁰⁰, Chardin³⁰¹ i Nollet³⁰². Dobór postaci był wynikiem zainteresowań Michała Jerzego Mniszcha³⁰³.

W opisie pałacu z lat 1758–1764 pominięto księgozbiór, zaznaczając zamiar sporządzenia odrębnego wykazu woluminów³⁰⁴. Zasób precyzuje inwentarz sporządzony *post fata* Jana Karola Mniszcha³⁰⁵. W pałacu przechowywano też dokumenty z wcześniejszych stuleci, uwzględnione w wykazie sporządzonym w XIX wieku, zachowanym w Archiwum rodziny Bartoszewiczów³⁰⁶.

²⁹⁶ Aftanazy 1994, s. 555, il. 701–702.

²⁹⁷ AGAD, AZ, sygn. 2901. Dokument został wydany drukiem w pracy: Barczyk 2017, s. 131–150.

²⁹⁸ W numeracji występowały drobne błędy oraz celowe pominięcia (*ibidem*, s. 142, 146).

²⁹⁹ François Marie Arouet Voltaire (1694–1778) – filozof, literat, encyklopedysta, członek Akademii Francuskiej, jeden z najwybitniejszych myślicieli oświeceniowych.

³⁰⁰ Charles de Montesquieu (1689–1755) – pisarz i myśliciel francuski doby oświecenia, którego pisma Michał Jerzy Mniszech studiował w młodości. Lekturę zalecił Elie Bertrand, uznając powieść epistolarną *Listy perskie* za pracę o wyjątkowym znaczeniu (por. Bratuń 2002, s. 110).

³⁰¹ Jean-Baptiste Chardin (1699–1779) – paryski portrecista, twórca scen rodzajowych i martwych natur.

³⁰² Jean-Antoine Nollet (1700–1770) – fizyk prowadzący badania nad magnetyzmem i elektrycznością.

³⁰³ Wspomnieć wystarczy, że Michał Jerzy Mniszech osobiście znał Voltaire’a. Pierwsze spotkanie z filozofem nastąpiło podczas podróży edukacyjnej w 1763 roku (Bratuń 2002, s. 130–131). Rzeźbiarskie portrety myślicieli eksponowano też między innymi w apartamentach marszałka w Pałacu pod Błachą, gdzie w „pokoju do przyjęcia gości” znajdowały się „2 busta [*sic!*] marmurowe białe Sokrata i Platona” (Król, Król-Kaczorowska 1974, s. 45).

³⁰⁴ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 39.

³⁰⁵ ZNiO, sygn. DE-2571, s. 15–26. Zasób biblioteki w oparciu o powyższy inwentarz został omówiony w tekście: Barczyk 2016c, *passim*. O losach części księgozbioru pisano na przykład w artykule: Ciborska-Rymanowicz 1998, *passim*.

³⁰⁶ Zbiór obejmuje spis i streszczenia dokumentów (w tym listów) z lat 1560–1664, które znajdowały się w Wiśniowcu zapewne również w czasach Mniszchów (APŁ, AB, sygn. 88, *passim*).

Na tle zasobów najważniejszych bibliotek przedstawicieli elit władzy w XVIII wieku wykaz wiśniowiecki prezentuje się wyjątkowo skromnie³⁰⁷. Liczby woluminów nie można porównywać ze zbiorami Potockich czy Radziwiłłów³⁰⁸. Większość dzieł stanowiły teksty z poprzednich stuleci, gromadzone w znacznej części przez przodków podkomorzego wielkiego litewskiego. Nie umniejsza to jednak znaczenia listy zawartej w inwentarzu jako cennego źródła wiedzy nie tylko o materialnej sferze wyposażenia pałacu, ale też o środowisku, w którym funkcjonowali jego mieszkańcy. Posiadanie księgozbioru nie zawsze było równoznaczne ze znajomością dzieł³⁰⁹, lecz należy podkreślić, że Mniszchowie byli świadomi charakteru posiadanych publikacji. Archiwalia poświadczają między innymi przewożenie książek między rezydencjami – widoczne zwłaszcza w odniesieniu do dzieł o tematyce religijnej – oraz przemyślany wybór, zakup i sprowadzanie z zagranicy nowych woluminów. Na potrzeby teatrów dworskich pozyskiwano także sztuki polskie i przekłady komedii francuskich³¹⁰. Znaczenie ksiąg najpełniej uwidocznili się jednak w postawie syna Jana Karola Mniszcha, Michała Jerzego – twórcy koncepcji Musaeum Polonicum, autora pism polityczno-społecznych i dzieła poświęconego Kazimierzowi Wielkiemu, jak również zwolennika gromadzenia i zachowywania dla przyszłych pokoleń zbiorów archiwalnych³¹¹. Magnat przyczynił się także do znacznego zwiększenia księgozbioru znajdującego się w Wiśniowcu³¹².

³⁰⁷ Do najlepiej rozpoznanych należą między innymi księgozbiory Żałuskich, Potockich i Radziwiłłów. Spośród prac poświęconych zbiorom i działalności wydawniczej ostatniego z wymienionych rodów warto przywołać: Topolska 1983, z. 3, s. 170–171; Karkucińska 2000, s. 92–119; Stojek-Sawicka 2010, s. 445–451; oraz tom pokonferencyjny: *Badania księgozbiorów* 1955, *passim*. Dla badań nad dziejami sztuki szczególnie cenne są artykuły podejmujące problematykę obecności w osiemnastowiecznych bibliotekach magnackich książek poświęconych twórczości artystycznej. Do tekstów z tego zakresu należy: Sierakowska 1991, *passim*.

³⁰⁸ Radziszewski 1875, s. 51–53, 85, 87–89; Czapliński, Długosz 1976, s. 24–29; Chachaj 1995, s. 95–96; Bernatowicz T. 1998, s. 140–141; Stojek-Sawicka 2010, s. 445.

³⁰⁹ Do najbardziej znanych przykładów sprowadzania książek do roli dekoracji należał zasób biblioteki Anhaltów w Pszczynie, gdzie część woluminów – ze zbioru liczącego około 3850 tomów – jeszcze w 1817 roku miała nieporozcinane strony (Polak 2009, s. 24–25).

³¹⁰ Żółkoś 2011, s. 118–126.

³¹¹ Mniszech 1775, s.n.

³¹² Radziszewski 1875, s. 17; Tomkiewicz 1934, t. 3, s. 415.

W czasach Michała Serwacego Wiśniowieckiego – autora tekstów religijnych i pamiętników – w pałacu przechowywano blisko 1400 woluminów. Na skutek małżeństwa dziedziczki połowy dóbr po hetmanie, Katarzynie z Zamoyskich, rezydencja stała się własnością Jana Karola Mniszcha³¹³. W inwentarzu z około 1760 roku wyszczególniono 506 tytułów, z których część stanowiła wydawnictwa kilkutomowe. W chwili sporządzenia dokumentu część książek z powyższej kolekcji znajdowała się w pałacu w Dęblinie³¹⁴. 356 pozycji stanowiły wydawnictwa w języku łacińskim, które dopełniono 58 tytułami francuskimi i 92 polskimi³¹⁵. Odrębnym zagadnieniem pozostaje sposób funkcjonowania ksiąg w przestrzeni sali bibliotecznej. Wygląd wnętrza udokumentowano w inwentarzu z końca trzeciej dekady XIX wieku oraz na zdjęciach pochodzących z kolejnego stulecia – obrazujących efekty przemian dokonywanych przez kolejnych właścicieli, lecz tworzących wyobrażenia pierwotnego charakteru pomieszczenia. Na fotografii z 1912 roku uwagę zwraca duża liczba obrazów, zdobiących pokryte boazerią ściany i fronty szaf³¹⁶. Malowidła stanowiły istotną część wystroju już w czasach Mniszchów, różniąc się jednak tematyką. Na początku XX wieku salę dekorowały wyobrażenia między innymi Marcina Kazanowskiego, Krzysztofa Paca i Ludwika Czartoryskiej³¹⁷. W *Rejestrze portretów w zamku wiśniowieckim znajdujących się dnia 10 stycznia 1828* wyszczególniono z kolei 22 wizerunki znajdujące się „na bibliotece”, przedstawiające między innymi słynnych literatów i myślicieli³¹⁸. Nieprzypadkowy wybór postaci odzwierciedlał gust

³¹³ Anusik 2009, s. 238.

³¹⁴ ZNiO, sygn. DE-2571, s. 26.

³¹⁵ Język stanowi jedyne kryterium podziału, które zastosowano w inwentarzu. Analogiczną systematyzację wprowadzono między innymi w wykazie zasobów biblioteki z pałacu Jana Karola Mniszcha w Gołębiu z 1763 roku (AGAD, ZCz, sygn. 369, s. 29–43).

³¹⁶ *Confer: ibidem*, s. 555, il. 701–702; Barczyk 2016c, s. 18, il. 2.

³¹⁷ Aftanazy 1994, s. 571.

³¹⁸ W dokumencie – wśród podobizn obecnych w innych częściach pałacu – wymieniono portrety z biblioteki, oznaczone kolejnymi numerami: „334. M. Fr. Aronet de Voltaire, 335. La Marquise de Swigne, 336. Le Pere Nicolle, 337. Le Baron de Montesquien, 338. Le Marquise du Chatelet, 339. Le Comte de Buffon, 340. L' Abbe Nollet, 341. Madame Dacier, 342. La Princesse Anne Cornneue, 343. Le President de Thou, 344. Chardin, 345. Madame du Boccage, 346. Madame des Haulieres, 347. Racine, 348. La comtesse de la Tayette, 349. Hamilton, 350. Madame de graffigny, 351. Jan Kochanowski, 352. Naruszewicz Biskup Łucki, 353. Moliere, 354. La Fontaine, 355. Locke” (AGAD,

i poglądy właścicieli. Przynajmniej część podobizn mogła być wykonana w czasach Michała Jerzego Mniszcha. Wskazuje na to fakt, że magnat znał osobiście Voltaire’a³¹⁹, którego postać również była widoczna na jednym z płócien³²⁰. Zasób dzieł, które wymieniono w inwentarzu, stanowił efekt gromadzenia woluminów dziedziczonych po antenatach, przejmowanych wraz z siedzibami i wzbogacanych o nowe nabytki. Szczególnie ważnym źródłem wiedzy o kwestiach społeczno-ekonomicznych, dziejach rodu i rezydencji pozostawały dokumenty i listy – nieuwzględnione w wykazie, lecz będące nieodzownym dopełnieniem kolekcji³²¹.

Kolejnym pomieszczeniem położonym w głównym korpusie była „sala za biblioteką”, pełniąca funkcję galerii obrazów³²². Wśród nich znajdowały się sceny religijne, takie jak Ukrzyżowanie św. Piotra, przedstawienia św. Tomasza, Marii Magdaleny, św. Hieronima, sceny biblijne z Dawidem i Batszebą oraz Jezusem z Marią i Martą³²³. Ściany zdobiły liczne pejzaże, martwe natury, przedstawienia batalistyczne i płótna określone mianem holenderskich, obejmujące bitwy morskie oraz sceny rodzajowe. Nie zabrakło również przedstawienia śpiącej Wenus czy płonącej Troi i góry Etny. Znaczną część płócien eksponowano wcześniej w zamku laszeckim – spoza wyżej wymienionych sprowadzono z gniazda rodowego portret Mikołaja Kopernika³²⁴.

AZ, sygn. 2901, s. 993–995). Powyższy spis został przez Romana Aftanazego uznany za zaginiony (Aftanazy 1994, s. 586, przyp. 27).

³¹⁹ Bratui 2002, s. 130–131.

³²⁰ AGAD. AZ, sygn. 2901, s. 993.

³²¹ ZNiO, sygn. DE-1853, *passim*.

³²² Nierozstrzygnięte pozostaje pytanie dotyczące lokalizacji tego pomieszczenia. Być może w pałacu wprowadzono dodatkowy, wewnętrzny podział – za biblioteką, a przed ścianą szczytową (na co wskazuje brak okien na krótszych ścianach biblioteki, widoczny na fotografiach z pierwszych dekad XX wieku, ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN). W dokumencie wyraźnie zaznaczono, że sala była usytuowana między biblioteką a narożnym pokojem, znajdującym się w pawilonie.

³²³ W dokumencie scena została opisana jako „rozmowa Pana Jezusa z Magdaleną, Marta gospodarująca, rozmowa Jezusa z Magdaleną z Martą gospodarującą” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 40) – zapewne przez utożsamienie Marii z Marią Magdaleną, które jednak w świetle zarówno Biblii, jak i pism egzegetycznych nie znajduje potwierdzenia (choć do dziś jest zwyczajowo przyjmowane). Na obrazie była więc z pewnością widoczna wizyta w domu sióstr, podczas której Zbawiciel wypowiedział słynne słowa: „Marto, Marto, troszczysz się i niepokoisz o wiele, a potrzeba mało albo tylko jednego. Maria obrała najlepszą część, której nie będzie pozbawiona” (Łk 10,41–42).

³²⁴ „Portret Kopernika, matematyka, kanonika warmińskiego, niewielki, w ramach czarnych i sama osoba czarniawa podługowatej szyje [*sic!*]” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 40). Obraz jest jednak nieobecny w inwentarzu laszeckim z 1748 roku (ZNiO, sygn. DE-4955).

Malowidła wypełniały też przestrzeń „pokoju rogowego”, czyli gabinetu ulokowanego w narożnym pawilonie. Z Laszek Murowanych pochodził portret prymasa Teodora Potockiego³²⁵. Tożsamą genezę miały między innymi wizerunki Chrystusa, Marii Magdaleny, św. Zuzanny, *Charitas*, starotestamentowa scena z braćmi Józefa przed faraonem, przedstawienie samobójstwa Kleopatry i pejzaże. W pokoju można też było dostrzec malarskie wyobrażenia św. Wilgefortis, ścięcia św. Jana, cztery weduty z rzymskimi ruinami oraz trzy martwe natury z kwiatami, pucharami i rakami³²⁶.

Skrzydło wschodnie: przyziemie

Do największych pomieszczeń zlokalizowanych na parterze wschodniego skrzydła należał pokój zamknięty od północy ścianą szczytową. Stanowił on z pewnością sypialnię (plansza XIX). Trzymano w nim między innymi dwa tapczany, stół do gry w warcaby, stół do składania sukien, jak i stół „matematyczny na 3 nogach”. Ekspozowane w pomieszczeniu portrety, przedstawiające Józefa Wandalina Mniszcha oraz uwiecznionych na wspólnym, pochodzącym z Laszek Murowanych, płótnie Annę z Lubomirskich i Wacława Rzewuskich³²⁷, przed końcem lat 50. XVIII wieku przekazano do kościoła parafialnego w Wiśniowcu³²⁸. Sypialnia należała do kameralnego apartamentu, obejmującego też między innymi garderobę i niewielki gabinet.

Część sal mieszczących się w skrzydle wschodnim pozostawała nieukończona w chwili tworzenia inwentarza. Kilkakrotnie przygotowywano projekty przebudowy tej partii obiektu i finalizacji. Na okres między 1750 a 1780 rokiem datowane są schematyczne szkice ołówkiem dwóch fragmentów skrzydła bocznego, zapewne odnoszące się do części wschodniej (ryc. 189)³²⁹. Na podstawie analizy porównawczej z „wizją pałacu” czas ich powstania można zawęzić i przesunąć na okres między 1760 a 1780 rokiem.

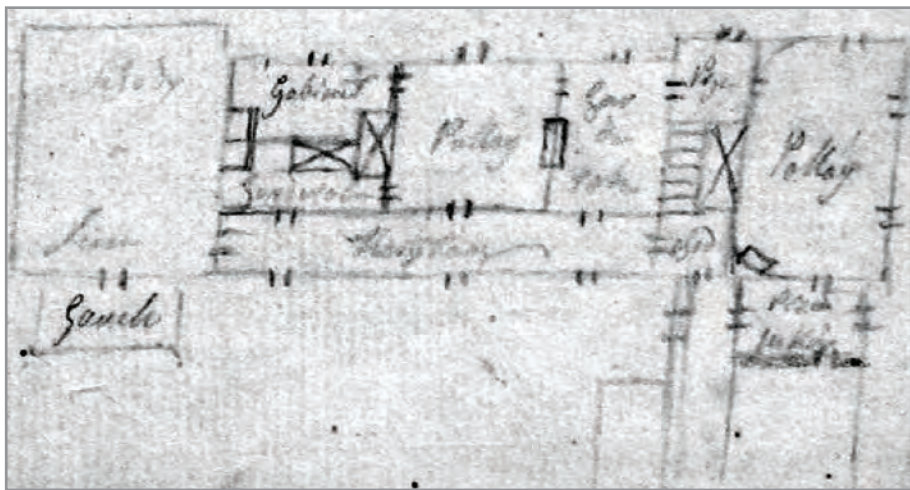
³²⁵ Teodor Andrzej Potocki (1664–1738) – biskup chełmiński i warmiński, a następnie prymas Polski. Sekretarz królewski. Syn Pawła Potockiego i Eleonory z Sołtyków.

³²⁶ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 41.

³²⁷ Wacław Rzewuski (1705/1706–1779) – kasztelan krakowski, hetman wielki koronny.

³²⁸ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 32.

³²⁹ MNW. Rys.Pol., sygn. 15717.

Ryc. 189. Fragmenty rzutu pałacu w Wiśniowcu, 1750–1780 (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017

Na pierwszym szkicu widoczny jest południowo-wschodni narożnik skrzydła, gdzie u zbiegu ścian szczytowych usytuowano „pokój” poprzedzony niewielkim „przedpokojem”. W trakcie biegnącym w kierunku północnym oznaczono apartament, na który składał się między innymi pokój z gabinetem i garderobą. Uwagę zwraca obecność bocznego korytarza oraz rozmieszczenie pieców. Rysunek doprowadzono do bocznej sieni ze schodami, łączącej się z dziedzińcem za pośrednictwem ganku. Druga, mniejsza, część skrzydła prezentować może dalszą część tego samego skrzydła, od środkowej sieni do sali w ryzalicie, który znajdował się w północnym krańcu traktu. W tym miejscu miały się znaleźć: przedpokój, dominujący wielkością pokój, garderoba i mały pokoik. Zaproponowana dyspozycja wnętrza powyższego apartamentu nie została zrealizowana – przewidywała bowiem odejście od systemu bocznego korytarza, który został udokumentowany na planie parteru z około 1787–1798 roku³³⁰. Bardziej precyzyjnie opracowano lawowane rysunki z zaznaczoną skalą, datowane na przełom XVIII i XIX wieku³³¹ – co pokazuje, że do tego czasu program funkcjonalny skrzydła wschodniego albo nie został ustalony, albo nadal nie spełniał oczekiwań właścicieli.

³³⁰ MNW, Rys.Pol., 15697.

³³¹ MNW, Rys.Pol., 15578.

Skrzydło wschodnie: piano nobile

Na piętrze we wschodnim skrzydle znajdowały się apartamenty „po lewej stronie”. Ciąg pomieszczeń poprzedzał pierwszy przedpokój z saskim obiciem w czerwono-żółte pasy i narożnymi, mozaikowymi stolikami z zamku laszeckiego. Karmazynowa tkanina z żółtymi krawędziami pokrywała z kolei ściany „pokoju pobocznego” i została wykorzystana w portierach. Wystrój wnętrza tworzyły dwa zwierciadła oprawione w orzechowe ramy oraz obiekty po raz kolejny sprowadzone z rodzowego gniazda: blaszane lichtarze, para narożnych czerwonych szafek, stolik obity zielonym sukniem, rozkładany, oraz drugi, przeznaczony do gry w karty. Dopelnieniem mobiliów w obrębie pomieszczenia były porcelanowe, ustawione na kominku, wazy oraz orzechowy zegar z metalowym cyferblatem, zabrany następnie do pałacu w stolicy³³².

W garderobie obitej białym płótnem z motywami floralnymi odnotowano pejzażowe supraporty, tapczan, szafy – sosnową oraz zielone z dekoracją w stylu chińskim – oraz dwa stoły, z którym jeden miał mozaikowy blat, wsparty na połączonych, drewnianych nogach³³³.

O użytkowej funkcji kolejnej sali, określonej mianem „gabinetu”, świadczył stosunkowo skromny zasób elementów wyposażenia. Obicie i supraporty były takie, jak w garderobie poprzedzającej, w środku postawiono parę narożnych szafek i dwa stoliki. Bardziej okazałe prezentował się „pokój drugi”. Jego charakter tworzyło karmazynowo-żółte obicie, saski piec, orzechowe biuro wysadzone kamieniami³³⁴, składany stolik wykonany z tego samego gatunku drewna, krzesła pokryte aksamitem³³⁵, stołowy zegar oraz trzy malarskie przedstawienia kobiet. Na płótnach widoczne były: druga żona Michała Serwacego Wiśniowieckiego – Magdalena z Czartoryskich³³⁶, wnuczka hetmana – Elżbieta z Ogińskich Wielhorska³³⁷, i Anna z Działyńskich Zamoyska³³⁸.

³³² *Ibidem*, k. 42–43.

³³³ Na drugim, okrągłym „gra [...] na nim wymalowana” (*ibidem*, k. 42–43).

³³⁴ Sprowadzone z Laszek Murowanych.

³³⁵ Komplet tworzyło pięć sztuk. Szóste krzesło było pokryte tkaniną z motywem kwiatowym (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 44).

³³⁶ Magdalena z Czartoryskich Wiśniowiecka (zm. 1728) – córka Józefa Czartoryskiego i Teresy z Denhoffów (Anusik 2009, s. 240).

³³⁷ Elżbieta z Ogińskich Wielhorska (zm. 1771) – córka Józefa Ogińskiego i Anny z Wiśniowieckich.

³³⁸ Anna z Działyńskich Zamoyska – małżonka Michała Zdzisława Zamoyskiego (Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 134, przyp. 210; Kicińska, Popiołek 2017, s. 28).

W inwentarzu z lat 1758–1764 wyszczególniono jeszcze trzy sale znajdujące się we wschodnim skrzydle rezydencji, składające się na kolejny apartament kameralny. Należała do nich pozbawiona obicia garderoba – ze ściennym lichtarzem o dwunastu esach, drewnianym łóżkiem, przeszkloną szafą i stolikiem do gry w karty – poprzedzająca „salę” pełniącą z pewnością funkcję sypialni, wyposażoną w dwa łóżka i przewieszoną z Warszawy kanapę z karmazynowo-złotym, tureckim pokryciem. We wnętrzu prezentowano dziesięć pejzaży oraz sześć szczególnie interesujących, wielkoformatowych przedstawień bram triumfalnych³³⁹. Ostatni pokój użytkowano jako miejsce przechowywania między innymi przedmiotów pochodzących ze Stambułu, sprowadzonych zapewne dzięki tureckiemu poselstwu Jana Karola Mniszcha z lat 1755–1756³⁴⁰. Do zbioru zaliczały się różnorodne namioty, „kotara do sypiania ś.p. J.W. Pana” oraz sajdak³⁴¹ należący do synów podkomorzego³⁴². Własnością młodych magnatów były też kopiersztychy i „celindry do optyki”. W pomieszczeniu można było także dostrzec przykładowo skrzynie zawierające race i buławy służące do tworzenia fajerwerków, pozbawione ram pejzaże, wykonane w drewnie plany ogrodów w Wiśniowcu oraz Łozach. Tymczasowo w pokoju znajdował się też zegar bramny, подарowany następnie klasztorowi w Wiśniowcu³⁴³.

Skrzydło zachodnie: przyziemie

Południowo-zachodnie naroże skrzydła bocznego zajmowała sypialnia („pokój sypialny”) z łóżkiem zamontowanym w alkuwie, składająca się na kolejny z apartamentów kameralnych. Przy niej nie mogło zabraknąć gabinetu, który obłożono tkaniną odziedziczoną po Tarłach i Wiśniowieckich, a w oknach widniały zasłony z holenderskiej tkaniny, użytkowane wcześniej w zamku laszeckim. W inwentarzu odnotowano meble z Warszawy – angielską, adamaszkową kanapę i dwie narożne szafki z chińskimi zdobieniami,

³³⁹ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 45.

³⁴⁰ O poselstwie Mniszcha: „Gazette de France” 1756, s. 13; Niesiecki 1839–1846, t. 6, s. 439; Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 463–464.

³⁴¹ Sajdak (sahajdal) – futerał na strzały w kołczanie i luk.

³⁴² Oznaczony jako własność „J.W. starostów” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 46).

³⁴³ Najważniejsze informacje o klasztorze podają: Rewski 1939, *passim*; Wanat 1979, s. 472–507; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 105, przyp. 126.

utrzymanymi w czarno-złotej kolorystyce – a także mozaikowy stolik, który wykonano w pobliskim Olesku³⁴⁴.

W trakcie położonym na osi północ – południe znajdowało się kilka dodatkowych pomieszczeń, przy których dominowała funkcja użytkowa. Należał do nich pokój dam („pokój panien wyższego fraucymeru”), o ścianach pokrytych barwną tkaniną. Nad kominkiem zawieszono portret jednego z przedstawicieli rodu Wiśniowieckich, przetransportowany z Laszek. Do bardziej interesujących elementów wyposażenia należał też wykonany w technice pasteli wizerunek Michała Wielhorskiego³⁴⁵ – małżonka Elżbiety z Ogińskich, czyli wnuczki Michała Serwacego Wiśniowieckiego³⁴⁶. W przyległej sionce stały dwa stoliki, w tym jeden do gry w karty, a ściany zdobiły dzieła z zamku laszeckiego – dwie genealogie Sapiehów i przedstawienie bitwy z wojskiem tureckim – oraz obraz św. Marii Egipcjanki i widok „architektury malowanej na papierze”. Poprzez portret Zofii Tyszkiewiczowej, córki Michała Wiśniowieckiego, ponownie wskazano na poprzednich właścicieli³⁴⁷. W „pokoju panińskim”, gdzie odnotowano żółte obicie z plisi, zielone zasłony, stoły i szafę z Laszek Murowanych, prezentowano dwa portrety Wiśniowieckich³⁴⁸ oraz parę wizerunków „dam”, których nazwisk ani funkcji nie sprecyzowano. W skrzydle zachodnim znajdowała się także kuchenka do gotowania kawy oraz apteczka, gdzie eksponowano portret bł. Mikołaja Łęczyckiego³⁴⁹. Najprawdopodobniej w ryzalicie wieńczącym ciąg pomieszczeń usytuowano skarbiec³⁵⁰. Przechowywano w nim liczne

³⁴⁴ Olesko – rodzinne miasto Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana Sobieskiego. Od lat 20. XVIII wieku stanowiło własność Rzewuskich (*Słownik geograficzny* 1880–1902, t. 7, s. 462–471).

³⁴⁵ Michał Wielhorski (1728–1794) – syn starosty braclawskiego Feliksa Ignacego i Ludwiny z Zamoyskich, córki Michała Zdzisława Zamoyskiego. Kuchmistrz wielki litewski (Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 57, przyp. 36).

³⁴⁶ Michał Serwacy Wiśniowiecki (1680–1744) – syn wojewody bełskiego księcia Konstantego Krzysztofa i Anny z Chodorowskich. Hetman wielki litewski, wojewoda wileński (Anusik 2011, s. 664–667, 679–680).

³⁴⁷ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 9.

³⁴⁸ Księcia Michała Serwacego i Anny z Chodorowskich Wiśniowieckiej (*ibidem*, k. 10; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 57, s. 90, przyp. 62).

³⁴⁹ „błogosł [sic!] Lancy cy jezuita”, czyli Mikołaj Łęczycki (1574–1653) – jezuicki mistyk, profesor na Akademii Wileńskiej (Niesiecki 1839–1846, t. 6, s. 226).

³⁵⁰ Na pomiarze z lat około 1787–1798 (MNW, Rys.Pol., sygn. 15697) w pomieszczeniu znajdującym się w tej partii obiektu widoczne są wewnętrzne podziały – być może wtórne albo pominęte w inwentarzu (co mogło nastąpić w sytuacji, gdy kilka sal pełniło wspólną funkcję). W skarbcu

elementy wyposażenia, obicia do mebli, dzieła sztuki, broń i przedmioty codziennego użytku. W chwili ukończenia inwentarza znaczna część przedmiotów znajdowała się już poza pałacem – zyskiwały nowych użytkowników³⁵¹ bądź były przekazywane do innych siedzib śp. Jana Karola Mniszcha. Jak zostało już wspomniane, przy wielu obiektach zapisano proveniencję. Szczegółowe przywoływanie pozycji z wykazu oraz ich identyfikacja wykraczają poza cel niniejszej analizy. Na podstawie dokumentu można jednak sformułować kilka godnych uwagi wniosków, widoczny staje się bowiem zakres zmiany miejsca przechowywania poszczególnych rzeczy wraz z kierunkami ich przemieszczania. Większość przedmiotów pozyskiwano z innych obiektów rezydencjonalnych znajdujących się w rękach podkomorzego wielkiego litewskiego – nie tylko z rodowego gniazda w Laszkach, ale też z oddalonej o blisko 500 kilometrów Warszawy. Jak zostało wcześniej zasygnalizowane, posługiwano się także elementami pochodzącymi z siedzib skoligowanych rodów, co dotyczyć mogło nie tylko samego Wiśniowca, ale również Opola Lubelskiego³⁵². Co ważne, urządzanie wnętrz nie było zdarzeniem epizodycznym, związanym z chwilą przejęcia majątku lub modyfikacji bryły, lecz procesem ciągłych przemian. Analogiczne zjawisko dotyczyło oczywiście wszystkich siedzib magnackich, nie tylko tych znajdujących się w rękach Mniszchów.

Przedmioty zostały wymienione w kolejności zgodnej z ich usytuowaniem, z podziałem na skrzynie, który w pewnym momencie zanika. Nie zastosowano klasyfikacji porządkującej, a obiekty należące do jednego rodzaju (na przykład obicia, obrazy) występują w różnych partiach tekstu. Odrębnie wyszczególniono „strzelby”. Skrzynie mieszczące przedmioty oznaczono kolejnymi literami alfabetu – wyjątek stanowiła jedna, przeznaczona wyłącznie

przechowywano wiele przedmiotów, w tym mebli – były to na przykład tapczany, krzesła, klawikord, różnego rodzaju obicia: z zamku laszeckiego, pałacu w Warszawie i zapewne z samego Wiśniowca. Niektóre z nich opatrzone bowiem epitetem „stare”. Na lokalne pochodzenie części obić, przy których nie oznaczono proveniencji, wskazuje widoczny na tkaninie motyw złotych herbów Radziwiłłów i Wiśniowieckich.

³⁵¹ Na przykład: „przedano”, „Darowano Jm P. Beynerowej”, „Darowano Jm P. Gawrońskiemu”, „Darowany Jmci P. Ziemeckiemu”, „wziął Jm P. Motowydło”, „Oddany do klasztoru”, ale też „są” lub „jest” czy w skrajnych przypadkach „Nic nie wart, porzucony” i „Nic nie wart, zabrany” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, *passim*).

³⁵² *Ibidem, passim*; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 15, 19.

na sprzęty liturgiczne³⁵³. Spośród listy zasobów skarbcza warto przywołać pojedyncze przykłady, zaświadczające o charakterze całości.

W skarbcu składowano pamiątki po poprzednich właścicielach obiektu. Rodowy symbol Wiśniowieckich widoczny był między innymi na aksamitnych kaletach³⁵⁴ ze srebrno-złotymi haftami, błękitnym dywanie, krzesłach, żelaznych pieczęciach, tkaninach³⁵⁵ czy na nakryciach głowy dla grenadierów. Na obiciach herb Korybut występował razem z Trąbami Radziwiłłów. Do obu familii nawiązywać mogły zdobienia w postaci mitry widoczne na paludamentach – występujące także w elementach wyposażenia (na przykład na ramie lustra). Tego rodzaju motywy oraz motywy heraldyczne pojawiały się też bezpośrednio w dekoracji architektonicznej stropów i kominków, znanej dzięki zachowanym materiałom ikonograficznym³⁵⁶.

W skrzyniach można było znaleźć szpadę należącą do króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego oraz laskę z herbem Jana III Sobieskiego, o gałce wysadzanej diamentami. Nieodzownym elementem zbiorów magnackich były instrumenty optyczne (perspektywy), przyrządy meteorologiczne (barometry), nawigacyjne (kompas) oraz curiosa, takie jak róg jednorożca czy „węże suche w trzaskach związane”. W skarbcu przechowywano też dzieła sztuki i ozdobne przedmioty codziennego użytku. W inwentarzu wspomniano o 36 płótnach ze scenami pejzażowymi, eksponowanymi wcześniej w zamku laszeckim. Wymieniono także między innymi wyroby z kości słoniowej (portret Karola XII oraz pudełko, na którym widniał „Pan Jezus delikatnie rżnięty”), holenderską scenę rodzajową³⁵⁷, figury z miedzi³⁵⁸ i alabastru³⁵⁹, materiały kartograficzne³⁶⁰ i plany rezydencji Jana

³⁵³ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 11–26.

³⁵⁴ Kaleta – woreczek noszony przy pasie.

³⁵⁵ Składowana była między innymi karmazynowa plisia, zdobiona herbami Wiśniowieckich – w inwentarzu odnotowano też jej sprzedaż (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 14).

³⁵⁶ Zdjęcia w zbiorach Instytutu Sztuki PAN. *Confer*: Niektóre fotografie zostały opublikowane w: Aftanazy 1994, s. 569, il. 725, s. 572, il. 733–734).

³⁵⁷ „Obraz Holender tiutun [*sic!*] kurzący w ramach także pozłocistych” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 18).

³⁵⁸ „Statua miedziana, Turczyn trzymający cytrynę, na postumencie”.

³⁵⁹ „Statua alabastrowa Kleopatra z węzami”.

³⁶⁰ „Map dwie z drążkami, jedna Polskę całą, druga Księstwo Litewskie reprezentująca, w puzderku drewnianym, czyli szufladce”, które „przedano” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 23).

Karola Mniszcha w Łopatynie, Dęblinie i Jaworowie, pochodzące z ostatniej z wymienionych siedzib³⁶¹.

Przy wielu przedmiotach zaznaczono proveniencję – w odniesieniu do pochodzących spoza Wiśniowca dominujące były obiekty z rodowego gniazda, wskazujące zarówno na stan wołyńskiego pałacu, jak i na charakter wcześniejszego wystroju pierwotnego miejsca ich pobytu. Z zamku laszckiego pochodziły obicia określane mianem saskich, obrazy, meble i drobniejsze części wystroju – w tym zegary stołowe³⁶² i kałamarz³⁶³.

Przedmioty artystyczne z zakresu sztuki sakralnej reprezentowały przykładowo: obraz na zwierniku ukazujący Niepokalane Poczęcie Najświętszej Marii Panny³⁶⁴, połączona figura Matki Boskiej „z promieniami”, przedstawienia św. Marii Magdaleny wykonane na blasze bądź papierze, srebrne figurki Chrystusa i Marii, drewniana rzeźba św. Jana Nepomucena czy „Trzech Ewangelistów na drzewie oliwkowym snycerskiej roboty w ramach srebrnych okrągłych”. Mniszchowie posiadali także szaty i paramenty liturgiczne. Należały do nich stuła i ornat, lichtarze, kielichy, humerały, puryfikaterze, ampułki z tacą, korporały. W inwentarzu odnotowano zarazem relikwiarze Pana Jezusa i św. Agnieszki, „2 srebrne języki św. Jana Nepomucena”, oprawiony w skórę rzymski mszał³⁶⁵ oraz krzyże – wśród nich wykonane ze srebra i z bursztynu. Ostatni z wymienionych materiałów został też wykorzystany do produkcji niewielkiego ołtarza św. Mikołaja³⁶⁶, stołka, dwóch figurek przedstawiających kolejno Matkę Boską z Dzieciątkiem³⁶⁷

³⁶¹ „Planta pałacu łopatynskiego”, „Planta ogrodu jaworowskiego”, „Planta pałacu dęblińskiego” (*ibidem*, k. 19).

³⁶² „Zegar stołowy sześciograniasty w puzderku z Laszek, niewielki 1. – Z Laszek. «Przedano Jmć P. Motowydło»”; „Zegar «małeńki» stołowy z białą tarczą jeden 1. – Z Laszek. «Przedano Jm P. Ziemieckiemu»”.

³⁶³ „Kałamarzyk na tacy drewnianej, to jest wazek małych trzy, dzwonek czwarty, srebrne sztuk srebrnych 5 n[umer]o 5. – Z Laszek. «Dzwonka wziął Jm P. Motowydło»”.

³⁶⁴ Motyw popularny w sztuce od okresu kontrreformacji, jakkolwiek podkreślić należy, że po obradach w Trydencie nastąpił najdłuższy okres bezsoborowy w dziejach Kościoła, przez co dogmat o Niepokalanym Poczęciu został ogłoszony dopiero w 1853 roku przez papieża Piusa IX.

³⁶⁵ „Mszał rzymski w skórze czerwonej, od którego klamerki poodrywane, który ma być karmelitański, ale z dawności w skarbcu leży. – «Oddany do klasztoru»” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 21).

³⁶⁶ *Ibidem*, k. 18; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, s. 100.

³⁶⁷ „Figurka bursztynowa Najświęt[szej] Panny trzymająca przed sobą P. Jezusa” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 18).

oraz Zbawiciela³⁶⁸, a także puszki zdobionej wyobrażeniami Maryi i świętych wykonanych z kości słoniowej³⁶⁹.

Skrzydło zachodnie: piano nobile

Ryc. 190. Wiśniowiec – pałac. Fragment rzutu skrzydła zachodniego (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017

W „wizji pałacu” pominięto skrzydło zachodnie, być może nieukończone bądź wówczas nieużytkowane. Dane dotyczące planowanego lub zrealizowanego w dwóch ostatnich dekadach XVIII stulecia zagospodarowania sal zawarte są w rzucie przechowywanym w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie (ryc. 190)³⁷⁰. Pierwsza ze zidentyfikowanych sal mieściła się jeszcze w obrębie głównego korpusu i miała pełnić funkcję „kabinetu

³⁶⁸ „Figurka także bursztynowa, Pan Jezus świat trzyma w ręku” (*ibidem*).

³⁶⁹ „Puszka bursztynowa, na wierzchu Najświętsza Panna, po bokach różni święci z kości słoniowej, w której gołąbek szklany biały” (*ibidem*).

³⁷⁰ MNW, Rys.Pol., sygn. 15697.

gotowalnianego”³⁷¹. Niewykluczone, że była tożsama ze scharakteryzowaną w spisie z lat 1758–1764 „garderobą J.W. Pana”³⁷². Pomieszczenie zostało opisane bezpośrednio po wielkiej sali, a przed przedpokojem, co wynikać mogło ze sposobu prowadzenia narracji przez autora dokumentu³⁷³. Usytuowanie w narożu korpusu i przynależność do dalszego, pominiętego w tekście apartamentu – zapewne w pierwotnym zamyśle przeznaczonego dla Jana Karola Mniszcha – pozostają logiczne. Garderobę umeblowano szafą na bieliznę i stołami, a ściany zdobiły trzy pejzaże, siedem sztychów oprawionych w drewniane ramy ze szkłem oraz dwa obrazy religijne, ukazujące Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz scenę Zdjęcia z Krzyża, która wcześniej wisiała w zamku laszeckim. Pozostałe pomieszczenia znajdowały się bezpośrednio w zewnętrznym ciągu skrzydła i połączone były korytarzem położonym od strony dziedzińca. Do garderoby przylegać miał pokój dzieci, połączony bezpośrednio z gabinetem poprzedzającym garderobę. W szczytowym ryzalicie widoczna jest na pomiarze jedna sala, w której zasugerowano ołówkiem wewnętrzny podział na przedpokój i dużą garderobę, z którą graniczył „pokój” o małej skali³⁷⁴.

d. Otoczenie pałacu – oficyny i pawilony

Inwentarz sporządzony w latach 1758–1764 potwierdza, że na mieszkania przeznaczano także oficyny (ryc. 191–192) – jedną z nich zajmował syn Jana Karola, Michał Jerzy Wandalin Mniszech³⁷⁵, który następnie odziedziczył wołyńską siedzibę. Pałac wiśniowiecki był planowany i wznoszony jako obiekt wpisany w szerszy kontekst przestrzenny. Ogród wraz z fortyfikacjami warunkującymi możliwości rozwoju programu reprezentacyjnego, zabudowę gospodarczą i pawilonami przeznaczonymi do rekreacji stanowiły integralną część kompleksu rezydencjonalnego (ryc. 193–194). Na tere-

³⁷¹ *Confer*: MNW, Rys.Pol., sygn. 1569.

³⁷² *Confer*: NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 34.

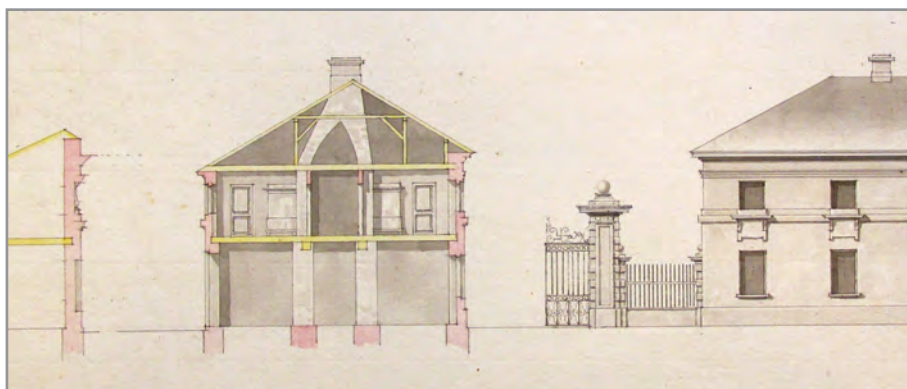
³⁷³ Fakt ten nie zadziwia, gdy porówna się go z innymi inwentarzami rezydencji magnackich tego okresu i sposobami opisywania kolejnych pomieszczeń.

³⁷⁴ *Confer*: MNW, Rys.Pol., sygn. 1569.

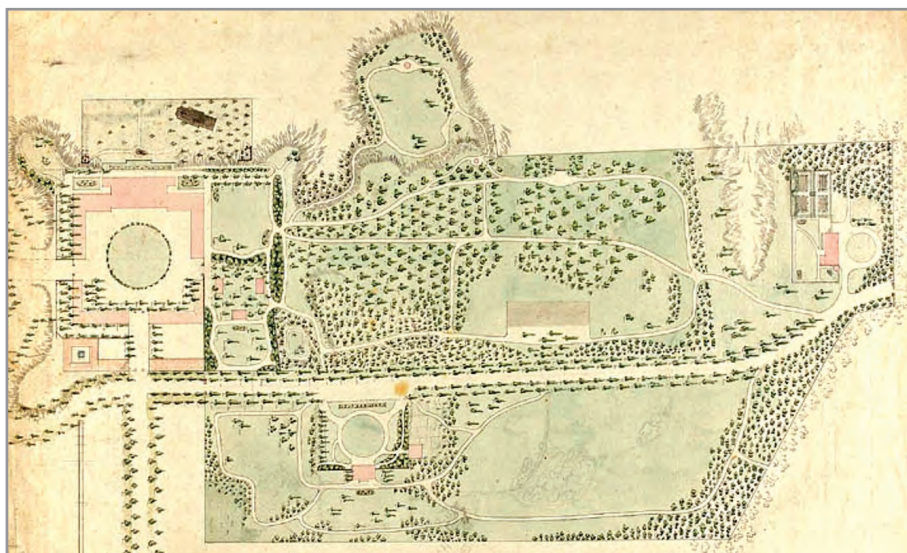
³⁷⁵ „Oficynach od ogrodu, gdzie J.W. Jmé Pan podkomorzyc stawał najmłodszy” (NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, k. 47).

Ryc. 191. K. Nowicki, Wiśniowiec – założenie pałacowe. Oficyny parterowe (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW

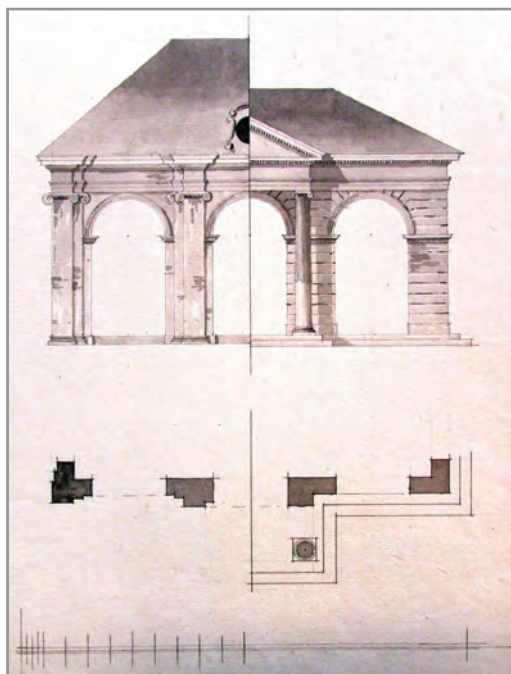
Ryc. 192. Wiśniowiec – oficyna pałacowa (Muzeum Narodowe w Warszawie)
fot. A. Barczyk, 2017

Ryc. 193. Wiśniowiec – plan założenia (Muzeum Narodowe w Warszawie)
fot. A. Barczyk, 2017

Ryc. 194. Pozostałości wiśniowieckiego założenia ogrodowego, fot. A. Barczyk, 2017

Ryc. 195. Pawilon ogrodowy (altana) w Wiśniowcu (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. A. Barczyk, 2017

Ryc. 196. Wiśniowiec – altana (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994

Ryc. 197. Wiśniowiec – pawilon ogrodowy (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. A. Barczyk, 2017

nie założenia znajdowały się oficyny mieszczące między innymi: cukiernię, kredens, kuchnię, dwie spiżarnie i piekarnię, a także kordegarda. Jak zostało wcześniej wspomniane, zgodnie z inwentarzem z 1748 roku w odrębnym budynku usytuowana była kaplica³⁷⁶.

Wygląd pawilonów ogrodowych w czasach saskich został odwzorowany na rysunkach pomiarowo-projektowych datowanych na okres około 1815 roku³⁷⁷. Rysunki wykonane tuszem pokazują elewacje istniejących budowli, przecięte wzdłuż pionowej osi i zestawione z alternatywą klasycystyczną. W efekcie udokumentowano między innymi wygląd pawilonu określanego mianem altany Mniszchówny (ryc. 195–196)³⁷⁸. Dłuższą, trójosiową fasadę tworzyły arkady oddzielone zdwojonymi, jońskimi pilastrami. Analogicznie ukształtowano krótszą, dwuosiową elewację. W efekcie bryła zyskała lekką, ażurową strukturę. W skromnym dachu wprowadzono od frontu pojedynczą lukarnę. Przedwojenna fotografia obiektu potwierdza wierność oddania proporcji i dekoracji architektonicznej³⁷⁹. Drugi z pawilonów był niewielkim domkiem z wejściem na osi (ryc. 197). Po bokach znajdowały się pojedyncze okna z uszakowym obramieniem, wspartym na profilowanej desce parapetowej³⁸⁰.

Wedle inwentarza z 1748 roku przy pałacu znajdował się regularny ogród włoski³⁸¹. Lawowane rysunki z drugiej dekady XIX wieku ukazują plan całego założenia pałacowo-ogrodowego³⁸² (ryc. 193) oraz sadu przy holenderni³⁸³ (ryc. 198). Obrazują już jednak stan po przekształceniach dokonanych w czasach Michała Jerzego Mniszcha³⁸⁴.

³⁷⁶ Szyjan 2011, s. 57.

³⁷⁷ Wśród nich: MNW, Rys.Pol., sygn. 15741, 15742. Rysunki omawia: Kibort 2009; Kibort 2010, *passim*.

³⁷⁸ MNW, Rys.Pol., sygn. 15742.

³⁷⁹ Zdjęcie w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, publikowane w pracy: Aftanazy 1994, s. 580, il. 759–760.

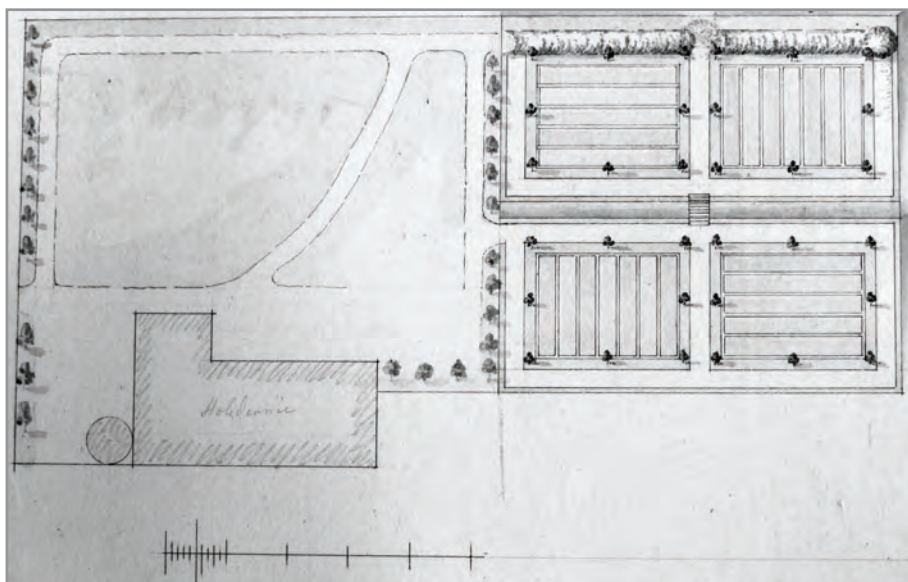
³⁸⁰ MNW, Rys.Pol., sygn. 15741.

³⁸¹ Szyjan 2011, s. 56.

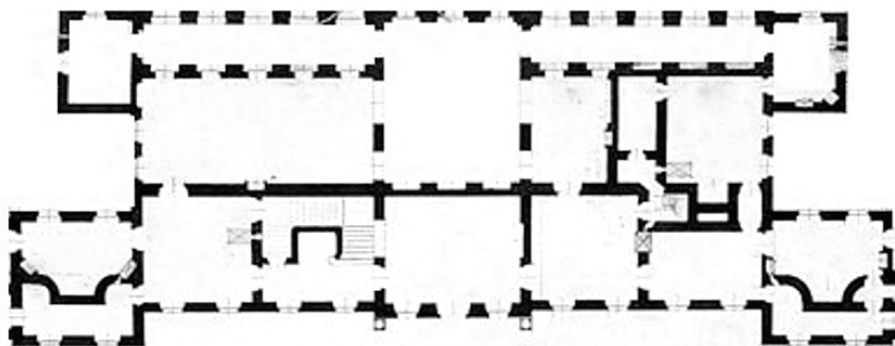
³⁸² MNW, Rys.Pol., sygn. 15687.

³⁸³ MNW, Rys.Pol., sygn. 15691.

³⁸⁴ O wprowadzeniu w Wiśniowcu klasycystycznej kompozycji krajobrazowej wspomniano w pracy: Brzezińska-Marjanowska 2014, s. 48–49.

198. Wiśniowiec – ogród przy Holenderni (Muzeum Narodowe w Warszawie),
fot. A. Barczyk, 2017

Plansza XIX. Wiśniowiec – rekonstrukcja rzutu pałacu z początku XVIII wieku.
Oprac. A. Barczyk, na podstawie późniejszych pomiarów (MNW, Rys.Pol., 15697)

Plansza XX. Pałac w Wiśniowcu. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku.
Oprac. A. Barczyk, na podstawie pomiarów z lat 1787–1798 (MNW, Rys.Pol., sygn. 15697),
szkiców z lat 1750–1780 (MNW, Rys.Pol., 15717) oraz inwentarzy z około 1760 roku

1. Wielka sień („Sień wielka, gdzie warta stawia”);
2. Sala („Sala z galeriami”);
3. Galerie;
4. Schody;
5. Pierwszy przedpokój;
6. Drugi przedpokój;
7. Sypialnia („Pokój alkowy”);
8. Gabinet;
9. Przechód („Pokoik przechodni”);
10. Garderoba;
11. Przedpokój;
12. Gabinet;
13. Pokój („Pokój bokowy”);
14. Sypialnia („Pokój bokowy”);
15. Sypialnia („Pokój alkowy”);
16. Korytarz;
17. Sionka (w skrzydle S: „Sień”; w skrzydle W: „Sionka ku skarbcu”);

18. Gabinet;
19. Sypialnia („Pokój sypialny”);
20. Garderoba („Garderoba nowa”);
21. Pokój („Pokój panien wyższego fraucymeru”);
22. Kuchenka („Kuchenka do kaffy gotowania”);
23. Pokój („Pokój panieński”);
24. Apteczka;
25. Skarbiec;
26. Przedpokój;
27. Sypialnia („Pokój”);
28. Garderoba;
29. Pokój;
30. Gabinet;
31. Garderoba;
32. Przedpokój („Przysionek”);
33. Pokój.

Plansza XXI. Pałac w Wiśniowcu. Piano nobile – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku. Oprac. A. Barczyk, na podstawie pomiarów z lat 1787–1798 (MNW, Rys.Pol., sygn. 15697) oraz inwentarzy z około 1760 roku

1. Schody;	16. Korytarz;
2. Sala („Sala wielka po prawej stronie”);	17. Przedpokój („Pierwszy przedpokój po lewej stronie”);
3. Pierwszy przedpokój;	18. Pokój „Pokój poboczny”;
4. Garderoba;	19. Garderoba;
5. Drugi przedpokój („Drugie przedpokój” / „Kabinet gotowalniany”);	20. Gabinet;
6. Pokój („Pokój boczny”);	21. Przedpokój („Pokój drugi”);
7. Garderoba;	22. Garderoba;
8. Sypialnia („Pokój trzeci przed biblioteką”);	23. Sypialnia („Sala”);
9. Gabinet;	24. Pokój („Pokój za salą ostatni”);
10. Sala balowa („Sala przed biblioteką”);	25. Gabinet („Kabinet”);
11. Biblioteka;	26. Garderoba;
12. Gabinet;	27. Przedpokój;
13. Sala („Sala za biblioteką”);	28. Garderoba;
14. Pokój („Pokój rogowy za salą” / „Pokój dzieci”);	29. Pokoik („Pokój”);
15. Taras;	30–33. Pokoje bez sprecyzowanej funkcji (zapewne nieukończone).

ROZDZIAŁ 3

JAN KAROL MNISZECH – SPADKOBIERCA RODOWEJ TRADYCJI FUNDACYJNEJ

Jan Karol Mniszech dotychczas był przez badaczy niedoceniany. Zdawał się pozostawać w cieniu brata – słynnego przywódcy kamaryli. W jego władaniu znajdowały się znaczące obszary i obiekty architektoniczne. Miał siedem starostw: halickie, jaworowskie, szczurowieckie, gołąbskie, sielickie, olechowieckie, kaluskie¹. Jego własność stanowiły między innymi rezydencje w Warszawie przy ul. Miodowej, w Wiśniowcu, Dęblinie, Laszkach Murowanych oraz dwory – drewniany w Gołębiu (ryc. 198–199) i murowany w Jaworowie. W programach ideowych siedzib widoczna jest kontynuacja nurtu z czasów ojca. Czytelne analogie można też dostrzec u przywódcy kamaryli. Unikatowy charakter nadały jednak odmienne wyzwania związane z geografią dóbr, a także zastaną formą architektoniczną – pałace były kształtowane poprzez modyfikacje już istniejących obiektów. W przypadku Wiśniowca widoczne jest świadome zachowywanie elementów pokazujących genezę miejsca i obecność poprzednich właścicieli, dopełnionych przez świadectwa splendoru Mniszchów. Warszawska siedziba architektonicznie i ideowo została uformowana *de novo* – nie można jednak zapominać, że bryłę i wewnętrzne podziały sal w dużej mierze warunkował wcześniejszy układ zabudowy posesji. Zakres podejmowanych prac jest dobrze udokumentowany. Zachowały się inwentarze sporządzone *post fata*

¹ ZNiO, sygn. DE-8879, k. 110.

Ryc. 199. F. von Mieg, *Mapa Galicji* – detal (Wiener Kriegsarchiv), fot. domena publiczna

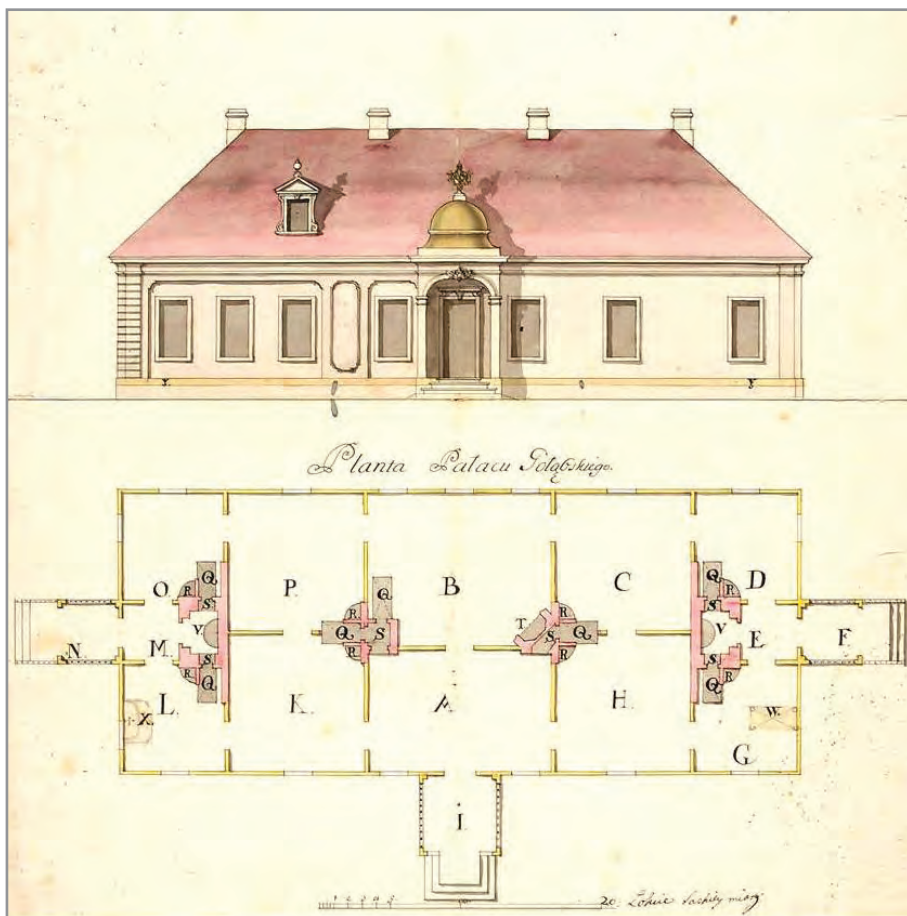
Jana Karola Mniszcha, zawierające opisy architektury, programu funkcjonalnego, wystroju czy mebli². Powyższe archiwalia pokazują też proces przewożenia mebli między poszczególnymi siedzibami. Niejednokrotnie odnotowywano również pochodzenie sprzętów. W *Wizji* warszawskiego pałacu uchwycono stan prac w chwili śmierci właściciela, zaznaczając, że część detali pozostawała nieukończona³. Podkomorzy wielki litewski czynnie uczestniczył w życiu dworu królewskiego, organizował także przyjęcia w swojej stołecznej rezydencji. Przykładowo 6 stycznia 1749 wydał wieczorny bal w Warszawie⁴. Był też obok Franciszka Bielińskiego jednym z organizatorów bali karnawałowych, odbywających się na początku lutego tego samego roku⁵. Jan Karol Mniszech powinien być więc dostrzeżony jako

² ZNiO, sygn. DE-2572; sygn. DE-2570; sygn. DE-2568; sygn. DE-4968.

³ ZNiO, sygn. DE-2566, *passim*.

⁴ Żórawska-Witkowska 2012, s. 458.

⁵ *Ibidem*, s. 464.

Ryc. 200. Pałac w Gołębju (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017

inicjator godnych uwagi inwestycji architektonicznych, poświadczających jego pozycję w środowisku magnackim. Dla analiz programów funkcjonalno-ideowych powyższych rezydencji szczególnie interesujące są informacje na temat motywów heraldycznych obecnych między innymi na obiciach, kominkach i meblach⁶, jak i kryteria doboru postaci eksponowanych na portretach. W inwentarzach niejednokrotnie zaznaczano proveniencję przedmiotów, dzięki czemu czytelny staje się mechanizm wymiany elementów wyposażenia między siedzibami, potwierdzający przenoszenie akcentu

⁶ Confer: ZNiO, s. 23, 25–27, 29.

na przykład z Laszek Murowanych na Wiśniowiec i Warszawę oraz obrazujący ogromną skalę zjawiska. Przedmioty sprowadzane do danego miejsca bywały też użytkowane tymczasowo, by następnie znaleźć się w kolejnej, oddalonej nawet o 480 kilometrów siedzibie⁷. Wzmianki o pracach wykonanych w pałacach za życia magnata pojawiają się również w pośmiertnych zestawieniach finansowych. W tego rodzaju notach można odnaleźć zapiski o wypłatach czynionych przez wdowę, Katarzynę z Zamoyskich, „Saxowi stolarzowi za różne roboty w pałacu dęblińskim [...]. Temuż reszty za robotę posadзки do pałacu warszawskiego [...], Janowi Modlińskiemu mularzowi za roboty w pałacu dęblińskim [...], czy Ślusarzowi za robotę tamże”⁸. Ekspensom towarzyszyły również listy intrat pozyskiwanych z majątków⁹. Interesującym dopełnieniem charakterystyki postaci podkomorzego wielkiego litewskiego jest wykaz ksiąg przechowywanych w bibliotece wiśniowieckiej, obejmujący woluminy dziedziczone po antenatach i poprzednich właścicielach pałacu, uzupełnione przez nowe zakupy¹⁰. Można jedynie żałować, że przedwczesna śmierć przerwała aktywność Jana Karola Mniszcha.

⁷ Odległość ta dzieli Wiśniowiec od Warszawy, a należy pamiętać, że przy konieczności doboru dogodnej drogi i powiązaniu z innymi celami podróży odległość mogła się wydłużyć.

⁸ ZNiO, sygn. DE-2567, s. 4.

⁹ *Confer: ibidem, passim.*

¹⁰ ZNiO, sygn. 2571, s. 15–26.

PODSUMOWANIE

W świetle przedstawionych analiz ukazane zostały nowe ustalenia badawcze, warunkowane przez znaczną ilość dotychczas nieznanych bądź nie w pełni wykorzystanych rękopiśmieniowych źródeł archiwalnych, starodruków, osiemnastowiecznych map i rysunków architektonicznych dotyczących poszczególnych rezydencji. Zebrane zostały też spostrzeżenia z opracowań i ekspertyz konserwatorskich, weryfikowanych podczas oglądu *in situ*. Niniejsza praca pozwoliła jednak nie tylko na zebranie faktografii i rekonstrukcję programów funkcjonalnych siedzib – powyższe wnioski stają się bowiem punktem wyjścia do pogłębionej refleksji nad pozycją i wyposażeniem kulturowym rodu Mniszchów, jak też wymową symboliczną siedzib.

Pierwszym przeanalizowanym aspektem były dzieje Mniszchów i źródła prestiżu tego rodu. W toku rozważań uwidocznił się szybki wzrost pozycji rodziny w ciągu zaledwie kilku pokoleń, zwieńczony sięgnięciem po łaskę marszałkowską. Bliskie kontakty z królem nie pozostawały bez wpływu na prestiż Józefa Mniszcha, u którego liczni magnaci zabiegali o przychyłność na przykład w zdobywaniu stanowisk¹. Ważną kwestią był fakt, że łaskę otrzymali przedstawiciele dwóch kolejnych generacji – syn Jerzy August nadworną, a wnuk Michał Jerzy ponownie wielką. Mniszchowie byli jednym z trzech wielkich rodów marszałkowskich², które dominowały w Rzeczypospolitej, posiadali więc rangę porównywalną z Bielińskimi i Lubomirskimi. Drugim wartym dostrzeżenia wątkiem były ich powiązania z Heinrichem

¹ Przykładowo: ZNiO, sygn. 2658; sygn. 2662, *passim*.

² Wiśniewski 2015, *passim*.

Ryc. 201. Kieliszek z herbem Jerzego Augusta Mniszcha
(Zamek Królewski w Warszawie), fot. domena publiczna

Brühlem – poślubiając córkę ministra, Marię Amalię, Jerzy August Mniszech popełnił szeroko komentowany mezalians³, co tym silniej pokazuje znaczenie polityczno-społeczne rodu posługującego się herbem Kończyc (ryc. 200). Wysoka pozycja oddziaływała wreszcie na podejmowane inicjatywy artystyczne, których analiza była głównym tematem niniejszej monografii.

Spojrzenie na magnatów przez pryzmat miejsc rezydowania pozwala na uwidocznienie zarówno głównych wątków ideowych, związanych z charakterem danej postaci, które były stale ekspozowane przez Mniszchów, jak i przemian dokonujących się na przestrzeni kolejnych dekad. Analiza pozwoliła ponadto na zestawienie i uzasadnienie odmiennych form budowl, warunkowanych przez ich genezę czy pełnione funkcje. Stopień ingerencji w strukturę architektoniczną rezydencji dziedziczonych po antenatach, nadanych przez monarchę, przejętych za pośrednictwem małżeństw był w znacznej

³ Czaplińska 1976a, s. 452.

mierze związany z czynnikami ideowymi. Jednocześnie przy podejmowaniu nowych inwestycji z pełną świadomością decydowano się na stosowanie prekursorskich rozwiązań, skomplikowanych pod względem konstrukcyjnym, wyróżniających się w panoramie miasta i mających wzbudzać uznanie współczesnych. Dominującym, stale obecnym wątkiem były także koligacje. Zależnie od czynników warunkowanych przez dzieje danego obiektu odwoływano się jednak do odrębnych powiązań rodzinnych, kreowano bądź modyfikowano formy architektoniczne i dopełniano wcześniejsze punkty odniesień. Na efekty przemian wpływ miała na przykład obecność fortyfikacji, które rozbierano (Dukla), zachowywano przy jednoczesnym rozwoju założenia pałacowo-ogrodowego (Wiśniowiec) lub świadomie eksponowano, czyniąc kryterium dawności jednym z głównych walorów siedziby (Laszki Murowane).

Dawność jako walor

O stosunku do przeszłości własnego rodu najwięcej mówią osiemnastowieczne losy założenia zamkowego w Laszkach Murowanych. Siedziba należała do jednego z najbardziej znaczących i najzamożniejszych magnatów czasów saskich, jakim był Józef Wandalin Mniszech – światły polityk, obdarzony dobrym gustem, potrafiący zachwycić się architekturą oglądanego w trakcie podróży obiektu⁴. Liczne pobyty w stolicy Saksonii owocowały znajomością najbardziej wówczas aktualnych tendencji artystycznych. W przypadku Laszek Murowanych widoczne jest dążenie do nadania miejscu jeszcze większego splendoru. Otoczenie przekształcano w bogatą kompozycję ogrodową, a inwentarz zamku z 1748 roku obrazuje liczne cenne zdobienia sal, elementy wyposażenia czy wreszcie imponującą kolekcję zgromadzonych we wnętrzach dzieł sztuki⁵. Bryła architektoniczna została jednak utrzymana w postaci niemal niezmienionej. Z jednej strony oczywistym może się wydawać brak chęci do prac rozbiórkowych wraz z ograniczeniami narzucanymi przez fortyfikację i sam pięcioskrzydłowy układ głównej siedziby. Z drugiej strony zaprezentowana w niniejszej pracy analiza sugeruje

⁴ ZNiO, sygn. 2693, k. 156.

⁵ ZNiO, sygn. DE-4955, *passim*.

jednak, że zastana forma obiektu spotkała się z uznaniem właściciela. Bez wątplenia wpływała na to świadomość dziejów antenatów i ich powiązań z Laszkami. Stale żywe było wspomnienie Maryny Mniszchówny, ograniczone jednak do momentu świetności, czyli zaślubin z Dymitrem i samej koronacji⁶. Fakt, iż w jednym z wcześniejszych pokoleń własnego rodu żyła kobieta, która stała się pierwszą koronowaną carycą Rosji⁷, skłaniał do akcentowania tego wydarzenia. Jednym z widocznych, niemal symbolicznych znaków było utrzymanie bryły kojarzącej się z dawną szacowną mieszkanką. Tym mocniej musiały oddziaływać na gości podejmowanych w zamku dwie najważniejsze sale, które już samą nazwą odzwierciedlały poziom aspiracji Mniszchów – Sala Królewska i Sala Familii⁸. Prezentacja portretów antenatów i żyjących przedstawicieli rodu, zestawionych ze scenami dotyczącymi Maryny i wreszcie z wizerunkami polskich władców nobilitowała samego marszałka. W odróżnieniu od innych siedzib o długiej genezie, na przykład Dukli, gdzie fortyfikacje rozebrano, przeszłość zamku laszeckiego stanowiła godną wyeksponowania wartość. Z tego względu w czasach Józefa Wandalina Mniszcha mocno już archaiczna forma architektoniczna stała się argumentem sankcjonującym pozycję rodu.

Do dawności odnoszono się też w nieco innym aspekcie, wykraczającym poza spuściznę własnych przodków. W rękach Mniszchów znajdowały się obiekty przejmowane w posagu bądź otrzymywane od króla. Geneza pozyskanego tą drogą obiektu również mogła stanowić źródło prestiżu. Wspomnieć wystarczy dwór w Jaworowie – ulubione miejsce pobytu króla Jana III⁹, Brzostowicę należącą wcześniej do Chodkiewiczów, czy wreszcie pałac w Wiśniowcu. Dwa pierwsze obiekty, mimo wizyt Mniszchów skromne w swej formie, mogą się wydawać drugorzędne, pełniły jednak ważną funkcję w świadomym tworzeniu obrazu własnego rodu. Przejęcie spuścizny królewskiej (Jaworów), czy też książęcej, jak miało to miejsce w Wiśniowcu, pozwalało na wykorzystanie danego obiektu w podnoszeniu prestiżu rodziny. W przypadku Wiśniowca ciekawym zabiegiem było

⁶ *Confer: ibidem*, s. 89–90; Gębarowicz 1981, *passim*; Bernatowicz A. 2013, s. 159, s. 419, przyp. 25.

⁷ Polak 2020, s. 122.

⁸ ZNiO, sygn. DE-4955, s. 88; Barczyk 2019b, *passim*.

⁹ Gębarowicz 1966, s. 249; Targosz 2011, s. 118.

podtrzymanie elementów wskazujących na poprzednich właścicieli, między innymi licznych dekoracji heraldycznych¹⁰, przy jednoczesnym rozszerzeniu programu ideowego. Zawieszanie we wnętrzach portretów Mniszchów, a przede wszystkim podkreślanie koligacji z książętami Wiśniowieckimi, zdawało się uświetniać pozycję omawianej rodziny.

„Niezwyczajna [...] moda i maniera” Nowatorstwo rozwiązań konstrukcyjnych i artystycznych

W obiektach kształtowanych od podstaw najpełniej uwidocznił się gust właścicieli. Sięgano do najbardziej aktualnych i nowatorskich rozwiązań, mających bezpośrednie analogie w architekturze terenów niemieckojęzycznych, jak i – w pierwotnej genezie – w rezydencjach francuskich. Najbardziej spektakularną realizacją było wzniesienie założenia rezydencjonalnego przy ul. Senatorskiej w Warszawie (ryc. 201). Obiekt będący bezpośrednią transpozycją form zaczerpniętych z drezdeńskiego Pałacu Holenderskiego, budowanego niemal w tym samym czasie¹¹, od początku fascynował współczesnych swych rozmachem i nowoczesnością. Zaangażowanie inżyniera służącego w armii Augusta II umożliwiło wprowadzenie skomplikowanych rozwiązań konstrukcyjnych, do których należała budowa mansardowego dachu – będącego zapewne pierwszym takim przekryciem w Warszawie. Do wykonania dachu sprowadzono cieśli niemieckich, co dodatkowo podniosło i tak niezwykle wysoki koszt „fabryki”¹². Marszałek wielki koronny nie żałował jednak pieniędzy na obiekt będący znakiem jego pozycji w przestrzeni miasta i świadectwem ambicji.

Godne podziwu inwestycje prowadził też Jerzy August Mniszech. Pałac w Gdańsku zapewniał prestiż, choć sam marszałek nadworny koronny odwiedził go tylko raz¹³. Sięgnięto do aktualnych wówczas rozwiązań architektury europejskiej, tworząc zarówno finezyjną, lekką w swych proporcjach bryłę z rokokowymi zdobieniami elewacji i wnętrz (supraporty autorstwa

¹⁰ NBUK, sygn. XXVIII, sprawa 390, *passim*; Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016, *passim*.

¹¹ Friedrichs, Hertzog, Karge 2019, *passim*.

¹² ZNiO, sygn. 2664/1, k. 37.

¹³ Maciakowska 2015a, s. 54.

Ryc. 202. Pałac Mniszchów przy ul. Senatorskiej w Warszawie na bordiurze planu: P. Ricaud de Tirregaille, *Plan de la ville de Varsovie* (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna

malarza nadwornego Augusta III, C.W.E. Dietricha, a także zawierające kopie dzieł Watteau), jak i poprzedzając dziedziniec parkanem z dekoracją rzeźbiarską o interesującym programie ideowym (postacie Ceres i Minerwy, putta uosabiające pory roku).

Podkarpacką siedzibę Jerzego Augusta Mniszcha przekształcono, tworząc rozległe założenie pałacowo-ogrodowe i nadając Dukli funkcję miasta rezydencjonalnego. Obiekty sakralne potwierdzały ambicje mecenasowskie magnata – kościół Bernardynów był przez niego wspierany¹⁴, z fary zaś uczyniono mauzoleum¹⁵ i pomnik chwały rodu. Zatrudniano architektów z kręgu saskiego, decydując się w przypadku dzieł sakralnych na sięgnięcie po twórców związanych z lwowskim rokokiem. Ważnym punktem odniesienia, pozwalającym na wpisanie inwestycji prowadzonych przez Jerzego Augusta Mniszcha, jest wreszcie wybitny poziom mecenatu jego teścia, ministra Henryka Brühla.

We wszystkich trzech przypadkach prace powierzono architektom zagranicznym – niemieckim w Warszawie (B.C. von Münnich) i Dukli

¹⁴ APBK, sygn. III-1, s. 31.

¹⁵ Siara 1998, *passim*; Żółkoś 2011, s. 166.

(A. Gärtner i zapewne architekci z jego środowiska), w Gdańsku zaś najprawdopodobniej Francuzowi (Ricaud de Tiregaille). Do budowy pałacu przy ul. Miodowej w Warszawie zaangażowano z kolei wybitnego architekta polskiego, jakim bez wątpienia był Jakub Fontana¹⁶. W przypadku tej rezydencji mamy do czynienia z typową siedzibą miejską, wprowadzoną w zabudowie przyulicznej, co wobec ograniczonych wymiarów posesji skłaniało do tym silniejszego rozwoju programu reprezentacyjnego za pośrednictwem samych form architektonicznych (elewacja, brama z dekoracją heraldyczną, monumentalna sień z paradną klatką schodową) i wystroju wnętrz.

Ekspozycja rangi Mniszców w XVIII stuleciu

Spojrzenie na horyzonty intelektualne i pozycję społeczną Józefa, Jana Karola i Jerzego Augusta Mniszców prowadzi do wniosków będących potwierdzeniem tezy, iż należeli do grona światłych magnatów, znawców kultury europejskiej, a zarazem polityków potrafiących świadomie kreować swój wizerunek. Przedstawiciele dwóch pokoleń żyjących w czasach saskich wykształcili dość spójny sposób postrzegania roli sztuki, a także zbieżny zakres odwołań, których celem było wyeksponowanie potęgi Mniszców. O randze rodu zadecydowało kilka czynników, które wyłaniają się ze spojrzenia przez pryzmat rezydencji, ich architektury, kompozycji przestrzennej otoczenia i wreszcie elementów wystroju.

Stale obecne były odwołania do chwały przodków, zwłaszcza do idei cesarskości, urzeczywistnionej w osobie Maryny Mniszcówny. Na pożądaną dawność rodziny wpływały też koligacje, zwłaszcza powiązania z książętami¹⁷. Nie mogło zabraknąć odniesień do władzy królewskiej, obecnych w różnych redakcjach, na przykład w dekoracji sal portretowych w Laszkach Murowanych¹⁸, w przejściu dworku po Sobieskim czy wreszcie w nawiązywaniu do ówczesnie panujących Wettynów, chociażby przez wybór form architektonicznych o saskiej genezie.

¹⁶ Bartczakowa 1970, s. 128–129.

¹⁷ PAU, sygn. 1128, s.n.

¹⁸ ZNiO, sygn. DE-4955, *passim*; Barczyk 2019b, *passim*.

Prestiż cechował też aktualną pozycję Mniszchów należących do grona rodów marszałkowskich. Na podkreślanie zasługiwały pełnione funkcje – zwłaszcza laska wielka koronna, czyniąca Józefa Wandalina Mniszcha drugą najważniejszą osobą w państwie po królu¹⁹. Opisana wcześniej korespondencja dotycząca wykonania insygnium władzy marszałka uzmysławia, jak wielką wagę przywiązywano do wizualnej oprawy sprawowanej władzy²⁰. Wreszcie funkcje ceremonialne nadawano przestrzeniom – dziedzińcom poprzedzającym pałace czy samym salom paradnym. Widoczna staje się więc nie tylko koncentracja na przeszłości, która byłaby reminiscencją minionych możliwości, ale też łączenie różnorodnych źródeł prestiżu. Szczególnie ważną rolę w ekspozycji splendoru i jednoczesnej autokreacji wizerunku rodu Mniszchów w epoce saskiej pełniły rezydencje.

¹⁹ Wiśniewski 2015, s. 152.

²⁰ ZNliO, sygn. 2707/1, *passim*.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH W WARSZAWIE (AGAD)

Archiwum Radziwiłłowskie, *Dęblińskiego pałacu inwentarz, 1807*, Dz. XXV, sygn. 4717.

Archiwum Radziwiłłowskie, *Korespondencja Jerzego Mniszcha do Radziwiłłów, 1749–1751*, Dz. V, sygn. 9855/II.

Archiwum Radziwiłłowskie, *Korespondencja Jerzego Mniszcha do Radziwiłłów, 1753–1755*, Dz. V, sygn. 9855/IV.

Archiwum Radziwiłłowskie, *Korespondencja Jerzego Mniszcha do Radziwiłłów, 1757*, Dz. V, sygn. 9855/VI.

Archiwum Radziwiłłowskie, *Korespondencja Jerzego Mniszcha do Radziwiłłów, 1757–1758*, Dz. V, sygn. 9855/VII.

Archiwum Radziwiłłowskie, *Korespondencja Jerzego Mniszcha do Radziwiłłów, 1764–1778*, Dz. V, sygn. 9855/XIV.

Archiwum Radziwiłłowskie, *Korespondencja Józefa Mniszcha do Radziwiłłów, 1701–1731*, Dz. V, sygn. 9856/I.

Archiwum Radziwiłłowskie, *Korespondencja Józefa Mniszcha do Radziwiłłów, 1731–1742*, Dz. V, sygn. 9856/II.

Archiwum Radziwiłłowskie, *Korespondencja Józefa Mniszcha do Radziwiłłów, 1746–1747*, Dz. V, sygn. 9856/III.

Archiwum Zamoyskich, *Rejestr portretów w zamku wiśniowieckim znajdujących się dnia 10 stycznia 1828*, sygn. 2901.

Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Administracja dóbr Mniszczów*, sygn. 387.

Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Jan Karol Mniszech podkomorzy lit.*, sygn. 369.

Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1704–1731)*, sygn. 326.

Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1707–1716)*, sygn. 327.

- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1717–1718)*, sygn. 328.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1719–1720)*, sygn. 329.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1721–1722)*, sygn. 330.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1723–1724)*, sygn. 331.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1725)*, sygn. 332.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1726)*, sygn. 333.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1727)*, sygn. 334.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1728)*, sygn. 335.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1729)*, sygn. 336.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1730)*, sygn. 337.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1731)*, sygn. 338.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1732)*, sygn. 339.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1733)*, sygn. 340.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1734)*, sygn. 341.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1735)*, sygn. 342.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1736)*, sygn. 343.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1737)*, sygn. 344.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1738)*, sygn. 345.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1739)*, sygn. 346.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1740)*, sygn. 347.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1741)*, sygn. 348.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1742)*, sygn. 349.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1743)*, sygn. 350.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1744)*, sygn. 351.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1745)*, sygn. 352.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (1746)*, sygn. 353.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (b.d.)*, sygn. 354.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (b.d.)*, sygn. 355.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Józef Mniszech. Korespondencja (b.d.)*, sygn. 356.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Konstancja z Tarłów Mniszechowa. Korespondencja (1717–1723)*, sygn. 357.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego, *Konstancja z Tarłów Mniszechowa. Korespondencja (1724–1727)*, sygn. 358.
- Zbiór Ignacego Przyjemskiego, *Sześć tomów Silve rerum z kopiami dokumentów od XVI do XVIII wieku*, sygn. 8.

ARCHIWUM NARODOWE W KRAKOWIE (ANK)

Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 586–589.

Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Akta pałacu w Warszawie przy ul. Miodowej 484 (ob. Miodowa 12 [sic!]). Kupno pałacu; kwity opłaconych podatków podymnego i lokciowego; remonty, sygn. 483.

Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Dział dóbr chodkiewiczowskich Brzostowica i Rudawa między Anną Mniszchową a jej siostrą Teresą Kasińską, sygn. 178.

Archiwum Potockich z Krzeszowic. Korespondencja Józefy Amelii z Mniszchów Stanisławowej Szczęsnej Potockiej. Listy do: Eliazowej z Wielopolskich Wodzickiej, 1769–1790, sygn. 3251.

Korespondencja Jerzego A. Mniszcha, 1759–1778, sygn. 3835.

Zbiór Edmunda Diehla. Warszawa, 31 czerwca 1754. Cesja majątności Kazun w województwie mazowieckim w ziemi warszawskiej położonej należącej do małżonków Mniszech na rzecz Ludwika z Mniszchów Potockiej kasztelanowej krakowskiej, 1754, sygn. 343.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W GDAŃSKU (APG)

Akta Miasta Gdańska. Księgi gruntowe (1357–1830), sygn. 300.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI (APŁ)

Archiwum rodziny Bartoszewiczów, Inwentarz archiwum w Wiśniowcu wraz ze streszczeniem dokumentów z lat 1560–1664 (w układzie chronologicznym), sygn. 88.

ARCHIWUM PROWINCJI KARMELITÓW BOSYCH W KRAKOWIE (APKBK)

Annales foundationis conventus nostri sub titulo S. Michaelis Arcangeli, 1733–1742, sygn. AKCW 1.

ARCHIWUM PROWINCJI OO. BERNARDYNÓW W KRAKOWIE (APBK)

Archivum Duklanense Claustrale ubi ex una parte erectio convening adinvenitur, et ex altera parte miracula Beati Joannis Duklanensis, sygn. III-1.

Archiwum Prowincji OO. Bernardynów. Korespondencja otrzymana, sygn. RGP-c-1.

Bernardyni dukielscy, sygn. III-35.

Kronika klasztoru i kościoła OO. Bernardynów w Dukli od r. 1937, sygn. III-3.

Liber memorabilium Conventi Duklanensis Fratrum Minorum, sygn. III-2.

Prowincja – klasztory. Inwentarz Kościoła i Klasztoru Dukielskiego OO. Bernardynów spisany podczas Wizyty Kanonicznej dnia 27 Lutego [1]856, sygn. RGP-f-3.

BIBLIOTEKA KSIĄŻĄT CZARTORYSKICH W KRAKOWIE (BCz)

Acta, documenta, scripta politica, sygn. 571.

Akta i materiały publiczne i prywatne z lat 1698–1731, sygn. 2575 IV.

Bieliny, sygn. 11598.

Korespondencja. A. Małachowska do E. Sieniawskiej, Sucha 18 VIII, sygn. 5884, nr 24021.

Listy do J[erzego] Mniszcha, marszałka nadwornego koronnego i korespondencja innych osób z lat 1758–1759, sygn. 3835 III.

Listy do J[erzego] Mniszcha, marszałka nadwornego koronnego. Korespondencja różnych osób z lat 1758–1759 oraz pisma treści politycznej, sygn. 3836 III.

Listy do J[erzego] Mniszcha, marszałka nadwornego koronnego w sprawach publicznych i prywatnych oraz różne pisma z roku 1772, sygn. 3868 III.

Listy do J[erzego] Mniszcha, marszałka nadwornego koronnego w sprawach publicznych i prywatnych oraz różne pisma z roku 1773, sygn. 3869 III.

Listy do J[erzego] Mniszcha, marszałka nadwornego koronnego z roku 1764, sygn. 3859 III.

Listy Urszuli Mniszczek z hrabiów Zamoyskich do księcia Adama Czartoryskiego wojewody, sygn. 5461 IV.

Michał Jerzy Mniszczek, [w:] Biogramy ośmiu osobistości z otoczenia Stanisława Augusta Poniatowskiego, 1780 r., sygn. 1748.

Relacja krótka aktu weselnego najjaśniejszego Fryderyka Augusta królewicza polskiego i księcia saskiego z najjaśniejszą Marią Józefą arcyksiężną rakuską w pałacu cesarskim Faworyt zwanym, d. 20 Aug. Anno 1719, sygn. 205 IV.

Rękopisy Muzeum Narodowego w Krakowie, Archiwum Młynowskie, Inwentarz pośmiertny hetmana wielkiego koronnego Michała Serwacego Wiśniowieckiego spisany 11 października 1745 roku wypis z ksiąg grodzkich krzemienieckich, sygn. MNK 865.

BIBLIOTEKA NARODOWA W WARSZAWIE (BN)

Inwentarz z r. 1748 (kopia) oraz inne materiały dotyczące zamku w Laszkach Murowanych, zebrane przez Aleksandra Czołowskiego, XVIII–XX w., rkps, sygn. 5473 IV.

BIBLIOTEKA POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI I POLSKIEJ AKADEMII NAUK W KRAKOWIE (PAU)

Compendium różnych skryptów, transakcyj, exemplarzów, listów kopiowanych y innych fragmentów z publicznych korespondencji J. W. JM. Pana Józefa Wandalina [...] z Wielkich Kończyc Mniszcha, marsz. w. k., osobiście ex anno 1737 ad 1738 zebrane, sygn. 308.

Diariusz spisany przez J. M. p. Stanisława Niemojewskiego podstolego kor., drogi i różnych przypadków pociesznych i żalosnych, prowadząc córkę J. M. p. J. Mniszcha [...] zacnie urodzoną pannę Marynę poślubioną małżonkę W. Książowi Moskiewskiemu Dymitrowi Iwanowiczowi [...] r. 1606, sygn. 1051.

- Extensio continuationis scriptorum, proietorum, epistolarum, transactionum et multifariorum publicorum [...] Josephi Vandalini S. R. J. Comitis Mniszech supremi regni maeschalici comparata A D. 1738, sygn. 307.*
- Formularze aktów wydanych z kancelarii marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandalina Mniszcha, rkps 1126.*
- Kopiarusz korespondencji, mów i not dyplomatycznych Jerzego Wandalina Mniszcha, sygn. 259.*
- Kopiarusz listów, dokumentów i diariuszy sejmowych z lat 1761–1763, sygn. 1134.*
- Korespondencja Józefa Mniszcha. Listy do różnych osób z lat 1740–1744, sygn. 1109.*
- Listy oryginalne do Jerzego Mniszcha kasztelana krakowskiego, marszałka nadwornego kor., do różnych przyjaciół przed rozpoczęciem i w ciągu konfederacji Radomskiej 1767, sygn. 1144.*
- Listy z końca XVIII wieku, sygn. 1662.*
- Memoriały i mowy Jerzego W. Mniszcha oraz dokumenty polityczne z lat 1759–1760, sygn. 311.*
- Modlitwa, którą Marya Amelia z hrabiów Brühlów Mniszchowa Generałowa Wielkopolska, codziennie w życiu swoim odprawiała, sygn. 4188/II.*
- Mowy i pisma grafa Mniszcha, kasztelana krakowskiego ręką jego pisane (1744–1749), sygn. 1113.*
- Papiery majątkowe i precesowe dot. spadku po Michale Serwacym Wiśniowieckim z lat 1748–1750, sygn. 4523.*
- Papiery odnoszące się do sporów granicznych Mniszców z Bętkowskimi 1776–1785, sygn. 3003.*
- Prerogativa Marssalcorum ex statutis, constitutionibus Regni et diplomatibus regni desumpta in usum illmi et exclmi dni Josephi Vandalini S. R. J. comitis de Magna Kończyce Mniszech, supremi Regni Mareschalci, sanocensis etc. Capitanei, congesta, sygn. 1125.*
- Skarbiec herbownymi kleynotami z Kolligowanych [sic!] Familij Prześwieznego Domu Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Jerzego Augusta Wandalina z Wielkich Kończyc hrabi na Ossowicy, sygn. 1128.*
- Wypisy i sentencje francuskie spisane przez Jerzego Mniszcha, sygn. 1123.*
- Zbiór komedii granych na Theatrum w Dukli w Pałacu JO IMCI Pana Jerzego Wandalina Hrabi z Wielkich Kończyc i Ossownicy Mniszcha, Kasztelana Krak., sygn. 250.*

BIBLIOTEKA ZAKŁADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH WE WROCŁAWIU (ZNiO)

- Archiwum Mniszców. Akta majątkowe i sądowe Mniszców z lat 1614–1729, sygn. 3971/III.*
- Archiwum Mniszców. Akta majątkowe Mniszców z lat 1705–1814, sygn. 6268/III.*

- Archiwum Mniszchów. Akta rodzinno-majątkowe Mniszchów, XVI–XVIII w.*, mf, sygn. DE-8879 (oryginał: rkps, Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka [LNNBU], sygn. 346).
- Archiwum Mniszchów. Dokumenty różne i kontrakty*, sygn. DE-1159.
- Archiwum Mniszchów. Gazetki pisane od 1699–1788*, sygn. 2621/II.
- Archiwum Mniszchów. Inwentarze i opisanie wsi różnych*, sygn. DE-1160.
- Archiwum Mniszchów. Inwentarze rzeczy pozostałych po różnych osobach*, sygn. DE-1161.
- Archiwum Mniszchów. Korespondencja Mniszchów z lat 1711–1814*, sygn. 5471.
- Archiwum Mniszchów. Listy Adama Mikołaja Sieniawskiego kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego z lat 1710–1725*, sygn. 2669/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Anny z Lubomirskich Rzewuskiej z lat 1732–1747*, sygn. 2666/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Branickich z lat 1719–1745*, sygn. 2636/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy dyplomatów i dowódców wojsk ros. z lat 1735–1749*, sygn. 2684/II.
- Archiwum Mniszchów. Listy Elżbiety Sieniawskiej kasztelanowej krakowskiej z lat 1716–1729*, sygn. 2668/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Felicjana Konstantego Szaniawskiego biskupa krakowskiego z lat 1713–1731*, sygn. 2670/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Jana Szembeka kanclerza wielkiego koronnego z lat 1708–1730*, sygn. 2671/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Jerzego Augusta Mniszcha kasztelana krakowskiego z lat 1750–1778*, sygn. 2647/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Józefa i Kazimierza Bukowskich z lat 1726–1739*, sygn. 2637/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Józefa Wandalina Mniszcha marszałka wielkiego koronnego z lat 1710–1740*, sygn. 2646/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Ludwika Potockiej wojewodziny kijowskiej z lat 1732–1781*, sygn. 2654/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Mniszchów z lat 1717–1795*, sygn. 2648/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Pociejów z lat 1712–1744*, sygn. 2652/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Podoskich z lat 1722–1767*, sygn. 2653/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Sebastiana Rybczyńskiego z lat 1717–1718*, sygn. 2664/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Radziwiłłów z lat 1713–1745*, sygn. 2662/II.
- Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1710–1792. Lit. E–F*, sygn. 2692/II.
- Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1712–1774. Lit. G*, sygn. 2693/II.
- Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1713–1775. Lit. A–Bia*, sygn. 2688/II.
- Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1713–1776. Lit. V–W*, sygn. 2707/I.

- Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1716–1787. Lit. P–Pot*, sygn. 2700/II.
- Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1716–1787. Lit. Pr–Puz*, sygn. 2701/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1716–1791. Lit. M*, sygn. 2697/II.
- Archiwum Mniszchów. Listy Rzewuskich z lat 1716–1750*, sygn. 2667/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Stefana Potockiego marszałka nadwornego koronnego z lat 1713–1730*, sygn. 2655/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Stefana Potockiego wojewody bełskiego i Józefa Potockiego starosty szczyrzyckiego z lat 1718–1745*, sygn. 2658/I.
- Archiwum Mniszchów. Listy Teodora Potockiego arcybiskupa gnieźnieńskiego z lat 1715–1738*, sygn. 2656/II.
- Archiwum Mniszchów. Miscellanea z lat 1622–1689 zawierające odpisy mów, okolicznościowych i sejmowych Jakuba Sobieskiego, listów, diariusza sejmu konwokacyjnego 1648 r. i innych materiałów*, sygn. DE-20971.
- Archiwum Mniszchów. Papiery gospodarcze i majątkowe Ossolińskich i Mniszchów. Kwity, rachunki, umowy, rejestry dochodów, supliki poddanych, wykazy ruchomości i in.*, sygn. 2634/III.
- Archiwum Wodzickich. Korespondencja Ludwiki z Mniszchów Józefowej Potockiej*, sygn. 11628/II.
- Biblioteka Baworowskich. Manifest [...] Wandalina Mniszcha [...] xiążętom Sanguszkom braci zaniesiony, 1780*, sygn. DE-16399 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 1654).
- Elements [!] de mathématique dictés par Mr. de Toux*, sygn. 5642/I.
- Idée générale des mathématiques servant à l'introduction à la philosophie moderne par Mr. de Toux [...] 1755*, sygn. 5643/I.
- Inwentarze i sumariusze dokumentów do substancji Jana Mniszcha podkomorzego litewskiego 1761, dokumentów Księstwa Wiśniowieckiego 1780 i in.*, sygn. DE-1853 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 5771/III).
- Józef Jan Mniszech: „Observations sur les villes en Flandre et en France, faites en 1766”*, sygn. 5635/II.
- Józef Jan Mniszech: „Observations sur Rome et l'Italie [...] 1767”*, sygn. 5640/II.
- Korespondencja Mniszchów. Listy od różnych osób z lat 1711–1814*, sygn. 5471/I.
- Listy i akta Dymitra Samozwańca i Mniszchów. Faksymile*, sygn. DE-4911 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 2431).
- Observations sur les villes*, sygn. DE-1827 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 5639/II).
- Papiery rodziny Wielopolskich. Papiery majątkowe i procesowe Wielopolskich oraz rodzin z nimi spokrewnionych*, sygn. 14621/III.
- Rękopisy Biblioteki Poturzyckiej Dzieduszyckich. Odpisy materiałów dotyczących historii Polski z lat 1679–1759*, sygn. DE-12436.
- Traité des principes de géometrie utiles pour parvenir tant à l'architecture civile que militaire*, sygn. 5644/I.

- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Akt separacji i majątku Józefa Mniszcha i Marianny z Ossolińskich z 1769 r.*, sygn. DE-3309.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Expensa hr. z Ossolińskich Mniszchowej – 1775/78*, sygn. DE-2914 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 706).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Inwentarz dóbr Przędzelskich hr. Józefa Mniszcha*, sygn. DE-5042 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 750).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Inwentarz zamku laszeckiego*, sygn. DE-4955 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 80).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Inwentarze z opisami zamków na Rusi Czerwonej, XVII–XIX w.*, sygn. DE-2728 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 468).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Joseph Mniszech, Architectura Militaire et Civile en 1760*, sygn. DE-2585 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 150).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Kopiarusz listów Józefa Jana Mniszcha z lat 1771–1780*, sygn. DE-2589 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 158).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Liber inscriptionum. przywilejów i zapisów na majątki dziedziczne Mniszchów*, sygn. DE-2626 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 295).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Materiały rodzinno-majątkowe Mniszchów, XVI–XX w.*, sygn. DE-8879 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 346).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Opisanie pałacu i zabudowań dworskich w Bielinach, 1797*, sygn. DE-5967 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 1694).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Opisanie pałacu i zabudowań dworskich w Bielinach, XIX w.*, sygn. DE-5273 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 834).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr garderoby, różnych rzeczy i sprzętów Ś.P.J.W. Pana Mniszcha podkomorzego W.W.X.Litt. z Warszawy do Dębina sprowadzonych*, sygn. DE-2568 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 117).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr mobiliów i inszych rzeczy Ś.P. JW Mniszcha podkomorzego WW X Litt w pałacu warszawskim znajdujących się do przewiezienia trudnych*, sygn. DE-2570 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 119).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr mobilium i innych rzeczy Ś.P.J.W. Mniszcha podkomorzego WW [sic!] Lit. w pałacu jaworowskim znajdujących się*, sygn. DE-2572 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 121).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr mobilium J. W. Mniszcha podkomorzego litewskiego w pałacu wiśniowieckim*, sygn. DE-2571 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 120).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr mobilium w Gołębiu, Łopatynie i Dęblinie XVIII w.*, sygn. DE-4968 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 122).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr pieniędzy i sreber J.W. Mniszcha podkomorzego litewskiego*, sygn. DE-2567 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 116).
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr rzeczy i sukien po śmierci J. W. Mniszcha podkomorzego litewskiego*, sygn. DE-2569 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 118).

Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr rzeczy Ś.P.JW. Mniszcha podkomorzego W.W.X.Litt. z Gołębia do Dęblina sprowadzonych, sygn. DE-4968 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 122, t. III).

Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Wizya palacu warszawskiego Jana W. Mniszcha podkomorzego litewskiego, sygn. DE-2566 (oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 115).

CENTRALNE PAŃSTWOWE ARCHIWUM HISTORYCZNE W KIJOWIE (CPAH)

Мнишкы, fond. 250.

LANDESARCHIV SACHSEN-ANHALT IN DESSAU (LASA)

Korrespondenz des Fürsten Eugenius von Anhalt-Dessau mit dem Grafen Mniszech in Warschau, 1757, sygn. Z 44, A 9b Va Nr. 27.

Korrespondenz Fürst August Ludwigs mit dem Grafen von Münnich zu Sankt Petersburg, 1749–1751, sygn. Z 70, A 10 Nr. 22.

Schreiben des russischen Oberhofmeisters Burkhard Christoph Graf von Münnich (1683–1767) an die Fürstin Johanne Elisabeth von Anhalt-Zerbst (1712–1760) und Briefe der Großfürstin Katharina von Russland (1729–1796) an ihren Vater Christian August von Anhalt-Zerbst, sygn. Z 88, F 106 Nr. 24.

NARODOWA BIBLIOTEKA UKRAINY IM. WOŁODYMYRA I. WERNADSKIEGO W KIJOWIE (NBK)

Oddział Rękopisów, *Inwentarz palacu w Wiśniowcu z lat 1758–1764*, sygn. XXVIII, sprawa 390.

ROSYJSKIE PAŃSTWOWE ARCHIWUM AKT DAWNYCH W MOSKWIE (RGADA)

Дела о самозванцах и письма Ажедмитрия I – (коллекция) из фондов Посольского приказа и Коллегии иностранных дел, fond 149.

Разряд XI. Переписка разных лиц XVII–XIX вв. (коллекция) Государственного архива Российской империи. Личные документы и переписка: Ф. Лефорта, В. Монса, А.Д. Меньшикова, П.П. Шафирова, Б.П. Шереметева, Г.И. Головкина, А.И. Остермана, Б. Миниха, Э. Бирона, П. Ягужинского, А.П. Волынского, кн. [...], fond 11.

SÄCHSISCHE HAUPTSTAATSARCHIV DRESDEN (SHD)

Geheimes Kabinett, Derer Cabinets-Ministres, Grafen von Wackerbarth-Salmour und Generals von Baudissin Negotiationes in Warschau [1773], loc. 3556, vol. II.

Geheimes Kabinett, Des Hofraths von Goltz aus Warschau erstattete Relationen, loc. 3558, vol. XI–XII.

Geheimes Kabinett, Des Kammerherrn von Unruh aus Danzig erstattete Relationen, loc. 3653, vol. VII–X.

WIENER KRIEGSARCHIV (WK)

Originalaufnahme des Königreiches Galizien und Lodomerien, sygn. B IXa 390.

Źródła drukowane

- Bullet 1755 – Bullet Pierre, *L'Architecture Pratique: Qui Comprend La Construction générale & particuliere des Bâtimens*, Paris 1755.
- „Danziger Erfahrungen” 1780 – „Danziger Erfahrungen” 1780, nr 9.
- Decker 1715 – Decker Paul, *Ausführliche Anleitung zur Civilbau-Kunst*, Nürnberg 1715.
- „Gazette de France” 1756 – „Gazette de France” 1756, nr 2.
- „Gazette de France” 1772 – „Gazette de France” 1772, nr 49.
- „Gazette de Varsovie” 1758 – „Gazette de Varsovie” 1758, nr 27.
- Huber 1778 – Huber Joseph Daniel, *Der Stadt Wien*, 1778.
- Jarzębski 1643 – Jarzębski Adam, *Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy*, Warszawa 1643.
- Kruszyński 1773–1778 – Kruszyński Stanisław, *Wiersz Na Uroczyste Imieniny Jasnie Oswieconego Jmci Pana Jerzego Wandalina na Wielkich Kończycach Hrabi Mniszcha Kasztelana Krakowskiego, Generała Wielkopolskiego, &c. &c. Orderow Orła Białego, S. Andrzeja Kawalera, Pana I Nayosobliwszego Dobrodzieia*, Kraków 1773–1778.
- „Kurier Polski” 1731 – „Kurier Polski” 1731, nr 56.
- „Kurier Polski” 1750 – „Kurier Polski” 1750, nr 721.
- „Kurier Polski” 1759 – „Kurier Polski” 1759, nr 4.
- Le Pautre 1751 – Le Pautre Jean, *Oeuvres d'architecture de Jean Le Pautre, Architecte, Dessinateur & Graveur du Roi. Tome second*, Paris 1751.
- Leśniewski 1785 – Leśniewski Franciszek, *Powinszowanie nowo narodzonego syna [...] Michałowi [...] i Urszuli z Zamoyskich Mniszchom [...] od szkół wydziału wołyńskiego Akademii Krzemienieckiej na dowód uprzedniego upoważnienia i przywiązania złożone roku 1785*, 1785, s. l.
- Mniszech 1736 – Mniszech Józef Wandalin, *Instrukcja z potrzebnymi przestrogami [...] Jerzemu Mniszchowi, podkomorzemu litt., wyjeżdżającemu do cudzych krajów przy pożegnaniu z benedykcyą oycowską dana do pilney uwagi y obserwy zalecona od [...] Jozefa Wandalina Mniszcha, marszałka wielkiego koron.*, 1736, s. l.
- Mniszech 1775 – Mniszech Michał Jerzy, *Myśli względem założenia Musaeum Polonicum*, 1775, s. l.
- Mondon 1736 – Mondon Jean, *Livre de Trophée. Dedicé A très haut très Puissant et Sérénissime Prince Monseigneur Vieter Amédeé de Savoye, Prince de Carignan, Par Son très Humble très Soumis et Obeissant Serviteur Mondon le Fils, Et Gravé par A. Aveline Avec Privilège du Roy. Se Vend à Paris chez Mondon le fils [...]*, Paris 1736.

- Naramowski 1727 – Naramowski Adam Ignacy, *Aurora Solis Sarmatici Solii Adstites, Majestatis Prænuntia, Regum Prodromæ: Regni Soles Ministri Status. Ministrorum Primi Supremi Mareschalci Regni, & Curie, Quibus adjuncti Mareschalci Equestris Ordinis: sub Principe Procerum Nomine Illustrissimi [...] Domini D. Josephi Vandalini, S. R. I. & in Magna Kończyc, & Ossownica Comitatus Mniszech, Mareschalci Regni [...] / Ad Lucem publicam Expositi a P. Adamo Ignatio Naramowski, Soc: Jesu Theologo [...]*, Vilnae 1727.
- Naumann 1736 – Naumann Johann Christoph von, *Architectura Practica*, Bautzen 1736.
- Petrycy 1609 – Petrycy Sebastian, *Horatius Flaccus w trudach więzienia moskiewskiego na utulenie żalów przez doct. Sebast. Petrice[g]o medyka, nie tak namyslnie, iak w niewolej tesklivie vv lyrickich piesniach zawvarty, na ten czas gdy boiarowie Dimitra cara swego haniebnie zamordowali [...], wiele pp. Polakow [...] iednych pozabiiali, drugich y samych ich m.pp. poslow do trzech niemal lat w więzieniu zatrzymali [...]*, Kraków 1609.
- Pöppelmann 1729 – Pöppelmann Matthaus Daniel, *Vorstellung und Beschreibung Des von Sr. Königl. Majestät in Pohlen, und Churfl. Durchl. zu Sachsen, erbauten so genannten Zwinger-Gartens Gebäuden, Oder Der Königl. Orangerie zu Drefsden, In Vier- und Zwantzig Kupffer-Stichen*, 1729, s. l.
- Rant 1756 – Rant Michael, *Neue genealogisch-historische Nachrichten von den vornehmsten Begebenheiten, welche sich an den europäischen Höfen zugetragen*, Leipzig 1756.
- Rychłowski 1653 – Rychłowski Franciszek, *Lew wesolo odchodzący, od rzeki vczęstowany, w kazaniu przy exequiach [...] Barbary ze Zmigroda Mniszkowey kasztellanki sądeckiey [...] wosobie [sic!] Chrystusovvey vkazany w dukielskim kościele dnia 23 maia roku Pań. 1653 przez x. Franciszka Rychlowivsa [...]*, Kraków 1653.
- Rychłowski 1662 – Rychłowski Franciszek, *Herb Franciszka świętego w iaśnie wielmożnym [...] Franciszkv Mniszkv, kasztellanie sądeckim, kazaniem nazaiutrz po pogrzebie iego w kościele dukielskim duchownie / pokazany przez x. Franciszka Rychlowivsa [...] dnia 14 lutego roku [...] 1662*, Kraków 1662.
- Schübler 1731 – Schübler Johann Jacob, *Nützliche Anweisung zur unentbehrlichen Zimmermanns-Kunst, von den Antiquen und Modernen proportionirten Dächern*, Nürnberg 1731.
- Trembiński 1740 – Trembiński Aleksander Jan, *Dom Chwały Wieczney Rodowitym Tarłow Toporem na ziemi zbudowany Herbownemi Mniszchow Piorami wniesie [sic!] zapisan: Dla [...] Konstancyi z Tarłow Mniszchowy [...] Pogrzebowym Kazaniem pokazany / przez JMX. Alexandra Jana Trębinskiego [...] w Zamościu w Kościele WW. OO. Reformatów Roku [...] 1740*, Zamość 1740.
- Trembiński 1747 – Trembiński Aleksander Jan, *Panska Cnota Prorok Nieśmiertelnego Imienia [...] w Vice-Reiu Egiptu Jozefie, w Oyczyźnie naszey w naypierwszym Senatorze [...] Jozefie Wandalinie Mniszchu, [...] Kasztelanie Krakowskim, Na żalobnym Pogrzebu Akcie Ogłoszona. / Przez [...] X. Alexandra Jana z Trembina Trembinskiego, [...] W Zamościu w Kosciele WW. OO. Reformatów, Roku [...] 1747. Dnia 25. [...] Września, 1747*.

Opracowania

- Aftanazy 1992 – Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo trockie*, t. 3, Wrocław 1992.
- Aftanazy 1994 – Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 5. *Ziemie ruskie Korony: Województwo wołyńskie*, Warszawa 1994.
- Aftanazy 1996 – Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 8, Wrocław 1996.
- Andrusiewicz 1999 – Andrusiewicz Andrzej, *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999.
- Andrusiewicz 2009 – Andrusiewicz Andrzej, *Dymitr Samozwaniec i Maryna Mniszech*, Warszawa 2009.
- Anusik 2009 – Anusik Zbigniew, *O książętach Wiśniowieckich i czasach, w których żyli. Suplement do monografii rodu*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009 (8), nr 2, s. 149–245.
- Anusik 2011 – Anusik Zbigniew, *Studia i szkice staropolskie*, Łódź 2011.
- Anusik, Stroynowski 1989 – Anusik Zbigniew, Stroynowski Andrzej, *Radziwiłłowie w epoce saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica” 1989, R. 33, s. 29–58.
- Aronova 2005 – Aronova Alla Aleksandrovna, *Svaďba Lędzmitrija i Mariny Mnišek: evropejskij pridvornyj prazdnik na rossijskoj scene*, „Pinakoteka” 2005, nr 20/21, s. 6–17.
- Augustyn 2005/2006 – Augustyn Bogdan, *Laszki Murowane. Historia zamku*, „Bieszczad” 2005/2006 (12), s. 30–79.
- Aurin-Miltschus 2014 – Aurin-Miltschus Isabell, *Das Rokokoensemble Nischwitz: ein Schloss zur Repräsentation und ein Garten zum Vergnügen*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. Torbus Tomasz, Hörsch Markus, Ostfildern 2014, s. 57–72.
- Babenko 2014 – Babenko Innesa, *Ėstetičeskie metamorfozy istoričeskoj dostovernosti: obraz Mariny Mnišek v rannem tvorčestve M. Cvetaevoj*, „Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego” 2014, nr 1, s. 52–61.
- Badania księgozbiorów 1955 – *Badania księgozbiorów Radziwiłłów: materiały międzynarodowej sesji, Olsztyn 6–7 października 1994 r.*, red. Jaroszewicz-Pierśławcew Zoja, Warszawa 1955.
- Bader 1961 – Bader Walter, *Aus Schloss Augustusburg zu Brühl und Falkenlust*, Köln 1961.
- Bajer, Mariani 2014 – Bajer Jakub, Mariani Andrea, *Macocho idealna: aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765)*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2014, nr 10, s. 281–311.
- Bania 1981 – Bania Zbigniew, *Pałac w Podhorcach*, „Rocznik Historii Sztuki” 1981, t. XIII, s. 97–170.

- Bania 2016 – Bania Zbigniew, *Podhorce – od willi do destrukcji*, [w:] *Historia – konserwacja – rewitalizacja. Funkcjonowanie rezydencji regionu łódzkiego w kontekście doświadczeń europejskich*, red. Bernatowicz Tadeusz, Gryglewski Piotr, Stefański Krzysztof, Łódź 2016, s. 41–50.
- Baranowski 2011 – Baranowski Andrzej Józef, *Barok wileński na artystycznej mapie Europy Środkowej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2011, t. LXXIII, nr 3/4, s. 281–340.
- Barczyk 2016a – Barczyk Alina, „*Akacja biała z Łazienek [...], Thuja occidentalis z Królikarni*”. *Założenie pałacowo-ogrodowe w Dęblinie w drugiej połowie XVIII stulecia*, [w:] *Ars et Scientia*, t. 8, red. Barczyk Alina, Ciarkowski Błażej, Stefański Krzysztof, Łódź 2016, s. 19–34.
- Barczyk 2016b – Barczyk Alina, *Ambasada Królestwa Belgii w Warszawie. Forma architektoniczna i jej geneza*, [w:] *Pałac i willa. Ponowoczesne przygody idei i formy*, red. Kępiński Mariusz, Latocha Sebastian, Schatt-Babińska Katarzyna, Łódź 2016, s. 95–107.
- Barczyk 2016c – Barczyk Alina, *Księgozbiór pałacowy w Wiśniowcu w świetle inwentarza z ok. 1760 roku*, [w:] *Ars et Scientia*, t. 7, red. Barczyk Alina, Ciarkowski Błażej, Stefański Krzysztof, Łódź 2016, s. 5–21.
- Barczyk 2017 – Barczyk Alina, *Pałac w Dęblinie. Inwentarze z czasów Michała Jerzego Wandolina Mniszcha*, Kraków 2017.
- Barczyk 2019a – Barczyk Alina, *Pałac „jakoż nigdzie w Polsce nie masz”. Saskie inspiracje w architekturze warszawskiej rezydencji marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandolina Mniszcha*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2019, t. LXXXI, nr 3, s. 413–438.
- Barczyk 2019b – Barczyk Alina, *Program funkcjonalno-ideowy Zamku w Łaszkach Murowanych w XVIII wieku*, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. XIV, red. Rolska Irena, Lublin 2019, s. 175–198.
- Barczyk 2019c – Barczyk Alina, „*Wizycja pałacu w Warszawie na ulicy Miodowej*”. *Architektura i wyposażenie rezydencji w czasach Jana Karola Mniszcha*, [w:] „*Residentiae tempore belli et pacis*”. *Materiały do badań i ochrony założenia rezydencyjnych i obronnych*, red. Lasek Piotr, Sypczuk Piotr, Warszawa 2019, s. 15–40.
- Barczyk 2020 – Barczyk Alina, „*Z wyrażeniem herbów kolligatów...*”. *Motywy radziwiłłowskie w dekoracji architektonicznej i wyposażeniu pałacu wiśniowieckiego w drugiej połowie XVIII stulecia*, [w:] *Między architekturą nowoczesną a tradycyjną. Prace naukowe dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Stefańskiemu*, red. Bernatowicz Tadeusz, Gryglewski Piotr, Rutkowska-Siuda Daria, Łódź 2020, s. 244–259.
- Barczyk 2021 – Barczyk Alina, *Rokokowe rzeźby z ogrodzenia pałacu Mniszców w Gdańsku. Autorstwo – styl – program ikonograficzny*, „Porta Aurea” 2021 [w druku].
- Bartczakowa 1970 – Bartczakowa Aldona, *Jakub Fontana: architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970.
- Bartoszewicz 1852 – Bartoszewicz Julian, *Michał Jerzy Mniszech, marszałek wielki koronny*, „Biblioteka Warszawska” 1852, t. IV, s. 478–504.

- Bartoszewicz 1855 – Bartoszewicz Julian, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855.
- Bartoszewicz 1863 – Bartoszewicz Julian, *Michał Mniszech, marszałek wielki koronny*, „Tygodnik Ilustrowany” 1863, t. VIII, nr 203, s. 313–314.
- Baumann 1970 – Baumann Hans, *Dimitri und die falschen Zaren*, München 1970.
- Baur 2006 – Baur Désirée, *Das Holländische bzw. Japanische Palais in Altendresden und seine ehemalige Majolika-Sammlung*, [w:] *Götter, Helden und Grotesken das Goldene Zeitalter der Majolika*, red. Richter Rainer, München 2006, s. 44–50.
- Bem 2015 – Bem Kazimierz, *Czynnik wyznaniowy w polityce nominacyjnej Stefana Batorego na starostwa grodowe w Koronie – początek kontrreformacji?*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, nr 3, s. 457–473.
- Berdecka 1951 – Berdecka Anna, *Pałac Mniszchów przy ulicy Senatorskiej w Warszawie. Praca magisterska napisana w Instytucie Historii Sztuki UW pod kierunkiem prof. S. Lorentza*, mps, 1951, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.
- Berdecka 1966 – Berdecka Anna, *Źródła do dziejów Warszawy*, t. 2. *Wykaz nieruchomości miasta Warszawy z 1819 r.*, Warszawa 1966.
- Bernatowicz A. 2013 – Bernatowicz Aleksandra, *Mateusz Tokarski. Z dziejów kariery malarza nadwornego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2013, t. LXXV, nr 4, s. 775–792.
- Bernatowicz A. 2016 – Bernatowicz Aleksandra, *Malarze w Warszawie czasów Stanisława Augusta. Status – aspiracje – twórczość*, Warszawa 2016.
- Bernatowicz T. 1997 – Bernatowicz Tadeusz, „Entre éventail et étoile”. *Zwierzynce w osiemnastowiecznej Polsce i ich europejskie związki*, „Barok” 1997 (4), nr 1, s. 105–118.
- Bernatowicz T. 1998 – Bernatowicz Tadeusz, *Miles Christianus et peregrinus: fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji Nieświeskiej*, Warszawa 1998.
- Bernatowicz T. 2001 – Bernatowicz Tadeusz, *Ogrody do zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzynce czasów saskich wokół Warszawy*, [w:] *Królewskie Ogrody w Polsce*, red. Szafrńska Małgorzata, Warszawa 2001, s. 265–288.
- Bernatowicz T. 2006 – Bernatowicz Tadeusz, *Die Familie Knackfuss. Eine Studie über das Wirken deutscher Gärtner und Architekten in Polen. Deutsch-polnische Kulturkontakte im 16–18 Jahrhundert*, „Barock. Geschichte-Literatur-Kunst”, Warszawa 2006, s. 203–215.
- Bernatowicz T. 2011 – Bernatowicz Tadeusz, *Mitra i buława: królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011.
- Bernatowicz T. 2012 – Bernatowicz Tadeusz, *Verzierte Cabinetter von Porcellain... Post-humanistyczne perspektywy badawcze społecznych relacji zbiorów porcelany*, „Studia Wilanowskie” 2012, t. XX, s. 106–113.
- Bernatowicz T. 2014 – Bernatowicz Tadeusz, *Barocke Jagdschlösser und Tiergarten in Polen zur Zeit August III*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 2014, t. XXI/1 (41), s. 219–230.
- Betlej 2003 – Betlej Andrzej, *Paweł Giżycki SJ – architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003.

- Betlej 2010 – Betlej Andrzej, *SIBI, DEO, POSTERITATI. Jabłonowski a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010.
- Betlej, Dworzak, Markiewicz 2016 – Betlej Andrzej, Dworzak Agata, Markiewicz Anna, *Pałac w Wiśniowcu w świetle inwentarzy staropolskich*, Kraków 2016.
- Biliński 1977 – Biliński Bronisław, *L'Italia dei viaggiatori illuministi polacchi (Michele Mniszech, Gregorio Piramowicz, Michele Borch)*, Roma 1977.
- Biliński 1995 – Biliński Bronisław, *Firenze nei „Journaux des Voyages” (1767) di Michele Mniszech*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1995, t. LVII, nr 1/2, s. 83–92.
- Birecki 2018 – Birecki Piotr, *Z dziejów kościoła pw. św. Krzyża i reformackich zabudowań klasztornych w Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki” 2018 (26), s. 73–92.
- Bischoff 2019 – Bischoff Cordula, *The “Japanese Palace” in Dresden: A Highlight of European 18th-century Craze for East-Asia*, „Ritsumeikan Studies in Language and Culture” 2019, Vol. 30, No. 3, s. 133–148.
- Boberska, Boberski 1993 – Boberska Marta, Boberski Wojciech, *W kregu fundacji Jana Fryderyka Sapiehy (1680–1751)*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, red. idem, Warszawa 1993, s. 233–262.
- Boberski 2004 – Boberski Wojciech, *Fontana (Fontanna, Fontani) Jakub*, [w:] *Allgemeines Künstlerlexicon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 27, München–Leipzig 2004, s. 124–126.
- Bocheński 1988 – Bocheński Zbigniew, *Opis Rolki Sztokholmskiej*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego” 1988, cz. IX–X, s. 39–74.
- Bodinek 2018 – Bodinek Claudia, *Ein Meissener Porzellanservice für den Grafen: das Brühl-sche Allerlei*, Köln 2018.
- Bogdanowski 2000 – Bogdanowski Janusz, *Polskie ogrody ozdobne: historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000.
- Bogucka 1994 – Bogucka Maria, *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994.
- Bogucka 2009 – Bogucka Maria, *Miasto i mieszczanin w społeczeństwie Polski nowożytnej (XVI–XVIII wiek)*, „Czasy Nowożytne” 2009, t. 22, s. 9–49.
- Bondyra 2008 – Bondyra Wiesław, *Testament Jana Tarty, wojewody sandomierskiego, z 1750 r.*, „Res Historica” 2008, z. 26, s. 141–153.
- Bondyra 2009 – Bondyra Wiesław, *Dobra ziemskie Tartłów w Małopolsce w czasach saskich*, [w:] *Tartłowie. Z dziejów kulturalnych, gospodarczych i politycznych rodu*, t. II, red. Gmirek Henryk, Szymanek Andrzej, Janowiec 2009, s. 49–60.
- Borkowski 2017 – Borkowski Robert, *Dzieje rodu Lubomirskich z Głogowa Małopolskiego. Rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem promotora prof. dr. hab. Jana Kwaka*, mps, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2017.
- Bratun 1996a – Bratun Marek, *Podróże edukacyjne – na podstawie nie wydanej korespondencji Michała Jerzego Wandalina i Józefa Mniszchów obejmującej lata 1761–1768*, [w:] *Duktem czasów. Księga pamiątkowa ku czci profesora Mariana Kaczmarka*, Opole 1996.

- Bratuń 1996b – Bratuń Marek, *Wrocław w relacji podróżniczej Michała Jerzego Wandalina Mniszcha z początku czerwca 1766 roku*, „Rocznik Wrocławski” 1996, t. 3, s. 281–288.
- Bratuń 2002 – Bratuń Marek, „*Ten wykwinny, wykształcony Europejczyk*”: zagraniczne studia i podróże edukacyjne Michała Jerzego Wandalina Mniszcha w latach 1762–1768, Opole 2002.
- Bratuń 2003 – Bratuń Marek, *Nieznana korespondencja Elie Bertranda z rodziną Mniszców z lat 1761–1770*, „Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich Italica Vratislaviensia” 2003, z. 14, s. 91–98.
- Bratuń 2013 – Bratuń Marek, *Elie Bertrand a Polska*, Wrocław 2013.
- Bratuń 2014 – Bratuń Marek, *Królestwo Sardynii i Turyn w relacjach podróżniczych Michała Jerzego Wandalina Mniszcha z roku 1767*, „Italica Vratislaviensia” 2014, nr 5, s. 303–315.
- Braubach 1965 – Braubach Max, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*, Bd. 4, Wien 1965.
- Brega 2011 – Brega Walentyna, *Malarskie płótna pałacu wiśniowieckiego*, [w:] *Historia Wiśniowca*, Tarnopol 2011, s. 4–10.
- Brukalski 1949 – Brukalski Stanisław, *Odbudowa Pałacu Mniszców. Projekt*, mps, Archiwum Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa 1949.
- Brzezińska-Marjanowska 2014 – Brzezińska-Marjanowska Wioletta, *Klasycystyczne założenia pałacowo-ogrodowe na Wołyniu 1780–1831*, Warszawa–Toruń 2014.
- Brzozowska 2012 – Brzozowska Zofia, *Wizerunki władczyń moskiewskich XVI i XVII w. w bylinach i folklorze rosyjskim*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2012, t. 12, s. 41–56.
- Buszewicz 2006 – Buszewicz Elwira, *O sławie Maryny Mniszcówny: dumna wojewodzianka jako nieustająca inspiracja*, „Napis”. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej 2006, t. 12, s. 363–376.
- Caraffa 2006 – Caraffa Constanza, *Gaetano Chiaveri (1689–1770) architetto romano della Hofkirche di Dresda*, Milano 2006.
- Chachaj 1996 – Chachaj Marian, *Wykształcenie profesorów Akademii Zamojskiej*, [w:] *W kręgu akademickiego Zamościa*, red. Gmiterek Henryk, Lublin 1996, s. 113–142.
- Chiron-Mrozowska 2018 – Chiron-Mrozowska Anita, *Bacciarellówka – pracownia i szkoła artystyczna króla Stanisława Augusta*, Warszawa 2018.
- Chodyński 2002 – Chodyński Antoni Romuald, *Kolekcjonerzy i kolekcje w Gdańsku XVI–XIX wieku (do 1872 roku)*, „*Inventarium et taxam*” dzieł sztuki, „Rocznik Historii Sztuki” 2002, t. XXVII, s. 171–212.
- Chrościcki 1974 – Chrościcki Juliusz A., *Pompa funebris: z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974.
- Chrościcki 1981 – Chrościcki Juliusz A., *Trakt Królewski*, Warszawa 1981.
- Chudzikowski 1966 – Chudzikowski Andrzej, *Pastiches in the works of Christian Wilhelm Ernst Dietrich*, „Bulletin du Musée National de Varsovie” 1966 (7), s. 113–121.

- Chudzyński 2012 – Chudzyński Marian, *Prawda i legenda o zamku gostyńskim. Car Wasyl Szujski więźniem gostyńskiego zamku (1611–1612)*, „Notatki Płockie” 2012, nr 1 (230), s. 3–13.
- Ciara 1990 – Ciara Stefan, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Ciborska-Rymanowicz 1998 – Ciborska-Rymanowicz Iwana, *Biblioteka visznioveckowo zamku ta ii kniżki u viddili starodrukiv ta rukopisnych vidan Nacionalnoj Biblioteki Ukrainy imieniu W. I. Wernadskovo*, [w:] *Rukopisna ta kniżkova spadszczyna Ukrainy*, t. 4, Kiev 1998, s. 193–211.
- Ciesielski 2010 – Ciesielski Tomasz, *Spuścizny rodzinne i archiwa majątkowo-gospodarcze polskiej szlachty w wybranych archiwach ukraińskich*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. Walczak Wojciech, Białystok 2010, s. 291–305.
- Ciesielski 2016 – Ciesielski Tomasz, *Twierdze prywatne w województwach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, Oświęcim 2016, s. 16–41.
- Cieślak 1993 – Cieślak Edmund, *Historia Gdańska*, Gdańsk 1993.
- Crème de la crème 2019 – *Crème de la crème. Katalog nabytków nie wszystkich Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, 2018–2019*, oprac. Chojnowski Maciej, Jakubowska Alicja, Klarecki Mariusz, Nawrocki Konrad, Szkurlat Anna, Zawadzki Michał, Zdańkowska Marta, Warszawa 2019.
- Czaplińska 1976a – Czaplińska Maria, *Mniszchowa Maria Amalia*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 452–454.
- Czaplińska 1976b – Czaplińska Maria, *Mniszech Jerzy August*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 470–474.
- Czapliński, Długosz 1976 – Czapliński Władysław, Długosz Józef, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976.
- Czech 2014 – Czech Vinzenz, *Die Heidecksburg und das Zeremoniell am Rudolstädter Fürstenthof im 18. Jahrhundert*, „Höfisches Rokoko in Thüringen. Kunst um Kronsberg und Pedrozzi. Jahrbuch der Stiftung Thüringer Schlösser und Gärten” 2014, 17, s. 53–58.
- Czeppe 1982–1983a – Czeppe Maria, *Potocka Józefina Amelia*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1982–1983, s. 740–742.
- Czeppe 1982–1983b – Czeppe Maria, *Potocki Franciszek Salezy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1982–1983, s. 38–47.
- Czeppe 1996 – Czeppe Maria, *Współpraca biskupa Kajetana Sołtyka z kamarylą Jerzego Augusta Mniszcha. Próba charakterystyki*, [w:] *Między barokiem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. Achremczyk Stanisław, Stasiewicz Krystyna, Olsztyn 1996.
- Czeppe 1998 – Czeppe Maria, *Kamaryla pana z Dukli: kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763*, Warszawa 1998.

- Czeppe 2006 – Czeppe Maria, *W systemie władzy i opozycji. Jerzy August Mniszech i Kajetan Ignacy Soltyk w ostatnich latach Augusta III i pierwszych panowania Stanisława Augusta*, [w:] *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku*, red. Markiewicz Mariusz, Skowron Ryszard, Kraków 2006, s. 457–464.
- Czołowski 1892 – Czołowski Aleksander, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892.
- Czyż 2016 – Czyż Anna Sylwia, *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana*, Warszawa 2016.
- Dacka-Górzyńska 2011 – Dacka-Górzyńska Iwona M., *O nieznanym dzieciach magnaterii polskiej w świetle parafialnych metryk zmarłych kościoła św. Krzyża w Warszawie z lat 1670–1801: wybrane przykłady*, „Przegląd Historyczny” 2011, t. 112, z. 3, s. 459–482.
- Daszkiewicz 2013 – Daszkiewicz Piotr, *Paryska sprzedaż entomologicznej kolekcji Jerzego Wandalina Mniszcha (1824–1881): jedno z najważniejszych wydarzeń dziewiętnastowiecznej zoologii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2013, nr 4, s. 61–69.
- Davis, Vitanza 2005 – Davis Diane, Vitanza Victor, *Diogenes of Sinope*, [w:] *Classical Rhetorics and Rhetoricians. Critical Studies and Sources*, red. Ballif Michael, Moran Michael, Westport 2005, s. 132–136.
- Delang 2013 – Delang Steffen, *Seine Baugeschichte und Seine Stellung innerhalb der europäischen Schlossbaukunst des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die königliche Jagdresidenz Hubertusburg und der Frieden von 1763*, red. Syndram Dirk, Dresden 2013, s. 31–46.
- Dernałowicz 1974 – Dernałowicz Maria, *Portret Familii*, Warszawa 1974.
- Dicianówna 1934 – Dicianówna Amelia, *Kardynał Bernard Maciejowski jako opiekun uczonych i literatów*, „Collectanea Theologica” 1934, t. 15, nr 3, s. 323–359.
- Dittrich 2004 – Dittrich Christian, *In Rembrandts Geschmack. Nachwirkungen seines Radierwerkes bei Christian W.E. Dietrich*, „Dresdener Kunstblätter” 2004 (48), 5, s. 301–308.
- Dworzaczek 1959 – Dworzaczek Włodzimierz, *Genealogia*, Poznań 1959.
- Dybaś 2018 – Dybaś Bogusław, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018.
- Dygat 1927 – Dygat Antoni, *Szkoła lotnicza w Dęblinie*, „Architektura i Budownictwo” 1927, nr 11–12, s. 353–357.
- Dygdała 2003 – Dygdała Jerzy, *Saskie próby infiltracji środowisk szlacheckich podczas bezkrólewia 1733 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 2003 (110), nr 4, s. 47–70.
- Dygdała 2011 – Dygdała Jerzy, *Danziger Einkäufe und Ausgaben des Bischofs Adam Stanisław Grabowski Mitte des 18. Jahrhunderts*, „Studia Maritima” 2011, vol. XXIV, s. 87–100.
- Dymnicka-Wołoszyńska 1976a – Dymnicka-Wołoszyńska Hanna, *Mniszchowa Katarzyna*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 454–457.

- Dymnicka-Wołoszyńska 1976b – Dymnicka-Wołoszyńska Hanna, *Mniszech Jan Karol*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 463–465.
- Dymnicka-Wołoszyńska 1987 – Dymnicka-Wołoszyńska Hanna, *Radziwiłł Michał Kazimierz zw. Rybeńko*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1987, s. 299–306.
- Dymnicka-Wołoszyńska, Wołoszyński 1976 – Dymnicka-Wołoszyńska Hanna, Wołoszyński Ryszard, *Mniszech Józef Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 478–480.
- Dziubecki 2010 – Dziubecki Tomasz, *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich. Puławy – Białystok – Radzyń Podlaski – Lubartów w latach 1730–1760*, Warszawa 2010.
- Dziubecki 2013 – Dziubecki Tomasz, *Rezydencja w Radzynie Podlaskim jako miejsce kształtujące wyobraźnię architektoniczną Stanisława Kostki Potockiego. Przyczynek do źródeł architektury klasycyzmu w Polsce*, „Architecturae et Artibus” 2013 (5), nr 1, s. 39–49.
- Ėjl’bart 2015 – Ėjl’bart Natal’ja Vladimirovna, *Sem’á Mariny Mnišek: nesostoávsiesá praviteli Rossii*, Sankt-Peterburg 2015.
- Ernek-van der Goes 2014 – Ernek-van der Goes Christiane, „Gemacht zu Paris durch den ehrsamten Herren Latz...”: neueste Forschungsergebnisse zu zwei Uhren aus der Sammlung des Grafen Brühl, „Dresdener Kunstblätter” 2014 (58), 2, s. 46–53.
- Estreicher 1938 – Estreicher Karol, *Geneza pomnika Marii Amalii Mniszchowej w Dukli*, „Dawna Sztuka” 1938, t. 3, s. 233–236.
- Figurska-Dudek, Kuśnierz-Krupa 2019 – Figurska-Dudek Joanna, Kuśnierz-Krupa Dominika, *Sakralne dziedzictwo architektoniczne Dukli – miasta na Podkarpaciu, wybrane zagadnienia*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 2019, vol. XLVII, s. 283–295.
- Fijałkowski 1998 – Fijałkowski Wojciech, *Non omnes res perditae sunt: o ogrodach barokowej Warszawy*, „Ochrona Zabytków” 1998, nr 51/3, s. 333–350.
- Fischbacher 2017 – Fischbacher Thomas, *Die Residenz im Kriege. Graf Heinrich von Brühl, Friedrich II. von Preußen und König August III. von Polen und die symbolische Zerstörung von Schlössern im Siebenjährigen Krieg in Sachsen und Brandenburg*, [w:] *Zeichen und Medien des Militärischen am Fürstenhof in Europa*, red. Müller Matthias, Hahn Peter-Michael, Berlin 2017, s. 189–209.
- Franz 1986 – Franz Heinrich Gerhard, *Matthäus Daniel Pöppelmann (1662–1736) und die Architektur des Zwingers in Dresden: zur Genese des barocken Bauwerks*, „Kunsthistorisches Jahrbuch Graz” 1986 (22), s. 5–77.
- Französische und italienische Architekten* 2014 – *Französische und italienische Architekten am Dresdner Hof. Arbeitsheft des Landesamtes für Denkmalpflege Sachsen*, red. Niederlag Anita, Dresden 2014.
- Friedrich 1997 – Friedrich Jacek, *Gdańskie zabytki architektury do końca XVIII w.*, Gdańsk 1997.

- Friedrichs, Hertzig, Karge 2019 – Friedrichs Kristina, Hertzig Stefan, Karge Henrik, *Das Japanische Palais in Dresden*, Petersberg 2019.
- Gajewska 2009 – Gajewska Monika, *Epidemia dżumy w Rzeczypospolitej w świetle XVI–XVII-wiecznych traktatów medycznych i zielników. Profilaktyka indywidualna*, [w:] *Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku*, Warszawa 2009, s. 9–50.
- Gawicki *et al.* 2012 – Gawicki Konstanty, Murawiec Wiesław Franciszek, Sitnik Aleksander Krzysztof, Żuchowski Kazimierz, *Dokumenty papierowe i pergaminowe z lat 1571–1903 pochodzące z archiwum klasztoru oo. Bernardynów w Lwowie, przechowywane w Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie*, „Hereditas Monasteriorum” 2012, nr 1, s. 209–283.
- Gąsior 2017 – Gąsior Ewa, *Sejm konwokacyjny po śmierci Jana III Sobieskiego*, Warszawa 2017.
- Gębarowicz 1966 – Gębarowicz Mieczysław, *Szkice z historii sztuki XVII w.*, Toruń 1966.
- Gębarowicz 1969 – Gębarowicz Mieczysław, *Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie*, Wrocław 1969.
- Gębarowicz 1973 – Gębarowicz Mieczysław, *Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w.*, Wrocław 1973.
- Gębarowicz 1981 – Gębarowicz Mieczysław, *Początki malarstwa historycznego w Polsce*, Wrocław 1981.
- Gierowski 1972 – Gierowski Józef, *Lipski Jan Aleksander*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 425–431.
- Gliński, Kukliński 1998 – Gliński Mirosław, Kukliński Jerzy, *Kronika Gdańska: 997–1945*, Gdańsk 1998.
- Głębocki 1991 – Głębocki Wiesław, *Palace Warszawy*, Warszawa 1991.
- Gombin 2004 – Gombin Krzysztof, *Gloryfikacja Potockich i Kątskich w rzeźbiarskiej dekoracji pałacu w Radzynie Podlaskim. Przyczynek do badań nad treściami ideowymi rezydencji Eustachego Potockiego*, [w:] *Muzea-rezydencje w Polsce*, red. Kornacki Krzysztof, Kozłowska 2004, s. 505–515.
- Gombin 2009 – Gombin Krzysztof, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, Lublin 2009.
- Gombin 2014 – Gombin Krzysztof, *Das Schloss Eustachy Potockis in Radzyń Podlaski*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, Hrsg. T. Torbus und M. Hörsch, Ostfildern 2014, s. 181–195.
- Gomuła 1981 – Gomuła Stanisława, *Zbiór ornatów z Krasiczyna i ich dekoracja symboliczna*, „Roczniki Humanistyczne” 1981, t. XXIX, z. 4, s. 59–68.
- Gomuła 1984 – Gomuła Stanisława, *Hafty tamborkowe w kręgu oddziaływania Ludwika z Mniszchów Potockiej w 2. poł. XVIII w. Rozprawa doktorska napisana w Instytucie Historii Sztuki KUL pod kierunkiem ks. prof. Władysława Smolenia prof. S. Lorentza*, mps, 1984.
- Gomuła 1994 – Gomuła Stanisława, *Dworska pracownia haftów w Krasiczynie hetmanowej Ludwika Potockiej*, „Roczniki Humanistyczne” 1994, t. XLII, z. 4, s. 287–314.

- Goralenko 1884 – Goralenko Vasyl Petrowvycz, *Raspodaża w viszneveckom zamke*, „Kievska Starina” 1884, t. X, s. 361–366.
- Goszczyński 2016 – Goszczyński Artur, *Nieznana relacja o śmierci Maryny Mniszchówny*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2016 (13), s. 367–384.
- Góralski 1998 – Góralski Zbigniew, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998.
- Graf von Brühl 2017 – Graf von Brühl (1700–1763). *Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. Koch Ute Christina, Ruggero Cristina, Dresden 2017.
- Grochulska, Pruss 1983 – Grochulska Barbara, Pruss Witold, *Z dziejów rzemiosła warszawskiego*, Warszawa 1983.
- Gryglewski 2016 – Gryglewski Piotr, *Problem przemian kontekstu krajobrazowego i funkcjonalnego wybranych budowli rezydencjonalnych od okresu nowożytnego do współczesności*, [w:] *Historia – konserwacja – rewitalizacja. Funkcjonowanie rezydencji regionu łódzkiego w kontekście doświadczeń europejskich*, red. Bernatowicz Tadeusz, Gryglewski Piotr, Stefański Krzysztof, Łódź 2016, s. 51–67.
- Heckmann 1972 – Heckmann Hermann, *Matthäus Daniel Pöppelmann: Leben und Werk*, München 1972.
- Heckmann 1986 – Heckmann Hermann, *Matthäus Daniel Pöppelmann und die Barockbaukunst in Dresden*, Stuttgart 1986.
- Heckmann 1996 – Heckmann Hermann, *Baumeister des Barock und Rokoko in Sachsen*, Berlin 1996.
- Hempel 1955 – Hempel Eberhard, *Gaetano Chiaveri*, Berlin 1955.
- Hensel 2014 – Hensel Margitta, *Die Schönheitengalerien König Augusts II. In Dresden und Warschau*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 2014, t. XXI/1 (41), s. 163–195.
- Hentschel 1964 – Hentschel Walter, *Pałac Błękitny w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1964, t. XXVI, nr 4, s. 252–265.
- Hentschel 1967 – Hentschel Walter, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967.
- Hentschel, May 1973 – Hentschel Walter, May Walter, *Johann Christoph Knöffel. Der Architekt des sächsischen Rokoko*, Berlin 1973.
- Hertzig 2013 – Hertzig Stefan, *Das barocke Dresden. Architektur einer Metropole des 18. Jahrhunderts*, Petersberg 2013.
- Hertzig 2015 – Hertzig Stefan, *Matthäus Daniel Pöppelmann und das Japanische Palais in Dresden*, [w:] *Bücherwelten – Raumwelten. Zirkulation von Wissen und Macht im Zeitalter des Barock*, red. Tiller Elisabeth, Köln 2015, s. 273–293.
- Hestermann, Rongen 2013 – Hestermann Ulf, Rongen Ludwig, *Frick/Knöll Baukonstruktionslehre 2: überarbeitete und aktualisierte Auflage*, Wiesbaden 2013.
- Hirschberg 1906 – Hirschberg Aleksander, *Maryna Mniszchówna*, Lwów 1906.
- Hirschberg 2017 – Hirschberg Aleksander, *Maryna Mniszchówna*, red. Gajewska Ewelina, Toruń 2017.

- Hiscowa 1998 – Hiscowa Lubow Z., *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie* (cz. 1), „Miscellanea Historico-Archivistica” 1998, t. IX, s. 127–139.
- Historia 1816 – *Historia o początkach cudownego obrazu Najswiętszej Panny Maryi Zyrówickiej w Litwie y oraz o zjawieniu w Rzymie tegoż obrazu*, Wilno 1816.
- Horn 1976 – Horn Maurycy, *Mniszech Stanisław Bonifacy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 486–487.
- Hornung 1959 – Hornung Zbigniew, *Na śladach działalności artystów francuskich w Polsce*, „Teki Komisji Historii Sztuki” 1959, t. 1, s. 239–291.
- Hölscher, Schnitzer 2000 – Hölscher Petra, Schnitzer Claudia, *Eine gute Figur machen. Kostüm und Fest am Dresdner Hof*, Dresden 2000.
- Hüttel 1980 – Hüttel Ludwig, *Das Haus Wittelsbach: d. Geschichte e. europ. Dynastie*, München 1980.
- Hyde 2005 – Hyde Elizabeth, *Cultivated Power: Flowers, Culture, and Politics in the Reign of Louis XIV*, Philadelphia 2005.
- Jahn 2015 – Jahn Peter Heinrich, *Souvenirs, Statussymbole und Vademekums: Überlegungen zum ideellen, kreativen und praktischen Nutzen der architekturbezogenen Bücher und Druckgraphiken in Pöppelmanns Besitz*, [w:] *Bücherwelten – Raumwelten. Zirkulation von Wissen und Macht im Zeitalter des Barock*, red. Tiller Elisabeth, Köln 2015, s. 63–128.
- Jahn 2017 – Jahn Peter Heinrich, *Matthäus Daniel Pöppelmann (1662–1736) – „premier Architecte de Sa Majesté”: sein Wirken und künstlerisches Selbstverständnis als Dresdener Hofbaumeister unter August dem Starken*, [w:] *Hofkünstler und Hofhandwerker*, red. Fachbach Jens, Müller Matthias, Tacke Andreas, Petersberg 2017, s. 216–254.
- Jakubowska 1983 – Jakubowska Bogna, *Meissner Johann Heinrich*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, Warszawa 1983, t. V, s. 476–478.
- Jarzęcka 1987 – Jarzęcka Joanna, *Obraz życia umysłowego Rzeczypospolitej doby saskiej w świetle wybranych lipskich czasopism naukowych (1710–1762)*, Warszawa 1987.
- Jasiński 1984–1985 – Jasiński Kazimierz, *Przemysł II*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1984–1985, s. 730–733.
- Jastrzębski 2002 – Jastrzębski Bronisław, *Ustrojowe zasady demokratycznego państwa prawa: dylematy i mity*, Olsztyn 2002.
- Jaworska-Wołoszyn, Mathiesen 2019 – Jaworska-Wołoszyn Magdalena, Mathiesen Aleksandra, *Petrycego z Pilzna adaptacje Horacjańskich pieśni erotycznych*, „Język. Religia. Tożsamość” 2019 (19), nr 1, s. 91–106.
- Judkowiak 2005 – Judkowiak Barbara, *Uwagi nad teatrem i teatromanią w życiu dworów magnackich czasów saskich*, [w:] *Dwory magnackie w XVIII wieku*, red. Kostkiewicz Teresa, Ročko Agata, Warszawa 2005, s. 99–110.
- Kaczmarek 2009 – Kaczmarek Krzysztof, *Poczet starostów sanockich XIV–XVIII w.*, Sanok 2009.

- Kappel 2010 – Kappel Jutta, *Rekonstruktion und Bewertung der Elfenbeinsammlung von Heinrich Graf von Brühl im Grünen Gewölbe: ein „Segment“ im Elfenbeinbestandskatalog der Schatzkammer*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden“ 2010 (36), s. 34–41.
- Karaś 2012 – Karaś Tomasz, „Znad Dniepru na Kreml”: magnateria kresowa a wielka smuta, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2012, nr 15, s. 37–61.
- Karkocha 2011 – Karkocha Małgorzata, „Gazeta Warszawska” księdza Stefana Łuskiny o podróży Stanisława Augusta Poniatowskiego do Kaniowa w 1787 r., „Przegląd Nauk Historycznych” 2011, nr 2, s. 109–132.
- Karkucińska 2000 – Karkucińska Wanda, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.
- Karpowicz 1985 – Karpowicz Mariusz, *Sztuka polska XVIII wieku*, Warszawa 1985.
- Karpowicz 1986 – Karpowicz Mariusz, *Piękne nieznajome. Warszawskie zabytki XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1986.
- Kibort 2009 – Kibort Piotr, „Aprobuie te plante...” *Wiśniowiec i Gródek Podolski Urszuli z Zamoyskich Mniszchowej – rysunki architektoniczne w zbiorach MN w Warszawie*, [w:] *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*, red. Stawarz Andrzej, Warszawa 2009, s. 57–63.
- Kibort 2010 – Kibort Piotr, *Architektura klasycystyczna w dawnych zbiorach Mniszchów z Wiśniowca – odrisy architektury francuskiej i nowe projekty z końca XVIII i początku XIX wieku*, [w:] *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, red. Pieńkos Andrzej, Rosales-Rodriguez Agnieszka, Warszawa 2010, s. 261–267.
- Kibort 2012 – Kibort Piotr, *Ogrody w majątkach Mniszchów w końcu XVIII i na początku XIX wieku: Dęblin, Tatary, Gródek Podolski, Wiśniowiec Nowy*, [w:] *Parki Dionisiya Miklera. Materialy mizhnarodnoyi naukowo-praktychnoyi konferentsiyi prysvyachenoyi 250-iy richnytsi z dnya narodzhennya vydatnoho landschaftnoho dyzaynera, a takozh formuvannyu ta rozvytku sadovo-parkovoho mystetstva na zemlyakh Skhidnoyi Yevropy*, Zbarazh–Vyshneverts–Kremenets 2012, s. 65–76.
- Kibort 2017 – Kibort Piotr, *Laszki, Lubieszów, Łabuń, Malejowce... Rezydencje i dwory w rysunkach architektonicznych ze zbiorów Mniszchów z Wiśniowca*, [w:] *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. II Muzealne Spotkania z Kresami*, red. Wiórkiewicz Helena, Warszawa 2017.
- Kicińska, Popiołek 2017 – Kicińska Urszula, Popiołek Bożena, *Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich – okruchy biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2017, t. 1 (65), s. 19–38.
- Klementowski 1996 – Klementowski Marian Lech, *Udział profesorów Akademii Zamojskiej w sądownictwie miasta i ordynacji w XVI–XVIII wieku*, [w:] *W kręgu akademickiego Zamościa*, red. Gmiterek Henryk, Lublin 1996, s. 143–160.
- Klempert 2016 – Klempert Mateusz, *Wielka Brzostowica – dobra Kossakowskich na Grodzieńszczyźnie*, „Meritum” 2016, t. VIII, s. 191–209.

- Kłaczewski 2012 – Kłaczewski Witold, *Janowiecka linia Lubomirskich na tle dziejów rodu*, [w:] *Lubomirscy. Rodu droga na parnas Rzeczypospolitej*, t. 1, red. Gmiterek Henryk, Szymanek Andrzej, Janowiec 2012, s. 9–23.
- Kłosek-Kozłowska 2017 – Kłosek-Kozłowska Danuta, *O wartościach przestrzennych Osi Saskiej Warszawy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2017, nr 3, s. 5–42.
- Kobierecki 2000 – Kobierecki Michał, *Adam Matachowski i listy do niego z lat 1724–1767 w zbiorach Ossolineum*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2000, nr 67, s. 174.
- Koch 2008 – Koch Ute Christina, *Die Skulpturensammlung des Heinrich Graf von Brühl*, „Dresdener Kunstblätter” 2008 (52), 1, s. 14–25.
- Koch 2014 – Koch Ute Christina, *Heinrich Graf von Brühl – der sächsische Maecenas*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. Torbus Tomasz, Hörsch Markus, Ostfildern 2014, s. 221–235.
- Koch 2015 – Koch Ute Christina, *Von Ruhm und Ehre: die Gemäldegalerie des Heinrich Graf von Brühl*, [w:] *Die Bildergalerie Friedrichs des Großen*, wyd. Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Regensburg 2015, s. 79–94.
- Koch 2016 – Koch Ute Christina, *Maecenas in Sachsen. Höfische Repräsentationsmechanismen von Favoriten am Beispiel von Heinrich Graf von Brühl*, Dresden 2016.
- Kollmar 2014 – Kollmar Ulrike, *Repräsentation durch Musik: die Kapelle des Grafen Heinrich von Brühl*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. Torbus Tomasz, Hörsch Markus, Ostfildern 2014, s. 271–278.
- Konopczyński 1937a – Konopczyński Władysław, *Brühl Henryk*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1937, s. 16–19.
- Konopczyński 1937b – Konopczyński Władysław, *Chomętowski Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1937, s. 412–414.
- Kordt 1965 – Kordt Walter, *Die Gärten von Brühl*, Köln 1965.
- Korzeniowski 1847 – Korzeniowski Józef, *Dymitr i Maria*, Warszawa 1847.
- Kosińska 2018 – Kosińska Rozalia, *Sejmiki poselskie 1766 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 2018 (CXXV), nr 4, s. 861–899.
- Kowalczyk 1973 – Kowalczyk Jerzy, *Sebastiano Serlio a sztuka polska: o roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław 1973.
- Kowalczyk 1977 – Kowalczyk Jerzy, *„Goût français” po warszawsku. Warszawskie pałace rokokowe na planie Ricaud de Tirregaille’a*, „Architektura” 1977, nr 1–2, s. 53–59.
- Kowalczyk 1981 – Kowalczyk Jerzy, *Wędrowka po pałacach rokokowych z panem Ricaud*, [w:] *Jesteśmy w Warszawie. Miasto dawne i nowe*, red. Bartoszczyńska Zofia, Warszawa 1981, t. 1, s. 99–114.
- Kowalczyk 1988 – Kowalczyk Jerzy, *Pierre Ricaud de Tirregaille – architekt ogrodów i pałaców*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1988, nr 4, s. 299–318.

- Kowalczyk 2002 – Kowalczyk Jerzy, *The Significance of Bohemia and Moravia for late-Baroque Architecture in Poland*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2002, t. LXIV, nr 1/4, s. 97–151.
- Kowalczyk 2004 – Kowalczyk Jerzy, *Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2004, t. II, s. 48–106.
- Kowalczyk 2006 – Kowalczyk Jerzy, *Świątynie późnobarokowe na Kresach*, Warszawa 2006.
- Kowalska 1976 – Kowalska Halina, *Mniszech Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 484–486.
- Kozlâkov 2005 – Kozlâkov Vâčeslav, *Marina Mnišek*, Moskwa 2005.
- Köck 2011 – Köck Bernd, *Barocke Dachwerke. Konstruktion und Tragverhalten*, Dissertation, Universität der Bundeswehr München, München 2011.
- Kraśiński 2002 – Kraśiński Zygmunt, *Agaj-Haj*, Kraków 2002.
- Krasny 2003 – Krasny Piotr, *Katedra św. Jura we Lwowie a tradycyjna architektura cerkiewna na Rusi Czerwonej*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 5, red. Betlej Andrzej, Krasny Piotr, Kraków 2003, s. 65–83.
- Kraszewski 1860 – Kraszewski Józef Ignacy, *Podróż króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do Kaniowa w 1787 roku: podług listów Kazimierza Konstantego hrabiego de Bröl Platera, starosty inflanckiego*, Warszawa 1860.
- Kraszewski 1867 – Kraszewski Józef Ignacy, *Listy Pani Mniszchowej, żony marszałka w. koronnego pisane do matki, Pani Zamoyskiej, z domu Poniatowskiej, wojewodziny podolskiej 1787*, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 1867, s. 174–231.
- Kraushar 1925 – Kraushar Alexander, *Kamienica kasztelańska ongi pieczętarzy koronnych i Chodkiewiczów, przy ul. Miodowej w Warszawie, obecnie własność i siedziba Rzemieślników Chrześcijan. Zarys historyczny ilustrowany*, Warszawa 1925.
- Kreisel 1969 – Kreisel Heinrich, *Würzburg*, München 1969.
- Kretschmar 2005 – Kretschmar Frank, *Schloss Augustusburg in Brühl – Konzepte für den Wiederaufbau mit Reparatur und Ergänzung*, „Jahrbuch Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg” 2005 (7), s. 63–74.
- Kronika 1865 – *Kronika domowa Dzieduszyckich*, Lwów 1865.
- Król 1937 – Król Aleksander, *Dęblin*, „Przegląd Lotniczy” 1937, nr 10, s. 1360–1370.
- Król, Król-Kaczorowska 1974 – Król Aleksander, Król-Kaczorowska Barbara, *Pałac pod Blachą*, Warszawa 1974.
- Kunath 2015 – Kunath Christian, *Adelsgeschlechter und Herrschaftssitze in Dresden und Umgebung*, Dresden 2015.
- Kunze-Köllensperger 2015 – Kunze-Köllensperger Melitta, *Das Holländische Dorf aus Meissener Porzellan. Dessert de Luxe bei Graf von Brühl. Sammlung Ritter Kempki von Rakoszyn*, München 2015.

- Kuras 2013 – Kuras Katarzyna, *Partie i frakcje w schyłkowym okresie rządów Augusta III Sasa*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2013 (12), nr 1, s. 61–90.
- Kwiatkowski 2009 – Kwiatkowski Marek, *Pałac Mniszchów w Warszawie – ambasada królestwa Belgii*, Warszawa 2009.
- Larionov 2009 – Larionov Aleksej O., *Die Sammlung der Zeichnungen des Grafen von Brühl*, [w:] *Bilder-Wechsel*, red. Dalbajewa Birgit, Lupfer Gilbert, Vashchenko Yulia, Köln 2009, s. 125–150.
- Levandusky 2013 – Levandusky Ronald, *Die Radierung „Der Thurm am Meere” von Christian Wilhelm Ernst Dietrich als graphische Vorlage für drei Christie-Miller Teller und drei Meißener Teeservice*, „Keramos” 2013, 219, s. 45–54.
- Liebsch 2006/2007 – Liebsch Thomas, *Das Schicksal der Gemäldegalerie König Augusts III. von Polen im Jagdschloss Hubertusburg im Siebenjährigen Krieg*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden” 2006/2007, 33, s. 42–57.
- Liebsch 2010 – Liebsch Thomas, *„Dieser geschichte Künstler ist in ganz Europa berühmt und bekannt...” Christian Wilhelm Ernst Dietrich und die Dresdner Gemäldegalerie*, „Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft” 2010 (64), s. 277–300.
- Lileyko 1970a – Lileyko Jerzy, *Projekty rozbudowy Zamku z czasów Augusta III. Problem autorstwa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1970, t. XXXII, nr 3/4, s. 363–367.
- Lileyko 1970b – Lileyko Jerzy, *W sprawie autorstwa i datowania projektów zamku królewskiego z czasów Augusta II oraz rysunku bramy zamkowej tzw. Świętojańskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1970, t. XXXII, nr 3/4, s. 359–363.
- Lorentz 1986 – Lorentz Stanisław, *Efraim Szreger. Architekt polski XVIII wieku*, Warszawa 1986.
- Lutostańska 1967 – Lutostańska Alicja, *Rysunki Jean Joseph Vinache i geneza pałacu w Radzynie Podlaskim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1967, t. XXIX, nr 1, s. 58–63.
- Lutostańska 1977 – Lutostańska Alicja, *Pałac w Radzynie Podlaskim. Etapy kształtowania się rezydencji na tle rozwoju przestrzennego miasta*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1977, t. XXII, nr 3, s. 215–229.
- Łaszczyńska 1948 – Łaszczyńska Olga, *Ród Herburtów w wiekach średnich*, Poznań 1948.
- Łoziński 1907 – Łoziński Władysław, *Życie polskie w dawnych wiekach (wiek XVI–XVIII)*, Lwów 1907.
- Ługowski 2016 – Ługowski Piotr, *Solari (Solary) Antoni*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Migasiewicz Paweł, Osiecka-Samsonowicz Hanna, Sito Jakub, Warszawa 2016, s. 430–438.
- Maciakowska 2015a – Maciakowska Zofia, *Pałac Jerzego Wandalina Mniszcha w Gdańsku u schyłku XVIII wieku*, „Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego”, cz. 3, red. Kizik Edmund, Gdańsk–Warszawa 2015, s. 53–75.
- Maciakowska 2015b – Maciakowska Zofia, *Szansa dla biednych czy zamożnych? Wykorzystanie terenów nowo pozyskanych lub przyłączanych do miasta w czasach przedindustrialnych na przykładzie Gdańska*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2015, R. 63, nr 2, s. 331–340.

- Maciszewski 1975 – Maciszewski Jarema, *Zbigniew Ossoliński (próba charakterystyki)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1975, nr 2, s. 189–202.
- Macuk 2014 – Macuk Andrej, *Polityka rosyjska w Rzeczypospolitej w 1733 roku a kandydatura „Piasta”*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2014, nr 2 (29), s. 41–110.
- Maisel 1989 – Maisel Witold, *Archeologia prawna Europy*, Warszawa–Poznań 1989.
- Majewska-Maszkowska 1976 – Majewska-Maszkowska Bożenna, *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*, Wrocław 1976.
- Majewski 2014 – Majewski Andrzej Adam, *Marszałek wielki litewski Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679). Działalność polityczno-wojskowa*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Mirosława Nagielskiego, Warszawa 2014.
- Malec 2002 – Malec Jerzy, *Z badań nad urzędem marszałkowskim koronnym w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Studia z Historii Ustroju i Prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. Olszewski Henryk, Poznań 2002, s. 215–222.
- Malec 2011 – Malec Jerzy, *Urząd marszałkowski w literaturze prawniczej XVI–XVIII wieku*, [w:] *Mysł i polityka. Księga Pamiątkowa dedykowana Profesorowi Jackowi Marii Majchrowskiemu*, red. Szlachta Bogdan, Kraków 2011, s. 377–382.
- Malygina 2013 – Malygina Alla, *Obraz „Przyjęcie posłów polskich przez Dymitra Samozwanca I w Granowitoj Pałacie 3 (13) maja 1606 roku” ze zbiorów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie w świetle źródeł*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2013, t. LXXV, nr 2, s. 327–337.
- Małcużyński 1900 – Małcużyński Witold, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*, Warszawa 1900.
- Mamuszka 1972 – Mamuszka Franciszek, *Droga Królewska w Gdańsku*, Wrocław–Gdańsk 1972.
- Manikowska 2016a – Manikowska Ewa, *Amadio Giuseppe*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Migasiewicz Paweł, Osiecka-Samsonowicz Hanna, Sito Jakub, Warszawa 2016, s. 18–20.
- Manikowska 2016b – Manikowska Ewa, *Boretti Giuseppe*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Migasiewicz Paweł, Osiecka-Samsonowicz Hanna, Sito Jakub, Warszawa 2016, s. 64–65.
- Manikowska 2016c – Manikowska Ewa, *Nachtigal Franz*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Migasiewicz Paweł, Osiecka-Samsonowicz Hanna, Sito Jakub, Warszawa 2016, s. 329–330.
- Manikowska 2016d – Manikowska Ewa, *Probst Joseph Anton*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Migasiewicz Paweł, Osiecka-Samsonowicz Hanna, Sito Jakub, Warszawa 2016, s. 374.
- Manikowska 2016e – Manikowska Ewa, *Schütz Carl Gottlieb*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Migasiewicz Paweł, Osiecka-Samsonowicz Hanna, Sito Jakub, Warszawa 2016, s. 415.

- Mańkowski 1948 – Mańkowski Tadeusz, *Architekt Pierre Ricaud de Tirregaille*, Wrocław 1948.
- Marx 1990 – Marx Harald, *Matthäus Daniel Pöppelmann: der Architekt des Dresdner Zwingers*, Leipzig 1990.
- Marx 2000a – Marx Harald, *König August III. und sein Minister Heinrich Graf von Brühl vor dem Schloss Moritzburg: zu einem Prospekt von Johann Alexander Thiele*, „Dresdener Kunstblätter” 2000 (44), s. 98–106.
- Marx 2000b – Marx Harald, *Matthäus Daniel Pöppelmann. Der Dresdner Zwingler: vom Festbau zum Museum*, Frankfurt am Main 2000.
- Matthäus 1989 – *Matthäus Daniel Pöppelmann: der Architekt des Dresdner Zwingers. Zur Ausstellung der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden und des Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte Münster in Herford, Daniel-Pöppelmann-Haus, und Münster 1989/90*, red. Marx Harald, Leipzig 1989.
- Matthäus 1990 – *Matthäus Daniel Pöppelmann 1662–1736 und die Architektur der Zeit Augusts des Starken*, red. Milde Kurt, Dresden 1990.
- Mazurkiewicz 1936 – Mazurkiewicz Jan, *Krótki zarys dziejów Wiśniowca*, Wiśniowiec 1936.
- Menzhausen 1959 – Menzhausen Joachim, *Christian Wilhelm Ernst Dietrichs Eklektizismus und seine Bedeutung in der Entwicklung der deutschen Malerei*, „Kunstmuseen der Deutschen Demokratischen Republik” 1959 (2), s. 33–40.
- Michalkiewicz-Gorol 2019 – Michalkiewicz-Gorol Agnieszka, *Język rozważań Sebastiana Petrycego z Pilzna o wychowaniu i edukacji bez kobiet i nie dla kobiet*, „Podstawy Edukacji” 2019 (12), s. 95–107.
- Mielnik 2015 – Mielnik Paulina, *Laska marszałkowska w świetle wybranych źródeł ikonograficznych Sejmu polskiego*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2015 (15), s. 75–94.
- Mielnik 2018 – Mielnik Paulina, *Symbolika laski marszałkowskiej w świetle zachowanej ikonografii i literatury*, [w:] *Motywy fauny i flory w literaturze i kulturze*, red. Kuran Michał, Łódź 2018, s. 111–124.
- Mikocka-Rachubowa 2001 – Mikocka-Rachubowa Katarzyna, *Canova, jego krąg i Polacy (około 1780–1850)*, t. 1, Warszawa 2001.
- Mikocka-Rachubowa 2016 – Mikocka-Rachubowa Katarzyna, *Rzeźba włoska w Polsce około 1770–1830. Katalog*, Warszawa 2016.
- Mistewicz 2011 – Mistewicz Marek, *Mosty XVII-wiecznego Gdańska na podstawie rycin*, „Drogownictwo” 2011, nr 10, s. 326–332.
- Miszczak 1963 – Miszczak Ewa, *Mecenat artystyczny Michała Jerzego Mniszcha, Marszałka Wielkiego Koronnego. Praca magisterska napisana w Instytucie Historii Sztuki UW pod kierunkiem prof. W. Tomkiewicza*, mps, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, 1963.
- Mniszki 1989 – *Mniszki: ukazatel archiwalnych materiałów i bibliografii*, Kijów 1989.
- Moleva 2001 – Moleva Nina, *Marina Mnišek: Marina Ūr’evna Mnišek, carica Vseà Rusi: istoričeskij roman*, Moskwa 2001.

- Mossakowski 2002 – Mossakowski Stanisław, *Galeria przy Villa Regia w Warszawie*, [w:] *idem, Orbis Polonus. Studia z historii sztuki XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2002, s. 142–163.
- Mossakowski 2012 – Mossakowski Stanisław, *Tylman z Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa–Monachium–Berlin 2012.
- Naruszewicz 1805 – Naruszewicz Adam, *Dziennik podróży króla jegomości Stanisława Augusta na Ukrainę i do innych Ziem Koronnych roku 1787*, Warszawa 1805.
- Neidhardt 1974 – Neidhardt Hans Joachim, *Schloss Pillnitz*, Dresden 1974.
- Nestorow 2016 – Nestorow Rafał, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*, Warszawa 2016.
- Nieciecki 2009 – Nieciecki Jan, *Ceremoniał powitania królewicza Karola na białostockim dworze Jana Klemensa Branickiego w 1758 roku*, „Acta Academiae Artium Vilnensis” 2009, t. 54, s. 132–142.
- Nieciecki 2010 – Nieciecki Jan, *Kaskada albo ogród czeremchowy Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku*, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. X, red. Rolska-Boruch Irena, Lublin 2010, s. 425–447.
- Nieciecki 2018 – Nieciecki Jan, *Kamienne rzeźby zamawiane przez Jana Klemensa Branickiego w Gdańsku*, [w:] *Europa, Rzeczpospolita, Prusy Królewskie. Nowożytność*, red. Dettlaff Danuta, Bydgoszcz–Puck 2018, s. 135–164.
- Niesiecki 1839–1846 – Niesiecki Kasper, *Herbarz polski*, t. 1–10, Lipsk 1839–1846.
- Niewiadomski 2018 – Niewiadomski Marek, *Od lokacji miasta do upadku Rzeczypospolitej (1373–1795)*, [w:] *Dzieje powiatu ostrołęckiego*, red. Gołota Janusz, Kijowski Jerzy, Mironczuk Jan, Ostrołęka 2018, s. 67–152.
- Oczko 2018 – Oczko Piotr, *Holenderskie flizy na dawnych ziemiach polskich i ościennych. Mody i wnętrza*, Malbork 2018.
- Oleńska 2010 – Oleńska Anna, *Osiemnastowieczne rezydencje w Wołczynie i Jabłonowie jako manifestacja statusu ich właścicieli w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Socialinių tapatumų reprezentacijos. Lietuvos Didžiojo Kunigaikštystės Kulturoje*, red. Jankevičiūtė Giedrė, Vilnius 2010, s. 159–171.
- Oleńska 2011 – Oleńska Anna, *Jan Klemens Branicki. Sarmata nowoczesny. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011.
- Oleńska 2014 – Oleńska Anna, *„In dir steckt ein Sachse, ein Kontusz kann ihn nicht verbergen”: die künstlerischen Kontakte Jan Klemens Branickis mit dem Hof Augusts II. und Augusts III. sowie mit Heinrich Brühl und dem königlichen Bauamt*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. Torbus Tomasz, Hörsch Markus, Ostfildern 2014, s. 197–217.
- Olszewska-Świetlik 2018 – Olszewska-Świetlik Justyna, *Obraz „Alegoria życia” z kolekcji prof. Wiesława Litewskiego, Muzeum Uniwersyteckie w Toruniu. Historia, technologia i technika*, „Opuscula Musealia” 2018, vol. 25, s. 189–208.
- Omilanowska 2004 – Omilanowska Małgorzata, *Polska. Pałace i dwory*, Warszawa 2004.

- Osiński Al. 1806 – Osiński Alojzy, *Kazanie na pogrzebie Jaśnie Wielmożnego Michała Jerzego z Wielkich Kończyc, hrabiego Wandalina Mniszcha [...] miane w Wiśniowcu w kościele JJ. XX. Karmelitów Bosych dnia 13 marca r. 1806*, Warszawa 1806.
- Osiński An. 2008 – Osiński Andrzej, *Park Mniszchów w Dukli*, „Spotkania z Zabytkami” 2008, t. 32, nr 3, s. 21–23.
- Ostatnie 2015 – *Ostatnie wielkie widowisko barokowej Europy. Polskie relacje z uroczystości weselnych Fryderyka Augusta i Marii Józefy w Wiedniu i Dreźnie w 1719 r.*, oprac. Kuras Katarzyna, Pabian Jolanta, Kraków 2015.
- Ostrowski 2019 – Ostrowski Jan K., *Portret w dawnej Polsce*, Warszawa 2019.
- Paldus 1916 – Paldus Josef, *Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772*, „Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien”, 1916, t. 59, s. 417–455.
- Pawlak 2005 – Pawlak Wiesław, *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005.
- Pawłowski 2017 – Pawłowski Krzysztof Kazimierz, *Urbanistyka „a la française”. Tysiąc lat doświadczeń i europejskich innowacji. Dopelnienie obrazu*, t. II: *Francja nowożytna. Od narodzin absolutyzmu do epoki oświecenia*, Kraków 2017.
- Penkała 2016 – Penkała Anna, *Panięskie ochędóstwo. Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich*, Kraków 2016.
- Perzanowska 1966 – Perzanowska Huguette, *Urząd Marszałkowski w okresie rządów Józefa Mniszcha*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia XIII” 1966, nr 54, s. 81–94.
- Perzanowska 1976 – Perzanowska Huguette, *Mniszech Józef Wandalin*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 474–478.
- Pfeiffer 2002 – Pfeiffer Bogusław, *Caelum et Regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII stulecia*, Zielona Góra 2002.
- Pietsch 2014 – Pietsch Ulrich, *Die Porzellansammlung des Grafen von Brühl*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. Torbus Tomasz, Hörsch Markus, Ostfildern 2014, s. 237–246.
- Piotrowski 1930 – Piotrowski Mikołaj, *W sprawie biblioteki i archiwum zamku Wiśniowieckiego*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1930, t. 9, s. 146–147.
- Piramidowicz 2012 – Piramidowicz Dorota, *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609–1656)*, Warszawa 2012.
- Piwerski 1929 – Piwerski Kazimierz, *Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny*, Kraków 1929.
- Poczobut-Odlanicki 1877 – Poczobut-Odlanicki Jan, *Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego: (1640–1684)*, oprac. Kraszewski Ignacy, Potocki Leon, Warszawa 1877.
- Poklewski 2015 – Poklewski Józef, *Domenico Trezzini (ok. 1670–1734) – architekt Piotra I*, [w:] *Artyści znad jezior lombardzkich w nowożytnej Europie. Prace dedykowane pamięci Profesora Mariusza Karpowicza*, red. Smoliński Mariusz, Sulewska Renata, Warszawa 2015, s. 215–225.

- Polak 2009 – Polak Jerzy, *Biblioteka zamkowa w Pszczynie*, [w:] *Materiały Muzeum Zamkowego w Pszczynie*, t. X, red. Kluss Maciej, Pszczyna 2009, s. 17–40.
- Polak 2020 – Polak Wojciech, *Żółkiewski, pogromca Moskwy*, Kraków 2020.
- Pomian 2019 – Pomian Julia, *Zaślubiny Maryny Mniszkówny z carem Dymitrem Iwanowiczem w świetle „Życia Sapiehów” Kazimierza Kognowickiego*, [w:] *Rzeczpospolita i Rosja w epoce nowożytnej. Relacje, polityka, kultura*, red. Borowy Paweł, Pomian Julia, Łódź–Wrocław 2019, s. 26–39.
- Popiołek 2003 – Popiołek Bożena, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003.
- Popiołek 2012 – Popiołek Bożena, *Z kraju i ze świata. Krakowskie nowiny rękopiśmienne z 1729 r. jako źródło do historii mentalności społeczeństwa czasów saskich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2012, t. XV, z. 1 (29), s. 24–39.
- Popiołek 2013a – Popiołek Bożena, *Kostusienka i Józieniek. Listy miłosne Konstancji z Tartłów i Józefa Wandalina Mniszcha, marszałkostwa wielkiego koronnego jako przykład relacji małżeńskich w epoce saskiej*, [w:] *Epistolografia dawnej Rzeczypospolitej*, t. III: *Perspektywa historycznoliteracka (XV–XIX wiek)*, red. Borek Piotr, Olma Marcelli, Kraków 2013, s. 157–196.
- Popiołek 2013b – Popiołek Bożena, *Magdalena z Tartłów Lubomirska (zm. 1728), wojewodzina krakowska: próba biografii*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2013, z. 18, s. 434–453.
- Popiołek 2017a – Popiołek Bożena, *„Będzie to pałac osobliwej magnificencji...” Rzecz o warszawskim pałacu Józefa Wandalina Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego*, [w:] *Starpolski ogłód świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. Kościak Elżbieta, Wolański Filip, Żerelik Rościsław, Toruń 2017, s. 205–218.
- Popiołek 2017b – Popiołek Bożena, *„O gazetach pisanych i nie tylko”. Recenzja książki Jerzego Dygdały „Od Augusta II do Augusta III. Doniesienia z Warszawy Andrzeja Cichockiego z lat 1732–1734”*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2017, z. 2 (46), s. 127–133.
- Potocki 1830 – Potocki Artur, *Marina Mniszech: fragmens de l’histoire de Pologne*, Paris 1830.
- Powidzki 1955 – Powidzki Janusz, *„Muzeum Polskie” Michała Mniszcha*, „Muzealnictwo” 1955, t. 4, s. 5–9.
- Proksa 1981 – Proksa Michał, *Sprawozdanie z badań architektonicznych zespołu pałacowego w Dukli*, Przemyśl 1981.
- Proksa 1998 – Proksa Michał, *Zamek i folwark w Laszkach Murowanych*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1998, t. 13, s. 155–164.
- Proksa 2001 – Proksa Michał, *Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemyśl 2001.
- Przewoźna-Leśniak 2013 – Przewoźna-Leśniak Katarzyna, *O początkach mody na „delfy” na terenie Rzeczypospolitej – rezydencje Jana III Sobieskiego w Żółkwi, Jaworowie i Wilańowie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2013, t. LXV, nr 3, s. 415–536.

- Przeddziecki 1841 – Przeddziecki Aleksander, *Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów*, t. 1, Wilno 1841.
- Putkowska 1991 – Putkowska Jolanta, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991.
- Putkowska 2001a – Putkowska Jolanta, *Ogród przy warszawskiej rezydencji Józefa Wandali Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego, kasztelana krakowskiego*, [w:] „*Hortus vitae*”: księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu, Warszawa 2001, s. 191–195.
- Putkowska 2001b – Putkowska Jolanta, *Wpływ sztuki André Le Nôtre’a na kształtowanie otoczenia rezydencji w Polsce w końcu XVII i 1. połowie XVIII wieku*, „*Biuletyn Historii Sztuki*” 2001, t. LXIII, nr 1/4, s. 243–264.
- Putkowska 2002 – Putkowska Jolanta, *Warszawski zespół rezydencjonalny Józefa Wandali Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego, kasztelana krakowskiego*, „*Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*” 2002, t. 2, s. 105–118.
- Putkowska 2016 – Putkowska Jolanta, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016.
- Raczyński 1843 – Raczyński Edward, *Gabinet medalów polskich oraz tych, które się dziejów Polski dotyczą (1764–95)*, Wrocław 1843.
- Radziszewski 1875 – Radziszewski Franciszek, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych*, Kraków 1875.
- Rafałowiczówna 2000 – Rafałowiczówna Jadwiga, *A z Warszawy nowiny te... Listy Jadwigi Rafałowiczówny do Elżbiety Sieniawskiej z lat 1710–1720*, red. Popiołek Bożena, Kraków 2000.
- Rąkowski 2013 – Rąkowski Grzegorz, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie (część zachodnia)*, Piastów 2013.
- Rein 1924 – Rein Berthold, *Die Heidecksburg in Rudolstadt: ein Ableger von Dresdener Barock- und Rokokokunst*, Rudolstadt 1924.
- Remont 2001 – *Remont Ambasady Królestwa Belgii w Warszawie. Projekt budowlany – architektura*, oprac. Madurowicz Grażyna, Tysza Marek, Warszawa 2001, mps, Archiwum Stołecznego Konserwatora Zabytków.
- Resursa 1870 – *Resursa Kupiecka w Warszawie*, „*Tygodnik Ilustrowany*” 1870, seria 2, t. VI, nr 151, s. 244.
- Rewski 1939 – Rewski Zbigniew, *Rachunki budowy pałacu i kościoła w Wiśniowcu*, „*Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*” 1939, t. VII, nr 1, s. 69–75.
- Rolnik 2018 – Rolnik Dariusz, *Archiwum Jeleńskich z NGAB w Mińsku (XVI–XX wiek) – jego dzieje i inwentarz*, Katowice 2018.
- Rolska 2013 – Rolska Irena, *Między Wisłą a Bugiem – czyli o modzie, wrażliwości i smakach w osiemnastowiecznych ogrodach rezydencjonalnych*, [w:] *Europejski wiek osiemnasty: uniwersalizm myśli, różnorodność dróg*, red. Dębowski Marek, Kraków 2013, s. 89–97.
- Romanovskij 1913 – Romanovskij Vasilij Evgrafovič, *Smuta v Moskovskom Gosudarstve v načale XVII veka*, Moskwa 1913.

- Rosner 1976 – Rosner Andrzej, *Mniszech Michał Jerzy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 480–484.
- Rosset 1994 – Rosset Tomasz de, *Obrazy z Wiśniowca w kolekcji Andrzeja Mniszcha*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1994, t. 25, s. 141–168.
- Rosset 2003 – Rosset Tomasz de, *Kolekcja Andrzeja Mniszcha: od wołyńskich chrząszczy do obrazów Fransa Halsy*, Toruń 2003.
- Rosset 2008 – Rosset Tomasz de, *Malarstwo polskie w polskich kolekcjach prywatnych*, „Muzealnictwo” 2008, z. 49, s. 204–216.
- Rostworowski 1984–1985 – Rostworowski Emanuel, *Potocki Stanisław Szczęsny*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1984–1985, s. 183–202.
- Roszak 2012 – Roszak Stanisław, *Koniec świata sarmackich erudytych*, Toruń 2012.
- Ruiz 2016 – Ruiz Annabelle, *The Gorgon Medusa Metamorphoses: From a Declining Pictorial Motif to Rebirth into a Cinematographic Motif*, [w:] *Art and its Responses to Changes in Society*, red. Germ Martin, Malešič Martina, Unetič Ines, Cambridge 2016, s. 1–15.
- Rückert 1990 – Rückert Rainer, *Biographische Daten der Meissener Manufakturisten des 18. Jahrhunderts*, München 1990.
- Ryba 2005 – Ryba Janusz, *Dwory przyjmują gości (O kulturotwórczej funkcji królewskich odwiedzin)*, [w:] *Dwory magnackie w XVIII wieku*, red. Kostkiewicz Teresa, Ročko Agata, Warszawa 2005, s. 57–67.
- Saemann 2014 – Saemann Hedda, *Dachwerke über den welfischen Residenzbauten der Barockzeit im Kontext des höfischen Bauwesens*, Petersberg 2014.
- Schmidt 1921 – Schmidt Otto Eduard, *Minister Graf Brühl und Karl Heinrich von Heinecken. Briefe und Akten, Charakteristiken und Darstellungen zur sächsischen Geschichte (1733–1763)*, Leipzig 1921.
- Schniewind Michel 1984 – Schniewind Michel Petra, *Christian Wilhelm Ernst Dietrich (1712–1774) und die Problematik des Eklektizismus*, München 1984.
- Schniewind Michel 2012 – Schniewind Michel Petra, *Christian Wilhelm Ernst Dietrich genant Dietrichy, 1712–1774*, München 2012.
- Scholze 1987 – Scholze Hans Eberhard, *Schloß Hubertusburg*, Leipzig 1987.
- Schwanenservice 2000 – *Schwanenservice. Meissener Porzellan für Heinrich Graf von Brühl*, red. Pietsch Ulrich, Berlin 2000.
- Schwarm 2010 – Schwarm Elisabeth, *Chinoserie – Japonaiserie das Japanische Palais in Dresden*, [w:] *China in Schloss und Garten*, red. Welich Dirk, Kleiner Anne, Dresden 2010, s. 196–207.
- Siara 1998 – Siara Stanisław, *Kościół parafialny w Dukli*, Krosno 1998.
- Sierakowska 1991 – Sierakowska Elżbieta, *Księgozbiór z dziedziny sztuki Stanisława Kostki Potockiego na tle polskich bibliotek XVIII wieku*, „Rocznik Historii Sztuki” 1991, t. XIII, s. 171–202.

- Sito 2011 – Sito Jakub, *Fenomen rzeźb Johanna Chrisostoma Redlera*, [w:] *Radzyń Podlaski. Miasto i rezydencja*, red. Leszczyńska Dominika, Michalska Grażyna, Radzyń Podlaski 2011, s. 101–120.
- Sito 2012 – Sito Jakub, *Porcelana miśnieńska w Warszawie. Z badań nad inwentarzami rezydencji magnaterii warszawskiej*, „*Studia Wilanowskie*” 2012, t. XX, s. 114–120.
- Sito 2013a – Sito Jakub, „*Ausgeführt werden soll das Epitaph von den ersten Hofbildhauer*”. *Der Warschauer Auftrag Lorenzo Mattiellis Zur Errichtungsgeschichte, Technologie und Deutung*, „*Barockberichte. Informationsblätter des Salzburger Barockmuseums zur bildenden Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts*” 2013, t. LXI, s. 96–106.
- Sito 2013b – Sito Jakub, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej: modele kariery, formacja artystyczna, organizacja produkcji*, Warszawa 2013.
- Sito 2016a – Sito Jakub, *Bay Carlo Antonio Maria*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Migasiewicz Paweł, Osiecka-Samsonowicz Hanna, Sito Jakub, Warszawa 2016, s. 37–45.
- Sito 2016b – Sito Jakub, *Rzeźba św. Jana Nepomucena – pamiątka po działalności Komisji Brukowej*, „*Spotkania z Zabytkami*” 2016, nr 11–12, s. 36–40.
- Sito 2018 – Sito Jakub, *Ołtarz główny kościoła w Piasecznie – fundacja królewskiego faworyta*, [w:] *Poza Warszawą. Arcydzieła plastyki dawnej na Mazowszu*, red. Wardzyński Michał, Warszawa 2018, s. 192–195.
- Skrabski 2007 – Skrabski Józef, *Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków*, Tarnów 2007.
- Słaby 2014 – Słaby Agnieszka, *Rządząca oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014.
- Słowiński 2014a – Słowiński Przemysław, *Caryca. Moskiewskie gody*, Chorzów 2014.
- Słowiński 2014b – Słowiński Przemysław, *Hołd ruski*, Chorzów 2014.
- Słownik 2016 – *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Migasiewicz Paweł, Osiecka-Samsonowicz Hanna, Sito Jakub, Warszawa 2016.
- Słownik geograficzny 1880–1902 – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902.
- Smuta v Rossii 2016 – Smuta v Rossii i Potop v Reči Pospolitoj: opyt preodoleniâ gosudarstvennogo krizisa v XVII stoletii: materialy Rossijsko-poł'skoj naučnoj konferencii*, Moskva, 24–26 oktâbrâ 2012 g., red. Plotnikov Aleksej Borisovič, Ūrasov Andrej Viktorovič, Moskva 2016.
- Sobieszczański 1967 – Sobieszczański Franciszek, *Warszawa: wybór publikacji*, t. 2, Warszawa 1967.
- Sołtys 1994 – Sołtys Kinga, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, Tarnów 1994.
- Sołtys 2016 – Sołtys Kinga, *Sanguszkowie*, Tarnów 2016.
- Sowa 1982–1983 – Sowa Andrzej, *Pociej Ludwik Konstanty*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1982–1983, s. 38–47.

- Stanisław 2004 – Stanisław Herakliusz Lubomirski – twórca i dzieła, red. Karpiński Adam, Lasocińska Estera, Warszawa 2004.
- Staszewski 1975 – Staszewski Jacek, *Maria Józefa*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 1–2.
- Staszewski 1986 – Staszewski Jacek, *Polacy w osiemnastowiecznym Dreźnie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- Staszewski 1989 – Staszewski Jacek, *August III Sas*, Wrocław 1989.
- Stecki 1871 – Stecki Tadeusz Jerzy, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, Lwów 1871.
- Stojek-Sawicka 2010 – Stojek-Sawicka Karolina, *Wkład Radziwiłłów nieświeskich w rozwój nauki i piśmiennictwa – przyczynek do badań nad rolą i znaczeniem kulturowym dworów magnackich w XVIII wieku*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. Łopatecki Karol, Walczak Wojciech, Białystok 2010, s. 441–452.
- Sulerzyska 1970 – Sulerzyska Teresa, *Architekt Piotr Hiż. Problem autorstwa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1970, t. XXXII, nr 3/4, s. 377–378.
- Swieykowski 1903 – Swieykowski Emmanuel, *Studia do historii sztuki i kultury wieku XVIII w Polsce*, t. 1, *Monografia Dukli*, Kraków 1903.
- Szaniawska 1967 – Szaniawska Wanda, *Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1967, t. XXIX, nr 3, s. 285–316.
- Szelągowski 1914 – Szelągowski Adam, *Wici i topory: studyum nad genezą i znaczeniem godła polskich i zawołań*, Kraków 1914.
- Szujski 1876 – Szujski Józef, *Maryna Mniszchówna*, Kraków 1876.
- Szwaciński 2012 – Szwaciński Tomasz, *Rosja a Piotr i Jan Sapiehowie w dobie kryzysu ostrogskiego (1754–1758)*, „Kwartalnik Historyczny” 2012 (119), nr 1, s. 31–65.
- Szwaciński 2016 – Szwaciński Tomasz, *Tumult wileński 1755 roku i jego reperkusje*, „Rocznik Lituanistyczny” 2016, s. 107–126.
- Szwaciński 2019 – Szwaciński Tomasz, „Refleksje” kanclerza koronnego Jana Małachowskiego (1755–1757), „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2019 (54), z. 1, s. 27–57.
- Szwankowski 1970 – Szwankowski Eugeniusz, *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970.
- Szydlowski 1919 – Szydlowski Tadeusz, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Lwów 1919.
- Szyjan 2011 – Szyjan Lubow, *Pałac wiśniowiecki w kontekście baroku zachodnioeuropejskiego na Ukrainie*, [w:] *Historia Wiśniowca*, Tarnopol 2011, s. 51–57.
- Szymański 1970 – Szymański Stanisław, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1970 (9), s. 237–263.
- Śleziński 2012 – Śleziński Krzysztof, *Sebastiana Petrycego filozofia wychowania*, „Cieszyński Almanach Pedagogiczny” 2012, nr 1, s. 135–153.

- Targosz 1991 – Targosz Karolina, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Wrocław 1991.
- Targosz 2000 – Targosz Karolina, *Maria Amalia, jej pomnik i niedokończone mauzoleum Mniszchów w Dukli*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Obyczaje czasów saskich*, red. Achremczyk Stanisław, Stasiewicz Krystyna, Olsztyn 2000, s. 74–98.
- Targosz 2011 – Targosz Karolina, *Ogród w teatrze i teatr w ogrodzie. Krag dworu polskiego XVII wieku i źródła jego inspiracji*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2011, t. LXIII, nr 1/4, s. 93–123.
- Tazbir 2003 – Tazbir Janusz, *Ulrich von Werdum i jego diariusz podróży*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2003, t. XLVII, s. 159–166.
- Thoss 1998 – Thoss Kay, *Andreas Gaertner (1744–1826)*, Weimar 1998.
- Tiller 2015 – Tiller Elisabeth, *Die repräsentative Raumpolitik Augusts des Starken in Polen*, [w:] *Bücherwelten – Raumwelten: Zirkulation von Wissen und Macht im Zeitalter des Barock*, red. Tiller Elisabeth, Köln 2015, s. 243–272.
- Tłomacki 2009 – Tłomacki Andrzej, *Sapiehowie kodeńscy: historia rodu od kolebki do współczesności*, Warszawa 2009.
- Tomkiewicz 1934 – Tomkiewicz Władysław, *Dzieje zbiorów Zamku Wiśniowieckiego*, „Rocznik Wołyński” 1934, t. 3, s. 413–433.
- Topolska 1983 – Topolska Maria, *Biblioteki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1983, z. 3, s. 143–183.
- Torbus 2012 – Torbus Tomasz, *Sulkowski und Brühl und der Baubetrieb in Warschau unter August III*, [w:] *Friedrich der Grosse und Graf Brühl. Geschichte einer Feindschaft. Begleitband zur ersten gemeinsamen Verbundausstellung*, red. Neuhäuser Simone, Cottbus 2012, s. 77–85.
- Torbus 2014 – Torbus Tomasz, *Pförten (Brody) in der Niederlausitz – ein Schloss für den König und eine Idealstadt des Grafen Brühl*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. Torbus Tomasz, Hörsch Markus, Ostfildern 2014, s. 73–83.
- Torbus 2017 – Torbus Tomasz, *Baustiftungen Heinrich Graf von Brühls in Sachsen am Beispiel Nischwitz und Pförten (Brody)*, [w:] *Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. Koch Ute Christina, Ruggero Cristina, Dresden 2017, s. 156–166.
- Trębska 2006 – Trębska Małgorzata, „Powinne poszanowanie”, czyli co winien jest wszystkim Rusi samodziernca wojewodzie samdomierskiemu: oracja weselna na ślubie Dymitra Iwanowicza, „Napis”. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej 2006, ser. 12, s. 127–138.
- Vasenko 1912 – Vasenko Platon, *Smuta XVI–XVII věka v Moskovskom gosudarstvě i Nižnij Novgorod*, Sankt-Peterburg 1912.

- Wadowski 1899–1900 – Wadowski Jan Ambroży, *Anacephaleosis professorum Academiae zamoscensis: manuscriptum saeculi XVII*, „Materiały i Opracowania Dotyczące Historii Wyższych Zakładów Naukowych w Polsce”, t. 1, Warszawa 1899–1900.
- Wagner, Wespiański 2017 – Wagner Katarzyna, Wespiański Paweł E., *Georges Louis Le Rouge – Plan Warszawy dedykowany Stanisławowi Augustowi Królowi Polskiemu Wielkiemu Księciu Litewskiemu, przez jego pokornego i uniżonego sługę Le Rouge’a*. Ze zbiorów kartograficznych Muzeum Warszawy, Warszawa 2017.
- Wanat 1979 – Wanat Benignus Józef, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory Karmelitów i Karmelitanek Bosych 1605–1975*, Kraków 1979.
- Wardzyński 2015a – Wardzyński Michał, Giovanni Lievorati – *the Casus of an Italian Sculptor in Early Eighteenth-Century Warsaw*, [w:] *Artyści znad jezior lombardzkich w nowożytnej Europie. Prace dedykowane pamięci Profesora Mariusza Karpowicza*, red. Smoliński Mariusz, Sulewska Renata, Warszawa 2015, s. 353–371.
- Wardzyński 2015b – Wardzyński Michał, *Marmur i alabaster w rzeźbie i małej architekturze Rzeczypospolitej. Studium historyczno-materiałoznawcze przemian tradycji artystycznych od XVI do początku XVIII wieku*, Warszawa 2015.
- Wątroba 2000 – Wątroba Przemysław, *Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a nieznany plan założenia pałacowo-parkowego księżnej Eleonory Michałowej Czartoryskiej w Wolczynie*, „Ikonotheka. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego” 2000, t. 14, s. 35–48.
- Wątroba 2001 – Wątroba Przemysław, *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a odnalezionych w Bibliothèque Nationale de France*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. LXIII, nr 1/4, s. 265–281.
- Wątroba 2016 – Wątroba Przemysław, *Le palais d’Ignacy Cetner a Krakowiec et son architecte Pierre Ricaud de Tirregaille. Nouvelles constatations et hypothèses*, [w:] *Vélis quod possis. Studia z historii sztuki ofiarowane Profesorowi Janowi Ostrowskiemu*, red. Betlej Andrzej, Brzezina-Scheuerer Katarzyna, Krasny Piotr, Kraków 2016, s. 67–73.
- Wątroba 2019 – Wątroba Przemysław, *Rysunki architektoniczne i dekoracyjne. Tylman z Gameren*, t. 1, Warszawa 2019.
- Wejnert 1857 – Wejnert Aleksander, *Starożytności warszawskie*, t. V, Warszawa 1857.
- Wereszycka 1976 – Wereszycka Helena, *Mniszchowa Urszula*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 457–458.
- Widacka 1996 – Widacka Hanna, *Marstaller. Nadworny sztycharz Stanisława Augusta*, Warszawa 1996.
- Wierzbicka 2017 – Wierzbicka Elżbieta, *Wielopolscy. Dzieje awansu społecznego oraz utrwalania pozycji rodziny od połowy XVII do schyłku XVIII wieku*, Lublin 2017.
- Wierzbicki 2014 – Wierzbicki Leszek Andrzej, *Marszałkowie i parlamentarzyści. Studia z dziejów sejmu polskiego w XVII wieku*, Warszawa 2014.

- Wierzbicki 2020 – Wierzbicki Leszek Andrzej, *Wizyty króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego w Janowcu*, [w:] *Królowie – magnaci – szlachta. Z życia elit dawnego Janowca i okolic w XVI–XVIII wieku*, red. Kupisz Dariusz, Janowiec 2020, s. 39–47.
- Wiśniewski 2007 – Wiśniewski Krzysztof, *Ceremoniał i protokół dyplomatyczny stosowany podczas audiencji nuncjuszów apostolskich w Rzeczypospolitej w czasach panowania królów z dynastii Wettynów (1697–1763)*, „Rocznik Warszawski” 2007, t. 35, s. 29–55.
- Wiśniewski 2013 – Wiśniewski Krzysztof, *Kształtowanie się kompetencji sądów marszałkowskich koronnych oraz ich pozycja w systemie politycznym i strukturze sądownictwa Rzeczypospolitej do 1766 roku*, „Archeion” 2013, t. 114, s. 233–262.
- Wiśniewski 2015 – Wiśniewski Krzysztof, *Urząd marszałkowski koronny w bezkrólestwach XVII–XVIII wieku (1632–1736)*, Warszawa 2015.
- Wittwer 2004 – Wittwer Samuel, *Die Galerie der Meißener Tiere: die Menagerie Augusts des Starken für das Japanische Palais in Dresden*, München 2004.
- Wojtkowska 2020 – Wojtkowska Zofia, *Saga rodu Czartoryskich*, Warszawa 2020.
- Wolff-Łozińska 1971 – Wolff-Łozińska Barbara, *Malowidła stropów polskich 1 połowy XVI w.: dekoracje roślinne i kasetonowe*, Warszawa 1971.
- Wrześniak 2013 – Wrześniak Małgorzata, *Florencja-muzeum. Miasto i jego sztuka w oczach polskich podróżników*, Kraków 2013.
- Zakrzewski 2016 – Zakrzewski Antoni, *Wiśniowiec*, [w:] *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. Jakubowski Melchior, Sas Maksymilian, Walczyna Filip, Warszawa 2016, s. 156–160.
- Zalewski 2009 – Zalewski Paul, *Das „Mansarddach“ und seine Ursprünge in Frankreich und Deutschland: Umstände, Experimente, Protagonisten*, [w:] *Dachkonstruktionen der Barockzeit in Norddeutschland und im benachbarten Ausland*, red. Zalewski Paul, Petersberg 2009, s. 14–28.
- Zaunstöck 2015 – Zaunstöck Holger, *Die Mansarddächer der Franckeschen Stiftungen*, Halle 2015, s. 64–71.
- Zawadzki 1862 – Zawadzki Władysław, *Jakob i Konstanty Sobiescy. Wspomnienie historyczne*, 1862.
- Zdańkowska 2019 – Zdańkowska Marta, *Rolka sztokholmska – skarb Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2019.
- Zielińska T. 1969 – Zielińska Teresa, *Katalog Tek Glinki*, cz. 1, Warszawa 1969.
- Zielińska T. 1977 – Zielińska Teresa, *Magnateria polska epoki saskiej: funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.
- Zielińska T. 1987 – Zielińska Teresa, *Szlachecy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa 1987.
- Zielińska T. 1997 – Zielińska Teresa, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997.
- Zielińska Z. 1983 – Zielińska Zofia, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983.

- Zielińska Z. 1984–1985 – Zielińska Zofia, *Potocki Mikołaj Bazyl*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1984–1985, s. 113–115.
- Zienkowska 2004 – Zienkowska Krystyna, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.
- Zuba 2002 – Zuba Krzysztof, *Michał Kazimierz Radziwiłł (1702–1762) – portret psychofizyczny*, „Medycyna Nowożytna” 2002, t. 9, z. 1–2, s. 53–84.
- Zumpe 1991 – Zumpe Manfred, *Die Brühlsche Terrasse in Dresden*, Berlin 1991.
- Źródła 1963 – Źródła do dziejów Warszawy: rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości, 1510–1770, oprac. Berdecka Anna, Rutkowska Janina, Sucheni-Grabowska Anna, Szwankowska Hanna, Warszawa 1963.
- Żółkoś 2011 – Żółkoś Aleksandra, *Mecenat kulturalny Jerzego Augusta Wandalina Mniszcha w Dukli*, Krosno 2011.
- Żórawska-Witkowska 1995 – Żórawska-Witkowska Alina, *Muzyka na dworze i w teatrze Stanisława Augusta*, Warszawa 1995.
- Żórawska-Witkowska 1997 – Żórawska-Witkowska Alina, *Muzyka na dworze Augusta II w Warszawie*, Warszawa 1997.
- Żórawska-Witkowska 2012 – Żórawska-Witkowska Alina, *Muzyka na polskim dworze Augusta III*, Lublin 2012.
- Żygulski 1988 – Żygulski Zdzisław, *Uwagi o Rolce Sztokholmskiej*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1988, cz. IX–X, s. 7–38.

ANEKSY ŹRÓDŁOWE

Przy opracowywaniu materiałów archiwalnych zostały w większości zastosowane zasady sformułowane w *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku* z 1953 r., stworzonej pod redakcją Kazimierza Lepszego. Zgodnie ze stale aktualnymi postulatami badaczy i edytorów, teksty zostały jednak potraktowane w sposób zindywidualizowany, dostosowany do nadrzędnego celu przekazu – wynikającego z dziedziny naukowej, w ramach której tworzone jest opracowanie¹. Uzupełnienia oraz fragmenty nieczytelne zostały wprowadzone w nawiasach kwadratowych. Zachowano oryginalne podkreślenia oraz historyczne, oddane za pośrednictwem dzisiejszych znaków brzmienie wyrazów typu „imaginacja”, „stancja” (w oryginale zapisanych jako: „imaginacya”, „stancya”). Uwspółcześnienia objęły natomiast samogłoski nosowe (dębliński, się) oraz końcówki takich słów, jak „srebrnymi”, „malowanymi” (zamiast „srebrnemi”, „malowanemi”). W przypadku różnych wersji wyrazów, występujących w danym tekście w sposób niekonsekwentny, zapis w większości ujednolicono. Zachowano oryginalną pisownię słów i wyrażeń w obcych językach, w tym w niemieckim i francuskim. Notatki wprowadzane na marginesach, skreślenia i oryginalne uzupełnienia zostały wskazane w przypisach rzeczowych.

¹ Sposób edycji archiwaliów był przedmiotem dyskusji towarzyszących wystąpieniu prof. dra hab. Michała Zwierzykowskiego: *Wydawanie osiemnastowiecznych źródeł historycznych – wyzwania i perspektywy*. Referat został zaprezentowany podczas *III Kongresu Badaczy Osiemnastego Wieku*, zorganizowanego w Poznaniu przez Polskie Towarzystwo Badań nad Wiekiem Osiemnastym w dniach 15–17 września 2016 r.

ANEKS 1

Fragmenty korespondencji z 1714 roku z Archiwum Mniszchów dotyczące wykonania łaski marszałkowskiej dla Józefa Wandalina Mniszcha

Or.: *Archiwum Mniszchów. Listy różnych osób z lat 1713–1776. Lit. V–W, ZNiO,*
sygn. 2707/I.

List nr 1

[k. 144r]

Monseigneur,

Już to dziś trzeci tydzień minął, jako tu stanąwszy w Warszawie miałem ten honor pisać pierwszy list do WMM Pana Dobrodzieja mego i przełożyć interessa sobie zalecone, czego i drugą pocztą powtórzywszy teraz donoszę WMM Dobrodziejowi, że do tej godziny zatrzymowałem [*sic!*] klejnoty spodziewając się, aby jedno odebrać pisanie, ale gdy złotnik nalega grożąc, że inac[z]ej kontraktu dotrzymać nie może, a z drugiej strony gdy widzę, że WMM Pan nieodmieniając pierwszego ordynansu swego domyślić mi się każesz, że moja zwłoka nie znalazła approbacyji, tedy nieodwłocznie idę do JW Pani Juszyńskiej i tam sprowadziwszy Sznajdera oddam pod rachunkiem i wagą diamenty, ile gdy jestem upewniony, że JM pan kanclerz poprzedzając Pana in honoras speratur w Warszawie. Przy tym powtarzam prośby i suplikuję o przysłanie 300 talarów dla złotnika, także specyfikację herbów.

WMM Pana Dobrodzieja najniższy sługa Włostowski

Z Warszawy, 5 Aprilis Anno 1714.

List nr 2

[k. 145r]

Monseigneur,

Odebrałem tą pocztą dwa listy WMM Pana Dobrodzieja mego, które że mi tak łaskawe przyniosły expresse, nie tylko mnie to utwierdza o łasce Pana i Dobrodzieja mego, ale też przydaje takowej ochoty, żebym sobie za największe szczęście poczytał wynaleźć by też najtrudniejszą okazję, która by tym doskonalej życzliwość moją do usług WMM Państwa Dobrodziejstwa komprobować [*sic!*] mogła. I [...] mości Dobrodzi[ej]ce do nóżek upadam dziękując z najniższą weneracją, że WMM Państwo i przy inszej konsewencji trudnościach nie zapominacie interessu sługi swego.

Za obietnicę prędkiego przysłania 150 talarów dla złotnika uniżenie dziękuję, byłbym je tylko bez odwłoki mógł odebrać, a że przesłał pocztą zda mi się napisałem o 300 talarów, więc o wybaczenie proszę, gdyż to jest calami error. Rzemieślników przynaglam i dosyć są pilni, złoto gotowe, insignia Rzeczypospolitej poodlewane, diamenty nasadzają, wyrzuciwszy co najdrobniejszych 29, które się do oprawy zdać dla małości nie mogły, to się tylko nam niewygodziło, że mało mamy wielkich

[k. 145v]

rautów, których by nam koniecznie jeszcze trzeba trzech do wierzchu las[ki] przy festonach. Więc złotnik chciał wprawić na to miejsce trzy duże dysztejny [*sic!*], ale mnie się to nie zda, aby się przez to tak wspaniała łaska nie oszpeciła, a ponieważ nie wszystkie jako on rozumie, wynijdą kamienie, tedy wybrawszy wprzód co mu będzie najpotrzebniejszego, chcę zresztą odważyć jeden karat i dać tymczasem na zastaw któremu jubilerowi, aż do przybycia JWMM Dobrodzieja, wprzód stargowawszy te rauty, których potrzebujemy, aby po tym JWMM Dobrodzi[ej]ce wolno było czyli one wymieniać też wykupić [*sic!*], o co się nieodwłocznie starać będziemy, aby się w niczym nie odwlokła robota, jeżeli jednak JWMM Pan nie przysłesz konnotacji herbów swoich i cyfry, tedy tymczasem trzeba ręce opuścić, pisałem o to już tak, do[tąd] żadnego na ten punkt nie otrzymawszy responsu. Pod niebytność [...] sprowadziłem starszego z cechu złotnika i jubilera do JM Pani Juszyńskiej, więc przy nas wszystkich z[e] swoim wielkim nieukontentowaniem rzemieślnik nasz wypychał diamenty, które myśmy mu pod wagą i liczb[ą]

[k. 146r]

oddawali, owo zgoła rozumiem że się nic nie opuściło, cokolwiek należało do ostrożności, kiedy nawet gołe diamenty rozdzieliliśmy na trzy części, to jest na rauty, na dysztejny i na dysztejnów rautów było tak większych, jak i mniejszych 117. Ważyły karatów 15 ½. Dysztejnów było tak większych, jak i mniejszych 176. Ważyły karatów 22 ½. Dysztejnów tak wielkich jak i małych było 560. Ważyły karatów 47, więc odebrał złotnik wszystkich kamieni 853, które ważyły ut supra, a wyrzucił, czyli wybrakował najmniejszych 29, fecit wszystkich kamieni 882. Srebro, które się było zostało od klejnotów musiałem dać złotnikowi na osadzanie nowych kamieni, mam tedy w Bogu moim nadzieję, że ta robota, jako

i to moje staranie będzie do ukontentowania WMM Państwa Dobrodziejstwa mego, ale cett une chose indispensable, abyś JWMM Pan in instanti nie miał przysłać konnotacyjnej herbów, starałem się tu o informację tak u JM Pan[a] kanclerza, jako też i u P. Rybczyńskiego [...] i inszych, ale zupełna dociec nie możemy, więc tym bardzi[ej] tego odwłóczyć [k. 146v]

by nie trzeba, im pewno stąd za dwie albo trzy niedziele wyjechać muszę brevi rediturns, jeżeli mi interessa pozwolą, albo jeżeli WMM Pan Dobrodziej jaką będziesz widział być potrzebę, donoszę i to WMM Pani, żeśmy poodmienia[li] w abrysie festony, trophea i aurreste rad bym przed wyjazdem stąd uczynił wszelką dyspozycję tak, jakbym sam był, abym tedy nic nie omieszkiał, piszę ten list krako[w]ską pocztą, a duplikatę ordynuję na jarosławską pocztę, [...] aby jeden z nich WMM Pana Dobrodzieja i pomienione herby bez odwłoki przyniesie. Jeżeliby przy tym była łaska WMM Państwa Dobrodziejstwa odesłać mi 17 czerwonych złotych, które założyłem złotnikowi, godziłyby mi się na drogę [...].

[k. 147r]

[...]

WMM Pana Dobrodzieja mego najniższy sługa Włostowski

Z Warszawy, 12 Aprilis 1714

List nr 3

[k. 148r]

Monseigneur,

Lubo spodziewam się, że list mój ordynowany na dzisiejszą pocztę do Krakowa zastanie tam WMM Pana Dobrodzieja mego i o przychylności mojej da doskonałą informację, z tym wszystkim obawiając się, aby casu aliquo ta droga się nie odwłokła, piszę tę duplikatę na pocztę jarosławską, dziękując za przysłanie 150 talarów dla złotnika i supplikując, aby to było jak najprędzej. Rzemieślników przynaglam i dosyć są pilni, złoto już gotowe, kamienie układają, więc aby się nic nie odwłokła robota proszę, abyś WMM Pan bez wszelki[ej] odwłoki raczył przysłać herby swoje albo ich konnotację. Rozdzielnie, liczba i waga diamentów jest w liście do Krakowa ordynowanym wypisana, tym zaś najbardzi[ej] proszę o przysłanie tych herbów, abym przed wyjazdem mógł doskonałą wszystkiego uczynić dyspozycję [...].

[k. 148v]

[...]

WMM Pana Dobrodzieja mego najniższy sługa Włostowski

Z Warszawy, 13 Aprilis 1714

List nr 4

[k. 149v]

[...] Robota jest avance bien [dobrze idzie – tłum A.B.] i rozumne będzie, do upodobania której jeszcze cały tydzień będę chciał applicatione [...] przypilnować i niżeli wyjadę, dam o wszystkim obszer[na] informację, teraz tylko o to gra idzie, że koniecznie chcę, aby sztychował złoto między szmelcem i diamentami jako najdelikatniej, a on tylko chce cyrować na kształt capy [...].

[k. 150]

[...] robota dobrze dysponowana swoim trubem idzie i w najlepszą diamenty osadzają, a ostatek też przez ten tydzień dysponować się będzie [...].

WMM Pana Dobrodzieja mego najniższy sługa Włostowski

Z Warszawy, 25 Aprilis 1714

List nr 5

[k. 150r]

[...] Wierz mi Pan Dobrodziej, że bym był gotów i drugie osiem niedziel tu mieszkać, gdybym nie był tego pewien, iż gdy się należyście uczyni dyspozycję i sam rzemieślnik dobrze wystawi robotę, więc inszby [sic!] był wyjechał to czekam pokąd herby WMM Pana nie będą poodlewane, szlemcowane i nasadzone, ponieważ u wierzchu już wszystkie gotowe, więc trudno mi wyjechać, chyba dopiero w przyszły wtorek, czekając na każdym miejscu nie tylko rozkazania, ale i najmniejszego skinienia WMM Pana Dobrodzieja mego. A jako już pisałem, że nam brakuje trzech wielkich rautów do wierzchu u festonów, tak i teraz donoszę, że podobno się trudno bez nich obejść, może dla czego [sic!] chce dać złotnik swoje dwa a trzeci wynależliśmy w mieście, pierwsze ważą karatów półtora bez $\frac{1}{8}$ i nie chce ich dać od talarów 60

[k. 150v]

a trzeci waży pół karata niespełna, stargowaliśmy go za talarów 24. Taką jednak kondycją, że jeżeliby się WMM Państwu spodobać nie miały, tedy wszystkie trzy wypchnąć będzie powinien, a na to miejsce wsadzić takie, jakie wola WMM Państwa na ten czas będzie. Robota idzie sporo i już byśmy byli większą połowę wygotowali do dnia dzisiejszego, gdyby nie święta tak gęste [...]. Herby WMM Pana wszystkie znajdują się w czerwonych polach, ale jeszcze i w drugich herbarzach szukać będę. Ratione dewizów adresowałem się do różnych i do samego JM kanclerza, byłem i u Patra Rhetorices Ojców Jezutów i Piarum Scholarum, prosząc imieniem WMM Pana, aby na krótko i emblematicie napisali, in super dałem im dewizy z łaski Ś.P.M pana marszałka propter iddam, w sobotę mają być gotowe, które dam pod rozrządek samego MJ marszałków kanclerza [sic!]. Niżeli stąd wyjadę opowiem wszystko [...]

WMM Pana Dobrodzieja mego najniższy sługa Włostowski

Z Warszawy, 2 Mai Anno 1714

List nr 6

[k. 152r]

Monseigneur,

Trudność, którą małem z[e] złotnikiem zatrzymała mnie nadspodziewanie do tej godziny w Warszawie, więc żem już wszystko uspokoił i robota swoim trybem idzie [...]. Herby oddałem złotnikowi, ale to jest rzecz osobliwa, że wszystkie znajdują się w czerwonych polach. Dewizy odebrałem od Ojców Jezuitów, także od Pijarów, posyłam je WMM Panu na wybranie, które przypadną do upodobania, jam dał tymczasem rzemieślnikowi te cztery, które tu [...] na osobliwej karcie, jeżeli będą aprobowane, wszakże jeszcze dosyć czasu, do tego symbolów na lasce malować nie kazałem, ponieważ laska u spodu bardzo subtelna, zabrałyby wszystko miejsce diamentom, więc kazałem je brać podłuż na białym szmelcu między diamentami, trofeami i festonami. Złoto wszystko sztychuje i robota będzie wyśmienicie piękna, byleby tylko szmelc chciał się udać [...].

[k. 152v]

[...]

WMM Pana Dobrodzieja mego najniższy sługa Włostowski

Z Warszawy, 9 Mai 1714

ANEKS 2

Relacja pogrzebu ś.p. J. W[ielmo]żnej Imci pani Konstancyji z Tartów Mniszchowej, marszałkowej wielkiej koronnej w Zamościu u WW. OO. Reformatów odprawionego przez trzy dni a die 3 Febr. 1740 Anno

Or.: *Rękopisy Biblioteki Poturzyckiej Dzieduszyckich. Odpisy materiałów dotyczących historii Polski z lat 1679–1759, ZNiO, sygn. DE-12436.*

[k. 1r¹]

Przed następującym aktem pogrzebu J.W. Im. Marszałek w[ielki] koronny² wyjechał wcześniej z Jaworowa, zbliżając się ku Zamościu i mając intencyję adesse temu aktowi, ale mu zdrowie słabe i srogiej zimy surowość praduśit [sic!] viam³ na to miejsce, tudzież metus większych żalów, które by circa amaritudines nieukojonego in maroribus seria z przytomności żałobnej, publicznej sceny renovari mogły, były mu motivo, że się rezolwował nie być in persona na tym akcie i w ten czas w Leżajsku przy bytności konsolującej żale ojcowskie córki swojej lubo samej w opłakanej sytuacji

[k. 1v]

będącej J. W[ielmo]żnej Imci Pani wojewodziny kijowskiej hetmanowej w[ielkiej] kor[on-nej]⁴, li innych Ichm[óś]ciów tam znajdujących się zostawał, prywatnym nabożeństwem przy egzekwii u WW. OO. Bernardynów tamecznych suffragando duszy zeszelej ukochanej żony. Pogrzebowego zaś aktu ab eundas dolendas vicet zlecił mastissimis fato

¹ W jednostce archiwalnej brak spójnej numeracji. Dokument rozpoczyna karta opatrzona cyfrą 1, jakkolwiek faktycznie jest to blisko 304 strona tomu.

² Józef Wandalin Mniszech.

³ Wszystkie wyrażenia łacińskie w niniejszym aneksie podano wedle pisowni oryginalnej.

⁴ Ludwika z Mniszchów, żona Józefa Potockiego.

materna filiis JJ. WW. Ichm[os]ciom panom podkomorzemu W.X.Lit⁵. i łowczemu koronnemu⁶. Na kilka tedy dni przed terminem przybył do Zamościa J.W. Imć. podkomorzy W.X.Lit. tanquam primarias mający curas dispositionis peragendi huius actus i stanąwszy w akademii tutejszej, gdzie stancyja do przyjmowania i traktowania gości obsztalowane były, wszelkie praeparatoria do następującego aktu provide disposuit.

Interea zjeżdżali się różni Ichm.

[k. 2r]

proceres sanguinis i inni Ichm. primores ex spirituali et seculari statu, których znaczna frequencyja apparuit w dzień pierwszy aktu tego pro tertia praesentis w kościele WW. OO. Reformatów determinowanego i publicznym proceszem [sic!] J.W. Imci księdza biskupa chełmskiego circa vivitationem Cleri in antecessum ogłoszonego, na którym przytomni znajdowali się JJ. WW. Ichm. chełmski, kamieniecki biskup, łucki, chełmski suffragan, tudzież różni Ichm. prałaci, kanonicy, numerum 60 przechodzący, in confluxu duchowieństwa utriusque ritus Graeci et Latini, w liczbie przeszło tysiąca, o kilkanaście i kilkadziesiąt mil zgromadzonego. Aderant temuż aktowi participes dolorum JJ. WW. Ichm. skolligowanych [sic!] familij i J. Ichm. w znacznym konkursie assistencyji, signanter J.W. Imć pan wojewoda kijowski hetman w[ielki] k[oronny] pridze pogrzebu tego

[k. 2v]

comparuit in numero wojskowych officyalistów comitatu, którego wjeżdżającego do miasta trzykrotnym i rzęsiстым po wszystkich bateryjach z armat ognia dawanem witano. Przyozdobili tedy hunc funebralem actum JJ. WW. Ichm. panowie sandomi[e]rski z Ichmością swoją, kijowski, hetman w[ielki] kor[onny], podolski i braclawski, wojewodowie stępkowski, kasztelan żarnowski, konarski, kasztelan wiślicki, Sługocki – marszałek trybunału koronnego, podkomorzy W.X.L[it]. z Ichm[os]cią, koniuszy kor[onny] z Ichm[os]cią, pisarz polny kor[onny] z Jejmo[os]cią z córką swoją, stolnik W.X. L[it]., łowczy kor[onny], ordynat zamoyski z Jejmo[os]cią, zamoyski wojewodzie, smoleński, szczyrzecki kołomyjski, stobnicki, wieluński tupezaski [sic!], traktamirowski, starostowie Wążyński skarbnik W.X.Lit., Trypolski podkomorzy kijowski, Bukowski strażnik polny koronny, Wieniawski wieniawski [sic!] chorąży

[k. 3r]

Przemyski, Lipski skarbnik buski i inni Ichm. dygnitarze, urzędnicy, kawalerowie i damy. Officiales ziemscy i wojskowi.

Adornacyja kościoła im bardziej bez wymyślnej pompy, w samych żałobnych figurach, majestatem dolorum reprezentujących, wydawała się tym większą aktowi czyniła apparenicyją przy rzęsiстей, ile się tylko zmieścić mogło, wszędzie po całym kościele illuminacyji, lamp oliwnych około osi[e]m tysięcy i świec jarzących circiter na sześć tysięcy, co dzień odnawianych. Ołtarz wielki a summitate sua aż nad same mensy krzyżem z promieni

⁵ Jerzy August Mniszech.

⁶ Jan Karol Mniszech.

rozjaśnionym był ozdobiony, przy piramidach dwóch po bokach w ogniu stojących, na których herby skoligowanych domów widziane były. Circum circa ołtarza trzy mensy świecami i lampami ozdobnie jaśniały. Ponad te mensy geniusze różne śmierci żalobną pikturą tumuli [*sic!*] wyrażały od ołtarza wielkiego, po obydwóch stronach,

[k. 3v]

ołtarze małe, gęsto wystawione, od samych drzwi kościelnych ciągnęły się, arkadami na kolumnach wspierającymi się i świecami proporcjonalną świetną czyniły emulacją [*sic!*], po przed [*sic!*] które lustra z sufitu wiszące jasno korespondowały sobie. W tych ołtarzach historyje ewangeliczne malarską inwencją, do aktu pięknie axkommodowane [*sic!*], gzymśy przez cały in circuitum kościół świecami jarzącymi i lampami oliwnymi w arkuzach były objaśnione, niżej których piktura w kwieciste paludamenta wydawała się, powyżej zaś w ośmiu oknach kościelnych herby skoligowanych domów, arkadami otaczane, z inskrypcjami spectabantur. Po jednej stronie od ołtarza wielkiego szły herby z inskrypcjami Szembeków, Wielopolskich: Ad violas rosae semper pro morte laborat; Wiśniewieckich, Potockich: Luna nitet exucibus Patriae tuta manet; Stupeckich,

[k. 4r]

Leszczyńskich: Utraque pro Patria stat wronat [*sic!*] a Domus; Borkowskich, Chodkiewiczów: Utraque belligero faedere clara Domus. Po drugiej stronie od ołtarza herby z inskrypcjami Ogińskich, Rzewuskich: Porta togata patet, solea marte viget; Paców, Sapiehów: Clara sagitta mitet, lilia miscet honos; Czartoryskich, Stadnickich: En soniper flumen gloria quanta Lechi; Cetnerów, Lubomirskich: Flumina vexillis conciliavit honos.

Katafalk według circumferencyji miejsca wszere sześć, a wzdłuż osiem łokci w quadranguł [*sic!*], pięcio[ma] gradusami ad pawimentu wyniesiony, aksamitem karmazynowym z galonem około złotym i świecami wielkimi, jarzącymi, w lichtarzach srebrnych gęsto ustawionymi po gradusach, adornowany, na oko spektatorowi był wystawiony, na którym trumnę z [...] aksamitem karmazynowym, fręzlą [*sic!*] i galonami złotymi, a srebrnymi

[k. 4v]

ćwiekami obita, sześć lwów wyzłacanych trzymało. Po czterech rogach katafalku, na postumentach tryjangularne kolosy, w laury malowane w świetnym z lamp oliwnych ogniu stały, na których cztery geniusze cnót kardynalnych vernebantur z inskrypcjami: hanc iustitia semper, pietasque decet, fortitudo decorat, temperantia firmat. Nad katafalkiem portret ś.p. J. W[ielmo]żnej Imci Pani Marszałkowej W. Kor[onnej], z sufitu wiszący, w okrągłych wyzłacanych ramach, po bokach w kompartmentach rżniętych, piękną pikturą i illuminacją ozdobiony apparebat, który fama w rękę z góry trzymała, a niżej portretu widzieć było dwa herby JJ. WW. Mniszchów i Tarłów z tą inskrypcją: Pennifero cetu, quam vexit fama per Orbem ascia iam superum terminat usque Polum.

Nabożeństwo od piątej godziny z rana zaczęte, aż po trzeciej z południa

[k. 5r]

kontynuowało się. Zakony różne suo ordine, to jest Reformaci, Bernardyni, Franciszkanie, Dominikanie, Augustianie i kolegiata tutejsza wigilię śpiewały, msze święte tak w kościele, jako i po korytarzach wyższych i niższych u ołtarzów [*sic!*] na to wystawionych

odprawiały się incessanter. Kapłaci zaś ritus Graeci na 300 znajdujący się ob exiquam loci captivitate, nie mogąc się u Ichmościów Ojców Reformatów pomieścić, więc z kolegiacie tutejszej przy illuminacyji i apparencyji żałobnej służby boże odprawiały. Summę pierwszego dnia celebrował solennie J. W[ielmo]żny x. biskup chełmski circa numero iam assistantiam prałatów. Przez cały czas summy JJ. WW[ielmo]żni Ichm. Panowie podkomorzy litewski i łowczy koronny żałośni post fata materna synowie, przed trumną na katafalku stojącą klęczeli, ze świecami na wezglówiach kirowych, w togach żałobnych z florami. Podczas tej summy

[k. 5v]

akademia tutejsza funebralne rozdawała wszystkim przytomnym panegiryki. Po summie miał kazane J.W. ks. Trębiński⁷ [sic!] proboszcz katedralny chełmski, archidiakon lubelski super themate mulier sapiens aedificat Domum i tę uformował propozycją [sic!], że J.W. marszałkowa w[ielka] kor[onna] według proporcji zasług swoich na powołanie przedwiecznego Gospodarza calamo velociter scribentis jej cnoty Boga, herbowymi prześwieatnych Mniszczów piórami wieczną sobie w niebie zapisała rezydencyję i jako mulier sapiens wiekopomnej sławy saeculis ad exemplar rodowitym herbu swojego z prześwieatnych Tarłów toporem, na wieczną pamięć świata i niebu aedificavit strukturę. O tym Bogu qui mortem nostram moriendo destruxit et którą propozycją circa allusiones et elogia cnot wielkich piaae defunctae comptissimo sermone z wielkim płaczem godnego audytora, permiscendo panegyres skolligowanych domów próbował

[k. 6r]

i blisko dwóch godzin fluidissime mówiąc post valedictiones, tym skończył wierszem: Desysti terris vovere, vive Polo.

Po tym J.WW. Ichm. Chełmski, kamieniecki biskup, łucki, chełmski sufragani, pontificaliter ubrani zaczęli kondukty, między którymi vices piątego supplebect. J. W[ielmo]żny x. Popławski dziekan katedralny chełmski, deputat trybunału kor[onnego]. Po konduktach i responsoryjach przez kapelę odśpiewanych nastąpiła depozycja ciała przez WW. OO. Reformatów tutejszych, którym dopomagali nieść do grobu trumnę J.WW. Ichm. sandomierski, podolski, braclawski wojewodowie, podkomorzy litt., łowczy i koniuszy kor. A jako wszyscy wzruszeni byli żalem chrześcijańskim, oddając tę ostatnią usługę, tak prawdziwie intra lachrymas [sic!] pogrzeb[a]li matkę swoją osieroceni z ciężką affikcyją [sic!] synowie nieboszczki, blisko z nią skoligowani Ichm. tu praesentes. Przy dyspozycji ciała żałosnym dzwonieniem i smutną cyrcumstancyją

[k. 6v]

całe miasto napełnione było. Jałmużnę znaczną ubogim, których mnóstwo wielkie znajdowało się, rozdawano.

Po odprawionych circa popularem zelum aktu ceremoniach, wszyscy Ichm. przytomni, ex spirituali et seculari ordine, zaproszeni do akademii tutejszej we czterech salach, w każdej

⁷ Aleksander Jan Trembiński – rektor Akademii Zamojskiej.

kilki stołów pięknie po trzy razy zastawionych, dignissime pro distinctione personarum traktowani byli ad seram noctem.

Dnia drugiego i trzeciego podobne nabożeństwo przy takichże apparencyjach kontynuowało się oraz i wszyscy Ichm. przytomni similiter jako dnia pierwszego na żałobnym byli obiedzie. Na drugi dzień celebrował summę J.W. Im. z[ią]dz biskup kamieniecki w asystencyji wielu Ichm. prałatów, kazanie miał Reformat definitor lwowski ex themate: Omnis qui vivit et credit in me non morietur in aeternum,

[k. 7r]

uformowaną, zaś propozycją in hunc sensum, że J.W. marszałkowa wielka koronna w heroicznych dziełach i wiekopomnych akcjach doskonałego życia nieśmiertelna próbował faundissime elogiari styło, z osobliwym wielkiego audytora ukontentowaniem.

Na konkluzję dnia trzeciego celebrował J. W[ielmo]żny Imc. ksiądz sufragan chełmski i ten akt chwalebnie cum devotissimo ritu wszystkich przytomnych et singulari plausu przez trzy dni odprawujący się, zakonkludował się.

ANEKS 3

Opisanie pałacu Laszek Murowanych [1815]

Or.: *Opisanie pałacu Laszek Murowanych [1815]*, [w:] *Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Inwentarze z opisami zamków na Rusi Czerwonej, XVII–XIX w.*, ZNiO, sygn. DE-2728.

[s. 10]

Pałac ten cały jest w strukturze starodawnej, w strukturze [sic!]

[s. 11]

fortecznym sposobem murowany, nad rzeką Strwiążem¹ sytuowany, na wzgórku ufundowany, fortyfikację w sobie zawierający. Wałami mocnymi, dolną kondygnację zupełnie zakrywającymi obwiedziony, przy których wałach znajduje się jeszcze baszt dwie murowanych, z piętrem tylko jedna, a z drugiej baszty od południa wyjęta całkiem powała za P. Turnau [sic!], do zreperowania podłogi na folwarku laszeckim². Te baszty częścią gontami, częścią dachówkami są pokryte, z wychodkami podziemnymi w wał wmurowanymi, z których jeden wychód od południa w murach walić się zaczyna. Obszedł[*sz*] y wały, wchodząc od frontu miasteczka Laszek, jest most na słupach z kamienia murowanych, ze starych dylów, bez poręczy, ze wszystkim restauracji potrzebujący. Między basztami, w wałach, znajduje się lodownia, do której drzwi mocne, żelazem okute, na zawiasach i hakach, niezamknięte, zaniedbane, a zaś po wyż[*ej*] rzeczonym moście następuje brama wielka murowana, która jednym jest tylko otworem do dziedzińca, w której drzwi

¹ Strwiąż – dopływ Dniestru, rzeka o długości 94 km i źródle zlokalizowanym w pobliżu Ustrzyk Dolnych.

² Inwentarz ekonomiczny folwarku w Laszkach Murowanych został zawarty w tekście poprzedzającym opis zamku. Zostały w nim zawarte informacje o zabudowaniach, między innymi o cegielni, stajni i kuchni: ZNiO, sygn. DE-2728 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 468), s. 3–10.

podwójne z furtką na kunach i czopach. Na froncie facjatowym w wieży dosyć okazały, w fortyfikacji i wiązaniu murem, wysokości na dwa piętra nad strukturą pałacową, wywiedziony jest herb z kamienia ciosany, wyżej zegar wielki godziny i kwadranse bijący, zdezelowany, z wyłaczanymi na tarczach rotu[n]dowych od przyjazdu i dziedzica numerami i indexami. Około tego zegara, a razem około całej wieży są ganki dla perspektywy i spacerów, nad dachem tej wieży kopuła dachówką pokryta z zamkniętym kolosem i herbami rodziny Mniszchów³. **Brama**⁴ cała kamieniem brukowana i sklepiona. W bramie z lewej strony, z środka bramy wchodząc, jest pokój jeden, do którego drzwi na zawias na hakach i z wrzeciędzem⁵ proste, ten sklepiony, w którym podłoga z tarcic, piec pół murowany przez pół kafłowy i kominek kuchenny murowany z cegły, w tym okien dwie [sic!] z tafelek małych, z żelaznymi kratkami i kwaterkami.

W środku pałacu podwórze, czyli dziedziniec kamieniami brukowany. Po bokach ścian pałacowych, po lewej ręce dziedzinca są stajnie podziemne, do których wchód po schodach korytarzem sklepionym, na boku poniżej wchodu, po lewej ręce, jest piwnica sklepiona, do tej drzwi dębowe, mocno okute z wrzeciędzem do zamykania, na kłódkę, dalej druga piwnica, do której drzwi podobne, ta jest sklepiona, o dwóch z kratami żelaznymi na dziedziniec wychodzących oknach. Z tej piwnicy wracając się po schodach, dalej po lewej ręce stajnia sklepiona, w której okien dwoje z kratami, po prawej ręce jest studnia murowana z kamienia, od tej idzie się do drugiej stajni. Cała ta stajnia jest sklepiona, na filarach murowanych z dwunastu ankrami żelaznymi wiązanych, z których ankrów nie ma 6 sztuk, kamieniami w środku brukowana,

[s. 12]

w której okien znajduje się pięć z czter[e]ma tylko kratami żelaznymi, ze żłobami i drabinami. W stajni tej może się pomieścić koni 40.

Wchodząc od bramy pryncypalnej schodami na dół, po prawej ręce zaczynają się podziemne pokoje i piwnice. W pierwszym pokoju podziemnym jest wmurowany filar, pod sufit sklepiony⁶ w roku 1814, dla wzmocnienia pokoi wyższych i sklepienia. Tych piwnic razem i pokoi podziemnych, zacząwszy od bramy aż do wchodu podziemnego ku baszcie z kuchni podziemnej na wał, wszystkich jest dziesięć, w tych okien z kratami żelaznymi tylko dziewięć, reszta zaś bez krat, w tych wszędzie sklepienie. W kuchni podziemnej, nad którą także sklepienie, znajduje się cztery okien [sic!] bez szkła, z kratami żelaznymi. Od tej kuchni, idąc dalej przez drzwi z zamkiem na zawiasach, hakach, do izb podziemnych, których jest pięć sklepionych, dalej przeszedłszy przez te izby, wchodzi się do sklepów podziemnych dwóch, do których drzwi jedne żelazne z okuciem i zamkiem porządne. W tych teraz opisanych izbach i sklepach znajduje się okien 5 tylko z kratami żelaznymi, a reszta bez krat. Na tym się kończą gmachy podziemne.

³ Słowa „herbami rodziny Mniszchów” zostały wtórnie podkreślone.

⁴ Wszystkie wyróżnienia w niniejszym aneksie występują w tekście oryginalnym.

⁵ Wrzeciędz – rodzaj okucia, łańcuch służący do zamykania drzwi.

⁶ Słowo „sklepienie” zostało dodane przez autora jako poprawka – nad głównym tekstem.

Wchodząc od bramy pryncypalnej, po lewej ręce na dolnej kondygnacyji, składowa izba, do której drzwi z zamkiem, kluczem i zawiasami żelaznymi. Okno jedno o dwóch kwaterach, z kratami żelaznymi. Dalej na tej samej stronie jest **skarbiec**⁷ z dublowanymi drzwiami dębowymi, mocno żelazem okutymi, w tym jest okno jedno z kratą żelazną. Od skarbcza, w lewą rękę po schodach drewnianych, wchodzi się do pokoju, do którego drzwi dębowe podwójne, na zawiasach i z zamkiem bez klucza, tamże podłoga z tarcic, piec kaflowy, sufit tarcikowany (*sic!*), okien bez krat dwie. Przy tym pokoju przymurowany jest schowek o dwóch oknach bez szkła, do którego drzwi na zawiasach, bez zamknięcia. Z powyższego pokoju wchodzi się drzwiami dębowymi podwójnymi, [z] przynależnym okuciem, z zamkiem bez klucza, do gabinetu, w którym komin szafiasty, posadzka kamienna, okien wytłuczonych dwie. Powracając nazad bez [*sic!*] dziedziniec, w lewej ręce jest **wozownia**, do której wrota nowe, teraz zrobione, na zawiasach i hakach żelaznych, z antabami dużymi i drągiem okutym do zamykania. W tej sufit trynkowany [*sic!*], okien z kratami żelaznymi dwie. Przy tej wozowni dalej jest **ceghaus** [*sic!*], do którego wrota podwójne stare, na zawiasach i hakach żelaznych, z zamkiem i kluczem, w którym sufit trynkowany, na dwóch słupach drewnianych wsparty. Okien z kratami żelaznymi cztery. Z tego wyszedłszy na dziedziniec wchodzi się przez sień o dwóch oknach, w których siedem tafelek

[s. 13]

brakuje, do kuchni małej, do której drzwi na zawiasach, z zamkiem i kluczem żelaznym, gdzie komin z piecem piekarskim z cegły, murowanym. W tej okno 1 z kratą żelazną. Podłoga z tarcic wykładana, tamże znajduje się szafa o czterech półkach z tarcic, bez drzwi. Z tej kuchni są jedne drzwi stare, na zawiasach i wrzeciędzem żelaznym, do piwnicy podziemnej o jednym z kratą małym okienku, a drugie podwójne, przy dobrym okuciu, do pokoju letniego, wielkiego, w którym okien z kwaterami podwójnymi trzy i przyzwoitym okuciem, w tych brakuje tafelek 4. Sufit z tarcic malowany, piec kaflowy, komin szafiasty. Obok tegoż pokoju w lewą rękę **gabinet**, do którego drzwi na zawiasach, z zamkiem żelaznym, z wrzeciędzem, w tym sufit sklepiony. Piec kaflowy, stary, szafek w murze murowanych bez drzwi 4. Posadzka dębowa, wykładana. W tym gabinecie obok, drzwi do rejtardki, na zawiasach z haczykiem żelaznym. Powróciwszy z tego gabinetu przez pokój pierwszy, drzwi podwójne, orzechowo malowane, na zawiasach z antabą, bez zamka. Z tego do pokoju drugiego, w którym okien dwie, w których okienkach tafelek dziesięć braknie. Piec kaflowy rozwalony, komin szafiasty. Posadzka z kamienia kwadratowego. Powął z tarcic malowana, na boku tego drzwi na zawiasach, z zamkiem, do sieni już opisaney. Wprost tegoż drzwi na zawiasach z zamkiem do **pokoju trzeciego**, gdzie okno jedno, powął z tarcic malowana, posadzka z tarcic układana, dalej drzwi na zawiasach z wrzeciędzem. Z tego pokoju do **pokoju czwartego**, w którym okien bez jednej kwatery 3. Powął z tarcic malowana, bez podłogi, w tym pokoju jest przepierzenie z tarcic, z drzwiami na zawiasach, bez zamka, o trzech oknach bez szkła. Z tego pokoju wychodząc, drzwi na zawiasach do wielkiej korpusowej **sieni**, z wychodem od dziedzińca, dwoma na zawiasach z wrzeciędzem drzwiami, w której to sieni okno całe jedno i schody drewniane na górną kondygnację prowadzące. W tej posadzka ceglana, powął na belkach malowana.

⁷ Wyróżnienie w tekście oryginalnym.

Z tej sieni na boku drzwi na zawiasach, z antabami i zamkiem, do winklowego **pokoju** nad kuchnią, w którym okien trzy. Ściany sposobem filarów naokół wydrążone. Powąła drewniana, niebiesko malowana. Piec kaflowy, podłoga z tarcic. Wyszedszy z tego pokoju wchodzi się do **pokoju** 5-go, na drugą stronę, z teje sieni drzwi na zawiasach pojedyncze, z zamkiem i kluczem żelaznym. W tym piec rozebrany, posadzka z tarcic, powąła z tarcic malowana na belkach i podparta na belkach słupami. Okien 3, w których taflie 2 wybitych. Z tego pokoju wchodzi się do kuchni drzwiami na zawiasach żelaznych, bez zamknięcia. Powróciwszy z kuchni, idzie się do **pokoju** 6-go, gdzie drzwi na zawiasach żelaznych, z wrzeciędzem, w którym podłoga z tarcic wykładana, powąła w kolorach malowana, okien dwie, z jedną taflą wybitą

[s. 14]

i kominek szafiasty. Z tego wprost idąc, drzwi na zawiasach, z zamkiem i haczykiem do **pokoju** 7, w którym okien dwie całych, podłoga z tarcic wykładana, powąła malowana, piec kaflowy. Dalej wprost idąc, drzwi na zawiasach, przy zamku żelaznym bez klucza, do kaplicy, w której okien 4, w jednym tafelka wybita. Powąła na belkach w kolorach malowana, podłoga ordynaryjna. W prawej ręce wychód na dziedziniec drzwiami na zawiasach żelaznych, z haczykiem, przez sień, w której schody na górną kondygnację prowadzące, tamże blacha przy **sieni** żelazna, dalej na dziedziniec drzwi, na zawiasach, z zasuwą żelazną. Powróciwszy od tych drzwi do kaplicy, w murze szafa wielka, orzechowo malowana, z drzwiami bez zamknięcia i jednej zawiasy podwójnymi [*sic!*]. Dalej po gradusach idzie się do narożnika anгуłowego, do którego drzwi dębowe podwójne, na zawiasach, z wrzeciędzem do zamykania, okien trzy, w których jedna kwatera wybita. Szaf bez drzwi w murze, orzechowo malowanych, pięć. Powróciwszy do kaplicy, jest ołtarz, do którego drzwi orzechowo malowane podwójne, w którym obraz zdjęcie Pana Jezusa z krzyża wyrażający, z ramami pozłacanymi, słupkami mozaikowymi z herbami Topór⁸, z floresami wyzłacanymi, z krucyfiksem na wierzchu, pod którym osóbkę snycerskiej roboty S. Jana i Naj. Panny. Z tej kaplicy idzie się do **pokoju** 8-go, dawniej zielono malowanego, a teraz wybielonego, do którego drzwi na zawiasach, z zamkiem, kluczem, klamką i skoblem żelaznym, w którym podłoga z tarcic stara. Sufit sklepony, okno dubeltowe z różnej wielkości szkła jednego. Piec kaflowy stary w murze, [z] podwójnymi drzwiami, na zawiasach, z haczykiem i wrzeciędzem. Z tegoż wprost są drzwi na zawiasach z haczykiem i zamkiem do **pokoju** 9, teraz de novo wybielonego, w którym sufit sklepony, okno tafelkowe całe, podłoga z tarcic sosnowych nowo teraz fundowana. Piec kaflowy, ze starego pieca przeformowany, do którego idąc prost po schodkach drzwi nowo teraz zrobione, na zawiasach, hakach żelaznych, z zamkiem i kluczem do zamykania, do **pokoju** 10, w którym podłoga teraz nowo zrobiona, sosnowa. Sufit sklepony, w różne sztukaterije, wybielony, piec kaflowy, ze starych przestawiony, przy którym przybudowany jest teraz nowy komin z komunikacją do palenia w obu grubach. Przy jednym piecu znajdują się drzwiczki małe, żelazne, do zamykania **pieca**, okno jedno sztukowane. Z tego pokoju są jedne drzwi nowe, porozklizane [*sic!*], na zawiasach i hakach, z zamkiem reperacji potrzebnym, do pokoju 11, w którym okien dwie

⁸ Herb rodu Tarłów.

z jedną wybitą taflą, sufit sklepiony, podłoga stara, częścią zdezelowana, komin szafiasty. Z tego jedne drzwi stare, na zawiasach, z zamkiem

[s. 15]

z kluczem na dziedziniec, a drugie z tarcic nowe, na zawiasach, z klamką i zamkiem, do **pokoju** 12. W tym sufit sklepiony, podłoga stara, okno z kratą żelazną dubeltowe, piec kaflowy i komin stary. Z tego jedne drzwi na zawiasach, z kluczem i wrzeciędzem, na dziedziniec, a drugie nowe, na zawiasach, z zasuwą żelazną, do stancji policyjskiej [*sic!*], w której sufit sklepiony, podłoga stara. Piec murowany, przez połowę kaflowy, komin z cegły murowany, okno dubeltowe z kratą, drzwi z tarcic nowe, na zawiasach, z klamką i wrzeciędzem żelaznym, skąd wyszedłszy drugie drzwi stare, na zawiasach bez zamknięcia, którymi wychodzi się na dziedziniec przy bramie. Na tym kończy się opisanie drugiej kondygnacji pałacu, od bramy w lewą rękę zaczętej i naokół do tejże z prawej ręki uczynione.

Wchodząc z bramy pryncypalnej, po prawej ręce, po schodach na kondygnację wyższą wprost [jest] **pokój**, gdzie jest archiwum założone, sklepiony, do którego drzwi żelazne, mocno okute, z zamkiem angielskim, w tym okien dwie z kratami, z posadzką kamienną. Od tego pokoju idąc po lewej ręce, są sionki sklezione z posadzką z cegły, na boku są drzwi na **loka**, na zawiasach, hakach, z haczykiem do zamykania. Wprost jest **pokój** sub. N. 1, do którego drzwi dębowe, podwójne, stare, na zawiasach, hakach, z zamkiem mosiężnym, o dwóch oknach taflowych poniżej, a powyżej są okna tafelkowe dobrze okute, w których przez połowę szkła braknie. Owoż w tym piec zrujnowany, posadzka kamienna, sufit gipsowy, komin szafiasty, owoż po bokach lamperie dębowe, orzechowo malowane. Z tego pokoju po lewej ręce wychód na strych drzwiami na zawiasach, bez zamka, gdzie okno jedno dobre tafelkowe, w porządnym okuciu. W tym pokoju szafa kredensowa. Z tego wprost do **sali senatorskiej** sub N. 2, w której pieca nie ma, a do tejże drzwi podwójne dębowe, przy okuciu francuskim, mosiężnym, teraz tylko o podwójnych zawiasach, w której posadzka kamienna, sufit gipsowy, okien po obydwóch stronach przy porządnym okuciu dwanaście tafelkowych, w których jak dotąd tylko dziewięć tafelek brakuje. W środku tej sali dwa kominy mozaikowe, pod sufitem zdezelowane. Wprost pokój sub N. 3, do którego drzwi tak jak do innych, przy takim okuciu. Posadzka kwadratowa, w kwadrat wysadzana, piec niebieski saski, sufit gipsowy, na nim mitologia, zrujnowany najwięcej około pieca. W tym szaf dziewięć w murze, przy porządnym okuciu, okien trzy, w których jedenaście tafelek braknie. W tym pokoju lamperie dębowe po bokach ścian i w oknach. Po prawej ręce na schodki kaplica zrujnowana, w której okien 7 tafelkowych, wwyż ganek z uwalną [*sic!*] w sztukaterie, sufit niebieski do kopuły. Po lewej ręce pokój sub N. 4 z takimiż drzwiami jak wyżej, o zawiasach potrójnych, z zamkiem, posadzka dębowa wykładana, sufit gipsowy w sztukaterie. W którym komin mozaikowy szafiasty, nad którym

[s. 16]

sztukaterie marmurowe i gipsowe, okien tafelkowych przy porządnym okuciu dwie, w których tafelek cztery braknie. Wprost **pokój** sub N. 5, z takimiż samymi drzwiami tak okutymi, lamperiami, posadzką dębową wysadzaną, po części zrujnowaną. Sufit gipsowy w sztukaterie, okien 3 tafelkowych, przy porządnym okuciu, w których 16 tafelek

braknie. Wprost idąc z tego pokoju do pokoju sob N. 6 jadalnego, z drzwiami podwójnymi dębowymi, na zawiasach mosiężnych, z zamkiem, w którym posadzka dębowa wykładana, z lamperiami jak wyżej. Piec saski, sufit gipsowy mocno zrujnowany, z dziurami. W tym okien cztery, przy porządnym okuciu, w których tafel dziewięć brakuje. Z tego pokoju jest wychód przez drzwi jak wyżej do sieni generalnych tego pałacu, w których sieniach posadzka kamienna, wchód generalny po schodach o poręczach, na wierzchu tych są osoby figurowe w staroświeckim guście zrobione, sufit gipsowy narzniany [*sic!*] cyframi. W tej sieni okien trzy, w których jednej kwatery całkiem braknie, a po prawej ręce z tego pokoju idzie się do pokoju kredensowego sub N. 7 przez drzwi jak wyżej, z takim okuciem. Sufit gipsowy zrujnowany, kominek szafiasty mozaikowy, posadzka dębowa, okien dwa, w których tafelek 17 wybitych. Z tego pokoju wchodzi się do pokoju sub N. 8 angularnego, w którym takie drzwi, jak w pierwszych. Posadzka dębowa i sufit gipsowy. W środku tego pokoju Kompas wietrzny staroświecki, zrujnowany. W tym pokoju okien dwa, przy okuciu dobrym, w których 17 tafelek brakuje, Piec saski niebieski, sufit gipsowy, okien okutych 3, w których 10 tafli nie masz.

Z tego pokoju po lewej ręce wchodzi się do sieni wyżej opisanych przez drzwi podobnie. Z tej sieni do pokoju sub N. 9, w którym drzwi takie i z takim okuciem, jak wyżej, z lamperiami, posadzką. Piec saski, sufit gipsowy, okien dobrze okutych 3, w których 25 tafli nie masz. Kominek szafiasty mozaikowy, wierzchem wyłaczany. Z tegoż wychodząc p[rzez] drzwi podobnie okute **pokój** sub N. 10 bawialny, w którym posadzka dębowa, lamperie, kominek szafiasty mozaikowy, sufit gipsowy, malowany w guście dawnym, mitologia, ponad drzwi[ami] herby to J.W. Mniszchów, to innych Familii. W którym okien dwie, w których jedna tafla wytłuczona. Z tegoż pokoju idąc przez drzwi dębowe, dobrze okute, pokój sub N. 11, w którym piec saski niebiesko malowany, dwa pokoje ogrzewający i kominek mozaikowy, z lamperiami jak wyżej opisane pokoje. Posadzka dębowa, w kwadrat wykładana, sufit malowany, mocno zrujnowany. W tym pokoju okien trzy, z okuciem porządnym, w których dziesięć tafelek wybito. Z tego pokoju po lewej ręce wchód mały do sionek, w których posadzka

[s. 17]

Kwadratowa, kamienna. Okno jedno, w którym tafla 7 brakuje, sufit sklepiony, zrujnowany, schodki na dół drewniane, z poręczami. Z tego wychodząc wprost pokój 12, z takimi drzwiami i okuciem, tudzież posadzką i lamperiami, w którym kominek mozaikowy, sufit gipsowy, zrujnowany, w sztukaterie, okien dwie, w których ponadtlukane tafle, a jednej całkiem brakuje. Z tego po prawej ręce idzie się drzwiami takimi, jak wyżej i przez drzwi podwójne do pokoju chińsko malowanego, angularnego, całkiem malowanego gustem chińskim na lamperiach czerwoną farbą i wyłaczanego, w którym sklepienie w sztukaterie, dosyć już porujnowane. W tym posadzka kamienna, kwadratowa, okien 3, w których 12 tafel brakuje, kominek szafiasty, chiński. W tym pokoju ściana przebita w czasie szpitala na **loca**. W opisanym pokoju sob N. 12 są drzwi do ciemnej garderobki, z tego pokoju idzie się do pokoju sub N. 13 przez drzwi podobnie okute jak pierwszej, w którym posadzka dębowa, lamperie, szafa w murze bez zamka, piec saski biały, sufit gipsowy malowany, zrujnowany. Okno jedno, w którym jednej tafli brakuje. Z tego pokoju wychód jeden po lewej ręce na dół przez drzwi dębowe, z zamkiem i okuciem jak inne,

a wprost drugi wchód do sali królewskiej sub N. 14, przez drzwi dębowe, porządnie okute, z zamkiem jak wyżej opisane. W tej podłoga dębowa wysadzana, sufit gipsowy biały, dosyć dobry, okien 12, w których oknach tylko jednej tafli brakuje. Kominów mozaikowych szafiastych dwa. Z królewskiej sali wchodzi się do pokoju sub N. 15 przez drzwi jak wyżej, lamperyje, podłoga z tarcic i powała na belkach drewniana, w którym piec kaflowy, dwa pokoje ogrzewający. Okien dwie, w których tafel 4 brakuje. Z tego pokoju wchodzi się przez drzwi dobrze opatrzone na dół przez schody, po prawej stronie, do pokoju angularnego, w którym podłoga taka, jak w pierwszym, do którego drzwi małe pojedyncze, na zawiasach, z zamkiem. W tym kominek szafiasty, szaf w murze 4. Sufit sklepiony, na środku tego kopuła, w tym mur przebita za czasu szpitala na **loka**. Obok tego pokoju jest wychód drzwiami dębowymi, na zawiasach, wschodami kręconymi na wierzch dopiero opisanego pokoju, w którym na środku sklepienie przebite. Około tego galerijka. Te pokoiki mają podłogę z tarcic, szafek w murze 2. Sufit gipsowy, okien 4 całych. Powróciwszy na dół do opisanego pokoju, idzie się drzwiami podwójnymi, jak wyżej, do pokoju sub N. 16, w którym lamperyje, posadzka jodłowa, listwy pośrodku dębowe, powała drewniana, kominek szafiasty. W tym okno taflowe jedno, wychód drzwiami podwójnymi, porządnie okutymi

[s. 18]

do sionek, gdzie posadzka kamienna i okno jedno dobre. Na wprost sub N. 17 pokój, w którym posadzka i powała taka, jak w pierwszym. Okien trzy dobrych, szafa w murze i lamperie jak w pierwszych. Piec kaflowy, ogrzewający dwa pokoje, kaflowy, niebieski i do tego pokoju drzwi podwójne, jak w pierwszym. Posadzka i powała drewniana, okien 4, w jednym cała kwatery wybita i deszczko [*sic!*] założone. Z tego pokoju idzie się do pokoju sub N. 19 przez drzwi, jak wyżej. Posadzka i powała taka, jak i pierwszych, okien 3, w których dwie szyby braknie. Szafa w murze, piec kaflowy duży. Z tego już ostatniego pokoju wychodzi się przez drzwi dubeltowe, pojedyncze, do sieni, z których zewnątrz tylko jedno zamykają się i podrzędnie są okute, do tej sieni, gdzie się opisanie zaczęło, w której okno jedno. W tym tafelek 3 wytłuczono.

Ten cały gmach okryty jest dachem z dachówki, pobitym w r. 1814, na którym dachu jest 6 rynien nowych w roku 1814 danych i blachą starą pobitych. W tym pałacu znajduje się kominów na dach wywiedzionych 18. Na dziedzińcu znajduje się balasów kamiennych sztuk 32, resztę zaś kamiennych filarów, których było kilkanaście, w r. 1814 użyto na tamę do grobli do młynowski [*sic!*] młynów chyrowskich.

Opisanie ogrodów

1. Ogród za budynkiem folwarcznym, w tym chmiel w r[ok]u 1814 posadzony.
2. Sad za tymże budynkiem śliwkowy, gdzieś wienie.
3. Ogród za gumnem, tam pszenica, ozima i chmiel w r[ok]u 1814 posadzony.
4. Ogród na Browarzysku na cztery grządki.
5. Ogród włoski za zamkiem i wał[em], tak jak dawniej⁹.

⁹ W dokumencie opisano też – pominięte w niniejszym aneksie – miasto Laszki, folwark, łąny dworskie, łąki, wysiewy, a także cegielnię, gumno, browar i gorzelnię oraz lasy.

ANEKS 4

Regestr mobilium i innych rzeczy Ś.P. J.W. Mniszcha podkomorzego WW (*sic!*) Lit. w pałacu jaworowskim znajdujących się

Or.: *Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr mobilium i innych rzeczy Ś.P. J.W. Mniszcha podkomorzego WW [sic!] Lit. w pałacu jaworowskim znajdujących się*, ZNiO, sygn. DE-2572.

[s. 3]

Meble

Szpalerów¹ niebiesko malowanych, brytów piętnaście – 15. [*sic!*]
Szpalerów z suknem zielonym i złotym wybijanych, brytów – 19.

Łóżka

Łóżko na śrubach składane, gołe, w pudle skórą obitym – 1.

Lustra

Lust[e]r szklanych wiszących, z esami – 2.
Lust[e]r szklanych, bez esów, popsutych, małych – 2.
Lust[e]r gipsowych z herbem Mniszchów² – 16.
Lust[e]r drewnianych – 10.
Lustro blaszane – 1.

¹ Szpaler – obicie.

² Herb Kończyc.

Latarnie

Latarni dętych z kagankami, kapeluszami, u jednej wierzchołku nie masz, dwie – 2.

Latarnia do podróży za szkłem – 1.

Latarnia do podróży bez szkła – 3.

Latarnia do noszenia, blaszana – 1.

Latarnia, czyli lampa w kaplicy, blaszana – 1.

Firanki

Firank kitajkowych³ zielonych, na prętach żelaznych – 6.

Firank harasowych⁴ zielonych, w kaplicy – 2.

Zegary

Zegar stojący w szafie, chińsko malowany, niebieską – 1.

Zegar wielki stołowy z kurantami, w szafie, orzechowo malowany – 1.

Kanapy

Kanap suknem zielonym obitych – 2.

Kanapa takąż z sukna, po większej części odarta – 1.

Kanapa, włóczką na dnie niebieskim w kwiaty szyta – 1.

Kanapa bez siedzenia, tył włóczkową robotą wybity – 1.

Kanapa mała, włóczkową robotą wybita – 1.

Materacyk włóczkowy – 1.

Materacyków pisiowych, błękitnych, do kanapy – 2.

[s. 4]

Stoliki i stoły

Stolików dębowych, na nóżkach giętych, z szufladami – 2.

Stolik dębowy, okrągły, na jednej nodze – 1.

Stolik dębowy, rogowy, z listwą czarną – 1.

Stolik dębowy, rogowy, bez listwy – 1.

Stolik składany, na nogach giętych, suknem zielonym wybity, z szufladami – 1.

Stółów ceratą środkiem, a boki suknem zielonym obitych – 2.

Stółów ceratą czarną i zieloną obitych – 10.

Stółów prostych i sztukowanych różnych – 10.

Stół okrągły w łazienkach – 1.

Krzesła, taborety, stołki

Krzesel adamaszkim karmazynowym wybitych, z pokrowcami – 6.

Krzesel zielonym suknem obitych – 24.

Krzesel takichże złych, siedm – 7.

Krzesło zielonym suknem obite, składane, bez śruby – 1.

Krzesel okrągłych, skórą czerwoną obitych – 3.

³ Kitajka – tkanina jedwabna.

⁴ Harasowy – wełniany.

Krzesło skórą czarną obite – 1.
Taboret suknem zielonym obity – 1.
Taboret suknem granatowym obity – 1.
Stołów czerwona skórą obitych, nadrujnowanych – 37.
Stołów takichże, złych – 34.
Stołów prostych, drewnianych – 8.
Zydel prosty – 1.

Szafy

Szafa duża, fornirowana – 1.
Szafa zielona, chińsko malowana – 1.
Szafa żółta, chińsko malowana – 1.
Szafa prosta w skarbcu, z szufladami 18 – 1.
Szafa stojąca, przymurkowa – 1.

Wilki do komina

Wilków żelaznych do kładzenia drew – 2.

Obrazy

Obraz S. Jana ścięcie – 1.
Obraz Najświętszej Panny Częstochowskich [*sic!*], w ramach stolarskiej roboty – 1.
[s. 5]
Obrazów na płótnie malowanych, w ramach stolarskiej roboty, różnych – 5.
Obrazów na gipsie rżniętych, czerwono malowanych, 2 w kaplicy – 2.
Portretów różnych – 5.
Sztuk w cieniu malowanych – 8.
Lanszaftów różnych – 29.

Naczynie kredensowe, szkło

Mis cynowych, dużych – 4.
Mis farfurowych, dużych – 23.
Waz prostych, dużych – 2.
Kociołek miedziany z uszami, z żelaznym kabłąkiem – 1.
Butelek ordynaryjnych, kwartowych – 10.
Flaszek półgarcowych, ordynaryjnych – 2.
Dzbanuszków z uszkami, szklanych – 3.
Butelek graniastych, stołowych, do likworu – 10.
Karafinek do wina – 4.
Butelek płaskich z szyjkami, [ze] szkła ordynaryjnego – 6.
Butelek z szyjkami, [z] ordynaryjnego szkła – 5.
Kielich wielki, kryształowy – 1.
Kielichów ordynaryjnych, z nakrywami – 10.
Flaszek z długimi szyjkami – 8.
Puzdro na wino, zepsowane – 1.

Sprzęty żołnierskie

Półarmatek żelaznych, w bramie – 2.
Bąb [*sic!*] żelaznych, dużych – 3.
Szpada stara, bez gifezu – 1.
Strzał do pierzcienia [*sic!*] – 2.
Dzida do pierzcienia – 1.
Czapek granatyrskich, z blachami – 20.
Patronasów z blachami i pasami – 14.
Pendentów tamże, łosiowych – 6.
Ładownic popsutych, węgierskich – 3.
Patronasów bez pasów – 3.
Taraban stary, popsuty – 1.

[s. 6]

Barwy i fanty różne

Sukien żołnierskich, para – 1.
Sukien niemieckich, pąsowych, złych, par – 1 ½.
Barwa stangrecka, polska – 1.
Pokrowców żółtych, płóciennych – 2.
Poduszka sukienna zielona, do karety, na kozioł – 1.
Sukno zielone, na drzwi – 1.

Sprzęty różne

Żelazo do piętnowania – 1.
Skrzynka stara do kolaski, okowana – 1.
Sepet skórą obity i zapieczętowany – 1.
Szkatułka nowa, drzewem nasadzana, z pokrowcem drewnianym – 1.
Korczyk okuty, gdański – 1.
Paczka zielono malowana – 1.
Linka – 1.
Kocioł z pralni miedziany, stary – 1.
Alembik gliniany jeden – 1,
Pytlów starych – 3.
Garcy blaszanych, starych – 2.

Powozy różne

Kiszka zielonym suknem wybita, stara, bez dyszla z tyłu, z sukna trochę obdarta, bez kurczaby – 1.
Wóz tamże, czerwono malowany, saski, okuty – 1.
Pudło z kolaski, w konchę, niebiesko malowane, listwy posrebrzane, harasem in parte wydartym wybite – 1.
Wózek skórą obity, duży, kowany, z łuszniami, na jednym kole dwóch szyn żelaza nie do-
staje – 1.
Kolaska nowa, z samego drzewa, bez okucia – 1.

Bryka duża, ze wszystkimi należytosciami – 1.
Pudło od wozu czworokonnego, z osiami kowanymi – 1.
Koło – 1.
Sanie orzechowo malowane – 1.
Sani załubianych [*sic!*], popsutych – 2.

[s. 7]

Deków płóciennych, starych – 6.
Deków wilkami podszytych, nadpsutych – 2.
Munsztuków starych – 6.
Strzemion połamanych – 4.
Zbrzebeł starych – 2.
Munsztuków z dzwonkami – 3.
Półszorek z dzwonkami – 1.
Sztyngwag⁵ [*sic!*] furmańskich, okowanych – 3.
Szorów dawnych, popsutych, sztuk – 7.

Naczynia kuchenne

Łopat żelaznych, kuchennych – 7.
Forma do pieczenia ciast, złamana – 1.

Naczynie żelazne

Kotwica żelazna, do statku – 1.
Obręczy wielkich, żelaznych, do kotłów – 8.
Kabłąk żelazny, składany, do karety – 1.
Listew z hakami, do pieców – 5.
Blach do zamykania pieców – 3.
Sworzeń duży, do ściągania budynku – 1.
Rydłów starych, żelazem okowanych – 2.
Prętów żelaznych – 5.
Żelaza kawałki różne, drobne, popsute.

*

Katarzyna z Zamoyskich Mniszchowa⁶

⁵ Sztynwaga *vel* stynwaga – przednia część wozu, w którą wchodzi dyszel.

⁶ Dokument potwierdzony podpisami lokalnych urzędników.

ANEKS 5

**Wizyta pałacu na ulicy Miodowej w Warszawie, tudzież
dworku na Szolcu [sic!], przy Warszawie stojących.
Niegdys̄ ś.p. J.W. Imci p. Mniszcha Podkomorzego W.X.Litt.
dziedzicznych, Roku Pańskiego 1760 expedyjowana¹**

Or.: *Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Wizyta pałacu warszawskiego Jana W. Mniszcha podkomorzego litewskiego*, ZNiO, sygn. DE-2566.

[s. 3]

Wizyta pałacu w Warszawie, na ulicy Miodowej stojącego², a od ulicy Podwalskiej ciągnącego się, niegdys̄ Ś.P. J.W. Imci Pana Jana Wandalina z Wielkich Kończyc Mniszcha, podkomorzego W.X.Litt., własnego i dziedzicznego, na instancją J.W. Jej Mci Pani Katarzyny z Zamoyskich pomienionego, J.W. Imci Pana Podkomorzego W.X.Litt. małżonki, pozostałej wdowy z deputacji szlchetnego Imci Pana Franciszka Witthoffa³, prezydenta miasta Starej Warszawy, dnia 18 miesiąca stycznia zaczęta, zaś dnia 22 tegoż miesiąca 1760 zakończona, przez nas niżej podpisanych ławników tegoż miasta Starej Warszawy odprawiona⁴.

¹ Opis pałacu sporządzono po śmierci Jana Karola Wandalina Mniszcha (zm. 1759). W niniejszym aneksie pominięte zostały fragmenty dotyczące oficyn położonych na terenie działki przy obecnej ul. Miodowej 14 oraz dworku na Solcu.

² Obecny adres: ul. Miodowa 14.

³ Franciszek Witthoff (1769–1771) – prezydent stolicy, patrycjusz. Właściciel kilkunastu kamienic na terenie Warszawy (Bartoszewicz 1855, s. 134). Ojciec Stanisława, który wstąpił do zakonu Towarzystwa Jezusowego.

⁴ Pod dokumentem widoczne są podpisy dwóch ławników warszawskich – Franciszka Paulina i Jakuba Maraszewskiego.

Pałac ten stoi facjatą na ulicę Miodową, dwa piętra mający, to jest dolne na ziemi będące, a drugie górne. Facjata pałacu o trzech piętrach, która jako i cały pałac ab extra od ulicy Miodowej tynkowany biało, między tynkowaniem żółto malowane na kształt filarów są miejsca. Facjatę pałacową balustrada kończy, cała zaś ta facjata sztukatorską robotą adornowana.

Między trzecim piętrem i drugim tej facjaty są filonki i trofea sztukatorskie. Także po całej facjacie pałacu, nad oknami, filonki reprezentują się. Do tego pałacu jest przymurowane skrzydło, które w samym rogu ulicy Miodowej i Kapitulnej ma 3 okna większe niżeli w pałacu. Pod tymi oknami jest sied[ce]m kroksztynów kamiennych, z płazami takimiż, formujące terasę [sic!] z gankiem, który się niżej opisze. Ta terasa prezentuje się i na ulicę Kapitulną,

[s. 4]

za którą ciągnie się dalej skrzydło pałacowe w długości [sic!] o jedenastu oknach. Skrzydło to, jako i pałac, jest malowane żółto.

Powróciwszy na ulicę Miodową, ex opposito Pałacu Radziwiłłowskiego, ad praesens Załuskich⁵ wchodzi się do pałacu. W samym wejściu są węgry kamienne, w których drzwi wielkie podwójne, stolarską robotą, z zawiasami żelaznymi na sześciu hakach żelaznych, ołowiem zalewanych. Te drzwi rygłem zamykane. Sień pałacowa kamieniami ordynaryjnymi brukowana, w której dwa okna z kratami żelaznymi, na przerzeczoną ulicę Miodową. Przy murze zaś w sieni ławki drewniane, stolarskiej roboty, tudzież w tej sieni są cztery latarnie na rękojeściach żelaznych, a sufit nad całą sienią gipsowy, gładki.

Po prawej ręce są wschody [sic!] o 5 gradusach kamienne, które prowadzą do przedpokoju dolnego. U tego przedpokoju są drzwi podwójne, sosnowe, szaro malowane, na zawiasach esistych, żelaznych, zamek mosiężny francuski mające. Wszedłszy do przedpokoju, nad drzwiami dopiero opisanymi jest superport [sic!] landszaft reprezentujący, w ramach stolarską robotą, gładkich. W tym przedpokoju okien dwa od ulicy Miodowej, z kratami żelaznymi, z okiennicami sosnowymi, jednostajnymi. Szyby tych okien w ołów wprawiane. Wkoło tego pokoju lamperyja także sosnowa, biało malowana, z listewkami

[s. 5]

metalem złożonymi. W tym przedpokoju są drugie drzwi podwójne, szaro malowane, na zawiasach esistych, żelaznych, z zamkiem mosiężnym i superportem landszaft reprezentującym, w ramach stolarskiej roboty, z fryzami dębowymi. Sufit gipsowy, gładki, z gzymsem ordynaryjnym. Ten przedpokój zdobi obicie drukowane, płóciennie, na gruncie niebieskim, w kwiaty białe. Piec w tym przedpokoju biały, w ramki, ogrzewający drugi pokój. W tymże przedpokoju są drzwi skryte na trzech szaronierach, z klamką żelazną.

Za tym przedpokojem pokój, w którym dwa okna z kratami na Miodową ulicę. Okiennice i lamperie takie, jakie w przedpokoju. Superport nad drzwiami jeden. W tym pokoju alkowa stolarskiej roboty, której wierzch snycerską robotą, metalem pozłacany. Obok tej

⁵ Pałac Ludwika Paca przy ul. Miodowej 15. W latach 1824–1828 został przebudowany przez Marconiego, który wprowadził między innymi dwupiętrową salę balową w obrębie głównego korpusu.

alkowy dwoje drzwi pojedynczych, stolarskiej roboty, z zamkami i zawiasami francuskimi, żelaznymi, u zamków gałki mosiężne i szyldy. Sufit gładki z gzymsem malowanym. Posadzka taflowa, sosnowa, we fryzach dębowych. Ten pokój i alkowa obity takimiż płótnem drukowanym, jako i przedpokój.

Wyszedszy z tego pokoju drzwiami wedle alkowy, są drugie drzwi podwójne, staroświeckie, z zamkiem francuskim, mosiężnym, na zawiasach esistych, żelaznych. Za tymi drzwiami jest korytarzyk przesklepiany, z którego do wyżej opisanego pieca pali się. Posadzka w tym korytarzu ceglana. Dalej idąc tym korytarzem

[s. 6]

jest forszowanie⁶ sosnowe, stolarską robotą, z drzwiami podwójnymi i zawiasami ordynaryjnymi, żelaznymi. Za tym forszowaniem są drzwi staroświecką robotą, podwójne, z zamkiem mosiężnym, antabą żelazną i zawiasami takimiż. Te drzwi służą do pierwszego przedpokoju, przeciwko drzwiom skrytym, wyżej wspomnianym. Okienko jest małe z kratą żelazną, oświetlające część tego korytarza z pokoju dopiero opisanego. Dalej kontynuuje się ten korytarz częścią sufitowany gipsem, częścią arkadami przesklepiony, w którym jest piec biały z kafli, w ramki, okno zaś na dziedziniec wychodzi, a szyby w nim w ołów wprawiane. Okiennice sosnowe na zawiasach ordynaryjnych. W tym korytarzu całym posadzka z cegły. Wychodząc z tego korytarza są drzwi pojedyncze, na zawiasach żelaznych, esistych, z zamkiem żelaznym, francuskim, bez antaby.

Sień poboczna, pułapem prostym, nieheblowanym pokryta, z której obróciwszy się ku drzwiom na dziedziniec są wschodki sosnowe o sześciu gradusach, którymi schodzi się na dół do korytarza. Ten korytarz oświetla okno na ulicę Kapitułną, w którym kraty żelazne, szyby zaś w ołów wprawiane. Pod tym oknem jest szyja murowana nad wschodami, które do lodowni idą, co się wyżej opiszę. Ten korytarz ciesielską robotą, pułapem nakryty, posadzka w nim ceglana. Z tego korytarza pierwsze drzwi po prawej ręce,

[s. 7]

do cukierni prowadzące są pojedyncze, sosnowe, fazowane, z zamkiem niemieckim pobielanym, na zawiasach prostych, esistych. W tej cukierni okien trzy na ulicę Miodową z kratami żelaznymi. Piec prosty, zielony, przez pułap przechodzący, dla ogrzania drugiej nad tą izby. Przy piecu murowany moździerz kamienny do tarcia migdałów. Wedle tego moździerza piec cukierniczy, żelazny, w murze, ze drzwiami takimiż i rusztem. Pod tym piecem drugie drzwiczki żelazne, mniejsze, do palenia, podle tego pieca fajerki dwie w murze z drzwiami i ramą żelaznymi, w troje się otwierającymi. Tę cukiernię nakrywa pułap ciesielską robotą, heblowany. Posadzka sosnowa także.

Z cukierni idąc po prawej ręce, drugie drzwi sosnowe, fazowane, stolarską robotą pojedyncze, z zamkiem niemieckim, pobielanym, na zawiasach ordynarnych, esistych. Za tymi drzwiami schowanie o pół oknie na Kapitułną wychodzącym, w którym krata żelazna, szyby zaś w ołów wprawiane. To schowanie pułapem heblowanym, ciesielską robotą nakryte, posadzka takoważ. Z tego schowania do drugiego drzwi sosnowe bez zamka, na

⁶ Forsztowanie – przepierzenie, ścianka z tarcic.

zawiasach prostych, esistych. Za tymi drzwiami drugie schowanie, pół okna z kratą żelazną na ulicę Miodową mające, pułapem ciesielską robotą nakryte i posadzka także.

Nazad idąc tymże korytarzem, ex opposito pierwszych drzwi, od okna są drzwi sosnowe, stolarską robotą, fazowane, pojedyncze, z zamkiem niemieckim pobielanym, na zawiasach prostych, esistych.

[s. 8]

Za którymi jest izba, a w niej okna na ulicę Kapitulną, z kratami żelaznymi, szyby zaś w ołów wprawiane. W tej izbie piec zielony, prosty, drugą podłę izbę ogrzewający. Ta izba nakryta pułapem ciesielską robotą, heblowanym. Posadzka także. Z tej izby do alkierza stolarską robotą drzwi pojedyncze, fazowane, na zawiasach prostych, esistych, bez zamka. W tym alkierzu okna na ulicę Kapitulną z kratą żelazną, a szyby w ołów wprawiane. Ten alkierz nakrywa pułap heblowany, ciesielskiej roboty. Podłogi nie masz i ściany nietynkowane⁷. Dalej idąc ku wschodom są drzwi fazowane, pojedyncze, z zamkiem niemieckim, pobielanym, na zawiasach prostych, esistych. Za tymi drzwiami izba, w której okna dwa, na podwórko prospekt mające, a szyby w ołów wprawiane. W tej izbie pułap ciesielską robotą, heblowany i posadzka także.

Wyszedłszy nazad z tego korytarza wschodami wyżej rzeczonymi, są przy tych drugie wschody stolarską robotą, sosnowe, o 8 gradusach, z poręczą stolarską robotą, także sosnową, którymi wchodzi się do korytarza wyższego, a w nim okna na ulicę Kapitulną, bez kraty, szyby w ołów wprawiane mające. Ten korytarz pokrywa pułap ciesielską robotą, heblowany i posadzka z tarcic także. Z tego korytarza drzwi pierwsze po lewej ręce

[s. 9]

Sosnowe, fazowane, z zamkiem niemieckim, pobielanym, na zawiasach ordynaryjnych, esistych. Za tymi drzwiami izba, w której 2 okna na podwórko, bez kraty, a szyby w ołów wprawiane. Kominek w murze szafiasty, ordynarny, mularskiej roboty. Tę izbę ogrzewa tenże sam piec, co i na dole już opisany, z zielonych kafli. Pułap ciesielską robotą heblowany i posadzka z tarcic także.

Obok tych drzwi są drugie drzwi sosnowe, fazowane, pojedyncze, z zamkiem pobielanym, niemieckim, na zawiasach ordynaryjnych, esistych. Za tymi drzwiami izba, w której okna dwa na ulicę Kapitulną, bez krat, szyby zaś w ołów wprawiane. Tę izbę ogrzewa ten piec, co i pierwszą, z dołu idący. Pułap i posadzka ciesielską robotą, z tarcic heblowane. Z tej izby drzwi do alkierza sosnowe, fazowane, pojedyncze, z zamkiem niemieckim, pobielanym, na zawiasach ordynaryjnych, esistych. W alkierzu okno jedno na ulicę Kapitulną, bez kraty, a szyby w ołów wprawiane. Pułap ciesielską robotą, heblowany i posadzka także. Po drugiej stronie na korytarz wyszedłszy, są drzwi fazowane, pojedyncze, z zamkiem pobielanym, niemieckim i zawiasami esistymi.

Powróciwszy do sieni pobocznej, są drzwi staroświeckie, podwójne, na zawiasach ordynaryjnych, esistych, do zamka zaś tylko ślisak [*sic!*] przy jednej tych drzwi połowie. Za

⁷ Podkreślenie – tak jak i wszystkie kolejne w niniejszym aneksie – występujące w tekście oryginalnym.

tymi drzwiami jedne wschody do piwnicy, drugie do antresolów [*sic!*], o ośmiu gradusach dębowych, którymi wszedłszy jest pół okna z kratą na ulicę Miodową, które okno sionkę oświeca, a nad tą sionką jest sufit gładki, gipsowy. Posadzka zaś ciesielską robotą.

[s. 10]

Z tej sionki po prawej ręce drzwi fazowane, pojedyncze, sosnowe, szaro po jednej stronie malowane, z zamkiem niemieckim, pobielanym, na zawiasach ordynaryjnych, esistych. Za tymi drzwiami jest izba kredensowa, z której okna trzy na ulicę Miodową, z kratami żelaznymi. Szyby w drewno oprawne. W tej izbie piec zielony, z cukierni idący. Kominiek szafiasty w murze, mularską robotą. Ten kredens pokrywa pułap ciesielską robotą heblowany i posadzka także. Z tej izby drzwi sosnowe, fazowane, z zamkiem niemieckim, pobielanym, na zawiasach ordynaryjnych, esistych. Za tymi drzwiami jest skarbczyk sklepiony, o jednym oknie na ulicę Miodową, w którym szyby w drewno oprawne, za kratami żelaznymi. W tym skarbczyku posadzka sosnowa z tarcic, ciesielską robotą. Z tego skarbczyka drzwi sosnowe, gładkie. bez zamka, na zawiasach podłużnych, ordynaryjnych. Za tymi drzwiami jest drugi skarbczyk, także sklepiony, z którego okno na ulicę Kapitulną, z kratą po śmierci ś.p. J.W. Imci Pana Podkomorzego wprawioną, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział. Szyby w tym oknie w olów wprawiane. Posadzka ciesielską robotą, heblowana. Zszedłszy do sieni pobocznej ku drzwiom na dziedziniec, ku lewej ręce są drzwi staroświeckie, podwójne, z zamkiem francuskim, pobielanym, na zawiasach

[s. 11]

prostych, esistych. Za tymi jest izba z kuchni przerobiona, sklepiona, na filarach, z piecem zielonym, ordynaryjnym. W tej izbie okna trzy na dziedziniec, bez krat, u dwóch okien okiennice proste, sosnowe, a szyby w olów wprawiane. Posadzka w tejże izbie ceglana. Idąc na dziedziniec, z pobocznej sieni są drzwi podwójne, fazowane, z zamkiem niemieckim, starym, na zawiasach ordynaryjnych, esistych, a nad drzwiami okno z szybami w olów wprawionymi.

Od tych drzwi zaczyna się korytarz do kuchni prowadzący, po prusku do muru przystawiony, w którym okno z 4 kwaterami sosnowymi, czarno ordynaryjnie okowane, z szybami w olów wprawionymi. Po śmierci J.W. Imci Pana Podkomorzego W.X.Litt. to okno wprawione, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział. Z tego korytarza drzwi na dziedziniec podwójne, proste, bez zamka, o sześciu zawiasach prostych, z zasuwkami, post fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział, wstawione. Okno nad tymiż drzwiami w ramach dębowych, także post fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział, zrobione.

Idąc tym korytarzem, znajdują się w nim dwa półokienka bez krat, na podwórko patrzące. Ku końcu korytarza, po prawej ręce są odrzwi dębowe, bez drzwi. Z tego korytarza drugi korytarzyk, w którym dwa okna na podwórko, w każdym kwater 4 sosnowych, z czarnym ordynaryjnym okowem, w kwatery post fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam Burgrabia Pałacowy opowiedział, wstawione⁸.

⁸ Dwa powyższe akapity zostały na marginesie ujęte klamrą z dopiskiem „korytarz”.

[s. 12]

Ten korytarz pułapem ciesielską robotą i podłogą z tarcic takąż ułożony.

Z tego korytarza drzwi do sieni podwójne, dębowe, szaro malowane, proste, z zamkiem dużym, niemieckim, na sześciu zawiasach. Nad tymiż drzwiami okno, a szyby w ołów wprawiane. W tej sieni po prawej ręce drzwi podwójne, sosnowe, fazowane, z zamkiem francuskim, żelaznym, z klamką mosiężną, szaro malowane. Za tymi drzwiami jest przedpokój, w którym okien 2 na podwórko prospekt mające, w ołów wprawiane. W tym przedpokoju sufit gładki z gzymsem, mularską robotą. Podłoga z tarcic, ciesielską robotą. Piec z kafli białych, dwa pokoje ogrzewający. Z tego przedpokoju drzwi podwójne, fazowane, bez zamka, na zawiasach francuskich, żelaznych. Za tymi drzwiami pokój o 3 alkowach murowanych, gładko gipsem sufitowany, z gzymsikiem ordynaryjnym. W tym pokoju okien dwa na podwórko, szyby w ołów wprawiane. Posadzka heblowana, ciesielską robotą. Z tego pokoju do garderoby drzwi sosnowe, fazowane, podwójne, na francuskich zawiasach żelaznych, z zamkiem także francuskim, żelaznym, a klamką mosiężną.

Za tymi drzwiami jest garderobka, z której okno wielkie na podwórko, a drugie mniejsze na ulicę Kapitulną, u obydwóch szyby w ołów wprawiane. Sufit gipsowy, gładki. bez gzymsu, posadzka ordynaryjna,

[s. 13]

ciesielską robotą.

Z tej garderoby są odrzwi dębowe, bez drzwi, któredy wyszedłszy jest korytarz sufitowany gipsem gładko. W nim okna dwa na ulicę Kapitulną, szyby w ołów wprawiane. Tym korytarzem wyszedłszy do sieni przedtem opisanej, są wschody dębowe, stolarską robotą, szaro malowane. Wchodząc na te wschody jest okno na Kapitulne [*sic!*] bez kraty, a szyby w ołów wprawiane. Pod wschodami schowanie, do którego drzwi stare, gładkie, sosnowe, na zawiasach szarnierowych⁹ gładkich, prostych, ze skoblem bez haka. Przy tym schowaniu jest obfutrowanie sosnowe, bez drzwi. Wyszedszy z sieni, po prawej ręce są drzwi sosnowe, podwójne, z zamkiem francuskim, ordynaryjnym, na zawiasach podłużnych. Za tymi drzwiami są loka do muru skrzydła pałacowego, po prusku przystawione, u których okna 2 małe w ramach sosnowych. Szyby w ołów wprawiane. Pułap ciesielską robotą i posadzka takaż.

Te loka nie ze wszystkim dokończone. Podłoga, pułap i okna *post* fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam Burgrabia Pałacowy opowiedział, zrobione i wprawione¹⁰.

W tych lokach jest przeforszowanie sosnowe, ciesielską robotą, z drzwiami dwoma starymi, na zawiasach prostych, z zameczkami francuskimi. Za tymi drzwiami są sedesa dwa heblowane, ciesielską robotą. Nad sedesami okna dwa w murze na ulicę Kapitulną, bez kwater.

Powracając do sieni wielkiej pałacowej przez dziedziniec,

⁹ Szarnir – nit wykorzystywany w zawiasach przeznaczonych do montażu w zagłębieniach drzwi i framugi, posiadających równoległe bolce.

¹⁰ Na marginesie, w klamrze, dodano: „p[os]t fata J.W. Pana”.

[s. 14]

od dziedzińca drzwi wielkie, podwójne, ciesielską robotą, każda połowa o sześciu zawiasach, na sześciu hakach wmurowanych. Te drzwi szaro malowane i stare, rygłem zamykane. Po lewej ręce tej wielkiej sieni pałacowej są drzwi do sieni szwajcarskiej stare, sosnowe, gładkie, z okienkiem małym. Te drzwi wiszą na zawiasach prostych, a zamek w nich niemiecki, pobielany, stary. Za tymi drzwiami jest sionka, z której drzwi pojedyncze, fazowane, mające okienko, z zamkiem ordynaryjnym i klamką. Ze tymi drzwiami jest izdebka Szwajcara, z częścią okna, które na dziedziniec widok ma, w antresole [*sic!*] pułap ciesielskiej roboty i posadzka takąż. Piec tenże sam, co i w garderobie wyżej już opisaney¹¹, do którego pieca drzwiczki z ramą żelazną. Z przerzeczonej sionki wschodki ciesielską robotą, o jedenastu stopniach, do antresoli. Wchodząc na te wschodki, okno o jednej kwarterze, do sieni wielkiej pałacowej wychodzące, a szyby w ołów wprawiane. Wszedłszy po tych wschodkach, jest nad izdebką Szwajcara druga izdebka, do której drzwi pojedyncze, fazowane, z szybą jedną w tychże drzwiach. Zawiasy u tych drzwi esiste, ordynaryjne, z zamkiem francuskim. Część okna z tej izdebki na dziedziniec, szyby w ołów wprawiane. Ta izdebka sufitowana gipsem gładko. Posadzka ciesielskiej roboty.

[s. 15]

W wielkiej sieni pałacowej, ex opposito szwajcarskiej sieni, są drzwi proste, sosnowe, na zawiasach podłużnych, z zamkiem niemieckim, ordynaryjnym. Za tymi drzwiami jest sieni pułapem ciesielskiej roboty nakryta. Posadzka w niej ceglana. W tej sieni po prawej ręce jest izdebka, do której drzwi proste, na zawiasach podłużnych, z klamką i zamkiem prostym, bez skrzynki. Tę izdebkę nakrywa pułap ciesielską robotą. Belki heblowane, a tarcice nie. Posadzka ciesielską robotą, heblowana. Część okna oświeca tę izdebkę, które na dziedziniec patrzy, bez kraty. Piec z kafli białych, w ramki, ogrzewa tę izdebkę i drugą nad nią. Z tej sieni do drugiej sionki drzwi sosnowe, pojedyncze, szaro malowane, bez zamka, na zawiasach podłużnych, z zasuwką. W której sionce drzwi po lewej ręce podwójne, staroświeckie, z zamkiem francuskim, żelaznym, na zawiasach esistych, ordynaryjnych. Okna albo raczej część okien dwóch oświecają tę izdebkę, od dziedzińca szyby w ołów oprawne. Ta izdebka sufit ma gipsowy, prosty. Posadzka ciesielskiej roboty, heblowana, piec biały w paski niebieskie, tę izdebkę i drugą nad nią ogrzewa.

Wyszedłszy nazad do sionki dopiero rzeczzonej, są wschodki o szesnastu gradusach, stolarską robotą, z poręczą takąż. Z których wyszedłszy jest druga sionka, nad nią sufit gipsowy. Pół okna do sieni pałacowej tę sionkę oświeca. Posadzka sosnowa, ciesielską robotą, heblowana.

[s. 16]

Z tej sieni po lewej ręce drzwi podwójne, staroświeckie, na zawiasach esistych. Zamek francuski, stary, mosiężny. Za tymi izdebka, w której okna dwa na dziedziniec, w ołów oprawne. Sufit gipsowy, prosty. Posadzka ciesielską robotą, heblowana. Piec tenże sam, co

¹¹ Izba przy sieni i wspomniana wcześniej garderoba z oknem na Kapitulną nie mogły posiadać wspólnego pieca. Wyjaśnienie stanowi hipotetycznie brak wskazania funkcji innego, opisanego w dokumencie pomieszczenia, które również uznawano za garderobę.

i na dole, z rurą żelazną, odlewaną. Z tej izdebki dla oświecenia wschodów jest okienko bez kraty, w ramach sosnowych, a szyby w ołowiu. Prosto wschodów są drzwi sosnowe, stare, proste, na zawiasach podłużnych, z zamkiem francuskim, pobielanym, ordynaryjnym. Za tymi drzwiami jest izdebka, w której okna na dziedziniec, w ołów szyby wprawiane. Sufit gipsowy gładki, posadzka ciesielską robotą, heblowana. Piec biały, w ramki, z dołu wychodzi.

Powróciwszy na dziedziniec, po lewej ręce pałacu są drzwi do sieni pobocznej podwójne fazowane, z zamkiem niemieckim, starym, na zawiasach esistych, ordynaryjnych, z oknem na wierzchu, a szyby w ołów wprawiane. W tej sieni sufit gładki, gipsowy. Posadzka ceglana. W tej sieni po lewej ręce są drzwi staroświeckie, podwójne, na zawiasach esistych, ordynaryjnych, z zamkiem francuskim, ordynaryjnym, szaro malowane. Za tymi drzwiami jest izba arkadami i filarami murowanymi podzielona, którą nakrywa sufit gipsowy, ordynaryjny. Okna dwa duże, każde w cztery kwatery, z okowem

[s. 17]

ordynaryjnym, a szyby w ołów wprawiane. Posadzka heblowana, ciesielską robotą. Piec biały, w ramki.

Powróciwszy do sieni dopiero opisanej, są wschody do garderób, których tu część opisuje się, o 11 stopniach, stolarską robotą, z poręczą taką. Przy tych wschodach są drzwi pojedyncze, proste, sosnowe, z klamką i zamkiem prostym, bez skrzynki. Nad drzwiami okienko w ramie sosnowej, szyby w ołów zaś wprawiane.

Powróciwszy nazad do wielkiej sieni pałacowej, ku bramie od ulicy Miodowej. Od tejsze bramy po lewej ręce znajduje się gradusów 5 kamiennych, po których wszedłszy, przed wschodami pryncypalnymi jest spatium marmurową posadzką wysłane post fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział.

Stamtąd po lewej ręce, pod wschodami pryncypalnymi, są drzwi sosnowe, proste, na zawiasach esistych, z klamką prostą, z zamkiem takimże, bez skrzynki, szaro farbowane. Za tymi drzwiami, pod wschodami pryncypalnymi, jest per modum sionka, którą oświeca część okna na ulicę Miodową, z kratą żelazną. Szyby w ołów wprawiane. Ta sionka jest sufitowana gipsem prosto. Posadzka ciesielską robotą. Z tej sionki po lewej ręce są drzwiczki proste, na zawiasach

[s. 18]

Esistych, sosnowe, za którymi schowanie pod wschody wielkie idące. Z sionki na prawą rękę są drzwi pojedyncze, fazowane, sosnowe, w których francuskie zawiasy żelazne i zamek także francuski, żelazny. Za tymi drzwiami jest pokój, w którym okien 2 na ulicę Miodową, z kratami żelaznymi, szyby w ołów wprawiane, okiennice proste u obydwóch okien. Alkova murowana. Po jednej stronie alkowy drzwi fazowane, pojedyncze, z ferklejdunkiem¹², szaro malowane. Nad tymi drzwiami okienko w murze owalowe, z szybami szklanymi, w ołów wprawianymi. Po drugiej stronie alkowy drzwi w murze zostawione,

¹² Ferklejdunek – ramowa listwa do drzwi lub okien.

podobneż do pierwszych, z takimże okienkiem. Za tymi drzwiami spatium, w którym stoi piec z białych kafli, w ramki. Przy tym przystawiony jest kominek prosty, szafiasty, murywany, który ten piec od dołu zasłania. W tej izbie sufit prosty, gipsowy. Posadzka prosta, ciesielską robotą. Lamperyje malowane na murze. Ten pokój i alkowa jest obity płótnem drukowanym, na białym dnie, w czerwone kwiaty, mocno wytartym.

Powracając do spatium, przed schodami pryncypalnymi znajdują się drzwi in facie [*sic!*] wielkie, podwójne, w ferklejdunku, na zawiasach francuskich, bez zamka, za którymi jest miejsce do palenia w piecach, w tym miejscu posadzka ceglana.

[s. 19]

Z tego spatium marmurem wysłanego, w którym są dwie ławy, zaczynają się wschody pryncypalne wielkie, dębowe, stolarską robotą, w których znajdują się stopnie [*sic!*] 28, szaro pod pokost malowane. Przy wejściu na te wschody są dwie latarnie kryształowe, blaszką połączaną ozdobione, na rękojeściach żelaznych. Wchodząc na wschody jest okno na ulicę Miodową, z kratą żelazną, szybami w ołów wprawianymi. Przed oknem od wschodów jest krata żelazna, ślusarską robotą. Około wschodów także krata ślusarską robotą, z gałką mosiężną, które kraty post fata J.W. Imci Pana Podkormorzezo, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział, są postawione.

Idąc tymiż wschodami, po lewej ręce jest framuga, w której na postumencie murowanym, sztukaterią adornowanym, stoi statua drewniana Dyjogenesa¹³, w ręku latarnię połączaną, angielską z lichtarzami dwiema [*sic!*] kryształowymi, trzymająca. Postument biało farbowany, statua szaro ferdyzowana.

Wszedłszy po wschodach jest sień arkadami trzema, na trzech filarach murowanych, przedzielona, w której posadzka ciesielską robotą, heblowana. Cała sień i spatium nad wschodami sufitem gipsowym z gzymsami stolarską robotą pokryta. W tej sieni latarnia blacharskiej roboty, z koroną i gwiazdą blaszaną, połączaną, z blochem¹⁴ połączanym, dla spuszczenia.

[s. 20]

Druga latarnia kryształowa, pomniejsza, z rękojeścią żelazną i nakryciem żelaznym, połączanym. Dają światło tej sieni, prócz okna na wschodach, trzy okna korespondujące pierwszemu piętru, na ulicę Miodową patrzące, z okowem prostym. Szyby w ołów oprawne. Z tej sieni idą drzwi do pierwszego przedpokoju wielkie, podwójne, fazowane, sosnowe, z ferklejdunkiem także sosnowym, w odrzwiach dębowych, z zamkiem mosiężnym, w drzwi wpuszczanym, na sześciu zawiasach francuskich wiszące. Za tymi drzwiami przedpokój pierwszy, w którym okien dwa w kwaterach dębowych, na zawiasach francuskich,

¹³ Diogenes (413–323 p.n.e.) – filozof grecki, przedstawiciel cynizmu, uczeń Antystenesa. Spopularyzowany w sztuce motyw myśliciela z lampą nawiązywał do przekazu o przemierzaniu miasta z zapaloną pochodnią w poszukiwaniu nieistniejącego, prawdziwego człowieka. *Confer*: Jastrzębski 2002, s. 76, s. 137; Davis, Vitanza 2005, s. 132.

¹⁴ Bloch – nieociosane drewno budulcowe.

espanioletami¹⁵ zamykane. Szyby w olów karnezowany wprawiane. Sufit gipsowy z ramą i gzymsem gładkim. Posadzka w tafle sosnowe, we fryzach dębowych, z narożnikami takimiż. Lamperyje wkoło całego przedpokoju stolarską robotą, białe malowane. W tym pokoju drzwi cztery z ferklejdunkami i futrowaniem, tudzież superportami stolarską robotą, a w nich obrazami czterema, kwiaty i frukta reprezentującymi, są adornowane. Piec biały z drzwiczkami żelaznymi, dwa pokoje grzeje.

[s. 21]

Z tego przedpokoju, przy drzwiach od sieni, po prawej ręce są drzwi podwójne, fazowane sosnowe, w odrzwiach dębowych, na sześciu zawiasach francuskich, z zamkiem mosiężnym, także francuskim, we drzwi wpuszczanym.

Za tymi drzwiami jest sala, w której okien trzy wielkich, na ulicę Miodową patrzących. Te okna do samej ziemi, w kwaterach dębowych. Szyby w olów karnezowany wprawiane, francuskimi zawiasami i espanioletami zamykane. Przed oknami od ulicy Miodowej na kamiennych żollbenkach [*sic!*] są kraty ślusarskiej roboty, z ornamentami połączanymi. Ta sala ma sufit gipsowy z ramami, które sztukatorskie ornamenta przerywają wyzłacane. W środku hak do wieszania lustra, u którego także sztukatorski[ej] roboty ornament wyzłacany. Ściany tej sali al fresco w ornamenta malowane różnymi kolorami, na których osiem lustrów [*sic!*], w każdym lichtarzy trzy, snycerskiej roboty. Same lustra na ścianie sztukatorską robotą wyrobione i wyzłacane. W tej sali kominek kamienny, szafiasty. Prezentuje się w tej sali sześć drzwi, z których dwoje mają ferklejdunki, stolarską robotą białe malowane i metalem wyzłacane. Między tymi drzwiami jest dwoje ślepych drzwi, mających drzwi zwyczajne, fazowane, każde drzwi na 6 zawiasach wiszą,

[s. 22]

bez zamków. Piec z białych kafli, w ramki, z drzwiczkami żelaznymi do palenia, na nóżkach dębowych i ramie dębowej stojący. Pod nim posadzka marmurowa i rura żelazna od pieca do komina. Od dołu wkoło tej sali jest lamperyja stolarską robotą, sosnowa, szaro malowana. Posadzka z tafli sosnowych we fryzach dębowych, z narożnikami takimiż. Ta sala post fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział, in parte jest reparowana.

Wyszedszy z tej sali nazad do przedpokoju, a idąc mimo okien na prawą rękę, są drzwi podwójne, fazowane, z 6 zawiasami francuskimi, z zamkiem mosiężnym w drzwi wpuszczanym. Za tymi drzwiami jest drugi przedpokój, w którym okien 3 z ramami dębowymi, okowem ordynaryjnym, szyby w olów karnezowany wprawiane. Jedno zaś w tym przedpokoju okno jest podwójne, podobne do tych okien już opisanych. W tym przedpokoju sufit gipsowy, z ramą i gzymsem gładkim. Posadzka w tafle dębowe. Wkoło całego przedpokoju lamperyja stolarską robotą, białe malowana, z listewkami metalem złożonymi.

¹⁵ Espaniolet, szpaniolet – okucie pozwalające na jednoczesne zamknięcie skrzydła okiennego w trzech miejscach poprzez obrót pręta z zakrętką dźwigniową i umieszczonymi na końcach zaczepami hakowymi. Espaniolet był również określany mianem zawrotnicy.

Z tego przedpokoju widać czworo drzwi do różnych pokoi, u których ferklejdunki stolarską robotą, z superportami snycerską robotą, faingultem wyzłoconymi, z czterema obrazami lanszafty reprezentującymi.

[s. 23]

Między oknami idzie tabulatura stolarską robotą, jako też i nad oknami, a na tej tabulaturze miejsca zostawione na zwierciadła. Nad miejscami, gdzie być mają zwierciadła, filonki snycerską robotą adornowane, faingultem wyzłacane. Wyfutrowanie drzwi i okien stolarską robotą, białe malowane, metalem złocone, jako i cały pokój. Ten pokój obity obiciem błękitnym, po chińsku na płótnie malowanym, ze złotem. Piec tenże sam, co w przedpokoju grzeje. U okien rynienki blaszane z kubelkami. Z tego drugiego przedpokoju, mimo okien idąc prosto, są drzwi podwójne, w przedpokoju gładko fazowane, po drugiej stronie snycerską robotą i faingultem wyzłacane, na 6 zawiasach francuskich, z zamkiem mosiężnym, werni[k]sowanym, we drzwi wpuszczanym.

Za tymi drzwiami jest pokój do przyjęcia gości, w którym okien trzy, dwa niemal do ziemi, a trzecie do samej ziemi otwierają się, na zawiasach francuskich, espanioletami zamykane. Szyby wielkie, w drewno oprawne, kwatery dębowe, malowane białe. Nad tym pokojem sufit gipsowy, z gzymsem takimże, ramą sztukatorską robotą adornowaną, faingultem wyzłacaną. W środku sufitu hak do wieszania lustra, około którego haka róża sztukatorską robotą, faingultem wyzłacana. Posadzka w tafle dębowe, nowo ułożona, komin marmurowy, paryski, czerwony, białe fladrowany i przed kominkiem z takiegoż marmuru wyłożenie. W kominku blach 3 żelaznych, odlewanych, średnia wielka z herbami pańskimi¹⁶.

[s. 24]

Nad kominem trumo¹⁷ [sic!] stolarską robotą i snycerską adornowane, białe malowane, faingultem wyzłacane. Na zwierciadło miejsce zostawione, a nad tym miejscem, gdzie zwierciadło ma być, filonek, do którego brakuje snycerska robota [sic!]. Z tego pokoju widać troje drzwi, około których ferklejdunki stolarską robotą, białe malowane, faingultem wyzłocone. Nad trojgiem tych drzwi trzy superporty z ornamentami snycerskiej roboty, na białym dnie, faingultem wyzłacane. Okiennice u trzech okien kryte, na zawiasach francuskich, ze sprężynami do zamykania, stolarską robotą, białe malowane. Listewki faingultem złocone. Lamperyja wkoło tego pokoju stolarskiej roboty, białe malowana, z listewkami faingultem złoconymi. W tym pokoju jest piec we framudze, z kafli białych, w ramki robiony, który ma być gazą zakryty, jako nam burgrabia pałacowy powiedział, a w drugim rogu tabulatura, na podobieństwo tej framugi, stolarską robotą. Nad tymi obiema framugami filonki snycerską robotą adornowane, na białym dnie, faingultem złocone. Z tego pokoju, mimo kominek [sic!] po prawej ręce, są drzwi do sali nowej dla przyjęcia gości. Te drzwi stolarskiej roboty, snycerską robotą adornowane, na zawiasach 6 francuskich wiszą, bez zamka,

¹⁶ Herb Mniszchów – Kończyc. *Confer*: Barczyk 2017, s. 70, przyp. 252.

¹⁷ Trymo, tremo – lustro.

[s. 25]

u jednej tylko połowy zasuwki, biało malowane i faingultem złożone.

Za tymi drzwiami jest sala nowa do przyjęcia gości, w której sufit gipsowy, na którym rama i gzymsy sztukateriją adornowane i faingultem złożone. Na tym suficie dwa haki do wieszania luster, wielkimi różami sztukatorskiej roboty adornowane i faingultem suto złożone. Posadzka z taflí dębowych, post fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział, ułożona. Okna 3 w dębowych ramach, z szybami wielkimi, w drewno uprawionymi [*sic!*], espanioletami zamykane. Okiennice u tych okien snycerską robotą /w których ostawione są miejsca/ [*sic!*] na zawiasach francuskich, niedokończone, ani malowane. U wierzchu okien futrowanie snycerską robotą adornowane, biało malowane i faingultem złożone. Między oknami także miejsca na zwierciadła zostawione, a nad nimi filonki snycerską robotą adornowane, na białym dnie, faingultem złożone. Nad oknami i koło okien ferklejdunki stolarskiej roboty, biało malowane i faingultem złożone. Kominiek szafiasty, marmurowy, czerwonego koloru, fladrowany biało i sino, paryski, z wysłaniem z jednej sztuki takiegoż marmuru przed kominkiem. Wyfutrowanie tego kominka jest miedziane. W tym kominku blach 3 odlewanych, żelaznych, średnia największa z herbami pańskimi. Nad kominkiem trumo stolarskiej roboty i snycerskiej niedokończone, tylko pogruntowane i miejsce

[s. 26]

na zwierciadło zostawione. Ex opposito kominka drugie trumo, stolarską i snycerską robotą, także niedokończone, tylko pogruntowane i miejsce na zwierciadło zostawione. Lamperyje wkoło tego pokoju stolarską robotą, biało malowane i faingultem złożone, nie ze wszystkim dokończone. Wyfutrowanie drzwi stolarską robotą, biało malowane i faingultem złożone. W tym pokoju piec jest zakryty, za lamperyją, niedokończony. Nad drzwiami superportów nie masz. Z tej sali prosto idąc, są drzwi podobne pierwszym, snycerski[ej] roboty, na zawiasach francuskich, bez zamka, za którymi gabinet paradny, w którym sufit gipsowy, sztukateriją adornowany, faingultem pozłacany. W środku zaś tego sfitu hak do wieszania lustra, różą stukatorskiej roboty adornowany, faingultem pozłacany. Okno do samej ziemi wielkie, wierzchem owalowe, dębowe. Szyby wielkie w drewno wprawiane. To okno espanioletą zamykane. Wyfutrowanie tego okna stolarską robotą i snycerską adornowane, niemalowane. Obok okna futrowanie po obydwóch stronach stolarskiej roboty, w które wkładają się okiennice. To wszystko jeszcze niedokończone. Kominiek w tym gabinecie marmurowy, sinego koloru z białym, paryski. Wyłożenie przed kominkiem z takiegoż marmuru

[s. 27]

całego. Nad kominkiem trymo stolarskiej i snycerskiej roboty, w którym na zwierciadło zostawione miejsce, niemalowane. Ferklejdunki około drzwi stolarskiej roboty. Drzwi po tej stronie białe malowane i wyzłacane faingultem, nie ze wszystkim dokończone. Lamperyje około tego gabinetu stolarskiej roboty, nie ze wszystkim dokończone, ani malowane. W kominku blachy trzy żelazne, odlewane, średnia największa z herbami pańskimi. W tym gabinecie posadzki nie masz. Z tego gabinetu przez okno wychodzi się na terasę,

która kamieniem ciosowym i marmurem jest wyłożona. Wkoło tej terasy idzie ganek ślusarskiej roboty, który post fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział, jest postawiony.

Powracając przez salę nową do pokoju [do] przyjęcia gości już opisanego, przy oknach w tymże pokoju są drzwi snycerską robotą adornowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem we drzwi wpuszczanym, z gałkami i szyldami mosiężnymi, fazowanymi, pozłacanymi. Za tymi drzwiami jest pokój sypialny, w którym sufit gipsowy z gzymsem gładkim, ramą sztukatorią [*sic!*] adornowaną, faingultem wyzłacaną. W środku hak do wieszania lustra, [z] różą sztukatorskiej roboty adornowaną i faingultem wyzłacaną. Posadzka z taflów [*sic!*] dębowych. Kominek marmurowy paryski, czerwonego koloru, sino i biało fladrowany, z wyłożeniem przed kominkiem takimże, w jednej sztuce. W kominku blach 3 żelaznych, odlewanych, średnia największa z herbami pańskimi.

[s. 28]

W tym pokoju okien dwa w ramach dębowych. Szyby wielkie, w drewno wprawiane. Zawiasy u okien francuskie. Te okna espanioletami zamykane. Okiennice i wyfutrowanie tych okien stolarską robotą, biało malowane i faingultem złożone. Pod oknami rynienki blaszane z kubelkami. Nad kominkiem jest trymo stolarskiej roboty, snycersko adornowane, biało malowane i faingultem złożone, a na zwierciadło miejsce zostawione. Koło drzwi są ferklejdunki białe malowane, faingultem wyzłacane. W tym pokoju blisko okna jest ukryty piec z białych kafli, w ramki, listwy do obicia są przybite. Z tego pokoju są drzwi podwójne stolarskiej roboty, snycersko adornowane, białe malowane, faingultem złożone, na zawiasach francuskich, z zamkiem wpuszczanym, z szyldem i gałkami fazowanymi, mosiężnymi, pozłacanymi. Za którymi jest gabinet do ubierania.

W tym gabinecie jest okien dwa na ulicę Kapitulną, kwatery dębowe, szyby wielkie w drewno wprawiane, na zawiasach francuskich, espanioletami zamykane. Sufit gipsowy gładki, z ramą i gzymsem. Posadzka z tafl dębowych. Kominek marmurowy czarnego koloru, z białym fladrem. Nad kominkiem trymo, wierzchem snycerską robotą adornowane. Między oknami drugie trymo, także snycerską robotą adornowane.

[s. 29]

W obydwóch trymach tylko miejsca na zwierciadła zostawione. Cały pokój tabulaturą stolarskiej roboty obity, za która jest szaf cztery na chowanie sukien. Okiennice w oknach kryte. Szafy wspomniane zamczyste, na zawiasach francuskich. Cały ten gabinet białe malowany i faingultem złożony. W kominku blach 3 żelaznych, odlewanych, jedna największa z herbami pańskimi. Prócz tych blach żelaznych boki tego kominka są wyfutrowane blachami miedzianymi. Ten gabinet ogrzewa piec z sypialnego pokoju. Z gabinetu tego, po prawej ręce, są drzwi mniejsze podwójne, fazowane, stolarską robotą, na zawiasach francuskich, bez zamka. Za którymi jest gabinet, albo raczej łazienka, w której sufit gładki, z gzymsem i ramą. Posadzka z tafl dębowych. W tym pokoju dwa okna na ulicę Kapitulną, kwatere [*sic!*] dębowe z zawiasami francuskimi. Szyby wielkie w drewno wprawiane, espanioletami zamykane. Okiennice kryte, na zawiasach francuskich. Wyfutrowanie drzwi i okien stolarską robotą, białe malowane, faingultem wyzłacane. Kominek

marmurowy czerwonego koloru, biało fladowany, z wyłożeniem przed kominkiem takiegoż marmuru z jednej sztuki. W tymże kominku blach 3 żelaznych, odlewanych, jedna największa z herbami pańskimi. Boki tego kominka są wyfutrowane blachami żelaznymi. Nad kominkiem trymo snycerską robotą, u wierzchu adornowane. Między oknami drugie trymo, także wierzchem snycerską robotą adornowane. W obydwóch trymach tylko miejsce na zwierciadła zostawione. W tym gabinecie alkowa, wierzchem

[s. 30]

snycerską robotą adornowana, w środku tabulatura stolarskiej roboty wybita. Obok tej alkowy drzwi dwoje, snycerską robotą adornowane. Za jednymi drzwiami są półki na złożenie rzeczy, za drugim framuga kaflami wysadzana białymi, do ogrzewania. Ten cały gabinet biało malowany, listewki faingultem złożone.

Powróciwszy nazad do gabinetu, który opisany jest immediate przed łaźnią, po prawej ręce tego gabinetu są drzwi podwójne, stolarską robotą, fazowane, biało malowane ze złotem, na francuskich zawiasach wiszące, z zasuwkami przy jednej połowie, bez zamka. Za tymi drzwiami jest gabinet do wygody, aleas kakatoire [sic!]. Sufit w tym gabinecie z gzymsem i ramą gładki. Posadzka z taflí dębowych. Okna na ulicę Kapitulną, z kwaterami dębowymi, francuskimi zawiasami, espanioletą okowane. Szyby wielkie, w drewno oprawne. Pod oknem, w lamperyji szafka zamczysta z półkami. Okiennice u okna kryte, z okowaniem francuskim. Cały ten gabinet jest obity boazerią stolarskiej roboty, w podłużne kwadraty robioną. Między którymi znajdują się podługowato kwadratowych obrazów n[umer]o 40, reprezentujących sułtana tureckiego i dwór jego. Cały ten gabinet biało malowany, z listewkami

[s. 31]

faingultem złożonymi. W rogach tego gabinetu są dwie nisze nieskończone. Z tego gabinetu są drzwi podwójne, fazowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem także francuskim, bez szyldu. Za tymi drzwiami jest forsztownie z tarcic, stolarską robotą, z drzwiami gładkimi, na zawiasach szarnierowych, z zamkiem francuskim.

Powróciwszy przez gabinet kakaire [sic!] do gabinetu toilette, między kominkiem a piecem są drzwi fazowane, podwójne, na zawiasach francuskich, z zamkiem francuskim bez szyldu. Po jednej stronie te drzwi biało malowane i faingultem listewki wyłącane. Za tymi drzwiami jest przedpokój kamerdynerski¹⁸, w którym okien dwa, z kwaterami dębowymi, prostym okowem okowane. Szyby w olów oprawne. Sufit gipsowy, z ramą i gzymsem gładki. Posadzka z taflí sosnowych, we fryzach dębowych, z narożnikami takimiż. Ex opposito okien, w ścianie, jest szaf dwie krytych z podwójnymi drzwiami, na zawiasach szarnierowych, z zamkami francuskimi. W tym przedpokoju jest piec z kaflí białych w ramki, ten i drugi pokój grzejący. Drzwi troje prezentują się w tym przedpokoju, które są oblistwowane, z ferklejdunkami prostymi. Lamperyje w tym pokoju tylko malowane na murze. Z tego pokoju jest gruta [sic!] do palenia w piecu, w której drzwi żelazne do zamykania pieca. Blisko okien, z tego przedpokoju, są drzwi podwójne, fazowane, na francuskich zawiasach, szaro malowane, jako i cały pokój.

¹⁸ Na marginesie dopisano: „kamerdyner”.

[s. 32]

Za tymi drzwiami jest pokoik, w którym okien 2 z kwaterami dębowymi, prostym okowem okowane. Szyby w ołów wprawiane. Sufit gipsowy, z gzymsem i ramą, gładki. Posadzka z taflí sosnowych, z fryzami dębowymi i narożnikami takimiż. Między oknami boazeria stolarskiej roboty, w której zostawione miejsce na zwierciadło. Kominiek kamienny, na którym trzymo stolarską robotą, a w nim miejsce na zwierciadło zostawione. W kominku blacha żelazna odlewana, spadana [sic!], hakami 4 żelaznymi przybita. Przed kominkiem trzy sztuki posadzki z kamienia ordynaryjnego. Z tego pokoju prezentuje się dwoje drzwi, około których są ferklejdunki ordynaryjne, stolarskiej roboty. Lamperyje szaro na murze malowane i cały pokój. Z tego pokoju, blisko okien, są drzwi podwójne, fazowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem także francuskim. Za którymi jest garderoba, w której okno jedno z kwaterami dębowymi, prostym okowem okowane. Szyby w ołów oprawne. Sufit gipsowy gładki. Posadzka z taflí sosnowych, w[e] fryzach dębowych, z takimiż narożnikami. Lamperyja wkoło na murze, szaro malowana.

Stąd powracając przez pokoik do przedpokoju kamerdyneskiego, blisko pieca są drzwi podwójne, fazowane na zawiasach francuskich, z zamkiem takimże, za którymi jest forszowanie stolarską robotą, w którym

[s. 33]

są drzwi na zawiasach szarnierowych, z zamkiem francuskim. Za tymi drzwiami jest sień, w której okien 3, prostym okowem okowanych. Szyby w ołów wprawiane. W tej sieni jest sufit gipsowy, gładki. Posadzka ciesielskiej roboty, heblowana. W końcu tej sieni są drzwi pojedyncze, fazowane, na zawiasach esistych, z zamkiem niemieckim, ferklejdunkiem oblistwowane i szaro malowane. Za tymi drzwiami jest kuchenka do gotowania kawy, z kominem i ogniskiem murowanym. Posadzka ceglana. Sufit gipsowy, prosty. Okno w tej kuchence prostym okowem okowane, kwatery dębowe, szyby w ołów oprawne.

Powróciwszy nazad do sieni, przy drzwiach nad wschodami [sic!] na dół idącymi, przedtem opisanymi, są wschody sosnowe stolarską robotą, z poręczą także sosnową, stolarskiej roboty, w których jest stopni dwanaście. Te wschody na szynach żelaznych trzech utwierdzone. Wszedłszy po tych wschodach, jest sień z sufitem gipsowym, gładkim, z posadzką sosnową, ciesielskiej roboty, heblowaną. Poręcz stolarskiej roboty około wschodów. Okien dwa w kwaterach dębowych, prostym okowem okowanych, szyby w ołów wprawiane. Prosto wschodów idąc są drzwi podwójne, fazowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem także francuskim, z obydwóch stron ferklejdunkiem oblistwowane. Za tymi drzwiami jest druga sioneczka, w której okna w kwaterach dębowych, prosto okowane. Szyby w ołów wprawiane. Sufit prosty, gipsowy. Posadzka z tarcic heblowana, ciesielskiej roboty. Z tej sionki są drzwi podwójne, fazowane, ferklejdunkami z jednej strony oblistwowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem francuskim, szaro malowane, jako i pierwsze.

[s. 34]

Za którymi jest garderoba na suknie, w której sufit gładki, gipsowy. Posadzka ciesielską robotą heblowana. W tej garderobie okien 4 z kwaterami dębowymi, okowem prostym okowane i szyby w ołów wprawione, szaro malowane. W tej garderobie kominiek szafiasty w murze, mularskiej roboty. Szaf dwie wielkich, w których drzwi podwójnych

7 fazowanych, na zawiasach francuskich, z zamkami także francuskimi. W tychże szafach spodem 16 szuflad, do których do każdej z osobna antab dwie żelaznych i do każdej zamek francuski. Te szafy są sosnowe, szaro malowane. Otworzywszy drzwi tych szaf, za trzema podwójnymi drzwiami są pręty długie żelazne, przy wierzchu szafy na hakach zawieszone, na których są zawieszone także na hakach żelaznych drewniane esy do wieszania sukien. Za jednymi podwójnymi drzwiami jest w tejże szafie 63 małych i większych szufladek do wyciągania, z kulkami *[sic!]* żelaznymi, u niektórych tylko tychże kulek nie masz. W jednej szafie za trzema podwójnymi drzwiami jest szuflad 12 z kulkami żelaznymi, a nad nimi 9 półek. Prócz tych szaf są dwie pomniejsze, w każdej podwójne drzwi fazowane, na francuskich zawiasach, z zamkami francuskimi i zasuwkami. Spodem u każdej szafy szuflad dwie, z antabami żelaznymi dwiema do każdej szuflady i jednym zamkiem, także do każdej, francuskim.

[s. 35]

Otworzywszy, w tych drugich dwóch szafach jest po 4 półki do wyciągania. Prócz tych szaf jest jeszcze stół płótnem woskowanym obity, pod którym szafa o dwóch drzwiach. U jednych drzwi zamek francuski, te zaś drzwi oba są na francuskich zawiasach, szaro malowane. Za tymi drzwiami półka jedna, tak długa, jak stół.

Wyszedszy z tej garderoby przez małą sionkę, z sieni wielkiej przeciwko oknom, są drzwi podwójne, fazowane, ferklejdunkiem oblistwowane, szaro malowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem także francuskim. Za tymi drzwiami jest przedpokój, w którym sufit prosty, gipsowy. Posadzka stolarskiej roboty prosta, z krzyżami dębowymi. Okien dwa z kwaterami dębowymi, okowem prostym okowane. Szyby w ołów wprawiane. Kominek kamienny. Piec ten i drugi pokój grzejący, z białych kafli, w ramki. Lamperyje na murze malowane szaro. Z tego przedpokoju blisko okien są drzwi podwójne, fazowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem także francuskim, ferklejdunkiem oblistwowane. Za którymi jest pokój. W tym pokoju sufit gipsowy, gładki. Posadzka stolarskiej roboty sosnowa, z krzyżami dębowymi, okien dwa z kwaterami dębowymi, prostym okowem okowane. Szyby w ołów oprawne. Piec tenże sam, co i w przedpokoju immediate już opisanym. Lamperyje na murze malowane szaro. Z tego pokoju są drzwi podwójne, fazowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem takimże, ferklejdunkiem oblistwowane, szaro malowane. Za tymi drzwiami garderoba, w której okno jedno z kwaterami

[s. 36]

dębowymi, okowem prostym okowane. Szyby w ołów wprawiane. Sufit gipsowy, gładki. Posadzka stolarskiej roboty, z tarcic sosnowych, z krzyżami dębowymi. Lamperyje na murze szaro malowane.

Wyszedszy do sieni, mimo wschody idąc, jest forsztownie stolarską robotą, w którym drzwi na zawiasach szarnierowych, bez zamka. To forsztownie szaro malowane. Za tym forsztowniem jest okno z kwaterami dębowymi, prostym okowem okowane. Szyby w ołów wprawiane, a ramy i okna szaro malowane. Drzwi ferklejdunkiem z jednej strony oblistwowane, fazowane, pojedyncze, na zawiasach esistych, z zamkiem francuskim, szaro malowane. Za tymi drzwiami garderobka, w której sufit gipsowy, gładki. Posadzka

ciesielskiej roboty. Okno z kwaterami dębowymi, prostym okowem okute. Szyby w olów oprawne. W tej garderobie są po dwóch stronach szafy, do których piec, drzwi fazowane, na zawiasach francuskich, które trzy zamki francuskie zamykają. Za drzwiami tych szaf jest półka małych i wielkich dwadzieścia trzy.

Powróciwszy przez sieni pałacową po wschodach pryncypalnych do przedpokoju pierwszego, już opisanego. Przy oknie w tym pokoju będącym, po lewej ręce są drzwi wielkie, fazowane, sosnowe, białe malowane. Z tej strony, od przedpokoju, metalem wyłaczane, z zamkiem mosiężnym wpuszczanym, za którymi jest pokój do przyjęcia gości, a w nim sufit gipsowy,

[s. 37]

z gzymsem i ramą faingultem wyłaczanym, z hakiem do wieszania lustra, wokoło którego róża sztukatorską robotą, także faingultem wyłaczana. Posadzka z taflí dębowych, woskowana. Okien 3 z kwaterami dębowymi. Szyby w drewno oprawne. Te okna są na zawiasach francuskich, ryglami zamykane. Wyfutowanie okien stolarską robotą, białe malowane. Listewki faingultem złożone. Kominiek kamienny, w marmur malowany, w którym blacha żelazna, odlewana. Boki tego kominka miedzianą blachą wybite. Nad kominkiem trymo snycerskiej roboty, faingultem suto złożone, w którym od dołu zwierciadło, nad nim portret owalowy Króla Imci terażniejszego, Augusta III. Nad tym portretem trophaeum. To wszystko faingultem wyłaczane. Nisza snycerską robotą adornowana i faingultem złożona, nad którą także trophaeum snycerską robotą, faingultem wyłaczane. Druga nisza na piec także snycerską robotą adornowana i faingultem wyłaczana, w której piec saski, biały, na skrzyni żelaznej stojący. Ta zaś skrzynia na nóżkach kamiennych stoi. Przed piecem i przed kominkiem jest posadzka z flizów marmurowych. Lamperyje w tym pokoju stolarską robotą, białe malowane, z listewkami faingultem wyłaczanymi. Superporty [sic!] dwa w ramach snycerskiej roboty, faingultem wyłaczane, w których obrazy landszafty reprezentują. Dwa tryma między oknami, w których zwierciadła, a nad trymami trophea snycerską robotą, także faingultem wyłaczane.

[s. 38]

U drzwi dwóch, które się w pokoju tym prezentują, są także portiery adamaszkowe, karmazynowe, astrachania¹⁹ karmazynową podszyte. U trzech okien po dwie firanki z katajki karmazynowej. Do firanek i do portierów utrzymywania jest 10 kroisant [sic!] wyłaczanych w ogniu. Do dzwonek wedle kominka są dwie wstążki karmazynowe i białe, które utrzymują duże antabki, także w ogniu wyłaczane. Żelaznych prętów do firanek i do portierów jest 5. W oknach samych jest po dwie firanki u każdego muslinowych, na prętach żelaznych wiszących, ze sznurami i kutasami do ściągania ich białymi, nicianymi. Z tego pokoju, przy oknach po lewej ręce, są drzwi dubeltowe, fazowane, stolarską robotą, na zawiasach francuskich, z takimże zamkiem w drzwi wpuszczanym, mosiężnym, z obydwóch stron białe malowane i faingultem wyłaczane.

¹⁹ Astrachania – tkanina, której nazwa nawiązuje do jej importu ze Wschodu poprzez Astrachań. Znalazła zastosowanie w meblarstwie, jako rodzaj obicia. W XVIII stuleciu wytwarzana była w polskich manufakturach. *Confer*: Grochulska, Pruss 1983, s. 183, 174.

Za tymi drzwiami jest pokój sypialny, w którym sufit z gzymsem i ramami wyślaczanymi. W środku sufitu hak do wieszania lustra, około którego róża sztukatorską robotą, faingultem wyślaczana. Komin szafiasty kamienny, w marmur malowany, w którym blacha żelazna, odlewana, obok zaś dwie blachy miedziane, którymi tenże komin jest wyfutrowany. Przed kominkiem posadzka z flizów marmurowych. Nad kominkiem trymo snycerską robotą rżniętą, rzeźba wyślaczana, a co jest gładkiego, biało malowane. W tym trymo zwierciadło, w ramach snycerskiej roboty wyślaczanych.

[s. 39]

Nad zwierciadłem, także w ramach snycerskiej roboty, wyślaczanych, portret ś.p. J.W. Imci Pana Mniszcha, marszałka w. koronnego²⁰. W tym pokoju okien dwa w ramach dębowych, na francuskich zawiasach, ryglami zamykane. Szyby wielkie, w drewno oprawne. Wyfutrowanie okien stolarską robotą, pozłacane faingultem, na białym dnie. Alkova snycerską robotą, na białym dnie, wyślaczana. Około alkowy dwoje drzwi, z zamkami francuskimi, mosiężnymi, snycerską robotą, faingultem wyślaczane. Nad drzwiami filonki snycerską robotą, także faingultem wyślaczane. Za drzwiami, po prawej ręce alkowy, jest schowanie z półeczkami. Po lewej ręce wyjście do budoara [sic!]. Między oknem trymo snycerską robotą, faingultem wyślaczane. W którym zwierciadło o 9 sztukach, w ramach faingultem wyślaczanych. Nad zwierciadłem filonki snycerską robotą adornowany, faingultem złożony [sic!]. Posadzka w tafle dębowe, do woskowania. Pod zwierciadłem, między oknami, stolik na nogach snycerskiej roboty, faingultem wyślaczanych, marmurowy, koloru białego, sino fładrowany. Lamperya wkoło pokoju stolarską robotą, biało malowana, z wyślaczanymi listewkami faingultem. Ten pokój obity adamaszkiem karmazynowym, wkoło którego są listwy, stolarską robotą, faingultem wyślaczane. U drzwi jednych wielkich portierzy, także adamaszkowe, karmazynowe. U dwóch okien firanki podwójne, z kitajki karmazynowej, na prętach żelaznych wiszące. Na samych oknach po dwie firanki muslinowe, ze sznurkami i kutasami, szmuklerskiej roboty, nicianymi. U firanek kitajczanych i portierów sześć kroesant [sic!] w ogniu wyślaczanych.

[s. 40]

Przy kominku dwie wstążki do dzwonek, karmazynowe i białe. Z tego pokoju, wychodząc drzwiami przy alkowie, mimo komin [sic!], jest przejście, w którym sufit gipsowy. Posadzka dębowa. Lamperia stolarski[ej] roboty biało malowana i metalem złożona. Obicie w tym przejściu karmazynowe, adamaszkowe, listwami snycerskiej roboty, faingultem wyślaczanymi otoczone. W tym przejściu, pod obiciem, jest szafeczka z zameczkiem francuskim i zawiasami takimiz. Półki w tej szafie płótnem drukowanym, na niebieskim dnie, wybite. Z tego przejścia drzwi pojedyncze, fazowane, po jednej stronie białe malowane i metalem złożone. Za tymi drzwiami jest *budoire*, do którego te same drzwi i po tej stronie buduaru snycerską robotą, faingultem wyślaczane. W tym buduarze okno z kwaterami dębowymi. Szyby wielkie, w drewno wprawiane. To okno na francuskich zawiasach, rygłem zamykane. Sufit gipsowy z wąską ramką, faingultem wyślaczaną. Posadzka w tafle dębowe,

²⁰ Ojciec Jana Karola, Józef Wandalin Mniszech (zm. 1747).

do woskowania. Kominek w tym pokoju kamienny, w marmur malowany, przed którym posadzka z flizów marmurowych. W kominku blacha żelazna, odlewana. Nad kominem trymo snycerskiej roboty, w którym zwierciadło, a ramy tego zwierciadła snycerską robotą, faingultem wyzlacane. Wkoło tego buduaru jest lamperia stolarskiej roboty,

[s. 41]

biało malowana. Listewki faingultem wyzlacane. Obicie w tym buduarze na atłasie karmazynowym, w złote kwiaty. Po dwóch stronach buduaru otomany z materaców [z] szarego płótna, z pokrowcami takiejże materii, co i obicie. Wkoło obicia listwy faingultem wyzlacane, stolarskiej roboty. Firanki u okna kitajczane, karmazynowe, na pręcie żelaznym. Okiennice kryte, na francuskich zawiasach, biało malowane, faingultem wyzlacane. Na oknie samym firanki z gazy jedwabnej, także na pręcikach dwóch żelaznych. Z obydwóch stron kominka, po jednej wstążce karmazynowej i białej, z antabami w ogniu wyzlconymi, a trzecia wstążka także przy otomaniu. Te wszystkie wstążki są do dzwonek. Z tego buduaru wychodząc, są drzwi pojedyncze, snycerską robotą, z zamkiem wpuszczanym, francuskim, mosiężnym, na francuskich zawiasach. Za tymi drzwiami jest przejście, nad którym sufit gipsowy, gładki. Posadzka z tarcic gładka, stolarskiej roboty. Po jednej stronie tego przejścia jest dwoje drzwi pojedynczych, fazowanych, z ferklejdunkami, szaro malowane. Jedne drzwi z zamkiem francuskim, na zawiasach esistych, drugie z klamką, na zawiasach także esistych. Druga strona tego przejścia jest obita płótnem drukowanym, na białym dnie, w czerwone kwiaty. Z tego przejścia są drzwi pojedyncze, fazowane, na zawiasach francuskich, z zamkiem także francuskim i ferklejdunkiem szaro malowanym. Za tymi drzwiami jest garderoba, w której sufit gładki, gipsowy. Posadzka z tarcic prosta. Okien dwa z ramami dębowymi, z prostym okowem. Szyby w ołów karnezowany oprawne. Pod oknami dwie szafki, w każdej po 3 szuflady.

[s. 42]

Antaby w nich mosiężne, z zamkami francuskimi. U okien firanki rasowe, zielone, na prętach żelaznych. Lamperia malowana na murze, obicie płócienne, na białym dnie, w kwiaty różnego koloru drukowane. Piec z białych kafli, w ramki, na nóżkach kamiennych. Do tego pieca z izby tej drzwiczki żelazne i drugie podle tych, także żelazne, do wycierania.

Wracając się nazad do przejścia dopiero popisanego, za jednymi drzwiami, u których zamek, są wschody o 12 stopniach, którymi wszedłszy, na prawą rękę są drzwi pojedyncze, fazowane, na zawiasach esistych, z zamkiem francuskim, za którymi jest izdebka, a w niej sufit gipsowy, gładki.

Posadzka z tarcic sosnowych prosta. Okno w tej izdebce w ramach dębowych. Szyby w ołów karnezowany wprawiane. Piec z dołu idący, z gabinetu immediate opisanego, z kafli białych w ramki, tę izbę grzeje. U okna firanki zielone, rasowe, na pręcie żelaznym. Izdebka ta obita płótnem drukowanym, na dnie błękitnym, w białe kwiaty. Z tej izdebki okno w kwaterach dębowych, malowanych, które oświeca wschody. Szyby w ołów oprawne, prostym okowem okowane. Z tej izdebki drzwi pojedyncze, fazowane, z ferklejdunkiem, na zawiasach esistych, z zamkiem francuskim. Nazad wyszedłszy korytarzem, nad buduarem

jest izdebka z sufitem gipsowym, w której okno w ramach dębowych. Szyby w drewno oprawne. Posadzka z tarcic, ciesielską robotą. Drzwi do tej izdebki podwójne, fazowane, z zamkiem francuskim, wpuszczanym, na zawiasach francuskich. Kominiek kamienny. Ta izdebka jest niedokończona.

[s. 43]

Zszedłszy ze schodów do garderoby i przyszedłszy do garderoby, jest korytarzyk z sufitem gładkim, gipsowanym. Podłoga ciesielską robotą. Z którego korytarzyka są wschodki stolarską robotą o 11 stopniach, którymi schodzi się do drugich wschodów już opisanych, w sieni pobocznej pałacu.

Powróciwszy do drugiej sieni pobocznej, pałacowej, po prawej stronie wchodząc do pałacu z ulicy Miodowej będącej, są drzwi sosnowe na zawiasach długich, z zamkiem francuskim, za którymi są schody dębowe o 20 stopniach, przez pół niżej przesklepione, którymi zszedłszy prosto wschody [*sic!*], są drzwi stare, sosnowe, ciesielskiej roboty, na zawiasach długich, ordynaryjnych, z ryglem żelaznym z jednej strony, a z drugiej ze skoblem i wrzeciędzem. Za tymi drzwiami jest piwniczka niewielka, sklepiona, z posadzką ceglana, w której obok loch wąski, a długi, sklepiony, bez posadzki. Pod wschodami jest loch wąski, a długi, niesklepiony, bez posadzki. Po lewej ręce są drzwi sosnowe, proste, na zawiasach długich kowalskiej roboty, z wrzeciędzem i skoblem wmurowanym. Za tymi drzwiami jest piwnica o jednym oknie, w którym krata żelazna. Piwnica sklepiona, a w tym sklepieniu dwa haki do przesuwania drąga. Posadzka w tej piwnicy ceglana. Z tej piwnicy drzwi sosnowe ciesielskiej roboty, na zawiasach długich, z zamkiem ryglowym. Hak i ślusak w mur wmurowane. Za tymi drzwiami piwnica o dwóch oknach z kratami. Piwnica ta sklepiona. W sklepieniu dwa haki

[s. 44]

żelazne do przesuwania drąga. Posadzka ceglana. Z tej piwnicy drzwi sosnowe, proste, na zawiasach podłużnych. Haki w mur wmurowane. Zamek u tych drzwi ryglowy. Za tymi drzwiami piwnica o 4 oknach sklepiona, na dwóch filarach. Posadzki nie masz. Z tej piwnicy drzwi sosnowe, proste, na zawiasach podłużnych. Zamek u tych drzwi ryglowy. Za tymi drzwiami piwnica o jednym oknie z kratą. Ta piwnica na czterech filarach sklepiona, w której posadzki nie masz. Z tej piwnicy są schody drewniane do góry, które teraz zamurowane.

Wyszedłszy z piwnic do sieni pobocznej pałacu, którą się weszło do tych piwnic dopiero opisanych i obróciwszy się w prawą rękę, korytarzem na dół ku ulicy Kapitulnej jest szyja do lodowni, już wyżej opisana. Do tej lodowni schodzi się po wschodach o stopniach 9 będących. Ta lodownia jest sklepiona, drzwi do niej nie masz, tylko odrzwi. Drzwiczki żelazne na ulicę Kapitulną do wrzucania lodu, w odrzwi kamienne wprawione. Z tejże sieni pobocznej idąc po wschodach ku kredensowi, kontynuują się schody o stopniach 13 dębowych, z których wyszedłszy na lewą rękę, są odrzwi z hakami bez drzwi, za którymi jest kredensik sufitowany, z posadzką prostą, ciesielskiej roboty.

[s. 45]

W tym kredensiku część okna na ulicę Miodową, kwatery dębowe, okow prosty, szyby w ołów wprawiane karnezowany. Z tego kredensiku drzwi podwójne, fazowane, przetrnięte, na francuskich zawiasach, z zamkiem pobielanym, francuskim. Za tymi drzwiami jest sala do jadań, w której sufit z gzymsem gładkim i ramą. W suficie dwa haki, około których dwie róże sztukatorskiej roboty, faingultem wyłaczane. Posadzka z taflí sosnowych, we fryzach dębowych, z narożnikami takimiż. W tej sali cztery okna w kwaterach dębowych, na zawiasach francuskich, ryglami zamykane. Szyby wielkie, w ołów wprawiane. Lamperie wkoło tej sali stolarską robotą, niemalowane. Wyfutrowanie okien także stolarską robotą. Nad oknami filonki niemalowane. W tej sali prezentują się troje drzwi, ferklejdunkami oblistwowane, bez superportów. Piec z białych kaflí ramkowy, sztukatorską robotą wierzchem adornowany, a stolarską obtoczony; stoi na 4 nóżkach kamiennych. Ex opposito tego pieca nisza sztukatorską robotą adornowana, wierzchem nieskończona, stolarską robotą obtoczona. Kominiek z marmuru genueńskiego białego, nad którym trzymo snycerskiej roboty, bez zwierciadła, niemalowane. Ex opposito okien dwie nisze, wierzchem sztukaterską robotą adornowane, niżej zaś stolarską robotą wyfutrowane. W jednej z nich są drzwi do drugiego przedpokoju, wyżej w pałacu opisanego, a drugie ślepe. W kominku blach 3 żelaznych, odlewanych. Średnia największa z herbami pańskimi.

[s. 46]

Przed kominkiem posadzka z flizów marmurowych. W tej sali posadzka, lamperie i piec post fata J.W. Imci Pana Podkomorzego, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział, są wprawione.

Nazad z tej Sali, przez kredensik idąc do wschodów z dołu idących, wstąpiwszy po dwóch stopniach, jest kuchenka z kominem wywiedzionym do ogrzewania potraw, wedle której idą wschody stolarską robotą, sosnowe, z poręczą, prowadzące do poddasza. Po tych wszedłszy, to jest po stopniach 12, są drzwi stolarską robotą w kratę robione, na zawiasach esistych, bez zamka. Oświeca tę część wschodów i drugą część okna w kwaterach dębowych, z okowem prostym. Szyby w ołów wprawiane. Stamtąd dalej idąc, wstępuje się po 11 stopniach stolarskiej roboty pod same **poddasze**. Wszedłszy na poddasze, widać wiązanie dachu, na połowie pałacu holenderskie, należyście opatrzone. Dach na łatach rżniętych, dachówką płaską nakryty, pod którą są gonciki i podrzucanie z wapna.

Polepa gliniana na sufitach.

[s. 47]

W tej części dachu jest dymników cztery, jeden ku ulicy Miodowej owalowy, a trzy kwadratowe na dziedziniec, w kwaterach sosnowych, szyby w ołów wprawiane. Kominy na dach wyprowadzone. Przy wschodach jest dymnik kwadratowy, z którego widać nad salą wyżej opisaną, okna na ulicę Miodową mającą, dach blachą białą okryty, czerwono malowany. Ten dach zasłania balustrada murowana, ciągnąca się od ulicy Kapitulnej rogiem, ku dachowi wyżej opisanemu, która to balustrada blachą obita i szaro malowana. Nad tym dachem blaszanym jest wyprowadzonych kominów dwa. Z tego poddasza na prawą rękę jest drugie poddasze z niższym dachem, niedawno postawione, pod którym zaczęta

kuchenska do grzania wody, nieskończona. W tej kuchence końce rur widać do sprowadzenia wody w łazienkę [*sic!*] już opisaną. To poddasze dachówką holenderską pokryte i wapnem podrzucane. Za tym poddaszem jest drugie poddasze, na wywyższonych wyżej od tych murach. Nad którym dach dachówką holenderską pokryty i wapnem podrzucony.

[s. 48]

Wiązaniem należyty, nowym opatrzone. Kominy nad dach są wywyższone.

Nazad do najpierw opisanego poddasza powróciwszy, po lewej ręce jest korytarz między jedną ścianą murowaną, a drugą z tarcic forsztowaną. W tym forsztowaniu są drzwi do izby staroświeckie, podwójne, na zawiasach esistych, z zamkiem francuskim, zepsutym, na skobel zamykane. Za którymi jest **izba** forsztowana tarcicami heblowanymi. W tej izbie okien dwa w murze facjaty, od dziedzińca. Kwatery dębowe, prostym okowem okowane. Szyby w ołów oprawne. Pułap z tarcic nieheblowanych, ciesielską robotą. Podłoga także, ciesielską robotą, heblowana. Dalej idąc, w tymże forsztowaniu są drzwi staroświeckie, podwójne, na zawiasach esistych, z zamkiem francuskim, zepsutym, na skobel kłódką zamykane. Za tymi jest **izba**, w której sufit płócienny. Posadzka heblowana, z tarcic. Dwie ściany z tarcic, gipsem obrzucane.

[s. 49]

Dwie drugie ściany murowane, a w jednej ścianie murowanej okno na dziedziniec, u którego kwatery dębowe, szkło w ołów oprawne. W drugiej ścianie murowanej piec z kafli białych, ramkowych. Wyszedszy z tego korytarzyka, po lewej ręce są schody o 4 stopniach, za którymi są drzwi proste, stolarskiej roboty, na zawiasach esistych, z zamkiem francuskim. Za tymi drzwiami, nad salą przednią pałacu w facjacie, jest izba w murach, w której pułap prosty nieheblowany, ciesielskiej roboty. Posadzka heblowana, ciesielskiej roboty. Okna 3 ku ulicy Miodowej, w których ramy dębowe, prosto okowane. Szyby w ołów oprawne. Wyszedszy z tej izby są drugie schody do poddasza, które tę izbę i pierwszej opisane nakrywa. Ten dach jest blachą nakryty, czerwono malowany. Zszedszy z tych schodów jest drugie poddasze. holenderskim dachem pokryte, na którym dachówka karpiówka, gonicami podkładana i wapnem podrzucana. W tym poddaszu jest dymników 5, jeden owalowy na ulicę Miodową, jeden kwadratowy ku X.X. Bazylianom²¹, trzy także kwadratowe na dziedziniec. W tych dymnikach kwatery dębowe, okow proste. Szyby w ołów oprawne. Część tego poddasza glina

[s. 50]

polepiona. Część druga tarcicami usłana, a część trzecia przeforsztowana na schowanie. W którym forsztowaniu są drzwi na zawiasach długich, z zamkiem ryglowym. Wiązanie należyte opatrzone. Komin z tego poddasza nad dach wywyższony. Z tego poddasza są schody stolarską robotą, które idą na dół, do garderób już opisanych.

Po zakończeniu opisanego pałacu, wyszedłszy na dziedziniec, który jest brukowany i kobylicami po trzech stronach otoczony, czwarta strona tych kobylic zrujnowana. Po lewej

²¹ Kamienicę z kościołem bazylianów usytuowano na posesji przy ul. Miodowej o numerze hipotecznym 485 (obecnie Miodowa 16). *Confer*: Berdecka 1966, s. 202.

ręce jest studnia dębina cembrowana, z wałem sosnowym, na którym łańcuch żelazny, z kubłem do ciągnięcia i brania wody.

W dziedzińcu tym latarni okrągłych, kryształowych sied[e]m, na rękojeściach żelaznych. Jedna rękojeść bez latarni. W facjacie pałacu na dziedziniec 2 latarnie blaszane po lewej stronie, po prawej zaś rękojeść żelazna bez latarni.

Z pałacu idąc na dziedziniec, po prawej ręce oficyna murowana kuchenna, z dachem

[s. 51]

krytym, gontami pobitym, do której przytyka korytarz po prusku przystawiony, już opisany, a dachówką pokryty. Ten korytarz komunikuje dla noszenia jedzenia do pałacu. Wchodząc do tej oficyny, drzwi proste na zawiasach długich, z klamką prostą, w których drzwiach okienko zamykane, drewniane, na zawiasach szarnierowych, z zasuwką. U wielkich drzwi zasuwka w zamek ryglowy. Nad drzwiami okno o dwóch kwaterach dębowych, szyby w ołów oprawne. Za tymi drzwiami jest kuchnia, w której okien trzy, w ramach dębowych, prosto okowanych. Szyby w ołów wprawiane. Przy oknach jest komin częścią gipsowy, częścią płótnem obciągnięty, pod którym piecyków do kastrolów²² jedenaście, w każdym ryfa kwadratowa, żelazna i pręty także żelazne. Te piecyki żelazną sztabą otoczone. Drugi komin w wiązaniu drewnianym, żelazem opatrzoną. Pod tym kominem ognisko kuchenne, żelazem wkoło otoczone, drugie ognisko bez żelaza. Sufit w tej kuchni płócienny, zły. Posadzka ceglana. W tej kuchni półki 3 i przy kominach po jednej, na żelazach. Stół na środku kuchni sosnowy, z dwiema półkami.

[s. 52]

Pod oknem stół sosnowy, także zły. Wanien dwie dębowe, na których 9 ryf żelaznych. Z tej kuchni ku korytarzowi wyżej wspomnianemu są drzwi sosnowe, proste, na zawiasach długich, z wrzeciędzem i skoblem do zamykania. Za tymi drzwiami jest piekarnia, w której okno jedno w kwatach dębowych, okowem prostym okowane. Szyby w ołów oprawne. Piec piekarniany duży, wychodzący w kuchnię [*sic!*], do której czelusia dwoje, na żelaznych sztabach, sklepione. Przy piecu piekarnianym piecyk zielony, kaflowy, z drzwiczkami żelaznymi do palenia i rurą żelazną do dymu. W tej piekarni pułap prosty, ciesielską robotą, heblowany, wysokość tej piekarni wpół dzielący, nad którym teże wielkości co i piekarnia izdebka, a tę oświeca to samo okno, co piekarnię. Nad tą izdebką pułap heblowany. W piekarni posadzka ceglana. Półka jedna i stół sosnowy jeden.

Z tej piekarni do korytarza często wspomnianego są drzwi fazowane, na zawiasach esistych, z klamką ordynaryjną i zamkiem ryglowym. Z tej piekarni powracając do kuchni są

[s. 53]

drzwi zapadane do piwnicy, za którymi piwnica sklepiona. Drzwi dopiero rzeczony są na zawiasach prostych, z wrzeciędzem do zamykania. Przeszedłszy te drzwi są drugie drzwi sosnowe, proste, na zawiasach esistych, z zamkiem niemieckim. Za tymi drzwiami jest spiżarnia nowo przystawiona po prusku, w której pułap prosty, nieheblowany. Posadzka ceglana. W tej spiżarni okno w ramach, z futrowaniem sosnowym, szyby w ołów oprawne.

²² Kastrol – rondel.

Dwa stoły, jeden mniejszy, drugi większy, sosnowe, nad każdym stołem po dwie półki. Z kuchni pod kominem są drzwi sosnowe, na długich zawiasach, z zamkiem starym, niemieckim. Za tymi drzwiami jest przystawiona druga spiżarnia, częścią murem, częścią pruskim wiązaniem, a częścią budowaniem opatrzona, w której okno z kratą żelazną, kwatery zle i szkła w ołów oprawne potłuczone. Nad tą spiżarnią pułap nieheblowany i wschody pod strych ciesielską robotą. Posadzka z tarcic, ciesielskiej roboty, stół jeden, półki dwie sosnowe. Z tej spiżarni są drzwi podwójne, sosnowe, na zawiasach długich, z zasuwkami dwiema i zamkiem niemieckim. Za tymi drzwiami jest schowanie za ogniskiem kuchennym,

[s. 54]

ex opposito którego ogniska ściana murowana, ściana zaś od podwórza budowana. W tym schowaniu okno jedno za kratą żelazną, w kwaterze sosnowej. Szyby w ołów oprawne. Przy tym oknie drzwi sosnowe, na podwórze, zabite. Pułap prosty, nieheblowany. Posadzka z tarcic, heblowana. Z tego schowania widać przez wybity mur dwie blachy żelazne, które w ognisku kuchennym są. Powróciwszy do kuchni, blisko okien są drzwi sosnowe, proste, na długich zawiasach, z klamką prostą i zamkiem ryglowym. Za tymi drzwiami jest sionka nakryta pułapem heblowanym, kamien[ia]mi brukowana. W tej sionce rynsztok do wylewania kamienny. Drzwi na podwórzu sosnowe, fazowane, z klamką, bez zamka, na zawiasach esistych. Wszedłszy na podwórze drzwiami dopiero opisanemu, ciągnie się budowanie z drewna guntami [sci!] nakryte, w którym wozownie i stajnie. Wozownie są dwie, do każdej wrota podwójne, z tarcic zrobione, na zawiasach podłużnych, żelaznych, z hakami

[s. 55]

i rygłem wielkim do zamykania. Te wozownie nakryte pułapem prostym, nieheblowanym. Podłoga z balów [sic!] sosnowych ułożona, nadpsuta, jako i wozownie. Między tymi dwiema wozowniami jest przejście, do którego drzwi z tarcic nieheblowanych, prosto zbite, na zawiasach podłużnych, z rygłem do zamykania. Za tymi drzwiami jest przejście, tarcicami z obydwóch stron obforszowane, za którym podwórze na drwa destynowane, niebrukowane.

To podwórze jest przeforszowane od sąsiedztwa jednym murem, drugim od ulicy Kapitulnej, aż do skrzydła pałacu niedawno postawionego, także na ulicę Kapitulną prospekt mającego, opasane. W tym murze na ulicę Kapitulną wrota zle z tarcic, ad interim [sic!] zbite, z sześć[ma] hakami wmurowanymi, na trzech zawiasach wiszące. Przy tym murze jest przystawiona na słupach podmurowanych szopa na drwa, w dwoje przedzielona. Pierwsza część z trzech stron tarcicami obita, do której wrota z tarcic, ciesielską robotą, na zawiasach długich, żelaznych, z kuną żelazną. Ex opposito wrót drzwi do drugiej części tej szopy, z tarcic, na zawiasach długich, żelaznych,

[s. 56]

z wrzeciądzem do zamykania. Za tymi drzwiami druga część drwalni na słupach, jedną ścianę mająca otwartą. Naprzeciw tej drwalni druga, także otwarta, na słupach, dachówką nakryta. Obie te szopy bez pułapów, dachówką nakryte i bez wymuszczenia [sic!]. Z tej

szopy są drzwi proste, z tarcic, na długich zawiasach, z wrzeciędzem do zamykania. Za tymi po prusku jest przystawiona komora na węgle. Ex opposito tej komory, po drugiej stronie szopy, jest spiżarnia wyżej opisana. Między komorą na węgle i lokami wyżej na[d]mienionymi i opisanymi jest szyja wąska dla ścieku, częścią brukowana, a ta szyja wychodzi na podwórko, z którego są wrota na podwórze już opisane, podwójne, z tarcic, ciesielską robotą, na zawiasach długich, z kuną żelazną. To wszystko budowane, które się imediate [sic!] opisało, na podwórzu drwalnym jest post fata J.W. Im. Pana Podkomorzego, jako nam burgrabia pałacowy opowiedział, dokończone.

[s. 57]

Powróciwszy pr[z]ez przejście między wozowniami do podwórza stajennego, minąwszy wozownię, jest studnia dębiną ocembrowana, z wałem, bez łańcucha. Dalej idąc w budowaniu już na[d]mienionym są drzwi z tarcic dublowane, ciesielskiej roboty, na długich zawiasach, z klamką do zamykania i wrzeciędzem ab extra intus z haczykiem. Ta stajnia jest pokryta pułapem prostym, nieheblowanym. Podłoga z bali sosnowych ułożona, nadpsuta. W tej stajni na dwadzieścia koni są przegrody z tarcic. Okien małych cztery o dwóch kwaterach, w ramach sosnowych, prosto okute. Szyby w ołów oprawne. Żłoby i drabiny na siano. Za tą stajnią jest stajenka na koni osiem, pułapem prostym nakryta i balami sosnowymi wyłożona. W tej okienko jedno, szyby w ołów oprawne. Żłób przez całą stajenkę i drabina na siano. Za stajnią wielką pierwszej opisaną jest oficyna murowana o jednym pięttrze, pod dachem holenderskim, dachówką takąż nakryta, do której

[s. 58]

z podwórza drzwi dębowe, fazowane, pojedyncze, na zawiasach esistych.

Nad drzwiami okienko z jedną kwaterą, bez zawias[ów]. Szyby w ołów wprawiane. Za tymi drzwiami jest sień pułapem heblowanym nakryta, posadzka z tarcic. Z tej sieni do piwnicy wschody drewniane, ciesielską robotą, z drzwiami zapadanymi. Zszedłszy z[e] wschodów jest pod piwnicami szyja, pod sienią, balkami i pułapem nakryta. Z tej na prawą rękę są drzwi sosnowe bez zamka, z wrzeciędzem, na zawiasach długich, za którymi piwnica sklepiona o dwu oknach na ulicę Podwala [sic!], z kratami żelaznymi i kratkami drutowymi. Po lewej ręce szyi są drzwi do drugiej piwnice [sic!], takie jako przeszłe. Za tymi jest piwnica sklepiona, a w niej okna dwa na podwórze, z kratami żelaznymi. W tej piwnicy kominek szafiasty i kotlinka murowana. Posadzka cegielniana. Wyszedłszy z piwnice [sic!] jest forsztownie

[s. 59]

z tarcic. Drzwi na zawiasach, z wrzeciędzem. Za tymi drzwiami wschodki do poddasza ciesielską robotą. To poddasze tarcicami pobite, alias posadzka na nim z tarcic. Dymników ma dwa bez okien, dachówką przykryte. Nazad idąc sienia ku podwórzowi [sic!], po prawej ręce są drzwi stolarskiej roboty podwójne, na zawiasach esistych, z zamkiem francuskim. Za tymi jest izba dla burgrabiego, z której dwa okna na ulicę Podwalską z kratami żelaznymi, w kwaterach dębowych, prosto okowane. Szyby w ołów wprawiane. Trzecie okno na podwórze bez krat, z takimże okowem i szyby w ołów wprawianie. Piec z kafla białych, gładkich, dwie izby grzejący. Kominek szafiasty, mularskiej roboty. Sufit gipsowy,

gładki. Posadzka sosnowa, stolarskiej roboty, z krzyżem dębowym. Z tej izby są drzwi pojedyncze, fazowane, sosnowe, na zawiasach esistych, z zamkiem niemieckim. Za tymi drzwiami jest alkierz, z którego okno na ulicę Podwalską z kratą żelazną, w kwaterach [s. 60]

dębowych, prostym okowem okowane. Szyby w olów wprawiane. Sufit gipsowy, gładki. Posadzka z tarcic heblowana. Piec ten sam, co w izbie. Po drugiej stronie sieni ex opposito izby opisanej są drzwi stolarskiej roboty, sosnowe, na zawiasach esistych, z zamkiem mosiężnym, francuskim. Za nimi jest izba o dwóch oknach na podwórze, z kwaterami dębowymi. Szyby w olów oprawne, prostym okowe[m] okowane. W tej izbie piec zielony, z listewkami białymi, w którym piecyk żelazny, z takimiż drzwiczkami i klamką. Sufit gładki, gipsowy. Podłoga stolarskiej roboty, w[e] fryzach. Z tej izby drzwi stolarskiej roboty, na zawiasach esistych, nadpsute, bez zamka, z rygłem i wrzeczadzem do zamykania. Nad drzwiami w murze zostawione miejsce na okna. Za drzwiami alkierz ciemny, pułapem nakryty i posadzka z tarcic ciesielskiej

[s. 61]

roboty, heblowana.

Wyszedszy z tej oficyny jest brama murowana, niesklepiona, we dwa filary, nad którą dwie bomby snycerskiej roboty, przegniłe. Wrota dublowane, ćwiekami przebijane, mocno nadpsute, na zawiasach długich, z hakami wmurowanymi, z rygłem wielkim do zamykania i drągiem na sworzniu. Przy tej bramie w murze jest furta, do której drzwi sosnowe, pojedyncze, duplowane [*sic!*], na zawiasach prostych, z klamką, rygłem i zamkiem francuskim. Przy drzwiach tej furty drąg dębowy do zapierania, na trzech ogniewach [*sic!*] żelaznych, na obydwóch końcach ryfy mający. Przy bramie dwie latarnie trzygraniaste, blacharskiej roboty, z dwiema szybami jedna, a każda z nich na rękojęści żelaznej, wmurowanej.

Ex opposito oficyny dopiero opisanej jest druga oficyna stara, z drzewa budowana, na podmurowaniu, po wierzchu wybielona, guntami [*sic!*] nakryta. Ta oficyna przypiera do muru litego, od bramy ciągnącego się do pałacu X.X. Bazylianów. Pod tą oficyną są piwnice, do których szyja murowana, guntami nakryta. W tej szyi drzwi podwójne, proste, sosnowe,

[s. 62]

na zawiasach długich, z wrzeczadzem do zamykania. Za tymi drzwiami są schody drewniane do piwnic. Zszedszy po wschodach jest piwnica sklepiona, dobra, bez okna. Obok wschodów są drzwi proste, sosnowe, na zawiasach długich, z wrzeczadzem. Za tymi drzwiami jest druga piwnica sklepiona, z której okno na podwórze. Te obie piwnice bez posadzki.

Wyszedszy z piwnic, wchodzi się do oficyny po czterech wschodach, ciesielskiej roboty, u której oficyny są drzwi proste, na zawiasach prostych, z klamką ordynaryjną. Nad tymi drzwiami okno w kwaterze sosnowej, szyby w olów oprawne. Te drzwi są w ścianie budowanej, nadwątlonej, podparte wiązaniem, na którym belki wspierają się. Obok tych drzwi są dwa okna w ramach sosnowych, w okowie ordynaryjnym, szyby w olów oprawne. Przeciwno drzwiom jest komin murowany, wielki, pod którym jest preforsztowanie

[s. 63]

z tarcic. Za tym przeforsztowaniem drzwi proste o jednej zawiasie [*sic!*], z oknem, w którym szkło w olów oprawne. Dalej za drzwiami jest ognisko popsute, kamieniem ciosowym, spadającym, obłożone. Pod resztą komina jest piec piekarniany, nadpsuty. Z drugiej strony komina są wschody pod dach proste, ciesielską robotą.

Ściana od pałacu X.X. Bazylianów drewniana, zła, wiązaniem drewnianym podparta. Poddasze gliną polepione, w którym dymników dwa, jeden na ulicę Podwalską, drugi na podwórze. Pułap w sieni zły i posadzka gruzem wyłożona. Od wejścia do tej oficyny po lewej stronie są drzwi sosnowe, proste, na zawiasach długich, z zamkiem niemieckim. Za nimi izba drewniana, w której okna dwa na podwórze, w kwaterach sosnowych, oknem ordynaryjnym okowane. Szyby w olów oprawne. Pułap heblowany, ciesielską robotą i posadzka

[s. 64]

takaż. Wszystko stare i wiązaniem podparte. Piec zielony, ordynaryjny, nachylony. Ex opposito izby immediate opisanej są drzwi sosnowe, starożytne, na zawiasach esistych, z klamką ordynaryjną i wrzeciędzem. Izba ta drewniana, stara, której ściany podparte wiązaniem. Od podwórza okna dwa, w ramach sosnowych, u dolnych kwater oków ordynaryjny. Szyby w olów oprawne. Piec zielony, nadpsuty. Pułap z tarcic, heblowany, stary, posadzka zła, z tarcic. Za tymi izbami, przez kuchnię przeszedłszy, jest komora z drewna robiona, popsuta, do której drzwi stare, na zawiasach długich, z wrzeciędzem. Okno na podwórko z kratą. Pułap stary i podłoga także z tarcic. Ten cały budynek stary i zły.

Przy bramie od ulicy Podwalskiej ku

[s. 65]

X.X. Bazylianom są drzwi złe, z dwiema zawiasami [*sic!*] i klamką, bez haków, proste, z tarcic, ciesielskiej roboty. Za tymi drzwiami są kloaki tarcicami prostymi przeforsztowane, złe. Przy tych kloakach są drzwi proste, sosnowe, na długich zawiasach, z oknem nad nimi i kratą żelazną, za którymi jest komora z drewna budowana, stara, bez okna. Pułap w niej i posadzka z tarcic. W murze od ulicy Podwalskiej jest okien 3 zostawionych, z kratami żelaznymi, wmurowanymi. Te okna tarcicami zabite, a mur ab intra nietynkowany.

Za tą oficyną starą, ku dziedzicowi pałacowemu jest parkan, w którym drzwi duplowane [*sic!*] podwójne, na zawiasach długich, z wrzeciędzem do zamykania. Za tymi drzwiami jest spatium, w którym są wrota podwójne z tarcic, ciesielską robotą, na zawiasach długich czterech. Za tymi wrotami i parkanem jest miejsce na złożenie drew pod parkanem, pobudowane z prosta. Przy wrotach opisanych jest furta

[s. 66]

z drzwiami prostymi, z tarcic, ciesielskiej roboty, na zawiasach żelaznych, prostych, z wrzeciędzem. Za którą furtą jest podwórko, od miejsca złożenia drew wwyż na[d]mienionym parkanem oddzielone. W tym podwórku kloak cztery drewnianych, złych, pod guntami. Przy kończącym się parkanie są drzwi sosnowe, proste, na zawiasach długich, z zamkiem niemieckim, nad którymi okienko w ramie sosnowej. Szyby w olów oprawne. Za

tymi drzwiami jest izdebka po prusku budowana, w której okien dwa, jedno o czterech kwaterach na podwórze, w ramach dębowych, prostym okowem okowane, szyby w ołów oprawne. Drugie ku lokom im[m]ediate wspomnionym [sic!] także.

Komin z izby wyprowadzony, murowany, przy którym piec z kafla białych, w ramki. Pułap z tarcic heblowanych i podłoga także.

[s. 67]

Ten pokój kamlotem karmazynowym, drukowanym, złym i starym obity. Od tej izby zaczyna się oficyna murowana, korespondująca symetrią oficynie kuchennej.

Między tą oficyną a kuchenną jest przemurowanie dzielące podwórze stajenne od dziedzińca pałacowego, w filary murowane, z bramą w środku. Do tej bramy zamykania są drzwi dębowe, w kraty, ad similitudinem żelaznych, dębowe, robione i czarno farbowane. Te drzwi, czyli raczej kraty, wiszą na czterech zawiasach wielkich, z hakami wmurowanymi, narożnikami żelaznymi opatrzone. Obok tej bramy, między filarami, są po dwa pola, w których ad similitudinem krat żelaznych, są dębowe pręty, czarno malowane, z dzidkami [sic!] na wierzchu blaszanymi. Nad bramą, na drzewie gzymśowanym, jest kompartyment blacharską robotą, reprezentujący herb Familij (sic!) cum insigniis.

Wyszedszy z podwórza, po prawej ręce jest oficyna wyżej wspomniana, do której prosto

[s. 68]

w pałac są drzwi pojedyncze, proste, spadane, na zawiasach długich, w filonki malowane, z klamką do zamykania. Za tymi drzwiami jest sień wskroś przez całą oficynę, w której posadzka z tarcic. Pułap na pół wysokości tej oficyny dzielący, ciesielską robotą, heblowany. Po prawej ręce pierwsze drzwi pojedyncze, gładkie, na zawiasach prostych, z zamkiem niemieckim, w oblistwowaniu. Za tymi drzwiami jest izba, w której okien dwa na dziedziniec, dolne kwatery dębowe, okowem prostym okowane. Szyby w ołów oprawne, posadzka sosnowa z tarcic, ciesielskiej roboty. Pułap z tarcic heblowany, wpół wysokość tej izby dzielący. Piec biały w paski błękitne, tę i drugą izbę dzielący i grzejący. Z tej izby do drugiej drzwi proste, na zawiasach długich, z zamkiem niemieckim, za którymi komunikacja. Wyszedszy

[s. 69]

z tej izby, obok niej są drugie drzwi oblistwowane, proste, na długich zawiasach, z zamkiem niemieckim, na którymi izba z oknem jednym, w kwatery dębowe, prosto okowane. Szyby w ołów wprawiane. Posadzka z tarcic sosnowych, pułap heblowany, ciesielskiej roboty, wpół wysokość[i] tę izbę dzielący. Piec ten sam, co i pierwszą izbę grzeje. Wyszedszy z tej izby są drzwi na podwórko już opisane, pojedyncze, sosnowe, z klamką, na zawiasach podłużnych. Na wierzchu tych drzwi okno w ramach sosnowych, szyby w ołów wprawiane.

Po lewej ręce tej sieni są drzwi proste, sosnowe, na długich zawiasach, z zamkiem niemieckim. Za tymi drzwiami jest izba, w której okna na podwórko. Kwatery dolne z prostym okowem, szyby w ołów wprawiane, posadzka sosnowa, pułap heblowany, z tarcic. Piec biały w prążki niebieskie, obok tego pieca drzwi oblistwowane, na zawiasach prostych, z zamkiem niemieckim.

[s. 70]

Tąż sienią ku dziedzińcowi idąc, po prawej ręce są drzwi oblistwowane, na zawiasach prostych, z zamkiem niemieckim. Za tymi drzwiami izba, w której okno w duże kwatery, niższe, dębowe, okowem prostym okowane, szyby w ołów oprawne. Pułap i podłoga z tarcic sosnowych, heblowanych. Piec biały kaflowy w prążki niebieskie, ten sam, co i pierwszą izbę ogrzewa. Wyszedszy do tej samej sieni, której ściany z pruskiego muru, tylko kominy murowane, w środku tej sieni są wschody ciesielskiej roboty, z poręczą takąż i w końcu tych wschodów dwie poręcze takież. Wszedszy po tych wschodach jest sień nad dolną sienią, z której czworo drzwi takich, jakie się opisały na dole.

[s. 71]

Za tymi drzwiami są także cztery izdebki, po jednej stronie sieni dwie i po drugiej dwie. Pułap w tych izdebkach z tarcic, posadzka także z tarcic. Piece te same, co na dole już opisane, te izdebki grzeją. Oficyna ta cała nakryta dachem goncianym, który jest kryty. Ab extra ten dach balustrada murowana okrywa. Od dziedzińca ab extra pałac wytynkowany, biało i żółto malowany. Dymniki, które się wyżej na[d]mienily, są blachą białą obite. Rynny blaszane wkoło facjaty, z rurami na niższym dachu holenderskim, którymi woda ścieka z dachu. Przy części pokoiów nowo wymurowanych pod gzymsem blaszane rynny, rurami wodę sprowadzające.

Facjata oficyn od ulicy Podwalskiej ab extra jest malowana, żółto i biało, tudzież brama od tejeż ulicy Podwalskiej

[s. 72]

żółto i biało malowana.

Pałac wyżej opisany, z facjatą na Miodową ulicę, tudzież z drugiej strony ulicy Podwalskiej, w sąsiedztwie z jednej strony ś.p. Pana Wojciecha Banczakiewicza sukcesorów, a drugiej Ich. Mci X.X. Bazylianów stojący, na własnym dziedzicznym gruncie. Skrzydło nowo do tego pałacu przymurowane stoi na gruncie czynszowym, do kapitału należącym, jako nam pałacowy burgrabia opowiedział.

*

Franciszek Paulin, ławnik miasta Starej Warszawy

ANEKS 6

Regestr mobiliów i inszych rzeczy Ś.P. JW Mniszcha podkomorzego WW X Litt w pałacu warszawskim znajdujących się do przewiezienia trudnych

Or.: *Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr mobiliów i inszych rzeczy Ś.P. JW Mniszcha podkomorzego WW X Litt w pałacu warszawskim znajdujących się do przewiezienia trudnych*, ZNiO, sygn. DE-2570.

[s. 3]

Meble

Obicia morowego, półjedwabnego, sztuk większych z mniejszymi w przedpokoju pięć – 5.
Obicia adamaszkowego, we trzy kolory, na dnie karmazynowym, sztuk mniejszych z większymi w pokoju 1 paradnym cztery – 4.

Obicia adamaszkowego na dnie karmazynowym, w desen' żółty i zielony, sztuk większych z mniejszymi w sali paradnej – 5.

Obicia takiegoż w pokoju sypialnym, sztuk większych z mniejszymi trzy – 3.

Obicia adamaszkowego, karmazynowego, sztuk większych z mniejszymi w pierwszym pokoju po prawej stronie sześć – 6.

Obicia takiegoż w pokoju sypialnym, sztuk większych z mniejszymi cztery – 4.

Obicia takiegoż w przechodzie do gabinetu, sztuk większych z mniejszymi trzy – 3.

Obicia z materiji tureckiej, starej, na dnie karmazynowym, w kwiaty złote, sztuk większych z mniejszymi w gabinecie cztery – 4.

– Te wszystkie obicia w ramach rżniętych, połączanych.

Obicia płóciennego, drukowanego, sztuk większych z mniejszymi w pokojach dwóch trzynaście – 13.

Obicia płóciennego, drukowanego, w pokojach dwóch na dole przy bramie, sztuk większych z mniejszymi dziesięć – 10.

Obicie płócienne, stare, w stancji doktorskiej.

Obicie płócienne, stare, suknem nabijane.

Obicia saskiego, chińsko malowanego, w ramach rżniętych, pozłacanych, w pokoju lokajskim sztuk większych z mniejszymi siedem – 7.

Makata stara, turecka, nad łóżko jedna – 1.

[s. 4]

Firanki u okien i drzwi

Firank płóciennych w paski, u okien w pokoju lokajskim cztery – 4.

Firank burkatella¹ jedwabnych, u okien w przedpokoju – 6.

Firank kitajkowych w paski, u okien w pokoju paradnym sześć – 6.

Firank kitajkowych w kratkę karmazynową i żółtą, u okien w sali paradnej sześć – 6.

Firank takichże, u okien w pokoju sypialnym cztery – 4.

Firank adamaszkowych na dnie karmazynowym, w deseń żółty i zielony, w tymże pokoju cztery – 4.

Firank harasowych granatowych, w gabinecie u panien cztery – 4.

Firank płóciennych, u okien w pierwszym pokoju na trzecim piętrze dwa – 2.

Firank płóciennych niebieskich, w 2 pokoju, tamże – 2.

Firank harasowych granatowych, w tymże pokoju – 2.

Firank kitajkowych karmazynowych, u okien w pierwszym pokoju na drugiej stronie sześć – 6.

Firank muszlinowych [*sic!*], u tychże okien sześć – 6.

Firank do pół okna rąbkowych, dwie – 2.

Firank adamaszkowych karmazynowych, u drzwi cztery – 4.

Firank kitajkowych karmazynowych, u okien w pokoju sypialnym cztery – 4.

Firank u okien tamże, muszlinowych cztery – 4.

Firank rąbkowych do pół okna, tamże cztery – 4.

Firank adamaszkowych karmazynowych, u drzwi dwie – 2.

Firank kitajkowych karmazynowych, w gabinecie dwie – 2.

Firank rąbkowych, tamże dwie – 2.

Firank harasowych zielonych, w dwóch pokojach w tyle, u okien osiem – 8.

Firank harasowych czerwonych, w stancyi pod schodami cztery – 4.

Firank takichże, u łóżka tamże – 2.

Firank u szaf w skarbcu, płóciennych – 8.

[s. 5]

Lanszafty [*sic!*]

Lanszaftów na płótnie malowanych, w pokoju lokajskim – 4.

Lanszaftów w ramach rżniętych, wyzłacanych, w przedpokoju – 4.

Lanszaftów w ramach rżniętych, wyzłacanych, na drugiej stronie w pokoju dwa – 2.

Lanszaft w ramach rżniętych, wyzłacanych, w pokoju sypialnym – 1.

Lanszaftów na płótnie malowanych, w pokoju pierwszym na dole przy bramie dwa – 2.

Lanszaft na płótnie malowanych, w drugim pokoju, tamże – 1.

¹ Burkatella – brokatowe.

Lustra wiszące i latarnie

Lustr [sic!] wiszący kryształowy, sznur niebieską wstęgą obwiniony, w pokoju lokajskim – 1.
Lustr wiszący kryształowy, szlifowany, sznur czerwoną kitajką obszyty, w przedpokoju – 1.
Lustr wiszący blaszany, kwiatami garnierowany, listki zielono malowane, w pokoju pierwszym po drugiej stronie – 1.

Lustr wiszący, listki blaszane zielono malowane, z kwiatami, w pokoju sypialnym – 1.

Latarni baniastych, z wierzchami blaszanymi, dużych – 4.

Latarni kryształowych na schodach, z wierzchami blaszanymi – 3.

Latarnia kryształowa wypukła, do świec, którą osoba rżnięta trzyma – 1.

Latarni graniastych z daszkami blaszanymi, przed pałacem – 3.

Latarni baniastych z takimiż daszkami, koło oficyny i kuchni – 6.

Latarnia duża, w żółtą i białą blachę oprawna, stara – 1.

Latarnia także rogowa, popsuta – 1.

Latarnia ośmiograniasta, popsuta, w blachę zieloną, malowaną oprawna – 1.

Latarni baniastych z daszkami blaszanymi – 2.

[s. 6]

Stoły [i] stoliki

Stolik orzechowy, sukнем zielonym wybity, na nogach czterech, w pokoju lokajskim – 1.
Stolik także sosnowy, prosty, z szufladą – 1.

Stolków mozaikowych, na nogach rżniętych, wyślaczanych, w przedpokoju – 2.

Stolków marmurowych, na nogach rżniętych, wyślaczanych, w sali do jadań – 2.

Stolków marmurowych, na nogach rżniętych, wyślaczanych, w pokoju paradnym – 2.

Stolków marmurowych, na nogach rżniętych, wyślaczanych, w sali paradnej – 2.

Stolik drewniany, paryski, z szufladą jedną, na nogach czterech, w gabinecie paradnym – 1.

Stolik marmurowy, na nogach rżniętych, wyślaczanych, w pokoju sypialnym na drugiej stronie – 1.

Stolik orzechowy drzewem sadzony z szufladami dwiema, skórą wybity, na nim szafka z trzema półeczkami, u jednej półki drzwiczki z zamkiem na pół otwierające się, w tymże pokoju – 1.

Stół z framugi płótnem zielonym, woskowanym wybitej, na sali malowanej – 1.

Marmuru na stoliki czworograniastych. sztuk, n[ume]ro – 7.

Marmuru na stoliki trzygraniastego, sztuk, n[ume]ro – 7.

Stolik mozaikowy, bez nóg – 1.

Stolik rozkładany, sukнем zielonym wybity w stancyji, pod schodami – 1.

Stolik prosty, w stancyji lokajskiej – 1.

Stolik stary, sukнем zielonym wybity, bez nogi, w stancyji kamerdynerskiej – 1.

Stół dębowy, na nogach czterech, rozkładany, w pokoju pierwszym na dole koło bramy – 1.

Stolik sukнем zielonym wybity, stary, także – 1.

Stółów prostych, większych i mniejszych, w oficynach u gospodarza – 8.

Stółów dużych, w kuchni, n[ume]ro – 2.

Stół z dwoma szufladami, do ciast, także – 1.

Stół prosty, mały, w pokoju panieńskim – 1.

Stolik orzechowy, rozkładający się, suknem zielonym wybity – 1.

Stolik orzechowy, na nogach małych, z szufladami, n[ume]ro – 1.

[s. 7]

Łóżka, krzesła, kanapy

Łóżko podwójne, na nogach rżniętych, wyzłacanych, z imperialem adamaszkowym, na dnie karmazynowym, w deseń żółty i zielony obite, z firankami takimiż i drugimi kitajkowymi w kostkę – 1.

Łóżko drewniane w pokoju na drugiej stronie, alkowa adamaszkiem karmazynowym wybita, płótek dolny i górny, firanek dwie i kołdra do nakrycia tego z adamaszku – 1.

Kanapa sosnowa, przy dwóch ścianach, z materacami dwoma, materią turecką, starą, karmazynową w kwiaty żółte pokrytymi – 1.

Krzesło srebrem i jedwabiem, w osoby chińskie, szyte – 1.

Krzesło angielskie, skórą czerwoną pokryte – 1.

Krzesło staroświeckie, skórą czarną wybite – 1.

Krzesel trzciną plecionych, z materacykami 2 płóciennymi – 2.

Kanap adamaszkiem karmazynowym wybitych – 3.

Krzesel takimże adamaszkiem wybitych, n[ume]ro – 9.

Krzesło niedokończone – 1.

Taboretów takimże adamaszkiem obitych – 4.

Stolków starych, z takimże adamaszkiem – 8.

Krzesel na nogach rżniętych, niezłoconych, z pokryciem adamaszkowym w deseń żółty i zielony, niewysłanych – 2.

Krzesel wysłanych, płótnem prostym wybitych – 4.

Krzesel trzciną plecionych, bez materaców – 32.

Powłoczek kitajkowych, karmazynowych, w kratkę żółtą, na krzesła – 2.

Stolków trzciną plecionych, bez materaców – 22.

Stolków suknem zielonym wybitych, starych – 3.

Stolków skórą czerwoną obitych, złych i dobrych – 27.

Stolków różnych ordynaryjnych, starych – 8.

Drzewa rżniętego, na kanapy dwie, niewyzłacanego, sztuk – 4.

Drzewa takiego, na mniejsze kanapy, sztuk – 2.

Drzewa takiego, na krzesła, sztuk – 43.

Item stolków, skórą czerwoną wybitych – 12.

Drzewa rżniętego, niezłoconego, na taborety – 2.

Drzewa takiegoż, na stołki, sztuk – 25.

Powłoczek do taboretów, kitajkowych w kratkę karmazynową i żółtą – 2.

Drzewa na stołki starego, niezłoconego – 8.

[s. 8]

Materaców płóciennych, na stołki – 3.

Drzewa niezłoconego na szezlon [sic!], sztuka – 1.

Powłoczek na materac i wały do tegoż, kitajkowych w kratkę karmazynową i żółtą – 3.

Łóżko z kotarą płócienną, w kwiatki niebieskie – 1.

Tryma zwierciadłowe

Trymów zwierciadłowych między oknami, w przedpokoju jednym, po 8 sztuk zwierciadeł 2 – 2.

Trymo zwierciadłowe nad kominem, w sztukach dwóch, w pokoju stołowym – 1.

Trymo zwierciadłowe duże, o czterech sztukach, w sali paradnej – 1.

Trymów zwierciadłowych między oknami i na okiennicach tamże, o dwóch sztukach osiem – 8.

Trymo zwierciadłowe nad kominem, w sztukach dwóch, w gabinecie paradnym jedno – 1.

Trymów zwierciadłowych między oknami i nad kominem, o sztukach dwóch, w pokoju sypialnym – 2.

Trymów zwierciadłowych w sztuce jednej, w gabinecie do ubierania między oknami i nad kominem – 2.

Trymo między oknami, w sztuce jednej, w gabinecie do pisania jedno – 1.

Trymów zwierciadłowych między oknami, o sztukach dwóch, w pokoju pierwszym na drugiej stronie – 2.

Trymo zwierciadłowe o sztuce jednej, nad kominem w tymże pokoju – 1.

Trymo zwierciadłowe między oknami, o sztukach trzech, w pokoju sypialnym – 1.

Trymo zwierciadłowe nad kominem, w sztuce 1, tamże – 1.

Trymo zwierciadłowe nad kominem, w sztuce 1, w gabinecie – 1.

Trymów zwierciadłowych na okiennicach, o sztukach dwóch, w gabinecie paradnym – 2.

[s. 9]

Sprzęty różne do kominków

Wilków żelaznych do kładzenia drew – 18.

Sztuk mosiężnych różnych, do tychże – 18.

Łopatek żelaznych z gałkami mosiężnymi – 12.

Obcęgow żelaznych z gałkami mosiężnymi – 26.

Obcęgow żelaznych bez gałek – 3.

Kruczków z gałkami mosiężnymi – 20.

Kratek żelaznych, drutem plecionych, przed kominki, n[ume]ro – 10.

Wachlarzy papierowych – 13.

Mieszków czarno lakierowanych, dubeltowych – 2.

Mieszków takichże, popsutych – 2.

Mieszków ordynaryjnych – 11.

Mieszków takichże, popsutych – 3.

Miotełek do omiotania kominków – 20.

Mieszków pojedynczych, takichże – 2.

Poduszki leżące do siedzenia

Poduszek z tureckiej materyji, na dnie złotym, w kwiaty karmazynowe i zielone, w pokoju paradnym – 14.

Zegary

Zegar paryski, bijący, na postumencie lakierowanym, w pokoju paradnym – 1.

Zegar paryski, bijący, na ścianie, na postumencie mosiężnym, pozłacanym, w sali paradnej – 1.

Zegar paryski, bijący, na postumencie mosiężnym, pozłacanym, w pokoju sypialnym na stole – 1.
Zegar paryski, bijący, na postumencie mosiężnym, pozłacanym, w gabinecie do pisania na stole stojący – 1.

Kobierce na podłogi

Kobierzec na podłogę do sali paradowej trybowej, w deseń i kwiaty różnego koloru – 1.
Kobierzec na podłogę do gabinetu paradowego, także, n[ume]ro – 1.
Kobierzec na podłogę do pokoju sypialnego, także, n[ume]ro – 1.

[s. 10]

Kruczki do firanek u okien i drzwi

Kruczków mosiężnych, pozłacanych, do firanek u okien i drzwi – 40.

Lichtarze koło trymów

Lichtarzy mosiężnych, pozłacanych, na świece cztery, w pokoju paradowym – 2.
Lichtarzy mosiężnych, pozłacanych, na świece cztery, w gabinecie paradowym – 2.
Lichtarzy mosiężnych, pozłacanych, na świece cztery, w pokoju sypialnym – 2.
Lichtarzy mosiężnych, pozłacanych, na świece cztery, w gabinecie do pisania – 2.
Lichtarzy mosiężnych, pozłacanych, na świece cztery, w pokoju pierwszym po drugiej stronie – 2.
Lichtarzy mosiężnych, pozłacanych, każdy na świec dwie – 4.
Luster na ścianach pozłacanych, drewnianych, w sali paradowej os[ie]m – 8.

Postumenciki, wazki, osóbkki na kominku i stoliki do stawiania

Osóbek bez postumencików porcelanowych [sic!], w pokoju paradowym – 2.
Dzbanszek porcelanowy na postumencie mosiężnym, na kominie w gabinecie paradowym jeden – 1.
Postumencików mosiężnych, pozłacanych, na których osóbek porcelanowych dwie i lichtarzyków mosiężnych, także pozłacanych, w tymże gabinecie – 2.
Sztuk porcelanowych reprezentujących kwiaty, z wazkami dwoma, na postumentach mosiężnych, pozłacanych, tamże – 2.
Postumencików porcelanowych, z osóbkami różnymi, w gabinecie do ubierania trzy – 3.
Postumencików mosiężnych, pozłacanych, na których osóbkki porcelanowe, tamże – 2.

[s. 11]

Postumencik porcelanowych [sic!] na kominku, z osóbkami czterema, w pokoju pierwszym na drugiej stronie jeden – 1.
Piesek porcelanowy, tamże jeden – 1.
Sztuczka porcelanowa, na której piesków dwa, tamże jeden – 1.
Dzbanu[sz]ków z nakryweczkami porcelanowych, tamże cztery – 4.
Pieszków porcelanowych na kominku, w pokoju sypialnym dwa – 2.
Osóbkka porcelanowa, tamże jedna – 1.
Dzbanu[sz]ków porcelanowych, na których kwiatki robione z porcelany, z listkami pergaminowymi, popsute – 2.

Kałamaryk porcelanowy, także jeden – 1.
Piaseczniczek² porcelanowych, dwie – 2.
Tacka porcelanowa pod też, jedna – 1.
Dzbanuszków farfuruowych, chińsko malowanych, z nakrywkami, w gabinecie siedem – 7.
Galonu szychowego do stołków, wąskiego, sztuczek – 4.
Papi[er]u malowanego, chińskiego, kawałków kilkadziesiąt.

Wstęgi od dzwonek

Wstążek od dzwonek w pokoju sypialnym trzy – 3.
Wstążek w gabinecie do pisania dwie – 2.
Wstążek w pokoju pierwszym na drugiej stronie dwie – 2.
Wstążek w pokoju sypialnym trzy – 3.
Wstążek w gabinecie trzy – 3.

Portrety różne

Portret nad kominem, w pokoju sypialnym na drugiej stronie, w ramach rżniętych, złoconych, Mniszcha kasztelana krakowskiego – 1.
Portret Benedykta 14³ papieża, w ramach gładkich, wyłaczanych – 1.
Portret króla Augusta 2 okrągły, porcelanowy, w ramach srebrnych, połączanych, perłami nieprawdziwymi, kamykami zielonymi i diamentkami czeskimi sadzony – 1.

[s. 12]

Portret Augusta II w zbroi pod suknią, w ramach wyłaczanych – 1.
Portret tegoż w ramach gładkich, wyłaczanych – 1.
Portret duży w ramach gładkich, wyłaczanych, na którym cztery osoby wpół nagie – 1.
Portret duży na blejtrame, na nim osób dwie, jedna z[e] [s]krzypcami – 1.
Portret duży na blejtrame, osoba naga, przykowana (*sic!*), koło niej pies leży – 1.
Portret w ramach wyłaczanych, Kozaka z krogulcem – 1.
Portret Augusta 3, w ramach gładkich, wyłaczanych – 1.
Portret w ramach gładkich, wyłaczanych, cesarza w zbroi, z murzynem – 1.
Portret na blejtrame Mniszcha, marszałka w. koronnego – 1.
Portret Przemysław Drugiego⁴, króla polskiego, bez ram – 1.
Portret także Lecha, księcia polskiego – 1.
Portret Lipskiego⁵ kardynała, w ramach gładkich, wyłaczanych – 1.
Portret w stroju kardynalskim, ramy wyłaczane – 1.

² Piaseczniczka – naczynie na piasek, którym ususzano atrament.

³ Benedykt XIV – Prospero Lorenzo Lambertini (1675–1758), papież, propagator nauki i mecenas sztuki, twórca Muzeum Chrześcijańskiej Sztuki Antycznej, które ulokowano w Pałacu Watykańskim. Zatwierdził regułę Zgromadzenia Najświętszego Zbawiciela (redemptorystów). Został wybrany na Stolicę Piotrową podczas konklawe odbywającego się po śmierci Klemensa XII, w 1740 r.

⁴ Przemysław II (1257–1296), polski król z dynastii Piastów (Jasiński 1984–1985, s. 730–733).

⁵ Jan Aleksander Lipski (1690–1746) – biskup krakowski, kardynał. 17 stycznia 1734 roku dokonał koronacji Augusta III oraz Marii Józefy.

Portret księcia Wiszniowieckiego⁶ [*sic!*], kasztelana krakowskiego, w ramach wyłaczanych – 1.

Portret księżniczki Weyzenfelle⁷, w ramach gładkich, pozłaczanych – 1.

Portret na miedzi Mniszchowy⁸ [*sic!*], wojewodziny wołyńskiej, w ramach rżniętych, wyłaczanych – 1.

Portret Mniszcha⁹ marszałka w. koronnego, na blejtramie, niedokończony – 1.

Portret tegoż, na blasze miedzianej, sztychowany – 1.

Portret stary Mennicha¹⁰ [*sic!*], feldmarszałka moskiewskiego, na blejtramie – 1.

Portret Sapiehy¹¹, wojewody podlaskiego, w ramach rżniętych, złożonych, za szkłem – 1.

Portret Szembeka z orderem, na blejtramie – 1.

Portret Przebendowskiej¹², kasztelanki elbląskiej, w ramach gładkich, wyłaczanych, za szkłem – 1.

Portret tejże, w ramach gładkich, wyłaczanych – 1.

Portret Delfina¹³, na blejtramie, w zbroi, z orderem na lewy bok – 1.

[s. 13]

Portret na blejtramie Branickiego¹⁴, hetmana wielkiego koronnego, w zbroi, z buławą – 1.

⁶ Dymitr Jerzy Korybut Wiśniowiecki (1631–1682) – hetman wielki koronny i kasztelan krakowski. Mąż Marianny z Zamoyskich (Dworzaczek 1959; Barczyk 2017, s. 141).

⁷ Postacią przedstawioną na malowidle mogła być: Joanna Magdalena z rodu Wettynów (1708–1760) – księżniczka Saksonii-Weißenfels, która poślubiła generała wojsk koronnych, księcia Kurlandii i Semigalii Ferdynanda Kettlera (1655–1737); lub Magdalena Sybilla z Wettynów (1673–1726) – księżniczka Saksonii-Weißenfels, córka Jana Adolfa (1649–1697).

⁸ Anna z Chodkiewiczów (zm. *post* 1690) – małżonka wojewody wołyńskiego Jerzego Jana Mniszcha (zm. 1693). Matka Józefa Wandalina (1670–1747). W posagu wniosła do rodu Mniszchów Brzostowicę. (ZNiO, mf, DE-8879 [oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 346], s. 109).

⁹ Józef Wandalin Mniszech (1670–1747) – urząd marszałka wielkiego koronnego objął w 1713 roku (Perzanowska 1976, s. 474–478; Barczyk 2017, s. 136; ZNiO, mf, sygn. DE-8879 [oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 346], s. 109).

¹⁰ Burkhard Christoph von Münnich (1683–1767) – inżynier wodny i *architekt militaris* pełniący służbę u Augusta II. General był odpowiedzialny za projekt i proces budowy rezydencji Józefa Wandalina Mniszcha przy ul. Senatorskiej w Warszawie (*Confer*: Hentschel 1967, s. 39–42; ZNiO, sygn. 2664/I, *passim*).

¹¹ Michał Józef Sapieha (1670–1738) – strażnik wielki litewski, wojewoda podlaski, który poparł Augusta podczas elekcji w 1733 r. lub Michał Antoni Sapieha (1711–1760) – syn podskarbiego nadwornego litewskiego Benedykta Pawła Sapiehy. Stanowisko wojewody podlaskiego uzyskał w 1746 r.

¹² Być może na obrazie widoczna była: Maria Teresa z Tarłów, żona Jakuba Przebendowskiego (zm. 1742); lub kasztelanówna braclawska Aniela z Oborskich, która zawarła związek małżeński z synem wyżej wymienionego magnata, również Jakubem Przebendowskim (1724–1789).

¹³ Ludwik Burbon (1661–1711 – syn Ludwika XIV. Jego żoną była Maria Anna Krystyna Witeltsbach (1660–1690), córka elektora bawarskiego (Hüttl 1980, s. 473, 485).

¹⁴ Jan Klemens Branicki (1689–1771) – kasztelan krakowski. Właściciel między innymi – przekształconego za jego czasów – założenia pałacowego Białymstoku, mecenas sztuki (Oleńska 2011, *passim*), Sprowadzał między innymi miśnieńską porcelanę (Sito 2012, s. 116–117).

- Portret graffa Brüla¹⁵ [*sic!*], w ramach rżniętych, pozłacanych, za szkłem – 1.
Portret graffowy Brülowsy¹⁶, w ramach rżniętych, pozłacanych, za szkłem – 1.
Portret takież graffa Brüla – 1.
Portret JW Mniszcha¹⁷, marszałka nadwornego koronnego, w ramach rżniętych, wyzłacanych – 1.
Portret takież JW marszałkowy nadwornej koronnej¹⁸ – 1.
Portret królewicza Xawiera¹⁹ [*sic!*], w ramach rżniętych, pozłacanych – 1.
Portret króla sycylijskiego w zbroi, w ramach gładkich, wyzłacanych – 1.
Portret królowy sycylijskiej, w ramach takichże – 1.
Portret Augusta 2 w szarfie, w ramach gładkich, złożonych – 1.
Portrecik mały na blasze Tyciusza [*sic!*] – 1.
Portret na desce, bez ram, Kupidyna – 1.
Portret pieska Delfinka, mały, na blejtramie – 1.
Portret na blejtramie dwojaką głowę reprezentujący, ośłą i kozią – 1.
Portret w ramach gładkich, wyzłacanych, córka swego ojca w niewoli będącego piersiami karmi – 1.
Portret stary, czarny, w ramach, reprezentujący osobę starą – 1.
Portret na blejtramie, stary, osoba w zbroi starca przebija pugiuałem z innymi osobami – 1.
Portret stary na blejtramie Apollina i konkurs ludzi [*sic!*] – 1.
Portret stary, bez ram na nim jadki [*sic!*] z przekupkami – 1.
Portret nowy, bez ram, białogłowa naga, wpół przepasana, spoczywa na kolanach myśliwego, w lesie, z trąbką – 1.
Portret nowy, bez ram, na płótnie, białogłowa naga, wpół przepasana spoczywa, za nią Kupido – 1.
Portret, stary dziad z babą – 1.
Portret na blejtramie, w staroświeckiej peruce, palcami [w]skazujący – 1.
Portretów damskich w ramach złożonych, w pokoju 1 po drugiej stronie – 3.
Portret Augusta Trzeciego okrągły, w ramach rżniętych, pozłacanych, nad kominem tamże – 1.
Portrecików tureckich, małych – 40.
Superportów [*sic!*] różnych, większych i mniejszych, w ramach i bez ram, starych, złych – 20.
Superportów w ramach rżniętych, złożonych – 1.
Superportów okrągłych, na blejtramie, starych, złych – 3.
Portret stary w ramach gładkich, pozłacanych, białogłowa upragniona ręce nadstawia, spadające róże z nieba chwytą – 1.

¹⁵ Henryk Brühl (1700–1763) – minister, generał piechoty saskiej i artylerii koronnej. Ojciec Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej (Konopczyński 1937a, s. 16–19).

¹⁶ Maria Anna Kolowrath (1717–1762) – w 1737 roku poślubiła Henryka Brühla. Była matką Marii Amalii. Została pochowana w warszawskim kościele kapucynów przy ul. Miodowej.

¹⁷ Jerzy August Mniszech (1715–1778) – syn Józefa Wandalina Mniszcha, zięć ministra Henryka Brühla (ZNiO, mf, sygn. DE-8879 [oryginał: rkps, LNNBU, sygn. 346], s. 110; Żółkoś 2011, *passim*).

¹⁸ Córka Henryka Brühla, Maria Amalia Mniszchowa (Czaplińska 1976, s. 452–454).

¹⁹ Franciszek Ksawery z dynastii Wettynów (1730–1806), syn Augusta III Sasa (*Confer*: Barczyk 2017, s. 141).

[s. 14]

Obrazy

Obraz mały w ramach rżniętych, połączanych N. P[annny], na blasze, za szkłem – 1.
Obraz większy w ramach wyłaczanych, Naj. Panny w ręku Pana Jezusa trzymającej, na szkłe malowany, stłuczony – 1,
Obraz bez ram, w cierniach Naj. Panna z P. Jezusem i aniołem – 1.
Obrazek za szkłem, Najśw. Panna, P. Jezus i S. Józef z osiołkiem – 1.
Obrazek Najświętszej Panny Bolesnej, ramki wyłócone – 1.
Obrazek Najświętszej Panny z Barankiem w ramach wyłacznych – 1.
Obrazek mały na desce S. Maryi Magdaleny z P. Jezusem w cie[r]niach – 1.
Obrazek na pergaminie Pana Jezusa, w ramach połączanych, za szkłem – 1.
Obrazek na blasze, Pan Jezus ukrzyżowany, w ramach połącz[anych] – 1.
Obrazek, Veronica, za szkłem stłuczonym, w ramach srebrnych – 1.
Obraz w ramach czarnych, środkiem wyłaczanych, Pana Jezusa ukrzyżowanego, pod którym Najśw. Panna z S. Janem – 1,
Obrazek w ramach czarnych, Pana Jezusa ukrzyżowanego, na deszczce [sic!], nieznacznie sztychowany – 1.
Obrazek świętego Józefa, w ramach wyłaczanych, z Panem Jezusem i Najświętszą Panną, za szkłem – 1.
Obrazem na blasze, świętego Jędrzeja – 1.
Obrazek na kamieniu, świętego Franciszka, w ramach czarnych – 1.
Obrazek świętego Felixa, za szkłem – 1.
Obrazek B. Bobolego²⁰, w ramach wyłaczanych – 1.
Obrazek w ramach wyłaczanych, anioła z lilią – 1.
Obrazek w ramach czarnych, osoba trzyma trupią głowę – 1.
Obraz duży na płótnie, nowy, bez ram, S. Symeona Pana Jezusa na ręku trzymającego – 1.
Obraz w ramach gładkich wyłaczanych, ścięcie S. Jana – 1.
Obraz stary, na płótnie malowany, ad instar lanszaftu, Pana Jezusa mdlejącego dwie osoby na prześcieradle trzymają – 1.
Obraz Zuzanny, stary, z grzebieniem i innymi osobami – 1.
Obraz jakiś w ramach drewnianych, na papierze, niebiesko lakierowany – 1.
Relikwiarzów za szkłem – 2.
Klawicymbał czarno lakierowany, duży – 1.

[s. 15]

Marmuru kawałków mniejszych i większych – 8.
Balasików kamiennych, do pieca – 4.
Paka z tabliczkami farfurowymi, do kominów – 1.
Osób rżniętych, kamiennych, połamanych, u reformatów warszawskich kilka.

²⁰ Andrzej Bobola.

Naczynie żelazne i blaszane

- Kruczków na troje składanych, żelaznych – 2.
Blacha żelazna, od komina – 1.
Żelaz od latarni murowych – 2.
Blach żelaznych starych, do pieców – 4.
Żelazo od pieca saskiego, z kratką – 1.
Żelazo do pieca saskiego, bez kratki – 1.
Drągów żelaznych – 6.
Żelaza od pompy, sztuk – 3.
Ryf od pompy, dużych i małych – 6.
Łańcuch do karowania drzewa, z hakiem – 1.
Żelaza murowego od rynów [*sic!*], starego, kawałków – 20.
Ryglów starych, ode drzwi – 6.
Zawiasków od okien i drzwi, starych, połamanych, kawałków – 40.
Ryglików małych – 3.
Żelaz od małej latarni, sztuk – 2.
Piła stara, zerżnięta – 1.
Świder do próbowania ziemi – 1.
Merlik [*sic!*] – 1.
Graca do wapna – 1.
Oszkad [*sic!*] – 1.
Łopatek do wapna starych, złych – 6.
Blocha – 1.
Toporek stary – 1.
Wierch blaszany, od latarni małej – 1.
Latarni starych, popsutych, blasznych, do karety – 2.

[s. 16]

- Dojnica blaszana, stara – 1.
Krata żelazna, w ramach drewnianych – 1.
Kółek żelaznych z gałkami takiemiż, pod łóżko – 16.
Żelazek do dzwonków – 11.
Tarek starych, do tabaki – 1.
Blaszanek do herbaty – 2.
Żelazo od fajerki staroświeckiej – 1.
Pakiecik ankrów maleńkich – 1.
Prętów żelaznych, do firanek – 3.
Łańcuch żelazny u studni, do ciągnięcia wody – 1.

Farby

- Farb różnych, w papierach pozawijanych, paczka mała – 1.

Szafki i szafy

- Szafa orzechowa, stara, popsuta, na jednych drzwiczkach zwierciadło – 1.
Szafa orzechowa, drzewem sadzona, z szufladami 3, w tylnym pokoju z lewej strony – 1.
Komód pod oknami ordynaryjnych, żółto malowanych – 2.
Szafa orzechowa, stara, drzewem sadzona, o szufladach 3, w rezydencji nad wżwyz wspomnianym pokojem – 1.
Szafa także popsuta, tamże – 1.
Szafa prosta, z szufladami 10, w skarbcu na górze – 1.
Szafa prosta, w pokoju drugim przy bramie – 1.
Szafek starych w oficynach – 2.
Szafa o półkach 5, z[e] schowaniem dolnym, w stancyi pod wschodami – 1.
Szafa ordynaryjna z lamperią, na sali malowanej – 1.
Szafa na rondle duża, w kuchni – 1.
Szaf na schowanie, tamże – 2.
Wanna na wodę z żelaznymi obręczami – 1.

[s. 17]

Różne kawałki drzewa pozłacanego

- Ramek małych rżniętych, wyzłacanych – 2.
Ramki stare pozłacane, okrągłe – 1.
Nogi do stolika rżnięte, pozłacane, stare – 1.
Ramy duże rżnięte, wyzłacane, złe – 1.
Listew rżniętych wyzłacanych, kawałków mniejszych i większych, szerszych i węższych – 17.
Kosz z kawałkami rżniętymi, pozłacanymi – 1.

Kawałki drzewa starego, różnego

- Okienek starych od karety – 2.
Okien starych – 4.
Kwater od okien starych, między którymi są szkła potłuczone – 22.
Łóżko alkowe z gabinetu starego, samo drzewo – 1.
Drzwi z zamkami żelaznymi i futrami drewnianymi – 4.
Drzwi starych złych, różnych – 12.
U tych drzwi znajduje się zamków żelaznych – 2.
Drzwi od szaf złych – 6.
Stolec z poręczą, stary – 1.
Okiennic ze szkłem w ołów sadzonym – 2.
Ram od okien starych, większych i mniejszych – 15.
Ram z kanwą starych, większych i mniejszych – 20.
Połówek drzwi, starych – 6.
Podłogi starej sadzonej, starej [sic!], kawałków – 28.
Kosz z lustrami potłuczonymi – 1.
Listwy rżniętej, niezłoczonej, kawałków małych – 3.
Tapczanów – 10.

Skrzynia prosta – 1.

Szafarnia prosta – 1.

Drzewa starego różnego, to jest lamperyi, ram, drzwi, okiennic i innych rzeczy połamanych, na nic nie zdałych.

Porcynella [sic!] saska

Wazów dużych z przykrywadłami, na których lwy wyrabiane, w kwiaty zielone z czerwonymi, u jednego lwa ucho utracone – 3.

Wazów ad instar pucharów, tegoż gatunku – 2.

[s. 18]

Pólmisków owalowych z uchami, w kwiaty niebieskie, u jednego ucho utracone – 2.

Wanienka z nakrywadłem, na masło, jedno uszko utracone, także – 1.

Łódek owalowych, takichże – 2.

Talerzy głębokich do zupy, w kwiaty niebieskie, większe i mniejsze, tegoż gatunku – 53.

Talerzy z kwiatami takiemiż i obrączkami zielonymi, sztuk – 26.

Kubeczków z przykrywadłami, na masło, w kwiaty niebieskie – 15.

Spodków takichże bez przykrywadeł, trzy – 3.

Wierzychów bez spodków – 2.

Krucyfiks, sedes wyłaczany i karpuzyk biały – 1.

Dzwonek z kwiatami wyłaczanymi i malowanymi – 1.

Tacka po tymże, także – 1.

Osóbek z krótkimi płaszczykami, palce utracone – 2.

Arlekinów, jeden ma rękę ułomaną – 3.

Osóbka tańcząca – 1.

Osóbek, pasterz z pasterką, z pieskiem i barankiem, jedna przełomana – 2.

Osóbka, karczmarz z[e] szklankami i dzbankiem – 1.

Osóbka, kucharz z pasztetem – 1.

Osóbka, ogrodnik z koszem i owocami, palec ułomany – 1.

Traktyer z tacą i kubkiem – 1.

Osóbka w dominie – 1.

Osóbka z łysą głową, szabla ułomana – 1.

Osóbka, ptasznik z klatką – 1.

Osóbek w krótkich sukniach, ad instar Hiszpanów, u jednej palce utracone – 2.

Osóbka, białogłowa w kapeluszu, postumencik i palce utracone – 1.

Osóbek po polsku – 2.

Osóbka, białogłowa pieska na kolanach trzyma – 1.

Osóbka z brodą i kordylasem – 1.

Osóbek kupidynów – 13.

Osóbek wyrażających cztery pory roku, w jednej u dziecięcia ręka utracona, u drugiej ręka i postument, u trzeciej noga i postument i ręki nie masz – 4.

Osóbek gradyjerów z karabinami i pałaszami, u trzech palce poutrą[cane]. Item u jednego pałasz i postument z nogą utracone – 5.

Osóbek, żołnierzów, u jednego karabin i ręka utracone – 2.

Osóbek, fajfer i dobosz, u jednego ręka utącona – 2.
Baranków, u jednego noga utącona, u dwóch ucho – 5.

[s. 19]

Dzbanuszków, u jednego postument utącony, u drugiego wierzch, a trzeci wyszczerbiony – 17.
Filiżanek dużych, miseczka stłuczona i naklejona jedna – par – 2.
Mucyk [sic!] z nogą utąconą – 1.
Dzbanuszków z brzegami wyłaczanymi w kwiatki, jeden wyszczerbiony – 6.
Lampartów, u dwóch ogony i nogi utącone – 4.
Żubr z dwoma nogami utąconymi – 1.
Łyzeczek małych do lodu i kawy [sic!] – 6.
Łyzeczek do musztardy – 3.
Mucyków z nogami utąconymi – 2.

Porcynella chińska

Waz okrągłych z nakrywami, w kwiaty niebieskie, czerwone i żółte – 4.
Mis pod też wazy, takichże – 3.
Waz podługowatych z nakrywami takimiż, w kwiaty takież – 2.
Wazów [sic!] okrągłych z nakrywami, w kwiaty zielone i czerwone i żółte – 2.
Wazon stłuczony, takiż – 1.
Wazonów ad instar pucharów, jeden spękany – 2.
Mis dużych w kwiaty i ptaki zielone, czerwone, niebieskie i żółte – 6.
Mis dużych w kwiaty, drzewa i ptaki, z brzegami wyłaczanymi, kwiaty zielone czerwone – 4.
Mis mniejszych takichże, między którymi jedna nadtluczona – 5.
Mis mniejszych takichże, z osobami i pałacami – 5.
Mis takichże ze smokami – 2.
Mis takichże z rybami – 2.
Mis, na których kosze tegoż koloru, z brzegami wyginanymi – 6.
Przystawek takichże – 4.
Przystawek niewyginanych, z kwiatami i koszami – 2.
Misa tegoż koloru, z osobami – 1.
Mis takichże z ptakami – 2.
Mis z obrączkami od kraju, na spodzie kratka w kwiaty zielone, czerwone, niebieskie – 3.
Przystawek gładkich tegoż koloru, w dzbanuszki – 2.
Talerzy tegoż gatunku i koloru, w osoby i kwiaty większe i mniejsze, sztuk – 51.
Wazek tegoż koloru okrągłych, z brzegami wyłaczanymi – 3.
Wazek takichże, mniejszych – 2.
Wazek czworograniastych tegoż koloru, w osoby i kwiaty, jedna nadtluczona – 2.
Wazka okrągła tegoż koloru, w osoby – 1.
Wazek okrągłych tegoż koloru, na nich zwierzęta i osoby, 1 nadtluczona – 2.

[s. 20]

Wazka tegoż koloru, na której smoki – 1.
Wazek tegoż koloru, na których osoby, jedna nadpadana [sic!] – 2.

- Wazeczek małych tegoż koloru, w kwiaty, nadpadanych – 2.
Miseczek maleńkich tegoż koloru, na których dzbanuszki – 6.
Muszli z brzegami wyłaczanymi, tegoż koloru w środku, na środku dzbanuszki – 10.
Muszli mniejszych, takichże – 4.
Koszyków ad instar muszli, tegoż koloru, w osoby – 8.
Gwiazda tegoż koloru – 1.
Filizanek tegoż koloru, w osoby, jedna nadpękana – 2.
Miseczka wyrzynana w muszle, spod filizanki tegoż koloru, w drzewa – 1.
Miseczka tegoż koloru, spod filizanki, nadłamana, w drzewka i zwierzęta – 1.
Wazeczek tegoż koloru z brzegami wyłaczanymi, w kwiaty i ptaki – 2.
Koszyk w kwiaty wyrabiane, tegoż koloru – 1.
Imbryczek tegoż koloru, z nakrywką, w kwiatki wyrabiany – 1.
Tacka pod tenże, także – 1.
Kubeczków tegoż koloru, w kwiateczki – 2.
Miseczek takichże – 2.
Wazka na kominek tegoż koloru, w kwiaty i ptaki, przykrywadło utracone – 1.
Fłaszka w kwiaty, dzbanuszki tegoż koloru, z[e] śrubką srebrną – 1.
Talerzy w kwiaty granatowe i czerwone, między którymi jeden odmienny – 6.
Talerzy tegoż koloru w kwiaty, odmiennych – 5.
Łódek tegoż koloru, w kwiaty ze złotem, czworograniastych, podługowatych – 8.
Fłaszka na herbatę tegoż koloru, w kwiaty, z[e] złotem – 1.
Imbryk na herbatę, takiż – 1.
Imbryczek na mleko, z nakrywką, takiż – 1.
Filizanek takichże – 2.
Miseczek pod też, takichże – 2.
Miseczka także, pod imbryczek – 1.
Tacka na cukier podługowata, także – 1.
Siosierka [*sic!*] z uszkami, także – 1.
Solniczek takichże – 2.
Filizanek dużych bez miseczek, granatowych z czerwonym i zielonym – 2.

[s. 21]

- Czarczka [*sic!*] w kwiaty czerwone i niebieskie – 1.
Miseczka tegoż koloru, większa – 1.
Miseczek mniejszych, tegoż koloru – 2.
Talerzy granatowych za złotymi kwiatkami – 3.
Dzbanuszków na kominki, w kwiaty niebieskie i czerwone ze złotem, z nakrywkami, jeden nadpadany – 2.
Dzbanuszków mniejszych tegoż koloru, z przykrywadłami, 1 nadtrącony – 2.
Dzbanuszek ad instar pucharu, tegoż koloru – 1.
Dzbanuszków granatowych, w ptaki – 2.

Farfury olenderskie [sic!]

Wazek graniastych farfurowych, olenderskich, w kwiaty niebieskie – 5.

Wazonów na kominki, takichże – 2.

Misa duża z cyfrą i mitrą, z brzegami niebieskimi – 1.

Mis w kwiaty, drzewa i osoby, takichże – 2.

Mis mniejszych tegoż koloru, w kwiaty – 2.

Bida [sic!] w kwiaty, tegoż koloru – 1.

Dzban z przykrywadłem, tegoż koloru – 1.

Doynica [sic!] w osoby i kwiaty, tegoż koloru – 1.

Wazonów ad instar pucharów, w kwiaty, także – 2.

Farfury gdańskie

Mis farfurowych gdańskich, w kwiaty i ptaki niebieskie – 10.

Misa wyginana w kwiaty i zwierzęta, tegoż koloru, przez połowę spękana – 1.

Wazon wielki z przykrywadłem, w kwiaty i ptaki – 1.

Wazonów wielkich z przykrywadłami, tegoż koloru – 3.

Wazonów mniejszych, wyszczerbionych, bez nakryw – 2.

Wazonów ad instar pucharów, tegoż koloru, w kwiaty – 2.

Wazon mniejszy ad instar tykwy, z nakrywą, w kwiaty – 1.

[s. 22]

Farfury proste i różne

Wazonków [sic!] białych, w kwiaty wyrzynane, z wierzchami takiemiż, czerwono [i] zielono malowane – 2.

Wazonków ad instar pucharów, z kwiatami wysadzanych – 2.

Wazonków takichże, nieparzystych – 3.

Nakrywadło także, z kwiatami i gronami – 1.

Rak wyrabiany, na konsze – 1.

Osóbek białych, czerwono malowanych – 4.

Słoików od konfitur, między którymi nadpadane trzy – 25.

Głowa świętego Jana – 1.

Zwierciadła do cukrów

Zwierciadeł średnich, między którymi jedna sztuka stłuczona, w ramach i na nóżkach mosiężnych, posrebrzanych, sztuk – 15.

Zwierciadeł pobocznych, w takich ramkach, w których nówek ośm [sic!] połamanych, sztuk – 30.

Naczynie miedziane do cukierni

Kociołków miedzianych, większych z mniejszymi – 5.

Durszlak – 1.

Alembik z czapką i rurami – 1.

Łyżek głębokich – 3.

Łyżek durszlakowych, jedna złamana – 3.

Imbryczek z mosiężnymi nóżkami i uchem – 1.
For[e]mek mniejszych i większych, par – 8.

Naczynie mosiężne do cukierni

Moździerz z tłuczkiem, bez dna – 1.
Wagi złe – 1.
Gwicht czworofuntowy bez lota [*sic!*] – 1.
Fontanna – 1.
Kociołek mosiężny, zły – 1.
Krat mosiężnych – 2.

Cyna tamże

Fajerek wodnych, do odgrzania talerzy – 24.
Przykrywadło od flasz, czyli puszki – 1.

[s. 23]

Prezental tamże

Grabków prezentalowych – 5.
Łyżek takichże – 4.
Łyżka złamana, także – 1.

Naczynie ołowiane tamże

Foremek większych z mniejszymi, sztuk – 90.

Naczynie blaszane tamże

Form podługowatych, dużych – 6.
Schody blaszane, do cukru – 1.
Piramid – 16.
Foremek do piramid – 5.
Serduszków – 2.
Lejków, jeden zły – 2.
Lejka durszlakowa – 1.
Puszka z nakrywką – 1.
Kolek małych – 100.
Formów do dragantu drewnianych, większych z mniejszymi – 10.
Moździerz żelazny, duży, z tłuczkiem – 1.
Dynarek żelazny – 1.
Łyzeczek srebrnych, do lodu – 6.

Szkło tamże

Latarni ad instar pucharów, na lichtarzach prezentalowych, pobielanych – 4.
Zwierciadło arkuszowe stare, podarte – 1.
Tafel arkuszowych pod cukry – 7.
Tafla stłuczona – 1.
Tafel półarkuszowych – 3.

Tafelek mniejszych – 2.
Tafelek jeszcze mniejszych – 2.
Tafelek ćwiartkowych – 2.
Paka z szkłem do piramid – 1.

[s. 24]

Kielichy

Kielichów dużych, z herbem polskim i saskim – 2.
Kielich mniejszy, z tymże herbem, z orderami i literami – 1.
Kielich takiż z tymże herbem i osobą Augusta II – 1.
Kielich mniejszy, z tymże herbem i kwiatami – 1.
Kielich jeszcze mniejszy, z tymże herbem – 1.
Kielich mały z osobą króla, August III w armaturze – 1.
Kielichów małych, na których Maria²¹ królowa rżnięta – 2,
Kielichów, na których litery rżnięte A. R. z koronami, u jednego utłuczone – 2.
Kieliszek z literami A. R. – 1.
Kielich duży w herbem Mniszchów²² w orderze – 1.
Kielich mniejszy, z tymże herbem i kwiatami – 1.
Kielichów z herbem Mniszchów – 4.
Kieliszek puklasty, z tymże herbem – 1.
Kieliszek z cyfrą i laskami marszałkowskimi – 1.
Kielich wysoki, na nim Opatrzność Boska – 1.
Kielich z herbem Mniszchów i Potockich²³ w armaturze – 1.
Kielichów z tymże herbem, parzystych – 2.
Kielich podługowaty z herbem²⁴ Lipskiego²⁵ kardynała – 1.
Kielich mniejszy, z herbem tegoż – 1.
Kielich duży z herbem Wiszniowieckich²⁶ [*sic!*] i Leszczyńskich²⁷ – 1.
Kielich mniejszy, z tymże herbem – 1.
Kielich z herbem Branickich²⁸ i buławami – 1.
Kielich z herbem²⁹ Potockiego³⁰ prymasa – 1.
Kielich mniejszy, z herbem tegoż – 1.

²¹ Maria Józefa z Habsburgów (1699–1757) (Staszewski 1975, s. 1–2; por. Sito 2013b, s. 222–223, 263).

²² Herb Kończyc.

²³ Herb Pilawa.

²⁴ Herb Grabie.

²⁵ Jan Aleksander Lipski (1690–1746).

²⁶ Herb Korybut.

²⁷ Herb Wieniawa.

²⁸ Herb Gryf.

²⁹ Herb Pilawa.

³⁰ Teodor Andrzej Potocki (1664–1738) – biskup chełmiński, a następnie warmiński. Od 1722 roku pełnił funkcję prymasa Polski (Wiśniewski 2015, s. 279–280).

Kielich duży z herbem Mniszchów i Tarłów³¹ – 1.

Kielichów mniejszych, takichże – 3.

Kieliszków z herbem tychże – 2.

Kieliszek szeroki z herbem tychże – 1.

Kieliszek z herbem Tarłów – 1.

Kieliszków małych z tymże herbem – 2.

Kielich z orłem i literami vivat Rzeczpospolita – 1.

Kielich z pasterzem i barankiem – 1.

Kielich, na którym winne grona rżnięte – 1.

[s. 25]

Kielich wysoki z literami vivat imię towarzyszków – 1.

Kielich z cyfrą i aniołami – 1.

Kielich z żołnierzem na koniu – 1.

Kielich z osobami i kwiatami – 1.

Kielich, na nim kupidyn, kwiaty, obrączka połączana i losy w środku – 1.

Kielich gładki, bez dna – 1.

Kielichów dwa, bez dna, z brzegami wyłaczanymi – 2.

Kielich, na którym rżnięta armatura, bez herbu – 1.

Kielich, na którym cyfra w armaturze – 1.

Kieliszek okrągły – 1.

Kieliszek w karpiową łuskę, z osobą wyłaczaną – 1.

Kieliszków waniastych, w muszle rżniętych – 12.

Kieliszek maleyki [sic!], takiż – 1.

Kieliszków gładkich, okrągłych, u jednego denko utłuczone – 4.

Kieliszków płaskich, gładkich – 8.

Kieliszków wyższych, okrągłych – 8.

Kieliszków wypuklastych, u dwóch denka utłuczone – 37.

Kieliszków podługowatych, gładkich – 12.

Kielichów z kwiatami rżniętymi, jednakowych – 10.

Kielichów prostych, dużych, większych i mniejszych – 73.

Kieliszków slufowanych [sic!], większych – 2.

Kieliszków mniejszych, szlifowanych – 2.

Kielich duży, z trzema koronami – 2.

Kielich rżnięty, z miejscem na herb – 1.

Kielich w mertę [sic!] rżnięty – 1.

Szklenica [sic!] duża, w kwiaty rżnięte – 1.

Szklenica z obrączką malowaną, w kwiaty, z numerem 45 – 1.

Szklanek graniastych, sz[ł]ufowanych, z nakrywami – 2.

Szklanka cienka, z koronką w wierzchu rżniętą – 1.

Szklaneczek rżniętych, z obrączkami i denkami połączanymi, w nich kości – 2.

Szklanka z herbem polskim i saskim, malowanym – 1.

³¹ Herb Topór.

Szklanka z herbem Mniszchów – 1.
Szklanek z herbem Lipskiego – 6.
Lampeczka mała – 1.
Puchar z brzegami wyzłacanymi, z orderem i herbem Mniszchów – 1.
Nalewka w kwiaty rżnięta – 1.

[s. 26]

Tacka pod nią, także – 1.
Kosz z kratą i rączką – 1.
Wazek gładkich, ogrążłych [sic!], z nakrywkami – 2.
Wazek w karpia łuskę rżniętych, z nakrywkami – 3.
Banieczek okrągłych, małych – 3.
Karafirek na wino, z brzegami wyzłacanymi – 3.
Karafirek na ocet z oliwą – 3.
Flaszek półkwartowych z herbem Mniszchów – 24.
Butelek z tymże herbem – 3.
Flasz półgarcowych, kryształowych – 6.

Kufry [i] puzdra

Kufrów z sukien – 2.
Kosz turecki z bielizny – 1.
Szkatułka od gotowalni – 1.
Futerał od urynała, skórą pokryty – 1.

Karety i inne powozy

Kareta paryska, czerwona, lakierowana, aksamitem popielatym w kwiaty wybita, z taśmami i kutasami popielatymi, jedwabnymi, z materacami i kapą na koziół aksamitną, z oknami trzema i lustrami kitajkowymi, popielatymi, bez wagi do dyszla, z kluczem do nakręcania pasów. Ta kareta na dwie osoby taksowana 200, rachując na każdy czerwony złoty po tyffów [sic!] 14, to jest 2800 – 1.
Kareta żółta, trypą żółtą wybita, z materacem i oknami 3, z firankami żółtymi kitajkowymi i z kapą na koziół trypową, żółtą, na dwie osoby – 1.
Kolaska na dwie osoby, suknem zielonym wybita, stara, rozebrana – 1.
Bryka stara, wielka, okuta, z wagą – 1.
Sanie parokonne, półkryte skórą czarną wierzchem, w środku suknem szarym wybite, materac i firanki z takiegoż sukna – 1.
Sanie parokonne proste, półkryte skórą czarną wierzchem, suknem zielonym wewnątrz wybite, bez materaca – 1.
Gryndzioł wielkich do zwożenia dREW i siana, okutych żelazem, u których dyszle połamane – 2.
Gryndzioł spod karety i wozów czworo – 4
Spód od karety dobry, koło reparacji potrzebie jedno. Pudło od tegoż spodu wzięte stare, [tak]sowane] 40.

[s. 27]

Szorów na 6 koni, do karety papielatej, sztuki mosiężne malarzkiem [sic!] złotym złocone, z kutasami, czubami różami i lejcami popielatymi, jedwabnymi, bez kulbaki, taksowane 30, monetą rachując na każdy czerwony złoty po tynfów 14, to jest tynfów 420 – 6.

Szorów na 6 koni berlińskich, sutych, sztuki mosiężne, malarzkiem złotym złocone, do zażywania nie zdat[n]ych – 6.

Szorów na 2 konie berlińskich, takichże, z kutasami, czubami i lejcami, popsutych, do zażywania niezdat[n]ych – 2.

Szorów na 2 konie letkich [sic!], z mosiądzem, mody angielskiej, z kutasami, czubami, lejcami rucianymi białymi do karety [...], do zażywania niezdat[n]ych – 2.

Szorów starych, na 2 konie, bez mosiądzu – 2.

Szorów na 6 koni starych, z mosiądzem staroświeckiej mody, do zażywania niezdat[n]ych, z cugu kasztanowatego – 6.

Do tych szorów znajduje się mu[n]sztuków – 12.

Liwar do bryki, złamany – 1.

Widel do nakładania siana, żelaznych – 2.

Miarka obrocza – 1.

Botów palonych, fortytarskich, na nic zdałych, para – 1.

Sieci nicianych, białych, na konie – 6.

Ostróg stalowych, para – 1.

Galanteryje

Sztućczyk zielony, w środku szylkret, z dwoma obrączkami złotymi – 1.

Pierścionek złoty, z kamykiem onyks rżniętym – 1.

Sztućczyk w futerale zielonym, to jest nóż stalowy, nożyczki i ołówek – 1.

[s. 28]

Wina [i] miody

Wina węgierskiego, ordynaryjnego, beczka – 1.

Wina węgierskiego, butelek – 226.

Wina francuskiego, butelek – 63.

Wina cypryjskiego, czarnym lakierem pieczętowanego, butelek małych – 81.

Miodu starego, beczka piwna – 1.

Miodu starego, winna beczka – 1.

Miodu tegoż, butelek glinianych – 3.

Lipcu butelek – 19.

Wiśniaku butelek – 4.

Wódki gdańskiej, flasz półgarcowych – 3.

Bielizna kredensowa

Obrusów wielkich z herbami Mnischów i Zamojskich³² – 2.

Obrusów mniejszych, z temiż herbami – 2.

³² Herb Jelita.

Serwet z takimiż herbami, z których jedna nadpalona, tuzinów 5 i sztuk 7, to jest sztuk – 67.
Obrusów i serwet w zażywaniu ustawicznym będących i dobrze przytartych, tych ponieważ już nie masz i nie można wiedzieć, wiele było i inwentaryzacja niepodobna, więc już z[e] ścisłego u siebie pomiarkowania, ażeby i w tym kredytorowie szkody nie mieli, kompensuję natomiast swoich własnych, to jest obrusów w gatunku przedniejszym – 4.
Serwet w tymże gatunku, tuzinów – 4.
Obrusów w gatunku podlejszym – 6.
Serwet, tuzinów – 6.

*

Katarzyna z Zamoyskich Mniszchowa

ANEKS 7

Regestr garderoby, różnych rzeczy i sprzętów Ś.P. J.W. Pana Mniszcha podkomorzego W.W.X.Litt. z Warszawy do Dęblina sprowadzonych

Or.: *Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Regestr garderoby, różnych rzeczy i sprzętów Ś.P. J.W. Pana Mniszcha podkomorzego W.W.X.Litt. z Warszawy do Dęblina sprowadzonych, ZNIO, sygn. DE-2568.*

[s. 3]

Garderoba

Suknia czerwona de velour¹, haftowana ze złotem, spodnie także, kamizelka biała haftowana złotem – para – 1.

Suknia aksamitna koloru gryglinowego², haftowana srebrem, spodnie także, kamizelka atłasowa gryglinowa haftowana – para – 1.

Suknia aksamitna, w kwiatki koloru lila z brzegami białymi jedwabnymi haftowana, spodnie także, kamizelka biała atłasowa, jedwabiem haftowana – para – 1.

Suknia aksamitna pąsowa, z kwiatkami czarniawymi, z obszlegami³ białymi, haftowana jedwabiem, spodnie także, kamizelka biała atłasowa, jedwabiem pąsowym haftowana – para – 1.

Suknia aksamitna z kwiatkami błękitnymi, spodnie i kamizelka z tejsze materiji – para – 1.

Suknia czarna [z] aksamitu niestrzyżonego, z kamizelką i spodniami – para – 1.

¹ Welur – rodzaj miękkiej tkaniny bawełnianej lub wysokiej jakości aksamitu.

² Koloru lniano-szarego.

³ Obszlegi – wyłogi

Suknia [z] materyji milon nazwanej koloru gryglinowego, z kutasami, kamizelka francuska lito srebrna z kwiatkami srebrnymi, spodnie z tejsze materyji co zwierzchnia suknia – para – 1.

Suknia grodetorowa⁴ popielata, szamerowana galonem srebrnym, pludry także, kamizelka żółta z kwiatkami gryglinowymi, ze srebrem i srebrnym galonem – para – 1.

Suknia goździkowa⁵ z galonem złotym i guzikami, kamizelka niebieska atlasowa ze złotem, pludry sukienne, goździkowe – para – 1.

Suknia kamlotowa⁶ popielata, srebrem haftowana, kamizelka biała paryska ze srebrem i kwiatami, pludry kamlotowe, popielate – para – 1.

Suknia orderowa⁷ z galonem srebr[n]ym grodetorowa, kamizelka i pludry, pendent z galonu srebrnego, ze sprzączką srebrną – para – 1.

Suknia mundur generalski pąsowy kamlotowy, kamizelka grodetorowa łosia, ze złotym galonem, pludry także – par[a] – 1.

Suknia mundur generalski pąsowy sukienny z galonem złotym, kamizelka łosiego koloru z galonem złotym, pludry także. Te Iwanickiemu kamerdynerowi darowane taksowane tynfów⁸ 32 – 1.

Suknia sukienna zielona, galonem złotym szemerowana, kamizelka także i pludry, pendent złotego galonu do kordelasa. Te p. Klemensowi darowane. Taksa tynfów 500 – para – 1.

Suknia sukienna zielona stara, z dziurkami złotem haftowanymi, kamizelka i pludry także, Te p. Laurmanowi regimens felczerowi⁹ darowane. Taksowane tynfów 50 – para – 1.

[s. 4]

Suknia kamlotowa zielona, pludry także, kamizelka ze złotem i srebrem, mocno stare. Te Iwanickiemu kamerdynerowi darowane. Taksowane tynfów 70 – para – 1.

Kamizelka atlasowa czarna, jedwabiem haftowana, felpą¹⁰ czarną podszyta – 1.

Mundur regimentowy gładki, sukienny, bez galonu, z kamizelką i akselbantem¹¹, bez pluder – para – 1.

Suknia mundurowa regimentowa, aksamitna, z akselbantem, kamizelka złota z materyji jedwabnej, haftowania stambulskiego – para – 1.

Kamizelka niezrobiona, złota ze srebrem – 1.

Kamizelka amarantowa z pludrami węgierskimi, sztuk – 2.

Materyji na jedną kamizelkę, na dnie srebrnym, w kwiaty złote i jedwabne, darowany kawał. Taksa tynfów 142 gr 4 – 1.

⁴ Grodytur *vel* grodetur stanowił odmianę tkaniny jedwabnej pochodzenia francuskiego.

⁵ Kolor goździkowy – połączenie ciemnobrunatnego z fioletem.

⁶ Wykonana z tkaniny wełnianej, stosowanej w okryciach wierzchnich.

⁷ Strój orderowy – odświętny, noszony podczas uroczystości przez kawalerów orderu.

⁸ Tynf – polska moneta srebrno-miedziana.

⁹ Stanowisko felczera regimentowego, który otrzymywał wynagrodzenie dzięki pieniądзом odciągany z żołdu żołnierzy, występowało we wszystkich regimentach rajtarskich i pieszych. Do zadań osób pełniących tę funkcję należało między innymi leczenie wojaków posiadanymi medykamentami oraz ocenianie kompetencji felczerów kompanijnych, w chwili ich przyjęcia do służby.

¹⁰ Materiał jedwabny, stosowany między innymi jako podszywka.

¹¹ Akselbant – ozdobny sznur naramienny, noszony m. in. przez generałów i oficerów.

Materyji na dwie kamizelki, na dnie zielonym w muszki i kratkę srebrną, darowane kuchmistrzowi, kawałków – 2¹².

Surdut aksamitny czarny, podszyty felpą pąsową, z galonem złotym – 1.

Surdut aksamitny czarny, podszyty felpą czarną – 1.

Surdut regimentowego koloru, z guzikami srebrnymi, odlewany – 1.

Sukna angielskiego granatowego na parę sukien, kawał – 1.

Sukna ordynaryjnego na surdut, kawał – 1.

Pólsukienka na kamizelkę i pludry kolotu pallie¹³, kawał – 1.

Domino¹⁴ czarne kitajkowe, z bautem – 1.

Surdut płócienny [z] płótna holenderskiego, kamizelka także, pludry łosie także – para – 1.

Surdut zielony bajowy, kamizelka, pludry i pendent plisowe – para – 1.

Suknia czarna jedwabna, podszyta gronostajami białymi, wątki czarne pikowane – 1.

Kamizelka biała, haftowana jedwabiem, czarnej jedwabnej materyji, do tej sukni – 1.

Suknia aksamitna mordore¹⁵ ze złotymi kutasami, podszyta barankam[i] brabanckimi – 1.

Suknia [z] kamlotu pąsowego, ze szlefami¹⁶ złotymi, podszyta barankami czarnymi – 1.

Węgierka koloru perłowego z galonem i pętlicami złotymi, podszyta barankami siwymi, bułgarskimi – 1.

[s. 5]

Kamizelka pąsowa plisiowa¹⁷, ze złotym galonem i pludrami, do tejże sukni – 1.

Węgierka sukienna zielona, podszyta barankami siwymi, darowana kuchmistrzowi.

Taksa zł 130 – 1.

Rękaw barankowy biały, darowany p. Klemensowi. Taksa tynfów 28 – 1.

Rękaw barankowy siwy z pasem, darowany p. Fontannemu – 1¹⁸.

Kaftan turecki jabłonkowy¹⁹, sukienny, sobolami i rękawy gronostajami podszyty – 1.

Wilczura ze skór sarnich stara, podszyta brzuskami popieliczymi, darowana doktorowi.

Taksa tynfów 64 – 1.

Wilczura grzbietowa wilcza, darowana. Taksa zł. 240 – 1.

Płaszcz kaparowy²⁰, sukienny, z wyłogami aksamitnymi – 1.

Płaszcz kamlotowy, popielaty, ze sznurkiem srebrnym – 1.

Płaszcz sukienny regimentowy – 1.

Płaszczów płóciennych, do pudrowania – 2.

Burka czarna krymska, kitajką czerwoną podszyta – 1.

Szarf generalskich – 2.

¹² Na marginesie widoczny jest dopisek: „Taksa tynfów 157 g[r] 39”.

¹³ Barwy słomkowej.

¹⁴ Domino – płaszcz z kapturem, strój maskaradowy.

¹⁵ Morderowa – w odcieniu brązu.

¹⁶ Szlifa – epolet, galon; naramiennik z oznaczeniem stopnia wojskowego.

¹⁷ Plisia – tkanina dwuosnowowa, zbliżona do aksamitu.

¹⁸ Na marginesie umieszczono notatkę: „Taksa tynfów 60”.

¹⁹ Kolor jabłonkowy – odcień czerwieni.

²⁰ Kolor kaparowy – odcień zieleni.

Kapelusz generalski z piórem białym i złotym galonem – 1.
Kapelusz regimentowy ze srebrnym galonem – 1.
Kapelusz gładki z piórem białym – 1.
Kapelusz gładki – 1.
Kapelusz z płótna czarnego, głancowanego – 1.
Kapeluszów gładkich, do ordynaryjnego zażywania – 2.
Czapka nocna popielata, kosmata – 1.
Kapusz kastorowych²¹ letnich – 2.
Kuczman²² polska z siwych baranków – 1.
Szlafrok peruwiański²³, na dnie seledynowym w kwiaty, kitajką seledynową podszyty – 1.
Szlafrok kitajkowy, w kratkę karmazynową i białą, kitajką karmazynową podszyty – 1.
Szlafrok płócienny chiński, kitajką zieloną podszyty – 1.
Szpad[a] stalowa, angielska, z pendentem jedwabnym i pertupą [*sic!*] – 1.
Kordelasów²⁴ z rękojeścią [z] kości słoniowej – 2.
Kordelas z rękojeścią srebrną, z pendentem [z] galonu srebrnego, sztuczkami i sprzączką srebrną – 1.
Kamaszów czarnych, sukiennych – 2.

[s. 6]

Laska z gałką złotą z rubinami, na wierzchu antyk – 1²⁵.
Laska z gałką złotą gładką, z cyfrą „m” – 1.
Noży francuskich z drewnianymi trzonkami, starych – 6.
Szczotka w srebro oprawna – 1.
Dzwonek z nóżkami – 1.
Pudełko porcelanowe, w srebro oprawne – 1.
Fontyner alias pasek szeroki, krótki, na nogę, ze srebrnymi, szerokimi sprzączkami – 1
Brzytew w futerał – 4.
Kamień biały do brzytwy – 1.
Marków do gry – 2.
Instrument stalowy do ołówka – 1.
Kałamarz kryształowy, w srebro oprawny – 1.
Piaseczniczka także – 1.
Kałamarzy szklanych, paryskich – 2.
Kałamarz mały takiż – 1.
Kałamarzyk stary podróżny, zamykany – 1.
Pieczętka aspisowa, przewracana – 1 – zł 8.

²¹ Kastor – gruba, pilśniowa tkanina. Termin stosowano również w odniesieniu do wykonanych z tego materiału czapek.

²² Kuczma – futrzana czapka.

²³ Peruwian – gatunek tkaniny.

²⁴ Noży myśliwskich.

²⁵ Informacja dopisana ołówkiem. Obie laski – z rubinami oraz stanowiąca kolejną pozycję inwentarza – zostały zamieszczone i wyróżnione przez podkreślenie w wykazie przedmiotów przewożonych wcześniej do Warszawy. Por. ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118, s. 9).

Pieczątek srebrnych z krwawnikami – 2 – zł 24.
Pieczeń duża, mosiężna – 1.
Krwawnik, na którym litery tureckie rżnięte – 1 – zł 6.
Futerałk pąsowy, podróżny, na grzebienie – 1.
Grzebieni bukszpanowych – 2.
Botów niemieckich, czarnych – par – 5.
Botów żółtych, polskich – para – 1.
Botów czerwonych – para – 1.
Rękawiczek łosich – para – 2 [sic!]²⁶.
Kamaszów czarnych, skórzanych – para – 1.
Sukno pąsowe, na deków – 3.
Obroża skórzana – 1.
Torba skórzana podróżna, na g[w]oździe – 1.
Ślóków [sic!] drewnianych do kapeluszków – 3.
Kobierczyk zielony z pąsowym, sukienny – 1.
Stolec skórzany podróżny, ze wszystkim – 1.
Peruk – 5.

[s. 7]

Szabla polska krzywa, w żelazo oprawna – 1.
Pantofli czarnych – para – 1.
Masek męskich – 5.
Sukno zielone do ślania – 1.
Czapek nocnych białych – 4.
Ręczników – 6.
Kaftaników dymowych – 6.
Pluder dymowych – par – 9.
Pluder płóciennych – 4.
Półkamizelka kitajkowa biała, z guzikami białymi – 1.
Serwet ordynaryjnych – 3.
Pończoch zimowych – par – 2.

Bielizna

Mankietów koronkowych z gorsami – par – 6.
Mankietów koronkowych różnego gatunku z gorsami, osiem złych – par – 9.
Mankietów koronkowych od nocnych koszul, z gorsami – par – 9.
Mankietów szytych z gorsem – para – 1.
Mankietów antualanowych z frędzlami – par – 3.
Mankietów muślinowych gładkich – par – 8.
Mankietów wyszywanych, do żałoby – par – 10.
Koszul z mankietami batystowymi – 24.
Koszul podlejszych z mankietami takiemż – 8.
Koszul holenderskich bez mankietów – 12.

²⁶ Cyfra „1” zmieniona na „2”.

Koszul bez mankietów, podłejszych – 9.
Koszul złych, z mankietami – 5.
Koszul złych nocnych, bez mankietów – 9.
Koszul rozdartych, z mankietami – 6.
Prześcieradeł we trzy bryty²⁷ długich – 2.
Prześcieradeł we trzy bryty krótszych – 2
Prześcieradeł, w 3 poły jedno, drugie we dwie poły – 2.
Poszewek holenderskich – 5.
Poszewek grubszych – 4.
Poszewek małych – 3.

[s. 8]

Kaftaników dymowych białych, dobrych – 4.
Kaftaników dymowych złych – 2.
Krawatów białych – 15.
Chustek jedwabnych starych – 12.
Chustek chińskich, białych w kwiaty – 8.
Chustek chińskich na szyję, złych – 2.
Czapczek nocnych, białych – 11.
Ręczników złych i dobrych – 7.
Zakolank białych – par – 31.
Pończoch białych nicianych – par – 11.
Dymy białej ordynaryjnej, sztuczek – 2.
Pończoch jedwabnych – par – 2.
Kamizelka turecka w paski – 1.
Kamizelka biała [w] jedwabne kwiaty, stara – 1.
Płaszczów z[e] starego płótna, do pudrowania – 2.
Ta wszystka bielizna, aby się nie psowała, otaksowana za tyńfów 2748 i [s]przedana²⁸.

Pościele

Kołdra błękitna atlasowa, obszyta w prześcieradło – 1.
Poduszek kitajkowych, karmazynowych – 2.
Wół takiż – 1.
Pawilon adamaszkowy, karmazynowy – 1.
Płotek od łóżka takiż – 1.
Pawilon kitajkowy, zielony – 1.
Tłomok skórzany – 1.
Materac drelichowy w tymże – 1.
Poduszka w tymże – 1.
Prześcieradło szwabskie – 1.

²⁷ Bryt – pas tkaniny.

²⁸ Wcześniej taksa wyniosła 3481 zł 13 gr. Por. ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118), s. 11.

Kołdra kuczbajowa²⁹ – 1.

Łóżko drewniane, składane, w tymże – 1³⁰.

Tłomok skórzany stary, taksowany tynfów 40 – 1.

Łóżko żelazne, składane – 1.

[s. 9]

Strzelba

Pistoletów z główkami małymi żelaznymi, krzywymi, z cyferkami srebrnymi – para – 1.

Pistoletów żelaznych – para – 1.

Pistoletów włoskich z główkami płaskimi, żelaznymi – para – 1.

Pistoletów francuskich z główkami żelaznymi i rurkami długimi – para – 1.

Pistoletów tureckich, w srebro oprawnych – para – 1.

Pistoletów włoskich lazaro lazaryno [*sic!*]³¹ z główkami żelaznymi [mi] – para – 1.

Pistoletów, z których za jednym nabiciem 5 razy strzelić można, z główkami żelaznymi – para – 1.

Pistoletów kurlandzkich, z mosiężnymi rurkami – para – 1.

Sztuców [*sic!*]³² paryskich z zamkami kołowymi, łoża kością sadzone – 2.

Sztuciec francuski, w mosiądz oprawny – 1.

Fuzyja drezdeńska, w żelazo oprawna – 1.

Fuzyja wiatrówka, w mosiądz oprawna – 1.

Fuzyja dwururnia i z zamkami – 1.

Fuzyji w pół łożach parzystych, perłową macicą i kością nasadzanych – 2.

Fuzyja w pół łoża, w mosiądz oprawna – 1.

Fuzyja stara, paryska – 1.

Fuzyja ad instar³³ janczary, turecka – 1.

Janczara³⁴ demeszkowa³⁵, w srebro oprawna, z zamkiem francuskim – 1.

Janczara demeszkowa, w srebro oprawna, z zamkiem kołowym – 1.

Pokrowców skórzanych na fuzyje – 2.

Pompa do wiatrówki, żelazna – 1.

Aparat do mszy

Aparat świtny [*sic!*] stary, w różne kwiaty, z kolumną czerwoną, do którego stuła, manipularz, velum i bursa z palmą, także – 1.

Alba – 1.

Humerałów – 3.

Korporałów – 6.

²⁹ Wełniana.

³⁰ Brak w.: ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118).

³¹ Lazaro Lazarino – odmiana włoskiej broni.

³² Sztuciec *vel* sztucer – rodzaj broni myśliwskiej.

³³ *Ad instar* – na kształt.

³⁴ Janczara *vel* janczarka – broń myśliwska pochodzenia tureckiego.

³⁵ Demeszkowca – kwiecień, zdobić na wzór fabryk damasceńskich, czyli przez inkrustację złotem lub srebrem.

[s. 10]

Puryfikaterzów – 5.

Pod palek [*sic!*] – 6.

Obrus wierzchni z koron[k]ą szeroką – 1.

Obrus spodni z koronką wązną [*sic!*] – 1³⁶.

Pasek niciany, biały – 1.

Poduszka włóczką szyta – 1.

Mszał stary – 1³⁷.

Kielich srebrny, pozłacany – 1.

Patena srebrna, pozłacana – 1.

Krucyfiks z drzewa rżnięty – 1.

Opisanie kulbaki kameryzowanej po Chomętowskim hetmanie pol. kor.³⁸

Łęk z taszkami złotą lamą pokryty, srebrem haftowany, kule takąż lamą pokryte, na zadniej kuli sztuk srebrnych pozłacanych, kamieniami sadzonych i perłami obwiedzionych – 7.

– W tych dwóch kamieni nie masz.

– W przedniej kuli sztuk srebrnych pozłacanych, kamieniami sadzonych i perłami obwiedzionych – 8.

Popręg jedwabny, karmazynowy – 1.

Popręgów do przypinania strzemion skórzaných, taśmą złotą pokrytych – 2.

Wojłok pod tę kulbakę – 1.

Strzemion żelaznych, w środku złotą lamą wyklejonych, po wierzchu blachą srebrną, pozłacaną, kamieniami sadzoną, powleczonech – 2.

– W tych kamieni nie masz – 34.

Tork jedwabny, biały, złotem haftowany – 1.

Tabinek³⁹ polskich, lakierowanych – 2.

– Do tej kulbaki olster nie masz.

Na strzemiona pokrowców musułbasowych⁴⁰ – 2.

[s. 11]

Nadgłówek, w którym sztuk srebrnych marcepanowej roboty, pozłacanych, kamieniami sadzonych – 48.

– Takieże roboty sztuk wiszących, kamieniami sadzonych – 11.

– Sprzączek srebrnych, pozłacanych – 2.

– Łańcuszków pozłacanych – 6.

³⁶ Brak w: ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118).

³⁷ Powyższe pozycje wraz z drewnianym krzyżem zostały w drugim tekście (*ibidem*, s. 12) ujęte klamrą, przy której zaznaczono, że: „To wszystko stare nie taksuje się”.

³⁸ Stanisław Chomętowski (1673–1728) sprawował urząd hetmana polnego koronnego w ostatnich dwóch latach życia. Od 1712 do 1714 roku pełnił funkcję ambasadora w Turcji, które to stanowisko w latach 1755–1756 należało do Jana Karola Mniszcha (por. Konopczyński 1937, s. 412–414; Dymnicka-Wołoszyńska 1976b, s. 464).

³⁹ Tabinki – ozdoby mocowane przy siodle.

⁴⁰ Bawełnianych.

- Guzik zielony – 1.
 - Łańcuszek większy, pozłacany, pod karkiem podwójny, u niego.
 - W tych sztukach u nadgłówka 3 kamieni nie masz.
 - Munштuk złotem nabijany – 1.
 - Cugle do niego jedwabne, białe, złotem haftowane – 1.
 - Frędzla jedwabna ze sztuką, na naprysk [sic!] pozłacaną, kamieniami sadzoną – 1.
 - Łańcuszków do tejsze pozłacanych – 4.
 - Sztuka na naprysk srebrna, pozłacana, kamieniami sadzo[na] – 1.
 - W tej kamieni 3 nie masz.
 - Sznur na dwóch hajduków, do prowadzenia konia, ze srebra ciągniętego w 6 sznurków z gałkami i kruczkami srebrnymi, pozłacanymi – 1.
 - Pióro na głowę do konia, w pudełku skórą czerwoną obitym – 1.
 - Przy tym sztuka srebrna, pozłacana, dyjamencikami i kamieniami sadzona – 1.
 - Kita staroświecka z białego włosia, do wi[ę]szania konia u głowy [sic!], z gałką srebrną pozłacaną, kamieniami sadzoną, z siatką jedwabną złotem i srebrem przerabianą, z kutasami takimiż, z pokrowcem jednym materji bogatej, drugim, musułbasowym – 1.
 - Podpiersi⁴¹, w którym sztuk srebrnych, pozłacanych, marcepanowej roboty, dyjamencikami i kamieniami sadzonych – 48.
 - W tych kamieni 4 nie masz.
 - Kańczuk⁴² ciągnięty, srebrem obrabiany, rękowieść [sic!] skowkami srebrnymi, pozłacanymi, marcepanowej roboty, kamieniami sadzonymi – 1.
 - Czaprak alias dywdyk⁴³ z lamy złotej i srebrnej, złotem i srebrem haftowany, na nim sztuk srebrnych, pozłacanych, kamieniami sadzonych i perłami obwiedzionych – 15.
 - W tych kamieni 11 nie masz.
 - Koło tegoż kutasy jedwabne, srebrem i złotem przerabiane, z koralami wkoło.
- [s. 12]
- Rękowieść i krzyż złotem powlekany, na którym szmelce⁴⁴ różnego koloru, kamieniami sadzone – 1.
- Trzaska lamą srebrną pokryta, miejscami przetarta – 1.
- Grajcarów⁴⁵ na trzasce takichże, jak krzyż, w kwiat robionych, kamieniami sadzonych – 3.
- Grajcarów takichże, wąskich – 2.
- Skowek u góry i dołu, takichże – 2.
- W tych kamienia 1 nie masz.
- Głównia demeszkowa – 1.
- Paski do wieszania na kuli, z jedwabiem kręcone – 1.
- Pokrowiec na ten koncerz z drzewa, skórą czerwoną u wierzchu, spodem aksamitem wybity – 1.

⁴¹ Podpiersi⁴¹ – część uprząży, rzemień przechodzący pod piersiami konia.

⁴² Kańczuk – pleciony bicz.

⁴³ Dywdyk *vel* dyftek – bogato zdobiony czapak lub sięgające pęcin nakrycie dla konia.

⁴⁴ Szmelcowany – emaliowany.

⁴⁵ Grajcar – przyrząd do rozładowywania broni.

Buzdygan do tegoż garnituru

Buzdygan na drewnie osadzony, z gałką skowkami u dołu i u góry srebrnymi, pozłacanymi. kamieniami sadzonymi, w tych 12 kamieni nie masz – 1.

Tarcza do tegoż garnituru

Tarcza okrągła, srebrem na dnie, z kwiatami złotymi na wierzchu haftowana, środek demeszkowy, złotem nabijany i sztuczek takichże 10 kamykami sadzonych, w środku kamień duży, ze spodu aksamitem karmazynowym wybita, ze sz[n]urkami jedwabnymi karmazynowymi do trzymania i pokrowcami skórzanymi dwoma – 1.

Kulbaki i inne na[le]żytości do konia

Kulbaka polska, kula zadnia i przednia blachą srebrną, pozłacaną wybita, sam tylko łęk – 1
Tork jedwabny, karmazynowy – 1.

Koncyrz⁴⁶, rękowięć z kości rżnięta, krzyż biały, srebrny, z grajcarami pozłacanymi srebrnymi dwoma i skowkami takimież, z pokrowcem skórzanym – 1.

Buzdygan rogowy, z gałką takąż – 1.

Siodło niemieckie, z olstrami szarą skórą obite, z popręgami nowymi – 1.

[s. 13]

Czaprak aksamitny, pąsowy, ze złotem haftowany, z frędzlą takąż – 1.

Dek pąsowy, sukienny, z galonem złotym – 1.

Deków sukiennych, pąsowych, z galonem srebrnym i cyfrą – 2.

Deków starych, czerwonych – 2.

Strzemion żelaznych – par – 2.

Biczek pleciony, do konia – 1.

Olster gołych, aksamitem pokrytych, ze skowkami mosiężnymi – par[a] – 1.

Rządzik z taśmy nicianej, białej, ze sprzączkami mosiężnymi, na model – 1.

Galanterije

Chrzcielniczka kamienna, w złoto oprawna, z rubinami i orłem szmelcowanym, w futerale – 1.
Kielich z kości słoniowej, z wierzchem, w złoto oprawny, z herbem Mniszchów i Tarłów, na którym Najświętsza Panna z kamienia zielonego – 1.

Kielich szmelcowany, zasklepiony, na którym portret cesarza na koniu – 1.

Kubek z kości słoniowej, na którym Krucyfiks z różnymi świętymi – 1.

Sztuciec turecki, złoty, ze szmelcem i rubinami, to jest łyżka, nóż i widelec w futerale – 1.

Łyżka aspisowa w futerale drewnianym – 1.

Kielich z drzewa rżnięty, w srebro oprawny, pozłacany, z pokrywką srebrną, pozłacaną – 1.

Kielich takiż mniejszy, w srebro oprawny, pozłacany, z pokrywką takąż – 1.

Kielich z drzewa, na którym historia rżnięta Starego Testamentu, w srebro oprawny pozłacany, bez pokrywy – 1.

Krupka⁴⁷ kokowa, z łańcuszkiem srebrnym – 1.

Flaszka kamienna ze śrubką srebrną, małą – 1.

⁴⁶ Koncyrz – długi, prosty miecz.

⁴⁷ Krupka – rodzaj drewnianego naczynia.

Filiżanek tureckich, w srebro oprawnych, bez spodków – 2.
Tacka czworograniasta, czarno lakierowana, ze srebrnymi brzegami – 1.
Laska S. Józefa ze skowką złotą – 1.
Koszyków filigranowej roboty srebrnych, spod filiżanek – 7.
Koszyków srebrnych, szmelcowanych, spod filiżanek – 7.
Koszyków spod czarek, srebrem obwijanych szmuklerskim – 2.
Ramy od zwierciadła, srebrną blachą pokryte – 1.
Szkielek z tabakierok wyciętych – 3.
Szkielek okrągłych z bransoletek i od portrecików – 8.
Kamyków białych i sprzączek pakiecik – 1⁴⁸.

[s. 14]

Gałązek koralowych pakiecik – 1.
Szkło palące, w szylkret oprawne – 1.
Szkło palące, z mosiądz oprawne – 1.
Szkło palące, w drewno oprawne – 1.
Filiżanek kołowych⁴⁹, tureckich, z kwiatami różnego koloru – 12.
Koszyków drucianych pod też – 12.
Futerał w skórę czerwoną oprawny – 1.
Postumencik ad instar kieliszka, z kamienia rżniętego 1.
Rękawiczka aspisowa, od kordelasa⁵⁰ – 1.
Sztuczka mała, aspisowa – 1.
Kamień zielony, ad instar figi – 1.
Kamień do próby srebra, czarny – 1.
Kamień do przyciskania papierów, marmurowy – 1.
Tabliczka perłowej macicy – 1.
Osóbek kamiennych, między którymi są złe – 13.
Portrecik gipsowy, mały – 1⁵¹.
Solniczka aspisowych – 2.
Solniczka kamienna – 1.
Sztuka kamienia, biała, ofiara S. Józefa Panu Jezusowi – 1.
Kałamarz z marmuru wykuty, z piaseczniczką i na pióra – 1.
Dzbanuszek kamienny, z szyszką długą – 1.
Głów gipsowych – 3.
Głowa kamienna, także – 1.
Wieżyczka kościanna, w środku ze zwierciadłem – 1.
Solniczka rogowa, czworograniasta – 1⁵².

⁴⁸ Trzy powyższe pozycje „bez taksy” w: ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118), s. 15.

⁴⁹ Kawowych.

⁵⁰ Kordelas – nóż myśliwski. Por. przyp 214.

⁵¹ Trzy powyższe pozycje „bez taksy”: ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118), s. 16.

⁵² Dwie powyższe pozycje „bez taksy”: *ibidem*.

Tacka rogowa, pod też – 1.
Tacka szylkretowa – 1.
Róg jednorożca w futerale drewnianym – 1.
Sztony od kart, kościane – 1.
Perspektywa na 5 sztuk rozsuwająca się – 1.
Pudełko skórą czarną pokryte⁵³ – 1.
Kamienia uraznego⁵⁴ sztuk – 2.

Naczynia [z] różnych metali

Dzban turecki, miedziany, pozłacany – 1.
Tacek takichże – 2.
Fajerka także, z pokrywką – 1.
Lampa mosiężna, podługowata – 1.
Osóbek spiżowych – 8.
Syrena spiżowa – 1.

[s. 15]

Dzwonek pokojowy, z rezonacją – 1.
Dzwonek loretański – 1.
Zamek paryski, żelazny, po wierzchu pokryty mosiądzem złożonym, bez klucza – 1.
Lust[e]r ścianowych, mosiężnych, pobielanych – 8.
Lustro także, bez esa – 1.
Lusterek takichże, małych, popsutych – 5.
Esów mosiężnych, od lust[e]r – 2.
Buda mosiężna, pobielana, na nogach 4 drewnianych – 1⁵⁵.
Błach miedzianych od komina – 2.
Klatka mosiężna na papugę – 1.
Wierzhów na świecie mosiężnych – 9.
Kolek mosiężnych, od łóżka – 8.
S[z]pryca cynowa, zepsuta – 1.
Gwicht⁵⁶ od klatek na kanarki, ze sznurkiem – 1.
Imbryczków prostych, tureckich, do kawy – 5.
Pudełko blaszane, do cukru – 1.
Fajerka żelazna, do palenia kawy – 1.
Basen cynowy – 1.

⁵³ Skreślone: „z klejnotów”.

⁵⁴ Kamień urażny – zwany też kamieniem piorunowym, palcem Bożym, strzałką piorunową; podłużny kamień o zaostrozonym końcu, któremu przypisywano funkcji apotropaiczne (ochronę przed piorunami) i właściwości lecznicze.

⁵⁵ Pierwotnie zapisano „*pobielanych*”, a następnie dokonano korekty, zastępując określenie słowem „*drewnianych*”.

⁵⁶ Gwicht – ciężarek, obciążnik.

Rondelek miedziany – 1⁵⁷.
Pudełek wysokich, okrągłych, blaszanych – 2.
Umbrelka⁵⁸ żelazna, mała, z kitajką zieloną – 1.
Basen alias urynał cynowy – 1.
Lichtarzyków mosiężnych, pobielanych, z rączkami – 2.
Czareczka z pokrywką cynową, maleńka – 1.
Pieczeń żelazna duża – 1.
Gałka mosiężna w pudełku – 1.
Pudełko blaszane, do płucia – 1.
Worek z pudełkami miedzianymi – 1.
Fasza miedziana, ze śrubą mosiężną – 1.
Kruczków⁵⁹ żelaznych, połączanych – 2.
Pasek żelazny – 1⁶⁰.

[s. 16]

Naczynia drewniane, lakierowane

Dzbanów drewnianych alias wazonów czerwono lakierowanych – 3.
Wazonów czar[n]o lakierowanych, bez pokryw – 2.
Filiżanek chińskich, szarych, plecionych, w środku czar[n]o lakierowanych – 2.
Filiżanek czworograniastych, czarno lakierowanych z wierzchu, w środku wybielanych, ze spodami takiemiż – 4.
Tacek takichże, pod też – 4.
Tacka od filiżanki okrągła, lakierowana czarno, w środku koloru ognisty [*sic!*] – 1.
Czarek z wierzchu czarno, w środku czerwono lakierowanych – 4.
Czarka większa, czarno lakierowana – 1.
Skrzyneczka alias kałamarzyk seledynowo lakierowany – 1.
Tacka chińska, czarna, pod kałamarzyk – 1.
Młynków kokowych, do kawy, nadłupanych – 2.
Umbrelka drewniana, orzechowo malowana, z nóżkami mosiężnymi i kitajką zieloną, do pisania – 1.
Tabliczka [do] gry, chińsko lakierowana – 1.
Worek z sakami⁶¹ – 1.

Skrzynki i puzderka

Skrzyneczka żelazna, z kluczem na wierzchu⁶² – 1.
Puzderko zielono malowane, z którym flaszek 4 – 1.
Puzderko dębowe, w którym flaszek małych dziesięć – 1.

⁵⁷ Brak w: ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118).

⁵⁸ Umbrelka – abażur, osłona na lampę.

⁵⁹ Kruczek – pogrzebacz, hak lub zakrzywiony pręt.

⁶⁰ „Bez taksy”. ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118), s. 17.

⁶¹ Sak – worek podróżny.

⁶² Skreślone: „na pieniądze”.

Puzderko, w którym flaszek rżniętych, z herbem Mniszchów⁶³ 12 – 1.

Puzderko małe z flaszkami, paciorkami obszyte – 1.

Baryłek z cynowymi śrubkami – 2.

Obrazy

Obraz na płótnie mały, świętej Wiktorii⁶⁴ – 1.

Obrazek Pana Jezusa na desce malowany, ze srebrnymi sztuczkami po rogach – 1.

Rączka świętej Anny w pudełku – 1.

Obrazek kamienny Najświętszej Panny, w ramach połączonych – 1.

Obrazek takież papieża – 1.

Obraz Pana Jezusa, na blasze, za szkłem – 1.

Obrazek pergaminowy świętej Katarzyny – 1.

Obrazek S. Anny, na szkłe malowany, w ramach – 1.

Obrazek S. Konstancji, szkło tłuczone – 1.

Obrazek na płótnie Najświętszej Panny – 1.

[s. 17]

Portrety

Portret na płótnie malowany, do wieszania, z drewniakami zielono malowanymi – 1.

Portret z napisem „bez gorzałki nie do ludzi” – 1.

Portret z rogiem na tabakę i literami – 1⁶⁵.

Lanszafcik na drewnie malowany – 1.

Kopersztych na atlasie żółtym Ś.P. Mniszcha, kasztelana krakowskiego⁶⁶ – 1⁶⁷.

Kopersztychów takichże, papierowych – 4⁶⁸.

Książki

Swada polska i łacińska, duża, in folio – 1.

Środek zbawienny, książka – 1.

Życie zachodnich krajów Apostoła, książka – 1.

Wojsków [*sic!*] serdecznych zaciągów, książka – 1.

Przewodnia do Nieba prowadząca, książka – 1.

Klejnoty stołecznego miasta Krakowa, książka – 1.

Rok Niebieski, część pierwsza, książka – 1.

Modlitwy Świętej Gertrudy, książka – 1.

⁶³ Herb Kończyc z siedmioma strusimi piórami.

⁶⁴ We wcześniejszym inwentarzu odnotowano wizerunek „S. Wiktora”. Por. ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118), s. 18).

⁶⁵ „Portret baba z rogiem na tabakę i literami” (*ibidem*).

⁶⁶ Józef Wandalin Mniszech (1670–1747). Por. Aneks 1, poz. 73; Dworzaczek 1959; ZNiO, mf, DE-8879 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 346), s. 109; Perzanowska 1976, s. 474–478.

⁶⁷ Ołówkiem dopisano: „1737 Józef” (*sic!*). Józef Wandalin Mniszech zmarł w 1747 roku. Por. ZNiO, mf, DE-8879 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 346), s. 109; Perzanowska 1976, s. 474–478.

⁶⁸ W ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118), s. 18 obie powyższe pozycje „bez taksy”.

Konsolacja filozofii Boecjusza, polska z francuską – 1.
Skarb nowy, książka – 1.
Uwaga duszy przez pokutę, książka – 1.
Głos synogarlicy, książka – 1.
Część codzienna, książka – 1.
Wybór seraficznej hierarchii – 1.
Forteca monarchów, książka – 1.
Suplement a l'edition, in 8-vo, francuska książka – 1.
Grammaire turque, in 4-to, francuska książka – 1.
Instruction pastorale, in 8-vo, francuska książka – 1.
Liste generale, in 8-vo, francuska książka – 1.
Małych francuskich książek – 7⁶⁹.

Moderunek żołnierski

Karabinów starych z bagnetami, do których zamku jednego i dwóch stęplów⁷⁰ nie masz – 11.
Bagnetów – 10.
Pałas[z]ów z gifesami⁷¹ mosiężnymi – 7.
Gifesów od pałaszu takież – 1.

[s. 18]

Pochwy od pałasza – 1.
Pendentów z bawolej skóry – 13.
Ładownie z takiejże skóry – 9.
Flintpasów⁷² takichże – 8.
Ostrogów starych, par – 8.

Barwy

Barwy paziowskiej pąsowej, u których galony poodparane, tylko wąskie galonki przy dziurkach, to jest suknie, kamizelki i pludry – par – 4.
Kamizelka paziowska takaż – 1.
Pludry takież – 1.
Barwy pąsowej na 5 lokajów, 2 stangretów, 2 forysiów, do których nie dostaje kamizelki jednej i pluder dwoje poprutych – par – 9.
Barwy pąsowej na 6 hajduków, to jest kamasze, katanki i pludry, burtami jedwabnymi ze złotem szamerowanej – 6 par.
Kapeluszy paziowskich i lokajskich ze złotymi, wąskimi galonami – 14.
Worków paziowskich i lokajskich, do włosów – 15.
Pończoch jedwabnych, seledynowych – par – 10.

⁶⁹ W wykazie przedmiotów przewożonych do Warszawy znajduje się także: „Liste Generale, in 8-vo francuska” (*ibidem*, s. 19).

⁷⁰ Stępel *vel* stempel był prętem pozwalającym na ładowanie broni poprzez ubijanie prochu w lufie.

⁷¹ Gifes – rękojeść.

⁷² Flintpas – pas, na którym noszono broń.

Pończoch sztaamentowych⁷³, seledynowych, między którymi są zle, na nic zdale – par – 10.
Pałaszów hajduckich, w mosiądz oprawnych, starych – 4.
Akselbantów złotych, kręconych, z kutasami, paziowskich – 4.
Żupan z sukna pallie⁷⁴, po forysiu – 1.
Kontusz z sukna pąsowego, forytański – 1.
Kołpak z sukna pąsowego, z barankiem czarnym, oblaży – 1.
Barwa pacholcza szara, kontusz, katanka⁷⁵ i spodnie dane stróżowi, taksowane złotych 48 – para – 1.
Pas harasowy⁷⁶, pallie.
Spodnie pąsowe – 1⁷⁷.
Kapelusz ze srebrnym galonem – 1.

[s. 19]

Obicia

Obicia tureckiego, zielonego ze złotem, brytów – 2.
Obicia perskiego, karmazynowego z zielonym, brytów – 6.
Obicia burkatella⁷⁸ karmazynowego, brytów – 2 ½.
Obicia włóczkowego, bryt – 1.
Obicia, jedwabiami różnymi i srebrnymi szytego, brytów – 4.
Obicia adamaszkowego zielonego, płótnem podszytego, brytów – 5.
Obicia takiegoż niepodszytego, większy i mniejszy, brytów – 2.
Obicia skórzanego, wybijanego złotem, starego, zszywanych brytów większych i mniejszych – 14.
Obicia płóciennego i szpalerów w kawałkach większych i mniejszych, starych, sztuk – 33.
Kawałków i rzyneków [sic!] do tegoż obicia – 27.

Kawałki materiji i płótna

Adamaszku karmazynowego, kawałków – 4.
Materiji tureckiej, na dnie złotym w deseń czerwony i zielony, kawałków małych – 2.
Materiji tureckiej, karmazynowej, kawałek – 1.
Plisi niebieskiej, kawałków – 2.
Płótna malowanego w deseń zielony na dnie białym, kawałków – 3.
Płótna w kwiaty karmazynowe, kawałek – 1.
Płótna zielonego, kawał – 1.

Sukna

Sukna pąsowego z frędzlami do pokrycia szoff [sic!] tureckich, sztuk – 4.

⁷³ Z lekkiej wełny, czyli inaczej kamlotowych.

⁷⁴ Kolor pallie – słomkowy, odcień żółci.

⁷⁵ Katanka – kurtka wojskowa o krótkich połach.

⁷⁶ Wełniany.

⁷⁷ Brak w: ZNiO, mf, DE-2569 (oryginał: rkps: LNNBU, sygn. 118).

⁷⁸ Brokatowego.

Bagazyji⁷⁹ do tychże, sztuk – 4.
Porterów⁸⁰ sukiennych, czerwonych, od drzwi – 2.
Sukna czerwonego, kawałek – 1.
Nakrycie na konia sukienne, pąsowe, taśmą białą lamowane – 1.
Nakrycie na konie sukienne, pąsowe, wyszywane jedwabiem, z brzegami sukiennymi żółtymi – 1.
Sukno karmazynowe, z kozła – 1.

Firanki

Firanki starych, kitajkowych, karmazynowych, od okien – 2.
Firanka stara, kitajkowa, zielona – 1.
Firanki sukiennych, czerwonych, z kołkami żelaznymi, krótkich – 3.

[s. 21⁸¹]

Powłoczki

Powłoczek od poduszek tureckich, starych – 2.
Powłoczek kitajkowych, karmazynowych – 5.
Powłoczka także, mała – 1.

Pokrowce

Pokrowców płóciennych, zielonych, z taboretów i stołków – 17.
Pokrowców płóciennych, w kostkę, ze stołków – 2.

Poduszki od stołków i krzeseł

Poduszek adamaszkowych, karmazynowych, od stołków – 6.
Poduszek adamaszkowych, zielonych – 12.
Poduszek od krzeseł kitajkowych, zielonych – 3.
Poduszek od stołków płóciennych – 4.
Poduszka skórzana – 1.
Poduszka skórzana, podróżna, z dziurą – 1.

Kobierce

Kobierzec duży, stary – 1.
Kobierzec stary, włóczkowy – 1.
Kobierczyk turecki, stary, zły – 1.

Skóry różne

Niedźwiedź biały, stary – 1.
Niedźwiedzi czarnych, jeden zły – 2.
Skór łosich wyprawnych – 4.

⁷⁹ Tkaniny bawełnianej.

⁸⁰ Portiera – zasłona z grubego materiału.

⁸¹ Strona numer 20 jest pusta – stąd jej brak w niniejszym aneksie.

Skóra końska wyprawna, z sierścią – 1.
Nakrycie z kozła płócienne, czarne – 1.

Gałki, kutasy

Gałek adamaszkiem karmazynowym obszytych – 45.
Gałek adamaszkiem zielonym obszytych – 12.
Kutasów karmazynowych, jedwabnych – 43.
Kutasów zielonych, jedwabnych – 10.
Kutasów nicianych, białych – 10.

Wachlarze

Wachlarz angielski – 1.
Wachlarz turecki – 1.
Wachlarzy słomą wyklejonych, do komina – 2.
Wachlarzy papierowych, malowanych, do komina – 2.

[s. 22]

Szczotki i miotełki

Szczotka staroświecka do chandożenia (*sic!*) kominów – 1.
Miotełek do obmiatania kurzu z obicia – 10.
Miotełek sierścianek, na kształt szczotek, z rączkami toczonymi – 8.
Miotełek do kominków, trzcinowych – 7.
Miotełek do kominków, sierścianych – 2.

Pergamin i papier

Pergaminu białego, arkuszy – 6.
Papieru malowanego w różnych kolorach, arkuszy – 650.
Papieru marmurowego w różnych kolorach, arkuszy – 314.

Ekran

Ekran stary, składający się na dwoje, na kiju dębowym – 1.

Filizanki

Filizanek porcelanowych [*sic!*] z zielonymi kwiatami, bez uszka – para – 1.
Filizanek porcelanowych do czykulady [*sic!*] – para – 2.
Słoików farfurowych, do pomady⁸² – 2.

Kwiatki

Pudełko z kwiatkami porcelanowymi – 1.
Pudełko z kwiatkami od luster – 1.

Sprzęta różne

Rakietów⁸³ – 2.

⁸² Pomada – kosmetyk służący do nabłyszczania i modelowania włosów.

⁸³ Rakiety do odbijania piłki.

Wolantów⁸⁴ w pudełku papierowym – 7.

Koszyk pleciony – 1.

Kropidełek – 2.

Mieszek do pudru, bez śruby – 1.

Świec olbrotowych⁸⁵ – 6.

[s. 23]

Galonu szychowego⁸⁶ żółtego, kłębek – 1.

Pasamanów⁸⁷ niebieskich, kłębek – 1.

Tasiemki żółtej, kłębek – 1.

Guzików s[z]muklerskich, złotych i srebrnych, starych – sztuk – 54.

Pełu [*sic!*] jedwabnego, ze złota i srebra, worków – 2.

Koszul tureckich – 2.

Trzewików do redutów⁸⁸, par – 2.

*

Katarzyna z Zamoyskich Mnischowa [1762]⁸⁹

⁸⁴ Wolant – piłka do gry w badmintonu.

⁸⁵ Z wosku zwierzęcego.

⁸⁶ Szych – rodzaj nitki stosowanej w haftach.

⁸⁷ Pasaman – lamówka lub taśma.

⁸⁸ Reduta – publiczny bal maskowy.

⁸⁹ Dokument potwierdzono podpisani lokalnych urzędników.

ANEKS 8

Regestr rzeczy Ś.P. J.W. Mniszcha podkomorzego W.W.X.Litt. z Gołębia do Dęblina sprowadzonych

Or.: rkps: LNNBU, sygn. 122, t. III.

Wyd.: ZNiO, sygn. DE-4968.

[s. 3]

Galanteryje

Zegarek paryski złoty, z repetycją głuchą, z kluczem złotym, taksowany 55 i darowany – 1.
Pieczętka złota z cyfrą, miara na konie i pieczętka w złoto oprawna z krwawnikiem, do tegoż do tegoż [*sic!*] zegarka, taksowane 5 tynf. ½ i darowane, sztuk – 3.

Pierścień z antykiem krwawnikowym, taksowany taksowany [*sic!*] 20, J.W. marszałek nadworny koron[ny] uzyskał – 1.

Klucz złoty pokonwrski [*sic!*], dyamentami sadzony, u którego brylancik wypadł – 1.

Tabakierka szylkretowa czarna, w środku złota z szernierem¹, taksowana 15, doktorowi Henlowi królewskiemu za dozór w chorobie Ś.P. J.W. podkomorzego lit[ewskiego] oddana – 1.

Tabakierka szylkretowa, na wierzchu motyl – 1.

Sprzączka złota do krawatu – 1.

Spinek złotych podwójnych, z kamieniami, portrecikami, do koszul, para – 1.

– Ta sprzączka i spinki z innymi drobnymi kamykami, jako w taksie wyrażono, taksowane 56.

Sprzączek złotych do trzewików i pluder, par – 2.

– Te taksowane 17 tynf. 7 i doktorowi królewskiemu Giezner [*sic!*], za jego dokumentem, za dozór w chorobie Ś.P. J.W. podkomorzego lit[ewskiego], dane.

Sprzączek srebrnych do trzewików i pluder, par – 2.

Sztuczczyk szylkretowy czarny, w srebro oprawny – 1.

¹ Szarnir – zawias.

Guzików złotych do kamizelki – 19.

– Te taksowane 23 i tynf. 3 i doktorowi Lehlewitowi [sic!] za dozór w chorobie Ś.P. J.W. podkomorzego lit[ewskiego] dane.

Pieczątka srebrna z krwawnikiem – 1.

Tabakierka szklana kryształowa, z portretem króla Stanisława, w złoto oprawna – 1.

Tabakierka drewniana, w środku ołów – 1.

Pieczątka aspisowa, trzygraniasta, z dwóch stron rżnięta, w mosiądz oprawna – 1.

[s. 4]

Pierścień duży złoty, ze s[z]melcem i kamieniem niebieskim – 1.

Pierścionek złoty z kamykiem zielonym, na którym herb rżnięty – 1.

Dewizek od zegarka rżnięty, z perłową macicą – 1.

Kamień biały szlufowany², kryształowy, czworograniasty, w mosiądz oprawny – 1.

Kamień z żyłami czerwonymi, w srebro oprawny – 1.

Kamień ad instar serca rżnięty, szarawy, w oprawie srebrnej, pozłacanej – 1.

Gałka od laski, z kamienia szarego – 1.

Sztuczka na kształt serca kryształowa, rżnięta – 1.

Portrecików okrągłych z Amelij³ [sic!], do bransoletek – 2.

Portrecików takichże, w serduszka – 2.

Białogłowa rżnięta, z białego kamienia, w złoto oprawna – 1.

Dewizków w złoto oprawnych, popsutych – 2.

Kamyk stalowy, szlufowany – 1.

Worków na pieniądze jedwabnych, zielonych, ze złotem – 2.

Pulares⁴ ze skóry czerwonej, z nożyczkami, ołówkiem, scyzorykiem czarnym, kością do gładzenia papieru – 1.

Miarka czarna, w mosiądz oprawna, z cyrklem i ołówkiem – 1.

Waga drewniana, na czerwone złote – 1.

Miara żółta, drewniana – 1.

Sztuczczyc skórzany czarny, z 3 scyzorykami i nożyczkami – 1.

Pularesików małych, czerwonych, z kartkami do notowania – 2.

Numizmatów mosiężnych, z inskrypcją Maria Theresia⁵ Regina Hungariae et Bohemiae coronatur – 2.

Numizma[t] z wojskiem, okrętami, mosiężny – 1.

Mental⁶ [sic!] mosiężny pozłacany, z głowami, na jednej stronie korona królewska i papieška, na drugiej infuła biskupia i kapelusz kardynalski – 1.

Mentalik srebrny, pozłacany, Najświętszej Panny Żyrowickiej⁷ – 1.

² Szlufowany – szlifowany.

³ Skreślono pierwotnie wpisany wyraz: „Anglii”.

⁴ Portfel.

⁵ Maria Teresa (1717–1780) – arcyksiężna austriacka, cesarzowa; żona Franciszka I (1708–1765).

⁶ Medal.

⁷ Dzieje żyrowickiego wizerunku oraz rozwoju kultu prezentowano między innymi w publikacji: *Historia* 1816.

Szkaplerz, przy którym karawaka i obrazek – 1.

– W tymże czerwony złoty, poświęcany – 1.

Obraz na blasze, w ramach mosiężnych, z jednej strony Najświętsza Panna, z drugiej S. Franciszek, z wstążką pąsową – 1.

[s. 5]

Książę[cz]ka do nabożeństwa francuska, której tytuł Etren[n]es Spirituales – 1.

Flaszeczka ciemna, ze śrubą złotą – 1.

Kutasów jedwabnych, karmazynowych – 15.

Koszyk, czyli baryleczka złota, od zegarka – 1.

Galanteryjki od zegarka złote, jedna ze szkiełkiem, 2-ga łyżeczka [*sic!*] – 2.

Rządzik regimentowy, to jest nadglówek, w którym sztuczek srebrnych 14, podpiersień ze sztuczkami takimiż 8, lejce ze sztuczkami 4, podogonie ze sztuczkami 3, frędzla jedwabna żółta ze srebrem i sztuczkami srebrnymi 2 – 1.

Kapturów do pistoletów sukiennych, żółtych, z galonem srebrny podwójnym i frędzlą – 2.

Czaprak takiż – 1.

Rządzik mosiężny pozłacany, to jest nagłówek, podpiersień i podogonie – 1.

Kulbaka niemiecka do tegoż – 1.

Deków czerwonych, złotych – 2.

Mu[n]sztuków z rzemieniami – 2.

Frędzli z wędzidlami – 2.

Kulbak prostych, starych – 5.

Olster prostych, par – 2.

Botów niemieckich do konia, z ostrogami przyśrubowanymi, para – 1.

Botów polskich⁸, forytarskich, par 2.

Fuzyja wiatrówka do strzelania – 1.

Pompa żelazna do tejże – 1.

Pludry z jedwabiu szarego robione, razem z pończochami – 1.

Materaców do spania barchanowych⁹ – 3.

Materacyków barchanowych od stolca – 8.

Poduszek od stołków białych, w kwiaty niebieskie – 12.

Wał barchanowy, biały – 1.

Puzdro od kapeluszków – 1.

Obicia płóciennego w kwiaty niebieskie, starego, z pokojów, sztuk większych i mniejszych zszywanych – 26.

⁸ Skreślono: „polskich”.

⁹ Barchan – rodzaj tkaniny bawełnianej.

WYKAZ SKRÓTÓW

ADR	Archiwum Domu Rzemiosła w Warszawie
AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AMPD	Archiwum Muzeum Historycznego – Pałacu w Dukli
ANK	Archiwum Narodowe w Krakowie
APBK	Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie
APD	Archiwum parafii św. Marii Magdaleny w Dukli
APG	Archiwum Państwowe w Gdańsku
APKBK	Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych w Krakowie
APŁ	Archiwum Państwowe w Łodzi
APW	Archiwum Państwowe w Warszawie
APw	Archiwum Politechniki Warszawskiej
ATU	Architekturmuseum der Technischen Universität München
AWD	Archiwum Wojskowe w Dęblinie
BCz	Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
BFM	Bildarchiv Foto Marburg
BN	Biblioteka Narodowa w Warszawie
BUW	Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie
CPAH	Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Kijowie
DF	Deutsche Fototek
HAB	Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel
HAUM	Herzog Anton Ulrich-Museum w Brunzswiku
HMH	Historisches Museum Hanau
LASA	Landesarchiv Sachsen-Anhalt in Dessau
LDS	Landesamt für Denkmalpflege Sachsen

LNNBU	Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie
MMA	Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku
MMW	Mainfränkisches Museum w Würzburgu
MNK	Muzeum Narodowe w Krakowie
MNW	Muzeum Narodowe w Warszawie
MWKZ	Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków
NBUK	Narodowa Biblioteka Ukrainy im. Wołodymyra I. Wernadskiego w Kijowie
NGN	Nürnberg Germanisches Nationalmuseum
PAU	Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
RGADA	Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie
SHD	Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden
SKD	Staatliche Kunstsammlungen Dresden
SKL	Staatliche Kunstsammlungen – Landesmuseum w Kassel
SLUB	Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Dresden
SMB	Staatliche Museen zu Berlin
WK	Wiener Kriegsarchiv
ZNiO	Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

SPIS PLANSZ

I. <i>Genealogia Mniszców – linia marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandalina Mniszcha (1670–1747)</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie <i>Genealogii hrabiów Mniszców herbu Kończyc</i> (ZNiO, sygn. DE-8879, s. 105–112)	28
II. <i>Zamek w Laszkach Murowanych. Schemat układu architektonicznego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie rzutu z około 1815 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15790)	122
III. <i>Zamek w Laszkach Murowanych. Sutereny – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha oraz w drugiej dekadzie XIX wieku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie inwentarza z 1748 roku (ZNiO, sygn. DE-4955), szkicu z około 1800 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15604) oraz rzutu z około 1815 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15789)	123
IV. <i>Zamek w Laszkach Murowanych. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha oraz w drugiej dekadzie XIX wieku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie inwentarza z 1748 roku (ZNiO, sygn. DE-4955) oraz rzutu z około 1815 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15790)	124
V. <i>Zamek w Laszkach Murowanych. Piano nobile – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha oraz w drugiej dekadzie XIX wieku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie inwentarza z 1748 roku (ZNiO, sygn. DE-4955), szkicu z około 1800 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15604) oraz rzutu z około 1815 roku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15791)	125
VI. <i>Pałac przy ul. Senatorskiej w Warszawie. Parter – rekonstrukcja układu wnętrza w drugiej dekadzie XVIII wieku oraz w XIX stuleciu</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie rysunków S. Brukalskiego z 1949 roku (MWKZ w Warszawie, sygn. T. War/1524), pomiarów z 2001 roku (MWKZ w Warszawie, sygn. T. War/3983), korespondencji z 1717 roku (ZNiO, sygn. 2697/II) oraz opisu z 1828 roku (APW. OP, sygn. 434)	177

VII. <i>Pałac w Dęblinie. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie projektu przebudowy autorstwa J. Kubickiego z lat 80. XVIII wieku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407)	188
VIII. <i>Pałac w Dęblinie. Parter – rozwarstwienie chronologiczne</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie projektu przebudowy autorstwa J. Kubickiego z lat 80. XVIII wieku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407)	188
IX. <i>Pałac w Dęblinie. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego na przełomie XVIII i XIX wieku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie rozbudowy autorstwa J. Kubickiego z lat 80. XVIII wieku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407) oraz inwentarza z 1807 roku (AGAD, AR XXV, sygn. 4717)	189
X. <i>Pałac w Dęblinie. Piano nobile – rekonstrukcja układu funkcjonalnego na przełomie XVIII i XIX wieku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie rozbudowy autorstwa J. Kubickiego z lat 80. XVIII wieku (MNW, Rys.Pol., sygn. 15407) oraz inwentarza z 1807 roku (AGAD, AR XXV, sygn. 4717)	190
XI. <i>Pałac w Gdańsku. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie rzutu z około 1756 roku (BUW, GR, sygn. 763)	258
XII. <i>Pałac w Gdańsku. Mansarda – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie rzutu z około 1756 roku (BUW, GR, sygn. 763)	259
XIII. <i>Pałac w Dukli. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego w czasach Józefa Wandalina Mniszcha</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie analiz <i>in situ</i> oraz wyników badań archeologicznych z 1981 roku (AMPD)	293
XIV. <i>Rekonstrukcja zabudowy posesji przy ul. Miodowej 14 w 1771 roku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie mapy: <i>Delineacja Miasta Rezydencjonalnego Jego J. Mci. Warszaw</i> y (Archiwum Państwowe w Warszawie, sygn. K1/9)	340
XV. <i>Hipotetyczna rekonstrukcja poziomów występujących w pałacu przy ul. Miodowej 14 około 1760 roku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie <i>Wizji pałacu</i> (ZNiO, sygn. DE-2566)	341
XVI. <i>Pałac przy ul. Miodowej w Warszawie. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku</i> . Oprac. A. Barczyk, na podstawie rysunków inwentaryzacyjnych ze zbiorów APw (PW, sygn. 14301/IV; 14302/IV), pomiarów z 1993 roku (ADR), <i>Wizji pałacu</i> z 1760 roku (ZNiO, sygn. DE-2566) oraz <i>Rejestru mobiliów</i> z tego samego okresu (ZNiO, sygn. DE-2570)	341

- XVII. *Pałac przy ul. Miodowej w Warszawie. Antresole – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku.* Oprac. A. Barczyk, na podstawie rysunków inwentaryzacyjnych ze zbiorów APw (PW, sygn. 14301/IV; 14302/IV), pomiarów z 1993 roku (ADR), *Wizycji pałacu* z 1760 roku (ZNiO, sygn. DE-2566) oraz *Regestru mobiliów* z tego samego okresu (ZNiO, sygn. DE-2570) 342
- XVIII. *Pałac przy ul. Miodowej w Warszawie. Piano nobile – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku.* Oprac. A. Barczyk, na podstawie rysunków inwentaryzacyjnych ze zbiorów APw (PW, sygn. 14301/IV; 14302/IV), pomiarów z 1993 roku (ADR), *Wizycji pałacu* z 1760 roku (ZNiO, sygn. DE-2566) oraz *Regestru mobiliów* z tego samego okresu (ZNiO, sygn. DE-2570) 343
- XIX. *Wiśniowiec – rekonstrukcja rzutu pałacu z początku XVIII wieku.* Oprac. A. Barczyk, na podstawie późniejszych pomiarów (MNW, Rys.Pol., 15697) ... 403
- XX. *Pałac w Wiśniowcu. Parter – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku.* Oprac. A. Barczyk, na podstawie pomiarów z lat 1787–1798 (MNW, Rys.Pol., sygn. 15697), szkiców z lat 1750–1780 (MNW, Rys.Pol.15717) oraz inwentarzy z około 1760 roku 404
- XXI. *Pałac w Wiśniowcu. Piano nobile – rekonstrukcja układu funkcjonalnego około 1760 roku.* Oprac. A. Barczyk, na podstawie pomiarów z lat 1787–1798 (MNW, Rys.Pol., sygn. 15697) oraz inwentarzy z około 1760 roku 405

SPIS ILUSTRACJI

1. M. Bacciarelli, <i>Michał Jerzy Mniszech z córką i piskiem Kiopkiem</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2019	11
2. <i>Herb Mniszchów Kończyc, odmiana hrabiowska</i> (autor: Bastian, CC BY 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10120291)	27
3. <i>Jerzy Mniszech</i> (Muzeum Narodowe we Wrocławiu), fot. A. Barczyk, 2017	32
4. <i>Jadwiga z Tarłów Mniszchowa</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna	34
5. <i>Jerzy Mniszech – detal</i> (Muzeum Narodowe we Wrocławiu), fot. A. Barczyk, 2017	34
6. <i>Jerzy Mniszech – detal</i> (Muzeum w Olesku), fot. A. Barczyk, 2016	34
7. N. Maurin, A. Oleszczyński, <i>Maryna Mniszech: Polonaise, Czarine de Moscoviae</i> (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna	36
8. <i>Sobór Uspeński w Moskwie – miejsce koronacji carycy Maryny</i> , fot. A. Barczyk, 2019	39
9. <i>Zaślubiny Maryny Mniszchówny w Krakowie</i> (Muzeum Historyczne w Moskwie), fot. A. Barczyk, 2019	39
10. <i>Dymitr Samozwaniec</i> (Muzeum Historyczne w Moskwie), fot. A. Barczyk, 2019	40
11. S. Boguszowicz, <i>Maryna Mniszchówna w stroju koronacyjnym</i> , 1606 (Zamek Królewski na Wawelu), fot. domena publiczna	40
12. <i>Herb Kończyc na portrecie Jana Mniszcha</i> , XVII w. (Muzeum w Olesku), fot. A. Barczyk, 2016	45
13. <i>Ekslibris Michała Jerzego Mniszcha</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna	45
14. <i>Skarbiec herbownemi kleynotami z Kolligowanych [sic!] Familij Prześwietnego Domu Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Jerzego Augusta Wandalina z Wielkich Kończyc hrabi na Ossowicy</i> (Polska Akademia Umiejętności w Krakowie), fot. A. Barczyk, 2016	46

15. <i>Stanisław Herakliusz Lubomirski</i> (Fundacja Książąt Lubomirskich), fot. domena publiczna	48
16. <i>Łukasz Opaliński</i> (Muzeum Narodowe w Krakowie, Fundacja Książąt Czartoryskich), fot. domena publiczna	62
17. P. Sadeler, <i>Zygmunt Myszkowski</i> (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna	62
18. <i>Marcin Tyszkiewicz</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna	62
19. <i>Stanisław Herakliusz Lubomirski</i> (Łazienki Królewskie w Warszawie), fot. domena publiczna	62
20. <i>Jerzy Sebastian Lubomirski</i> (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie), fot. J. Sito, 2018	64
21. A. Mányoki, <i>Kazimierz Ludwik Bieliński</i> (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. domena publiczna; <i>Józef Wandalin Mniszech</i> (Muzeum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna	65
22. <i>F.W. von Grumbkow</i> (Rudolstadt, Stiftung Thüringer Schlösser und Gärten), fot. A. Barczyk, 2019	66
23. <i>Józef Mniszech; Jerzy August Mniszech</i> (Muzeum Okręgowe w Rzeszowie), fot. domena publiczna	67
24. <i>Janusz Aleksander Sanguszko</i> (Muzeum Okręgowe w Tarnowie), fot. A. Barczyk, 2018	68
25. J.C. Sysang, <i>Michał Kazimierz Radziwiłł</i> (Muzeum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna	69
26. <i>Medal Stanisława Lubomirskiego</i> (kolekcja prywatna), fot. A. Barczyk, 2016 ...	69
27. <i>Ekslibris Franciszka Bielińskiego</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna	70
28. <i>Jan Sobieski na tle bitwy</i> (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie), fot. domena publiczna	70
29. S. Sondermeyr, <i>Józef Mniszech</i> (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna	76
30. <i>Marshall Graf Mniszech [sic!] – kostium na maskaradę w 1721 roku w Dreźnie</i> (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), wg Hölscher, Schnitzer 2000	81
31. <i>Zamek w Laszkach Murowanych</i> , wg „Przyjaciel Domowy” 1861	91
32. H. Klein, <i>Plan general de chateau de Lasky, 1734</i> (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna	91
33. <i>Elewacja zamku – herby Tartów i Mniszców</i> , wg Szydłowski 1919	92
34. <i>Laszki Murowane – próba rekonstrukcji narysu bastionowego</i> , wg Proksa 2001	97
35. <i>Skrzydło zamku w Laszkach Murowanych</i> (Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego), fot. domena publiczna	98

36. <i>Laszki Murowane – plan szkicowy suterren i piętra</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. Rys.Pol. 15604), fot. A. Barczyk, 2017	100
37. A. Oliver, „ <i>Grundrys założenia zamkowego z Laszkach Murowanych</i> ” (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	103
38. A. Oliver, <i>Laszki Murowane – „Widok facjaty zamkowej naprzeciw wjazdu wewnątrz dziedzińca”</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	104
39. A. Oliver, <i>Laszki Murowane – „Widok facjaty zamkowej na wjeździe od wałów”</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	104
40. A. Oliver, <i>Laszki Murowane – „Grundrys piętra”</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	111
41. <i>Projekt stropu w Sali Familii</i> (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. DE-4911), fot. A. Barczyk, 2015	115
42. B. Bellotto, <i>Pałac Mniszchów w Warszawie</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito 2016	126
43. <i>Ambasada Królestwa Belgii w Warszawie – dawny pałac Mniszchów</i> , fot. A. Barczyk, 2017	127
44. B.C. von Münnich (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), fot. domena publiczna	132
45. <i>Zastawa stołowa generała Münnicha</i> (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. domena publiczna	132
46. F.C. Schmidt, <i>Prospect von Warschau – detal</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. domena publiczna	136
47. <i>Podziały ramowe elewacji pałacu Mniszchów</i> . Od lewej: 1. F.C. Schmidt (1740); 2. P. Ricaud de Tirregaille (1762); 3. B. Bellotto (1779), zdjęcie powojenne (1940), oprac. A. Barczyk, 2019	137
48. <i>Pałac Mniszchów po II wojnie światowej</i> (Muzeum Powstania Warszawskiego), fot. domena publiczna	139
49. G. Chiaveri, <i>Projekt przebudowy północno-wschodniego skrzydła Zamku Królewskiego w Warszawie</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Hentschel 1967	142
50. C.F. Pöppelmann, <i>Projekt Nowego Zamku w Grodnie – elewacja frontowa</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Hentschel 1967	143
51. J.C. von Naumann, <i>Hubertusburg w Wermisdorfie</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Barczyk 2019a	145
52. <i>Pałac Prymasowski na bordiurze planu</i> : P. Ricaud de Tirregaille, <i>Plan de la ville de Varsovie</i> (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna	145
53. M.D. Pöppelmann, <i>Pałac Flemminga-Sulkowskiego w Dreźnie – miedzioryt J.G. Schmidta</i> (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), wg Barczyk 2019a	146

54. <i>Pałac Błękitny w Warszawie – elewacja frontowa</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Hentschel 1964	149
55. J.C. von Naumann, <i>Projekt palacu z dachem mansardowym</i> , wg Naumann 1736	149
56. J.C. von Naumann, <i>Mansarda – przekrój</i> , wg Naumann 1736	150
57. J.C. von Naumann, <i>Hubertusburg w Wermisdorfie – przekrój bryły</i> (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), wg Barczyk 2019a	150
58. P. Decker, <i>Mansarda – „francuski dach łamany”</i> , wg Decker 1715	151
59. J.J. Schübler, <i>„Perspektivische Projektion eines solchen Dach-Stuhles”</i> , wg Schübler 1731	151
60. J.J. Schübler, <i>„Geometrische Construirung der Französischen gebrochenen Dächer”</i> , wg Schübler 1731	152
61. <i>Plan założenia pałacowo-ogrodowego przy ul. Senatorskiej w Warszawie</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), wg Barczyk 2019a	156
62. Od lewej: B. Bellotto, <i>Pałac Mniszchów w Warszawie – detal</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016; G. Lievorati, <i>Św. Jan Nepomucen</i> , fot. A. Barczyk, 2017	157
63. Z. Vogel, <i>Ogród przy pałacu Mniszchów w Warszawie, 1785–1789</i> , fot. domena publiczna	159
64. <i>Rezydencja Mniszchów przy ul. Senatorskiej na planie</i> : P. Ricaud de Tirregaille, <i>Plan de la ville de Varsovie</i> (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna	159
65. <i>Plan ogrodu przy pałacu Mniszchów w Warszawie</i> (Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna	160
66. <i>Altana w ogrodzie Mniszchów</i> . Od lewej: <i>Plan ogrodu przy pałacu Mniszchów w Warszawie – detal</i> (Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna; B. Bellotto, <i>Pałac Mniszchów w Warszawie – detal</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016	160
67. <i>Dawna rezydencja Mniszchów – „Wnętrze ogrodu Resursy Kupieckiej w Warszawie”</i> , wg „Tygodnik Ilustrowany” 1870	162
68. J.A. Encke, M. Keyl, <i>Plan drezdeńskich Tarasów Brühla</i> (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. DF	162
69. B. Bellotto, <i>Pałac Błękitny – detal (fragment ogrodu Mniszchów)</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. domena publiczna	163
70. C.F. Hübner, <i>Plan Warszawy z okolicami – detal</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. SHD	163
71. I. Silvestre, <i>Château Royal de Versailles vue de l'avant-cour</i> (Metropolitan Museum of Art), fot. domena publiczna	165
72. B. Bellotto, <i>Schloss Hof</i> (Kunsthistorisches Museum, Wien), fot. domena publiczna	165

73. J.C. von Naumann, <i>Hubertusburg w Wermisdorfie – rzut przyziemia</i> (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. DF	166
74. J.C. von Naumann, <i>Hubertusburg w Wermisdorfie</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Barczyk 2019a	166
75. <i>Plan pałacu w Wilanowie</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. domena publiczna	167
76. S. Kleiner, <i>Pałac Harrach w Wiedniu</i> (Steinmetzmuseum Kaisersteinbruch, Bruckneudorf), fot. domena publiczna	167
77. M.D. Pöppelmann, <i>Projekt drezdeński – „Festsaalgebäude”</i> (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), fot. DF	169
78. Od góry: F.C. Schmidt, <i>Prospect von Warschau – detal</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. SHD; J.R. Fäsch, <i>Pałac Flemminga (Holenderski) w Dreźnie</i> (Sächsische Landesbibliothek Dresden), fot. SLUB	169
79. M. Dietze, <i>Entwurf für ein Stall- und Reithaus in Dresden</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), wg Heckmann 1996	170
80. M.D. Pöppelmann, <i>Projekt rezydencji w Dreźnie</i> (Sächsische Landesbibliothek, Dresden), fot. DF	170
81. <i>Woluty</i> . Od lewej: F.C. Schmidt, <i>Prospect von Warschau – detal (parkan pałacu Mniszchów)</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. domena publiczna; B. Bellotto, <i>Pałac Mniszchów w Warszawie – detal</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016; J.C. Schlaun, <i>Brama ogrodu rezydencji w Lembeck</i> , fot. A. Barczyk, 2010; C.F. Pöppelmann (projekt), <i>Ołtarz główny kościoła św. Anny w Piasecznie – detal</i> , fot. J. Sito, 2009	172
82. C.F. Pöppelmann (projekt), <i>Ołtarz główny kościoła św. Anny w Piasecznie</i> , fot. J. Sito, 2009	172
83. J.D. Rantz Sarszy, <i>Ermitaż w Bayreuth</i> , fot. domena publiczna	173
84. <i>Perseusz</i> . Od lewej: B. Bellotto, <i>Pałac Mniszchów w Warszawie – detal</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016; krąg Marco Pino (Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku), fot. MMA; Jean-Charles Baquoy (Łazienki Królewskie w Warszawie), wg Barczyk 2019a	173
85. <i>Andromeda</i> . Od lewej: B. Bellotto, <i>Pałac Mniszchów w Warszawie – detal</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. J. Sito, 2016; <i>Figura z parku Sanssouci w Poczdamie</i> , fot. SLUB	175
86. <i>Król Jan III w zbroi</i> (Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie), fot. domena publiczna	175
87. <i>Medal z okazji odzyskania Kamieńca Podolskiego</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. domena publiczna	175
88. <i>Pałac Mniszchów przy ul. Senatorskiej w Warszawie. Stan obecny</i> , fot. A. Barczyk, 2017	176

89. <i>Pałac w Dęblinie</i> , fot. A. Barczyk, 2015	179
90. <i>Plan założenia pałacowego w Dęblinie</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2016	181
91. J. Kubicki, <i>Pałac w Dęblinie – projekt przebudowy. Rzuty parteru i pierwszej kondygnacji</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2016	183
92. <i>Pałac w Dęblinie po II wojnie światowej</i> (Archiwum Wojskowe w Dęblinie), fot. AWD	186
93. <i>Pałac w Dęblinie – skrzydło boczne. Wnętrze</i> . Od góry: <i>Stan współczesny</i> , fot. A. Barczyk, 2015; <i>Projekt wystroju</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2016	186
94. <i>Pałac w Dęblinie – rzuty parteru i piętra</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2016	187
95. <i>Uczta w Jaworowie</i> (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie), wg Łoski 1883	192
96. F. von Mieg, <i>Mapa Galicji – detal</i> (Wiener Kriegsarchiv), fot. domena publiczna	194
97. <i>Plany dóbr rządowych Jaworów</i> (Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. do- mena publiczna	194
98. <i>Dworek myśliwski króla Jana III w Jaworowie</i> (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie), fot. domena publiczna	195
99. <i>Jerzy August Mniszech</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna	210
100. G. Marstaller, <i>Eklibris Jerzego Augusta Mniszcha i Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), wg Widacka 1996	218
101. <i>Medal pamiątkowy Marii Amalii Mniszech, 1772</i> (Zamek Królewski w Warsza- wie), fot. domena publiczna	218
102. <i>Ogród Mniszchów na Nowym Świecie na planie</i> : P. Ricaud de Tirregaille, <i>Plan de la ville de Varsovie</i> (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna	219
103. A. Gerfdorff, <i>Plan Gdańska – detal</i> (Archiwum Państwowe w Gdańsku), fot. domena publiczna	223
104. <i>Pałac Mniszchów w Gdańsku. Przerys projektu P. Ricaud de Tirregaille’a</i> (Ga- binet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW	224
105. <i>Pocztówka ukazująca bramę pałacu Mniszchów przy Długich Ogrodach</i> (kolekcja prywatna), fot. A. Barczyk, 2018	228
106. <i>1 milion marek – banknot Wolnego Miasta Gdańska</i> (kolekcja prywatna), fot. A. Barczyk, 2017	229
107. <i>Gdańsk – relikty wschodniej partii muru pałacu Mniszchów</i> , fot. A. Barczyk, 2019	229
108. <i>Gdańsk – relikty wschodniej partii muru pałacu Mniszchów</i> , fot. A. Barczyk, 2019	229

109. <i>Plan pałacu Potockich w Krystynopolu – detal</i> (Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna	232
110. <i>Pałac Potockich w Krystynopolu. Widok elewacji od strony dziedzińca – detal</i> (Archiwum Narodowe w Krakowie), fot. domena publiczna	232
111. P. Ricaud de Tiregaille, <i>Pałac Cetnerów w Krakowcu</i> (Bibliothèque nationale de France), wg Wątroba 2016	232
112. <i>Pałac Brühla w Brodach</i> , fot. T. Bernatowicz, 2020	234
113. J.C. Knöffel, <i>Tarasy Brühla w Dreźnie – projekt pawilonu ogrodowego</i> (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna	237
114. <i>Tarasy Brühla w Dreźnie – projekty belwederu</i> . Od góry: J.C. Knöffel (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna; M. Keyl (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna	237
115. Od góry: <i>Pałac Mniszchów w Gdańsku. Przerys projektu P. Ricaud de Tiregaille’a – detal</i> (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW; <i>Pałac w Radzynie Podlaskim</i> , fot. J. Sito, 2017	239
116. <i>Wystrój rezydencji H. Brühla</i> . Od lewej: <i>Pałac w Brodach – sala balowa</i> (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna; <i>Pałac drezdeński – stolarka drzwiowa</i> , fot. DF	243
117. <i>Figury z ogrodzenia pałacu Mniszchów w Gdańsku: Minerwa i Ceres</i> (Muzeum Narodowe w Gdańsku), fot. A. Barczyk, 2018	249
118. <i>Alegorie pór roku: lato i jesień. Rzeźby z ogrodzenia pałacu Mniszchów w Gdańsku</i> (Muzeum Narodowe w Gdańsku), fot. A. Barczyk, 2018	249
119. J.H. Meissner, <i>Ottarz główny katedry we Fromborku – detal</i> , fot. J. Jagła, 2017	249
120. M. Bernigeroth, <i>Wilhelm Ernst von Sachsen-Weimar</i> (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. domena publiczna	252
121. R. Leplat, <i>Kolekcja zabytkowych marmurów znalezionych w Galerii Królewskiej w Dreźnie: z przywilejem Króla – frontispis</i> (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), fot. A. Barczyk, 2019	252
122. <i>Waza z ogrodzenia pałacu Mniszchów w Gdańsku</i> (Muzeum Narodowe w Gdańsku), fot. A. Barczyk, 2018	252
123. <i>Pałac Brühla w Brodach – ogrodzenie</i> (Landesamt für Denkmalpflege Sachsen), fot. domena publiczna	257
124. <i>Pałac w Dukli</i> , fot. A. Barczyk, 2017	261
125. <i>Zamki bastionowe: 1. Zbaraż; 2. Podhorce; 3. Dukla; 4. Czernelica</i> , oprac. A. Barczyk, 2019	263
126. <i>Pałac w Dukli – korytarz</i> , fot. A. Barczyk, 2017	269
127. <i>Pałac w Dukli – klatka schodowa</i> , fot. A. Barczyk, 2017	269
128. <i>Pałac w Dukli – wnętrze</i> , fot. A. Barczyk, 2017	269

129. A. Gärtner, <i>Dukla – zabudowania dworskie z wewnętrznym dziedzińcem (projekt)</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	270
130. A. Gärtner, <i>Projekty dla Dukli. Od góry: dom oficerów; browar</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	270
131. A. Gärtner, <i>Dukla – zabudowania dworskie (projekt)</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	270
132. A. Gärtner, <i>Dukla – ratusz (projekt)</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	271
133. A. Gärtner, <i>Dukla – młyn (projekt)</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	271
134. A. Gärtner, <i>Dukla – stajnia (projekt)</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	271
135. A. Gärtner, <i>Projekty architektury okolicznościowej dla Monachium. Od góry: „Templum Pacis”; brama triumfalna</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	273
136. A. Gärtner, <i>Projekt przebudowy kaplicy pałacowej w Würzburgu</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	274
137. A. Gärtner, <i>Projekty pałaców na rzutach liter: „M” i „Q”</i> (Architekturmuseum der Technischen Universität München), fot. ATU	274
138. <i>Dukla – oficyna pałacowa. Relikty polichromii</i> , fot. A. Barczyk, 2019	275
139. <i>Rzut przyziemia jednej z dukielskich ofycyn</i> (Archiwum Muzeum Historycznego – Pałacu w Dukli), fot. AMPD; <i>Dukla – oficyna pałacowa</i> , fot. A. Barczyk, 2017	275
140. Od góry: G. Ciołek, <i>Rekonstrukcja założenia pałacowo-ogrodowego w Dukli</i> (Archiwum Muzeum Historycznego – Pałacu w Dukli), fot. AMPD; <i>Ogród pałacowy w Dukli – stan obecny</i> , fot. A. Barczyk, 2019	277
141. <i>Założenie ogrodowe w Dukli – relikty waz</i> , fot. A. Barczyk, 2017	278
142. <i>Fara w Dukli</i> , fot. A. Barczyk, 2019	279
143. <i>Fara w Dukli – kaplica południowa</i> , fot. A. Barczyk, 2017	280
144. Od lewej: <i>Fara w Dukli – chór muzyczny</i> , fot. A. Barczyk, 2017; B. Meretyn, <i>Katedra św. Jura we Lwowie</i> , fot. A. Barczyk, 2016	283
145. Od lewej: <i>Fara w Dukli – ołtarz główny</i> , fot. A. Barczyk, 2017; <i>Kościół Wniebowzięcia NMP w Buczaczu – ołtarz główny</i> , fot. A. Barczyk, 2016	283
146. Od lewej: <i>Fara w Dukli – ołtarz boczny</i> , fot. A. Barczyk, 2017; <i>Kościół Wniebowzięcia NMP w Buczaczu – ołtarz boczny</i> , fot. A. Barczyk, 2016	285
147. <i>Fara w Dukli – kaplica południowa</i> , fot. A. Barczyk, 2019	285
148. <i>Fara w Dukli – kaplica południowa. Nagrobek Marii Amalii Mniszchowej</i> , fot. A. Barczyk, 2017	287

149. <i>Kartusz herbowy z cokołu nagrobka Marii Amalii Mniszchowej</i> , fot. A. Barczyk, 2019	289
150. <i>Konsolowe popiersia z nagrobka Marii Amalii Mniszchowej</i> . Od lewej: <i>Stan obecny</i> , fot. A. Barczyk, 2019; <i>Stan w 2001 roku – w trakcie konserwacji</i> (Archiwum parafii św. Marii Magdaleny w Dukli), fot. APD	289
151. <i>Dukla – kościół Bernardynów pw. św. Jana z Dukli</i> . Od góry: <i>Fasada</i> , fot. A. Barczyk, 2017; K. Knaus, <i>Projekt restauracji kościoła – detal</i> (Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie), fot. A. Barczyk, 2015	291
152. <i>Dukla – kościół Bernardynów. Kruchta – detal</i> , fot. A. Barczyk, 2016	292
153. <i>Dukla – kościół Bernardynów. Dawna kaplica z ołtarzem Ukrzyżowania</i> , fot. A. Barczyk, 2019	292
154. <i>Dwór Mniszchów w Grodnie</i> (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), fot. J. Sito, 2019	297
155. J.G. Plersch, <i>Nagrobek Mniszchów w kościele Reformatów w Warszawie</i> , fot. A. Barczyk, 2014	301
156. J. Le Pautre, <i>Projekt „Tombeau et épitaphes” – detal</i> , wg Le Pautre 1751	302
157. Od lewej: M.D. Pöppelmann, <i>„L’ Orangerie Royale de Dresden” – detal</i> , wg Pöppelmann 1729; J.I. Appiani, <i>Meergburg – „Gloryfikacja kardynała Franza Konrada von Rodta”</i> , fot. domena publiczna	302
158. Od góry: C.J.H. Ritter, <i>Sala balowa rezydencji Heidecksburg w Rudolstadt – „Sztuki wyzwolone”</i> , fot. A. Barczyk, 2019; G.B. Tiepolo, <i>Rezydencja w Würzburgu – „Gloryfikacja Carla Philippa von Greiffenclau na czterech kontynentach”</i> , fot. domena publiczna	303
159. F. Placidi, <i>Nagrobek króla Jana III na Wawelu</i> , fot. A. Barczyk, 2016	304
160. <i>Fara w Dukli – prezbiterium</i> , fot. A. Barczyk, 2019	305
161. A. Roslin, <i>Katarzyna z Zamoyskich Mniszchowa</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. domena publiczna	308
162. <i>Pałac Mniszchów-Chodkiewiczów – rzuty piwnic i parteru przed II wojną światową</i> (Zakład Architektury Polskiej, Politechnika Warszawska), fot. A. Barczyk, 2016	320
163. Od lewej: <i>Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej – fasada</i> , 1919 (Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk), fot. IS PAN; <i>Widok na sień w 1947 roku</i> (Muzeum Powstania Warszawskiego), fot. domena publiczna	322
164. <i>Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej 14 w Warszawie</i> , fot. A. Barczyk, 2015 ...	322
165. <i>Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej – wielka sień</i> , fot. A. Barczyk, 2015	324
166. <i>Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej – schody paradne</i> , fot. A. Barczyk, 2015 ...	326
167. <i>Pałac Mniszchów przy ul. Miodowej – widok z drugiej kondygnacji na dziedzińiec wewnętrzny</i> , fot. A. Barczyk, 2015	329

168. <i>Wnętrze palacu Mniszchów przy ul. Miodowej w Warszawie – „Sala gier”, wg Kraushar 1925</i>	339
169. <i>Zabudowa posesji Mniszchów przy ul. Miodowej (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2016</i>	340
170. <i>Wiśniowiec – pomiary palacu (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017</i>	345
171. G. Beauplan, <i>Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis</i> (Bibliothèque nationale de France), fot. domena publiczna (fragment planu z oznaczeniem Wiśniowca)	349
172. <i>Założenie pałacowe w Wiśniowcu – projekt przebudowy (Muzeum Narodowe w Krakowie, Fundacja Książąt Czartoryskich), fot. A. Betlej, 2017</i>	351
173. K. Nowicki, <i>Pomiar pałacu w Wiśniowcu – widok elewacji od strony skarpy (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW</i>	357
174. K. Nowicki, <i>Pomiar pałacu w Wiśniowcu – skrzydło boczne (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW</i>	357
175. <i>Adamaszek z obić mebli w pałacu wiśniowieckim (Muzeum Narodowe w Krakowie), fot. A. Betlej, 2018</i>	360
176. <i>Stół z pałacu w Wiśniowcu (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. domena publiczna</i>	360
177. N. Orda, <i>Wiśniowiec nad Horyniem</i> (kolekcja prywatna), fot. A. Barczyk, 2014	362
178. <i>Wiśniowiec – taras na skarpie (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017</i>	366
179. <i>Rzuty pałacu w Wiśniowcu (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017</i>	369
180. <i>Pałac w Wiśniowcu – elewacja od strony dziedzińca, fot. A. Barczyk, 2016</i>	369
181. <i>Pałac w Wiśniowcu – kominki (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994</i>	371
182. <i>Flizy z pałacu w Wiśniowcu (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994; Flizy z pałacu w Wiśniowcu, fot. A. Barczyk, 2016</i>	371
183. <i>Pałac w Wiśniowcu – sień (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994</i>	373
184. <i>Pałac w Wiśniowcu – widok z sieni na klatkę schodową (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994; Pałac w Wiśniowcu – dawna sień i schody, fot. A. Barczyk, 2016</i>	373
185. <i>Pałac w Wiśniowcu – piano nobile, fot. A. Barczyk, 2016</i>	374
186. <i>Pałac w Wiśniowcu – „sala z galeriami” (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994</i>	376
187. <i>Pałac w Wiśniowcu – pokój w ryzalicie ogrodowym (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994</i>	383

188. <i>Pałac w Wiśniowcu – biblioteka</i> (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994; <i>Pałac w Wiśniowcu – dawna biblioteka</i> , fot. A. Barczyk, 2016	384
189. <i>Fragmenty rzutu pałacu w Wiśniowcu, 1750–1780</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	390
190. <i>Wiśniowiec – pałac. Fragment rzutu skrzydła zachodniego</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	397
191. K. Nowicki, <i>Wiśniowiec – założenie pałacowe. Oficyny parterowe</i> (Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie), fot. BUW	399
192. <i>Wiśniowiec – oficyna pałacowa</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	399
193. <i>Wiśniowiec – plan założenia</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	399
194. <i>Pozostałości wiśniowieckiego założenia ogrodowego</i> , fot. A. Barczyk, 2017	400
195. <i>Pawilon ogrodowy (altana) w Wiśniowcu</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	400
196. <i>Wiśniowiec – altana</i> (Archiwum R. Aftanazego), wg Aftanazy 1994	401
197. <i>Wiśniowiec – pawilon ogrodowy</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	401
198. <i>Wiśniowiec – ogród przy Holenderni</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017	403
199. F. von Mieg, <i>Mapa Galicji – detal</i> (Wiener Kriegsarchiv), fot. domena publiczna	408
200. <i>Pałac w Gołębciu</i> (Muzeum Narodowe w Warszawie), fot. A. Barczyk, 2017 ...	409
201. <i>Kieliszek z herbem Jerzego Augusta Mniszcha</i> (Zamek Królewski w Warszawie), fot. domena publiczna	412
202. <i>Pałac Mniszchów przy ul. Senatorskiej w Warszawie na bordiurze planu: P. Ricaud de Tirregaille, Plan de la ville de Varsovie</i> (Biblioteka Narodowa w Warszawie), fot. domena publiczna	416

INDEKS OSÓB

W indeksie uwzględniono tekst główny, podpisy do ilustracji, aneksy źródłowe oraz przypisy. Pomińnię zostały postacie biblijne, mitologiczne i święci (występujący w wezwaniach świętyń oraz pojawiający się motywach ikonograficznych). Nie uwzględniono nazwisk pojawiających się w nazwach instytucji. Kobiety zostały wyszczególnione wedle nazwisk mężów. Imiona i nazwiska badaczy XIX–XXI wieku zapisano kursywą. W indeksie z oczywistych względów nie wyszczególniono haseł: Mniszchowie (rodzina), Józef Wandalin Mniszech, Jerzy August Mniszech oraz Jan Karol Mniszech.

A

Aftanazy Roman 12, 18, 41, 89, 90, 93–95, 97, 110, 112, 121, 200, 231, 262, 346, 350, 351, 359, 361, 363, 365, 370–373, 376, 383–385, 387, 388, 395, 401, 402, 578, 579

Aigner Christian Piotr 338

Aleksander I (król) 113

Aleksander Jagiellończyk 198

Aleksander Wielki 109, 380

Amadio Giuseppe 338

Andrusiewicz Andrzej 10, 35

Andrys Leonard 268

Andrzejczak Waldemar 22

Anhalt-Dessau Heinrich von 212

Anna (caryca) 80

Anusik Zbigniew 32, 35, 36, 77, 79, 80, 300, 307, 311, 312, 345, 346, 350, 354, 356, 374, 381, 387, 391, 393

Appiani Joseph Ignaz 300, 302, 577

Aronova Alla Aleksandrovna 35

August II Mocny 54, 56, 57, 66, 75, 78, 79, 84, 85, 108–110, 112, 114, 120, 134, 141–143, 146, 153, 154, 156, 164, 174,

191, 201, 205, 310, 335, 354, 364, 415, 523, 524, 534

August III Sas 50, 66, 75, 79, 80, 82, 84, 108, 109, 113, 114, 117, 127, 142, 144, 191, 202, 203, 211–213, 216, 217, 223, 242, 248, 250, 256, 264, 311, 332, 335, 361, 381, 416, 503, 523, 525, 534

Augustyn Bogdan 93

Aurin-Miltschus Isabell 214

B

Babenko Innesa 35

Bacciarelli Marcello 11, 348, 358, 569

Bader Walter 253

Bania Zbigniew 22, 352, 362

Baquoy Jean-Charles 171, 173, 573

Baranowski Andrzej Józef 149

Barczyk Alina 12, 14, 18, 31, 57, 58, 78, 79, 93, 94, 99, 100, 120, 126, 128, 130, 133, 135, 138, 139, 141, 144, 154, 178, 182, 183, 185, 205, 211, 248, 251, 253, 255, 312–315, 318, 320, 323, 345–350, 354, 356, 358, 359, 361, 374, 385, 387, 414, 417, 497, 524, 525, 565–567, 569–579

- Bartczakowa Aldona* 138, 158, 180, 238, 296, 318, 319, 321, 359, 417
Bartoszewicz Julian 11, 13, 182, 314, 356, 358, 487
Bartoszewiczowie (rodzina) 385
Baryczkowie (rodzina) 129
Baumann Hans 35
Bay Carlo Antonio 14, 154, 155, 573
Beauplan Guillaume le Vasseur 349, 578
Bellotto Bernardo 20, 126, 128, 137, 138, 157, 158, 160, 161, 163–165, 171–173, 175, 201, 295, 571–573
Bem Kazimierz 30
Berdecka Anna 14, 127–131, 135, 137–141, 152, 154, 508
Bernatowicz Aleksandra 11, 38, 207, 299, 347, 414
Bernatowicz Tadeusz 9, 15, 23, 38, 59, 77, 79, 80, 82, 95, 105, 110, 115, 117, 118, 120, 121, 205, 234, 300, 304, 344, 347, 352, 363, 376, 377, 381, 386, 575
Bernigeroth Martin 251, 252, 575
Bertrand Elie 312, 385
Betlej Andrzej 9, 13, 17, 21, 77, 79, 80, 112, 120, 312, 345, 346, 348, 350, 351, 354, 356, 360, 361, 363, 364, 366–368, 370, 372, 374, 375, 377, 380, 391–394, 396, 415, 578
Beynerowie (rodzina) 394
Bielińscy (rodzina) 51, 70, 128, 148, 411
Bieliński Franciszek 47–49, 53, 56, 58, 69, 70–72, 211, 408, 570
Bieliński Kazimierz Ludwik 47–49, 56, 63, 65, 71, 72, 570
Bieliński Stanisław Kostka 49, 72
Bielski Antoni 233
Bielski Marcin 359
Biliński Bronisław 11
Birecki Piotr 210
Bischoff Cordula 15, 146
Blangey Jakub Daprès 363, 364
Boberska Marta 9
Boberski Wojciech 9, 138
Bocheński Zbigniew 33
Bodinek Claudia 214
Bogdanowski Janusz 90, 97, 99, 120, 121
Bogucka Maria 59, 213
Bona Sforza 30, 107
Bondyra Wiesław 86, 359
Boretti Giuseppe 338
Borkowscy (rodzina) 469
Bragança Emanuel → Don Emanuel
Brandt Christian Hulfgott vel Hilfgott 348
Braniccy (rodzina) 87, 88, 120, 144, 233, 335, 353, 534
Branicka Izabella vel Izabela z Poniatowskich 215, 359
Branicki Jan Klemens 9, 72, 80, 82, 215, 217, 226, 233, 310, 312, 318, 337, 524
Branicki Stefan Mikołaj 82
Bratuń Marek 11, 13, 182, 312, 314, 358, 385, 388
Braubach Max 82
Brega Walentyna 347, 358
Brilli Joseph Anton 253
Broel-Plater Włodzimierz Stanisław 359
Brühl Alojzy Fryderyk 214
Brühl Henryk 56, 128, 148, 161, 162, 213–217, 219, 234–237, 240, 242, 243, 256, 257, 260, 272, 308, 310, 315, 337, 338, 412, 416, 525, 572, 575
Brühlowa Maria Anna Franciszka von Kolowrath-Krakowsky 213, 525
Brühlowa Maria Klementyna z Potockich 214
Brukalski Stanisław 128, 131, 135, 177, 565
Brzezińska-Marjanowska Wioletta 347, 402
Brzostowski Cyprian Paweł 318
Brzozowska Zofia 35
Bullet Pierre 148
Burbon Ludwik (delfin) 524
Buszewicz Elwira 35
- C**
Campo Józef Scipio del 50, 74
Canaletto → Bellotto Bernardo
Caraffa Constanza 142
Ceglarski Mariusz 22, 178

Cetner Franciszek 298
Cetner Ignacy 233
Cetnerowie (rodzina) 80, 232, 469, 575
Chachaj Marian 87, 386
Chardin Jean-Baptiste 385, 387
Chiaveri Gaetano 142, 571
Chiron-Mrozowska Anita 11
Chmielnicki Bohdan 50
Chodkiewicz Jan Kazimierz 77, 198, 199
Chodkiewicz Jan 113
Chodkiewiczowa Elżbieta z Kisków 198
Chodkiewiczowa Ludwika z Rzewuskich 337
Chodkiewiczowie (rodzina) 88, 90, 110, 114, 198, 199, 320, 334, 337, 358, 385, 414, 469
Chodyński Antoni Romuald 226, 298
Chomętowski Stanisław 56, 72, 546
Chrościcki Juliusz A. 120, 286, 288
Chudzikowski Andrzej 242
Chudzyński Marian 37
Ciara Stefan 30
Ciborska-Rymanowicz Iwana 347, 385
Cichoń Krzysztof 22
Ciesielski Tomasz 20, 362, 363
Cieślak Edmund 223
Conti Franciszek Ludwik de 114
Czacki Feliks 233
Czainiewski 382
Czaplińska Maria 10, 58, 209–214, 217, 225, 297, 307, 309, 412, 525
Czapliński Władysław 386
Czapscy (rodzina) 298
Czapska Konstancja z Gnińskich 318, 321
Czapski Jan Ansgary 80
Czapski Piotr 80, 321
Czartoryscy (rodzina) 9, 84, 88, 211–213, 231, 363, 469
Czartoryska Aleksandra z Wiśniowieckich 350
Czartoryska Eleonora z Waldsteinów 231
Czartoryska Ludwika 387
Czartoryska Teresa z Denhoffów 391
Czartoryski August Aleksander 82, 359

Czartoryski Jerzy 350
Czartoryski Józef 391
Czartoryski Michał 53
Czech Vinzenz 304
Czeppe Maria 10, 56, 207, 209–212, 214, 216, 307, 381
Czołowski Aleksander 12, 90, 94, 96, 111, 112, 114, 119, 473, 481, 487, 517, 539
Czykowscy (rodzina) 262
Czykowski Stanisław 281
Czyż Anna Sylwia 9, 17

D

Dacka-Górzyńska Iwona M. 314
Danet Pierre 309
Darewski Franciszek 83
Daszkiewicz Piotr 11
Davis Diane 495
Dąbska Elżbieta z Miszchów 312
Dąbski Jan 312
Dąbski Wojciech 72
Decker Paul 148, 151, 572
Delang Steffen 15, 144, 164, 364, 365
Dembowscy (rodzina) 146
Dernałowicz Maria 310
Deybel 338
Dicianówna Amelia 37
Dietrich Christian Wilhelm Ernst 242, 416
Dietze Marcus Conrad 168, 170, 573
Diogenes 255, 327, 495
Dittrich Christian 242
Dolski Jan Karol 50, 51, 73, 372
Dolski Krzysztof 50
Domański Wojciech Józef 315
Don Emanuel (infant) 81
Drugeth Jerzy 94
Dulska Barbara z Mniszchów (*primo voto* Nagórska, *secundo voto* Firlejowa) 30
Dulski Jan 30
Dworzaczek Włodzimierz 13, 30, 31, 77, 79, 90, 94, 209, 308–310, 314, 345, 350, 359, 374, 381, 382, 524, 552
Dworzak Agata 13, 77, 112, 120, 312, 345, 346, 348, 350, 351, 354, 356, 161, 363,

364, 366–368, 370, 372, 374, 377, 380,
391–394, 396, 415
Dybaś Bogusław 352
Dygał Antoni 12
Dydała Jerzy 80
Dymitr (carewicz, zm. 1614) 37
Dymitr I Samozwaniec 10, 35–38, 40, 89,
94, 95, 110, 112, 115, 347, 414, 569
Dymitr II Samozwaniec 38
Dymnicka-Włoszyńska Hanna 10, 68, 205,
212, 309–312, 315, 356, 392, 546
Działyńska Teresa z Bielińskich 85
Dzieduszyccy (rodzina) 467
Dzieduszycki Franciszek Józef 298
Dziubecki Tomasz 238

E

Ėjl' bart Natal' a Vladimirovna 35
Elżbieta Krystyna z Brunszwiku-Wolfen-
büttel (cesarzowa) 377
Ernek-van der Goes Christiane 214
Estreicher Karol 279, 284, 286
Eysmont Franciszek 112

F

Fäsch Johann Rudolph 128, 152, 169, 344
573
Fesinger Sebastian 276
Fijałkowski Wojciech 158, 217
Firlej Henryk 114
Firlej Jan 30
Firlejowa Barbara z Mniszchów → Dulska
Barbara
Fischbacher Thomas 214
Flemming Jakub 152, 154, 169, 354, 571,
573
Flemmingowa Tekla Róża z Radziwiłłów
→ Sapieżyna Tekla Róża z Radziwiłłów
Fontana Jakub 138, 158, 180, 238, 295, 296,
319, 417
Forgach Szymon 383
Francke Christian Conrad 257
Franz Heinrich Gerhard 149
Friedrich Jacek 230

Friedrichs Kristina 15, 146, 415
Fryderyk August I (elektor Saksonii) → Au-
gust II Sas
Fryderyk August II (elektor Saksonii) → Au-
gust III Sas
Fryderyk Wilhelm II (król Prus) 227
Füllsteinowie (rodzina) 92

G

Gajewska Monika 37
Gärtner Andreas 15, 20, 268, 270–274,
276, 299, 417, 576
Gawicki Konstanty 32
Gawroński 394
Gąsior Ewa 78
Gersdorff A. 256
Gębarowicz Mieczysław 12, 13, 33, 36–38,
41, 77, 89, 90, 94–96, 102, 105, 107, 109,
110, 113–117, 120, 130, 179, 191–193,
195–198, 262, 344, 347, 359, 414
Gielgut Andrzej Kazimierz 318
Gielgut Michał 74
Gierowski Józef 80
Gisleni Giovanni Battista 352, 376
Gizanka *vel* Giżanka Barbara → Mniszcho-
wa Barbara Gizanka *vel* Giżanka
Glinka Jan 223
Gliński Mirosław 227
Głębocki Wiesław 139
Gombin Krzysztof 84, 238, 239
Gomula Stanisław 78
Goralenko Vasyl Petrowycz 347
Gostomscy (rodzina) 33
Goszczyński Artur 35
Góralski Zbigniew 52, 59
Górka Łukasz 191
Górka-Wałęcki Andrzej 191
Grabieński Józef 203
Griesmayer *vel* Griesmeyer Jan 338
Griesmeyer Józef 338
Grochowska Weronika 22
Grochulska Barbara 503
Grumbkow Friedrich Wilhelm von 65, 66,
570

Gryglewski Piotr 23, 344
Grzymultowski Krzysztof 130
Gurowski Melchior 50
Gurowski Władysław 50, 51, 73, 74

H

Hartmann 338
Heckmann Hermann 149, 168, 170
Hempel Eberhard 142
Henryk Walezy 31
Hensel Margitta 15, 57
Hentschel Walter 12, 15, 139, 141–144, 148, 149, 154, 231, 235, 236, 238, 272, 524, 571, 572
Her Johann Christian 347
Herburt Jakub 93
Herburtowie (rodzina) 88, 92, 93
Hertzig Stefan 15, 146, 152, 153, 415
Hestermann Ulf 133
Hiche Piotr → *Hiż Piotr*
Hirschberg Aleksander 10, 35, 37
Hiscowa Lubow Z. 20
Hiż Piotr 231
Hölscher Petra 13, 15, 81, 216, 248, 250, 255, 570
Horacy 37
Horn Maurycy 10
Hornung Zbigniew 231
Huber Joseph Daniel 164
Hübner Carl F. 33, 158, 163, 171, 201, 572
Humienieccy (rodzina) 120
Hüttl Ludwig 524
Hyde Elizabeth 247

I

Iwan IV Groźny 35

J

Jabłonowscy (rodzina) 9, 17, 87, 109
Jabłonowski Stanisław Jan 113, 141, 295
Jagla Jowita 22, 249, 575
Jahn Peter Heinrich 22, 149, 168
Jakubowska Bogna 223, 248, 250

Jan III Sobieski (król) 42, 47, 50, 63, 70, 71, 77, 78, 109, 110, 112, 113, 174, 193, 196–198, 380, 393, 395, 417, 570
Jan XIV (papież) 46
Jan Kazimierz 42, 61
Jan z Dukli 108, 262, 264, 281, 288
Jarzębski Adam 129
Jarzęcka Joanna 85, 209, 309
Jasiński Kazimierz 523
Jastrzębski Bronisław 495
Jaworska-Wołoszyn Magdalena 37
Jordan Jan z Zakliczyna 262
Judkowiak Barbara 265

K

Kaczmarek Krzysztof 31, 37, 41, 42, 312, 313
Kajzer Leszek 21
Kalwin Jan 376
Kamienieccy (rodzina) 88
Kamsetzer Johann Chrystian 338
Kappel Jutta 214
Karaś Tomasz 35, 94
Karge Henrik 15, 146, 415
Karkocha Małgorzata 50, 347, 348, 356
Karkucińska Wanda 386
Karl von Sachsen → *Wettyn Karol Krystian*
Karol Krystian (królewicz) → *Wettyn Karol Krystian*
Karol V Habsburg 363
Karol VI Habsburg 70, 81, 116, 202, 377
Karol Wielki 44, 110, 315
Karol XII Wittelsbach 372, 395
Karpowicz Mariusz 138, 238, 250
Katarzyna II (caryca) 38, 50, 356
Kazanowska Elżbieta ze Słuszków → *Radziejowska Elżbieta ze Słuszków*
Kazanowski Adam 129
Kazanowski Marcin 387
Kazanowski Zygmunt 129
Kazimierz Wielki 262, 386
Keyl Michael 161, 162, 236, 237, 240, 572, 575
Kibort Piotr 21, 103, 120, 178, 182, 183, 185, 311, 346, 347, 357, 402

- Kicińska Urszula* 391
Kiciński Walerian Michał 155
Kiszkowie (rodzina) 31, 88
Klein Henryk 89, 91, 95, 97, 103, 118, 121, 570
Klementowski Marian Lech 87
Klempert Mateusz 199, 200
Kłaczewski Witold 47
Kłosek-Kozłowska Danuta 120
Knöbel Johann Friedrich 217
Knobloch 313
Knöffel Johann Christoph 144, 235–237, 240, 365, 575
Kobierecki Michał 207
Kobyłańscy (rodzina) 262
Kobyłański Hieronim 281
Koch Ute Christina 214, 217
Köck Bernd 133
Kokoszko Maciej 23
Kola Demetriusz Franciszek 85, 209, 309
Kollmar Ulrike 214
Komorowski Adam Ignacy 215
Konieczpolski Stanisław 362
König Friedrich August von 215
Konopczyński Władysław 214, 525, 546
Konstancja Austriaczka → *Konstancja Habsburżanka*
Konstancja Habsburżanka 33
Kopernik Mikołaj 388
Kordt Walter 164, 214
Koreccy (rodzina) 88
Korybut Dymitr → *Wiśniowiecki Dymitr Korybut*
Korzeniowski Józef 35
Kossakowscy (rodzina) 199
Kossakowska Ludwika z Potockich 199
Kossakowski Józef Dominik 199
Kowalczyk Jerzy 230, 231, 233, 282, 295, 347, 350, 352–354, 363
Kowalska Halina 10, 30
Kozlák Václav 35
Krasiccy (rodzina) 361
Kraśnińscy (rodzina) 317
Kraśniński Zygmunt 10
Krasny Piotr 282
Kraszewski Józef Ignacy 50, 347, 348, 356
Kraushar Alexander 318, 339, 578
Kreisel Heinrich 253
Krescencjusze (rodzina) 46
Kretschmar Frank 164, 364
Król Aleksander 12, 31, 130, 178–180, 184, 185, 315, 385
Król-Kaczorowska Barbara 315, 385
Kruszyński Stanisław 46
Krystyna Luiza z Oettingen (księżna Brunzwiku-Wolfenbüttel) 377
Kubicki Jakub 178, 182–185, 188–190, 315, 566, 574
Kukliński Jerzy 227
Kunath Christian 15, 152, 236
Kunze-Köllensperger Melitta 214
Kuras Katarzyna 207, 213
Kwiatkowski Marek 12, 129–131, 134, 141, 152, 319, 321
- L**
Lacki Teodor Aleksander 50, 73
Lacroix Michał 207, 299
Lampi Jan Chrzyciel Starszy 348
Larionov Aleksej O. 214
Le Nôtre André 120
Le Pautre Jean 300, 302, 577
Lech I (władca legendarny) 113
Leonard Andrys → *Andrys Leonard*
Leplat Raymond 251, 252, 575
Leszczyńscy (rodzina) 335, 469, 534
Leszczyński Stanisław → *Stanisław Leszczyński (król)*
Leśniewski Franciszek 11, 314
Levandusky Ronald 242
Liebsch Thomas 144, 242
Lievorati Giovanni 156, 157, 572
Lileyko Jerzy 149
Lipscy (rodzina) 131, 135, 468, 536
Lipska Urszula z Krasickich 130
Lipski Feliks Aleksander 130
Lipski Jan Aleksander 80, 335, 523, 534
Locci Agostino Młodszy 377

- Lorentz Stanisław* 231, 238, 243, 248
Löwenwolde Friedrich Casimir von 79, 82
Löwenwolde Karl Gustaw von 82
Lubomirscy (rodzina) 49, 51, 80, 87, 88, 117, 141, 284, 352, 411, 469
Lubomirska Elżbieta z Denhoffów 82, 86
Lubomirska Izabella vel Izabela z Czartoryskich 9, 338
Lubomirska Teresa z Mniszców (primo voto Stadnicka) 78, 205
Lubomirski Hieronim 113, 179
Lubomirski Hieronim Augustyn 48, 72
Lubomirski Jerzy Sebastian 47, 61, 63, 64, 71, 570
Lubomirski Józef 86, 205
Lubomirski Józef Karol 47–49, 71, 72
Lubomirski Stanisław 47–49, 69, 72, 570
Lubomirski Stanisław Herakliusz 47, 48, 61–63, 71, 72, 82, 86, 570
Lubomirski Teodor 82
Ludwik Rudolf (książę Brunswiku-Wolfenbüttel) 377
Ludwik XIV 256, 257, 365, 372, 524
Ludwik XV 378
Luter Marcin 376
Lutostańska Alicja 238
- Ł**
- Łaski Jan* 359
Łaszc Aleksander Michał 87
Łaszczyńska Olga 93
Łęczycki Mikołaj 393
Łoziński Jerzy 89, 121
Łubieńscy (rodzina) 80
Łubieński Władysław Aleksander 212
Ługowski Piotr 203, 210
- M**
- Maciakowska Zofia* 13, 221, 222, 225, 227, 228, 240–242, 244, 245, 254, 256, 296, 299, 415
Maciejowski Bernard 37
Maciszewski Jarema 31
Macuk Andrej 80–82
Majewska-Maszkowska Bożenna 9, 183
Malygina Alla 35
Małachowska Anna z Lubomirskich 179
Małachowski Jan 53
Małcużyński Witold 130, 135
Mamuszka Franciszek 247, 248
Manikowska Ewa 338, 375
Mányoki Adám 63, 65, 570
Mańkowski Tadeusz 230, 295
Marcoloni Camillo 236
Maria Anna (królowa) → Wettyn Maria Anna
Maria Józefa (królowa) 80, 84, 216, 523, 534
Maria Kazimiera (królowa) 193
Maria Teresa Austriaczka 372, 524, 560
Markiewicz Anna 13, 77, 112, 120, 312, 345, 346, 348, 350, 351, 354, 356, 361, 363, 364, 366–368, 370, 372, 374, 377, 380, 391–394, 396, 415
Marstaller 217, 218, 574
Marteau Louis 358, 381
Marx Harald 149, 214
Maryna (caryca) 10, 29, 35–41, 77, 89, 92, 94, 95, 100, 110, 112, 114, 119, 179, 262, 344, 345, 347, 359, 374, 414, 417, 569
Massalska Antonina z Radziwiłłów 264
Massalska Franciszka z Ogińskich 264
Massalski Józef Adrian 264
Massalski Michał Józef 264
Mathiesen Aleksandra 37
Mattielli Lorenzo 174
Maurin Nicolas Eustache 36, 569
May Walter 235, 236, 238
Mazepa Iwan 372
Mazurkiewicz Jan 346
Meissner Johann Heinrich 223, 248–250, 575
Menzhausen Joachim 242
Meretyn Bernard 282–283, 290, 576
Męcińscy (rodzina) 262, 263
Męcińska Ewa z Gniewoszków 262
Męciński Andrzej 262

- Michalkiewicz-Gorol Agnieszka* 37
 Michał Korybut Wiśniowiecki (król) 42, 374, 393, 395
 Mieg Friedrich von 97, 193, 194, 408, 574, 579
Mielnik Paulina 59
 Mikler Dionizy 361
Mikocka-Rachubowa Katarzyna 174, 216, 226
Mistewicz Marek 222
Miszczak Ewa 11, 182, 314
 Mniszchowa Anna z Chodkiewiczów 28, 42, 77, 109, 524
 Mniszchowa Barbara Gizanka *vel* Gizanka 30
 Mniszchowa Barbara z Kamienieckich 28, 30
 Mniszchowa Barbara ze Stadnickich 28, 41, 263, 350
 Mniszchowa Bihilda z Szembeków 28, 79, 210, 213, 300
 Mniszchowa Eleonora z Ogińskich 29, 78
 Mniszchowa Eufrozyna Doczy de Nagy Lucse 29, 32
 Mniszchowa Jadwiga z Firlejów 28
 Mniszchowa Jadwiga z Tarłów 28, 31, 34, 90, 94, 178, 179, 569
 Mniszchowa Katarzyna z Fredrów 29
 Mniszchowa Katarzyna z Zamoyskich 29, 307, 308, 311, 312, 319, 332, 335, 337, 356, 387, 410, 485, 487, 538, 557, 577
 Mniszchowa Konstancja z Tarłów 10, 29, 57, 78, 80, 83, 85, 107, 109, 112, 113, 128, 131, 135, 153, 178, 199, 203, 209, 211, 309, 382, 467–471
 Mniszchowa Maria Amalia z Brühlów 28, 56, 199, 213–219, 279, 281, 284, 287–290, 300, 412, 525, 574, 576, 577
 Mniszchowa Marianna z Ossolińskich 29, 226, 313
 Mniszchowa Urszula z Zamoyskich 28, 264, 314, 348, 359
 Mniszchowa Zofia z Działyńskich 28, 30, 31
 Mniszchowa Zofia z Hołowczyńskich 28
 Mniszchowa Zofia ze Stawskich 29
 Mniszchówna Anna 28, 78, 86
 Mniszchówna Maryna → Maryna (caryca)
 Mniszech Andrzej 30
 Mniszech Andrzej Jerzy 11, 358
 Mniszech Franciszek Bernard 28, 41, 42, 77, 94–96, 262, 263, 265, 345, 350
 Mniszech Franciszek Rupert 28
 Mniszech Jakub Ignacy 29
 Mniszech Jan (zm. 1612) 28, 30
 Mniszech Jerzy (zm. 1613) 28, 31–37, 94, 95, 178, 179, 262
 Mniszech Jerzy Jan 28, 42, 77, 95, 109, 113, 524
 Mniszech Józef Jan Tadeusz 29, 44, 46, 226, 312–314
 Mniszech Karol Filip 358
 Mniszech Leopold Andrzej 29
 Mniszech Michał Jerzy 10, 11, 13, 21, 28, 44, 45, 47, 50, 57, 58, 72, 74, 120, 178, 182–184, 312–314, 347, 348, 356–359, 372, 385, 386, 388, 398, 402, 411, 569
 Mniszech Mikołaj (zm. 1553) 28, 30, 31, 90, 94
 Mniszech Mikołaj (zm. 1597) 28, 30, 31, 33
 Mniszech Stanisław Bonifacy 28, 374
 Mniszech Stanisław Jerzy 29, 44, 314
 Mniszech Stefan Jan 29, 32
 Mniszech Stefan Jan 29
 Mniszech Walerian 46
 Mniszech Wandalin 44
 Mniszech Zygmunt 29
 Modliński Jan 182, 410
Moleva Nina 35
 Mondon Jean 239
 Monteskiusz → Montesquieu Charles de
 Montesquieu Charles de 385, 387
 Morgan John Piermont 250
Mossakowski Stanisław 352, 353, 376, 377
 Moszyński Fryderyk Józef 47, 72
 Motowydło 394, 396
 Mrozek 95
Mrozowski Przemysław 22

Münnich Burkhard Christoph von 81,
82, 128, 131–135, 139, 140, 146–148,
152–156, 158, 416, 524, 571
Musorgski Modest 10
Myszkowski Zygmunt 61, 62, 570

N

Naccherino Michelangelo 174
Nachtigal Franz 338
Nagórska Barbara z Mniszchów → Dulska
Barbara
Nagórski Łukasz 30
Naramowski Adam Ignacy 46
Naruszewicz Adama 347, 387
Naumann Johann Christoph 143, 145,
148–150, 164, 166, 268, 365, 571–573
Neidhardt Hans Joachim 149
Nestorow Rafał 9
Nieciecki Jan 80, 250
Niedźwiecki Marek 22
Niesiecki Kasper 30, 41, 43, 44, 94, 311,
350, 359, 392, 393
Niewiadomski Marek 30
Nikiel Thomas 31
Nollet Jean-Antoine 385, 387

O

Obrocki Jan 284
Oczko Piotr 13, 196, 197, 347, 355, 370, 372
Ogińscy (rodzina) 50, 469
Ogińska Anna z Wiśniowieckich 391
Ogińska Teodora z Korsaków 78
Ogiński Ignacy 51, 73, 74, 216
Ogiński Józef 391
Ogiński Marcjjan Aleksander 197
Ogiński Michał Kazimierz 158
Ogiński Szymon Karol 78
Okolski Szymon 44
Oleńska Anna 9, 79, 80, 82, 214, 231, 233, 524
Oleszczyński Antoni 33, 36
Oleśnicki Mikołaj 359
Olędzki Franciszek 286
Oliver A. 98, 103–105, 107–113, 117, 119,
571

Olszewska-Świetlik Justyna 242
Omilanowska Małgorzata 235
Opaliński Łukasz 61, 62, 570
Opawski Wacław 191
Oppenheim Albert von 250
Orda Napoleon 362, 578
Ortenburgówna Sydonia Urszula 30
Osiński Alojzy 11, 58, 182, 314, 358
Osiński Andrzej 267, 276
Ossolińscy (rodzina) 317, 352
Ossolińska Teresa ze Stadnickich 313
Ossoliński Józef Jan Kanty 313
Ostrogscy (rodzina) 88
Ostrowski Jan K. 113, 358
Otton III (cesarz) 46
Ożarowscy (rodzina) 337

P

Pac Kazimierz Michał 74, 78
Pac Krzysztof 114, 387
Pac Ludwik 488
Pac Michał 114
Pacowie (rodzina) 9, 17, 50, 88, 90, 110,
317, 385, 469
Paldus Josef 97
Paprocki Bartosz 359
Pawlak Wiesław 41
Pawłowski Krzysztof Kazimierz 161
Pen Antoine → Pesne Antoine
Penkala Anna 86
Perzanowska Huguette 10, 51, 54, 57, 58,
60, 77–79, 84, 85, 191, 199, 204, 264,
267, 524, 552
Pesne Antoine 348
Petrycy Sebastian 37
Pfeiffer Bugustaw 87
Pietsch Ulrich 214
Pino Marco 171, 173, 573
Piotr Aleksander → Piotr I Wielki
Piotr I Wielki (car) 50, 108, 110, 154, 193
Piotr z Szamotuł 191
Piotrowski Mikołaj 347
Piramidowicz Dorota 9
Piwarowski Kazimierz 179

- Placidi Francesco 304, 577
Plater Ferdynand Fabian 50, 74
Platon 385
Plersch Johann Georg 142, 171, 239, 288, 300, 301, 577
Pociej Antoni 206
Pociej Kazimierz Aleksander 206
Pociej Ludwik Konstanty 87, 206
Pociejowie (rodzina) 87
Poczobut-Odlanicki Jan 192, 193, 197
Podoscy (rodzina) 87, 298
Podoski Gabriel Jan 87
Podoski Józef Antoni 87
Podoski Mikołaj 87
Poklewski Józef 154
Polak Jerzy 386
Polak Wojciech 37, 414
Polejowscy (rodzina) 290
Polejowski Piotr 284
Połubiński Aleksander Hilary 50, 73
Pomian Julia 37
Poniatowscy (rodzina) 314
Poniatowski Michał 338
Poniatowski Stanisław 56, 82, 359
Poniatowski Stanisław August → Stanisław August Poniatowski (król)
Popiołek Bożena 10, 12, 22, 78, 83, 84, 130, 134, 139, 210, 298, 311, 391
Pöppelmann Carl Friedrich 143, 171, 172, 239, 571, 573
Pöppelmann Matthaus Daniel 128, 146, 149, 164, 168–170, 300, 302, 304, 365, 571, 573, 577
Potoccy (rodzina) 50, 82, 87, 88, 90, 110, 120, 141, 205, 211, 232, 233, 310, 361, 381, 385, 386, 469, 575
Potocka Anna Elżbieta z Potockich 226
Potocka Eleonora z Sołtyków 389
Potocka Joanna z Sieniawskich 381
Potocka Józefina Amalia z Mniszchów 199, 216, 226, 268, 290
Potocka Ludwika z Mniszchów 78, 84, 180, 211, 359, 381, 467
Potocki Andrzej 381
Potocki Artur 35
Potocki Eustachy 238
Potocki Franciszek Salezy 199, 214, 216, 226, 233, 268, 290, 381
Potocki Ignacy 51, 381
Potocki Jan 87
Potocki Józef 78, 82–84, 86, 116, 211, 214, 381, 467
Potocki Mikołaj Bazyli 381
Potocki Paweł 79, 389
Potocki Stanisław Szczęśny 199, 216, 226, 268, 290, 381
Potocki Stefan 48, 72–74, 87, 135, 147, 381
Potocki Teodor Andrzej 56, 79, 335, 389, 534
Powidzki Janusz 11, 314
Preutsch (rodzina) 222
Probst Joseph Anton 338
Proksa Michał 41, 90, 93–97, 100, 101, 105, 211, 262, 265, 266, 268, 276, 359, 362, 363, 570
Pruska Katarzyna z Goliszewskich 60
Pruski Andrzej 60, 70
Pruski Stefan 60
Pruss Witold 503
Przebendowska Aniela z Oborskich 524
Przebendowska Maria Teresa z Tarłów 524
Przebendowski Ignacy 226
Przebendowski Jakub (zm. 1742) 524
Przebendowski Jakub (1724–1789) 524
Przebendowski Jan 146
Przemysław II (król) 337
Przewoźna-Leśniak Katarzyna 13, 193, 196
Przeddzieccy (rodzina) 133, 359
Przeddziecki Aleksander 347
Puszkina Aleksander 10
Putkowska Jolanta 12, 95, 97, 99, 120, 121, 129, 130, 135, 157, 158, 352
- R**
Raczyński Edward 217
Raczyński Kazimierz 72
Radogoscy (rodzina) 141, 205
Radziejowska Elżbieta ze Słuszków (*primo voto* Kazanowska) 129

- Radziejowski Hieronim 129
Radziejowski Michał 80, 129
Radziszewski Franciszek 347, 358, 359, 386
Radziwiłł Aleksander Ludwik 49, 73
Radziwiłł Dominik Mikołaj 352
Radziwiłł Jan 363
Radziwiłł Karol Stanisław (1669–1719) 79, 113
Radziwiłł Karol Stanisław „Panie Kochanku” 300, 359
Radziwiłł Michał Kazimierz (1635–1680) 79
Radziwiłł Michał Kazimierz „Rybeńko” 68, 69, 74, 82, 87, 205, 212, 216, 300, 570
Radziwiłł Mikołaj „Czarny” 363
Radziwiłł Stanisław Kazimierz 49, 73
Radziwiłłowa Anna z Kisków 363
Radziwiłłowa Franciszka Urszula z Wiśniowieckich 372
Radziwiłłowa Katarzyna z Sobieskich 79, 195
Radziwiłłowa Urszula z Wiśniowieckich 300
Radziwiłłowie (rodzina) 9, 50, 80, 87, 88, 146, 264, 317, 354, 361, 363, 367, 375, 386, 394, 395, 488
Rafałowiczówna Jadwiga 57, 79, 85, 201, 202
Rajchel Jan 22, 178
Rant Michael 82
Rąkowski Grzegorz 92
Rein Berthold 304
Rewski Zbigniew 346, 353, 363, 364, 392
Rey Władysław 130
Ricaud de Tirregaille → Tirregaille Pierre
Ricaud de
Ritter Johann 303, 304, 577
Rodrigues Ignacio 202
Rodt Franz Konrad von 300, 302, 577
Rolnik Dariusz 20
Rolska Irena 120
Romanovskij Vasilij Evgrafovič 35
Rongen Ludwig 133
Rosner Andrzej 10, 11, 57, 182, 314
Rosset Tomasz de 11, 57, 346–348, 358, 381
Rostworowski Emanuel 216, 381
Roszak Stanisław 57, 202
Rottenburg Frantz Gottfried 226, 227
Rottenburgowa Anna Maria z Brunattich 226
Rückert Rainer 235
Rudominowie (rodzina) 88
Rudzińscy (rodzina) 88
Ruggero Cristina 217
Ruiz Annabelle 247
Ryba Janusz 50
Rybczyński Sebastian 128, 131, 133, 134, 140, 147, 197, 225, 297, 298, 463
Rybiński Józef Jacek 212, 233
Rychłowski Franciszek 41, 263
Rzewuscy (rodzina) 88, 362, 393, 469
Rzewuska Anna z Lubomirskich 205, 389
Rzewuska Franciszka z Cetnerów 213
Rzewuski Franciszek 56, 72
Rzewuski Jan 213
Rzewuski Michał Józef 213
Rzewuski Stanisław Mateusz 378
Rzewuski Wacław 205, 212, 389
- S**
Sachsen-Weimar Wilhelm Ernst von 252, 575
Saemann Hedda 133, 148
Salvatre Jean-Luc Toux de 375
Sanguszko Bronisława z Pieniążków 78
Sanguszko Hieronim 78, 80
Sanguszko Janusz Aleksander 67, 68, 74, 570
Sanguszko Józef Paulin 49, 51, 73, 74
Sanguszko Kazimierz Antoni 73, 78
Sanguszko Konstancja z Sapiehów 78, 80
Sanguszko Paweł Karol 49, 51, 67, 73, 74, 80, 82, 83, 211
Sanguszkowie (rodzina) 9, 51, 68, 88, 298
Sapicha Aleksander Paweł 51, 73
Sapicha Benedykt Paweł 80, 524
Sapicha Jan Fryderyk 9
Sapicha Kazimierz Jan 78
Sapicha Kazimierz Leon 9

- Sapieha Michał Antoni 215, 524
Sapieha Michał Franciszek 78
Sapieha Michał Józef 80, 524
Sapiehowie (rodzina) 50, 88, 90, 110, 353, 393, 469
Sapieżyna Aleksandra z Czartoryskich 215
Sapieżyna Tekla Róża z Radziwiłłów (*primo voto* Flemmingowa, *secundo voto* Wiśniowiecka) 347, 354
Sax 182, 319, 410
Schade Johann Daniel 236
Schlaun Conrad 236
Schmidt Franz Conrad 136–138, 144, 169, 171, 172, 201, 571, 573
Schmidt Johann Ephraim 254, 255
Schmidt Johann Georg 146, 571
Schmidt Paulus 222
Schmidt Otto Eduard 214
Schniewind Michel Petra 242
Schnitzer Claudia 13, 15, 81, 216, 248, 250, 255, 570
Scholze Hans Eberhard 144
Schübler Johann Jacob 148, 151, 152, 572
Schuch Jan Chrystian 183
Schütz Carl Gottlieb 338
Schütz Karol → Schütz Carl Gottlieb
Sedlnicki Karol Józef 80
Serbelloni Fabricius 202
Siara Stanisław 282, 416
Sieniawska Elżbieta z Lubomirskich 9, 120, 179, 202
Sieniawski Adam Mikołaj 9, 113, 141, 205
Sieniawski Mikołaj Hieronim 48, 72
Sierakowska Elżbieta 386
Silvestre Israël 161, 165, 572
Sito Jakub 4, 14, 15, 22, 35, 52, 64, 80, 120, 126, 142, 143, 154, 155, 157, 160, 168, 171–175, 203, 214, 215, 226, 238, 239, 296–298, 300, 381, 524, 534, 570–573, 575, 577
Siuzdak Stanisław 22
Skorupscy (rodzina) 206
Skrabski Józef 138
Słaby Agnieszka 9, 179
Słowiński Przemysław 35
Słuska Józef Bogusław 50, 73, 78
Sobiescy (rodzina) 18
Sobieski Aleksander 197, 372
Sobieski Jakub Ludwik 77, 372
Sobieski Jan → Jan III Sobieski (król)
Sobieszczański Franciszek 318
Sokrates 385
Solari Antonio 210
Sołtan Stanisław 74
Sołtyk Kajetan 212, 213, 216, 300
Soltys Kinga 67, 68, 93
Sowa Andrzej 206
Spiegler Franz 174
Stadniccy (rodzina) 9, 88, 90, 469
Stadnicka Elżbieta z Mniszchów 30, 90
Stadnicka Teresa z Mniszchów → Lubomirska Teresa
Stadnicki Jan Franciszek 86
Stadnicki Józef Ignacy 86
Stadnicki Marcin 92
Stadnicki Marek Antoni 41, 77
Stadnicki Mikołaj 30, 90
Stanisław August Poniatowski (król) 50, 176, 182, 213, 264, 314, 338, 347, 348, 361
Stanisław Leszczyński (król) 56, 79, 81–83, 85, 116, 224, 264, 311, 354
Staszewski Jacek 211, 224, 534
Stecki Tadeusz Jerzy 347
Stefański Krzysztof 23
Stojek-Sawicka Karolina 386
Stroynowski Andrzej 300
Stupnicki Hipolit 193
Sulerzyska Teresa 231
Sułkowska Ludwika z Mniszchów 312, 337
Sułkowski Aleksander Józef 171
Sułkowski August 312
Swieykowski Emmanuel 13, 41, 42, 219, 261–263, 265–267, 272, 276, 279–281, 286, 288, 290, 296, 304
Sysang Johann Christoph 68, 69, 570
Szaniawska Wanda 14, 31, 33
Szelągowski Adam 59, 60

Szembek Jan 54, 60, 79, 108, 210
Szembek Stanisław 144
Szembekowie (rodzina) 80, 88
Szreger Efraim 231
Szujski Józef 10, 35
Szuszkowscy (rodzina) 318, 337, 469, 524
Szwaciński Tomasz 207, 213
Szwankowski Eugeniusz 129, 130
Szydłowiecki Krzysztof 30
Szydłowski Tadeusz 92–94, 96, 570
Szyjan L. 347, 351, 353–355, 368, 402
Szymański Stanisław 143

Ś

Śleziński Krzysztof 37

T

Taquet Collette 22
Targosz Karolina 191, 286, 414
Tarło Andrzej I 93
Tarło Andrzej II 93
Tarło Barbara z Herburtów 93
Tarło Gabriel 178
Tarło Jan 359
Tarło Mikołaj 31, 93
Tarło Stanisław 72, 78, 79
Tarło Teresa z Dunin-Borkowskich 78
Tarłowie (rodzina) 9, 88, 92, 178, 214, 335, 358, 379, 382, 392, 469, 470, 476, 535, 548, 570
Tasso Torquat 176
Tazbir Janusz 192
Thoss Kay 13, 15, 268, 272, 299
Tiepolo Giovanni Battista 253, 303, 304, 577
Tiller Elisabeth 15, 149
Tirregaille Pierre Ricaud de 128, 137, 144, 145, 158, 159, 217, 219, 224, 230, 231–234, 239, 245, 256, 295, 416, 417, 571, 572, 574, 575, 579
Tłomacki Andrzej 80
Tokarski Mateusz 38
Toll Jan 361
Tomkiewicz Władysław 346, 347, 386

Topolska Maria 386
Torbus Tomasz 15, 22, 214, 235, 236, 257, 272
Towiański Jerzy Hipolit 80
Towiański Krzysztof 80
Trembiński Aleksander Jan 56, 60, 79, 83, 85, 87, 88, 203, 204, 470
Trezzini Domenico 154
Trębska Małgorzata 35
Trwały Jakub 30
Tylmana z Gameren 352, 353
Tyszkiewicz Jerzy 61
Tyszkiewicz Ludwik 73
Tyszkiewicz Marcin 61, 62, 570
Tyszkiewiczowa Zofia z Wiśniowieckich 393

U

Uruski Seweryn 44

V

Vasenko Platon 35
Vitanza Victor 495
Vogel Zygmunt 159, 348, 572
Vogt Franz Anton 215
Voltaire François Marie Arouet 385, 387, 388

W

Wadowski Jan Ambroży 87
Wagner Katarzyna 230, 231
Wanat Benignus Józef 350, 392
Wardzyński Michał 30, 31, 156
Watteau Jean-Antoine 242, 416
Watzdorfowie (rodzina) 235
Wątroba Przemysław 230–233, 575
Wejnert Aleksander 226
Wereszycka Helena 10, 314
Werneck C.F. 171
Wespiński Paweł E. 230, 231
Wettyn Franciszek Ksawery 525
Wettyn Karol Krystian 216
Wettyn Maria Anna 203
Wettynowie (dynastia) 12, 16, 18, 27, 63, 121, 128, 144, 201, 417

- Widacka Hanna* 217, 218, 299, 574
Wielhorska Elżbieta z Ogińskich 391, 393
Wielhorska Ludwina z Zamoyskich 393
Wielhorski Feliks Ignacy 393
Wielhorski Michał 393
Wielopolscy (rodzina) 9, 10, 88, 469
Wielopolska Elżbieta z Mniszchów 49, 78, 86, 382
Wielopolska Teresa Magdalena z Tarłów 382
Wielopolski Franciszek 48, 49, 72, 382
Wielopolski Karol 49, 78, 86, 382
Wierzbicka Elżbieta 9, 10, 48, 49, 56, 82, 213, 310, 382
Wierzbicki Leszek Andrzej 42, 47, 77, 374
Wiśniewski Krzysztof 10, 47, 51, 52, 54–59, 69, 70, 77, 79–80, 82, 133, 202, 211, 411, 418, 534
Wiśniowieccy (rodzina) 50, 88, 312, 335, 337, 348, 350, 354, 361, 367, 377, 380, 392, 394, 395, 415
Wiśniowiecka Anna z Chodorowskich 378, 393
Wiśniowiecka Franciszka Urszula → Radziwiłłowa Franciszka Urszula z Wiśniowieckich
Wiśniowiecka Katarzyna Eugenia z Tyszkiewiczów 345, 374
Wiśniowiecka Magdalena z Czartoryskich 391
Wiśniowiecka Marianna z Zamoyskich 524
Wiśniowiecka Tekla Róża z Radziwiłłów → Sapieżyna Tekla Róża z Radziwiłłów
Wiśniowiecka Urszula Teresa z Mniszchów 35, 345, 350, 359, 374
Wiśniowiecka Urszula z Mniszchów 35, 114, 179, 345
Wiśniowiecki Adam (książ) 36
Wiśniowiecki Dymitr Jerzy Korybut 524
Wiśniowiecki Janusz 345, 374
Wiśniowiecki Janusz Antoni 73, 310, 378
Wiśniowiecki Jeremi Michał 350
Wiśniowiecki Konstanty (1633–1686, woj. bełski) 35, 345, 350, 359, 374, 375, 378, 393
Wiśniowiecki Konstanty (woj. ruski) 35, 36, 114, 116, 345
Wiśniowiecki Michał Korybut → Michał Korybut Wiśniowiecki (król)
Wiśniowiecki Michał Serwacy 307, 312, 347, 353, 356, 363, 364, 367, 372, 387, 391, 393
Wiśniowiecki Michał Zbaraski 372
Wittelsbach Maria Anna Wiktoria 524
Wittwer Samuel 146
Władysław IV Waza 50, 61
Władysław Opolczyk 92
Własiew Afanasij Iwanowicz 35, 37
Wojtkowska Zofia 211
Wolff-Łozińska Barbara 44
Wolscius Franciszek 41
Wolter → Voltaire François Marie Arouet
Wolkowski-Wolski Marian 21, 46, 198, 313, 314
Wołowicz Marcejan Dominik 50, 73
Wołowiczowie (rodzina) 88
Włoszyński Ryszard 10, 312
Wrześniak Małgorzata 13, 314, 348, 356
- Z**
Zakrzewski Antoni 350
Zalewski Paul 21, 133
Załuscy (rodzina) 386, 488
Załuski Józef Andrzej 217
Zamoyscy (rodzina) 88, 313, 358, 361
Zamoyska Anna z Działyńskich 391
Zamoyska Elżbieta z Wiśniowieckich 226, 311, 313
Zamoyski Jan 113
Zamoyski Michał Zdzisław 311, 359, 391, 393
Zamoyski Stanisław Kostka 359
Zaunstöck Holger 133
Zawisza Ignacy Aniceta 74
Zawisza Krzysztof Kieżgajło 51, 73

- Zbarascy (rodzina) 88, 361
Zbaraski Michał → Wiśniowiecki Michał
Zbaraski
Zborowscy (rodzina) 88
Zdañkowska Marta 35, 37
Zebrzusczy (rodzina) 129
Zebrzusi Paweł 129
Zieliñska Teresa 13, 61, 78, 79, 87, 110, 205, 212, 223, 226, 314, 333, 345, 352, 363, 381
Zieliñska Zofia 381
Ziemieccy (rodzina) 396
Zienkowska Krystyna 264
Zuba Krzysztof 205
Zug Szymon Bogumił 338, 352, 353
Zumpe Manfred 214
Zybergowie (rodzina) 337
Zygmunt I Stary 30, 110, 378
Zygmunt II August 30, 31, 110
Zygmunt III Waza 31, 33, 37, 41, 61, 191, 338
Zygmunt Batory 110
- Ż**
Żółkoś Aleksandra 13, 18, 22, 30, 41, 79, 207, 212, 261, 262, 267, 268, 276, 279, 281, 282, 284, 286, 296, 307, 309, 363, 386, 416, 525
Żórawska-Witkowska Alina 55, 56, 127, 141, 144, 154, 164, 202, 203, 213–217, 296, 364, 408
Żychliński Teodor 44
Żygulski Zdzisław 33

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

W indeksie uwzględniono tekst główny, aneksy źródłowe oraz przypisy. Pominięte zostały nazwy miejscowości występujące w tytułach dzieł sztuki (np. Rolka sztokholmska) oraz w nazwach instytucji.

A

Augustusburg 15, 164, 253, 364

B

Biała Podlaska 347

Białystok

– zespół pałacowy Branickich 120, 233, 311, 353, 524

Bieliny

– dwór Mniszchów 226, 313

– kościół św. Wojciecha 46

Bobrowniki 93, 181

Brody 82

– pałac Brühla 234–236, 243, 257, 575

Brzeżany

– zamek Sieniawskich 96

Brzozów 93

Budapeszt 95

C

Chocim 50, 113

Czajczyńce

– pałac Wiśniowieckich 354

Czarny Ostrów

– pałac Przezdzieckich 359

Czernelica

– zamek Czartoryskich 262, 263, 575

Częstochowa

– klasztor Paulinów na Jasnej Górze 86

Czudec

– kościół Świętej Trójcy 60, 203, 204

D

Dęblin

– pałac Mniszchów 12, 20, 22, 31, 84, 108, 130, 178, 190, 205, 313, 315, 348, 387, 396, 407, 539, 559, 566, 574

– wieś 31, 178, 179

Dippoldiswalde

– zamek Naundorf 174

Drezno 22, 57, 77, 84, 141, 143, 146, 202, 209, 242, 310, 338, 573

– Großen Garten 153

– pałac Brühla (Augustusstraße) 236, 243, 260, 575

– pałac Flemminga-Sułkowskiego 146, 149, 571

– Pałac Holenderski (Japoński) 15, 146, 152, 164, 168, 169, 415, 573

– rezydencja królewska (planowana) 168, 170

– Tarasy Brühla 161, 162, 237, 572, 575

– Tarasy Brühla: Belweder 237, 575

– Zwinger 84, 304

Dukla 13, 15, 17, 18, 22, 41, 42, 79, 84, 204, 261, 262, 296
– klasztor i kościół Bernardynów 108, 204, 278, 281, 290–292, 296, 577
– kościół św. Marii Magdaleny 17, 204, 219, 276, 278–290, 296, 305, 576, 577
– pałac Mniszchów 13, 79, 84, 207, 211, 213, 219, 221, 261–278, 293, 295, 296, 299, 300, 344, 363, 413, 414, 416, 566, 575, 576

E

Engelhartstetten → Schloßhof

F

Florencja 348
– Palazzo Pitti 174
Frombork
– katedra 249, 250, 575

G

Gdańsk 108, 135, 210, 222, 297, 298
– Dwór Artusa 223, 248, 250
– kamienica Przebendowskiego-Rottenburga (Długi Targ 3) 226
– Oliwa → Oliwa
– pałac Mniszchów 13, 21, 221–260, 295–299, 344, 415, 417, 566, 574, 575
Gołąb
– dwór Mniszchów 108, 387, 407, 409, 559, 579

Gorzków 79

Grodno 42, 198, 199, 203, 225, 297
– Nowy Zamek 143, 152, 164, 571
– dwór Mniszchów 20, 216, 296, 297, 577

Großen Garten → Drezno – Großen Garten

Grudziądz

– kościół Świętego Krzyża (reformatów) 210

J

Jabłonna
– pałac Poniatowskiego 338

Jarosław 38, 63, 86, 463
– klasztor Benedyktynów 78
Jaworów 87, 95, 467
– dwór Sobieskich–Mniszchów 13, 18, 84, 191–198, 370, 375, 381, 396, 407, 414, 467, 481–485, 574
– kościół pw. św. Piotra i Pawła 22, 195
Jazdów → Warszawa – Zamek Ujazdowski
Józefów
– pałac Potockich 180, 211

K

Kamieniec Podolski 108, 174, 175, 573
Kaniów 50, 348, 356, 441, 443
Kijów 361
Konstantynopol 310, 311, 392
Kozirynek → Radzyń Podlaski
Krakowiec
– pałac Cetnerów 232, 233, 238, 575
Kraków 35, 37–39, 41, 46, 50, 129, 135, 202, 264, 338
– Wawel 30, 38, 40, 304, 569, 577
Krasieczyn 359
– zamek Krasickich–Potockich 86
Krosno 30
Krotoszyn 83
Królewiec 31, 78, 248, 250
Krystynopol
– pałac Potockich 120, 214, 231–233, 575
Krzemieniec 349
– klasztor Jezuitów 354
Kurozwęki 262

L

Laszki Murowane 92, 93, 204
– zamek Mniszchów 12, 17, 18, 31, 38, 41, 42, 84, 89–125, 155, 204, 205, 262, 344, 363, 372, 377, 379, 383, 384, 394, 407, 413, 414, 417, 473–480, 565, 570, 571
Lembeck
– założenie rezydencjonalne 171, 172, 573
Lipsk 31, 222
Londyn 250

Lublin 87, 178

Lugano 338

Lunéville

– pałac Leszczyńskiego 311

Lwów 30, 191, 193, 197, 264, 282, 290

– katedra łacińska 284, 346, 350

– katedra św. Jura 282, 283, 576

– klasztor i kościół Bernardynów 32, 33,
94, 233, 282, 290

– kolegium Jezuitów 94

– pałac Bielskich 233

– pałac Czackich 233

– pałac Lubomirskich 284

Ł

Łańcut

– klasztor i kościół Dominikanów 82

Łohojsk

– pałac Tyszkiewiczów 61

Łopatyn

– dwór Mniszchów 396

Łowicz

– kolegiata pw. Wniebowzięcia NMP 215

Łozów 93

Łoży

– dwór Mniszchów 18

Łubnice

– pałac Lubomirskich–Sieniawskich 120

M

Maincy

– pałac Vaux-le-Vicomte 120

Mannheim

– pałac Wittelsbachów 364

Meersburg

– Nowy Zamek 300

Mikulińce

– kościół Świętej Trójcy 359

Milanów → Wilanów

Modrzyce 31, 179

Monachium 13, 268, 272, 273, 576

Moskwa 10, 37–40, 79, 88, 359, 569

– Kreml 37

– Sobór Uspiński (cerkiew Zaśnięcia
Matki Bożej) 37, 39, 569

Mosty 225, 297

N

Nancy 311

Naundorf → Dippoldiswalde – zamek Naun-
dorf

Neapol

– willa Poggio Reale 353

Neuenhutorf 153

Nieborów

– pałac Radziwiłłów 353

Nieśwież

– zamek Radziwiłłów 116, 300, 363

Nowy Jork 250

O

Olesko 393

– zamek Sobieskich–Rzewuskich 33

Oliwa

– pałac opacki 212, 233, 234

Olkieniki 78

Ołyka

– zamek Radziwiłłów 262, 300, 362, 363

Opole Lubelskie 379

– pałac Tarłów-Lubomirskich 379

Otwock

– pałac Bielińskich 211

P

Padwa 37, 42

Paryż 354, 380

– pałac Mniszcha → pałac Anny Potockiej

– pałac Anny Potockiej (Rue Daru 16) 358

Perespa

– pałac Potockich 233

Petersburg 81, 83

– Twierdza Pietropawłowska 154

Piaszczno

– kościół pw. św. Anny 171, 172, 573

Pińczów 61

Poczdám

– pałac Sanssouci 174, 175, 573

Podhorce 205

- pałac Koniecpolskich 96, 262, 263, 352, 362, 575

Praga 209, 212

Przeworsk 86

Psków 31

Puławy

- pałac Czartoryskich 176

R

Radzyń Podlaski 30

- kościół Świętej Trójcy 30
- pałac Potockich 120, 238, 239, 575

Różanka

- cerkiew 206

Rudawa

- klasztor i kościół Reformatów 203, 204

Rudolstadt

- zamek Heidecksburg 303, 304, 570

Ryga 108

Rzym 21, 87, 203, 209, 212

- kościół San Carlo al Corso 202

S

Saint-Cloud (Hauts-de-Seine)

- pałac książąt Orleanu 120

Sambor 37

- klasztor i kościół Bernardynów 32
- klasztor i kościół Dominikanów 94

Samokłęski

- dwór Mniszchów 18

Sanok 313

- zamek 42

Schloßhof

- pałac Schloss Hof 164, 165, 572

Słochynia 93

Smolnica 311

Solec (jurydyka) → Warszawa – Solec

Stambuł → Konstantynopol

Strassburg 114

Strusokłęski → Samokłęski

Strzyża

- dwór Rottenburga 226

Szczekarzewice 93

Szydłowiec 135, 298

T

Tallwitz

- pałac Nischwitz 236, 272

Telechany 50

Tulczyn

- pałac Potockich 216, 226, 268

U

Ujazdów → Warszawa – Kalwaria Ujazdowska
/ Warszawa – Zamek Ujazdowski

V

Vaux-le-Vicomte → Maincy – pałac Vaux-le-Vicomte

W

Warszawa 30, 31, 33, 50, 52–54, 57, 79, 84, 85, 178, 182, 201–204, 213–215, 219, 221, 231, 263, 264, 268, 296, 299, 311–313, 461–465

- dwór Kiseków 31
- dwór Lipskich 130, 135
- Kalwaria Ujazdowska 82
- klasztor Karmelitanek 33
- klasztor Sakramentek 85
- kościół Kapucynów 312
- kościół Reformatów 17, 171, 288, 300, 301, 315, 577
- kościół Świętego Krzyża 33, 129
- Łazienki Królewskie 338
- Nowy Świat: ogród Brühla 217
- Nowy Świat: ogród Mniszchów 217, 219
- Oś Saska 120
- pałac arcybiskupów 338
- pałac Bielińskich 128, 148
- Pałac Błękitny 128, 135, 148, 149, 158, 161, 163, 572
- pałac Branickich 144
- pałac Brühla → Pałac Sandomierski
- pałac Gozdzkich 144
- pałac Kazimierzowski 352, 376
- pałac Lubomirskiej (Krakowskie Przedmieście) → pałac Potockich
- pałac Mniszchów (ul. Miodowa) 12, 238, 255, 317–343, 372, 375, 377–383,

- 392, 394, 407, 408, 410, 417, 487–515,
517–539, 542, 553, 566, 567, 577, 578
- pałac Mniszchów (ul. Senatorska) 12,
14, 17, 84, 106, 108, 126–177, 181,
184, 197, 198, 201, 205, 215, 230,
238, 295, 298, 317, 344, 415, 416, 565,
571–573, 579
- pałac Morsztyna 352
- pałac Ogińskich 215
- pałac Ossolińskiego-Lubomirskich →
Pałac Sandomierski
- pałac Potockich 338
- Pałac Prymasowski 128, 144, 145, 148
- pałac Radziwiłłów 146, 215
- Pałac Sandomierski 128, 148, 260, 338,
352, 571
- Pałac Saski 126, 141, 217
- pałac Szembeka → Pałac Prymasowski
- Rynek Przedmiejski 31, 33
- Solec (jurydyka): dworek Mniszchów
54, 487
- Wielopole (jurydyka): pałac Sapiechów
353
- Wilanów → Wilanów
- Wola (droga elekcyjna) 126
- Zamek Królewski 52, 57, 85, 141, 142,
201, 202, 203, 215, 239, 299, 338,
353, 358, 571
- Zamek Ujazdowski 120, 353
- żupa 134, 147
- Weimar 268
- Wenecja 209
- Wermsdorf
- pałac Hubertusburg 143, 145, 164,
365, 571
- Wersal
- pałac królewski 120, 161, 365, 376
- Wiedeń 42, 209, 348, 380
- pałac von Harrach (Landstraße) 164,
167, 573
- Wielka Brzostowica 42, 203, 204, 524
- dwór Chodkiewiczów-Mniszchów 143,
198–200, 414
- dwór Szrettera 200
- kościół pw. Nawiedzenia NMP 77, 198
- Wielkie Kończyce 43, 44, 46
- Wielopole (jurydyka) → Warszawa – Wie-
lopolo
- Wilanów
- założenie pałacowe 63, 120, 164, 167,
196, 338, 364, 377, 573
- Wiśniowiec 311, 349
- klasztor i kościół Karmelitów 353, 392
- pałac Wiśniowieckich–Mniszchów 13,
18, 20, 31, 38, 50, 106, 112, 116, 120,
155, 182, 198, 205, 262, 312, 315, 319,
344–405, 407, 410, 413, 414, 567,
578, 579
- Wiśnicz 63
- Włodawa
- kościół św. Ludwika 206
- Wojatyczne 90
- Wołczyn
- pałac Czartoryskich 231
- Wrocław
- biblioteka św. Elżbiety 358
- Wschowa 87, 133
- Würzburg
- kaplica pałacowa 272, 274, 576
- pałac biskupi 253, 303, 304, 577
- teatr dworski 272
- Z**
- Zakliczyn 262
- Założce 32
- Zamość
- kościół Reformatów 83, 87, 467, 468
- Zawałów 311
- Zbaraż 349
- zamek Wiśniowieckich–Potockich 262,
263, 575
- Ż**
- Żdźary 31, 179
- Żmigrod 41, 77
- Żółkiew
- zamek Sobieskich–Radziwiłłów 193,
196, 363

UWAGI REDAKCYJNE I TECHNICZNE

1. Sposób opracowania i cytowania archiwaliów został sprecyzowany w przedmowie do aneksów. Zachowano oryginalne podkreślenia, występujące w materiałach źródłowych.
2. Odnośniki do ilustracji zostały wprowadzone w tekście głównym. Ewentualne zaburzenia w kolejności omawianych zdjęć wynikają z faktu, że część z nich jest przywoływana w tekście więcej niż jeden raz, w różnych rozdziałach.
3. W bibliografii końcowej zostały uwzględnione wyłącznie źródła i prace badaczy, które występują w przypisach. Pominięto opracowania o charakterze ogólnym, które nie zostały bezpośrednio przywołane w toku wywodu.

SUMMARY

RESIDENCES OF THE MNISZECH FAMILY IN THE SAXON PERIOD. HISTORY AND IDEOLOGICAL CONTENT OF ARCHITECTURE

This book is devoted to the residences of three representatives of the Mniszech family who lived during the reign of the House of Wettin: Józef and his sons, Jerzy August and Jan Karol. The aim of the analysis was to indicate the role of architecture in the self-creation of the image and the sanctioning of the political status of magnates. A particularly important issue was the reference to the wider context, namely Central European culture. The main point of reference remains the buildings of Dresden (e.g. the Dutch Palace, the city palaces, the planned new royal residence) and the projects of architects of German-speaking lands (e.g. M.D. Pöppelmann, J.C. Knöffel, C. Schlaun).

A considerable number of hitherto unknown or not fully exploited archival materials from Poland and abroad (e.g. Moscow, Kiev, Lviv, Dresden), old prints, eighteenth-century maps and architectural drawings, as well as restoration expert opinions verified during own *in situ* research, were used in the study. The conclusions of the analyses became the starting point for a deeper reflection on the status of the Mniszech family and the symbolic meaning of their seat.

The first part is devoted to the history and sources of prestige of the Mniszech family. The family's rapid rise to prominence in just a few

generations was crowned by the Marshal's staff. The fate of, among others, Tsarina Marina is discussed, as well as the legendary history of the family (service with Charles the Great, origin of the coat of arms). The Mniszech family (along with the Bieliński and Lubomirski families) were one of the three great marshal families that dominated the Polish Republic. Another important issue was their relationship with Heinrich Brühl – by marrying the minister's daughter, Maria Amalia, Jerzy August Mniszech committed a widely commented misalliance, which further demonstrates the political and social significance of the family using the Kończyce coat of arms.

Subsequent chapters are dedicated to Józef, Jerzy August and Jan Karol Mniszech. They are opened with biographical notes, followed by a discussion of the most important residences – with a reconstruction of their history, forms, interior design, decoration and a comparison with European architecture of the period (especially German buildings).

The eighteenth-century fate of the castle in Laszki Murowane in the time of Józef Mniszech speaks most of the attitude to the past of his own family. The architectural form has remained almost unchanged. On the other hand, the surroundings of the residence were transformed into a rich garden composition, and the inventory from 1748 shows the richness in the decoration of the rooms and the works of art displayed therein. The two largest rooms in the castle (the Royal Hall and the Hall of the Family) are used to present, among other things, ceiling paintings devoted to Tsarina Marina, portraits of the Mniszech family and images of the kings of Poland. Unlike other places with a long history, such as Dukla, where the fortifications were dismantled, the past of Laszki Castle was of considerable value.

The Mniszech family also owned facilities acquired as dowry or received from the king. The genesis of the facility acquired in this way may also have been a source of prestige. It is enough to mention the manor in Jaworów – the favourite place of stay of King John III Sobieski, the Brzostowica belonging previously to the Chodkiewicz family, or the palace in Wiśniowiec, where decorations referring to the previous owners have been preserved. In this case, the ties of the Mniszech family with the Wiśniowiecki dukes were emphasised.

The taste of the owners was most evident in the newly built palace. The most innovative solutions were used, having direct analogues in the architecture of Saxony, as well as – in their original genesis – in French residences. The most spectacular project was the construction of a residential complex at Senatorska Street in Warsaw. The immediate genesis of the forms was the architecture of Dresden: the Dutch Palace and designs by Marcus Conrad Dietze. The hiring of Burkhard Christoph von Münnich, an engineer who served in the army of Augustus II, made it possible to introduce complex structural solutions and the first mansard in Warsaw. German carpenters were brought in to build the roof, increasing the already high cost of construction. However, the Grand Marshal of the Crown spared no expense on a building that was a symbol of his position in the city.

Jerzy August Mniszech also made admirable investments. The palace in Gdansk gained a fine mass with Rococo ornamentation of the facade and interiors (including supraports by the court painter of Augustus III, C.W.E. Dietrich, copies of works by Watteau). The courtyard was preceded by a fence with sculptural decoration with a rich ideological programme. In turn, the magnate's residence in Podkarpacie was transformed, while creating a vast palace and garden complex and giving Dukla the function of a residential town. The sacred buildings confirmed the magnate's patronage ambitions – the Bernardine Church was supported by him, while the parish church was turned into a mausoleum. Architects from the Saxon circle (among them Andreas Gärtner) were employed in work on the palace, and also from Lviv in the case of ecclesiastical works. Finally, an important point of reference to record the investments made by Jerzy August Mniszech is the outstanding level of patronage of Minister Heinrich von Brühl, who was his father-in-law.

Works on the Mniszechs' residences were often entrusted to foreign architects: the German ones in Warsaw (B.C. von Münnich) and Dukla (A. Gärtner and architects from his circle), and the French in Gdansk (P. Ricaud de Tirregaille). The outstanding Polish architect Jakub Fontana was in turn engaged to build the palace at Miodowa Street in Warsaw. In the case of this residence, we are facing a typical urban residence, introduced in a street-type development, which in view of the limited size of the property led to an even

stronger development of the representative programme through the architectural forms themselves (façade, gate with heraldic decoration, monumental hallway with a full staircase) and the interior design.

The Mniszech family belonged to a group of open-minded magnates, experts in European culture, and politicians able to consciously create their image. Representatives of the two generations living in the Saxon period developed a fairly consistent perception of the role of art. There were constant references to the glory of the ancestors, especially to the idea of imperialism, embodied in the person of Marina Mniszech. Family connections and especially ties with princes were also exposed. There were also references to royal power, for example in the decoration of the portrait rooms in Laszki Murowane, in the takeover of the manor house in Jaworowo after King John III Sobieski, or in the references to the House of Wettin, who ruled at that time, for example through the choice of architectural forms with Saxon origins. Prestige also characterised the current status of the Mniszechs as a marshal family. The functions held deserved to be emphasised – especially the Grand Crown staff, which made Józef Wandalin Mniszech the second most important person in the state following the King. All the more attention was therefore paid to the visual setting of the exercised power (among other things, to the ceremonial spaces in the seats). In the course of analysing the history of the family, the architectural forms and the decoration of the residences, it becomes apparent that various sources of prestige are combined.

Tłumaczenie: *Magdalena Kocoń*

ZUSAMMENFASSUNG

MNISZECH FAMILIENRESIDENZEN IN DER SÄCHSISCHEN ZEIT. GESCHICHTE UND IDEOLOGISCHER INHALT DER ARCHITEKTUR

Das vorliegende Buch wurde den Residenzen von drei Vertretern der Familie Mniszech gewidmet, die während der Regierungszeit der Wettins lebten: Józef und seinen Söhnen – Jerzy August und Jan Karol. Das Ziel der Analyse war es, die Rolle der Architektur bei der Selbstgestaltung des Bildes und der Sanktionierung der politischen Position von Magnaten aufzuzeigen. Ein besonders wichtiges Thema war die Bezugnahme auf einen breiteren Kontext, auf die mitteleuropäische Kultur. Der Hauptbezugspunkt sind die Gebäude von Dresden (u.a. der niederländische Palast, Stadtpaläste, eine geplante neue königliche Residenz) und die Entwürfe von Architekten deutschsprachiger Länder (u.a. von M.D. Pöppelmann, J.C. Knöffel, C. Schlaun).

In der Arbeit wurde eine beträchtliche Menge bisher unbekannter oder nicht vollständig genutzter Archive aus Polen und aus dem Ausland (z. B. aus Moskau, Kiew, Lemberg, Dresden), alter Drucke, Landkarten und architektonischer Zeichnungen aus dem 18. Jahrhundert sowie Konservierungskennntnisse, die während eigener Forschungen in situ überprüft sind, verwendet. Die Schlussfolgerungen aus der Analysen wurden zum Ausgangspunkt für eine eingehende Reflexion der Position der Mniszech und der symbolischen Bedeutung ihrer Sitze.

Der erste Teil ist der Geschichte und den Prestigequellen der Familie Mniszech gewidmet. Das schnelle Wachstum der Position der Familie in nur wenigen Generationen wurde mit dem Greifen nach dem Stab des Marschalls gekrönt. Es wurden Schicksale u. a. von Zarin Maryna sowie die legendäre Geschichte der Familie (Dienst an Karl dem Großen, Ursprung des Wappens) besprochen. Die Mniszech Familie (neben den Familien Bie-liński und Lubomirski) war eine der drei großen Marschallfamilien, die der Republik Polen beherrschte. Wichtig waren auch ihre Verbindungen zu Heinrich Brühl – durch die Heirat mit der Tochter des Ministers, Maria Amalia, ging Jerzy August Mniszech eine weithin kommentierte Mesalliance ein, die die politische und soziale Bedeutung der Familie mit dem Wappen von Kończyce noch deutlicher zeigt.

Die folgenden Kapitel sind Józef, Jerzy August und Jan Karol Mniszech gewidmet. Sie beginnen mit biografischen Notizen, gefolgt von einer Besprechung der wichtigsten Residenzen – zusammen mit der Rekonstruktion ihrer Geschichte, Formen, Innenarchitektur, Einrichtung und dem Vergleich mit der europäischen Architektur dieser Zeit (insbesondere mit deutschen Gebäuden).

Das Schicksal des Schlosses in Laszki Murowane im 18. Jahrhundert zu Zeiten von Józef Mniszech zeigt am meisten die Haltung seiner eigenen Familie gegenüber der Vergangenheit. Die architektonische Form ist nahezu unverändert geblieben. Die Umgebung des Sitzes wurde jedoch in eine reiche Gartenkomposition verwandelt, und das Inventar von 1748 zeigt den Reichtum an Dekorationen der Räume und der dort ausgestellten Kunstwerke. Die beiden größten Räume des Schlosses (der Königliche Saal und der Familie-Saal) wurden unter anderem für die Präsentation von Deckengemälden, die Zarin Maryna gewidmet sind, Porträts der Mniszech, Bilder der Könige von Polen bestimmt. Im Gegensatz zu anderen Residenzen langer Herkunft, zum Beispiel in Dukla, wo die Befestigungsanlagen abgerissen wurden, war die Vergangenheit der Burg in Laszki ein Wert, den es sich zu zeigen lohnt.

In den Händen der Familie Mniszech befanden sich auch Gegenstände, die als Mitgift genommen oder vom König erhalten wurden. Die Entstehung des auf diese Weise erhaltenen Objekts könnte auch eine Quelle des Prestiges sein. Es genügt, das Herrenhaus in Jaworów – der beliebteste

Aufenthaltort von König Johann III. Sobieski, Brzostowica, der zuvor den Chodkiewicz zugehörte, oder den Palast in Wiśniowiec, in dem Dekorationen bewahrt sind, die sich auf die Vorbesitzer beziehen, zu erwähnen. In diesem Fall wurde die Beziehung zwischen der Familie Mniszech und den Fürsten von Wiśniowiec betont.

Im neu errichteten Palast war der Geschmack der Besitzer am deutlichsten sichtbar. Die innovativsten Lösungen mit direkten Analogien in der sächsischen Architektur sowie – in der ursprünglichen Genese – in französischen Wohnhäusern wurden verwendet. Die spektakulärste Realisierung war der Bau eines Wohnkomplexes an der Senatorska Straße in Warschau. Die direkte Entstehung der Formen war der Bau Dresdens: der niederländische Palast und Entwürfe von Marcus Conrad Dietze. Die Anstellung von Burkhard Christoph von Münnich, einem Ingenieur der Armee vom August II., in Warschau ermöglichte die Einführung komplexer Konstruktionslösungen und – der ersten in Warschau – Mansarde. Für die Herstellung des Daches wurden deutsche Tischler hinzugezogen, was die ohnehin schon hohen Baukosten erhöhte. Der Großmarschall der Krone scheute jedoch kein Geld für das Objekt, das ein Symbol für seine Position im Stadtraum war.

Bewundernswerte Investitionen wurden auch von Jerzy August Mniszech getätigt. Das Danziger Schloss erhielt einen feinen Körper mit Rokoko-Verzierungen an Fassade und Innenraum (einschließlich Supraporten des Hofmalers August III., C.W.E. Dietrich, Kopien von Watteaus Werken). Dem Hof leitet ein Zaun mit skulpturalen Verzierungen mit einem reichen ideologischen Programm ein. Im Gegenzug wurde der Sitz des Magnaten in Podkarpacie umgestaltet, wodurch ein weitläufiger Palast- und Gartenkomplex entstand und Dukla die Funktion einer Wohnstadt erhielt. Die heiligen Gebäude bestätigten die Ambitionen des Schutzpatrons des Magnaten – die Bernardine-Kirche wurde von ihm unterstützt und die Pfarrkirche wurde in ein Mausoleum umgewandelt. Im Schloss wurden Architekten aus dem sächsischen Kreis (u.a. Andreas Gärtner) und bei religiösen Werken aus der Gemeinde Lemberg engagiert. Ein wichtiger Bezugspunkt, der erlaubte, die Investition von Jerzy August Mniszech einzutragen ist endlich die hervorragende Schirmherrschaft seines Schwiegervaters, Minister Henryk Brühl.

Die Arbeiten an den Häusern von Mniszech wurden häufig ausländischen Architekten anvertraut: deutschen Architekten in Warschau (B.C. von Münnich) und Dukla (A. Gärtner und Architekten aus seinem Umfeld) sowie französischen Architekten in Danzig (P. Ricaud de Tirregaille). Für den Bau des Palastes an der Miodowa Straße in Warschau wurde wiederum ein herausragender polnischer Architekt – Jakub Fontana angestellt. Bei dieser Residenz handelt es sich um einen typischen Stadtsitz, der in Straßengebäuden eingeführt wurde und aufgrund der begrenzten Abmessungen des Grundstücks zu einer stärkeren Entwicklung des repräsentativen Programms durch die architektonischen Formen (Fassade, Tor mit einer heraldischen Dekoration, monumentale Diele mit festlicher Treppe) und Innenarchitektur selbst führte.

Die Familie Mniszech gehörte zur Gruppe der aufgeklärten Magnaten, Experten der europäischen Kultur und gleichzeitig Politiker, die in der Lage waren, ihr Image bewusst auszubauen. Die Vertreter von zwei Generationen, die in den sächsischen Zeiten lebten, entwickelten eine ziemlich konsequente Art von Wahrnehmung der Rolle der Kunst. Es gab ständige Hinweise auf die Herrlichkeit der Vorfahren, insbesondere auf die Idee der Imperialität, die in der Person von Maryna Mniszchówna verwirklicht wurde. Auch Verbindungen zu den Fürsten wurden angezeigt. Es gab auch viele Hinweise auf königliche Macht, z. B. bei der Dekoration von Porträtsälen in Laszki Murowane, bei der Übernahme des Herrenhauses in Jaworów nach König Johann III. Sobieski oder bei Hinweisen auf die damals regierenden Wettins – beispielsweise durch die Wahl der Architekturformen sächsischen Ursprungs. Das Prestige charakterisierte auch die derzeitige Position der Familie Mniszech als Familie des Marschalls. Ihre Funktionen sollten hervorgehoben werden – insbesondere der große Kronstab, der Józef Wandalin Mniszech nach dem König zur zweitwichtigsten Person des Landes machte. Umso mehr wurde auf die visuelle Einstellung der ausgeübten Macht geachtet (z. B. auf zeremonielle Räume in Residenzen). Im Verlauf der Analyse der Familiengeschichte, der architektonischen Formen und der Gestaltung der Residenz wird deutlich, dass verschiedene Prestigequellen miteinander verbunden sind.

Książka dr Aliny Barczyk jest pierwszym kompleksowym omówieniem świeckiego mecenatu architektonicznego Mniszchów w XVIII w., kiedy rodzina ta osiągnęła szczyty znaczenia politycznego i majątkowego w Rzeczypospolitej. Autorka ujęła to zagadnienie w sposób kompleksowy i wyczerpujący. Badania nad ikonografią i kartografią oraz wyzyskanie źródeł rękopiśmiennych wydatnie wzbogaciły rozważania wynikłe ze studiów nad substancją architektoniczną [...]. Książka ma w znacznej mierze charakter pionierski, obrazując mecenat architektoniczny nie tylko jednego z najważniejszych polskich rodów magnackich, ale na zasadzie *pars pro toto*, na przykładzie rodu Mniszchów ukazując mechanizmy nowożytnego patronatu artystycznego polskiej magnaterii (czy szerzej: europejskiej arystokracji) w dobie zenitu.

Monografia dr Aliny Barczyk jest nie tylko fascynującą wyprawą w głąb jednego z najciekawszych stuleci w dziejach kultury polskiej, ale także swego rodzaju raportem z iście detektywistycznego dochodzenia do prawdy o wciąż bardzo słabo zbadanej architekturze rezydencjonalnej dawnej Rzeczypospolitej, prowadzonego z godną pochwały sumiennością i odpowiedzialnością za słowo.

dr hab. Jakub Sito, prof. IS PAN

FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

wydawnictwo.uni.lodz.pl
ksiegarnia@uni.lodz.pl
(42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8220-580-0

